GEORGE BAILEY

NÉMETEK

Egy rögeszme története

EURÓPA

Fordította
LISKA ENDRE

GEORGE BAILEY

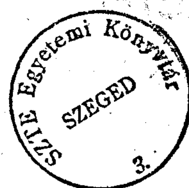
NÉMETEK

Egy rögeszme története

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2003

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
George Bailey
Germans. The Biography of an Obsession
The Free Press
A Division of Macmillan, Inc.
New York

Beatének

ELŐSZÓ

1969-ben azért költöztünk vissza Berlinbe, hogy ezt a könyvet német földön írhassam meg. „Ezen a könyvön" azt a művet értem, amely 1972-ben „Németek" címmel jelent meg a nevemen. „Ez a könyv" anyagilag teljesen tönkretett. A World könyvkiadó 1973-ban, az első keményfedelű kiadás előkészületei során csődbe ment, de ami engem még ennél is súlyosabban érintett, következő könyvem, amely a magyarokról szólt („Gulash Archipelago" – „Gulyás szigetvilág", ezt a hangzatos címet adtam neki), egyszerűen eltűnt ebben a földindulásban. Szerencsére az Avon kiadó megvásárolta a „Németek"-et, és egy évvel az első kiadás után zsebkönyv formában újra megjelentette. Az első kiadás szövege szerepel a mostani, 1991-es kiadás első négy részében, ezt egészítettem ki az ötödik résszel, amelyet 1989-ben és 1990-ben írtam.

Tizennyolc év elteltével adom a könyvet újra az olvasó kezébe, ezt a tizennyolc évet egy kivételével végig Németországban töltöttem. Az a több mint harmincévnyi tapasztalat, amelyből az első kiadás született, mostanra már majd' félszázadnyira gyarapodott, akkori végkövetkeztetéseimet azonban most is vállalom. Azért választottam a „Németek" címet az „A németek" helyett, mert véleményem szerint ilyen, hogy *a* németek, nem létezik. A különféle német népcsoportok nagymértékben, úgyszólván gyökeresen különböznek egymástól, hiszen lehet-e nagyobb különbséget elképzelni, mint ami egy protestáns hannoveri és egy katolikus bajor között van?

Pedig ez még csak a történet kezdete. Pár nappal e bevezető sorok megírása előtt közvélemény-kutatást tartottak nyolc-tizenkét éves gyerekek között, itt Bajorországban. Arra a kérdésre, hogy milyen házastársat választana magának, egy tizenegy éves kislány előítéletektől mentesnek vallotta magát, és kijelentette, neki minden tisztességes férfi megfelel, feltéve, ha az illető nem sváb vagy szász akcentussal beszél. Nem ok nélkül nevezik tehát a franciák az értelmetlen veszekedést *querelle d'Allemand*-nak. A németek ugyanis elszánt gyűlöl-

ködéssel harcoltak egymás ellen évszázadokon keresztül, és amikor éppen nem harcoltak, állandóan veszekedtek.

A klasszikus kérdésre, hogy mi Németország, a „német haza", ez a klasszikus válasz: harcmező, olyan küzdőtér, ahol a világ vezető eszméi találkoznak és megmérkőznek egymással. Ez történt a harmincéves háborúban is, amely valójában négy háború volt: a cseh–pfalzi, a dán–alsószász, a svéd és a svéd–francia háború. Ezek a háborúk a háborúban a vesztfáliai békével zárultak, melynek eredményeként Hollandia és Svájc elszakadt a birodalomtól, Franciaország megszerezte Elzászt és Lotaringiát, Svédország pedig Pomerániát, valamint Brémát és Verdent. Ami megmaradt a birodalomból, romokban hevert. A háború után ezek a megmaradt részek laza államszövetségbe tömörültek, amelynek határait Franciaország és Svédország szabta meg, és a biztonsága is ettől a két országtól függött. Ha úgy rémlik, hogy hallottunk már minderről, bizonyára így van. Hiszen a reformáció és az ellenreformáció következményei, „vallásháborúk" voltak ezek a háborúk.

1789-ben, a francia forradalom évében a Német Birodalom 1789 különálló politikai és közigazgatási egységből állt, mind az 1789 csak a császártól függött, tehát független volt. A birodalom gyakorlatilag „szuverén" fragmentumok mozaikja volt (a teljes listát lásd a 393. oldalon), amelyet egyedül a szentnek nevezett német-római birodalom eszméje tartott össze. Úgy látszik, a különállásra törekvő fejedelmek szívesebben csókolgatták külföldi patrónusuk lábát, mint hogy alattvalónak kelljen érezniük magukat egy központosított Németországban. Szenvedélyes ragaszkodásuk a függetlenséghez gyengeségük szükségszerű következménye volt.

Mindig is világos volt az érdekeltek számára, hogy Németország szerepe – vagy mások Németországban játszott szerepe – idővel döntő fontosságú lesz, következésképpen a számottevő hatalmak szüntelenül arra törekedtek, hogy minél nagyobb befolyásra tegyenek szert Európának ebben a részében. Ezért van az, hogy kezdettől fogva annyi hódító özön-

lötte el, tartotta megszállva, adta, vette, darabolta és osztogatta Németország földjét. A határok nem voltak alkalmasak arra, hogy megvédjék az országot, hanem inkább a külső hódítóknak biztosítottak felvonulási területet – gondoljunk csak Hollandiára, Flandriára, Lotaringiára, Svájcra, Ausztriára, a Szudéta-vidékre, Sziléziára és Kelet-Poroszországra. Németország mind a múltban, mind napjainkban a kelet és nyugat, illetve az észak és dél közötti, a Habsburgok és a Bourbonok, a spanyolok és a hollandok, a katolikusok és a protestánsok, a kapitalisták és a kommunisták közötti konfliktus középpontjában állt és áll.

Németország kiszolgáltatott földrajzi helyzete, az, hogy szabad préda volt minden oldalról és az ország népére zúduló mérhetetlen szenvedés szükségszerűen nyitott utat a szélsőségesség valamilyen formájának. A feltörekvő Poroszország kegyetlenségéről híres militarista szelleme jelentette ennek kezdetét, és az Adolf Hitler nevében (főleg a zsidók ellen) elkövetett szörnyű atrocitásokban, valamint a Harmadik Birodalom fantazmagóriájában kulminált, tetézve egy harmincmillió ember életét követelő háborúval. Mindezek következtében Németország a század közepére példátlanul elszigetelt és kitaszított helyzetbe került. Olyan mértékű volt ez, hogy nemcsak a vádlottakra hatott bénítólag, hanem a vádlókra is. Egy gyakran hangoztatott vélemény szerint bármely kísérlet, amely a Harmadik Birodalom korszakát történelmi perspektívába kívánja helyezni, önmagában véve morálisan elfogadhatatlan.

A sors iróniája volt, hogy Németország a háború után a Közös Piac segítségével vált Európa legerősebb ipari államává. Ha nem osztják fel Németországot, szomszédai bizonyára mindent elkövetnek azért, hogy a jövőben ne kelljen tartaniuk tőle. A megosztottság ilyen tekintetben valóságos jótétemény volt Adenauer meglátása szerint, mert Németország így ártalmatlannak tűnt fel, ami szomszédaiban a biztonság és egy biztonságos európai rendszer érzetét keltette. A szomszédos országok biztonságérzetének természetesen az volt a feltétele, hogy tartósnak tekinthessék Németország megosz-

tottságát. Ebben különbözik egymástól lényegében a Morgenthau-terv és a Marshall-terv.

Az ország megosztottságát két katonai szövetség, a NATO és a Varsói Szerződés garantálta, amelyek tartóssága a mögöttük álló gazdasági szervezetre, a Közös Piacra, illetve a KGST-re alapult. Ilyen módon létrejött egy amerikai és egy szovjet érdekszféra, és úgy látszott, hogy a szuperhatalmak mint ellentétes mágneses pólusok rendelkeznek annyi vonzerővel, amely hosszú időre megakadályozza Németország újraegyesülését.

„Úgy gondoltam – írja Adenauer az emlékirataiban –, hogy azok a lehetőségek, amelyeket a gazdasági verseny és Németországnak a világ gazdaságába való fokozatos integrálódása biztosított, ellensúlyozhatják a német gazdaság szerkezeti hibáit" (mint például a nyersanyaghiányt). Nem kétséges, hogy ki profitált az áru, a munkaerő és a befektetett tőke viszonylag szabad mozgásából a Közös Piacon belül. A kereskedelmet illetően csak idő kérdése volt, hogy a német gazdasági befolyás mikor éri el és lépi túl a német nyelvterület és az egykori Reich határait (az egész Elzászt, fél Lotaringiát, Eupent és Malmédyt). És most, hogy a szovjet érdekszférát összetartó gazdasági szervezet összeomlott, megnyílt az út Németország számára Kelet felé is.

Adenauer számítása bevált, a Közös Piac révén Németország nemzetközileg elfogadottá vált, lévén a nemzetközi kapcsolatok gazdasági természetűek. A megosztottság tehát Németország kitaszítottságának ellenszereként hatott, majd amikor ez a kitaszítottság megszűnt, megszűnt az ország kettéosztottsága is. Ezúttal Szerencsés János (Hans im Glück) valóban szerencsés volt, és vele együtt Európa is.

A sors iróniája, mint mondottuk, hogy így alakult Európa története, és ez talán sokakban keserű szájízt hagy. A század első felében Németország két világháborút robbantott ki – vagy legalábbis döntő felelősség terheli ezekért a háborúkért –, hogy uralma alá hajtsa Európát, a század második felében pedig, miután arra kényszerült, hogy lemondjon a militarizmusról, vezető gazdasági szerepet vívott ki magának az

egyesülés felé tartó Nyugat-Európában. A tényeket azonban tudomásul kell vennünk: a német géniusz talán legfőbb összetevői az alkalmazkodóképesség és a szorgalom. A régi Hanza-hagyomány győzedelmeskedett ott, ahol a porosz militarizmus olyan katasztrofális vereséget szenvedett.

München, 1990. július

ELSŐ RÉSZ

1 / A KEZDET

Tizenkét éves koromban, apám halála után, a Puget Sound-öböl McNeil nevű szigetén töltöttem a nyári vakációt. Ebben az időben, 1932-ben, Washington állam északnyugati része számított Amerika legvadabb vidékének. Az Olympiai félsziget és a félszigetet körülvevő tengeröböl egészen a második világháborúig nem volt teljesen feltérképezve. Ebben a vadonban találkoztam életemben először egy némettel és hallottam először német szót. A németet John Luhrnak hívták, és a sziget vadőre volt. Özvegyen élt, egyedül – három felnőtt fiának saját családja volt már – egy kétszintes favázas házban, amit ő maga épített és valóságos mestermunka volt. A tágas veranda a sziget és a szárazföld közötti tengerszorosra nézett, és volt egy kisebb, hátsó tornác is. Tartozott továbbá a házhoz egy „malomnak" nevezett műhely, és egy patak vizét egy legalább száz méter hosszú, fából készült viadukton elvezetve Luhr esztergagépet és generátort is működtetett, amely árammal látta el a házat. A bútorait ő maga készítette. Ezt onnan tudom, hogy egyszer Luhr 16 mm-es vadászpuskájával eltaláltam a dívány karfáját, amikor őt utánozva megpróbáltam egyszerre kilőni az egész tölténytárat. Luhr ekkor a „malomban" azon nyomban készített egy másik karfát. A műhely egyszerűen és célszerűen volt berendezve. A kerekeket szarvas- és jávorszarvasbőrből készült szíjak hajtották. Luhr a villanyszereléshez is értett, és az áramfejlesztő generátort ugyancsak maga barkácsolta. Önellátásra rendezkedett tehát be, cserépkorsókban a saját fáiról szedett gyümölcsöt tett el, maga lőtte vadak húsát tartósította, valamint kagylókat, amelyeket a tengerparton ásott ki a háza előtt (ekkor még nem voltak mélyhűtők). A vízből kifogott halakat, ha úgy adódott, felfüstölte. A boltban – 10–15 kilométerre volt Longbranchben, a tengerszoros másik oldalán (Luhr az utat evezve tette meg, motorcsónakja nem volt) – csak kávét, tejkonzervet és lőszert vásárolt.

Luhr buzgón irtotta a pumákat, a szürkefókákat, de nem kímélte a varjakat sem. A halászás kevésbé érdekelte, kivéve a

lepényhal-szigonyozást, mert a zsírban sült lepényhal volt az egyik kedvenc csemegéje. Ehhez bambuszrudat használt, amelynek végéhez háromágú acélszigony volt erősítve. Luhr házának berendezése a vadászházak mintáját követte, egy kivétellel: a falakat nem díszítették vadásztrófeák, agancsok és kitömött állatok. A szokásos naptáron és egy-két semmitmondó képen kívül a fegyvergyűjtemény volt a nappali egyetlen dísze, ezt azonban egyszerűen lenyűgözőnek találtam. Tizennyolc vadászfegyver sorakozott az állványon, hat automata puska, egy .25–.35 kaliberű remington és különböző átmérőjű winchesterek. Itt láttam először egy Lugert, ami teljesen megbabonázott. A puskák gondosan be voltak zsírozva és olyan fényesre voltak dörzsölve, hogy az acél kékesfekete fényben csillogott. Sok fegyvergyűjteményt láttam már életemben, magángyűjteményeket és katonai múzeumok gyűjteményeit egyaránt, de egy sem tett rám olyan hatást, mint Luhr arzenáljának józan ragyogása.

Luhrnak és barátainak hűvös tárgyilagossága már tizenkét éves koromban csodálatot ébresztett bennem, ahogy most is, negyven év távlatából. Maga a paradicsom volt az, ahol éltek, és ezt nagyon jól tudták. Olyan nép gyermekei lévén, amely az erdőt vallásos tiszteletben részesíti, otthon érezték magukat ebben a katedrálisban. Nem kerestek magyarázatot a dolgokra, magától értetődő természetességgel fogadtak mindent. Három egymást követő nyarat töltöttem a szigeten, és soha senkit nem láttam Luhr háza környékén, legfeljebb egy-egy régi barátját, akik időnként meglátogatták. Nem volt lakott település a közelben, nem lakott senki a szigetnek ezen az oldalán, ahol az apály és a dagály váltakozása olyan sajátosan érvényesült. Este a tenger több mint száz méterrel beljebb jött, és csaknem elborította azt a két és fél méteres védőgátat, amely alig tíz méterre volt a verandától. Ahogy az éjszaka leszállt, úgy lehetett érezni, mintha a végtelen nyugalmú víztömeg féltő gondoskodással ölelné körül a házat. Reggelre azután a tenger visszahúzódott, és helyén tükörsima föveny csillogott a csípősen hideg levegőben, távolabb pedig a friss szélben fodrozódó víz inkább folyónak látszott, mint

tengernek. Ez a nap mint nap megismétlődő váltakozás azt az érzést keltette, mintha minden reggel újra kezdődne az élet.

Tulajdonképpen azt kellene mondanom, hogy Luhr és a barátai (mint például a pirospozsgás Adolf Apfel, aki gyakran megfordult nála) tiltott szeszfőzéssel is foglakoztak, ha ez a fogalom nem volna idegen a harmincas évek északnyugati vadonjától. Az azonban biztos, hogy mindig volt a háznál valami pálinkaféle. Az első német mondat, amit megtanultam, így hangzott: „Das schmeckt nach mehr." („Innék még belőle.") Én mindenesetre elismeréssel adózom Luhrnak, hogy ebben a földi paradicsomban az ambrózia mellett a nektárt is maga állította elő.

Amikor már odáig jutottam a némettel, hogy követni tudtam, miről beszélnek, nem győztem csodálkozni, hogy heteken, hónapokon keresztül egy szót sem ejtettek az „óhazáról". Egyszer megkérdeztem Luhrtól, hogy van ez. „Amerika a németek igazi hazája", válaszolta. És valóban, Luhr és barátai, akik többé-kevésbé az amerikai pionírok életét élték, a régi német hagyományok folytatóinak érezhették magukat, és akár így is fogalmazhattak volna: „Németország itt van, vagy sehol." Évekkel később értettem csak meg igazán Luhr szavait, amikor Goethe *Wilhelm Meister*-ét olvastam. Lothario gróf, Wilhelm sógora és atyai barátja Amerikába megy, hogy részt vegyen a függetlenségi háborúban, majd hazatérve ezt írja ki nagybetűkkel a birtoka határán: „Amerika itt van, vagy sehol." Goethét olvasva gyakran jutott eszembe Luhr és ez a gyermekkori kapcsolatom a németekkel, különösen akkor, amikor Goethe az erdőről ír. De milyen hátborzongatóan félelmes egyedül lenni egy nagy és titokzatos vadonban! Néha, szerencsére nem túl gyakran, Luhr átevezett a szárazföldre és éjszakára is ott maradt. Egy ilyen alkalommal, amikor egyedül voltam a házban, és a félelemtől reszketve ágyba bújtam, a közelben váratlanul felsikoltott egy puma. Még régebben azt hallottam, hogy a puma úgy sikít, mint egy őrült nő, és ettől kezdve mindig őrült nőket láttam magam előtt, ha egyedül voltam éjszaka egy szigeten. Ha tehettem volna, azon nyomban elmene-

külök, de Luhrnak csak egy csónakja volt. Volt egy másik veszély is. A sziget túlsó oldalán fegyenceket őriztek, és a megbízható rabok állítólag szabadon jártak-keltek, de tartani kellett a szökött raboktól is.

A történelem előtti ember félelmét éltem át ezeken az éjszakákon, akit megnevezhetetlen fantomok, szörnyek és lidércek kísértettek. Nagy erdőben járni olyan, mintha víz alatt úsznánk. Az erdő ugyanúgy körülvesz bennünket, mint a víz. Az erdő ünnepélyessége, a fény és az árnyék látványos váltakozása az idő titkába avat be bennünket, miután a tér megszűnt számunkra. Volt egy hely az erdőben, amelyről meg voltam győződve, hogy itt megfelelő körülmények között (természetesen csakis éjfélkor) megállítható az idő és megélhető az örökkévalóság. Arról is meg voltam győződve, hogy ennek a pillanatnak a felidézésével bármikor újra az időn kívüli örökkévalóság állapotába juthatunk. Úgy gondoltam, ha akarnám, örök időkre ott maradhatnék az erdőben, mint valami nirvánában.

Ez volt a németek világa. Franciaországban nincsenek erdők, mondta Luhr, ott csak egymástól bizonyos távolságra ültetett, ritka lombozatú fák vannak, amelyek áteresztik a fényt. Az igazi erdők a Rajna keleti oldalán kezdődnek. Itt van Hermann erdeje, a Teutoburgi erdő, az istenek és ördögök, a szörnyek és óriások, a titokzatos varázslatok hazája. Az erdő önmagában véve ellentmondás: mély gyökereivel a földhöz kötődik, és mégis felfelé, a végtelen felé mutat.

Tizenhat éves koromtól kezdve máshol töltöttem a nyarat. A C.M.St.P.&P. (Chicago–Milwaukee–Saint-Paul–Csendes-óceán) vasúti társaságnál kaptam munkát, negyedik szakácsként, vagyis amolyan kuktaként alkalmaztak apám egykori érdemeire való tekintettel, aki utaskísérő volt annak idején a cégnél. A távolság Chicago (Illinois állam) és Tacoma (Washington állam) között több mint 4000 km, és két napot és három éjszakát vett igénybe egy út. Az étkezőkocsi személyzete egyfajta európai nemzetközösséget alkotott, és a posztok betöltésénél kialakult rendet a nemzeti hovatartozás határozta meg. A konyhafőnöknek vagy franciának vagy vallonnak kellett lennie, a második szakács csaknem mindig német volt. (Emlékszem ugyanakkor egy teljesen ütődött litván második szakácsra is, akitől csak annyit hallottam angolul, hogy „időben vagyunk, fiúk?", de más nyelven sem beszélt, legfeljebb lengyelül mondta néha, hogy „köszönöm".) A harmadik szakács általában magyar volt vagy lengyel. Ismertem egy német konyhafőnököt is, de nem dolgoztam a keze alatt. Az egyetlen született amerikai a társaságban Richard S. Richards, Piszkos Dick volt, aki önkényesen, de joggal illesztette bele nevébe az *S*-t mint a „Szarházi" rövidítését. Nem tudnám megmondani, hogy Piszkos Dick jó főnök volt-e, de az biztos, hogy mindenki félt tőle.

Az étkezőkocsi konyharészének parancsnoki hídját a konyhafőnök foglalta el, arccal a faszenes grillsütő, háttal a mennyezetig érő hűtőszekrény felé. A hűtőszekrény melletti állványon sorakoztak a séf hatalmi jelvényei: mindenféle kések (az egyiknek a pengéje több mint 60 cm hosszú volt) és bárdok. A főnök készítette elő és celebrálta a grillezés szertartását (a hússzeletek mellett néha paradicsomot is sütött a grillen, de olyat soha nem láttam, hogy zsírban sütött volna húst vagy mást, kivéve a narancsos palacsintát). A húsleves megfőzése is az ő hatáskörébe tartozott. A második szakácsra hárult a munka legnagyobb része. Ő készítette el a rostonsültet, a főzni való húsokat (például a nyelvet), valamint a pudingokat és a majonézt, és a tűzhely felé fordulva dolgozott. Arra egyébként már nem emlékszem, hogy mivel fűtötték a tűzhelyet. A harmadik szakács reszortja a frissensültek és a saláták elkészítése valamint a kávéfőzés volt, amihez a tűzhely egy része és a melegen tartó asztal állt a rendelkezésére. Az előkelően negyedik szakácsnak nevezett kukta háttal állt feletteseinek, arccal a mosogató felé.

Azért volt szükséges, hogy ilyen részletes topográfiát adjak egykori tevékenységem színteréről, mert itt volt alkalmam először megfigyelni, hogyan veszi ki részét a német a nemzetközi együttműködésből. Valószínűleg a konyhafőnök az egyetlen abszolút uralkodó a nyugati demokráciákban, és

ezért ajánlatos békében lenni vele. A konyhai viszály ugyanis veszélyes következményekkel járhat, mert a kések, bárdok, merőkanalak és sodrófák túlságosan is kéznél vannak, önmérsékletre int azonban a forró víz, a sercegő zsír és az izzó faszén is.

Egyszer Piszkos Dick valamiért megorrolt Mike-ra, a hórihorgas lengyel harmadik szakácsra. Axel, a német második szakács megpróbálta megakadályozni, hogy tettlegességig fajuljon a dolog, vagyis hogy Dick beledöfje Mike-ba a trancsírozókést, de a konfliktust nem lehetett feltartóztatni. A végkifejletre akkor került sor, amikor az egyik utunkon már csak háromórányira voltunk a végállomástól, és a vonat egyórás késéssel ereszkedett le a Cascade hegység nyugati lejtőjén. Szerencsére túl voltunk a reggelin, és már nem fűtöttük a tűzhelyet, de így is elég forró volt még. Piszkos Dick egy bárddal támadt a harmadik szakácsra, aki a szeméttartó tetejét emelte maga elé pajzsként. Axel a tűzhelyre ugrott fel, más menedéket nem talált, mert a mosogató Dick jobb kezének a hatósugarában volt. Közlekedésre mindössze egy egy méter széles folyosó állt rendelkezésre a helyiségben, csak ez jöhetett számításba küzdőtérként. Én az élelmiszerraktárba menekültem, ahonnan biztonságban követhettem a fejleményeket. Mike nem tudott utánam jönni, mert túl szűk volt a hely, így Mike fedezett engem, őt viszont nem fedezte senki. Axel egyik lábáról a másikra ugrált a forró tűzhely tetején, amit csaknem viccesnek találtam. Így festett a helyzet, amikor Dick hirtelen akcióba lendült és a bárdot belevágta a szeméttartó tetejébe, amit Mike a két szélénél fogva tartott maga elé. A bárd beleakadt az alkalmi pajzsba, majd vad huzakodás kezdődött, mindkét fél elszántan ráncigálta a saját fegyverét. Axel közben váltakozva hol a főnök sportszerűségére apellált:
– Esz íty nem fair küsztelem, séf! –, hol Mike-ot korholta teljesen értelmetlenül: – Te őrült, nészt, mi fan a keszépen! –
Ahogy a vonat a lejtőn lefelé zakatolva jobbra-balra kanyargott, Dicknek sikerült kiszabadítania a bárdot, Mike pedig újra maga elé emelte a szemetes tetejét, és a bárd hasította

lyukon keresztül leste Dicket. – Vakulj meg, szarházi –, üvöltötte a konyhafőnök, és újból áldozatára rontott. Ebben a pillanatban a száguldó vonat – a mozdonyvezető bizonyára igyekezett behozni a késést – nagyot kanyarodott, a felső jégszekrény ajtaja kinyílt, és hátulról fejbe vágta Dicket. A konyhafőnök végigvágódott a padlón, a bárd pedig a mosogatóban landolt. Axel leugrott a tűzhelyről és Dick fölé hajolt.
– Kiütéses fereség –, állapította meg.

Három évig végeztem ezt a munkát és a harmadik szakácsságig vittem fel a ranglétrán, de boldog voltam, amikor viszszamehettem a mosogatóhoz, mert a pénz nagy részét így is megkaptam, a munka pedig jóval könnyebb volt. Nem állt tehát szándékomban, hogy szakácsként csinálok karriert, a végzet mégis továbbra is konyhákhoz kötötte a sorsomat. Amikor 1939-ben ösztöndíjasként a New York-i Columbia College-ba kerültem és olyan munkát kerestem, amelyért ellátást kapok, rögtön a Zsidó Teológiai Szeminárium konyhájára küldtek „pincér és sábesz-goj"-nak. Ez nem nagyon tetszett, úgy gondoltam, végtére is diáknak jöttem New Yorkba, és a konyhai munka méltatlan ahhoz, amit tanulni fogok, a klasszika-filológiához, a görög nyelvhez. Rosszkedvem azonban hamar elszállt, mert a szeminárium konyhája a 122. utca és a Broadway sarkán rendkívül érdekes hely volt. A konyha, akárcsak maga az intézet, tele volt friss bevándorlókkal, a legtöbben Németországból, de valamennyien Közép-Európából jöttek. A többségük természetesen zsidó volt, de nem valamennyien. A konyhafőnök Berlinből jött, a második szakács kárpátaljai orosz volt, aki az anyanyelvén kívül más nyelven nem beszélt. Hogy hívhatták John Adamsnek, nem tudom. A harmadik szakács, jelen esetben az édességek mestere, Samu bácsi, Magyarországról származott.

A fő ceremóniamester azonban német volt. De milyen német! Franz Menznek hívták, Stuttgartból származott, és olyan volt, mintha a nácik formázták volna meg a germán férfiasság neoklasszikus szobraként. Két testvére, Max és August a német hadseregben szolgált. Még most is látom, amint ott áll az ebédlő előterében, német módra szétvetett

lábbal, karba tett kézzel, nyugodt méltósággal, öntudatosan, és mégis minden fontoskodás és önteltség nélkül. Figyelembe véve Franz származását, családi hátterét, csak a személyes varázsának köszönhette, hogy ilyen pozíciót tölthetett be a szemináriumban. Sajátos helyzetben volt, amit nem könnyű jellemezni. 1939-et írtunk, és a hallgatók, az oktatók és a személyzet nagy része a nácik áldozata volt, de ha ők nem, akkor a hozzátartozóik – több esetben pedig ők maguk és a hozzátartozóik is. És Menz minden ízében és kihívóan német külseje mögött volt annyi ösztönös tapintat, kedvesség és humor, hogy meg tudta oldani ezt a hallatlanul kényes helyzetet, el tudta fogadtatni magát ezekkel az emberekkel. Ráérzett arra, talán nem is tudatosan, hogyan kell bánni a zsidókkal. Amikor megismertem, már tíz éve dolgozott a szemináriumban, és saját jószántából maradt itt ennyi ideig. Jó német hagyomány szerint mindenhez értett és mindent szívesen megcsinált. – Szeretem ezeket az embereket – mondta egyszer –, szívesen dolgozom nekik és velük, nagyon rendesek. – Nem hallottam róla, hogy bárkinek baja lett volna vele, mindenki szerette és becsülte, sőt némelyek egyenesen rajongtak érte. Felejthetetlen számomra az a megfontolt nyugalom és határozottság, amellyel a konyha munkáját irányította.

1940 kora nyarán Franciaországban életét vesztette Franz egyik testvére, Max, ugyanennek az évnek az őszén pedig Norvégiában elesett August, a másik testvér. Erről nem tőle értesültem, hanem a rabbiképző hallgatóitól, akik legnagyobb csodálkozásomra nem mulasztották el, hogy részvétüket nyilvánítsák Franznak. Azt hiszem, Franz őszintesége és egyenessége volt az, ami ilyen osztatlan elismerést váltott ki az egész intézetben. Nem volt semmi rejtegetnivalója, de nem is verte nagydobra a dolgait. Nem volt se tolakodó, se visszahúzódó, se bőbeszédű, se szófukar, mindig az arany középúthoz tartotta magát és mindenkinek megadta a neki járó tiszteletet. Ugyanilyenek voltak azok a barátai is, akikkel megismerkedtem, különösen egy yorkville-i házaspár. Már ekkor ellenállhatatlan érdeklődést tanúsítottam minden

iránt, ami német. Franz és barátai bőven elláttak Németországból érkező folyóiratokkal, de gondosan kivágtak vagy kitéptek belőlük mindent, ami Hitlerre és a nácikra vonatkozott. Amikor megkérdeztem, hogy miért, Franz így válaszolt: – Hitler nem jó, senkinek. – Ugyanakkor büszke volt a németek franciaországi győzelmeire. Egyszer elvitt egy yorkville-i moziba, hogy megnézzük a *Sieg im Westen* (Győzelem Nyugaton) című német dokumentumfilmet, amely Franciaország, Belgium és Hollandia lerohanásáról szólt. A mozi bejáratát tüntetők állták el, és csak rendőri segítséggel sikerült bejutnunk az épületbe. A film panorámaszerű képekkel kezdődött, teljes felszerelésben vigyázzban álló német katonák végtelen soraival, amint a láthatatlan parancsnok szavait hallgatják: „Kameraden, Soldaten – die Zeit ist gekommen!" (Bajtársak, katonák – eljött az idő!) Emlékszem a stukák zuhanórepülésére és a szirénáik vijjogására, a legélénkebben azonban az maradt meg az emlékezetemben, ahogy a német gyalogság nótázva menetelt a francia utakon. Az ének ugyanúgy kezdődött, mint a parancsnoki szózat a film elején: „Kameraden, Soldaten, die Zeit ist gekommen!" Amikor kijöttünk a moziból, a tüntetők már szétoszlottak. – A németek jó katonák – mondta Franz. – Mindenhol jók, ahol pontosan megmondják nekik, hogy mit kell csinálni, máshol nem annyira.

Sok német filmet láttam Yorkville-ben. A legtöbb ártatlan vígjáték volt, egy jószívű kocsmatöltelék csetlett-botlott bennük, mint Robert Montgomery egykori filmjeiben, és a Montgomerynek megfelelő színészt Gustav Fröhlichnek hívták. (Nomen est omen: a „fröhlich" jelentése: „vidám".) És mégis – Fritz Kuhn „Bund"-jának gyűléseire nem jártam, német és német-amerikai ismerőseim között nem volt olyan, aki nyíltan szimpatizált a nácikkal – valahol rám ragadt a „Horst Wessel Lied", az SA, a náci párt rohamcsapatának harci indulója. A dal szerzője, Horst Wessel, az SA egyik osztagának parancsnoka 1930-ban egy utcai verekedésben életét vesztette. Állítólag a kommunisták ölték meg, de az is lehetséges, hogy a konkurencia végzett vele, mert a rossz nyelvek

szerint lányokat is futtatott. Az induló mindazonáltal, amelyet Horst Wessel egy régi német diáknóta dallamára írt, nagyon vérpezsdítő volt. Íme a szöveg:

Die Fahne hoch! Die Reihen dicht geschlossen!
SA marschiert mit ruhig festem Schritt.
Kameraden, die Rotfront und Reaktion erschossen,
marschieren im Geist in unsern Reihen mit.

(Magasba a zászlót! Szorosra zárjuk sorainkat!
Nyugodt, biztos léptekkel menetel az SA.
Lelőtt bajtársaink, a Vörös Front és a reakció áldozatai,
lélekben velünk menetelnek sorainkban.)

Egyszer szombaton, a zsidó sábesz napján, az ebédlő takarítása közben a Horst Wessel-indulót dúdoltam magamban anélkül, hogy odafigyeltem volna (talán kissé túl hangosan, ugyanis a szeminárium kórusában a basszus oszlopos tagja voltam). Hirtelen kivágódott az ajtó, és Anselm rabbi rontott be a helyiségbe. Az apró termetű, különben rendkívül nyájas rabbi – akinek legfőbb öröme az életben a sábesznapi ünnepi asztalnál való közös éneklés volt – megragadta a karomat. – Tudod, mit énekelsz? – kérdezte, és lenyomott a legközelebbi padra, majd egy teljes órán keresztül beszélt nekem arról, hogy mit csinálnak a nácik a zsidókkal Németországban. Ez a beszélgetés volt később az egyetlen indíték számomra, hogy jelentkezzem a németek elleni háborúba.

Van egy zsidó vicc, amiből némi fogalmat lehet alkotni a sábesz-gojság mibenlétéről. Kohn hosszú idő után találkozik Grünnel és megkérdezi: – Hol laksz te mostanában? – Gersowitzban – válaszolja Grün. – Hányan éltek ott? – Lehetünk vagy ötszázan. – És hány goj? – Hát, nézzük csak – válaszolja Grün –, van egy rendőr, a felesége, meg két gyerekük, az összesen négy. És te hol élsz? – New Yorkban. – Hányan laktok ott? – Vagyunk vagy kétmillióan. – Kétmillió zsidó? Ez már valami. És hány goj? – Talán hétmillió. – Hétmillió goj? Hát azokkal meg mit lehet kezdeni?

A sábesz-goj az a nem zsidó személy, aki szombaton kiszolgálja a zsidókat, amikor nekik vallási alapon minden munkától és erőkifejtéstől tartózkodniuk kell. Néhány zsidó még a zsebkendőjét is a szombat előestéjén veszi ki a zsebéből, mert így megkíméli magát attól az erőfeszítéstől, hogy a szent napon kelljen a zsebében kotorásznia. Mivel a vallásos zsidók ki vannak szolgáltatva a sábesz-gojnak – a szombati megnyugvás idején zavartalanul kirabolhatja őket –, teljesen megbízható alkalmazottra van szükség. Franz Menz is ilyen sábesz-goj volt – annyiban, hogy péntek este és szombaton is dolgozott – és talán ez a bizalmi munkakör ad magyarázatot a helyzetére. Egy alkalommal a Columbia College révén sikerült jegyet szereznem Milton Berle egy szombat délutáni nyilvános rádiós felvételére. Mivel a műsor a sábesz vége előtt kezdődött, külön engedélyt kellett kérnem, hogy távozhassak a szemináriumból. – Az engedélyt megadom – mondta Louis B. Finkelstein igazgató –, végtére is ritka alkalom egy goj számára, hogy láthatja Berle-t.

Ebben az időben amolyan inasként voltam beosztva Finkelstein mellé, akit Roosevelt nemrég nevezett ki az amerikai zsidóság képviselőjének az elnök mellett működő felekezetközi együttműködési bizottságba, ami azzal a kötelezettséggel járt, hogy gyakran kellett vendégeket fogadnia a lakosztályán. A Zsidó Teológiai Szemináriumot legalább annyira alma materemnek tekintem, mint a Columbia College-ot. A konyhában úgy megtanultam németül, hogy német nyelvleckéket adhattam Moshe Decternek, aki ezért cserében héberül tanított. Finkelstein inasaként pedig az amerikai szellemi elit számos kiválóságával találkozhattam, akik gyakran voltak Finkelstein vendégei, és a beszélgetéseiknél jelen lehettem. Hogy csak néhány nevet említsek: Van Wyck Brooks, Stephen Vincent Benét és Christian Gauss.

Már ekkor, 1939 őszén megfigyelhettem, hogy milyen rangja van a „palesztinai tanulmányok”-nak a szeminárium hallgatói között, mennyivel többre tartják ezt minden másnál. Úgy beszéltek róla, mint amihez fogható nincs és semmivel sem pótolható. Arra is emlékszem, hogy milyen tekin-

télye volt a Palesztinában szerzett diplomának. Az itteni tapasztalataim alapján meggyőződhettem arról, hogy milyen központi szerepet játszik a zsidók – mind az amerikaiak, mind a külföldről érkezők – számára Palesztina és az alakulóban lévő izraeli állam. Ennek a szemléletmódnak a formálódása azonban lassú, részleteiben alig követhető folyamat volt. Megdöbbentőnek találtam ugyanakkor, hogy az Európából érkező zsidók mennyire elkülönülnek egymástól Amerikában is. A „Galitsianer"-eket, a galíciaiakat a többiek mélységesen megvetették. A „Litvak", a Baltikumból és Oroszországból érkezett zsidó volt a következő fokozat. A többieknél már nem volt ilyen egyértelmű a rangsor, mint ahogy ma sem az; de a hierarchia tetején kétségtelenül a szefárdok (a spanyol és portugál zsidók) álltak. A legtöbb hatalommal, befolyással és pénzzel ugyanakkor a német zsidók rendelkeztek, kezdve a Rotschildokkal (a nevüket a frankfurti üzletük fölötti vörös cégtábláról kapták, az utcát „Judengasse"-nak, zsidók utcájának hívták), de voltak náluk befolyásosabbak és gazdagabbak is. A szeminárium első igazgatója és lényegében megalapítója, Solomon Schechter, német zsidó volt, akárcsak a legtöbb amerikai zsidó múzeum, egyéb intézmény és újság alapítója. – Emlékszem, mennyire megdöbbentett, amikor a szeminárium végzős évfolyamának egyik hallgatója így számolt be előző esti kalandjáról: – Láttam egy lányt, azt gondoltam, ilyen szép nincs még egy a világon, de aztán megszólalt és kiderült, hogy galíciai.

A konyhában dolgozó zsidók közül a legtöbb német volt, az első európai emigrációs hullámmal érkeztek. Meglepett, hogy a német zsidók mennyire mások, mint a többiek: magasabbak, testesebbek, nem ritka a szőke vagy a vörös hajú sem. Olyanok voltak, mint azok a németek, akiket ismertem – vagy még olyanabbak, ahogy tréfásan mondani szokták. A konyhai munkatársaimmal igyekeztem mindig németül beszélni, Franz ennek ellenére nem volt túlságosan elégedett velem. – Egész jól beszélsz németül – mondta –, de nem úgy, mint egy német. – A nyelv tiszta logikája, határozott artikulációja volt az, ami kezdettől fogva vonzott, kemény volt, világos és metszően éles, mint a téli hajnal. A németet tartottam a legférfiasabb nyelvnek. Tiszteletet ébresztett bennem, hogy a németek nem nyelnek el egy mássalhangzót sem, hanem világosan, tisztán ejtik őket szép sorban egymás után. Tisztán kimondják a „Stumpf"-ot (fatuskó) és nem csinálnak belőle „stump"-ot, mint az angolok, a „Schwert" (kard) négy mássalhangzóját is precízen tagolva kimondják, míg az angol a „sword"-ban csak kettőt ejt ki. A német kiejtésben időtálló értéke van minden betűnek. Mindössze néhány magánhangzó nem elég erős ahhoz, hogy ellenálljon az umlaut lágyító hatásának. Az umlaut jelenti az egyetlen nehézséget a német kiejtésben az angol anyanyelvűek számára. – Asszonyom – mondta egy amerikai barátom egy német hölgynek, aki nem volt megelégedve a kiejtésével –, ha azt akarja, hogy szebben beszéljek németül, akkor önnek kell kimondania az umlautokat. – A német továbbá olyan nyelv, amelynek saját szava van a fogalmakra és nem szorul más nyelvekből átvett kifejezésekre. Az angol „telephone" náluk „Fernsprecher" (távbeszélő), a „ventriloquist" „Bauchredner" (hasbeszélő), a „gastritis" „Magenschleimhautentzündung" (gyomorhurut) és így tovább.

Nagyanyám kívánságát követve görög szakra iratkoztam be a Columbia Egyetemen. A második világháború előtt Angliában és Németországban művelték a klasszika-filológiát a legmagasabb szinten, az első világháborút megelőző korszakot illetően viszont aligha vitatható Németország vezető szerepe. Így tanulmányaim során megtanultam tisztelni a német tudományosság hagyományait is, és a nagy német egyetemi városok neve, Heidelberg, Göttingen, Tübingen, Marburg, Berlin, München, Lipcse és Wittenberg (Hamlet tanulmányainak színhelye) egyet jelentett számomra az ókori klasszikusok ott kiadott szövegeivel. Ebben az időben talán a Columbia Egyetem klasszika-filológia tanszéke volt a legjobb Amerikában. Olyan neves tudósok tanítottak itt, mint Gilbert Highet, Moses Haddas, Van Hook, J. B. Richards, a tanszékvezető pedig Kurt von Fritz volt, a müncheni egyetem korábbi professzora. Von Fritz számított a második legna-

gyobb szaktekintélynek egész Amerikában, és csak Werner Jaegert tartották még nálánál is többre. Az én szememben valóságos polihisztor volt. A francia, angol és olasz mellett újgörögül és oroszul is tudott. Az ő ösztönzésére kezdtem el oroszul tanulni, egy szemináriumi órán ugyanis – összesen hárman voltunk hallgatók – megemlítette, hogy a szkítákról írt legjobb könyv csak oroszul olvasható, amiből arra következtettem, hogy az orosz nyelv nélkülözhetetlen a klasszika-filológia művelője számára. Von Fritz egyik kedvenc témája az ókori perzsa panteon volt, és gyakran beszélt Ahura Mazdáról, a fény istenéről, Apollo elődjéről. Tudott arabul, héberül és az óetióp nyelvhez is értett valamennyire.

Von Fritz nem menekült volt. Saját elhatározásából távozott Németországból feleségével és fiával 1936-ban, miután elbocsátották állásából, mert nem volt hajlandó hűségesküt tenni Hitlernek. (Valamennyi közalkalmazottnak le kellett tennie ezt az esküt, és a tanárok Németországban közalkalmazottak.) Hat hónap múlva már az egyetem könyvtárából is kitiltották, mert látták, amint egy zsidóval beszélgetett és francia újságot olvasott. Von Fritz testesítette meg szememben a „másik Németországot", mindazt, ami szép, igaz és maradandó Európa szívében. Európa csodálattal töltött el, bár meglehetősen közhelyes és homályos képem volt róla. Mint a távoli Nyugat szülötte, eleve lenéztem Amerikában a keleti államokat (Új-Angliát különösen) és fokozott várakozással fordultam Európa felé – kivéve a politikát, természetesen. Az egyetemi előadótermeken kívül von Fritz gyakran beszélt a nácik brutális választási visszaéléseiről. Sajátos elképzelése volt a náci probléma háború utáni megoldásáról. (Hogy a nácik sorsa meg van pecsételve, afelől nem volt kétsége.) Úgy vélte, a vezetőket látványos büntetésben kell részesíteni, több ezret, a legsúlyosabb gonosztettek felelőseit egyfajta circus maximus-szerű show keretében ki kell végezni, de ezzel véget is érne a megtorló akció.

Nácibarát érzelmekkel csak a princetoni egyetemen találkoztam az Egyesült Államokban (ezt is inkább németbarátságnak lehet nevezni, bár az érdekeltek kétségtelenül nem határolódtak el a náciktól). Egy legfeljebb 5-6 fős kis csoportra gondolok, akik közül ketten az évfolyamtársaim voltak. A csoportot a princetoni egyetem romanisztikai intézetének egyik nagyon tehetséges oktatója szervezte meg, Oswald Spengler műveinek, elsősorban *A Nyugat alkonyá*-nak a hatására. Az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy a csoport azért szemelte ki magának Németországot, mert a Harmadik Birodalom a maga világuralmi igényével alkalmasnak látszott arra a szerepre, amit Spengler a túlélés biztosítása érdekében szükségesnek tartott. Amikor azonban az Egyesült Államok a már folyamatban levő konfliktusban való részvétel mellett döntött, a csoport szimpátiája maradéktalanul a saját hazája felé fordult. Spengler mindazonáltal a kinyilatkoztatás erejével hatott a Távol-Nyugatról érkezett 19-20 év körüli fiatalokra. Egyszerűen lenyűgöző és ellenállhatatlan volt számukra az a fausti dimenziójú tudásanyag, amellyel Spengler műveiben találkoztak. Ami azt illeti, mindannyiunkra ilyen hatással volt, és nemcsak a hallgatókra, hanem a szeminárium vezetőjére is, de soha nem vitattuk meg alaposan Spengler téziseit, hanem inkább Mozart- és Beethoven-lemezeket hallgattunk az órákon az egyetem zenei könyvtárában. Be kell vallanom, hogy én a magam részéről csak az előszóig jutottam el *A Nyugat alkonyá*-ban. Egy későbbi tanárom azonban, Mark van Doren, akit mindenek közül a legtöbbre becsülök, és aki mentes volt minden elfogultságtól, felvilágosított, hogy Toynbee legalább olyan jelentős gondolkodó, mint Spengler, történészként pedig sokkal megbízhatóbb.

Az egyetlen kellemetlenség, amely a yorkville-i németekkel való kapcsolatomból származott, személyes természetű volt. Az egyik évfolyamtársam a Columbia Egyetemen, akivel összebarátkoztam, időnként meghívott magukhoz. A „családfő" szemmel láthatólag az anya volt, egy rendkívül határozott angol nő, aki az első világháborúban vöröskeresztes nővérként szolgált Franciaországban. Az ápoltjai között számos olyan francia katona volt, akinek testét szörnyű sebek csúfították (fényképeket is mutatott). Voltam annyira naiv, hogy nem ismertem fel, mennyire összeegyeztethetetlenek ezek az

emlékek az én német pincéreimmel, csaposaimmal, szakácsaimmal és professzoraimmal (hogy ezek többsége zsidó volt, az nem számított). Így, amikor beszélgetéseink során óhatatlanul a nácikra került a szó, majd a háború kitörése után a német hadseregre, a „náci hadigépezetre", ahogy ekkoriban szokás volt mondani, és egyáltalában a németekre, időnként ellentmondtam az ellentmondást nem tűrő hölgynek. Ennek azután az lett a vége, hogy kitiltott a házából. Mielőtt bevonultam, mégsem mulasztottam el, hogy tőlük is elköszönjek. – Tudja –, mondta a hölgy –, van a németeknek egy kifejezésük, ami tetszik nekem, egész jól hangzik. – Ezzel kezet nyújtott és egy „Auf Wiedersehen"-nel búcsúzott el tőlem.

Darwin, Marx, Wagner: Critique of a Heritage (Darwin, Marx, Wagner: egy örökség kritikája) című könyvében Jacques Barzun azt állítja, hogy németellenesség nélkül nincs igazi európaiság. Főként azért olvastam el a könyvet, mert Barzun a tanárom volt, de figyelmbe vettem francia származását és azt, hogy a „német hadigépezet" többször is lerohanta hazáját. A Barzun által kifejtett nézetek nagyon kelendőek voltak az első világháború után, és még ma is tartják magukat. Én a magam részéről mindenesetre úgy véltem, hogy csak az gondolkozhat így, aki botfülű. Princetoni barátaimmal együtt Oswald Spengler révén szerettük meg Beethovent és Mozartot, sokkal könnyebb azonban a fordított utat járni, és Beethoven és Mozart zenéjén keresztül eljutni Spenglerhez vagy bármely más német filozófushoz. Robert Cary Waddell-lel, egyik tanárommal a Columbia Egyetemen például a német zene szerettette meg Hölderlint. Robert Cary Waddell úgy vélte, a mennyországban bizonyára libamájpástétomot eszik az ember, és közben a trombiták Bach zenéjét játsszák. Waddell nem tudott németül, így engem kért meg, hogy fordítsam le neki Hölderlin néhány versét. Az ő révén más tanárokkal is kapcsolatba kerültem a Columbia Egyetemen, és így jutottam el a Metropolitanbe, ahol két csodálatos Mozart-előadást láttam, a *Figaro házasságá*-t és a *Don Giovanni*-t, Ezio Pinzával a főszerepben. Ez a társaság

vitt el a 14. utcai híres Lüchow étterembe is, ilyen helyről német barátaim a szeminárium konyháján nem is álmodhattak.

Ebben az étteremben dolgozott Willy Stanger, a legsikeresebb pincér, akivel életemben találkoztam. Gyors volt, figyelmes és tapintatos, jól ismerte a német borokat, és tudta, hogy milyen ételhez melyik való. Esténként átlagban több mint 50 dollár borravalót kapott, aminek a vásárlóértéke a mostaninak legalább a háromszorosa volt. Fizetést természetesen nem adtak neki, talán még ő fizetett azért, hogy ilyen helyen pincérkedhetett.

Jacques Barzunnak volt Lionel Trillinggel közösen egy kétszemeszteres kurzusa, amit, ha jól emlékszem, ezen a címen hirdettek meg: „A világirodalom 25 mesterműve", és a (szóbeli) vizsgán az egyik kérdés így hangzott: „Melyik könyv tette rám a legnagyobb hatást és miért?" A kérdés első részére könnyű volt válaszolnom: Goethe *Faust*-ja, de hogy miért, ezen már gondolkoznom kellett. A Spenglerről folytatott princetoni viták hozadékaképpen megmaradt bennem egy Faust-idézet (Spengler csaknem fanatikus tisztelője volt Goethének), amit önmagában véve nagyon szépnek és bölcsnek találtam, de nem nagyon tudtam vele mit kezdeni.

Szabadság, élet nem jár, csak azoknak,
kiknek naponta kell kivívniuk.*

Tudtam volna mondani valamit továbbá a fausti embereszményről, első olvasásra azonban igazából a szerelmi történet ragadott meg. Úgy éreztem, hogy Goethe az emberi lét legmélyebb titkának kulcsát találta meg, amikor leírja, hogyan árulja el és hagyja el Faust Gretchent. A tragédia első részének vége: „Henrik! Henrik!" borzongással töltött el és tölt el még ma is.

* Kálnoky László fordítása.

A nyelvtudásomra való tekintettel – jól-rosszul beszéltem németül, oroszul, magyarul és újgörögül – már a katonai behívóval együtt értesítettek, hogy a hírszerzéshez osztottak be, majd mindössze három hét alapkiképzés után átirányítottak a marylandi Camp Ritchie hírszerző központba. Egy hallgatag, egyenruhát és hátizsákot viselő amerikai katona társaságában érkeztem meg Ritchie-be. Amikor a tábor bejáratánál jelentkeztünk az őrszobán, legnagyobb meglepetésemre a velem érkezett katona és a szolgálatban lévő tizedes németül kezdett beszélni egymással, méghozzá nagyon jó németséggel. Hogy az elkövetkező harminc-egynéhány év alatt Camp Ritchie nem vonult be a világirodalomba, az csak azért van, mert nehéz átfogó képet alkotni és leírást adni a tábor tevékenységéről. Camp Ritchie lényegében a nyelvtudással rendelkező amerikai katonák gyűjtőhelye, hogy ne mondjam emésztőgödre volt. Minden elképzelhető és elképzelhetetlen nyelven beszélő bevándoroltak voltak itt: oroszok, görögök, franciák, olaszok, spanyolok, izlandiak, lappföldiek, mexikóiak, albánok, ruténok, macedóniaiak, szlovének, vendek, magyarok, algériaiak, szíriaiak, montenegróiak, ceyloniak, eszkimók, tunéziaiak, törökök, grúzok, azerbajdzsániak, üzbégek, csuvasok, kozákok, mongolok, baszkok, hogy csak néhányat említsek. A legtöbben azonban németül beszéltek, és a legtöbb német, ha nem is mind, zsidó volt.

Az újonnan érkezetteket a hírhedt „H. századba" osztották be. A század idétlen parancsnokáról, Fasola (bab) hadnagyról az a hír járta, hogy szicíliai paraszt, és azért hátracsapott a homloka, mert a szülei folyton verték. A nyelvtudás állítólag nem feltétlenül az intelligencia jele. Minthogy magam érintett vagyok a dologban, és tizenkét éves korom óta idegen nyelveket beszélő emberek vesznek körül, megerősíthetem ezt. Az idegen nyelvek tanulása észbeli tevékenység ugyan, de attól még nem lesz valaki okosabb, hogy elsajátít egy nyelvet. Furcsa módon valamely idegen nyelv ismerete az olvasási kedv rovására mehet, mert tudunk ugyan olvasni az illető nyelven, de nehezebben, mint az anyanyelvünkön, attól viszont ódzkodunk, hogy fordításban olvassunk olyan műveket, amelyek eredetileg ezen a nyelven jelentek meg. A tábor legénységi állománya jelentős részben európai intellektuelekből került ki és bizonyos mértékben a tisztek is. Nagy számban voltak közöttük tudósok, költők, írók (pl. Klaus Mann és Stefan Heym), színigazgatók, rendezők, zenészek, koreográfusok, táncosok, énekesek, pszichiáterek, pszichológusok, mérnökök, playboyok és sportolók (az én időmben volt ott három hegymászó is, akikről az a hír járta, hogy elsőként másztak meg több csúcsot az Alpokban). Egy barakkvizit során Fasola hadnagy megszólította az egyik katonát, aki egy idegen nyelvű könyvet olvasott. – Érti is, amit olvas? – kérdezte Fasola. – Igenis – volt a válasz –, én írtam. Az ilyen epizódok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Fasola homloka még hátracsapottabbnak tűnt, mint amilyen volt. A legkínosabb feladatot Fasola számára a reggeli buzdító szónoklatok jelentették. Egy alkalommal így fejezte be szavait: – Elvárom tőletek, fiúk, hogy mindig a helyzet magaslatán legyetek. Megértettétek? Mindig legyetek a helyzet magaslatán! Kinek van kérdése? – Benno Frank, egykori színigazgató, rendező és drámaelmélet-professzor keze a magasba lendült. – Milyen makaslatot kell mekmásznunk, sir? Aszért hosztak pennünket ite, hoty hetyet másszunk?

Sokan a táborba irányított emigránsok közül meglehetősen hiányos angoltudással rendelkeztek, amiből időnként vicces helyzetek adódtak. Az amerikai hadseregben gyakran használatos „fuck" kötőszó helyi változata a H. században a „Fuck Fasola" (kibaszott Fasola) volt. Mármost a német anyanyelvűek számára zavart okozott, hogy egy ugyancsak gyakran használt szó, a „fix" (kikészíteni, elintézni valakit) hasonlít a „fuck" német megfelelőjére (ficken). Így adódott, hogy doktor Frank egyszer ezt találta mondani: – Mek fokjuk paszni Fasolát, fiúk, mék asz autóját is mekpaszuk.

A legérdekesebb angol-német keveréknyelvet azonban Brandstätter kapitány beszélte, akit mindenki Brandstifternek (gyújtogató) hívott. Fielding *Tom Jones*-ának francia tisztjére emlékeztetett, aki az angol hadseregben szolgált és franciául már elfelejtett, de angolul még nem tanult meg.

A monoklis, sebhelyes arcú Brandstätter olyan volt, mint a porosz militarizmus élő mementója, és ez a külső valami hihetetlenül komikus ellentétben állt Brandstätter heves náci-, sőt németellenes megnyilvánulásaival. A német hadsereg szervezeti felépítését oktatta a táborban, ami a kisujjában volt, hiszen nemrég még ennek a hadseregnek volt a kiképzőtisztje. A hallgatóit következetesen „mein trupps"-nak szólította, tökéletes kompromisszumot teremtve az angol „troops" és a német „Truppen" között „Mein trupps", mondta egyszer, „eszek asz átkoszot káposztafejek ocsmány trick eszeltek ki a mi fiaink elpusztítani Alkériápan. Szonkorahúra feszítetek keresztpe Strasse fölé, és amikor mi fiaink csipje szélfédő herunter otaért, szonkorhúr mi fiaink feje nyisz . . . iszé, sajnálatos paleset történ."

Brandstätter megfelelője az altisztek között Knoblauch (fokhagyma) őrmester volt, aki sokban hasonlított Brandstätterre. Knoblauch ugyancsak a porosz férfiasság élő szobrának hatott és az alaki képzés és a csuklóztatás volt a specialitása. A Ritchie-t megjárt veteránok közül kevesen felejtették el Knoblauch harsány hangját: – Hát akkor, fiúk, die nächste tyakorlat, Kniebeuge! Knoblauch „truppjai" időnként azzal próbáltak magukon segíteni, hogy a parancs lefordítását kérték, máskor mindenki egyénileg értelmezte Knoblauch szavait, ami teljes káoszhoz vezetett. Az őrmester figyelmeztetését azonban mindenki kénytelen volt komolyan venni: – Jetyeszétek mek, fiúk, én fokom a korpács fastakapik féke.

A tábori kantinban bábeli hangzavar uralkodott. Az epres tejturmix kortyolgatása közben önorvég sagát deklináló izlandi mindennapos jelenség volt. De az sem volt ritka, hogy terepgyakorlat után egy pohár frissítő mellett társalogva az Upanisádokból idéztek részleteket a katonák eredetiben, szanszkrit nyelven. Azok, akik úgy vélték, széles körű nyelvismeretekkel rendelkeznek, sokszor csak azért mentek el a kantinba, hogy megbizonyosodjanak róla: valóban felismerik-e az ott hallható valamennyi nyelvet. Ezek megtévesztésére szolgált az „Upanisád" mintájára „upmanshipad"-nak

nevezett mesterséges nyelv a maga több mint kétszáz szavával, amelyek segítségével a legszükségesebb dolgokról el lehetett társalogni, és a hallgatódzó ugyancsak törhette a fejét, hogy melyik nyelv lehet ez. A nyelv kiagyalói kerülni akartak minden hasonlóságot az ismertebb európai és ázsiai nyelvekkel, ezért művük megalkotása sok leleményességet igényelt. Ismertem egy őrmestert a táborban, Hugh Nibley volt a neve, civilben az ókori történelem professzora volt a Pomona College-ban, aki tizenhat nyelvet beszélt tűrhetően és még egyszer ennyihez konyított olyan szinten, hogy nem lehetett volna eladni ezeken a nyelveken.

A táborban összegyűlt különféle hírességek jelenléte a szellemi igényesség irányában hatott. Az például, hogy a tábori moziban egy sor európai producer és filmrendező ült a közönség soraiban, sajátos élménnyé tett minden vetítést. Bekiabálások formájában különböző figyelmeztetésekkel, tanácsokkal, utasításokkal látták el a színészeket, amelyek a következő jelenetek során többnyire beigazolódtak. Emlékszem például, hogy amikor a *Watch on the Rhine* (Őrködjetek éberen a Rajnánál) című filmben Bette Davis szembenéz kínzójával, a következő „rendezői utasítás" hangzott el a nézőtérről: – Több megvetést, Bette! – Ugyanilyen tanulságosak voltak az utólagos kommentárok is. Elfelejtettem már a film címét és a színésznő nevét, csak arra emlékszem, amint nagy pátosszal az ellenséges katona szemébe vágja: – Nőül mentem hozzád kényszerből, de soha nem fogom megosztani veled az ágyamat. – A közönség soraiból érkező kommentár csak egy szóból állt: – Hülye!

A legnagyobb esemény a tábori mozi történetében kétségtelenül az volt, amikor harci alakzatot fölvéve valamennyien kivonultunk, hogy megnézzük a *The Hostages* (Túszok) című hollywoodi filmet, amely Stefan Heym bestsellernek számító regényéből készült. A vetítés előtt Stefan Heym lépett fel a színpadra és mondott néhány szót a könyvről. A híres német író helyzete Amerikában pontosan tükrözi az Egyesült Államok kormányának dilemmáját a háború alatt. Heym ugyanis nemcsak szenvedélyes antifasiszta volt, hanem kommunista

is. Mint világhírű antifasisztát, őt tekintettük a legfőbb büszkeségünknek. De diáknak is eminens volt: intelligenciája és szorgalma valamennyi kiképzőtiszt kedvencévé tette. Ugyanakkor azonban ő volt az Ritchie-ben és talán az egész amerikai hadseregben, akit a legszigorúbb megfigyelés alatt tartottak. A táborban gyakran jártak ügynökök – valószínűleg az FBI-tól – akik különböző kérdéseket tettek fel Heymnek és a barátainak.

A Ritchie-ben kiképzés alatt álló – civilben tudós, író, playboy, művész, sportoló – katona természetesen enyhe megvetéssel viseltetett minden iránt, ami amerikai, leginkább azonban az amerikai „bennszülöttek" naivsága és túláradó lelkesedése ment a tábor lakóinak az idegeire. Jó példa erre Applegate őrnagy egy közelharctan órája. Az előadó a következő szavak kíséretében mutatta be, hogyan kell ártalmatlanná tenni egy őrszemet: – Átvetjük a drótot az őrszem feje fölött, a nyakára tekerjük, jó szorosan, valahogy így. Nos, jó ez neki? – A felszólított Benno Frank hosszas gondolkodás után így válaszolt: – Nem, nem jó neki. – Mire az előadó elégedetten bólintott: – Helyes a válasz, valóban nem jó neki. A jelenethez hozzátartozik, hogy az előadó és Benno Frank közben mereven bámulták egymást. Emlékszem egy másik jelenetre is. A háttér: nyári kánikula, tereptangyakorlat, térképrajzolás és -olvasás. A főszereplő egy közép-európai Apolló, egy daliás Siegfried csaknem minden ízében (azért „csaknem", mert van a külsejében némi zsidó beütés, ami csak érdekesebbé teszi a képet, a Siegfried vagy Sigismund név egyébként nem ritka a német zsidók között). Ott áll tehát Siegfried a tűző napon, piszkosan, porosan, izzadtan, megpróbál térképet rajzolni a füzetébe és közben felsóhajt: – Csak tudnám, milyen irányban folyik ez a rohadt patak!

A kiképzés egyik fő tantárgya a hadifoglyok kihallgatása (HFK) volt. Ebből a célból külön egység állt rendelkezésre, amelynek tagjai folyékonyan beszéltek németül, és rajtuk gyakoroltuk, milyen módszereket kell alkalmazni a frissen fogságba esett német katonák kihallgatásánál. Hogy minél élethűbb legyen a helyzet, az egység tagjai többnyire német

egyenruhát viseltek – ami egyben alkalmat adott a német fegyvernem- és rangjelzések megismerésére is –, és időnként zárt alakzatban masíroztak fel és alá a táborban. A német katonák különböző típusait kellett imitálniuk, akikkel a kihallgatónak valószínűleg dolga lehet. Voltak olyanok, akik a tapintatos bánásmódot igénylő típust alakították, mások azt a típust, akit először meg kell győzni katonai esküje érvénytelenségéről, ismét mások azt a típust, aki csak akkor hajlandó „köpni", ha a kihallgató torkaszakadtából ordít vele és a megfélemlítésre épít. Volt közöttük egy jellegzetes figura, akit mindenki ismert a táborban, neki szabad volt rögtönöznie, és mindegyik típust el tudta játszani. Az egység tagjai közül többen hivatásos színészek voltak, így például a néhai Peter van Eyk. Az ő szerepköre az arrogáns, de korrekt porosz törzstiszt volt, aki értékes információkkal tud szolgálni, ha a kihallgató meggyőzi, hogy ez összeegyeztethető a becsületkódexszel. Ezek a „németek" annyira hozzátartoztak a tábor képéhez, hogy egy kém, Wehrmacht-egyenruhában és menetfelszerelésben minden feltűnés nélkül bejöhetett volna a táborba.

Egy alkalommal a javíthatatlan Benno Franknak kellett eljátszania a hadifogoly szerepét. Ez volt az első és egyetlen „beugrása" ebben a szerepkörben. Egy százados gyakorolta rajta a kihallgatást, aki három éve tanult németül. A százados a pszichológiai megközelítés módszerével próbálkozott. – Hogy jött ki a parancsnokával? – kérdezte Bennót. – Remekül – válaszolta Frank –, inkább a barátom volt, mint a parancsnokom. A múlt héten is megveregette a vállamat és ezt mondta: „Frank, du bist eine Kanone, ich baue auf dich" (Remek fickó vagy, Frank, számítok rád). – Mindebből a százados csak egy szót értett meg, a „Kanone"-t, aminek eredeti jelentése az angol cannonhoz hasonlóan ágyú. – Cannon? Cannon! Where is the cannon? (Hol az ágyú?) – kérdezte izgatottan. A frissen elfogott hadifoglyoknál ugyanis a kihallgatás legfőbb célja az információszerzés az ellenséges csapatok és a nehézfegyverzet elhelyezéséről. Benno úgy tett, mint aki németül érti a kérdést: „Wer ist die Kanone?" (Ki az

ágyú?) Ravasz mosollyal az arcán megdöngette a mellét: – Ich bin die Kanone! – Du bist eine Kanone? – kérdezte a kapitány értetlenül. – Er ist eine Kanone! – bökött a hüvelykujjával a háta mögé Frank, mintha lenne ott valaki, majd folytatta: – Wir sind Kanonen! – Ihr seid Kanonen? – vetette közbe a százados. – Sie sind Kanonen! – fejezte be Benno és megállapította, hogy sikerült elragozniuk a „lenni" igét. Így végződött a kihallgatási óra, és a kapitány másnap olyan csoportba iratkozott át, ahol csak olvasási szinten kellett tudni németül.

A „bennszülötteknek" azonban bőven volt alkalmuk visszaadni a kölcsönt, végtére is ők irányították a tábort. Bárkitől megvonhatták a 10, 24 vagy 48 órás eltávozási engedélyt „Ban-napon". (Az elnevezés a táborparancsnok, Banfield ezredes nevéből származott.) Körlet- vagy tábortisztogatást rendelhettek el a klasszikus kaszárnyai parancs szellemében: „Szedj fel mindent, ami felszedhető, amit nem tudsz felszedni, sikáld fényesre!" Több évtized távlatából is a fülemben van még Dean főtörzsőrmesternek, ennek a tahó hústömegnek a hangja, aki egyébként mint profi birkózó országos hírnévre tett szert: – Na fiúk, a mai napon nem akarok mást látni, mint könyököket és seggeket. – Soha nem tudtuk meg, hogy került Ritchie-be, nem mertük tőle megkérdezni.

A századparancsnokok által alkalmazott finomabb „szívatás" módszere volt a válaszíratás különféle nyelveken olyan fiktív levelekre, amelyekről az illető parancsnokok azt állították, hogy ők maguk vagy ez és ez az ezredes kapta. Válaszként valóságos értekezést rendeltek meg megadott szempontok alapján. Ilyenkor az áldozatot a „Ban-nap", az engedélyezett eltávozás napja előtti estén berendelték az ügyeletes altiszthez, és közölték vele, hogy másnap különleges feladat vár rá, és csak akkor távozhat, ha ezt elvégezte. Amikor reggel jelentkezett, megtudta például, hogy a századparancsnok meghívót kapott egy orosz esküvőre Philadelphiába, és a feladat az, hogy négy példányban választ kell írni a meghívásra (egyet a menyasszonynak, egyet a vőlegénynek, egyet-egyet az örömszülőknek). A szerencsétlen elrohant a klubba, vadul kör-

mölni kezdett, majd amikor elkészült, rohant vissza a századparancsnokhoz abban a reményben, hogy még eléri a következő vonatot New Yorkba, Washingtonba vagy Baltimore-ba. De hamarosan le kellett mondania erről az illúzióról, mert a századparancsnok óhaja az volt, hogy fordítsa le neki az orosz levelet és magyarázzon meg minden kifejezést, ilyeneket például, hogy „a megtisztelő meghívásnak feltétlenül eleget fogok tenni". A parancsnok természetesen elégedetlen volt a levéllel és újraíratta, amikor pedig végre megfelelőnek találta, elmúlt a szép nyári nap – vagy az, ami annak ígérkezett. Én vettem magamnak a bátorságot és egy foglalkozáson szóba hoztam a dolgot, azt ajánlva a tiszteknek, hogy gondolják meg, milyen következményekkel járhat ez a sikanéria. – A táborban szolgálatot teljesítő közkatonák között szép számmal vannak közismert írók és tudósok – mondtam –, akik később bizonyára nem fognak hallgatni arról, amit itt műveltek velük, és ez aligha szolgál majd az amerikai hadsereg dicsőségére. – Fogadatlan prókátorságomért felelősségre vontak ugyan, de büntetést még a legenyhébb formában (szobafogság vagy ehhez hasonló) sem kaptam. Felszólalásomban Stefan Heymre és más hírességekre gondoltam, nem is sejtve, hogy a próféta szól belőlem.

Az iskolán kívüli és felnőttkori nyelvtanulás előnye és egyben hátránya, hogy egy-egy szó túlságosan is kötődik ahhoz a helyzethez, amelyben először találkoztunk vele. Ha ezt a német szót hallom, hogy „üppig" (buja, érzéki), mindig Liffmannak, ennek az apró termetű düsseldorfi zsidónak a sztorijára kell gondolnom: hogyan csábította el a cselédlányt, illetve őt a cselédlány, ein üppiges, überaus entwickeltes Mädchen (egy érzéki, jól fejlett leányzó). Az esemény következménye az lett, hogy Liffmant elzavarták hazulról, a cselédlány pedig egyre „jólfejlettebbé" és egyre kevésbé „érzékivé" vált.

Ez volt a „cselédproblémák", vagy finomabban fogalmazva „a háztartási alkalmazottakkal való nehézségek" című téma első variációja számomra és egyben az első lecke a német Ständeordnung (rendi tagozódás) mibenlétét illetően is (az

angol „class" – osztály – nem fejezi ki azt, ami a német „Stand" – rend – mögött áll: a társadalmi rang, osztály és kaszt keverékét). Merem állítani, hogy a „rendi" különbségek sokkal mélyebben bele voltak gyökerezve a német társadalomba, mint az osztálykülönbségek Angliában.

A nem német származású emigránsoknak kétségtelenül az a bőségesen dokumentált tény jelentette a legnagyobb meglepetést Ritchie-ben, hogy a „német hadigépezetet" hús-vér lovak mozgatják, nem pedig benzinmeghajtású lóerő, ugyanakkor bámulattal töltötte el őket az amerikai hadsereg felszereltsége és az amerikaiak technikai érzéke. Ők ugyanis nem gépek között nőttek fel, mint az amerikaiak, és csak kevesen tudtak autót vezetni, jóllehet átlag tíz évvel idősebbek voltak amerikai bajtársaiknál. Így meglehetősen vegyes érzelmekkel viseltettek a befogadó ország iránt: egyrészt elismerték és méltányolták Amerika erejét, gazdagságát és szervezettségét, másrészt élvezettel viccelődtek az amerikaiak műveletlenségén, naivságán és gyermetegségén. Mi voltunk számukra a rómaiak, ők pedig a görögök. Kiderült, hogy az emigránsok jelentős része teljesen alkalmatlan bármilyen fegyveres szolgálatra. Ezek jelentkezését úgy fogadták el, hogy nem vizsgálták meg az alkalmasságukat, vagy abban bíztak, hogy katonai erényeik hiányát egyéb képességeik ellensúlyozzák majd. – Úgy vezettem, mint egy részeg tengeri kígyó – vallotta be az egyik ilyen szerencsétlen, aki már a harmadik dzsipet tette tönkre, és maga is súlyosan megsérült. – Nem való neki a sereg – jegyezte meg Frank –, legalábbis ez a része, a WAC-ben, a női hadtestben talán volna valami keresnivalója.

Bennónak az volt a véleménye, hogy az amerikaiakat át kellene költöztetni Európába, az európaiakat pedig Amerikába. Az Európába áttelepített amerikaiak azon nyomban megalapítanák az Európai Egyesült Államokat és egy népnek tekintenék magukat. – Ne hidd, hogy a lengyelek Lengyelországot választanák, csak azért, mert az őseik ott éltek. Az olaszok sem mennének vissza Itáliába, sokan közülük inkább Svájcot választanák – (a háború után valóban sokan így tettek, nem

várva meg Frank elképzelésének megvalósulását). – A svédek Dél-Európába mennének, a görögök Észak-Európába, a dalmátok Normandiába, a dánok Angliába, az angolok pedig a Riviérára. – Na és a németek? – kérdeztem. – Ó, az amerikai németek nem jelentenek külön csoportot. Kivéve néhány olyan helyet, mint Wisconsin és egy-két települést Pennsylvaniában és Texasban, elszórtan élnek. Választások idején mindenesetre nem jelentenek egységes szavazótömböt. Egy elnöknek vagy elnökjelöltnek számolnia kell a lengyel, a zsidó és az olasz szavazókkal, de a németekkel nem. Az egyik részük egyébként Északra menne, teszem azt, Dániába, mások Olaszországba, Spanyolországba vagy a dalmát tengerpartra, ismét mások a kelet-európai síkságot és a sztyeppét választanák, vagyis szétszóródnának a szélrózsa minden irányában – mondta Frank.

– És itt, Amerikában – kérdeztem –, összetartanának-e a különböző nyelvi csoportok, és olyan helyre mennének, ahol önálló államot alapíthatnak? A franciák például a Francia-Kanadával, a spanyolok pedig a Mexikóval határos területeket választanák-e, és Új-Anglia helyén egy Ó-Franciaország, Új-Mexikó helyén pedig egy Ó-Spanyolország jönne létre? – Nem, nem, az Amerikában való letelepedés feltétele az lenne, hogy mindenki megtanul angolul, mondjuk öt éven belül, és levizsgázik belőle. Azokat, akik megbuknak, Dél-Amerikába deportálnák. Egyébként, ha meg nem sértelek vele, a hivatalos nyelvről való döntés egy szavazaton múlott Amerikában.

Némi túlzással meg kell jegyeznem, hogy minden második német, akivel találkoztam, elmondta nekem azt a történetet, hogyan lett az angol az Egyesült Államok hivatalos nyelve. Eszerint a kontinentális kongresszuson, amikor a kérdésről döntöttek, egy szavazaton múlott – Benjamin Franklin szavazatán –, hogy a német alulmaradt az angollal szemben. Egy másik változat szerint a görög, a klasszikus kultúra és klasszikus demokrácia nyelve volt az angol riválisa. H. L. Mencken így idézi Franklin szavait: „Mi amerikaiak maradjunk meg az angolnál, és az angolok tanuljanak meg görö-

gül." Benno Frank bizonyára maga sem vette komolyan, amit mond: a történet, akár a német, akár a görög változat, teljesen valószínűtlen. Nem lett volna semmi értelme egy esetleges nyelvváltásnak Amerikában, de érdekes eljátszani a gondolattal. Ha a kontinentális kongresszus a németet teszi meg az Egyesült Államok hivatalos nyelvévé, bizonyára másképp alakul Németország sorsa. Bismarck szerint a XIX. század történetének döntő tényezője, hogy Angliában és az Egyesült Államokban ugyanazt a nyelvet beszélték. Ha Amerikának Németországgal lett volna közös nyelve, ez hozzájárulhatott volna az egykori német világuralmi tervek megvalósulásához. Angliával mint szigetországgal más volt a helyzet. Anglia tengerek feletti uralma legfeljebb fölényt jelentett és nem valóságos uralmat, a világuralom pedig szóba sem jöhetett. Ha azonban az új kontinens és a régi kontinens legerősebb országa között jön létre nyelvi kapcsolat, ez valóban magában hordta volna annak veszélyét, hogy a németek tömeges bevándorlása révén a német hegemónia kiterjed Amerikára is. (A Drang nach Westen ebben az esetben könnyebben megvalósulhatott volna, mint a Drang nach Osten.) Az azonos nyelv, ha többre nem is, jóindulatú semlegességre késztette volna Amerikát Németországgal szemben egy európai háború esetén. Talán ilyen megfontolások alapján intette George Washington elnöki búcsúbeszédében honfitársait, hogy óvakodjanak a németektől. Jefferson többször megismételte Washington figyelmeztetését.

Soha nem láttam izgatottnak Benno Franket, csak egyszer, egy alapos letolás után, amit a századparancsnokától kapott. Olyan feldúlt állapotban volt, hogy csaknem sírt, és elég különös látványt nyújtott. Nagy volt a feje, zsidóhoz illő kampós orral és kiugró állal. Az arcán egy Schmiss (sebhely) éktelenkedett. Olyan volt a testi felépítése, hogy teljesen abszurd jelenségnek hatott egyenruhájában. Az egyik válla jóval magasabban volt, mint a másik, és ez azt a látszatot keltette, mintha legalább tíz százalékkal balra dőlne. Legfeljebb átlagos magasságú volt, a pocakja viszont a legkitartóbb és leg-

megerőltetőbb tornagyakorlatok ellenére is jóval meghaladta az átlagost, mert úgyszólván csillapíthatatlan étvággyal rendelkezett. Ezt a bizonyos leszidást követően azzal próbáltam jókedvre deríteni, hogy szent ígéretet tettem neki, a háború után felkeresem a századparancsnokot, és bárhol találok is rá, legyen az forgalmas utca, előkelő étterem vagy ünnepi alkalom, egy jól irányzott csapással földre terítem. Ezt követően Frank protektorává léptem elő, ő pedig az én morális preceptorom és mentorom lett. Minden este, amikor megszólalt a vacsorára hívó gong, szertartásosan meghívott az asztalához. Latinul, héberül és jiddisül kiállított egy bizonyítványt, amelyben tiszteletbeli zsidónak nevezett ki, hálából azokért a szolgálatokért, amelyeket – meghazudtolva amerikai bennszülött és gengszter voltomat – Izrael gyermekeinek tettem. Az aláírás helyén (ugyan ki írhatott volna alá egy ilyen „bizonyítványt"? Jehova?) ez állt idézőjelben: „Es ist schwer zu sein a Jüd" (Nehéz dolog zsidónak lenni).

Frank mielőtt Amerikába jött, Németországból először Palesztinába ment, ahol egy-két évig drámaelméletet tanított; a felesége és a fia ott is maradt. Sok tekintetben a német zsidó dilemma megtestesülésének lehetett tekinteni. Szívvel-lélekkel zsidó volt, a zsidóság ügyét, különösen a palesztinai zsidó közösség sorsát, teljesen a magáénak érezte. De ugyanennyire volt német is, hiszen a német nyelvű színházhoz kötötte az életét. A politikában balliberális nézeteket vallott, valahol félúton lehetett a polgári radikalizmus és a szocializmus között. Sokat emlegette a barikádokat, amelyek Németországra és a világ ifjúságára várnak. Másrészt akár német sovinisztának is lehetett volna mondani, Bismarckot tartotta a német történelem legnagyobb alakjának. Órákon keresztül méltatta nekem Bismarck érdemeit és mesélte a róla szóló anekdotákat. Véleménye szerint Bismarck nemcsak nagy politikus és államférfi volt, hanem igazi gentleman is, vagyis egy „Herr", ami bizonyos esetekben több, máskor kevesebb a „gentleman"-nél. Újra és újra visszatért Bismarck udvariasságára. Benno szerint a kancellárnak volt stílusa és modora. Amikor bemutattak neki valakit, mindig ezt mondta: „Es freut mich

ausserordentlich, Sie kennenzulernen!" (Rendkívül örvendek, hogy megismerhetem!)

Nem nehéz magyarázatot találni Benno és más németek Bismarck-kultuszára. (Egy közvélemény-kutatás szerint 1952-ben ő volt Nyugat-Németországban a legnépszerűbb német.) Bismarck azon kevés német államférfiak közé tartozik, akik sikeresek voltak: amit megalkotott, harminc évvel túlélte. Mindazonáltal időnként kétségek gyötörték, hogy műve, a Reich, tartós lesz-e. „Ha az Isten akarata, hogy vesztesként kerüljünk ki a következő háborúból – írta élete alkonyán –, akkor eleve elrendelt sorsunknak tekintem, hogy győztes ellenségeink minden lehetséges eszközzel igyekeznek megakadályozni újbóli talpra állásunkat. Nemrég azon kaptam magam, hogy Németország térképét vizsgálom. Egyik sebezhető pont a másik után tűnt a szemem elé, és láttam, amint fáról lehulló levelekként veszítjük el őket. Minden recseg-ropog, csak idő kérdése, hogy minden összedőljön." Hogy megértsük a Bismarck-kultuszt, számításba kell vennünk a „csaknem tényezőt" a német történelemben. A bismarcki fél évszázad kivételével a német történelem az „egy hajszálon múló" vereségek sorozata. A németeknek „csaknem" sikerült megreformálni a katolikus egyházat, a Hanza-szövetségnek „csaknem" sikerült felülkerekednie riválisain, a német parasztfelkelés „csaknem" győzelemmel végződött 1524–25-ben, a Hohenstaufen császároknak „csaknem" sikerült konszolidálni és centralizálni a német-római birodalmat, 1848–49-ben a frankfurti parlamentnek „csaknem" sikerült egy etnikailag egységes, demokratikus Németországot megalkotnia és így tovább. A kudarc önmagát táplálja, és mítosz formájában tovább él. Ilyen mítosz, hogy a német egy szavazat híján csaknem Amerika új hivatalos nyelve lett. Mítosz, hogy Barbarossa Frigyes császár nem halt meg, hanem a Kyffhäuser egyik barlangjában alszik egy márványasztalra borulva, amelyet egyre növekvő szakálla teljesen beborít, és eljön a nap, amikor felébred és megfizet Németország ellenségeinek, népét pedig győzelemre vezeti. Ha valakit nagyon sokszor nagyon kevés választ el a sikertől, annak szük-

sége van arra a hitre, hogy előbb-utóbb hozzá szegődik a szerencse.

A sok „csak egy hajszálon múlott" kudarc magyarázatot követel. A legkézenfekvőbb magyarázat az árulás, ami úgyszólván vezérmotívumként kíséri végig a német történelmet. A németek folyton árulással vádolták egymást, és tulajdonképpen joggal, hiszen az árulás nem más, mint a támogatás megvonása, a visszakozás, a segítség megtagadása a döntő pillanatban, amikor a legnagyobb szükség volna rá, mert az áruló nem azonosul az elárultnak a nemzeti érdekre, a magasabb szempontra vagy bármi egyébre vonatkozó elgondolásával. Az már más kérdés, hogy mennyire volt jogos elvárni ezt a segítséget. A sok kudarc emléke ugyanakkor elterelte a figyelmet az egyetlen siker estlegességéről: Bismarck nemcsak bölcsességének köszönhette sikerét, hanem a szerencsének is, ami egész pályája során végigkísérte.

Emlékezetem szerint Benno Frank csak egy alkalommal ejtett szót a „Führer"-ről, akkor is csak mint szereposztási problémáról. Hajdani színház- és filmrendezők társaságában mondta egyszer: – Ha önök színészt keresnének, aki alkalmas arra, hogy egy tragédiában eljátssza a Harmadik Birodalom diktátorának szerepét, Adolf Hitlert választanák? Bizonyára nem. Nehéz lenne alkalmatlanabb külsőt találni erre a szerepre. Inkább a kisstílű, 200 márka alatti összegeket kicsaló házasságszédelgő szerepére volna alkalmas. Tökéletesen el tudná játszani azt a jelenetet, amikor a házasságszédelgő lerohanja cselédlány-menyasszonyát és villogó szemmel, hadonászva üvölti: „Te nem hiszel nekem!" Mire a lány térdre veti magát előtte, és könnyek közt rebegi: „Ó, Adolf, hát hogyne hinnék! Tessék, itt a pénz."

Jellemzőnek tartom, hogy az amerikai hadseregben harcoló német-zsidó légió indulója a Napóleon elleni német felszabadító háború harci dala volt: „Der Gott, der Eisen wachsen liess / Der wollte keine Knechte . . . (Az Isten, aki a vasat növesztette, / Nem akarta, hogy szolgák legyenek, / Ezért adott kardot és lándzsát annak kezébe, / Aki jogaiért harcolni akar. / Azért adott bátorságot a szívébe és merész szót a

szájába, / Hogy kész legyen vérét ontani és meghalni / A harcban, amelyet meg kell vívni."). A szöveg első sorát így aktualizálták: „A goj, akit Eisenhowernek hívnak". (Köztudott volt, hogy Eisenhower német származású: az „Eisenhauer" „vas-vájárt" jelent.) Egy másik kedvelt daluk így kezdődött: „Wohlauf, Kamereaden, aufs Pferd, aufs Pferd / Ins Feld, in die Freiheit gezogen." (Rajta, bajtársak, lóra, lóra / A csatamezőre, előre a szabaságért.)

A német-zsidó légió tagjai nagy „Schwung"-gal énekelték ezeket a dalokat, mint ahogy minden mást is nagy lendülettel és lelkesedéssel csináltak. Mások voltak, mint az amerikai hadsereg többi alakulatai. Tudták, hogy miért harcolnak, megingathatatlan volt a harci moráljuk, ismerték az ellenség nyelvét, ismerték az országot, ahol a háború folyt, ez a nyelv az ő nyelvük is volt, az ország pedig a hazájuk – valaha. A második világháborút polgárháborúként élték meg. Ők voltak az amerikai hadsereg egyetlen olyan egysége, akik valóban tudták, hogy mit tesznek és miért. Az ő szemükkel nézve az amerikai haderő csupán kolosszális méretű segédcsapatnak számított, válasznak arra a régi zsidó viccben feltett kérdésre, hogy mire való az a sok goj New Yorkban és egész Amerikában: arra, hogy segítsenek nekik megnyerni a háborút. A légió nem zsidó tagjai, a Brandstätterek, a Knoblauchok, a von Fritzek számára nem volt ilyen világos a cél. A német gojok ugyanazzal a dühödt elszántsággal küzdöttek, mint zsidó bajtársaik, de kételkedtek abban, hogy a győzelem minden kérdést megold, és olyan előérzetük volt, hogy a háború után még súlyosabb problémákkal kell majd a németeknek szembenézniük, és nem csak nekik. A német gojok elszántan, de kedv és lelkesedés nélkül vettek részt a háborúban, a német zsidókban viszont – még azokban is, akiknek az életében rettenetes számlák vártak kiegyenlítésre – mindig volt egy jó adag vidámság és jókedv, és „boldogan" harcoltak. Számtalan alkalmam volt megtapasztalni, milyen jó harcos a zsidó, milyen elszántsággal veti magát a csihi-puhiba, és ez az, ami elválasztja a jó katonát a rossz katonától.

2 / A HÁBORÚ

Az első „német németek", akikkel találkoztam, a southamptoni dokkoknál összeterelt hadifoglyok voltak, nem sokkal a normandiai partraszállás után. Ahogy piszkosan, véresen és mogorván, földre szegezett tekintettel álltak ott, mindenekelőtt e vert sereg egyenruhájának minősége és szabása tűnt fel nekem. Láttam, hogy sok tiszt és altiszt van a csoportban, a vállpántok és a rajtuk látható ezüstcsíkok árulkodtak erről; és teljesen el voltam képedve, mert úgy tűnt, mintha ezek a németek díszegyenruhában estek volna fogságba. De még a közkatonák szegélyezett gallérú, sötétzöld uniformisa is színpadi jelmeznek hatott a khakiszínű amerikai egyenruhákkal összehasonlítva.

A következő német németek, akiket láttam – más németekkel mintegy két hónapig nem találkoztam –, halottak voltak. A német halottak látványa Normandiában, majd később is, elemi erővel hatott rám, kisebbfajta traumát jelentett számomra, amiből mind a mai napig nem sikerült kigyógyulnom. Már csaknem húsz év telt el azóta, de nem tudom elfelejteni azt az ezer és ezer halottat, akiket Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Németországban láttam. Egymásra rakva, egy düreri apokaliptikus halomban jelennek meg lelki szemeim előtt. A képben valószínűleg annak a tömegmészárlásnak a látványa kísért, amit a szövetségesek saint-lô-i áttörését előkészítő szőnyegbombázás okozott. A nyolc kilométer hosszú és három kilométer széles „szőnyegen" belül minden élőlény elpusztult: kutyák, csirkék, libák, marhák, lovak és emberek. Ezek az emberek szinte kizárólag németek voltak. A francia civil lakosság valószínűleg azért menekült meg, mert a németek kitelepítették őket a hadműveleti területről. Nem sok francia halottat láttam Normandiában, de máshol sem. Emlékszem egy nagy parasztházra, amit feltehetőleg tábori főhadiszállásként használtak a németek. Harminc vagy negyven tisztet és altisztet láttam kiterítve a ház mellett a füvön, néhányat a pincéből hoztak ki, egy szikra élet sem volt egyikben sem. A szomszédos gyü-

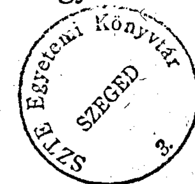
mölcsösben egy egész századot földeltek el. A századból – mintegy százharminc ember – senki sem maradt életben. A környező mezőkön ezrével hevertek a holttestek minden elképzelhető – némelyek nevetséges, mások szörnyű – pózban. Se a szabad ég alatt, se az épületekben megtalált holttesteken nem volt nyoma külső sérülésnek vagy sebnek. Úgy látszik, a bombázásoknál a legtöbb áldozata a sokknak van, ami azonnal beálló halált okoz. Nem ez volt a helyzet a tankok legénységével, ha találatot kaptak és a harckocsi lángba borult. Itt kétszeres kínhalált kellett végigszenvedni, mert a haláltusát még szörnyűbbé tette az utolsó, kétségbeesett menekülési kísérlet a tankból, ami gyakran teljesen értelmetlen volt, mint például az a próbálkozás, amikor a tank vezetője egy tíz centiméteres nyíláson próbált kijutni a harckocsiból a védőlemez és a hernyótalp között.

Egy hadsereg mindig fiatal, egészséges, jó kondícióban lévő katonákból áll. Ez volt tehát az első találkozásom Németország ifjúságával, a legfiatalabbak közülük azok a harckocsizók voltak, akikkel Saint-Lô-tól nyugatra találkoztunk, 18–19–20 évesek lehettek, a testük feketére, de még gyakrabban vörösre vagy sárgára volt égve. Néhánynak sikerült kimenekülnie a tankból, de tovább már nem futotta az erejükből, és ott nyúltak ki a figyelőtorony mögött, a ruhájuk félig leégett róluk, vagy egész meztelenek voltak, az ágyéki szőrzet tövig leperzselődött (a hajukat többnyire megvédte a tanksisak). A halálsikolyra szétnyílt ajkak között a szép, egészséges fogak épen maradtak. Mivel a csatában csaknem kizárólag fiatalok harcolnak az első sorokban és a halottak többségükben fiatalok, a háború legfőbb bűne a fiatal életeknek ez a mérhetetlen pazarlása. A természet rendjének megcsúfolása, hogy ennyi fiatal embernek élete virágjában kell elpusztulnia. – Herr Stabarzt – mondja a katona egy német háborús viccben –, ich sterbe bei bester Gesundheit! (Törzsorvos úr, kitűnő egészségnek örvendve halok meg.)

A normandiai áttörés után természetesen tömegével kerültek fogságba a németek, és sokan dezertáltak. Jellemző módon a dezertőrök tapasztalt katonák, többnyire altisztek vol-

tak, akik tudták, hogy Németország elvesztette a háborút és semmi értelme a harc további folytatásának. Másrészt a szökés végrehajtásához önmagában véve is nagy tapasztalatra volt szükség, mert könnyen lehetett két tűz közé kerülni. Mindig megdöbbentett az az öngyilkos elszántság, amikor két vagy három fiatal katona géppuskával próbált feltartóztatni egy tankoszlopot. Legfeljebb 10–15 percig tudták tartani magukat, és a biztos halál várt rájuk. A fiatalokat, a 18–19 éveseket gyakran a fanatizmus hajtotta (ha ennyire fiatalokat lehet egyáltalában fanatikusnak nevezni: az ifjúság a természet fanatizmusa). Egy alkalommal, amikor versenyt futottunk a németekkel, hogy elvágjuk előlük a falaise-i katlanból való menekülés útját, a tankoszlopunk tűzharcba keveredett egy német egységgel, akik az országút melletti erdőben rejtőztek. Mielőtt utánuk mentünk, hogy elfogjuk őket, néhány gránátot vetettünk a fák közé, de ezt megelőzte az én hangosbeszélőn bemondott szövegem, amelyben német nyelven megadásra szólítottam fel őket, mert – úgymond – be vannak kerítve és túlerővel állnak szemben. Ilyenkor az szokott történni, hogy a németek visszakiabáltak: mi adjuk meg magunkat, mi vagyunk bekerítve és mi állunk szemben túlerővel. A szokásos koreográfia szerint mintegy fél órán keresztül ment ez így, mielőtt valamelyik fél akcióba lépett. Ebben az esetben azonban a parancsnok hamarabb rendelte el a támadást, és a mieink bevetették magukat az erdőbe, miközben az egyik gyalogos éppen a kibiztosított gránátot készült elhajítani. A szerencsétlen fickó ott maradt egyedül, kezében a gránáttal, amit nem mert eldobni, mert a bajtársait találhatta volna el vele. Ide-oda rohangált az úton, görcsösen markolászva a gránátot, miközben segítségért kiáltott: – Hé, fiúk, jöjjön valaki! – A helyzetet végül is egy őrmester oldotta meg, aki bedobta a gránátot a fák közé.

A robbanás két szilánkja egy másik őrmester azon testrészét találta el, amely őrmesteri testrész valamennyi közkatona véleménye szerint megérdemel egy ilyen találatot. Én nagyon óvatosan merészkedtem be a fák közé, mert miután különleges feladattal voltam megbízva, csak egy .45-ös kaliberű

colt automata pisztolyom volt. A sűrű bozótban, alig négy méterre tőlem, hirtelen lövést majd tompa puffanást hallottam. Egy német katona főbe lőtte magát. Amikor kigomboltam a zubbonyát, hogy magamhoz vegyem az iratait, még dobogott a szíve. 19 éves volt, foglalkozására nézve kovács, és Württembergből, Ravensburgból, a Boden-tó vidékéről származott. A megadás helyett a halált választotta, és nem rám lőtt, hanem magára.

Egy vagy két nap múlva ugyanezt az utat pásztáztuk a hadnagyommal, csak valamivel északabbra, német hadifoglyok után kutatva, vagyis olyan német katonák után, akik egyszer már megadták magukat. Nem elfognunk kellett tehát őket, hanem kikérdezni. Az a helyzet alakult ki a háborúnak ebben a szakaszában, hogy már nem volt front, a német hadsereg teljesen felbomlott állapotban özönlött vissza Németországba, a Siegfried-vonal mögött keresve védelmet. A hadnagyommal együtt nagyon meghatónak találtam azt a soha nem tapasztalt lelkes fogadtatást, amelyben minden faluban részesítettek bennünket, mi voltunk ugyanis az első hús-vér amerikaiak, akik ezeknek a franciáknak a szeme elé kerültek.

Portyánk során végül nem sokkal előttünk megpillantottunk egy teherautót, tele német katonákkal. Gázt adtam, hogy utolérjük őket. Az út dimbes-dombos vidéken vezetett, így többször elvesztettük szem elől a teherautót. Mintegy százötven méterre közelítettük meg, amikor a hadnagy megszólalt: – Hogy lehet, hogy még a sisakjukat sem vették el ezeknek a foglyoknak?

Már csak ötven méter távolság volt közöttünk, amikor rájöttünk, hogy a németek teljes felszerelésben ülnek a teherautón: hármuknak gépfegyvere volt, a többi tizenöt vagy húsz a szokásos Mauser puskát tartotta maga előtt, az övükön pedig ott lógott a kézigránát, nem voltak tehát foglyok. Levettem a lábamat a gázról, de az út lefelé vezetett, így tovább gurultunk, úgyhogy a végén már csak tíz méter választott el bennünket a teherautótól. Néhány pillanatig ilyen távolságból követtük őket, döbbenten meredve rájuk. A németek közömbös tekintettel viszonozták a pillantásunkat. Végül az

egyik géppuskás felemelte a bal karját és intett, hogy maradjunk le. Ekkorra már növekedett a távolság közöttünk, mert az út emelkedni kezdett, majd a dzsip félúton felfelé megállt. A németek könnyedén lepuffanthattak volna bennünket attól kezdve, hogy száz méterre megközelítettük őket. A húszas éveik végén vagy a harmincas éveik elején járó, a háborúba belefáradt altisztek voltak, akiket már csak az érdekelt, hogy valahogy hazajussanak. Tudták, a játszma eldőlt, és nem látták értelmét annak, hogy lelőjenek két amerikait, akik voltak olyan ostobák és üldözőbe vették őket.

A nyugati fronton a németek reménytelenül alárendelt helyzetben voltak. Tűzerőben még sem közelítették a szövetségeseket, nem voltak repülőgépeik a harcoló csapatok támogatására (a normandiai partraszállás napján mindössze két vadászrepülőt tudtak bevetni), bombázóik sem voltak, nem rendelkeztek elég csapatszállító járművel és egész egyszerűen kifogyott a benzinük. Ezen egy nagyméretű, ormótlan szerkezettel próbáltak segíteni, amelyben fával tüzeltek, és az így nyert szén-dioxidot használták fel hajtóerőként a benzinmotorok átalakított hengerkamrájában. Amerre jártak, lótetemek jelezték az útjukat. Egyszóval elmaradott és ósdi volt a felszerelésük, és semmilyen tekintetben nem vették fel a versenyt a szövetségesekkel.

Az elhagyott bunkerekben jelentéseket olvashattunk olyan gyűlésekről, amelyeken a parancsnokok buzdító beszédekkel próbálták lelkesíteni a katonákat. A válasz mindig ez volt: „Ha védelmet kapunk az ellenséges vadászbombázóktól, helyt fogunk állni." A német hadvezetés azonban nem tudta teljesíteni a katonák kérését, de még ha tudja is, az amerikai tüzérség fölénye mindenképpen egyenlőtlenné tette volna a küzdelmet. Egy egység parancsnoka, miután megadták magukat, ezt kérdezte keserűen az amerikaiaktól: – Miért nem vetitek be a gyalogságot? Ez így nem fair. – A válasz így hangzott: – Nem kockáztatjuk katonáink életét, a tüzérség és a légierő a gyalogság nélkül is felmorzsol benneteket.

Egy normandiai tankcsatában a németeknek véres küzdelemben sikerült megállítaniuk az angolokat. Mielőtt a csapa-

tok kölcsönösen visszavonultak a csatatérről, a német parancsnok kiemelkedett a lövegtoronyból, meghajolt és tisztelgett. Sok ilyen eset volt, amelyeket Robert Ley, Hitler Német Munkafrontjának vezetője egy rádiós beszédben a szövetséges légierő barbárságával hasonlított össze. – Mi lovagias módon harcolunk – üvöltötte Ley a rádióban –, ti (amerikaiak) pedig gengszter módjára viselkedtek. Így csak egyet mondhatunk: „Götz von Berlichingen! Götz von Berlichingen!". – Götz von Berlichingennek, ennek a félig rablólovagnak, félig Robin Hoodnak a nevét Goethe tette fogalommá Németországban. A róla írt drámájában így válaszol Götz a császári hadak kapitányának, aki megadásra szólítja fel: „Sag deinem Hauptmann: Vor Ihro Kaiserliche Majestät hab ich, wie immer, schuldigen Respekt. Er aber, sag's ihm, er kann mich im Arsch lecken." (Mondd meg a kapitányodnak: A császári felség iránt, mint mindig, a neki kijáró tisztelettel viseltetem, ő azonban kinyalhatja a seggemet.) Götz válaszának csattanóját mindenki ismeri Németországban, a Götz von Berlichingen név tehát a viselője által tett ajánlatnak az eufemizmusa, így kell érteni Robert Ley kétszeres „Götz von Berlichingen"-jét. Az egyik Normandiában harcoló SS tankhadosztály Götz von Berlichingenről volt elnevezve, és a többiek maguk között LMA, vagyis NYASGEM hadosztálynak nevezték.

Götz von Berlichingen sógora volt a német történelem legnagyobb lovagjaként emlegetett Franz von Sickingen. Saját hadsereget tartott fenn, és felváltva szolgálta hol a francia királyt, hol V. Károlyt, akinek császárrá választásához nagyban hozzájárult. Amikor ugyanis a választófejedelmek a frankfurti Szent Pál-templomban arról tanácskoztak, hogy ki legyen a császár, von Sickingen megjelent csapataival a város falainál és Károlyt ajánlotta. Ezért azonban nem kapott semmit, V. Károlynak nem volt szokása, hogy fizessen. Fizetés helyett inkább ő kért kölcsön Sickingentől 20 000 guldent, amit soha nem adott meg.

Von Sickingen később Luther Márton és az új hit szolgálatába szegődött, hogy meggyőződésből vagy érdekből, azt

nem lehet tudni. Érdekei ugyanis szép számmal voltak. Huszonhét várat mondhatott magáénak a Rajna mentén, és sikerült elérnie, hogy kikiáltsák a Rajna királyának. Ezzel azonban nem elégedett meg, Németország királya akart lenni. Úgy gondolta, elkel Németországban egy király, hiszen a császár többnyire távol van, minthogy birodalma messze túlterjed a német tartományok határain, és nincs senki, aki helyettesítse, amikor távol van. A hét választófejedelem és a sok nagyherceg és herceg nem alkalmas erre. Sickingen ostrom alá vette Wormsot és feldúlta a város környékét, Lotaringiába is betört (V. Károly utóda, Miksa császár hallgatólagos beleegyezésével), és sarcot szedett a tartomány hercegétől. Végül odáig merészkedett, hogy a német lovagok élén a gazdag és nagy hatalmú trieri érseket is megtámadta. A vállalkozás azonban kudarcot vallott, és Sickingennek az életével kellett fizetnie első és utolsó vereségéért. Ezek a rabló hadjáratok – a történészek annak tartják őket – a lovagias formák tökéletes betartásával zajlottak le: minden hadjáratot írásbeli kihívás, „Fehdebrief" előzött meg, amely igazolni kívánta az akció jogosságát. Az érsek őeminenciája megkérdezte a halálos ágyán fekvő Sickingent: – Franz, miért tetted ezt velem és szegény híveimmel? – Von Sickingen így válaszolt: – Sokat beszélhetnénk erről és nem ok nélkül. – Von Sickingennek ezek a szavai jellemzőek arra, hogy a németek mindig találnak okot a viszályra. A „Fehde" viszályt jelent, a „Fehdebrief" pedig, amit von Sickingen is küldött a trieri érsek őeminenciájának, annak bejelentését, hogy beállt a hadiállapot a két fél között, a „Garde-toi, je me garde!" teuton megfelelője volt. A németek odaadó szenvedéllyel művelték a viszálykodást, ahogy Goethe is írja: „Csillapíthatatlan volt a viszálykodásra való hajlamuk (Fehdegeist)."

Augusztus végén a belgiumi Mons térségében egymásba gabalyodva kavarogtak üldözők és üldözöttek. Nekünk sikerült elvágnunk a német visszavonulás útját, ugyanakkor nekik is sikerült egy időre elvágni bennünket egymástól, a támadó éket a sereg törzsétől. Olyan volt a helyzet három napig,

mintha egy járdaszigeten állnánk, és a forgalom, a kétoldalt vonuló ellenség körbefolyna bennünket. Mintegy torlaszt képeztünk legalább öt német hadosztály, közöttük egy ejtőernyős-hadosztály visszavonulásának útvonalában.

Öt német tábornokot ejtettünk foglyul, egy pedig életét vesztette a harcokban. A foglyok között volt az ejtőernyősök parancsnoka, Rüdiger von Heyking. Ő volt az első német tábornok, akivel találkoztam. Ötvenes évei vége felé járhatott, jóindulatúnak, úgyszólván joviálisnak látszott. Alacsony volt, köpcös, nem ilyennek képzeltem egy német tábornokot, azt gondoltam volna, hogy mindegyik legalább olyan daliás, mint Brandstätter. Von Heyking inkább egy barátságos háziorvosra emlékeztetett, kivéve a ruházatát, ami olyan volt, mintha skatulyából húzták volna ki. Az uniformis szabása és anyaga, mint mindig, most is nagy hatást tett rám: a tábori tisztek számára előírt kékesfekete színű bőrkabátot viselt és galambszürke bőrkesztyűt, ami olyan mesterkélt eleganciát kölcsönzött a német tiszteknek. Minél magasabb volt egy tiszt rangja, annál több bőrt hordott magán. A németek szeretik a bőrt. Adalbert Stifter Witikóját, az eszményi lovagot, az egyenesség és becsületesség példaképét a ruházata miatt „bőrember"-nek hívják, bőrből van a sisakja, a zekéje, a nadrágja és a csizmája. Ez a bőrmánia azonban sokkal régebbre megy vissza. Már a pogány germán harcosok is bőrből való védőöltözetet viseltek, amely össze volt szíjazva és „Schirm"-nek (menedék, oltalom) hívták; a viselőjét pedig „Schirmmann"-nak. Némely források szerint ennek a szónak a latinizált változata a Tacitusig visszakövethető „germán" megjelölés.

Nagyjából egy órát töltöttem von Heykinggel, többnyire négyszemközt, mert a mi tábornokunk nem kívánta fogadni. Morris Rose vezérőrnagy ugyanis zsidó volt, egy denveri (Colorado) rabbi fia. A tábornoknak – inkább róla lehetett volna megmintázni a porosz generálist – keskeny ajka, markáns arca és rövidre nyírt haja volt, úgy járt, mintha nyársat nyelt volna és mintha nem ő mozgatná a lábait, hanem két dugattyúként a lábai hajtanák előre őt. Rose volt a legfélelmesebb külsejű parancsnok, aki alatt valaha is szolgáltam, és a látszat nem csalt. Azért küldték Normandiába és állították a hadosztály élére, hogy rendet csináljon, miután az előző parancsnokot leváltották. Nem volt olyan ember a hadosztály főhadiszállásán, aki ne félt volna tőle. Láttam, amint törzstisztek, még ezredesek is, verejtékező arccal, vigyázzban állnak előtte, miközben a csizmájukban szemmel láthatólag remegett a lábuk. Von Heykinget ugyanakkor minden kedélyessége mellett úgyszólván legendás tisztelet övezte a német hadseregben, ő volt annak a hadműveletnek az egyik irányítója, amelyben a német ejtőernyős-alakulatok elfoglalták Krétát. Megpróbáltam elképzelni ezt a joviális doktor bácsit, amint ejtőernyős-felszerelésben kiugrik egy Junkers gépből, de nem sikerült. Átnéztem von Heyking személyi iratait, és találtam néhány olyan fényképet, amelyeken a tábornok már mint fiatal fiú is egyenruhát viselt. – Mióta katona? – kérdeztem. – Mindig az voltam – válaszolta és felnevetett. – Mindig? Csak nem akarja azt mondani, hogy egyenruhában született? – kérdeztem. – Azt éppen nem – válaszolta a tábornok továbbra is mosolyogva –, de nyolcévesen már volt egyenruhám.

Von Heyking velünk volt az alatt a néhány nap alatt is, amikor ostromlott szigetként körülvett bennünket a visszavonuló németek áradata. Ekkor történt az, hogy négy fiatal német megpróbált egy harckocsival áttörni az általunk ellenőrzött úton, amire azonban nem volt semmi esélyük. A harckocsi benzintankját szitává lőtték a mieink, majd az egész jármű lángba borult és felrobbant. A négy német katonát a robbanás szó szerint darabokra tépte. Az egyiknek a teste a derekánál vált szét és térd felett leszakadt mind a két lába. „Ein tolles Unternehmen" (őrült vállalkozás), kommentálta a történteket a tábornok. Klopstock „Óda Hermannhoz és Thusneldához" című verse jutott eszembe: „fiaitól a legnagyobb áldozatot megkövetelve, ezernyi fiatal testen fog harci szekere diadalra jutni".

Ugyanezen az éjszakán néhányan a mi tisztjeink közül elhagyták az általunk ellenőrzött területet, hogy megpróbál-

janak kapcsolatba kerülni más amerikai egységekkel, de nem jöttek vissza. A svájci-német emigráns Hüni hadnagyot másnap reggel holtan találták, nem messze attól a pajtától, ahol meghúztuk magunkat, majd nemsokára előkerült Peterson hadnagy holtteste is. A német-amerikai Nolte hadnagynak több szerencséje volt, őt elfogták a németek, de nem ölték meg. Valamennyien abban a pajtában zsúfolódtunk össze, az amerikai hadsereg „német légiója" a német hadifoglyokkal együtt. A „légió"-hoz tartozott Werner Neu őrmester is, egy alacsony, testes de nem kövér, inkább izmos német zsidó emigráns. Neu őrmester a harmincas évek közepén menekült el Németországból, hogy ne kerüljön koncentrációs táborba, mint a hozzátartozói, ahol halál várt volna rá. Franciaországban talált menedéket, és bár később Franciaországot is el kellet hagynia, mindig hálás volt azért a vendégszeretetért és jóindulatért, amit itt tapasztalt.

Ahogyan az este lassan éjszakába hajlott és a fegyverek elhallgattak, kivehetővé vált számunkra a közelben fekvő német sebesültek jajgatása és nyögése. A foglyok között volt egy német törzsorvos, aki így szólt: „Kijönne velem valaki, hogy összeszedjük és behozzuk őket ide? Talán tudok segíteni rajtuk." Ez természetesen csak valamelyik amerikai lehetett, hiszen ha két németet engedünk ki ellenőrzés nélkül, akkor fennállt volna annak a lehetősége, hogy megszöknek. Ugyanakkor viszont, ha a mieink közül megy el valaki a doktorral, nem lehetett tudni, hogy mi történik vele a sötétben. Egy ideig nem akadt vállalkozó, végül Neu jelentkezett, és ez a furcsa pár nekivágott az éjszakának: a jóvágású, szőke német orvos és az alacsony, de rendkívül erős német zsidó, akinek külseje a „Stürmer" karikatúráira emlékeztetett. Négy vagy öt sebesültet hoztak be. Neunak jó humora volt és szívesen énekelt szép tenor hangján, ha volt valaki, aki csatlakozott hozzá. Ha nem akadt ilyen, akkor a következő épületes dalocskát dúdolta:

Tschim-bara-bim-bam-beh! Na, denn vorwärts –
fromm, diel und munter
A koscher Jüd geht niemals unter!

(Csiribirifitty, csak tovább fel, hitre dalra, kedvre,
Egy kóser zsidónak mindig lesz keletje.)*

A hadosztály emlékkönyve szerint Neu civilben mészáros volt Saint Louisban, és az üzletében bizonyára kóser húst árult.

Jóllehet a tábornokok személyi iratainak katonai szempontból nem volt semmi értéke, nagyon érdekesnek találtam őket. Az elesett vezérőrnagy papírjai között volt több olyan fénykép, ami a tábornok hildesheimi otthonában készült, és az egyiken a lányát lehetett látni, aki vagy nagyon szép volt, vagy nagyon fotogén. Elhatároztam, hogy mihelyt lehetséges, elmegyek Hildesheimbe részvétet nyilvánítani.

Csak huszonöt év múlva jutottam el Hildesheimbe, és úgy gondoltam, hogy kissé elkéstem a részvétnyilvánítással. Berlinből érkeztem, és ha valaki kelet felől közelíti meg a várost, abban az ijesztő élményben van része, hogy a látóhatár szélén egy fenyegető mutatóujj jelenik meg, ami egyre nagyobb lesz. Ez a fenyegető ujj egy szokatlanul magas, hegyes csúcsban végződő templomtorony. Emlékezetes látvány és illik egy olyan városhoz, amelynek neve elválaszthatatlan a harmincéves háborútól.

Ekkor azonban, 1944 nyarán, az elesett tábornok lányáról ábrándoztam, Hildesheimről és a harmincéves háborúról pedig halvány fogalmam volt csak, annyi, amennyi Európatörténeti tanulmányaimból megmaradt bennem. Az öt foglyul ejtett német tábornok között csak egy volt dandárparancsnok, és ő volt a legérdekesebb figura a társaságban. Mind a hivatalos, mind a személyes levelezése (a feleségéhez írt leveleiről indigóval készült másolatot tartott magánál) terjengősen és kizárólagosan azzal foglalkozott, hogy miért nem

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

léptették elő tábornokká csaknem öt évig. Ahogy telt, múlt az idő, ezredesi rangban szolgáló emberünk egyre nyugtalanabbá vált, hogy egyszer csak véget ér a háború, és ő még mindig nem tábornok, ami katasztrófát jelentett volna számára. Végül a felettese, egy hadseregtábornok felvilágosította, hogy miért nem léptették elő az előző évben. „Bizonyára emlékszik arra a délelőttre – közölte vele a tábornok írásban –, amikor Göring birodalmi marsall úr belépett a párizsi Crillon Szálló halljába, és mi valamennyien német módra, felemelt karral, Heil Hitlerrel üdvözöltük, kivéve önt. (Az ún. Hitler-Gruss valójában eredetileg az ókori rómaiak üdvözlési módja volt.) Ön ehelyett tisztelgett és kezet nyújtott a birodalmi marsall úrnak, majd azt mondta: »Guten Tag«. Ezt a viselkedést én egyszerűen felháborítónak találtam." A tábornok leveléből és egyéb jelekből kiderült, hogy ezredesünket úgy tartják számon, mint aki vagy nem tud, vagy nem akar alkalmazkodni a náci külsőségekhez. Ennek ellenére megkapta a hőn óhajtott előléptetést – egy héttel azelőtt, hogy fogságba esett. A tábornoki csillagokkal feldíszített egyenruhára nem kellett várnia, mert azt előre megcsináltatta. A nagy hírt eksztatikus hangú levélben jelentette be a feleségének, amit így írt alá: „Dein Genarälchen" (a Te kis tábornokocskád). Amikor beszéltem vele, még mindig euforikus hangulatban volt, annak ellenére, hogy a karján kapott sebtől komoly fájdalmai lehettek: tábornoknak mondhatta magát, más nem érdekelte.

Rose tábornoknak is megvoltak a rangjához illő allűrjei. Ha valaki egy páncéloshadosztály élén utazza be Európát, nem szállhat meg akárhol, csak várak, kastélyok, tágas villák jöhetnek számításba. Ez természetesen katonai szempontból is indokolt: a várak és várkastélyok stratégiailag fontos pontok, akár erődítményként is szolgálhatnak. Az ilyen előkelő helyek már a méretüknél fogva is alkalmasak arra, hogy egy tábornok itt rendezze be a főhadiszállását, mert egy várkastélyban a tábornok minden jobb- és balkeze talál magának irodát.

Rose egy alkalommal Rotschild báró észak-franciaországi birtokán szállt meg, és bizony a tankok, páncélozott járművek, rohamlövegek alaposan tönkretették a parkot. Namurban egy másik báró, illetve baronesse – vagy *baronne*, ahogy Belgiumban mondják – vendégszeretetét élveztük. A baronne ugyan nagyon öreg volt, az unokája viszont annál fiatalabb és csinosabb. Az öreg baronne kitűnően beszélt németül (ez megkönnyítette a dolgomat), mert Németországban nevelkedett valamelyik herceg vagy nagyherceg udvarában, még a porosz–francia háború előtt, Bismarckkal is találkozott, de még a későbbi két császárt is ismerte. Órákon keresztült traktált bennünket különböző történetekkel, mindenféle történelmi pletykákkal, ami egyszerre volt szórakoztató és unalmas.

Morris Rose részesült abban a megtiszteltetésben – természetesen nem ok nélkül –, hogy az ő hadosztálya léphette át elsőként a német határt. A mi frontszakaszunkon nem volt arra idejük a németeknek, hogy rendezzék soraikat a Siegfried-vonalnál, még arra sem, hogy aknákat helyezzenek el az erődítmények előtt. Így a Siegfried-vonal nem jelentett akadályt a harmadik páncéloshadosztály számára, és zavartalanul nyomultunk előre, amíg Aachentől (Nagy Károly szülő- és koronázóvárosától) délkeletre egy kisvárosnál, Kornelimünsternél el nem fogyott a benzinünk. Itt találkoztam először civil némettel német földön. Egy hat év körüli kisfiú volt, az út közepén álldogált és éhesnek látszott. Adtam neki egy darab csokoládét, aminek mohón nekiesett. A gyerek anyja is odajött, mire meghajoltam és üdvözöltem: „Gnädige Frau!" (megszólítási formula, szó szerint „nagyságos asszony"-t jelent), mire az asszony csodálkozva rám nézett és így válaszolt: „Gnädiger Herr!" („nagyságos úr", de üdvözlési formulaként nem használják, inkább azt mondják, hogy „mein Herr" – „uram").

Kornelimünsterben volt az első harcálláspontunk Németországban, és több kellemetlen incidensre is sor került itt. A legkínosabb ezek közül egy feszülethez kapcsolódott. A Rajna-vidék többségében katolikus, és az általunk igénybe vett házak szobáiban sok helyen volt kitéve fekete vagy sötétbarna feszület. Abban a szobában, amelyet hadműveleti központnak használtunk, a hadosztály vezérkari főnöke, a te-

xasi John Brown egy SS-jelvényt vélt felfedezni a kereszt alatt. Egy halálfej volt ez, pontosan olyan, mint amelyet az SS-egységek tagjai viseltek a sapkájuk ellenzője fölött. Kornelimünster lakói, ezek a derék vidéki katolikusok teljesen elborzadtak, amikor meghallották, hogy az amerikaiak SS-jelvénynek nézik a feszületet. Próbálták megmagyarázni, hogy a kereszt alatti koponya memento mori, figyelmeztetés a halottakról való megemlékezésre és az értük való imádkozásra. A két szimbólum hasonlósága mégis alattomos gondolatokat ébresztett, én magam sem tudtam szabadulni attól az érzéstől, hogy valami megmagyarázhatatlan kapcsolat mégiscsak van a kereszt és az SS-halálfej között. Nem tudtam, hogy a német „halálfejes huszárok" több mint száz éven keresztül viselték csákójukon a halálfejet, és az SS tőlük vette át ezt a jelvényt, új, fenyegető értelmet adva neki. A koncentrációs táborok őrei is ezt a jelvényt viselték.

Bár feladatom volt a németekkel kommunikálni, annyira érdekelt minden, amit mondtak, hogy az ellenséggel való fraternizálás címén megrovásban részesültem. Rose többször is látott, amint németekkel beszélgettem, és arra a következtetésre jutott (jogosan), hogy túlzásba viszem a dolgot. Mivel én voltam a főhadiszálláson az egyetlen, aki tudott velük beszélni, kötelességemnek éreztem, hogy megpróbáljak minél többet megtudni róluk. Rose behívatott magához, és közölte velem, hogy csak akkor állhatok szóba németekkel, ha erre parancsot kapok. Én továbbra is minden alkalmat megragadtam a németekkel való beszélgetésre, csak arra vigyáztam, hogy mindig hivatkozhassam egy éppen máshol tartózkodó felettesem parancsára. Aki több úrnak szolgál, könnyen kijátszhatja őket egymás ellen.

A következő harcálláspont volt németországi előrenyomulásunk legtávolabbi pontja az elkövetkező több mint három hónapban, egy Villa Waldfriede nevű hatalmas, négyszintes kastély Stolberg közelében. Ez a kastély Németország „cipzárkirályának" a rezidenciája volt és egy dombon állt, a domb aljában a gyárral, amely az ország cipzárszükségletének legnagyobb részét fedezte. A Villa Waldfriedében már nem kellett tartanom magam a fraternizálási tilalomhoz, és zavartalanul társaloghattam a ház gondnokával, Franz Wagenknechttel meg a feleségével, Phillipinával. Mivel csak én tudtam beszélni velük, szabad bejárásom volt hozzájuk, és mivel a szobatársam álmában a fogait csikorgatta, beköltöztem hálózsákommal Wagenknechték alagsori lakásának a konyhájába. Ahogy teltek a hetek, egyre inkább összebarátkoztam velük. Megismertem Phillipina háziasszonyi specialitását, a rajnai borral ízesített pudingot, Franz pedig elmagyarázta, hogyan működik a kastélyhoz tartozó áramfejlesztő és fűtési rendszer, mesélt a korábbi személyzetről és arról, hogy milyen élet folyt a házban régebben. Franz az első világháborúban egy tengeralattjárón – a hírhedt U-Bootok egyikén – teljesített szolgálatot gépészként. – Hála Istennek – hallottam tőle többször is –, csak az volt a feladatom, hogy gondot viseljek a gépemre, ebből a háborúból meg hála Istennek kimaradtam. – Becsületes, ügyes és találékony mesterember volt egész életében, és ma is az, valamint mintaférj és – ha létezik ilyen egyáltalában – mintaapa, igazi régi vágású német. Mindig tudta, hogy hol a helye az életben, és ezt a helyet igyekezett legjobb tudása szerint betölteni, a tengeralattjáró gépházában éppúgy, mint a Villa Waldfriede gondnokaként.

Szabadidőmben sokat hallgattam a német rádiót. A Harmadik Birodalom ekkor már haláltusáját vívta, többnyire zenei műsorokat sugároztak, könnyebb fajsúlyú operákat, operetteket és „slágereket". Egy negyedórás műsornak ez volt a címe: „Elzásziak, figyelem!" Egy másik műsor címzettje a német „Landser" (baka) volt, Hans Sachsszal, a nagy sztárral mint műsorvezetővel („Üdvözöl benneteket Hans Sachs, fiúk!"), aki a maga közvetlen stílusában a német folklórból vett hősi példákkal buzdította további harcra a katonákat. A műsorok között kétféle bejelentés váltogatta egymást: „Über dem Reichsgebiet befindet sich kein feindlicher Kampfverband." (A birodalom területe fölött nincs ellenséges harci alakulat), vagy: „Starker Kampfverband mit Spitze auf Hannover" (Megerősített harci alakulat tart Hannover

felé). A háború után ez a mondás járta a németek között: „A harci alakulat alatt nincs ellenséges birodalom."

Közvetítettek néhány – meglepően kevés – beszédet is a náci vezetőktől. Robert Ley például újra tartott egy szónoklatot, és ez volt a legszörnyűbb beszéd, amit valaha is hallottam (kivéve talán néhány arab külügyminiszter és ENSZ-delegátus kirohanásait a hatnapos háborút megelőzően). Beszédében Ley egy valóságos vagy kitalált esetre hivatkozott. Egy tizenegy éves fiú cukrot kért egy járőröző amerikai katonától. Mialatt a katona cukorka után kutatott a zsebében, a fiú előkapott egy pisztolyt és lelőtte a katonát. Ley nagy élvezettel adta elő a történetet, majd így fejezte be: – Hé, ami, adj nekem is egy szem cukrot! Ha-ha-ha. – A beszéd célja nyilvánvalóan az volt, hogy a háború utáni ellenállás gondolatát népszerűsítse a németek között. Ez volt a hírhedt, de elvetélt „Werwolf" (farkasember) mozgalom. Goebbels beszédét is hallottam, amit a berlini népfelkelők előtt tartott az utolsó csapatszemlén. A népfelkelők voltak az utolsó merítés, az ötventől hatvanöt évesekig terjedő korosztály. – Nincs olyan érzésem, hogy kriplikkel állok szemben – mondta Goebbels, és hangos derültség volt a válasz. Szilveszter éjszakáján – ekkor zajlott az ardenneki német offenzíva, amikor kiszorítottak bennünket Németországból – Hitler is megszólalt a rádióban. Nagyon ünnepélyes hangot ütött meg, és nem hagyott kétséget afelől, hogy el van szánva a harc folytatására. – Németország ifjúságához szólok – mondta, ami visszatérő motívum volt a szónoklataiban, de most arra kellett gondolnom, hogy ugyan mi maradt meg Németország ifjúságából. Nem egy olyan fiatalt láttam a harcolók között, aki talán tizenhét éves sem volt, és olyan híreket is hallottam, hogy sok Hitlerjugend-egységet – tíz és tizennyolc év közötti gyerekeket – teljes létszámban bevetettek.

Egy nap néhány angol és amerikai tiszt látogatott meg bennünket nagyon magas, talán a legmagasabb helyről. A hadseregcsoport főhadiszállásáról jöttek, de az is lehet, hogy a SHAEF-től (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force – Szövetséges Expedíciós Haderő, Legfelsőbb Irányító

Központ). A látogatás oka egy szenzációs felfedezés volt: a domb alján lévő gyárban a nácik alatt nemcsak cipzárakat gyártottak, hanem sugárhajtású turbinákat is. A vizsgálat nagy izgalmat váltott ki. Nekem egész idő alatt tolmácsolnom kellett. A cipzárkirály fiát is kihallgatták, egy a harmincas évei vége felé járó férfit, aki a gyárat vezette. Azt elismerte, hogy volt a gyárban egy különleges részleg, ahol turbinákat gyártottak, de a részletekről nem tudott. Ekkor figyeltem fel először a „Nehm ich an" (feltételezem) kifejezésre, ezzel a szórenddel. A cipzárherceg ugyanis a legtöbb kérdésre így válaszolt.

Az idegen nyelvek tanulásánál a legjelentősebb zavaró tényező – és ez a felnőtteknél különösen így van – a tudatosság, vagyis az, hogy az elsajátított szavakat és kifejezéseket azokhoz a körülményekhez és különösképpen azokhoz a személyekhez kapcsoljuk, akiktől megtanultuk őket. Egy két lábon járó vagy ágyba vihető szótár túlságosan magára irányítja a tanuló figyelmét. Találkoztam egy bogaras amerikai professzorral, aki megpróbálta Goethe *Faust*-ját amerikai angolra lefordítani. Elmondta, a külföldiekkel való kapcsolat azt jelenti számára, hogy igyekszik a lehető legtöbb külföldi nővel lefeküdni. Nos, ha valóban így tanult németül, akkor nem csodálkozom, hogy a professzor amerikai *Faust*-ja még nem került a kezembe. Ha valakinek nyelvtanuláshoz támad kedve és asszociatív beállítottságú, az asszociációk gyakran elterelik a figyelmét egy-egy kifejezés eredeti jelentéséről.

Annak, aki nem az iskolában tanul egy nyelvet, a szavak bizonyos személyek és események felidézésének eszközei lesznek és elválaszthatatlanokká válnak tőlük; a mágikus szó a hozzá kapcsolódó asszociációt is felidézi. „S lelkem hány drága árnyat újralát"*, mondja Goethe. Szerencsére a nem drága árnyakat nem olyan könnyen látja újra.

Villa Waldfriede-beli tartózkodásom alatt egy alkalommal egy csoport ukrán lány evakuálásánál kellett közreműködnöm, akiket mint „Ostarberterin"-eket (a Kelet-Európából

* Jékely Zoltán fordítása.

elhurcolt kényszermunkásokat nevezték így) német családokhoz osztottak be. Meg kellett magyaráznom nekik oroszul: a frontvonal mögé szállítjuk őket, hogy ott megszervezzük a Szovjetunióba való hazaszállításukat. Legjobb oroszságomat elővéve írtam egy szöveget, amit felolvastam nekik: „Biztosítjuk önöknek a Szovjetunióba való visszatérés hőn óhajtott lehetőségét." (Ekkor használtam először a „hőn óhajtott" kifejezést oroszul, és elválaszthatatlanul az alkalomhoz kapcsolódik számomra.)

A bejelentés olyan hatást tett rájuk – hogy hangulatos amerikai kifejezéssel éljek –, mintha szart nyeltek volna egy pohár pezsgővel. Először azt gondoltam, hogy nem értik, amit mondok, aztán kiderült, hogy nagyon is jól értik. Néhány pillanatig dermedten álltak, azután jöttek a kifogások: nincs olyan ruhájuk, amiben utazhatnának (később csomagjaik ezt egyértelműen cáfolták), a háborúnak nincs még vége, nem szeretnének menekülttáborba kerülni stb. Amikor világossá tettem számukra, hogy nincs választásuk, azt kérték, hogy visszamehessenek német gazdáikhoz a holmijukért. Ezt megengedtük nekik, majd kiderült, hogy tulajdonképpen a családoktól akartak elbúcsúzni, ami kivétel nélkül mindegyiknél sírással végződött. A legtöbbjükkel saját lányukként bántak gazdáik (a „Haustochter"-nek – házilánynak – nevezett háztartási alkalmazottat a németek mindig a családhoz tartozónak tekintették). Két német család tiltakozott, arra hivatkozva, hogy örökbe szerették volna fogadni a lányokat (mind a ketten árvák voltak), de a nácik nem engedélyezték. Amikor végre elindultunk velük, az is kiderült, hogy a lányok félelme a Szovjetunióba való visszatéréstől még nagyobb, mint szeretett németjeikhez való ragaszkodásuk, ami megdöbbentett. Ez volt az első alkalom, amikor szembesültem azzal a ténnyel, hogy nem minden polgára tekinti szerető hazájának ezt az országot. Egy szovjet pilóta, aki a hürtgeni erdőben rejtőzött és ott találtunk rá, nagyon tartózkodóan nyilatkozott. Mindössze annyit mondott, hogy a szovjet kormány, miután legyőzte ellenségeit, bizonyára megnyitja és a jövőben nyitva

tartja a templomokat. Kijelentését fenntartással fogadtam, úgy véltem, vallásos elfogultság mondatja vele ezt.

Egy szép októberi vasárnap reggelén bementem Stolbergbe, pontosabban a város nyugati részébe (Stolberg keleti fele még a németek kezén volt), hogy megkeressek egy fiatal német katonát és magammal vigyem a hadifogolytáborba. Olyan értesülésünk volt ugyanis, hogy amikor az egysége keresztülvonult a városon, mint idevalósi, egyszerűen hazasétált. Éppen reggelizett az anyjával, amikor rátaláltam. – Már vártam, hogy jöjjenek értem – mondta. Civilben volt, az egyenruháját eldugta vagy inkább elégette, mint ahogy kivettem a szavaiból. Amikor megkérdeztem tőle, hogy nem akarna-e inkább egyenruhában bevonulni a táborba, így válaszolt: – Soha többé nem veszek magamra egyenruhát, még buszsofőri egyenruhát sem. – Az anyát azzal biztattam, hogy nem lesz rossz dolga a fiának a táborban. Ezt az ígéretemet arra alapozhattam, hogy az amerikai hadifogolytáborokban őrzött német katonák ellátása valóban jobb volt, mint a civil lakosságé. Sikerült is az asszonyt megnyugtatnom, mert maga is látta, hogy milyen nagylelkűen osztogatják az amerikai katonák a fejadagjukat.

Csak egyszer, ha jól emlékszem novemberben, fordult elő a Villa Waldfriedében, hogy a német tüzérség tűz alá vett bennünket. Egy tíz sorozatból álló zárótüzet zúdítottak ránk, olyan pontosan céloztak, és olyan váratlanul jött, mintha egyenesen az égből küldték volna. Egyszerű volt a magyarázat: már több mint hat hete állt a front Stolbergnél, és ez alatt az idő alatt a németek megfelelő információkat szerezhettek a hadosztályparancsnokság elhelyezéséről. Akár egy telefonhívás is elég volt ehhez a frontvonalon keresztül, utána már csak a térképet kellett betájolni, a lövedékek pályagörbéjét kiszámítani és a lövegeket beállítani. Tizenhárman sérültek meg a mieink közül, ketten súlyosan.

Miután tüzérségünk viszonozta a tüzet és elhallgattatta a németeket, a járóképes sebesültek felsorakoztak az orvosi rendelő előtt. Rose is odament, beszédbe elegyedett velük és ott maradt addig, míg az utolsó ember is ki nem jött a rende-

lőből. Ekkor így szólt az orvoshoz: – Na, doki, most következem én. – Senki nem vette észre, hogy Rose-nak srapnelszilánk fúródott mind a két vállába. A sebek nem voltak súlyosak, a vér nem ütött át az egyenruháján. Többen úgy vélték, hogy Rose csak népszerűsíteni akarta magát ilyen hatásvadász módon. Ha így volt, elérte célját, a gesztus nagy elismerést váltott ki a katonákból.

1944. december 6-án kineveztek hadnagynak és áthelyeztek egy másik frontszakaszra. Az előléptetés olyan változásokkal járt, hogy ettől kezdve jobban megértettem a „tábornokcskává" előléptetett ezredes érzéseit. Ez volt a vízválasztó, utána minden más lett, mint addig volt – elsősorban a koszt: immár a tiszti kantinban étkezhettem. A szakácsok szeretnek jókat enni, és én katonaként sem tagadtam meg szakácsmúltamat.

A németek különösen nagyba vették a változást, azelőtt nem tudták, hogy szólítsanak, most „Herr Leutnant" (hadnagy úr) lettem nekik. Rangjelet továbbra sem viseltem, olyan megfontolás alapján, hogy az a katona, aki német tábornokokat hallgat ki, keltse valamilyen különleges szakértő, netán komisszár benyomását. A legnagyobb megtiszteltetést az jelentette, hogy maga Rose is kezet fogott velem ebből az alkalomból. – Gratulálok – mondta –, új felettesei jól járnak önnel, nekünk pedig veszteség a távozása. – Amikor beállítottam Franzhoz és Phillipinához, hogy elbúcsúzzam tőlük, Franz tréfásan összecsapta a bokáját és annak rendje és módja szerint „lejelentkezett": – Melde gehorsamst, Herr Oberleutnant! – („Alázatosan jelentkezem, főhadnagy úr"), Phillipina pedig sírt. (Egy légitámadást, amelyet a németek a hadosztályparancsnokság ellen intéztek, együtt vészeltünk át. Egy közeli becsapódásnál Phillipina a karjaimba vetette magát és mintegy három percig ott maradt, én közben bátorítani igyekeztem – egyszersmind magamat is.) Még aznap fölkerekedtem, hogy csatlakozzam új egységemhez. Ezen a napon kezdődött a németek ardenneki offenzívája.

A parancs, amely a 90. gyalogezredhez helyezett át, úgy rendelkezett, hogy vasúton kell elérnem új állomáshelyemet.

Namurban kellett volna átszállnom, de itt közölték velem, hogy a német támadás jelentős rést ütött a szövetséges arcvonalban, és további intézkedésig nem indítanak vonatokat a városból. Természetesen eszembe jutott az öreg bárónő meg a nagy, üres kastély a csinos unokával. A bárónőt otthon találtam – öreg volt már ahhoz, hogy kitegye a lábát a kastélyból –, de egy másik unokával. Itt is „Herr Leutnant"-ként üdvözöltek, és a bárónő biztosított, hogy addig maradhatok a vendége, amíg akarok. Furcsa, bizonytalan hangulat ülte meg a várost az ardenneki offenzíva első napjaiban, amikor még számolni kellett a német áttöréssel. Én annak örültem, hogy a város kívül volt a német tüzérség hatósugarán. Namurt nem fenyegette komoly veszély, de ennek a lehetőségét azért nem lehetett kizárni. Félni igazán nem kellett, de izgulni lehetett. Mindennap reggel és este elmentem az állomásparancsnokságra, hogy érdeklődjem a vonatok felől, de olyan nagyon sürgősnek nem találtam a dolgot. Négy nap múlva indult meg a forgalom dél felé.

Ezekben a napokban nem akart kimenni a fülemből egy dallam, folyton azt dúdoltam, fütyültem, zümmögtem. Egy pattogó ritmusú magyar népdal volt, se füle, se farka szöveggel. A kastélyban eltöltött első éjszakám reggelén erre a népdalra ébredtem. Először azt sem tudtam, hol vagyok, majd próbáltam tájékozódni, honnan jön az elbűvölően szép hang. Amikor rájöttem, hogy az ételliften keresztül a konyhából, magamra kaptam a ruhámat, lerohantam a konyhába és szembe találtam magam az énekessel, aki természetesen a bárónőnek ez a bizonyos másik unokája, Pierette volt. Tőlem tanulta az éneket az előző este, mondta. Ettől fogva hosszú időn keresztül Pierette alakja töltötte be a fantáziámat, és róla ábrándoztam, amint a tőlem tanult éneket énekli.

Közvetlenül karácsony előtt Thionville-ben sikerült csatlakoznom a 90. gyaloghadosztályhoz, amelynek parancsnoka James Van Fleet vezérőrnagy volt (a nevét később a görögországi események és a koreai háború tették ismertté). Amikor megérkeztem, a hadosztály tartalékban volt, de egy szűk hét elteltével bevetésre kerültünk, a 101. ejtőernyős-had-

osztályt kellett leváltanunk, akiket ezt megelőzően Bastogne-ban egy ideig teljesen bekerítve tartottak a számbeli fölényben lévő németek. A németek a maguk lovagias módján tűzszünetet is ajánlottak nekik, és parlamentereket küldtek a megadás feltételeinek megbeszélésére. A hadosztályparancsnok, McAllister amerikai szlengben válaszolt: – Nuts! – Ez nagyjából azt fejezi ki, mint Götz von Berlichingen sokat idézett mondása, de a németek nem értették, csak akkor vált számukra világossá a szó jelentése, amikor kitisztult az idő, és amerikai vadászbombázók adtak nyomatékot a válasznak.

Még Thionville-ben egy haditörvényszéki tárgyaláson kellett részt vennem, ahol egy lotaringiai németet az állami tulajdon megkárosításával vádoltak. (A tartományt franciául Lorraine-nek, németül Lothringennek hívják, és a lakosság körülbelül felerészben német.) Az ügy nem volt egyszerű, mert az „állami tulajdon" időközben a német állam tulajdonából a francia állam tulajdonába ment át (vagy inkább vissza), a vádlott pedig azzal védekezett, hogy a szövetségesek megérkezése előtt egy német hivatalnok jóváhagyásával járt el. Állítását azonban nem tudta bizonyítani.

Az amerikai haditörvényszék bűnösnek találta a férfit, és öt évre ítélte. Az ítéletet először angolul hirdették ki, így a német nem értette, csak akkor tudatosult benne, hogy öt évet börtönben kell töltenie, amikor lefordítottam neki a szöveget. Pszichológiai szempontból tehát én voltam számára az ítéletet hozó bíró. Felmentésre számított, és teljesen váratlanul érte, amit hallott: „öt év börtönben letöltendő szabadságvesztés". Csak a szeme rezdülésén láttam, hogy fölfogta, miről van szó, az arca nem változott, aztán hirtelen a mellére hanyatlott a feje, mintha egy láthatatlan kés elvágta volna az inát, ami tartotta. Én is túl szigorúnak találtam az ítéletet. Hat hónapra számítottam, legfeljebb egy évre, ha a bíróság bűnösnek találja, de azt sem tartottam kizártnak, hogy felmentik. Elhatároztam, ha csak lehet, a jövőben nem működöm közre ilyen tárgyaláson, különösen akkor nem, ha a vádlott nem amerikai. Az persze még rosszabb lett volna, ha nemcsak tolmácsolnom kell, hanem az ítélethozatalban is

részt kell vennem. Mindig idegenkedtem attól, hogy ítéletet mondjak valaki fölött, bármiért is. Úgy vélem, nincs jogunk az ítélkezésre – legfeljebb magunk fölött – még a törvény nevében sem, különösen ha a törvények hirtelen megváltoznak. Az amerikai haditörvényszék a hódító jogán ítélkezett Thionville-ben a lotaringiai német fölött. Erkölcsi szempontból ilyen jog nem létezik.

A thionville-i barakkokban, ahol néhány héttel korábban még egy német hadosztály-parancsnoksága volt, felfedeztem egy nagyméretű, bőrkötéses könyvet, amelyet az első világháború előtt adtak ki, és pornográf rajzokat tartalmazott. A rajzok stílusát talán a „fin de siècle", a „belle époque" és a „Jugendstil" kategóriákkal lehetne jellemezni (szöveg alig volt a címeken kívül), olyanok voltak, mintha Aubrey Beardsley rajzolta volna őket szocialista realista stílusban. Az egyik képnek *Stehaufmännchen* (Keljfeljancsi) volt a címe, és egy önálló életre kelt penis erectust ábrázolt, amint a heréken egyensúlyoz a szemlélődő hölgyek nagy gyönyörűségére. Egy másikon egy szárnyas penis volt látható, amint éppen berepül egy női hálóterem ablakán. *Freundinnen* (Barátnők) címen két középkorú leszbikus nő igyekezett jól megdolgozni egymást (vagy folytatott erotikus játékot, ha úgy tetszik). Emlékszem továbbá egy rabelais-i stílusú rajzra: egy parasztasszonyt ábrázolt felemelt szoknyával, úgy, hogy minden látható volt – *Die Hauptsache* (A lényeg) címen. Valamennyi rajzot és a többi német „erotikus" képet, amelyeket a háború alatt és után láttam (leporellókat a szexuális aktus különböző mozzanatairól – többnyire férj és feleség között) egyfajta biedermeier vagy viktoriánus szellemiség lengte körül. A férfiak karcsúk voltak és délcegek, a nők kicsattanóan húsosak, mint a városi rendőrbál szépe.

Körülbelül olyan volt ez a szex, mint Ádám és Éva hitvesi enyelgése a bűnbeesés előtt Milton *Elveszett paradicsomá*-ban. A náci ideológia puritán elveket hirdetett: „a német nő nem dohányzik, nem iszik", ha pedig szeretkezik, tehetnénk hozzá, azt, ha nem is kizárólag, de elsősorban a német faj szaporodása és tisztaságának megőrzése érdekében teszi. Ez a

magyarázata annak, hogy csak ilyen ódivatú erotikus kiadványokkal találkoztam Németországban, amelyek az első világháború előtti időkből származtak, vagy azok újabb kiadásai voltak.

A német–francia nyelvhatár lakóival akkor kerültem kapcsolatba, amikor a 90. gyaloghadosztály az ardenneki német offenzíva összeomlása után bevonult Luxemburgba. A hírszerzési központot, amely két telefonból, egy falitérképből és egy írógépből állt, a polgármester házának nappalijában rendeztük be Wilwerdingenben, egy kb. huszonöt házból álló faluban a nagyhercegség északi csücskében (franciául Wilwerdange-nak hívják a falut). Nem sokkal megérkezésünk után felfedeztem, hogy egy rendkívül csinos, fekete hajú, talpig feketébe öltözött ifjú hölgy is lakik a házban. Megkérdeztem, kit gyászol. – Nem gyászolok – válaszolta –, én vagyok a polgármester. – És tényleg ő volt az. Ilyen szemrevaló polgármestert nem láttam még, és olyan jól éreztem magam a társaságában, hogy a namuri bárónő unokájáért már csak időnként dobbant egyet-egyet a szívem.

A szép polgármesternőt Leonie Schroedernek hívták, és mint minden luxemburgi, háromnyelvű volt, a „letzerburgisch"-nak nevezett helyi nyelven kívül németül és franciául is beszélt. A nagyhercegség lakói azt állítják a nyelvükről, hogy nem német, de meg kell jegyeznem, hogy németudásom segítségével mindent megértettem, amit beszéltek. A luxemburgiak abban a nagy, de kétes értékű megtiszteltetésben részesültek, hogy a Harmadik Birodalom mint németeket a keblére ölelte őket. A nácik rájuk nézve is érvényesnek tekintették a Heim ins Reich (haza a birodalomba) elvet, ami azt jelentette, hogy a Németországgal határos területen élő németnek tartott lakosságot egyszerűen bekebelezték a birodalomba. Leonie megfogalmazása szerint nem ők „tértek haza" a birodalomba, hanem a birodalom „tért be" hozzájuk, úgy, hogy még a saját otthonukban is idegennek érezték magukat. Franciaország legyőzése után a nácik annektálták Luxemburgot, Hollandiát ugyanakkor nem, bár a hollandokat is a germán fajhoz tartozónak számították, de

talán úgy vélték, hogy ők csak bizonyos átnevelés után méltóak a birodalomba való „hazatérésre".

A szövetségesek viszont nem tekintették Luxemburgot a Harmadik Birodalom részének és a lakóit sem tekintették németeknek, vagyis „ellenségnek", hanem a franciákkal, belgákkal és hollandokkal együtt „felszabadított népnek" nyilvánították őket. A fraternizálási tilalom tehát nem vonatkozott rájuk, aminek következtében olyan mértékű „fraternizálás" bontakozott ki az amerikai katonák és a helyi lakosság között, amilyet sem előtte, sem utána nem tapasztaltam.

Az amerikai mint etnikai típus – a görög „ethnosz" szó olyan együtt élő emberek csoportját jelenti, akiket a közös szokások tartanak össze – a szokásai és hagyományai révén sokkal inkább rokon a germán, mint a latin eredetű népekkel. Ez természetesen nem kis mértékben annak az eredménye, hogy a lakosság magva angolszász eredetű, amelyhez jelentős német kisebbség csatlakozott, és olyan apróságokban nyilvánul meg, mint a bizalmaskodó hátbavágás, a meghajlás, a kézfogás vagy az ökölrázás. A tartózkodóbb természetű franciák például idegenkedve fogadták az amerikaiak barátságos hátbaveregetéseit. Így az amerikai–luxemburgi barátság orgiája tulajdonképpen a német–amerikai egymásra találás politikailag jóváhagyott megnyilvánulása volt.

Az euforikus luxemburgiaikat ugyan néha egy-egy percre kijózanította az a lehetőség, hogy visszajönnek a németek, de azzal vigasztalták magukat, hogy ez a katonák ügye, a civil lakosságot nem érinti. De ha netán tényleg visszatérnek a németek, ez sem változtatott volna azon a tényen, hogy a Harmadik Birodalom groteszk haláltusáját vívta. Ez az agónia valójában kevésbé keltett groteszk hatást, mint a háború kezdetén aratott győzelmek. Az egyetlen mozzanat a Harmadik Birodalom történetében, amiben volt valami méltóság, az a bukás volt. Leonie és más luxemburgi ismerőseim egyszerűen idiótáknak tartották a nácikat, különösen Goebbelst és Ribbentropot. Az ő szemükben minden náci esetlen, bárdolatlan és műveletlen fickó volt. Az, akit formálisan műveltnek lehetett nevezni, reménytelenül fanatikus volt, mint Goebbels,

vagy reménytelenül ostoba, mint Ribbentrop. A luxemburgiak megvetése a nácik iránt egyben a németektől való elfordulást is jelentette. 1945-ben a „letzeburgerek" német akcentussal beszéltek franciául, ma francia akcentussal beszélnek németül.

A Leonie-val való fraternizálásomban gátló tényezőt jelentett az ő hivatali méltósága, valamint a bizonytalanság részemről, hogy mivel tartozom frissen elnyert hadnagyi rangomnak. Nem voltak határozott elképzeléseim afelől, hogy mik az elvárások egy tiszttel szemben, de úgy gondoltam, hogy példát kell mutatnom a legénységnek és egy polgármester asszonyt nem lehet csak úgy „lefraternizálni".

Három vagy négy napot töltöttünk Wilwerdingenben, utána továbbmentünk és mintegy ötven kilométerre benyomultunk Németországba. Nekem kellett mint összekötő tisztnek tartanom a kapcsolatot azokkal az alakulatokkal, amelyek néhány kilométer távolságban Wilwerdingen másik oldalán vonultak fel. Innen oda, onnan ide ingázva igyekeztem módját ejteni, hogy tiszteletemet tegyem a helység legfőbb elöljárójánál, aki ilyenkor mindig megkínált valamivel. A polgármesteri hivatalnak helyet adó ház éppen olyan volt, mint a többi parasztház, egybe volt építve az istállóval. A legjobban a konyhában éreztem magam. Tágas volt, alacsony, és ha az istállóajtót bezárták, kellemes illatok terjengtek benne. (Anyám házában is a konyha volt a legnagyobb és legkellemesebb helyiség, a nappaliba ritkán léptünk be, az ebédlőt pedig csak vasárnap használtuk.)

Szó szerint emlékszem egy beszélgetésünkre Leonie-val. Reggel volt, és miközben sült a rántotta, Leonie hozzám fordult és megkérdezte: – Szereti a tojást? – Igennel válaszoltam, mert valóban szeretem. – Én nem – mondta Leonie –, inkább a húst szeretem. – Megpróbáltam valami romantikus célzást kiérteni ebből a közlésből, megfeledkezve arról a prózai tényről, hogy polgármesterem öt éve nemigen látott húst. – Szinte gondoltam – jegyeztem meg tehát. – Ezt hogy érti? – kérdezte Leonie. – Semmi, semmi – válaszoltam –, csak gondoltam, hogy szereti a húst. – (Másfél évvel később úgy próbáltam beszélgetést kezdeményezni egy ifjú hölggyel Bremerhavenban, hogy megkérdeztem, mi a kedvenc étele. „Hús, hús", válaszolta.) Néhány perc elteltével, miután megettem a rántottát és polgármesterem helyet foglalt velem szemben, bejött a konyhába egy macska. – Szereti a macskákat? – kérdezte Leonie, mire én a valóságnak megfelelően most is igennel válaszoltam. – Én nem – mondta ő –, inkább a kutyákat szeretem. – Megkérdeztem, hogy szereti-e a nagy kutyákat. – Igen – válaszolta, mire én ezt mondtam: – Szinte gondoltam. – Miért? – kérdezte. – Hát csak úgy kinéztem magából, hogy szereti a nagy kutyákat – válaszoltam. Hozzá akartam még tenni, hogy én is jó nagyra nőttem, tehát engem is szerethet, de ehhez már nem volt bátorságom.

Van egy halvány emlékem: négyen autózunk valahol három „kameráddal" a német zsidó légióból. Nincs se eleje, se vége ennek az útnak, csak az biztos, hogy Párizs felé tartunk, és először menni Párizsba már önmagában véve is álom. A megérkezést hiába próbálom meg felidézni, ami különös hangulatot kölcsönöz ennek az álomnak; a várakozás örömét érzem át újra: a háborút mögöttünk hagyva megyünk Párizsba.

Az emlékhez egy szép álom is kapcsolódik: útban Párizsból Mainzba kitérőt teszek Wilwerdingenbe, és megállok a polgármester háza előtt. Éjszaka van, vihar, a ház sötét, dudálok. Néhány perc múlva villanyt gyújtanak, Leonie kilép a kapun és odajön a dzsiphez. – Üdvözletet hoztam Párizsból – mondom. – Jöjjön be – hangzik a válasz –, biztosan éhes. – A reggeli után átmegyünk a konyha melletti kis hátsó szobába és beszélgetünk. Leonie egyszer csak odahajol hozzám és lassan, tagoltan ezt mondja: – Szélhámos. – Meglepetten tiltakozom: – Nem értem, miért volnék szélhámos? – Még hogy nem érti? – válaszolja Leonie. – De azt ugye tudta, hogy szeretem a nagy kutyákat? – Ezután odanyújtja a kezét és így szól: – Akkor kezdheti. – Ebben a pillanatban vagy a következőben egy töpörödött öregasszony lép be a szobába és ágyba küld bennünket, de külön-külön. Felébredek, másodszor is megreggelizem és elbúcsúzom tőlük. A család apraja-nagyja kikísér a dzsiphez, még az öregasszony is, bizonyára a saját

szemével akar meggyőződni arról, hogy valóban távozom.
– Az elkövetkező időkben a front és a „belső zóna" (így nevezik az Egyesült Államokban az ország kontinentális területeit) között ingáztam, de arra már nem volt alkalmam, hogy Wilwerdingent ismét útba ejtsem.

Első párizsi utamat illetően csak annak céljára emlékszem: az itt létesített összekötő tiszti iskolára vezényeltek. Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy elkerülhetetlen a nyugati szövetségesek és az oroszok találkozása Németországban, az amerikai hadvezetés hanyatt-homlok megpróbált oroszul tudó tiszteket felhajtani. Elsősorban a Ritchie-ben kiképzettek jöttek számításba, így engem is ideirányítottak. Több okom volt rá, hogy magam is kérjem ezt az áthelyezést, elsősorban az, hogy az iskolát Les Vésinet-ben rendezték be, és így a frontról egyenesen Párizs egyik kertvárosába mehettem.

Torkig voltam a háborúval. Úgy gondoltam, hogy kilenc hónapot leszolgáltam a fronton, és ezzel megtettem a magamét. Elegem volt a vérontásból és pusztításból, és abból, hogy hullarablóként kotorászok az elesett német katonák zsebeiben, használható dokumentumok után kutatva. Nem sokkal párizsi utam előtt vonultunk be Mainzba. Dermesztő látványban volt részünk: addig bombázták a várost, amíg nem több, csak füstölgő romhalmaz maradt belőle. A belváros csaknem minden utcáját hatalmas gránittömbök torlaszolták el, sokszor két emelet magasságban. A lebombázott Mainzot látva arra a kifejezésre kellett gondolnom, hogy „egy várost a földdel egyenlővé tenni". Nos, Mainz nem vált a földdel egyenlővé, a helyén maradt romhalmaz hegyként emelkedett ki a földből, saját pusztulásának mementójaként. Elnéztem a város lakóit – mármint azokat, akik életben maradtak, és most a lerombolt házak pincéiben húzták meg magukat –, amint megfélemlített patkányok módjára, lopakodva vízért mentek a folyóhoz. Szívfacsaró látványt nyújtottak.

Az egyik legvisszataszítóbb feladat az volt, amikor egy házat kellett lefoglalnunk és a lakókat az utcára küldenünk. Ezt tettük Németországban, valahányszor éjszakai szállásra volt szükségünk. Ismertem egy skótot, George McGheet, a brit hadsereg századosát, aki szerencsétlenségére hibátlanul beszélt németül, és ezért mindig neki kellett közölnie a rossz hírt az érintettekkel. A százados ilyenkor a ház asszonyához intézte szavait, ilyenformán: – Nagyságos asszonyom (gnädige Frau), annak a megbocsáthatatlanul ostoba kormánynak a nevében, amelyet képviselni vagyok kénytelen... – Az így lefoglalt házakba ritkán térhettek vissza a lakók. Ha az egyik csapat katona elvonult, jött a helyébe a másik, akiknek nem volt semmi kedvük arra, hogy új szállás után nézzenek és végigjátsszák a kínos lefoglalási jelenetet. Mindig meglepett, hogy milyen fegyelmezetten viselkedtek a németek ilyen helyzetekben. A nagybátyámtól hallottam, hogy a németeknek már az első világháború utáni időkben is el kellett viselniük a megszállás következményeit – a bácsikám az AEF-ben, az Amerikai Expedíciós Hadseregben harcolt Franciaországban, majd 1919-ben az amerikai megszálló hadsereg tagjaként állomásozott Németországban –, de arról ekkor még nem volt tudomásom, hogy ezeréves történelmük során úgyszólván kénytelenek voltak megszokni az idegen katonáknak való kiszolgáltatottságot. Csak egyszer fordult elő, hogy egy asszony, miután fölrakta a holmiját egy taligára, odajött hozzám és ezt mondta: – Ne felejtse el, hogy szegény emberek vagyunk –, majd megismételte: – Szegény emberek. – Egy másik alkalommal – de ez is csak egyszer fordult elő – egy tíz év körüli kislány sírva fakadt, amikor a szétdúlt szobák láttán megkérdeztem, hogy ki tette ezt. – Nem én – válaszolta a kislány zokogva. Hozzá kell tennem, hogy az amerikaiak ritkán törtek-zúztak, de az elvonuló katonákra nem jellemző, hogy rendet hagynak maguk után.

Egy abszurd epizód kitörölhetetlenül megmaradt az emlékezetemben. Egy másik hadosztályból való hadnaggyal azon vitatkoztunk, hogy melyikünk egysége szálljon meg éjszakára egy bizonyos házban. – Nem engedhetem át nektek ezt a házat – jelentette ki a hadnagy. Megkérdeztem, hogy miért, hiszen a hadosztályuk az előző nap továbbvonult a szomszédos városba, és ők is megszállhatnának ott. – Ezt a falut mi foglaltuk el – hangzott a válasz. – Meg kell védenünk

és meg kell őriznünk, amit megszereztünk, nem sajátíthatja ki más azt a dicsőséget, amit mi vívtunk ki. – Még abszurdabbá tette a helyzetet, hogy ez a *miles gloriosus Americanus* erős brooklyni akcentussal beszélt. Megkérdeztem, komolyan gondolja-e, amit mond, de hajthatatlan maradt. Arra a kérdésemre, hogy olvasta-e Clausewitzet, így válaszolt: – Naná!

3 / AZ OROSZOK

Március végén kaptam meg az áthelyezésemet Le Vésinet-be, az orosz összekötő tiszti iskolára. Mindössze három hetet töltöttem itt, a „droski hajtóknál" (így hívták az iskola hallgatóit), majd továbbirányítottak Reimsbe, a SHAEF-hez. Azért, mert én voltam az egyetlen olyan tiszt az iskolán, aki oroszul is és németül is tudott. A SHAEF-nél a hírszerzési osztály „Német Hadsereg" nevű részlegéhez osztottak be, a parancsnokom a brit John Austin ezredes lett. Alig három nap elteltével Austin behívatott. – Azt olvastam az irataiban, hogy beszél németül – mondta. – Bedell Smith tábornoknak tolmácsra van szüksége a németekkel való tárgyalásoknál. Meri vállalni? – Nyeltem egyet és igent mondtam. Austin Kenneth Strong brit vezérőrnagyhoz küldött, ő volt a SHAEF hírszerzési osztályának parancsnoka. Strong a kezembe nyomott egy frissen megszerzett német hadijelentést és felszólított, hogy fordítsam le. – Azt hiszem, alkalmas a feladatra – mondta, miután befejeztem. – Este 10-kor jelentkezzék Eisenhower vonatánál.

Walter Bedell Smith tábornokkal másnap reggel találkoztam először az étkezőkocsiban (fogalmam sem volt, hogy hová megyünk és miért). – Hol tanult nyelveket? – kérdezte a tábornok. Klasszika-filológiai tanulmányaim mellett igyekeztem modern nyelveket is tanulni, válaszoltam. Ez arra indította a tábornokot, hogy régészeti fejtegetésekbe bocsátkozzék (úgy látszik, a régészet izgatja a tábornokok fantáziáját). A reggelinél nem esett szó egyébről, mint Szicília archeológiai kincseiről. Utána odaült az asztalunkhoz Ivan Szuszloparov orosz tábornok, és tüzérségi témák kerültek napirendre: Szuszloparov mint tüzér a pontos célzás mesterfogásairól tartott előadást. Közben politizált is egy kicsit: – A kommunizmus a következő alapelvre egyszerűsíthető le: aki jól dolgozik, nem marad éhen. – A tábornok bizonyára jól dolgozott, kedélyes, nagydarab, kerek ábrázatú férfiú volt. Rajta kívül alig találkoztam magas termetű orosz tábornokkal. Az összekötő tisztek azzal viccelődtek, hogy az oroszoknál csak

bizonyos testméret alatt lehet valaki tábornok. Az ezredesek ugyanakkor magasak voltak és testesek.

Megtudtam, az előttünk álló tárgyalások célja a németek hozzájárulásának biztosítása ahhoz, hogy repülőgépekről élelemmel lássuk el a német vonalak mögött éhező holland lakosságot. Május 1-jén találkoztunk a németekkel egy neogótikus templomban az amerikaiak által nemrég elfoglalt Nijmegenben. A tárgyalódelegáció tagja volt Bedell Smith, Szuszloparov és François Sevez tábornokokon kívül (ez utóbbi mint helyettes vezérkari főnök a francia hadsereget képviselte) Bernhard herceg, a holland királynő férje is. Valahányszor Bernhard kilépett a templomból, hogy levegőzzön egy kicsit, az ott ácsorgó, narancssárga zászlókat és szalagokat lengető vagy viselő tömeg rázendített a holland himnuszra. Bernhard eleinte élvezte a helyzetet, de azután inkább lemondott a levegőzésről. Nagyon érdekelték az oroszok. A tárgyalások szünetében folyton tolmácsolnom kellett közte és Szuszloparov között, a szovjet partizánokról szeretett volna megtudni minél többet. Felajánlotta Szuszloparovnak, hogy a repülőegységeivel élelmet és gyógyszert küld nekik és elszállíttatja a sebesültjeiket. A tábornok megköszönte az ajánlatot, de kijelentette, hogy a partizánok jól meg vannak szervezve és nem szorulnak idegen segítségre. – Különben is – tette hozzá –, a háborúnak már vége... Hát ez meg hová lett? – kérdezte csodálkozva, mert Bernhard időközben egy újabb himnusz elől visszamenekült a templomba.

Bár a Hollandiát megszállva tartó német csapatok be voltak kerítve, csak a Wehrmacht kapitulációja után adták meg magukat. Arthur von Seyss-Inquart, a nácik hollandiai főmegbízottja (néhány hétig osztrák kancellár is volt) elvben beleegyezett abba, hogy a szövetséges ejtőernyősök élelmet és más szükségleti cikkeket dobjanak le a német megszállás alatt lévő holland területekre, azzal a feltétellel, hogy a szövetségesek helyi, nem hivatalos fegyverszünetet kötnek vele. Maga Seyss-Inquart is részt vett a tárgyalásokon. Váratlanul ért az a kemény hang, amelyet Bedell Smith mindjárt a tárgyalások kezdetén megütött. – Minden sértő szándék nélkül felhívom

a figyelmét a következőre – mondta Seyss-Inquartnak –, egy szövetséges katonai bíróság számon fogja kérni öntől és közvetlen beosztottjaitól, hogy valóban szétosztották-e a ledobott élelmet a holland lakosság között. – Seyss-Inquart magatartása meglepett, de ugyanakkor imponálónak is találtam. A náci birodalom végnapjait élte, a keletről és nyugatról benyomuló ellenség kettévágta az országot, és ő, az egyik legmagasabb szintű náci vezető, Hollandia helytartója olyan rendíthetetlen nyugalommal ült velünk szemben az asztal túlsó oldalán, mintha egy bécsi bank vezetőségi ülésén volna. A szemét mindenesetre nem láttam, mert a szemüvege visszaverte a hátunk mögötti ablakon beragyogó fényt.

Bedell Smith a hollandokkal szemben elkövetett atrocitásokért való felelősségre vonást is kilátásba helyezte. Amikor a tolmácsolásnál ösztönösen megpróbáltam valamelyest tompítani Bedell Smith szavainak élét, a tábornok félbeszakított és rám parancsolt, hogy szó szerint fordítsak. Ezt követően egy angol vezérkari tiszt ismertette a szövetségesek terveit az akció részleteire vonatkozólag. Seyss-Inquart, aki pontosan ismerte a helyzetet a németek által megszállt Hollandiában, pontról pontra kimutatta, hogy mennyire nem reálisak ezek az elképzelések, mert az ejtőernyős küldemények célpontjául kiszemelt területek egy részét víz borította, vagy várható volt, hogy víz alá kerülnek. Smith végül is Seyss-Inquart alternatív javaslatait fogadta el. Visszatérve a SHAEF reimsi központjába, Smith értékelte a tárgyalásokat, és kijelentette, hogy elégedett az eredménnyel. Azt gondoltam, lesz néhány elismerő szava Seyss-Inquartot illetően, de nem volt. Egyébként a szövetséges tábornokok magatartása a német tárgyalódelegáció iránt – eltekintve Smith bevezető szavaitól – korrekt volt. Smith nemcsak olyan náci politikusnak tekintette Seyss-Inquartot, aki ebben a minőségében különbözik a kíséretében lévő német katonáktól, hanem olyan háborús bűnösnek is, aki egy elkövetkező per potenciális vádlottja.

Strong tábornok, közvetlen főnököm ebben az időszakban, éveken keresztül a berlini brit nagykövetség katonai attaséja volt, így sok német tábornokot személyesen ismert. Egy vagy

két nappal a nijmegeni tárgyalások után azzal bízott meg, hogy kísérjek el Párizsba egy német tábornokot, akit régi barátjának nevezett. Ez a tábornok von Schwerin gróf vezérezredes volt, fogságba esése előtt a 101., „Windhund" (agár) nevű hadosztály parancsnoka. Három évvel korábban egy náciellenes kijelentése miatt, ami Hitler tudomására jutott, büntetésből az orosz frontra helyezték át. A szövetségesek (nem csak Strong) úgy tartották számon, mint többé-kevésbé aktív ellenállót a náci rendszerrel szemben. Azért kellett Párizsba vinnem, hogy találkozzék Wild Bill Donovannal, a Különleges Szolgálatok Hivatalának (a későbbi CIA elődjének) vezetőjével. A négyórás úton megkérdeztem von Schwerintől – ötvenes évei közepén járó, ősz hajú, arisztokratikus megjelenésű sarmőr volt –, nem lehetett-e tudni a *Mein Kampf*-ból, milyen sors vár Németországra és Európára Hitler hatalomra jutása esetén. – Nem olvastam a *Mein Kampf*-ot – mondta a tábornok –, sőt bevallom, nem találkoztam olyan emberrel, aki olvasta.

Főképpen azonban a tábornoknak az orosz fronton szerzett tapasztalatairól beszélgettünk. Elmondta, hogy több esetben, amikor a németek által körülzárt partizánok kifogytak az élelemből, de lőszerük még maradt, a kannibalizmust választották, hogy életben maradjanak és folytatni tudják a harcot. Később, amikor mégis megadásra kényszerültek, és a németek megkérdezték tőlük, miért tették ezt, a komisszár csak ennyit mondott: – Nem volt választásunk. – Akkor még nem tudtam, és von Schwerin sem világosított fel róla, hogy Hitler parancsa alapján a komisszárokat minden teketória nélkül agyon kellett lőni. Az oroszok tudtak erről a parancsról, vagy legalábbis voltak bizonyos sejtéseik róla. Amikor dél körül áthaladtunk a Porte de Lilas alatt, von Schwerin felkiáltott: – Ah, Párizs! Mennyi barátom van itt! – Majd rám nézve hozzátette: – Nem kollaboránsok.

Néhány nap múlva Alfred Gustav Jodl vezérezredes és küldöttsége mellé osztottak be összekötő tisztnek és tolmácsnak, akik azért jöttek Reimsbe, hogy a német haderő kapitulációjáról tárgyaljanak. Megdöbbentőnek találtam a különbséget

Jodl és Hans Georg von Friedenburg admirális között, aki Karl Dönitz megbízásából kísérte el Jodlt Reimsbe. (Hitler halála után Dönitz lett a birodalmi kancellár és a hadsereg főparancsnoka.) Jodl teljesen letargikus hangulatban volt, és azt a látszatot keltette, mintha nem volna egészen magánál, von Friedenburg viszont úgyszólván lelkesnek látszott. – El vagyok ragadtatva a maga tábornokaitól – újságolta nekem –; egyszerűen elbűvölőek!

Utána megkérdezte – mi egyebet lehetne kérdezni egy tolmácstól –, hogy hol tanultam meg ilyen jól németül. A szokásos kérdésre a szokásos választ adtam: Kis Németországban (Klein Deutschland). Von Friedenburg reakciója is a szokásos volt: – Nem Nagy Németországra (Gross Deutschland) gondolt? Ezután a szokásos magyarázat következett, miszerint Yorkville-t, New York német negyedét nevezik Kis Németországnak (Little Germany). Nem volt olyan német beszélgetőpartnerem, aki elértette volna a szavaimba rejtett célzást, úgyhogy egy idő után feladtam. Mivel a nácik „Gross Deutschland"-nak nevezték hivatalosan Németországot, arra szerettem volna utalni, hogy máshol is élnek németek. Később jöttem rá, hogy a célzásomat azért nem értették meg, mert a „kisnémet" és a „nagynémet" olyan fogalmak, amelyekhez történelmi asszociációk kapcsolódnak. (Németország egyesítése „kisnémet" alapon, Ausztria kizárásával valósult meg, ha Ausztria is az egységes német birodalom részévé válik, az lett volna a „nagynémet" megoldás.) Csak akkor lehetünk igazán jártasak egy idegen nyelvben, ha ismerjük valamelyest a nyelvterület történetét is.

Von Friedenburg lelkendezése a német tárgyalódelegáció és Smith, illetve Strong közötti megbeszélésekre alapozódhatott. Nem tudom, mit mondhatott Smith a németeknek, de feltehetőleg valami nagyon biztatót, mert egy alkalommal Jodl is minden apropó nélkül közölte velem: soha nem fogja elfelejteni Bedell Smith szívélyességét és bajtársiasságát.

Amikor a németeknek nem volt szükségük rám, Smith tábornoknak a „vörös iskolában" berendezett irodája és Szuszloparov Hôtel Lion d'Or-beli főhadiszállása között ingáztam,

és rajtam keresztül egyeztette a két fél a megadás feltételeit. A szövetségesek természetesen azt szerették volna elérni, hogy a Dönitz-kormány azonnali hatállyal hatalmazza fel Jodlt a kapitulációs okmány aláírására, a németek viszont egyelőre csak a nyugati fronton akarták letenni a fegyvert, és mindenképpen szerették volna elkerülni, hogy a keleti fronton harcoló csapategységeiknek külön-külön kelljen megadniuk magukat az oroszoknak. Jóllehet a szövetségesek mindjárt a tárgyalások kezdetén közölték Jodllal, hogy részleges megállapodás nem jöhet szóba, Dönitz mégis megpróbálta húzni az időt.

A tárgyalások ezalatt olyan részletek kidolgozására korlátozódtak, mint a szövetséges csapatok biztonságának garantálása Németországban és a kommunikációs, valamint az utánpótlási vonalak biztosítása. Egyezkedésre ilyen tekintetben tulajdonképpen csak Smith és Szuszloparov között volt szükség, pontosabban Smith és Moszkva között, Szuszloparov közvetítésével. Szuszloparov csak amolyan összekötő tiszt szerepét töltötte be rádió adóvevőjével, amit mindenhová magával vitt. Amikor valamilyen kérdést vagy választ hoztam a Lion d'Orba Smithtől, Szuszloparov mindig így fogadott:

– Épp most adtam fel egy rádiótáviratot Moszkvába. – Azt soha nem mondta, hogy választ is kapott. Arra gyanakodtam, hogy elromlott a készülék, és szégyelli bevallani.

Május 6-án Smith és Szuszloparov egész nap azon alkudoztak, hogy mi értendő a „tulajdon", különösképpen pedig az „állami tulajdon" fogalmán. Az oroszok ugyanis, a németek által fizetendő háborús jóvátétel összegét méricskélve, a lehető legszélesebb körű értelmezést akarták adni a szónak. (Ez azonban csak az egyik oka volt a meghatározással kapcsolatos orosz körülményeskedésnek, a tulajdonnal sokkal több probléma van a kommunizmusban, mint a kapitalizmusban.) Itt Szuszloparovnak lényegében sikerült keresztülvinnie a szovjet álláspontot. Az, hogy van-e felhatalmazása a kapitulációs feltételek aláírására, tisztázatlan maradt.

Este 9 óra körül jártam utoljára Szuszloparovnál, és még mindig nem érkezett meg a felhatalmazás a kapitulációs dokumentum aláírására. Éjszaka történetesen én voltam az ügyeletes tiszt Smith tábornok irodájában, várva a két meghatalmazásra. Május 7-én hajnali két óra körül végre megérkezett a várva várt távirat Dönitz főhadiszállásáról. (Szuszloparov felhatalmazása végül is nem érkezett meg.) Levettem a szalagot a távírógépről, és felébresztettem Smith titkárát. Kellemetlenül éreztem magamat, mert biztos voltam benne, hogy Moszkvából nem érkezett válasz, tehát Szuszloparov nem írhat alá, és nekem kell majd rábeszélnem, hogy mégis vegyen részt az aláírási ceremónián. Ám tévedtem. Alig fél óra elteltével valamennyi delegáció, az orosz is, a tárgyaló-teremben volt.

Az aláírás gyorsan lezajlott, csak az vett igénybe néhány percet, amíg Jodl átolvasta az okmányt. Miután Sevez tábornok kézjegyével az utolsó aláírás is rákerült a papírra, Jodl felállt és bejelentette, hogy szólni kíván. Egy előre elkészített beszédet olvasott fel, amelyben arra hívta fel a szövetségesek figyelmét, hogy a német nép, amely immár kényre-kedvre ki van szolgáltatva nekik, nagyobb tetteket hajtott végre és többet szenvedett a háborúban, mint minden más nép. Befejezésül annak a reményének adott hangot, hogy a győztesek nagylelkűek lesznek a vesztesekkel szemben. Jodl szavai süket fülekre találtak. Senki nem fordította le őket, de még csak meg sem kérdezte, hogy van-e igény a fordításra. Oxenius őrnagy, Jodl segédtisztje, aki a háború előtt Walesben tanítóskodott, még egy tétova kísérletet sem tett ilyen irányban, Strong tábornok és George Reinhardt, a másik amerikai tolmács meg se mozdult, én sem.

Meglehetősen visszatetszőnek éreztem azt, amit Jodl a német nép szenvedéseiről és nagy tetteiről mondott, hiszen ezekkel a „nagy tettekkel" ők okoztak szenvedést más népeknek. Nem vettem számításba, hogy Jodl mint katona, hazafi és német nem mondhatott mást. Ugyanakkor az is ellenérzést váltott ki belőlem, hogy a nyilatkozatot senki sem fordította le, és így Jodl csak a jegyzőkönyvnek mondta el, amit elmondott. Semmi okom nem volt egyébként arra, hogy feszengjek, Jodl szavai valóban a jegyzőkönyvnek szóltak, és

előtte nyilvánvalóan egyeztette a szöveget Smithtel. Ez is azt bizonyítja, hogy Smith nem tekintette háborús bűnösöknek a német katonákat. A nürnbergi bírák nem így látták, az ő szemükben Jodl és Keitel vezértábornagy éppen olyan háborús bűnös volt, mint Seyss-Inquart.

Miután Jodl megtette nyilatkozatát, különböző folyosókon Eisenhower szobájába vezették. Ez volt az első és utolsó alkalom, amikor közelről láttam Eisenhowert. Azt hiszem, optikai csalódásban volt részem, amit a helyzet történelmi jelentősége és drámai feszültsége érthetővé tesz: Eisenhower egy asztalnál ült egy alkóvban, amelynek padlója magasabban volt, mint a helyiség többi részéé, és ettől szinte gigantikus méretűnek látszott. Úgy tűnt, mintha a tábornok dimenziói a nyugati szövetségesek erejét és hatalmát jelképeznék. A hatást csak fokozta, amikor Eisenhower arccal és vállal Jodl felé fordult, aki úgy állt egyik lábáról a másikra, mint egy iskolakerülő az igazgató előtt. Strong tábornok közvetítésével Eisenhower megkérdezte Jodltól, hogy megértette-e a kapitulációs feltételeket. – Ja – válaszolta Jodl, és ezután elbocsátották a német tárgyalóküldöttséget.

Másnap reggel, miután lejárt a szolgálatom Smith tábornok irodájában, át kellett mennem a németekhez. Amikor megérkeztem, Jodl elővette a kapitulációs okmány neki átadott példányát és megkérdezte, kinek az aláírása van legalul. A német példányon Sevez tábornoknak csak az aláírása szerepelt, cím és rang nélkül. Amikor megmondtam, Jodl csak a fejét rázta, még az eddigieknél is szánalmasabb képet vágott és otthagyott. Von Friedeburg is valamivel visszafogottabbnak tűnt ezen a reggelen, bár továbbra is vidámnak látszott és beszédes volt. Ez a kép maradt meg bennem a két tábornokról, mert ekkor láttam együtt őket utoljára. Annál inkább megdöbbentett, amikor néhány nap múlva hallottam, hogy von Friedeburg megmérgezte magát. Jodlról sokkal inkább fel tudtam volna tételezni az öngyilkosságot, és nem csodálkoztam volna, ha a kapitulációs tárgyalások valamelyik pillanatában főbe lövi magát. Az azonban meg sem fordult a fejem-

ben, hogy Friedeburg elragadtatott lelkendezése a kétségbeesett hisztéria megnyilvánulása.

A Szuszloparov felhatalmazása körüli rejtély is hamarosan megoldódott. A szovjet kormány ugyanis érvénytelennek nyilvánította a reimsi egyezményt és ragaszkodott az aláírási ceremónia megismétléséhez az oroszok megszállta Berlinben. A szovjet főparancsnokság egyszerűen nem válaszolt Szuszloparov rádiótávirataira, nem tartották szükségesnek, hogy informálják. A tábornok másnap a reimsi dokumentum többi aláírójával együtt Berlinbe repült, és attól kezdve, hogy leszállt a gépről, eltűnt szem elől. Amikor a SHAEF részéről érdeklődni próbáltak iránta, az oroszok úgy tettek, mintha nem értenék, miről van szó.

A szovjet kormány döntéséről délután fél hatkor értesültem, amikor Smith tábornok megkérdezte, hogy tudnék-e másnap reggelig tizenhét jó minőségű gépelt példányt készíteni a kapitulációs pontok orosz fordításából. Ehhez cirill betűs írógép kellett, és ilyen tudomásom szerint csak a párizsi összekötő tiszti iskolán volt. A tábornok azonnal rendelkezésemre bocsátotta az autóját és a sofőrjét, és a kezembe nyomott egy köteg géppapírt.

Rekordidő alatt elértük Párizs külső övezetét, innentől kezdve azonban állandóan az utcákat elözönlő tömeget kellett kerülgetnünk: a párizsiak már a győzelmet ünnepelték. Minden utca tele volt ujjongó, éneklő és táncoló emberekkel, így csak lépésben tudtunk haladni. Többször ki kellett szállnom az autóból és kérni az ünneplő tömeget, hogy adjanak helyet, miközben próbáltam megmagyarázni nekik, hogy hivatalosan nincs még vége a háborúnak, de bolondnak néztek. Két óra alatt elértük Párizst és három óráig tartott, amíg átvergődtünk a városon. Tizenegy óra körül értünk az összekötő tiszti iskola hallgatóinak szálláshelyére és természetesen senkivel nem találkoztunk. Mint mindenki, a tisztek és az iskola személyzete is ünnepelt. Két órába telt, amíg kocsmáról kocsmára és kéjtanyáról kéjtanyára nyomulva sikerült felhajtanom őt „droski-hajtót". Ezzel azonban nem oldódott meg a probléma, mert a fiúk remekül beszéltek ugyan oroszul, de

részegek voltak, és nem tudtak gépelni. Három óráig tartott a „keresd meg és üsd le" játék az írógépekkel és elhasználtunk vagy kétszáz ív papírt, de végül csak sikerült összehoznunk a tizenhét hibátlan példányt.

Negyvenhat órát voltam egyfolytában talpon, így teljesen kimerülten rogytam be Smith tábornok autójába hajnali öt órakor, közöltem a sofőrrel, hogy indulhatunk vissza, majd rögtön elaludtam. Hét óra körül felébredtem és konstatáltam, hogy Châlons-sur-Marne-nál vagyunk, a sofőr tehát elfelejtett bekanyarodni Reims felé. Nyaktörő száguldás után végül is húsz perc késéssel megérkeztünk a SHAEF-hez, de még a tábornokokat Berlinbe szállító gép indulása előtt. Már csak egy probléma maradt: nem volt meg a sapkám, mert egy francia honleány Párizsban lekapta a fejemről és győzelmi trófeaként a magasba emelve tovatáncolt vele a tömegben. (Emiatt már Párizsban is nehézségeim támadtak. Egy brit repülőtiszt felelősségre vont a „szerelvényem" hiányossága miatt. Próbáltam megmagyarázni neki, hogy milyen fontos megbízatást teljesítettem, és igazán békében hagyhatna: tizenhét hibátlan példányt gépeltem a kapitulációs okmányból oroszul, mondtam. – Nocsak, nocsak – válaszolta a pedáns brit –, te viszont nem vagy valami hibátlan tiszt – de utamra engedett. A szellemességét egyébként azzal viszonoztam, hogy ékes oroszsággal elküldtem valahová.)

A reimsi kapitulációs feltételek szolgáltak tárgyalási alapul az oroszokkal való egyezkedésnél Berlinben. A második világháborúról szóló szovjet történeti munkák mindazonáltal nem tesznek említést a reimsi fegyverszüneti dokumentumról egészen 1963-ig, *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története* című hatkötetes mű megjelenéséig, amelyben „kapitulációs jegyzőkönyv"-nek nevezik, megkülönböztetve a másnap Berlinben aláírt „általános kapitulációs okmány"-tól. A reimsi fegyverszünetet egyébként úgy jellemzik, mint a nyugati szövetségesek hitszegő és elvetélt kísérletét a németekkel való különbékére, hogy azután egyesült erővel forduljanak a Szovjetunió ellen. A szovjetek félelme a nyugati szövetségesek és a németek összefogásáról azon a kommunista

elven alapult, hogy a fasizmus a kapitalizmus terméke. A fent említett műben mindenesetre nincs szó Szuszloparov tábornokról, de ez érthető. Ha a reimsi fegyverszünet hitszegő, illegitim és önkényes különalku volt, akkor mit keresett Szuszloparov Reimsben?

A kérdésre választ ad Voronov tüzérségi vezértábornagynak *A Szovjetunió története* című kiadvány 1965. július–augusztusi számában megjelent cikke. A cikk szerint Szuszloparov hibát követett el, amikor aláírta a kapitulációs okmányt, „nem volt rá felhatalmazása". Voronov arról is beszámol, hogy Sztálin megkérdezte tőle (Voronovtól) telefonon, hogy milyen érdemei vannak Szuszloparovnak („Miről híres?"). Ő erre azt válaszolta, hogy nincsenek különösebb érdemei, mire Sztálin így reagált: „Akkor hogy merészel egy ilyen óriási jelentőségű nemzetközi dokumentumot aláírni?" Ezután Sztálin néhány „epés megjegyzést" tett a tüzérségre és megparancsolta, hogy Szuszloparovot „szigorú büntetésben" kell részesíteni. Voronov azt állítja, hogy az egész ügy érthetetlen számára: „Fogalmam sincs róla, miért és hogyan került Szuszloparov Reimsbe."

Én viszont tudom. Mielőtt Szuszloparovot 1944 második felében a SHAEF-hez helyezték, a szövetségesek olaszországi főhadiszállásán volt a szovjet katonai misszió vezetője. Hogy mi volt a feladata Reimsben, ezt akkor értjük meg, ha ismerjük az Olaszországban harcoló német egységek kapitulációjának történetét. A nyugati szövetségesek nem engedélyezték a Szovjetuniót képviselő három tisztnek, hogy részt vegyenek a Wolff SS tábornokkal folytatott berni tárgyalásokon, és ez csaknem a szövetség felbomlásához vezetett. (Sztálin szemtől szembe árulással vádolta Rooseveltet.) Az angolszászok abszolút biztos körülmények között kívántak tárgyalni, ami elkerülhetetlenné tette azt a látszatot, hogy különbékét akarnak kötni a németekkel. Ezt követően mind a szovjet főparancsnokság, mind a szövetségesek ragaszkodtak ahhoz, hogy a németekkel folytatott minden tárgyalásnál jelen legyen a Szovjetunió képviselője is. Ezzel magyarázható Szuszloparov teljesen fölösleges jelenléte a Seyss-Inquarttal

folytatott nijmegeni egyezkedésnél. Amikor a szovjet főparancsnokság felelősségre vonta Eisenhowert, hogy Moszkva jóváhagyása nélkül kötött egyezséget a németekkel Reimsben, a tábornok arra hivatkozott, hogy a szovjet tiltakozás túl későn érkezett meg, és ő különben is betartotta a különbéke kizárására vonatkozó egyezséget, mert Szuszloparov, a Szovjetunió képviselője jelen volt a tárgyalásoknál és aláírta a kapitulációs okmányt. Szuszloparov tehát csapdába került. Joga és kötelessége volt, hogy jelen legyen az ellenséggel folytatott minden alkudozásnál, arra viszont nem kapott felhatalmazást, hogy aláírjon egy „óriási jelentőségű" nemzetközi szerződést. Ugyanakkor arra sem kapott utasítást, hogy megtagadja az aláírást, mert ez nyílt szakítást jelentett volna a szövetségesekkel. Ha viszont Szuszloparov felhatalmazás nélkül ír alá, akkor őt terheli a felelősség a következményekért. A tábornok csak két rossz lehetőség között választhatott.

- Sokáig úgy gondoltam, hogy Szuszloparov, miután hajnali 2 órakor felébresztette a Történelem, egyfajta szent hevületben írta alá a dokumentumot. Most már világos számomra, hogy egy szovjet tábornok nem engedhetett meg magának ilyen luxust. A történelem a balek és a bűnbak szerepét osztotta ki Szuszloparovra két olyan rendszer színfalak mögötti konfliktusában, melyeket csak a közös ellenség tartott össze.

A két aláírási aktus és a két dokumentum abból adódott, hogy két front volt, két főhadiszállás, két főparancsnokság, és egyik sem akart részt venni egy olyan aláírási aktusban, amely a másik által ellenőrzött területen zajlik le. A rivalizálást fokozta, hogy a németek Nyugaton kértek békét és nem Keleten. Amikor az oroszok tiltakoztak a Reimsben megkötött fegyverszünet ellen és ragaszkodtak ahhoz, hogy az aláírási aktus színhelye Berlin legyen, Eisenhower kijelentette, „a legnagyobb örömmel" elmegy másnap Berlinbe, hogy a Zsukov által megjelölt helyen ratifikálja az okmányt. Végül mégsem ment el. A tanácsadói lebeszélték róla, azzal az érvvel, hogy „ez csökkentené a reimsi aktus jelentőségét és Eisenhower a saját tekintélyének is ártana vele", ahogy Strong tábornok megfogalmazta.

Miben állt a reimsi fegyverszünet jelentősége? Abban az egyszerű tényben, hogy a németek kapitulációját jelentette. Eisenhower tanácsadóinak igazuk volt. A háború befejeződött, a hadviselő felek megegyeztek a fegyverszünet feltételeiben és aláírták az erről szóló dokumentumot. Ezt követően Eisenhower nem tehette meg, hogy elmenjen Berlinbe és megismételje az egész aktust, mintha mi sem történt volna. Vagy nem kelthette azt a látszatot, ami még rosszabb lett volna, hogy elsiette a dolgot, és miután a szovjetek rosszallásukat fejezték ki, visszakozik.

A Szovjetunió számára a második világháború mindig a Nagy Honvédő Háború volt. A Wehrmacht kapitulációjának szovjet tábornokok előtt kellett megtörténnie, az agresszornak a Vörös Hadsereg által elfoglalt fővárosában. Nem tudom, mi történt volna, ha a nyugati szövetségesek foglalják el Berlint és nem az oroszok. A szovjet vezetők valószínűleg őrjöngtek volna. Ha Berlin a nyugati szövetségesek kezére kerül, ez ürömmé változtatja az oroszok számára a győzelem örömét, hiszen megfosztja őket attól a céltól, amiért harcoltak. Ezt mindenáron meg kellett akadályozniuk, és valószínűleg attól a feltételtől tették függővé a Szovjetunió belépését az ENSZ-be, hogy a Vörös Hadsereg foglalhatja el Berlint. Nem hiszem tehát, hogy Eisenhower híres vagy hírhedt döntése, miszerint nem kell ragaszkodni Berlinhez, valóban az ő döntése volt. Minden bizonnyal Roosevelt egyezett bele Sztálin nyomására, hogy Berlin elfoglalása az oroszoknak legyen fenntartva – ahogy ezt az 1944 szeptemberében aláírt londoni egyezmény kiköti.

Végül is két dokumentum jött létre, a „Katonai kapitulációs okmány" és egy ünnepélyes nyilatkozat ezzel a furcsa címmel: „A Szövetséges Főparancsnoksághoz delegált némely küldöttek kötelezettségvállalása". Ez a két dokumentum szolgált arra, hogy áthidalja a helyzet kettősségéből adódó problémákat és lehetőséget adjon mindkét félnek, hogy tetszése szerint értelmezze a történteket. Szovjet részről ez azt jelentette, hogy tizennyolc éven keresztül nem vettek tudomást a

reimsi kapitulációs aktusról, utána pedig „kapitulációs jegyzőkönyv”-ről beszéltek.

Azt hiszem, vissza kell térnünk arra a májusi éjszakára 1945-ben, amikor a német és az orosz meghatalmazásra vártunk. A német meghatalmazás megérkezett, mert a németek a nyugatiaknak szerették volna megadni magukat. Az oroszok nem küldtek meghatalmazást, mert azt akarták, hogy a németek ne a nyugatiak előtt kapituláljanak, hanem előttük. Döntő jelentőségű a második világháború eseményeit illetően, hogy nemcsak két front volt Európában, hanem két háború is: az angolszász szövetségesek és a németek háborúja Nyugaton és a szovjet–német háború Keleten. A nyugati hatalmak és a Szovjetunió nem voltak igazi szövetségesek, kapcsolatuk csak a körülmények diktálta kényszerből adódott.

Ez a magyarázata az orosz álláspontnak Berlin kérdésében. A szovjetek soha nem adták volna át Berlin nyugati szektorát a nyugati szövetségeseknek, ha nem kapják meg érte cserébe Türingiát és Saxen-Anhalt tartományt, hogy így a szovjet zónából életképes gazdasági és politikai egységet lehessen kialakítani. Ezeket a területeket nem ők foglalták el, de úgy vélték, a háborúban hozott áldozataikért jár nekik a két tartomány. Ugyanezen okból a szovjetek nehezen szánták rá magukat, hogy tranzitútvonalakat biztosítsanak Németország nyugati részéből Berlinbe, a város négyhatalmi státusát pedig csak ideiglenes engedménynek tekintették.

Pontatlanság és félrevezető tehát azt mondani, hogy Németország elvesztette a háborút, mert két háborút vesztett. Az első világháborúban a németek nyugaton veszítettek, keleten viszont győztek. Ilyen kétfrontos vereségre nem volt példa Németország történetében. Ezen kettős vereség következménye volt Németország felosztása.

Itt ismét azt kell mondanunk, hogy az elkövetkező események, amelyek szabad döntések következményeinek tetszenek – Németország mindkét részének felfegyverzése, a berlini fal megépítése a nyugati szövetségesek hallgatólagos beleegyezésével, hogy csak a legjelentősebbeket említsük –, valójában annak a ténynek voltak a következményei, hogy Németország 1945-ben két háborút veszített el. A történelminek nevezett „találkozás az Elbánál” valójában nem két szövetséges találkozása volt, hanem elkerülhetetlen konfrontáció kezdete két egymással szemben álló rendszer, a kapitalizmus és a kommunizmus között, amelyeket a közös ellenség időlegesen összefogásra kényszerített. Ezen találkozás logikus következményeként ereszkedett le a vasfüggöny, hiszen a szövetségeseknek nem volt már ki ellen együtt harcolniuk.

A helyzetből adódóan Németországnak döntenie kellett, melyik oldalra áll, hogy visszanyerje egységét. A berlini fal megépítéséig a németek, Keleten és Nyugaton egyaránt, tudatosan vagy ösztönösen, a nyugati szövetségesekkel tartottak. A fal megépítése után sok németben egy hosszú, ellentmondásos folyamat indult meg, amelynek eredménye a Nyugattól való elfordulás és a Szovjetunióhoz való átpártolás lett. Ez a folyamat elkerülhetetlen volt, hiszen a nyugati kultúra természetéből adódóan nem alkalmas az ideológiai állóháborúra: a kapitalista rendszer nincs berendezkedve az olyan hosszan elhúzódó ellenségeskedésre, ahol nem lehet katonai vagy egyéb megoldással döntést kikényszeríteni. Érthető, hogy sokak számára vonzóbb a céltudatos szovjet rendszerrel való szövetségben szembeszállni valamely ellenséggel, amely rendszernek éltető eleme az ideológiai hadviselés.

Az egységünket nyolc nappal a nagy partraszállás után hajózták ki Normandiában. Zeneszó fogadott bennünket, Nelson Eddy lágy baritonja: „Egy éjszakára megtudtam, hogy mi a szerelem”. Akkor, 1944 júniusában nem ilyen gondolatok foglalkoztattak. Most azonban, 1945 csodálatos tavaszán, amikor véget ért a háború, úgy éreztem magam a romokban heverő Németországban, mint amikor vihar után kisüt a nap.

Május végén a SHAEF Frankfurtba költözött, és a Goethe szülővárosában töltött szép nyári estéken gyakran jutott eszembe egy másik költő. Browning „Szerelem a romok között” című verse a sebek behegedésének reményét hirdette. „Hol a pasztell-színü est mosolyg a tág / Téren át”, mondja a

költő, majd így fejezi be: „Csak szeress!”* Azt hittem, most már a szeretet veszi át az uralmat a földön, és a romok azt jelképezik és bizonyítják, hogy minden, ami rossz, elmúlt, elpusztult, megsemmisült. Azt gondoltam, hogy a gyilkolás és a halál helyébe az élet lép, és az emberek kedvük szerint alakíthatják életüket, amire hosszú időn keresztül nem volt lehetőségük. Úgy képzeltem, hogy dolgozni is csak annyit kell majd, amennyihez kinek-kinek kedve van. Franciaország, Belgium, Hollandia és a többi felszabadult ország lakóit szűnni nem akaró, boldog lelkesedés töltötte el. A hosszú éjszaka után eljött a hajnal, az új kezdet, az új élet lehetősége. Németországban vége lett egy rettenetes, mindent elpusztító viharnak, és miután a vihar kiadta utolsó dühét, beköszöntött a béke. A virradatra azonban újabb éjszaka következett.

* Tótfalusi István fordítása.

4 / PARÁZS A HAMU ALATT

Fred Lenhardt hadnagy, akinek angolsága elárulta, hogy nem Amerikában született – „gördülőcsapágy” helyett következetesen „gurulócsapágy”-at mondott –, megkért az egyik hétvégén, hogy vigyem el a közeli Mainzba, mert meg szeretne látogatni valakit. (Én mint összekötő tiszt szabadon használhattam egy dzsipet.) Mainz egykori belvárosának romjai között próbáltunk meg eligazodni – a törmelékhalmok tetején már kinőtt a gaz –, míg végül megálltunk egy összedőlt épület előtt, amelynek gránittömbjei úgy tornyosultak egymásra, mintha játék kockák volnának. Az egyik ilyen gránittömbre krétával különböző üzenetek voltak írva: „A kibombázott Braun család ilyen és ilyen címre költözött”, „A kibombázott Fuhrmann család...” és folytatódott a sor. A megadott cím újabb romhalmaz volt, újabb krétával írt üzenettel. A Lenhardt családot, akiket kerestünk, háromszor bombázták ki, és a városon kívül, a Rajna-parti szőlődombok közelében találtuk meg őket, egy kétszintes parasztház felső emeletén voltak elszállásolva. A kopogtatására egy idős női hang válaszolt. Amikor a hölgy megpillantotta Lenhardtot, egyszerűen elájult, szerencsére Frednek sikerült még időben elkapnia. Az anyja volt. Miután túljutottunk a viszontlátás örömein és a családi pletykákon, az idős hölgy így szólt: – Milyen jó, hogy tiszt vagy, legalább tehetsz valamit a hazádért. – Nem, anyám – válaszolta Lenhardt –, az én hazám ott van –, és Nyugat felé mutatott.

A SHAEF az I. G. Farben épületében kapott helyet. Az épületkomplexumot (még kaszinó is tartozott hozzá) határoló szabad terület körül háromszoros szögesdrót kerítést húztak. Foglyok voltunk: tájékozatlan győztesek, apátiába süllyedt vesztesekkel körülvéve. A fraternizálási tilalom továbbra is érvényben volt. Hogy mit jelentett ez a sorállományra nézve, azt George S. Patton, egy mintakatona fogalmazta meg a legkifejezőbben: „Nem beszélni, baszni.” A tiszteknek és altiszteknek azonban bizonyos mértékig tartaniuk kellett a látszatot, így ők csak titokban „fraternizálhattak”.

Valamelyik délután a mellém beosztott őrmester, egy élelmes portugál-amerikai, a következő hírrel rontott be hozzám: – Hadnagy, találtam hatezer lengyel lányt! – Ezeket a nőket, akik a nácik alatt kényszermunkásként német családoknál vagy gyárakban dolgoztattak, hazatelepítésükig egy táborban gyűjtötték össze, amelyet DP-tábornak (Displaced Persons – hontalan személyek) neveztek. Rájuk nem vonatkozott a fraternizálási tilalom, így rendkívül intenzív kapcsolatok alakultak ki a tábor és a SHAEF között. Én is egy szép, de plátói ismeretséget köszönhetek szemfüles őrmesteremnek. Az illető fiatal lány Łódzból származott, és olyan régen volt már távol az otthonától, hogy azt sem tudta, németesen „lods"-nak, vagy lengyelesen „wudzs"-nak ejtse szülővárosa nevét.

Két hónappal korábban, amikor Le Vésinet-be helyeztek, kértem egy hét szabadságot, és visszamentem Namurba, remélve, hogy sikerül meghódítanom a bárónő második számú unokáját. A kastély kertjében találtam rá, a rózsák között, és azon nyomban meginvitáltam egy sétára. Fölmentünk a kastély mögötti dombra, ez azonban csak egy kisebb magaslat volt, amely mögött jóval magasabb domb, már-már hegy emelkedett, a namuri fellegvárral a tetején. Rohantam felfelé, valami miatt nagyon sürgősnek találhattam, hogy feljussunk a tetőre, Pierrette azonban nem. Félúton megállt, és így szólt: – Nézze, az ott Meuse – hát nem gyönyörű? – Igen-igen, válaszoltam, de már mentem is tovább. Amikor felértünk, megpróbáltam megcsókolni. Meglepetésemre heves visszautasításban volt részem, és Pierrette azonnal elindult visszafelé. Ezúttal ő rohant elöl, és látszott rajta, hogy nagyon haragszik. Félúton lefelé – ugyanott, ahol fölfelé is megálltunk – megpróbáltam útját állni, és a folyóra mutattam: – Hát nem gyönyörű?

A hódítás ügye valahogy nem úgy alakult, ahogy terveztem. Két napig tartott, amíg megengedte, hogy átkaroljam, amikor sétáltunk. Nagyon szerettem volna megcsókolni, de nem sikerült. Végül, utolsó este megpuszilhattam a homlokát, de annak is csak a felső, a hajjal határos részét, ez volt a legtöbb, amit sikerült elérnem. Nem tehettem mást, kérlelőre fogtam

a dolgot, de Pierette kategorikusan nemet mondott. A végső és megsemmisítő vereség tudatában vonultam vissza szobámba. Öt perc múlva nyílt az ajtó és Pierette lépett be. Háttal állva nekem lassan, tagoltan ezt mondta: – Vous voyez, Bailey – on a l'habitude de s'embrasser sans s'aimer. Un baiser ne signifie rien. C'est pour ça... je ne veux pas que vous m'embrassiez parce que je vous aime. – Utána szóról szóra elmondta ugyanezt angolul is, nem tudom, miért, hiszen mindig franciául beszéltünk: „Tudja, Bailey, szokás szerelem nélkül csókolózni. A csók nem jelent semmit. Azért nem akarom, hogy megcsókoljon... mert szeretem." Ezzel kiment a szobából, én pedig másnap hajnalban elutaztam.

Volt Pierrette-nek egy bátyja, akit két évvel korábban Németországba vittek. A család tudta a címét, rendszeresen leveleztek vele. Egy méneshez osztották be munkára Jénától északra, egy Rosenhof nevű helység közelében. Attól kezdve azonban, hogy a szövetségesek 1944 augusztusában felszabadították Belgiumot, megszakadt a kapcsolat, és a család nagyon aggódott. Elhatároztam tehát, hogy megkeresem az ifjú bárót.

Erre május végén sikerült sort kerítenem. Jénáig Autobahn volt, innen pedig már könnyen meg lehetett találni a helyet. Ekkor még ezt a területet egész Lipcséig, sőt azon túl is az amerikaiak tartották megszállva, nem voltak úttorlaszok, ellenőrző pontok, így hamar odaértem. Nagy sebességgel kanyarodtam be a gazdaság udvarára, és farolva egyet az elszórt kavicson, hirtelen megálltam, majd kezemet a pisztolytáskán tartva kiugrottam a dzsipből. – Hol a báró? – kiáltottam. Egy nagydarab, szőke, pirospozsgás férfi fogadott, akire ez az entrée nem volt semmi hatással, és nyugodt hangon közölte, hogy a báró az előző héten hazautazott. Megmutatták, hogy hol lakott, szép nagy szobája volt a főépület második emeletén, és csak egyedül használta. A címnek és rangnak Németországban nagyobb a tekintélye, mint Európa legtöbb országában.

Kihasználtam a lehetőséget, és a gazda vezetésével rövid körsétát tettem a birtokon, miközben feltűnt, hogy egy sző-

ke, fehér bőrű, feltűnően csinos fejőlány folyton a nyomunkban van és igyekszik ellesni minden szavunkat. – Hiányzik neki a báró – mondta a gazda, és ez ugyancsak amellett szólt, hogy a báró fogsága egész elviselhető lehetett.

A gazdát nagyon aggasztották azok a hírek, hogy az amerikaiak hamarosan elmennek és az oroszok jönnek a helyükre. Ilyesmit én is hallottam, de a megszállási övezetek beosztásáról nem voltak pontos értesüléseim a SHAEF-től. Úgy gondoltam, az amerikai és angol csapatok a jaltai egyezményben meghatározott vonalig nyomultak előre (mint ahogy Csehországban is), és se tovább nem mennek a jövőben, se vissza nem vonulnak. Próbáltam tehát néhány biztató szót mondani, de nem sok sikerrel. – Ha tényleg bejönnek ide az oroszok – mondta a gazda –, az tragédia.

Visszafelé útba ejtettem Weimart, a német kultúra kegyhelyét, ahol ötven évig élt Goethe, Károly Ágost szász-weimari herceg udvarában. A Goethe-ház előtt megszólított egy amerikai hadnagy: – Ha olyan nagyon érdekelnek a német műemlékek, ajánlhatok egyet, itt van a közelben, alig öt-hat kilométerre. – Kiderült, hogy Buchenwaldra gondol. Természetesen hallottam már Buchenwaldról, de megdöbbentett, hogy ilyen közel van Weimarhoz. Márpedig a saját szemem-mel kellett meggyőződnöm, hogy valóban ott van, a várostól északra elterülő fennsíkon, egy bükkös („Buchenwald") szélén.

A várost egy héttel vagy tíz nappal azelőtt szabadították fel az amerikaiak, hogy ott jártam. A tábor felügyeletével megbízott katonai egység mindent úgy hagyott, ahogy a harcoló alakulatok találták. Az amerikaiak arra kényszerítették a weimariakat és a környéken lakókat, hogy járják végig a tábort és a saját szemükkel győződjenek meg róla, mit műveltek a nácik. Magam is láthattam egy ilyen „idegenvezetést". Amikor a csoport a nyitott tömegsír közelébe ért, többen elájultak és két vagy három nő görcsösen hányni kezdett. A gödörben mintegy kétezer holttest hevert egymás hegyén-hátán, a legváltozatosabb pózokban, ahogy odahajították őket.

A sír apokaliptikus látványt nyújtott, mintha a pokol tárult volna fel.

A tábor többi része meglepő módon nem volt ilyen iszonyatos. Talán azért, mert el akarták őket temetni, vagy valami más oknál fogva, több ezer meztelen holttest sorokba rendezve volt egymásra téve, mint az ölbe rakott fa, de annyira soványak voltak, hogy már minden emberi formájukat elvesztették. Bőrrel bevont csontvázaknak látszottak, életnagyságú bábszínházi figuráknak, akiket a tulajdonos félretett és leszedte róluk a drótot. A szisztematikus éheztetés eredményeképpen a buchenwaldi halottaknak már a külseje is azt hirdette, hogy kik voltak: a nemzetiszocialista társadalom kitaszítottjai.

A látvány olyan groteszk volt, hogy nem illett rá sem a „borzalmas", sem a „megindító" jelző, túlságosan abszurd volt ahhoz, hogy meg lehessen érteni. Az áldozatokat egyszerűen kivetkőztették emberi mivoltukból. Valójában már sokkal a haláluk előtt megölték őket, lassú, gyötrelmes folyamat előzte meg, amíg emberekből ilyen katonás rendben ölbe rakott bábúk lettek. Fokozatosan fosztották meg őket emberi méltóságuktól és csaknem minden emberi formájuktól. Leginkább a lábfejük emlékeztetett arra, hogy valaha emberek voltak, ami nem lesoványodott, hanem megdagadt. Ezek a bőrrel borított csontvázak inkább szimbólumoknak, a rajtuk elkövetett gyilkosságok szimbólumának hatottak.

Az, ami Buchenwaldban a leginkább abszurdnak tűnt, a jól átgondolt szervezettség volt. A józan tárgyszerűség atmoszférája tette az egészet felfoghatatlanná. Volt például a tábornak az őrök számára elkülönített részében egy épület, amit „lóistállóknak" hívtak, valójában azonban a „vágóhíd" név illett volna rá. A hullajelölteket teherautóval szállították ide, és egy nagy, ablaktalan helyiségbe terelték őket, ahol le kellett vetkőzniük és az értéktárgyaikat egy asztalra kellett tenniük. Az épület másik oldalán volt az ún. orvosi szoba, innen balra nyílt a tulajdonképpeni „vágóhíd", amely golyónyelő fallal (ha nem használták, függönnyel volt eltakarva) és egy, a vér elvezetésére szolgáló vályúval volt ellátva. Ez utóbbit a

chicagói vágóhidak stílusában gumislaggal tartották tisztán, amit a bal oldali paraván mögötti SS-katona kezelt. A helyiség hátulsó része a szabadba nyílt. Itt slihtolták fel középen a holttesteket (a két oldalsó helyiségben fűrészport és szalmát tároltak), hogy azután teherautóval elszállítsák őket. Az épületben pihenőhelyiség és kantin is volt a kivégzőosztag tagjai számára.

Mint megtudtam, nem véletlen, hogy ezt a koncentrációs tábort Weimar határában állították fel. A harmincas évek közepén a Führer és birodalmi kancellár gyakran megtisztelte látogatásával a weimari színházat, és akkor támadt az az ötlete, hogy célszerű lenne valahol a közelben egy SS-tábort létesíteni. Vezére óhaját Himmler valósította meg (a területet a város bocsátotta rendelkezésére), de a tábort végül is nem a reguláris SS kapta meg, hanem az újonnan megszervezett „halálfejes" egység. Ők lettek később a koncentrációs tábor őrei, majd jöttek a foglyok és az eredmény: Buchenwald.

Weimar és Buchenwald szomszédsága a kultúra megszentségtelenítése, az oltár meggyalázása, a Szent Grál bemocskolása. Mindez azonban beleillik a képbe. A német kultúra fellegvárával határos koncentrációs tábor a rendszer lényegét fejezte ki. Az SS a náci elit elitje volt, de egy gondolkodásában, értékrendjében eltorzult elit, és ezen torzulás minden elképzelhető mértéket meghaladt. Mintegy véletlenül – a XVIII. század francia irodalmáról beszélve – Goethe rátapintott erre a jelenségre. „A kifinomultság alapjában véve kirekesztő – mondta. – A túl exkluzív, amikor formál, egyben deformál is. Latens fenyegetés rejlik benne, olyan kirekesztő folyamat elindítója, amelynek eredménye a végső nagy kirekesztés, a másik ember elpusztítása."

Mint dokumentum-szakértőnek, számtalan náci „irodalmi" termék akadt a kezembe. Nem sokkal rosenhofi és buchenwaldi utamat megelőzően olvastam a náci antiszemita irodalom egyik klasszikusát, Artur Dinter *Die Sünde wider das Blut* (A vér elleni bűn) című regényét. Arról szól, hogy egy zsidó bankár, akit a kormány kereskedelmi tanácsosi címmel tisztelt meg, hirtelen meghal három szőke szépség

karjaiban egy kéjtanyán. A kéjsóvár zsidó öt városban tartott fenn ilyen találkahelyet: Münchenben, Breslauban, Drezdában, Hamburgban és Frankfurtban. Mivel az ifjú hölgyek nem tudják, ki az elhunyt (kilétét szigorúan titokban tartotta), értesíteniük kell a rendőrséget. A nyomozás során pokoli összeesküvésre derül fény: a zsidó bankár és kereskedelmi tanácsos szőke szüzek elcsábítására és teherbe ejtésére specializálta magát. Az eredmény több mint száz félvér fattyú, a legtöbb közülük fiú, akik szakasztott úgy néznek ki, mint az apjuk. A bankár mindegyik anyáról gondoskodik ugyan, a lebetegedésüktől kezdve azonban nem kívánja látni őket, hanem újabb áldozatokra veti ki hálóját. Tevékenységét egy az állattenyésztésben állítólag gyakran előforduló jelenségre alapozza (és ez egyben a szerző mondanivalója): a nem fajtiszta kapcsolatból származó terhesség megfosztja a nőket attól a képességüktől, hogy a jövőben fajtiszta apáktól fajtiszta utódokat szüljenek. A zsidó bankár által bemocskolt nők örökre tisztátalanok maradnak, és ennek jegyeit gyermekeiknek is viselniük kell. Márpedig ez volt a gonosz zsidó célja: a német faj megrontása.

Ez a történet jutott eszembe, amikor a rosenhofi ménes megtekintésekor egy tiszta vérű német herceggel volt alkalmam találkozni, egy „örökös herceggel", ahogy ezt hosszú és bonyolult címében olvashattam. Azt is megtudtam, hogy az „Uradel"-hez, az ősnemességhez tartozik és a családfáját a XIII. századig tudja visszavezetni. A herceg a reverzió határát elért genetikai kifinomultság jeleit mutatta. Nemes külsejű, gondosan ápolt állatnak látszott, amely még beszélni is tud. Na persze nem sokat, de mint a beszélő kutya Ilf és Petrov történetében (az idomítónak állandóan figyelmeztetnie kell a közönséget, hogy a beszélő kutya végtére is csak kutya) elsajátított néhány szót. A herceg olyan volt, mint fajtiszta lovai, mint egy Nyihaha Swift Gulliverjéből, nemes és szép, tökéletesen volt idomítva, igazán el lehetett várni tőle, hogy beszélni is tudjon – egy keveset.

Amikor néhány hét múlva újra elmentem Namurba, már tudták, hogy jártam Rosenhofban (a gazda vagy a fejőlány

megírta), és Pierrette bátyja megerősítette, hogy az ott töltött két év a körülményekhez képest egész kellemes volt. A fejőlány említésére felvillant a szeme. De az én jutalmam sem maradt el, mert végre a karomba zárhattam Pierrette-et és igazából megcsókolhattam, úgyhogy a hetedik mennyországban éreztem magamat. – La citadelle est prise! – kiáltottam lelkesen. A namuri citadella, amelynek falairól és bástyáiról olyan részletes leírást olvashatunk Laurence Sterne *Tristram Shandy*-jében, Pierette ellenállásának szimbólumává vált mindkettőnk szemében.

Tévedtem azonban, amikor azt gondoltam, hogy a fellegvár be van véve. Az első csók után Pierrette sietett közölni velem, hogy semmi komoly dologról nem lehet szó közöttünk. Először azt gondoltam, hogy csak kéreti magát, de rá kellett jönnöm, hogy komolyan beszél. – C'est inutile – mondta. Hiába kérdeztem, hogy miért, csak annyit válaszolt, ezt nem mondhatja meg, de nem rajtam múlik. Ennél többet nem tudtam kiszedni belőle. Megpróbáltam fölényes lenni, hízelegni, indirekt módon megközelíteni a témát, sőt még a Ritchie táborban tanult kihallgatási technikákat is megkíséreltem bevetni, ám mindhiába. Végül arra kezdtem gyanakodni, hogy vele nincs minden rendben, talán valami örökletes elmebaj van a családban a vallon arisztokraták közötti rokonházasságok következtében. Még az örökölt vérbaj lehetősége is megfordult a fejemben, részben azért, mert annyira óvtak bennünket a nemi betegségektől az amerikai hadseregben, de azért is, mert egyszer, amikor nagyon kérleltem, magyarázatképpen a karjában futó erekre mutatott. De egyik magyarázat sem látszott valószínűnek, mert a nővérei teljesen egészségesek voltak, és az öreg bárónőtől a család történetének minden részletét ismertem. Sehogy sem sikerült a titok nyitjára jutnom.

A távozásom előtti utolsó éjszakát a kastély manzárdjában töltöttük. Ártatlan, de annál bensőségesebb együttlét volt, mert tudtuk, hogy ez a búcsú végleges lesz. Pierrette a családjáról beszélt meg rólam, arról, hogy majd visszamegyek Amerikába és hogyan fogok ott élni. Amit magáról mondott, mind a múltról szólt, amit rólam, a jövőről. Olyan volt, mint egy anya, aki a gyermekétől búcsúzik. Többször megismételte: – Nem féltelek, rendes ember lesz belőled.

Egy éjszaka kevés arra, hogy két szerelmes belenyugodjon az örökre szóló elválás gondolatába. Elmondtam Pierettenek, hogy egy, Németországban elesett bajtársamnak ezek voltak az utolsó szavai: „Olyan csodálatos évek vártak még rám." Akár ötven csodálatos évet is megélhetnénk együtt, kérleltem Pierrette-t, miért előzzük meg ötven évvel vagy ötven perccel azt, ami egyszer úgyis bekövetkezik? A szerelmesek mindent megtesznek azért, hogy újra egymáséi lehessenek. Egész éjszaka könyörögtem, esedeztem neki, de hajthatatlan maradt.

Másnap reggel, mielőtt elutaztam, találkoztam a kertben Pierrette egyik nővérével. Megkérdezte, miért vagyok olyan bánatos, mire én kiöntöttem neki a szívemet. – Pierrette tényleg nem mondta meg, hogy miért nem mehet feleségül magához? – kérdezte csodálkozva. – Hát ha ez a helyzet, akkor megmondom én. – Mielőtt folytatta volna, rövid szünetet tartott, én pedig úgy éreztem, nemcsak az én életem, hanem az egész világ sorsa múlik azon, amit hallok. – Azért, mert maga zsidó. – Egy darabig értetlenül bámultam rá, olyan hihetetlennek tűnt, amit mond. Végül megkérdeztem, miből gondolják ezt. – Ó, hát könnyű volt kitalálni – hangzott a válasz –, egyszer, amikor itt voltak a rokonaink teára, valaki megkérdezte magától, hogy mi a véleménye a zsidókról, mire maga azt mondta, derék, jóravaló emberek. Akkor jöttünk rá, hogy maga zsidó. Az egyik unokatestvérünk odasúgta Pierrette-nek: „Il est juif, ton boy!"

Végre lehullott a fátyol a sötét titokról, és végtelen megkönnyebbülést éreztem, de egyben humorosnak is találtam, hogy engem, az egykori sábesz gojt zsidónak néztek. Közöltem a nővérrel, ha Pierrette nem körülményeskedik, hanem megmondja, hogy miről van szó, már rég tisztázhattuk volna a kérdést. Ugyanezt elmondtam neki magának is, és mind a ketten jót nevettünk a végén. Abban maradtunk, hogy írok neki, és ő nem fogja felbontatlanul visszaküldeni a leveleimet.

Minél többet gondolkoztam azonban a történteken, annál kevésbé tetszett az egész. Bánni kezdtem, hogy nem vállaltam a zsidóságot, úgy éreztem, becsületből ezt kellett volna tennem. A zsebemben ott lapult Benno igazolása, amelyben tiszteletbeli zsidónak nevez, és a bárói családdal is csak azért kerültem kapcsolatba, mert Maurice Rose tábornok, a denveri zsidó rabbi fia szabadította fel Namurt és a kastélyukban rendezte be főhadiszállását. És a halott Rose, aki március utolsó napjaiban esett el, vajon miért harcolt? Eziránt nem lehetett kétségem, miután láttam Buchenwald apokaliptikus hétköznapiságát.

A bárói család csodálattal adózott Rose-nak, a „beau général"-nak, de kételkedem benne, hogy tudták a nevét és azt, hogy zsidó. Azon a bizonyos vasárnapi teázáson nem fejtettem ki részletesen a véleményemet, hogy miért tisztelem a zsidókat és nem hivatkoztam Rose-ra, valamint a bátorság és helytállás számos más példájára, amelyeknek tanúja lehettem a német zsidó légióban. És ez volt az, ami bántott. Nem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy nem álltam ki a bajtársaim mellett.

A bárói család tagjai, mint minden európai arisztokrata, akikkel találkoztam, nagy élvezettel tettek gúnyos megjegyzéseket a kispolgári mentalitásra. A németben a Spiessbürger (nyárspolgár) – eredetileg a városi őrség lándzsával felszerelt tagja – a nagyvonalú arisztokrata antonimája. Ausztriában egyenesen sértésszámba megy, ha valakit ezzel a szóval illetnek. A baroneszek nem győzték hangsúlyozni, hogy a krónikus szűklátókörűség mennyire jellemző a belgákra, magukat természetesen kivételnek tekintve. Az az idő, amit New Yorkban töltöttem, meggyőzött róla, hogy nem csak a németek antiszemiták, mégis megdöbbentett, hogy 1945-ben egy, a nácik alól épphogy felszabadult országban az antiszemitizmusnak ilyen masszív megnyilvánulását kell tapasztalnom, egyébként elragadóan kedves emberektől.

Ez az epizód véget vetett a Pierrette-el való idillnek. Nem voltam képes elszánni magam, hogy írjak neki, bár tudtam, hogy nincs igazam, és legalábbis kísérletet kellene tennem,

hogy tisztázzam vele a problémát. Lehetséges, hogy morális aggályaimmal csak azt próbáltam meg leplezni magam előtt, hogy szertefoszlott számomra Pierrette varázsa, és nem kívánkozom vissza Namurba, mint ahogy Wilwerdingenbe sem.

Mégis helytelen volna csak ezzel elintézni a dolgot. Most is úgy érzem, bűnt követtem el a bajtársaimmal szemben. Ha Rose nem veszti életét a háborúban, ha nem esik áldozatul az értelmetlen öldöklésnek hatmillió zsidó és sok millió nem zsidó, talán másképp gondolkodnék. Más országokban és „normális" időkben is vannak olyan tisztességes emberek, derék polgárok, akik többé-kevésbé antiszemiták. Vajon ki lehet-e jelenteni, hogy a filoszemitizmus vagy az antiszemitizmustól való érintetlenség az egészséges erkölcsi érzék kritériuma? Nem tudom, mennyire fogadná ezt el így az angolszász világ. Nagymértékben bonyolítja az antiszemitizmus problémáját a zsidók egymáshoz való viszonya is.

Kísérletet tehettem volna arra, hogy megmagyarázzam Pierrette-nek, mennyire igazságtalanok és károsak az ilyen előítéletek, de mindig idegenkedtem az erkölcsi prédikációktól. Másrészt pedig túlságosan új volt számomra a régi Európa, és úgy éreztem, rejtett erők munkálkodnak a mélyben, ősrégi viszályok várnak arra, hogy fegyverrel vagy békés úton rendezzék őket. Hogyan léphettem volna fel ebben a helyzetben az erkölcsi prédikátor szerepében? Az mindenesetre alaposan mellbevágott, amikor megtudtam, hogy a rosenhofi „örökös herceg" nem más, mint Erbprinz Josias Waldeck-Pyrmont Obergruppenführer, aki mint a weimari körzet SS-parancsnoka de jure és de facto élet és halál ura volt Buchenwaldban, maradék energiáit pedig a Telivér- és Versenyló-tenyésztési Hivatalban hasznosította.

Gyakran eszembe jutott az a jelenet, amikor Pierrette kétségbeesett igyekezettel mutogatott a karjában húzódó erekre, mint magyarázatra, hogy miért nem lehet a feleségem. Azt mondta, hogy nem az én hibám és nem az ő hibája. Márpedig az volt. Nem látok lényeges különbséget Dinternek az állattenyésztési tapasztalatokra alapozó fajszennyezési elmé-

lete és a namuri baroneszek azon félelme között, hogy zsidó fattyúhajtás csúfítja el a családfát. Legfeljebb fokozatbeli különbségről lehet szó, ami valóban nagy, de közös bennük, hogy az emberi kapcsolatokat mind a kettő az állattenyésztés normáinak rendeli alá. Nem ártana, gondoltam, végigvezetni a bárói családot (és ki tudja, hány másik családot) Buchenwaldon, mint ahogy a környékbeli németekkel tettük.

Azt állítani, hogy a náci uralom tizenkét éve alatt egész Németország egy óriási koncentrációs táborrá változott – hajlamosak vagyunk így látni a dolgokat – a probléma leegyszerűsítését jelenti. Egy tekintetben azonban valóban fennáll ez a hasonlóság: ahogy a koncentrációs táborok lakói testileg és lelkileg tönkrementek, az egész társadalom is fokozatosan korrumpálódott.

A német kreativitás elvesztette táptalaját. A háború alatt sokan, németek és nem németek egyaránt, azt remélték, hogy a német „földalatti irodalom" rejtekhelyeiről értékesebbnél értékesebb művek fognak napvilágra kerülni. Ilyen kéziratok azonban nem kerültek elő. A titkos kert, amelyben titkos virágok nyílnak, nem létezett, nem volt „földalatti irodalom". A háborút követő tizenöt év alatt pedig Günter Grass *A bádogdob*-jának megjelenéséig (1959) az egész német nyelvterületen csak a svájci Friedrich Dürrenmatt és Max Frisch produkált jelentősebb műveket.

A zenére és a festészetre vonatkozó hasonló várakozások ugyancsak megalapozatlannak bizonyultak. A háborút végigélt németek olyan csapásokat szenvedtek el saját náci uraiktól és az ellenségtől, hogy teljes kiábrándultság, dermedtség és érzéketlenség vett erőt rajtuk. Csak most kezdenek magukhoz térni ebből a tömegpszichológiai sokkból. A háborús nemzedékből megroppant gerincű háború utáni nemzedék lett, egy talaját vesztett, bűntudattól gyötört, erkölcsileg megrokkant társadalom, amelynek tagjai rettegve várták, hogy gyermekeik előbb-utóbb felteszik a kérdést: „Papa, te mit csináltál a háború alatt?"

Mivel a németek többsége aktívan vagy passzívan támogatta a náci rendszert, a nyugati szövetségesek meghirdették a

kollektív bűnösség elvét, amely szerint minden német felelős a nácik által a német nép nevében elkövetett bűnökért. „A »kollektív bűnösség« kifejezés és ami mögötte áll – írta Theodor Heuss, a Szövetségi Köztársaság első elnöke – primitív leegyszerűsítés, tulajdonképpen annak visszájára fordítása, ahogy a nácik tekintettek a zsidókra: az a tény önmagában véve, hogy valaki zsidó volt, bűnnek számított. Ugyanakkor kialakult bennünk egyfajta kollektív szégyenérzet a náci idők következményeképpen, és ez azóta is megvan. A legrosszabb, amit Hitler tett velünk, az, hogy vele és fegyverhordozóival együtt kell viselnünk a németség bélyegét."

A náci korszak legfőbb problémája német szempontból, hogy a német nép saját maga előtt vesztette el hitelét, ami sokkal rosszabb volt, mint a háborút követő negyedszázados kitaszítottság, és sokkal inkább megbénított minden politikai és kulturális kezdeményezést. Ez a tompa bénultság nyomta rá bélyegét a közélet minden területére, kivéve a gazdaságot. A gazdasági élet volt az egyetlen olyan terület, amely nyitva állt a németek előtt, a kényszer vitte tehát őket ilyen irányba. Elkerülhetetlen volt, hogy ebből az óriási erkölcsi adósságból tőkét kovácsoljanak olyan kívülállók, akik a hitelező szerepében léptek fel – egyénileg és kollektívan. Rendkívül ártalmas, ha valaki az erő pozíciójából igényli magának az ítélkezés jogát. Ez egyaránt érvényes mind a nemzetközi méretű, mind a személyes konfliktusokra. Ugyanaz történt a háború után Németországgal, mint azzal a némettel, akit Thionville-ben haditörvényszék elé állítottunk: a saját morális, jogi és politikai feltételeinkből kiindulva ítélkeztünk, kíméletlenül – és rosszul. Németország megszállása egyik érdekelt félnek sem tett jót, a legrosszabb azonban ebben a lehetetlen helyzetben az volt, hogy a győztesek és a szomszédok úgy vélték, Németország bűnei igazolják mindazokat a bűnöket, amelyeket ők követtek el Németországgal szemben, és ezek alól eleve feloldozva érezték magukat.

Amikor 1945 nyarán, az utolsó namuri kitérő után megérkeztem Csehszlovákiába, a bosszúszomjas csehek és mor-

vák épp a szudétanémetek kitelepítésével voltak elfoglalva. A szudétanémetek többsége már mintegy háromszázötven éve élt ezen a területen, és most tizenkét órás határidőn belül el kellett hagyniuk szülőföldjüket. A kitelepítettek száma csaknem hárommillió volt, és csak azt vihették magukkal, amit a két kezükben elbírtak. Csodálkoztam, hogy mennyi haszontalannak tűnő tárgy van a csomagjaik között, hogy miért annyira fontosak nekik például a vadásztrófeák, mi köti őket a szarvasagancsokhoz és vadkecskeszarvakhoz. A csehek nem voltak tekintettel a nőkre és a gyermekekre sem. Ennek a kegyetlen akciónak egy bizonyos Svoboda (a szó jelentése: szabadság, eléggé gyakori név a csehek között) volt az irányítója, és három év múlva, nem sokkal a prágai kommunista puccs után ugyanezzel a Svobodával egy bajorországi cseh menekülttáborban találkoztam.

Ez alatt az idő alatt az egyik összekötő tiszt a csoportunkból, Coffin hadnagy azt a feladatot kapta, hogy Andrej Visinszkij szovjet fővádlót Prágából Nürnbergbe kísérje, a háborús főbűnösök tárgyalására. Útjuk során tanúi voltak egy jelenetnek, amikor a csehek a kitelepített németeket marhavagonokba terelték, úgy, mint annak idején a nácik a zsidókat és más „Untermensch"-eket (alacsonyabb rendű embereket). Coffin megkérdezte Visinszkijtől, hogy mi a véleménye erről. – Tudja – válaszolta Visinszkij –, a csehek kis nép. – Volt a helyzetnek valami morbid iróniája, ahogy Coffin beszámolt róla: a szovjet fővádló, aki így nyilatkozott a szeme előtt zajló tömeges deportálásról, azért utazott Nürnbergbe, hogy az emberiség nevében számon kérje a nácik gonosztetteit.

„A nyugat-európai humanizmus összeomlásának oka az igazságtalanság iránti közömbösség", írta a sokak által prófétának tartott Vagyim Roszanov. A németek kollektív bűntudata megfosztotta őket a jogos felháborodás képességétől. Aki elvesztette az önbecsülését, az nem tud kellő méltósággal reagálni a rajta esett sérelmekre. A német öntudat megroppanása, ami az őket ért sérelmek megadó tűrésében mutatkozott meg, kimondhatatlan veszteséget jelentett az egész civilizált világ számára. Még nagyobb súllyal esik a latba az, hogy

a győztesek ugyanakkor elveszítették minden szégyenérzetüket a legyőzöttekkel való bánásmódjukban, mint jelen esetben a csehek példája mutatja. A térdre kényszerített bűnös megalázottsága (hangsúlyozzuk: a legyőzött bűnösé) arra bátorítja fel a győztest, hogy szégyentelenül visszaéljen a helyzettel.

A második világháború és az azt követő időszak legmegdöbbentőbb és legvisszataszítóbb következményének azt tartom, hogy a náci *moral insanity* ország-világ előtt való elítélése szabad utat adott a kommunista, mindenekelőtt a szovjet *moral insanity*-nek. A németeket az egész világ szabad prédának tekintette, és ami még fontosabb, ők maguk tudomásul vették ezt. Természetesen nincs mentség az európai zsidóság legnagyobb részének kiirtására, és a németeknek a zsidókkal szemben elkövetett bűneit a Nürnbergi Törvényszék a lehető legalaposabban, minden oldalról kivizsgálta. Annál különösebb, hogy a Szovjetunió mind a mai napig kampányt folytat a zsidók ellen, külföldön és belföldön egyaránt – gondoljunk a moszkvai orvosperre és a Slánský-perre Csehszlovákiában. A szovjet kommunisták egyre hangosabb hecckampánya, amelynek frazeológiája (kozmopolitizmus, pénzéhség stb.) megegyezik a nácikéval, azt a kérdést veti fel, hogy a két rendszer a lényegét tekintve nem ugyanaz-e.

Vannak ennek a hasonlóságnak kevésbé elméleti bizonyítékai is. Prágai tartózkodásom idején gyakran megfordultam Milovicében, egy Prágától keletre fekvő kisvárosban, itt volt ugyanis a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok főparancsnoksága. A városban megvoltak a megfelelő épületek és minden egyéb kellék, ami egy legfelsőbb szintű katonai parancsnokság működtetéséhez szükséges; korábban a németek főhadiszállása volt itt. (A létesítményeket most újra az oroszok használják.) Egyszer benéztem egy tiszthelyettesi barakkba. Mintegy harminc ágy volt a helyiségben, mindegyik felett egy bekeretezett Sztálin-kép függött, és mind a harminc kép tökéletesen ugyanaz volt. Sarkon fordultam és gyorsan távoztam.

Nem sokkal azután, hogy megérkeztünk Csehszlovákiába, a mellém beosztott őrmester szerzett egy Tatra márkájú, nyolc hengeres és léghűtéses, hátsókerék-meghajtású cseh túrakocsit; azt állította, hogy egy SS-Standartenführertől (ezredestől) vette el. Drapp színűre átfestve ez lett a szolgálati és a magángépkocsim. A Tatra egyik előnye sok más mellett az volt, hogy a csomagtartójába be lehetett rakni nyolc darab huszonöt literes marmonkannát. Ez azt jelentette, hogy a tele tankot is beleszámítva, másfél ezer kilométer „tátrázásra" (ahogy a csehek mondták) elegendő üzemanyaggal tudtunk útnak indulni. Időnk is volt bőven a „tátrázásra", az oroszok az „élni és élni hagyni" politikáját alkalmazták az amerikai összekötő tisztekkel szemben.

A csehek „zlata Prahá"-ja, arany Prágája, a németek „goldene Stadt"-ja, aranyvárosa tehát bármikor elérhető volt számunkra. A németek Cseh- és Morvaország lakosságának egyharmadát tették ki, és évszázadok óta itt éltek. A száztornyú Prága egyszerre volt a német és a cseh kultúra fellegvára. IV. Károly császár Csehország fővárosában alapította meg az első német egyetemet 1348-ban, a prágai német közösség létszáma mintegy harmincötezer volt az első világháború előestéjén. Idegen nyelvként vagy anyanyelvi szinten mindenki beszélt a városban németül, a Prager Deutsch, a Prágában beszélt német fogalomnak számított az egész német nyelvterületen. Németül beszéltek Cseh- és Morvaországban a zsidók is, Franz Kafka anyanyelve is a német volt. A cseheket némi túlzással germanizált szlávoknak is lehetne nevezni. A prágai Vencel téren huszonhat kőoszlop sorakozik a király szobra előtt, azoknak a nemeseknek az emlékét őrzik, akiket a Habsburgok a fehér-hegyi csata után kivégeztettek. A cseh nép ezen huszonhat mártírja közül tizenhat német volt.

A két népcsoport együttélése során hol az egyik került kisebbségbe, hol a másik, és az ebből adódó villongások időnként remekműveket hoztak létre, máskor a szélsőséges fanatizmusnak adtak tápot mindkét oldalon. Jaroslav Hašek Švejkje ennek az együttélésnek és konfrontálódásnak a terméke, akárcsak Rainer Maria Rilke költészete a másik oldalon. De Seyss-Inquart nevét is meg kell említenünk. A németség kisebbségbe szorulása Európának ezen a részén olyan fanatizmust gerjesztett, ami a nácizmus melegágyává vált. Európa története a kisebbségek története. Franz Kafka, az európai apokalipszis tévedhetetlen prófétája háromszorosan volt kisebbségi helyzetben. A német közösségen belül a zsidó kisebbséghez tartozott, a németek a csehek kisebbsége voltak, a csehek pedig az Osztrák–Magyar Monarchián belül számítottak kisebbségnek. Ez a helyzet azonban nem háromszoros elszigeteltséget jelentett, hanem három irányban való nyitottságot.

Kafka *A per*-ével a csomagomban érkeztem Prágába, szeretem ugyanis abban a környezetben olvasni a könyveket, ahol a szerző megírta őket. Volt azonban egy másik, ennél kényszerítőbb erejű indítékom is: küszöbön állt a világtörténelem legnagyobb szabású bírósági tárgyalása, a nürnbergi per. A regény in medias res rögtön a perrel indít: „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat nem tett, egy reggel letartóztatták"* – ahogy ez olyan sok emberrel megtörtént a náci Németországban és a kommunista Oroszországban. A történet azzal végződik, hogy Josef K.-t halálra ítélik. (Ítéletet tulajdonképpen nem hirdetnek, de a per fokozatosan ítéletbe megy át.) A kivégzés a német politikai gyilkosságok (Fememord) módszerére emlékeztet: kést szúrnak Josef K. szívébe és kétszer megforgatják. Saját utolsó szavai szerint úgy hal meg, mint egy kutya. Útban a vesztőhely, egy elhagyott külvárosi telek felé, egy rendőr majdnem feltartóztatja az áldozatot és a két hóhért. De csak majdnem. Nincs igazságszolgáltatás, a rendőr továbbengedi őket. Kafka a luciditás etikájának szószólója, Platón és Kant utóda. Abból indul ki, hogy az emberiség túl gyenge az igazság permanens elviselésére, a megvilágosodás csak időnként egy-egy pillanatra korlátozódik. Ahogy Max Brod, Kafka barátja és életrajzírója fogalmazott, „az igazság csak néha-néha dereng fel az úgynevezett valóság hasadékain".

* Szabó Ede fordítása.

A „luciditás" és a „hallucináció" ugyanabból a szótőből származik, ugyanannak a szemantikai elemnek két ellentétes oldala. A hallucináció „hal"-ja a „lucidus" – világos – fosztóképzője. A hallucináció az ép ész elborulásának időszaka, az elborult elme időszakos tisztánlátásnak az ellentéte. Az egymással ellentétes értékrendek és egymást kizáró erkölcsi kódexek világában nehéz eldönteni, melyik az ép és melyik az elborult elme. Szülőhazájához hasonlóan Kafka is határhelyzetben volt. Azon a határvonalon élt, amely egyszerre választja el és köti össze a valóságot és a képzeletbelit, a sötétséget és a fényt, a Keletet és Nyugatot, a szláv és a német világot, az egyént és a közösséget. Esztétikai háttere a senki földje volt, azon egymással hadakozó összetevők között, amelyek az ember dualitásának alkotóelemei. A feltételes igazság terrénuma ez, az olyan igazságé, amely az ismeretek mennyiségétől és minőségétől függ, és ahol a bizonytalanság és kétség könnyen okozhat olyan robbanást és földrengést, amelynek következtében érvényét veszti a tapasztalás hagyományos kategóriája.

Ez áll Kafka apokaliptikus jövőképének a hátterében. „Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában."* Ez az átváltozás egy undort keltő és halálos betegség következménye. Samsa hónapokon át próbál alkalmazkodni az új helyzethez, míg végül a cselédlány a tűzbe dobja és hamu lesz belőle, mint az auschwitzi haláltábor foglyaiból.

A per és *Az átváltozás* szereplői, más kafkai hősökhöz hasonlóan, egy rémálomra ébrednek – mint Európa 1933-ban. Ezt a rémálmot az állam hatalmának fokozatos és feltartóztathatatlan megerősödése idézte elő. Kafka maga írja egy levélben, hogy művei „nem az állam érdekeit szolgálják". Életének harminc évét Kafka a Habsburg monarchiában élte le, a két német birodalom egyikében, ahol egy hivatalnok megsértése (Beamtenbeleidigung) súlyos vétségnek számított, és

* Görffy Miklós fordítása.

egyes utódállamaikban még ma is annak tekintik.[1] Kafka élete az abszolút monarchia késő feudális kollektivizmusából a totalitárius állam neofeudális kollektivizmusába való átmenet korszakára esett. Ez az átmenet nagyon rövid volt, Európában alig egygenerációnyi időt tett ki, Oroszországban pedig a Kerenszkij-kormány kevesebb mint hat hónapjára korlátozódott.

Mi egy másik átmenetet éltünk meg. Egy kihunyt vulkán oldalán táncoltunk, amit mi, amerikaiak és oroszok oltottunk el, nem együtt, hanem a hegy két különböző oldalán. Ez a tánc rövid volt. Mint ahogy mi, amerikai összekötő tisztek is csak rövid ideig táncolhattunk a cseh lányokkal. Négyen vagy öten táncoltattunk talán tíz cseh lányt a prágai Hradzsin nagy fehér báltermében a Japán felett aratott győzelem örömére rendezett ünnepségen. Ketten a tíz cseh lány közül öt éven belül meghaltak. Az egyik, Ludmila Lobkovicz, a vonat elé vetette magát a prágai főpályaudvaron, mint Anna Karenina, a másik, Dušana Pitteová, Londonban halt meg, 1948 késő őszén, a csehszlovákiai kommunista puccs után, amikor megtudta, hogy az angol külügyminisztérium nem hosszabbítja meg tartózkodási engedélyét, és idegösszeomlást kapott.

Az átmenet valóban nagyon rövid ideig tartott. Az új háború már akkor elkezdődött, amikor az előző még be sem fejeződött. Azok számára, akik következtetni tudtak a jelekből, nyilvánvaló volt ez abból, ahogy Prága felszabadítása végbement. A jaltai konferencia úgy döntött, hogy Prága felszabadítását az oroszoknak kell fenntartani. Ennek következtében az amerikai csapatok, amelyek jóval előbb odaértek, megálltak Rokycanynál, egy Prágától mintegy ötven kilométerre fekvő kisvárosnál. Prágában viszont április közepére nagyon kívánatossá vált a szövetségesek bevonulása. A reménytelen helyzetben lévő szedett-vedett német egységeket Alekszandr Vlaszov tábornok renegát serege, az ún. Orosz Felszabadító Hadsereg (OFH) váltotta fel a városban. Ezeket az

[1] Egy hivatalnok megsértése mind a mai napig (1991) súlyos bűnténynek számít.

alakulatokat a németek szervezték meg a szovjet katonaszökevényekből és hadifoglyokból (Vlaszov maga az 1941–42-es moszkvai csatában esett fogságba), és a kommunistaellenes oroszok, valamint a Szovjetunió különböző nemzeti kisebbségeinek volt a gyülekezőhelye.

Az OFH hivatalosan deklarált katonai célja a szovjet hadsereg elleni harc volt, de csak kisebb összecsapásokban vettek részt. Utolsó és legnagyobb haditettük az volt, hogy a Prágát védő németek ellen fordultak és felszabadították a várost. Ez teljes bizonytalanságot idézett elő a csehek között: nem tudták, milyen magatartást tanúsítsanak a szovjetellenes orosz hadsereggel szemben. Végül is tétlen szemlélői voltak az eseményeknek, a vlaszovisták pedig letették a fegyvert, és sorsukról később, a háború után döntöttek a szövetségesek. Vlaszov hadseregének létezése mindenesetre a Szovjetunión belüli széthúzásról tanúskodott.

A háború nem vetett véget a szovjethatalommal szembeni ellenállásnak a Vörös Hadseregen belül, éppen ellenkezőleg. Sok szovjet katona dezertált Kelet-Európában már a háború formális befejezése előtt is. Két héttel azután, hogy megérkeztem az amerikai megszálló erők Pilsen melletti főparancsnokságára, egy szovjet dezertőrt kellett kihallgatnom, aki kijelentette, hogy megadja magát az amerikaiaknak. De hiszen szövetségesek vagyunk, mondtuk neki, hogyan adhatja meg magát egy szövetséges hadseregnek. Erre ő így válaszolt: „Amíg tartott a háború, nem adtam meg magam az ellenségnek, de most, hogy legyőztük a németeket, úgy érzem, megtettem a kötelességemet a hazám iránt, és becsülettel megadhatom magam hazám szövetségeseinek." Hetente két vagy három ember jött át a szovjet és az amerikai megszállási övezet közötti demarkációs vonalon, és nem tudtuk, hogy mit csináljunk velük. Az utasítás, amit a harmadik hadsereg főparancsnokságától kaptunk, egyértelmű volt: a jaltai egyezmény értelmében vissza kellett küldenünk őket. Megpróbáltuk húzni-halasztani a dolgot, ameddig csak lehetett. Eltartott egy ideig, amíg kiderítettük a dezertálás okát, a legtöbb esetben nem fedeztünk fel semmi büntetendő cselekményt a háttérben, és ilyenkor gyötrelmes feladat volt elkísérni a szerencsétlent a Vörös Hadsereg legközelebbi posztjára, mert akár halál is várhatott rá. A harctérről való dezertálásért halálbüntetés jár, márpedig a háborúnak egyelőre nem volt vége, Japán még tartotta magát.

Még keservesebb feladat volt egy nem orosz szovjet katona átadása. Egy augusztusi délután jelentkezett a főparancsnokságon a Vörös Hadsereg egy főhadnagya azzal, hogy „megadja magát". A neve Bari Hairulin volt, a zubbonyán egy sor kitüntetést viselt. Háromszor megsebesült a háborúban, részt vett Sztálingrád védelmében és minden elképzelhető hadműveletben előtte és utána. Töröknek mondta magát és állítása szerint utálta a németeket, de most, hogy a németek már elvesztették a háborút, az oroszokat tartotta a legfőbb ellenségnek. Megfontolt volt, tartózkodó, minden mozdulatából veleszületett, természetes méltóság áradt. Mint hívő muszlim naponta többször imádkozott. Három napig ott tartottuk, de utána vissza kellett vinnünk az oroszokhoz. Amikor közöltük ezt vele, teljesen összeomlott. A földre vetette magát és azt kérte oroszul, hogy lőjük agyon, majd németül is megismételte: „Bitte, erschiessen Sie mich!" Egész úton ezt ismételgette, hol kiabálva, hol könyörögve, „Bitte, erschiessen Sie mich!" Csak akkor szedte össze magát és törődött bele méltósággal a sorsába, amikor a szovjet őrs már látótávolságban volt.

A tánc, amit a kihunyt vulkán oldalán jártunk, rövid volt és bizarr. 1945. október 12-én az amerikai hadsereg 22. hadtestének parancsnoka ünnepélyesen kitüntetett mintegy húsz orosz tisztet és katonát, majd ezt követően bankettet adott a pilseni Hotel Continentalban, ami már távolról sem volt olyan ünnepélyes. Fogalmam sincs, mi indította a hadtestparancsnokot, Ernest Harmon tábornokot arra (alacsony termete és az elefántcsont nyelű pisztolyok iránti hajlandósága miatt „zseb-Patton"-nak nevezték), hogy orosz katonáknak amerikai kitüntetést adjon. A hivatalosan deklarált cél a két parancsnokság közötti jó kapcsolat ápolása volt. Az oroszok azonban olyan ravaszkodásnak tekintették az egészet, amely-

lyel az amerikaiak bizalmas információkat próbálnak szerezni szovjet tisztekről és tiszthelyettesekről. (A kitüntetettekről életrajzi adatokat kértek, különös tekintettel a háborús érdemeikre, hogy ezeket a kitüntetések átadásánál fel lehessen sorolni.) Következésképpen nem közölték velünk a kért adatokat, csak az érdekeltek nevét és rangját, a nyilvántartási számukat azonban már nem.

Az alkalom komoly erőpróbát jelentett az összekötői feladatokat ellátó csoport számára, mert a banketten sokat kellett tolmácsolni. Tizenketten voltunk összesen, ebből négy tiszt, de katonai iskolát csak egy végzett közülünk. Alexis Scherbatov herceg tudott a legjobban fordítani a csoportból, akit az oroszok névről ismertek is. (– Nem rokona véletlenül Scherbatov hercegnek? – kérdezte meg tőle Lebegyenko tábornok. – Én vagyok az – hangzott a válasz.)

Scherbatov („Aljosa") Harmon tábornokhoz volt beosztva tolmácsként, és ez meglehetősen problematikus helyzetet teremtett: Scherbatov mint született arisztokrata nagyon nem volt alkalmas a tábornokokat kiszolgáló személyzet szerepére, „technikailag" viszont mégis az amerikai hadsereg őrmestere volt. (Bár ezt nem lehetett tudni, mert nem viselt egyenruhát.) Harmon ugyanakkor minden katonai kiválósága mellett időnként nagyon otrombán tudott viselkedni. Mármost a kitüntetések átadásánál Scherbatov egy orosz tábornokkal kezdett el beszélgetni és közben lemaradt Harmon mellől, aki a következő vigyázzállásba merevedett orosz katona mellére tűzte ki a kitüntetést. Amikor észrevette, hogy tolmács nélkül maradt, körülnézett, és meglátva Scherbatovot, így förmedt rá: – Gyere ide, te szarházi! – Erre Scherbatov odament a tábornokhoz és kimért hangon közölte vele, hogy ő nem szarházi. Harmon feltehetőleg nem tudta, hogy egy orosz herceggel van dolga, különben bizonyára igyekszik türtőztetni magát.

Scherbatov soha nem bocsátott meg Harmonnak. Később, amikor mindenki helyet foglalt a bankettasztalnál, Scherbatovra újra súlyos megaláztatás várt: egész idő alatt a tábornok széke mögött kellett állnia. A desszert után Harmon felállt, megkocogtatta a poharát, jelezve, hogy szólni kíván. – Uraim! – kezdte, és széles mozdulattal a mellette ülő amerikai nagykövetre mutatott, – Mr. Murphy ír származású. – Scherbatov Harmonra nézett, megvonta a vállát és fordított. – Bull tábornok ír származású – folytatta Harmon („Pinky" Bull a SHAEF vezérkari főnöke volt). Scherbatov fordított. – Jómagam is ír származású vagyok – közölte Harmon a hallgatósággal. Scherbatov ezt a mondatot is lefordította, majd mielőtt a tábornok folytathatta volna, megjegyezte: – Az én feleségem is ír származású. – Mit mondott? – kérdezte Harmon Scherbatovhoz fordulva. – Azt mondtam, tábornok úr, hogy az én felségem is ír származású – ismételte meg Scherbatov barátságos mosollyal. Harmon rövid szünetet tartott, mint aki nem akar hinni a fülének. – Ide figyeljen – mondta Scherbatovnak –, senki nem kíváncsi a maga retyerutyájára. Ki tartja ezt a beszédet, maga vagy én? – Ketten tartjuk, tábornok úr – válaszolta Scherbatov bizalmasan előrehajolva –, ketten együtt. És valóban, ettől a ponttól kezdve Harmon is mondta a magáét és Scherbatov is. Ezt a közhelyet például: „Ma reggel a városba érkezve mindenekelőtt a szabadságért elesett hősök emlékműve tűnt a szemembe", Scherbatov így fordította oroszra: „Ma reggel ebbe a bordélyba érkezve mindenekelőtt a legkerekebb fenekű kurva tűnt a szemembe." Az oroszok olyan lelkesedéssel fogadták a szép szavakat, hogy Harmon gyanút fogott. – Min nevetnek? – kérdezte. – Fogalmam sincs –, válaszolta Scherbatov. Az oroszok, akiknek volt egyébként két saját tolmácsuk, hamar rájöttek, hogy miről van szó. A humorérzék az egyik jó tulajdonságuk a sok egyéb mellett. A hallgatóság tehát „vette a lapot" és fergeteges derültséggel méltányolta Scherbatov szellemességét. A herceget különben is maguk közül valónak tekintették, úgy beszéltek róla, mint a „mi hercegünk"-ről, és az, hogy amerikai egyenruhát viselt, illetve éppen nem viselt, mellékes körülmény volt számukra. Csak Zsadov tábornoknak sikerült türtőztetnie magát, és szigorú arccal figyelte, hogy élcelődik Scherbatov Harmon rovására. Végül Harmon is rájött a turpisságra és egy „emelem poharamat" után leült.

Zűrzavaros pillanatok következtek, majd egy amerikai hadosztályparancsnok emelkedett szólásra, és beszéde szűnni nem akaró ünnepélyes fogadkozás volt: – Hogyan is lenne elképzelhető, hogy az amerikai és az orosz nép, amely egymás oldalán harcolt és együtt ontotta vérét a harcmezőn, valaha is egymás ellen forduljon? – A tábornok megfeledkezni látszott arról, hogy a két nép nem egymás oldalán küzdött, hanem két ellentétes oldalról nyomult egymás felé, és találkozásuk a gleccser és a láva találkozása volt a náci birodalom romjain. Az sem sokat számított volna persze, ha valóban egymással vállvetve harcolnak. A katonai szövetségek többnyire rövid életűek és magukban hordozzák a bomlás csíráját, de ezen a szövetségen belül annyira különböztek egymástól a célok és az eszközök, hogy az egymás közötti konfliktus lehetősége elválaszthatatlan volt a német államra mért totális vereségtől.

Mint az összekötő csoport rangidős tisztje attól féltem, hogy Scherbatovot haditörvényszék elé fogják állítani a szolgálati függelem megsértése vagy valami hasonló váddal, de csak annyi történt, hogy Harmon a segédtisztjén keresztül megüzente Scherbatovnak, hogy ne merjen többé a szeme elé kerülni. Scherbatov nem üzent vissza semmit, de amikor néhány nap múlva találkoztak a vezérkari főnök irodájában, hirtelen megszólította: – Tábornok úr, mi igaz abból, hogy nem kíván látni? – Ugyan, kérem – válaszolta Harmon, majd hozzátette: – Ostobaság! – és sietve távozott.

Senki nem értette, hogy miért tűri el mindezt a tábornok. A rejtély csak később oldódott meg. Miután az oroszok kivonultak Csehszlovákiából, Harmon tábornok a rendfenntartó egységek parancsnoka lett Németország amerikai zónájában. (Ezeket az különböztette meg a többi megszálló alakulattól, hogy narancssárga nyakkendőt viseltek.) Több mint két évvel a pilseni epizód után, egy másik banketten a segédtiszt megkérdezte Harmont, hogy emlékszik-e Scherbatov őrmesterre. – *Őrmester*-t mondott? – kérdezett vissza hüledezve a tábornok, majd amikor a segédtiszt megerősítette, hogy Scherbatov valóban őrmester, Harmon így kiáltott fel: – A mindenségit, azt gondoltam, hogy civil!

Már ősz volt, amikor Scherbatov elújságolta, három német hercegnő tartózkodik a támaszpontunkon. A bajorországi Landshutból idézték meg őket, részben mint tanúkat, részben mint panaszosokat egy amerikai százados ügyében, akit azzal vádoltak, hogy ellopta a von Hohenlohe család ékszereit. A legfiatalabb „hercegnőről" kiderült, hogy polgári származású, és csak egy közeli rokonának a házassága révén került kapcsolatba a két igazi von Hohenlohe hercegnővel. A nem hercegnő hercegnő tizenkilenc éves volt és olyan szép, hogy ahhoz foghatót még életemben nem láttam. Ennek következtében nem tudtam ellenállni, amikor megkért, hogy segítsek nekik átcsempészni a von Hohenlohe-ékszereket egy csehországi kastélyból egy bajorországi kastélyba. A haditörvényszék elé állított százados is bizonyára így kezdte és ugyanezen okból – az ifjú „hercegnő" egyszerűen ellenállhatatlan volt. A határon egyébként nem volt probléma, a cseh határőrök csak tisztelegtek, ha amerikai rendszámú autó lépte át a határt bármely irányban. A „csempészáru" egy szarvasbőr erszényben lapult, és nem foglalt el nagyobb helyet, mint egy jókora darab körte: néhány gyűrűből, egy nyakláncból, két vagy három melltűből és egy kis diadémból állt.

Az ékszereket az Isar-Eck nevű kastélyba kellett eljuttatnom, Moosburgba, egy Landshut melletti faluba, amelynek a tulajdonosát de la Rosée grófnak hívták, aki a neve ellenére német volt. A kastélyban menekült arisztokratákat helyeztek el, a legtöbben a Szudéta-vidékről érkeztek, és még mindig az otthonukból való elűzetés traumájának a hatása alatt álltak. Némelyek a kitelepítettek közül – az idősebbek, akiknek egész életükben minden szeszélyüket kiszolgálták, mint például az a nyolcvanéves báró, akivel megismerkedtem – saját bevallásuk szerint fizikailag olyan jól érezték magukat, mint már évek óta nem. A nélkülözések és a szűkös körülmények jót tettek nekik. A Harmadik Birodalommal kapcsolatos helyszíni tanulmányaim ezzel az öreg báróval kezdődtek. Elmondta, 1939-ben egy reggel arra ébredt, hogy a Nemzeti-

szocialista Párt egyik segédszervezetének a tagja: a párt vadászszervezete egyszerűen bekebelezett minden vadászklubot.

A kastély zsúfolva volt. Valamelyik délután az egyik társalgóban üldögéltem „hercegkisasszonyommal" egy díványon, de nem sok örömöm volt ebben a bizalmas együttlétben, mert a folytonos jövés-menés állandóan megzavart bennünket. Alighogy az én tündérkém átkarolta a nyakamat és a vállamra hajtotta a fejecskéjét, belépett a helyiségbe az öreg von Hohenlohe hercegnő és rosszalló hümmögéssel fogadta a látványt. – Zuboly és Titánia – jegyezte meg gúnyosan. Meglepett, hogy milyen jól ismeri az idős hölgy Shakespeare-t, mire a lány csak annyit mondott, hogy Németországban mindenki ismeri Shakespeare-t, és nem sok jelentőséget tulajdonított mostohanagyanyja megjegyzésének.

Ez a jelenet hívta fel figyelmemet a német Shakespeare-kultuszra. Schlegel és Tieck Shakespeare-fordítása talán még ma is a világirodalom legutolérhetetlenebb fordítása. Goethe szerint Schlegel és Tieck német költővé avatta Shakespeare-t. Az elmúlt háromszáz év során Shakespeare több kiadást ért meg Németországban, mint Angliában. Volt Max Reinhardtnak a harmincas évek elején Berlinben egy *Szentivánéji álom*-rendezése, amely színháztörténetet csinált. Lényegében ugyanezt a rendezést ismételte meg Max Reinhardt mint német zsidó emigráns Hollywoodban James Cagney-vel Zuboly, és Mickey Rooney-val Puck szerepében. A Schlegel–Tieck fordítás nem mindig a legpontosabb, a lényeget illetően azonban megdöbbentő hűséggel adja vissza az eredetit. Heinrich Heine jól tudott angolul, mégis a Schlegel–Tieck fordítás alapján jutott arra a következtetésre, hogy Shakespeare életműve a „szekuláris Újszövetség". Így tehát a németek az egyetlen nem angol nyelvű nép, amely méltóképpen tudja értékelni Shakespeare-t, anélkül, hogy meg kellene tanulnia angolul.

1945-ben kevés német rendelkezett használható angolnyelv-tudással. A moosburgi kastély tulajdonosai szépen

beszéltek franciául, de az angolságuk olyan hibás volt, hogy engem kellett megkérniük az olyan feliratok kijavítására, mint „tilos az átjárás", „magánterület", „belépni tilos". Azt remélték, ezek a feliratok visszatartják az amerikaiakat. Az ügyeskedés, úgy látszik, bevált, mert békét hagytak nekik.

5 / NÜRNBERG

Egy nappal azután érkeztem Nürnbergbe, hogy az amerikaiak és az oroszok kivonultak Csehszlovákiából, és meghallgathattam Lawrence főbírónak, a Nemzetközi Katonai Törvényszék elnökének beszédét, amellyel megnyitotta a bírósági eljárást: „A most kezdődő per egyedülálló az igazságszolgáltatás történetében és páratlan jelentőségű emberek milliói számára a világ minden részén." Én az egész eljárást, vagyis a különböző eljárásoknak ezt a szövevényét, amely nürnbergi per néven ismert, gondosan megtervezett rituális büntetőakciónak tartottam. Nem sokat értettem a joghoz, de úgy éreztem, és biztos vagyok benne, sokan mások is, hogy az, amit a per jogi alapjának igyekeznek beállítani, nagymértékben – ha nem teljes egészében – a tömeges érzelmi igények legalizálására szolgál. A törvény Nürnbergben a valódi szándék álcázása volt.

Ez elég különös volt, mert a vád erőfeszítései nagyrészt arra irányultak, hogy leleplezzék az állam álruháját magukra öltött valódi szándékokat, elsősorban természetesen a náci államra, a Harmadik Birodalomra vonatkoztatva ezt. Minden érdekelt – a vád, a védelem és a hallgatóság – számára elképesztő volt az a paradoxon és a belőle adódó következmények, hogy viszonylag kisszámú egyénnek sikerült hatalmába kerítenie a kormánygépezetet és elsáncolnia magát az államnak „az erkölcsi értékrendet őrző magasztos építményében" (Kant). Ez azt jelentette, hogy rajta tartották az ujjukat a hatalom nyomógombjain, a kezükben összpontosult mindaz a félelmetes hatalom, amit a modern ipari állam felhalmozott. „A vád – mondta az egyik német védő – arra az elképzelésre alapul, hogy néhány gonosztevő összeesküvést szőtt a világ meghódítására."

„A német állam, ha így nézzük, csupán árnyék volt, vagy az eszköz szerepét töltötte be. Ez az állam azonban régóta létezett, történelmi súlyát nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Hitler hatalomra jutása egy sor tényező következménye, amelyek között vannak belföldiek is, de elsősorban külföldiek,

más esetekben ugyanakkor épp ezek a történelmi tényezők irányították, kényszerítették, korlátozták és akadályozták Hitlert céljai és eszközei megválogatásában és járultak hozzá intézkedései és vállalkozásai sikeréhez vagy kudarcához."

Valamennyi „háborús főbűnös" esetében – kivéve Speert, aki részben bűnösnek vallotta magát – a védelem az államszuverenitás elvéből indult ki és az állam által kiadott törvények és rendeletek abszolút kötelező jellegéből. E szerint az elv szerint immunitás illet meg minden „Staatsakt"-ot, az állam nevében foganatosított intézkedést. A védelem érvelése szerint ha egy háborúban vereséget szenvedett ország vezetőit bíróság elé állítják és elítélik, ezzel „alapjaiban sértik meg a nemzetközi jogot, amely megtiltja az egyik ország illetéktelen és erőszakos beavatkozását egy másik ország érvényben levő törvénykezési rendjébe".

Ennek a logikának az a hibája, hogy végső soron abból az alapállásból indul ki, amely szerint a német államot végső soron egy ember személyesíti meg, akinek valamennyi parancsa, intézkedése, utasítása és előírása – akár írott, akár szóbeli formában – érvényes és kötelező erejű törvénynek számít. „De hiszen ezek az emberek még azt sem tudják, hogy mi az állam!", fakadt ki Ulrich von Hassel nem sokkal a náci hatalomátvétel után. Nem tudták ezt a vád képviselői sem Nürnbergben. A Harmadik Birodalom egy monomániás ember monokráciája volt. Ez a megfogalmazás azonban nem ad olyan átfogó magyarázatot a történtekre, mint a következő idézet a nürnbergi per egyik német védőügyvédjének a beszédéből.

Hitler egyesítette magában a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, rendelkezései megkérdőjelezhetetlenek, abszolút érvényűek voltak, a neki közvetlenül alárendelt államhatalom ugyanakkor különböző hatásköri szférákra volt osztva. Ezek közül mindegyik féltékenyen őrködött azon, hogy a másik ne avatkozhasson be az ő dolgába, és minden expanziós törekvésre ellenintézkedéssel válaszolt. Tekintettel arra, hogy milyen töméntelen mennyiségű feladatot vállalt ma-

gára az ún. totális állam, gyakran akadtak olyan esetek, amelyekben két vagy akár három hatalmi ágazat is illetékesnek tekintette magát. A konfliktusok elkerülhetetlenek voltak. Ha tehát valóban összeesküvéssel állunk szemben, mint ahogy a vádirat feltételezi, akkor az összeesküvők nagyon tehetségtelen szervezők voltak. Az elszánt összetartás és konspirálás helyett „dispiráltak". A féltékenység és bizalmatlanság légköre, ami Hitler alvezéreinek egymás közötti viszonyát jellemezte, megírásra váró téma. [...] A különböző hatalmi ágazatok és szakterületek között, de ezeken belül is, egyre nagyobb lett a titkolódzás, egyre több dolgot minősítettek titoknak. A „közélet" egyre inkább tért hódított a magánélet rovására, ugyanakkor viszont soha nem volt anynyira elzárva a „köz", de még a párthierarchia tagjai elől sem, mint Hitler alatt.

A Nemzetközi Katonai Törvényszék nem fogadta el a Staatsaktra mint mentségre való hivatkozást, mert ez lehetetlenné tette volna a vád számára az állam nevében eljáró személyek utólagos felelősségre vonását. Ugyanakkor a vádnak hivatkozási alapra volt szüksége, olyan nemzetközi büntetőjogi egyezményre, amelyben van legalább valami halvány utalás az agresszió szankcionálására. Igyekeztek tehát minél több olyan népszövetségi dokumentumot és határozatot előbányászni, amelyek nemzetközi bűntettként bélyegzik meg a támadó háborút. Ezek között a legfontosabb a Briand–Kellogg-paktum.

A hivatkozott dokumentumok mindazonáltal nem támasztották alá egyértelműen a vád célkitűzéseit. A Briand–Kellogg-paktum nem minősíti bűnnek a háborút és nem helyez kilátásba szankciókat a háború megelőzésére. De különben is, ezeket a dokumentumokat nem ratifikálta senki, a vesztes Németország felett bíráskodó győztes hatalmak egyike pedig, a Szovjetunió, sorozatosan semmibe vette őket és gúnyt űzött belőlük. Ezt a németek tudhatták a legjobban. A Szovjetunió megkötötte a Ribbentrop–Molotov-paktumot és részese volt a Lengyelország elleni agressziónak, támadó

háborút indított Finnország ellen, annektálta a három balti államot, amelyekkel megnemtámadási szerződést kötött. A nürnbergi törvényszéket a négy győztes hatalom állította fel, és a vesztes felett való ítélkezés jogát egy olyan alapító okiratból vezették le, amelyet ők maguk szerkesztettek meg Londonban. Mivel nem fogadták el a vádlottaknak a Staatsakt-ideológia által biztosított mentességét a felelősségre vonás alól, a vád képviselőinek ki kellett jelenteniük, hogy „az egyénnek vannak olyan nemzetközi kötelezettségei, amelyek felette állnak az állam által rárótt kötelezettségeknek. Az, aki megszegi a háborúra vonatkozó törvényeket, nem hivatkozhat arra, hogy az állammal szembeni kötelességének tett eleget, ha az állam... hatáskörét túllépve a nemzetközi törvény fölé helyezi magát."

Ez az amerikaiak határtalan naivitásából adódó válasz volt a németek korlátlan (és ezért negatív) idealizmusára. „Soha nem szabad elfelejtenünk", mondta Robert H. Jackson főbíró, „hogy a történelem azon mérce alapján ítél meg bennünket holnap, mint amilyen mérce alapján hozzuk meg mi az ítéleteinket ma. Ha méregkelyhet nyújtunk át a vádlottaknak, ezt a mi ajkunk is érinteni fogja." A következő figyelmeztetés a nürnbergi per egy kisebb jelentőségű tárgyalásán, az ún. Wezsäcker ügyben hangzott el:

> Azért vagyunk itt, hogy olyan általános kritériumokat határozzunk meg a felelősséget illetően, amelyek nemcsak a németekre mint legyőzöttekre érvényesek, nemcsak a múlt és a jelen eseményeire, hanem a jövőre is alkalmazhatók, minden állam és nép tagjaira és tisztségviselőire, győztesekre és vesztesekre egyaránt. Ha nem ezt tesszük, gúnyt űzünk a nemzetközi jogból, és ugyanolyan súlyos és végzetes károkat fogunk okozni, mint amilyeneket most orvosolni próbálunk.

Más szép nyilatkozatok is elhangzottak, és közben a nyilatkozattevők nem vették észre, hogy amikor feltétel nélküli megadásra kötelezték Németországot, és a német jogrendet

érvénytelennek nyilvánítva lerombolták a német államot, két részre osztották a világot. A háborús főbűnösök tárgyalását hallgatva, az erről szóló tudósításokat olvasva újra és újra az *Odüsszea* ezen sorai jutottak eszembe:

Balgák: fölfalták Hüperión Éeliosznak
barmait, és hazatértünk napját ő elorozta.*

A német állam lerombolásával, a német jog érvénytelennek nyilvánításával annak érdekében, hogy a német vezetőket immunitásuktól megfosztott egyénekként egy új büntetőjog alkalmazásával vád alá lehessen helyezni, a győztesek egy nem létező nemzetközi jogrendre próbáltak hivatkozni. A győztesek Nürnbergben aláásták az állam tekintélyét, amennyiben kétségbe vonták azt, hogy az állam a saját területén szuverenitást élvez, és ezt a szuverenitást egy absztrakt „nemzetközi törvénynek" vetették alá. A nemes retorika a valóság szinte kóros semmibevételével járt együtt. A Nemzetközi Bíróság alapító okirata szerint „a bíróság csak állami szinten képviselt ügyeket tárgyal". Az egyik német védőügyvéd szerint a győztesek „saját magukra nézve semmi kötelezettséget nem vállaltak... az általuk hozott törvényt magukra nézve nem tartották kötelezőnek".

Az okirat legszembetűnőbb vonása természetesen az, hogy semmi nyoma nincs benne olyan szándéknak, amely a benne foglaltakat általános érvényűvé kívánja tenni. „Az ENSZ alapító okirata komoly átdolgozásra szorulna, ha össze akarnánk egyeztetni a nürnbergi bíráskodás alapelveivel", mondta egy amerikai professzor. Az ENSZ lényegében elutasította ezeket az alapelveket és gyakorlati alkalmazásukat. Nem vagyok történész, de olvasmányaim alapján úgy látom, hogy ez a következetlen gondolkodásmód még ma is ugyanúgy jellemző egyes értelmiségiekre, mint a vád képviselőire Nürnbergben.

A Harmadik Birodalomban szerzett tapasztalataik alapján a németeknek fenyegető előérzeteik voltak a per valódi jelentőségét illetően. „Kiszámíthatatlan jelentőségű változást jelent – írta Kurt Behling berlini ügyvéd –, ha a háborús bűnök ellen hozott törvények egyének felelősségre vonását követelik meg. Ez ellentmond Rousseau *A társadalmi szerződés*-e azon híres kitételének, amely szerint a háborút nem emberek, hanem államok viselik egymás ellen, és az egyén csupán az államhoz való tartozás kötelmében vesz részt benne."

Volt a nürnbergi perben valami gigantikusan kafkai. Az eljárás során Kafka etikai-luciditása a hallucinálás etikájába ment át. A nyugati szövetségesek jogászai az esetleges igazság birodalmába tévedtek, amely igazság a történelem egy adott szakaszának tapasztalati kategóriáitól és formáitól függ. Azáltal, hogy a hagyományos jogrend helyett egy absztrakt és utópisztikus jogrendet tekintettek hivatkozási alapnak, hogy saját vágyaikat összetévesztették a valósággal, arra a hamis következtetésre jutottak, hogy felállítható egy megfelelő hatalommal és tekintéllyel rendelkező nemzetközi bíróság, és lehetséges olyan egységes büntetőjogot alkalmazni, amelynek nem szabnak határt az országhatárok. Az nem fordult meg a fejükben, hogy egy ilyen jogi autoritás csak akkor működhet, ha létezik egy országok feletti világkormány. Az a remény, hogy az ENSZ ilyen szerepet fog betölteni, illúziónak bizonyult. Dr. Carl Haenselm, az egyik nürnbergi védőügyvéd ezt így fogalmazta meg: „Manapság talán fontosabb a nemzetközi jog fejlődése szempontjából, hogy érvényességét az amerikai zászló biztosítsa, mint hogy nemzetközi jogászfórumok kinyilvánítsanak bizonyos elveket, amelyeket az amerikai világhatalom nem szavatol."

A nyugati győztesek időzített bombákat helyeztek el a hagyományos jogi szankciók és normák területén. Egy tekintetben azonban kezdettől fogva nyilvánvaló a felelősségük: az az elv, hogy az egyénnek egy meghatározatlan, magasabb rendű nemzetközi jognak kell engedelmeskednie, lerombolta a hagyományos állam tekintélyét, és ezt olyan absztrakcióval helyettesítette, amelyet úgy lehet manipulálni, hogy a győztes önkényét igazolja. Dönitz admirális védője szerint: „ilyen eljárásokat csak vesztes országok polgáraival szemben folytat-

* Devecseri Gábor fordítása.

tak le és fognak lefolytatni a közeljövőben". A közeljövőben? Az idézett kijelentés 1950-ben jelent meg nyomtatásban.

A nürnbergi ítélkezés tragédiája jelentős részben abban állt, hogy a szövetségesek nem tudtak ellenállni a halott német vezér provokációjának, és elhamarkodottan, emocionális síkon reagáltak mindarra, amit a németek elkövettek. „Nem szabad túlhangsúlyozni a nemzeti eszmét" – mondta Hugo von Hofmannstahl osztrák költő. Hitler a Harmadik Birodalom című produkció wagneri stílusú megrendezésével olyan mértékben túlhangsúlyozta, hogy ez elviselhetetlen volt a kívülállók számára. A provokáció a német állam lerombolására ösztönözte a nyugati szövetségeseket. Ennek a rombolásnak azonban nem csak a német állam esett áldozatul. A nürnbergi per főtárgyalásán tudatosan vagy ösztönösen valamennyi vádlott arra törekedett, hogy a feltétel nélküli megadás ellenére is megmaradjanak a német államiság lényeges elemei.

Ezt a tudatos vagy kevésbé tudatos küzdelmet Seyss-Inquart védekezése testesítette meg számomra. Kínos igyekezettel próbálta tisztázni és igazolni saját szerepét Ausztria 1938-ban történt annektálásában, az anschlussban. Az anschluss volt Seyss-Inquart karrierjének a csúcspontja. Három napig – Schuschnigg lemondásától az anschluss bejelentéséig – ő volt Ausztria kancellárja. Ha tehettem, mindig elmentem a bíróság azon üléseire, amelyeken Seyss-Inquart és Jodl ügyét tárgyalták. Nyolc hónapja nem láttam őket. Nijmegenben visszataszító hatást tett rám Seyss-Inquart külseje. A tárgyalások kezdete előtt közelről is láttam, és a gonosz megtestesülése volt számomra: sima, duzzadt arca vizenyősen sárga színű volt, vörös foltokkal. Vastag, de finom metszésű ajka állandóan enyhe undort fejezett ki, mintha mindig hányingere volna. Az egész arc a mozdulatlan, üveges szemmel mintha a felbomlás állapotában lett volna, és a halott német katonák arcára emlékeztetett.

Kétségtelen, hogy ez a kép erősen szubjektív, és amikor Seyss-Inquart beszélni kezdett, megváltozott az arca, ha nem is teljesen. A bíróság előtt, akárcsak a nijmegeni tárgyalásokon, higgadt, kimért, tárgyilagos hangon beszélt. „Nyugodt lehet afelől – közölte a francia vádlóval –, hogy mindent el fogok mondani, amire emlékszem. Ha kifelejtek valamit, szóljon, nem fogom letagadni, ha igaz." Legnagyobb meglepetésemre Bedell Smith megjelent a tárgyaláson és tanúsította, hogy amennyire a katonai helyzet lehetővé tette, Seyss-Inquart megfékezte a tavaszi árvizet Hollandiában. Az is meglepett, amikor Seyss-Inquart nem tagadta, hogy antiszemita:

Meg kell mondanom nyíltan, hogy az első világháború és a háborút követő időszak óta antiszemita vagyok és az voltam akkor is, amikor Hollandiába kerültem... Az volt az érzésem, és ezt minden területen igazolva láttam, hogy a zsidók szükségszerűen a nemzetiszocialista Németország ellenségei. Nem volt kétségem afelől, hogy rászolgálnak a büntetésre. Mint egy megszállt terület vezetője, tényként kezeltem ezt, mert arra a felismerésre jutottam, hogy ellenállással, defetizmussal, ellenséges megnyilvánulásokkal kell számolnom, elsősorban a zsidók részéről.

Azért maradt számomra ez a vallomás annyira emlékezetes, mert ismertem valamelyest a kérdést zsidó szempontból is. Seyss-Inquart szavai olyan színben tüntették fel a náci zsidóüldözést, mintha az valami fair küzdelem lett volna, vagy ha az nem is, akkor legalább a körülmények által igazolt szükségszerűség. Az undor, ami állandóan ott játszott Seyss-Inquart ajka körül, ilyen módon új értelmezést nyert számomra, egy olyan ember viszolygásának látszott immár, aki a képességei és a kötelességérzete révén belekerült egy nemszeretem ügybe, vagyis tulajdonképpen a nemzetiszocializmus iránti megvetését fejezte ki Seyss-Inquart ilyen módon.

Anton Skubl, Bécs rendőrfőnöke a háború előtt, akit tanúként hallgatott meg a bíróság Seyss-Inquart ügyében, a következőképpen számol be Seyss-Inquart első találkozásáról Hitlerrel: „Osztrák miniszter vagyok – mondta Seyss-Inquart –, esküt tettem az osztrák alkotmányra. Gyakorló katolikus vagyok és nem kívánok részt venni semmiféle vallás-

üldözésben. Olyan országból származom, amely elutasítja a totalitarizmus minden formáját." Skubl szerint Seyss-Inquart mélységesen kiábrándítónak találta mindazt, ami az anschluss után történt, különösképpen azt, ahogy a birodalom leszámolt Ausztriával, „és az általa képviselt értékekkel".

Seyss-Inquartot magukkal ragadták az események, amelyek összefüggését senki nem tudta átlátni, befolyásolni még kevésbé. A kötelességét viszont lelkiismeretesen, a legjobb tudása szerint teljesítette, bármennyire visszataszítónak találta is. Amikor megtudta, hogy a holland zsidókat Auschwitzba kell deportálni, külön bizottságot állított fel és küldött el Auschwitzba az ottani viszonyok tanulmányozására. A bizottság jelentése arról számolt be, hogy a tábor szálláshelyei megfelelőek, orvosi ellátottsága kiváló, és a közeli gyárakban a tábor lakói hasznos munkát végezhetnek. Ahhoz azonban természetesen nem férhetett kétség, hogy Seyss-Inquart valamennyi vádpontban bűnös volt, kivéve az elsőt és a másodikat, a támadó háború kitervelését és kirobbantását.

Jodltól eltérően Seyss-Inquartnak nem voltak illúziói arról, hogy mi vár rá. Vádlott-társa, Hans Fritsche így idézi szavait: „Bármit mondok is, fonják már a kötelemet jó holland kenderből. Egy dolgot tehetek – és ezt tekintem legfőbb feladatomnak –, azt, hogy megpróbálom tisztázni az anschluss hátterét. A többi vád nem érdekel. Mindez elveszti jelentőségét, ha a világ új konfliktusokkal lesz elfoglalva és az emberek már nem elvakult gyűlölettel ítélik meg tetteimet."

Jodl mindvégig meg volt győződve, hogy nem esett folt a katonai becsületén, ezzel a meggyőződéssel ment a bitófa alá. Amikor a kihallgatása befejeződött, megkérdezték tőle, hogy még mindig becsületes katonának és tisztességes embernek tartja-e magát. „Igen – válaszolta Jodl. – A tanúvallomások újabb bizonyságát adták ennek." Nagyon lefogyott, Nürnbergben hét-nyolc kilóval kevesebb lehetett, mint Reimsben. A vádlottakat csökkentett fejadagra fogták, arra hivatkozva, hogy egész Németország ezzel kénytelen beérni.

A bíróság legsajnálatosabb tévedése az volt, ahogy Jodlnak a komisszárparancshoz való hozzáállását értelmezte. Ezt a

parancsot Hitler a Barbarossa-hadművelet, a Szovjetunió elleni háború elején adta ki, és azt az utasítást tartalmazta, hogy minden szovjet komisszárt, aki a németek kezére kerül, haladéktalanul főbe kell lőni. A parancs nem hagyott kibúvót, a parancsnokok nem mérlegelhettek és nem tehettek kivételt. Megbízható források szerint Jodlt nagyon kínosan érintette a parancs, és ahol csak lehetett, megpróbálta kijátszani, ezt a kommentárt fűzve hozzá: „Man zieht es am besten als Repressalie auf." A bíróság számára ezt rosszul fordították le: „A parancsot megtorló intézkedésként kell alkalmaznunk." Jodl védője, dr. Exner viszont rámutatott, hogy a helyes fordítás ez: „A parancsot megtorló intézkedésnek kell tekintenünk." Jodl tehát nem egyetértő kommentárt fűzött a komisszárparancshoz, hanem azt sugallja, hogy csak megtorló intézkedésként kell alkalmazni, akkor, ha a Vörös Hadsereg súlyos atrocitásokat követ el.

Ugyanígy értelmezte Jodl a kommandóparancsot, amely szerint a kommandók tagjait is ki kellett végezni kivétel nélkül és függetlenül attól, hogy mi volt a feladatuk. (Benno Frank a Ritchie táborban a közelharcoktatáson megjegyezte, hogy az őrszemek nem örülnek annak, ha kommandósok támadnak rájuk lesből és megfojtják őket – bármilyen kommandósok legyenek is. Még akkor sem, ha nem ez a kommandósok feladata és nem jókedvükben tesznek ilyet.) Jodl nagyon is enyhén fogalmazott: „a brit kommandók közül nem egy megszegte a hadviselés szabályait és így kívül helyezték magukat a háborúban érvényes törvényeken". A kommandósok valahol a reguláris alakulatok és a partizánok közötti határon vannak: egyenruhás partizánok, vagy inkább jól képzett alakulatok, akik partizánok módjára harcolnak.

A németek mindig is nehezen viselték el az ilyen határeseteket. Hitler jellemző módon járt el, amikor eleve elutasította a kommandós módszereket. Ebben nagyon „német" volt. Jodl megtagadta a kommandóparancs egy az egyben való alkalmazását. Kihirdette ugyan a parancsot, mert különben le kellett volna mondania, de alkalmazását olyan csapatokra korlátozta, amelyek „katonához nem méltó magatartást

tanúsítottak". Jodlnak ez az eljárása is nagyon jellemző. A kommandós harcmodort önmagában véve elfogadja, de olyan korlátozásokkal, amelyek megfelelnek a hagyományos hadviselés szabályainak. Jodl reakcióját is németnek mondanám, de idézőjel nélkül.

És Jodl mégis nemzetiszocialista volt. Jodl, ez az egyenes, becsületes és makulátlanul korrekt hivatásos katona őszintén és szilárdan hitt a náci mozgalomban, annak céljaiban és eszközeiben, legalábbis abban a megfogalmazásban, ahogy a pártpropagandában le volt írva. Vagyis Jodl, akiben Reimsben az eszményi katonát véltem felfedezni, a vezető náci pártfunkcionárius ellenpólusát (ez utóbbit Seyss-Inquart testesítette meg számomra), Jodl, a gáncs nélküli lovag, meggyőződéses náci volt, szívvel-lélekkel a mozgalom híve. 1944. július 24-én (négy nappal a meghiúsult Hitler-ellenes merénylet után) így nyilatkozott az OKW (Főparancsnokság) Hadműveleti Osztályán: „Saját céljaim egybeestek a mozgalom célkitűzéseivel, mert mindig a nemzeti eszme, a szociális érzékenység és az antikatolicizmus vezérelt."

Mindazonáltal ez a kép is megtévesztő. Emlékszem, néhány év múlva láttam Berlinben Grockot, a híres svájci német illuzionista mutatványát. A cirkusz porondján állva három labdával zsonglőrködött. Egy perc elteltével a nézők rájöttek, hogy csak imitálja a mutatványt, majd egy újabb perc elteltével arról is meggyőződhettek, hogy az imitálás sokkal nagyobb teljesítmény, mint a mutatvány maga. Vajon az, hogy az illúzió többnek tűnik a valóságnál, oka vagy eredménye a németek hajlandóságának a mechanikus absztrakció iránt? Sok német áldozta fel a saját és mások – közöttük honfitársai – életét, mert még volt győződve róla, hogy az igazi, magasabb rendű valóság az illúzión keresztül érhető el. Hölderlin így fogalmazta ezt meg: „Amik vagyunk, semmi, amit keresünk, minden."

Nem állítom, hogy ezeknek az eseményeknek a jelentőségét azonnal vagy rövid időn belül felfogtam. Inkább sejtéseim voltak a hirtelen rám törő élmények és tapasztalatok hatására, mint például Nürnbergben. De éppen ez tette a dolgot nehézzé. A nürnbergi per túl sok volt egyszerre, túl gyorsan jött és nagyon rövid ideig tartott. Nemcsak Seyss-Inquartot és Jodl tábornokot haladták túl az események. Csaknem mindenkit – még a kommunista káderek közül is sokat – váratlanul ért a nürnbergi per – akárcsak a X. és a XI. század fordulóján élt Ethelbert angol királyt, akit a „felkészületlen" jelzővel illetnek a krónikák. Egy nemzeti és nemzetközi tragédia panorámája tárult elénk.

Ahogy mind több részlet került napvilágra, és a hivatalos titkolódzás fátyla mögött felsejlett a háttér, egyre zavarosabb lett a helyzet. Bedell Smith, aki olyan megvetően beszélt Seyss-Inquarttal Nijmegenben, Nürnbergben mellette tanúskodott. Jodl ügyének első megvizsgálása nagyon rossz színben tüntette fel a tábornokot, a második már jobb képet adott róla, a következő pedig még jobbat. A szövetségesek katonai szakértői már az elsőnél tudták vagy sejtették a valóságot. A katonák megértik egymást, legalábbis ösztönösen. „A katonák mindenhol katonák", tartja egy orosz közmondás, „legfeljebb a gombjuk színe más". Legalábbis ösztönösen megérezték tehát, mennyire bonyolult a Jodl tábornok által megszemélyesített probléma (Keitel tábornagy ügyéről nem lehetett ezt elmondani). Végül az is érthetővé vált számukra, hogy mi volt Jodl magatartásának egyik legfőbb mozgatórugója, miután Jodl következetesen azt hangoztatta, hogy katona volt, és katonai esküje engedelmességre kötelezte. A lemondásra nem volt lehetősége, legfeljebb tiltakozhatott, amit meg is tett, de engedelmeskednie kellett. A tábornok emlékeztette a vád képviselőit: saját katonáik engedelmessége nélkül nem volnának abban a helyzetben, hogy vádlóként léphessenek fel. Jodlt elítélték és háborús bűnösként kivégezték. Nem egy amerikai és angol tiszt valósággal tajtékzott, amikor tudomást szerzett az ítéletről. „Milliószor és milliószor meg fogjuk fizetni ennek az ostobaságnak az árát", mondta egy ismerős őrnagy. Általánosan elfogadott vélemény volt, hogy amennyiben Jodl perére két évvel később kerül sor, tizenöt vagy legfeljebb húsz év lett volna az ítélet. Ez aligha kétséges. Lóarcú, telivér és lótenyésztő rosenhofi ismerősöm,

Waldeck-Pyrmont örökös hercege mint SS-Gruppenführer és Buchenwald ura életfogytiglant kapott, amit azután húsz évre mérsékeltek. Végül egészségi állapotára hivatkozva hét év után szabadon bocsátották. 1967-ben halt meg, hetvenéves korában.

Az orosz összekötő tiszteknek, a „droski-hajtók"-nak Nürnberg mellett egy másik lelkiismereti problémával is meg kellett küzdeniük. Amikor a „civilizált világ" törvényt ült a háborús főbűnösök felett, mert nem tagadták meg az engedelmességet vezérüknek, nekünk, orosz összekötő tiszteknek az orosz dezertőrök kiadatására vonatkozó parancs teljesítése jelentett súlyos lelkiismereti kérdést. Munkánkból adódóan bőven volt alkalmunk tapasztalatokat szerezni a szovjet rendszer természetét illetően, és ez nemcsak megvetést, hanem félelmet is keltett bennünk: a Sztálin nevével fémjelzett szovjet kommunizmus sokkal hatékonyabban alkalmazta a totalitárius módszereket, mint a nemzetiszocialisták Hitler alatt.

Időnként szent esküvel megfogadtuk, hogy nem viszünk vissza több dezertőrt, de nem volt rá semmi lehetőségünk, hogy kibújjunk a feladat alól, mert ez volt az egyik legfőbb tennivalónk, és hát a parancs az parancs. Időnként tiltakoztunk a harmadik hadsereg parancsnokságán, természetesen minden eredmény nélkül. Szép dolog arról papolni, hogy a katonának meg kell tagadnia az engedelmességet a „törvénytelen" és az embertelen paranccsal szemben, de hogyan valósítható ez meg a gyakorlatban? A mi esetünkben mi lett volna a módja annak, hogy megtagadjunk egy olyan kényes területet érintő parancsot, mint a szövetségesünk dezertőreinek kiszolgáltatása?

Nem hiszem, hogy három hónapi szolgálat után bármely orosz összekötőnek voltak még illúziói a „nagy szövetségest" illetően. Ugyanakkor a velünk való kapcsolat dezertálásra ösztönözte a Vörös Hadsereg katonáit. Ez a kapcsolat hiteltelenné tette szemükben a Nyugatról szóló szovjet propagandát, és a nyugati szövetségesek katonáival és civil alkalmazottaival való személyes ismeretséget dezertálási lehetőségnek tekintették. Hogy ennek elejét vegye, 1945 szeptemberében

Sztálin olyan parancsot adott, amely szigorúan csak a hivatalos keretek között engedélyezte a Vörös Hadsereg katonáinak a külföldiekkel való érintkezést. A barátkozás „mézes hónapjai" novemberre véget értek.

Nem voltunk tehát irigylésre méltó helyzetben. A szovjet dezertőrök kiszolgáltatására vonatkozó parancsot csak szervezetten lehetett volna kijátszani, több ember összefogásával. Márpedig nagyon nehéz dolog az ilyesmi egy olyan szigorú rendszabályokkal körülbástyázott szervezeten belül, mint a hadsereg. Előbb-utóbb rájöttek volna. Tudomásom szerint csak egyvalakinek sikerült szabotálnia ezt a parancsot, Lyssowsky századosnak, az angolok által támogatott lengyel Anders-hadsereg összekötő tisztjének, aki a Csehszlovákiában állomásozó amerikai alakulatok parancsnokságán teljesített szolgálatot. Lyssowsky feladata hivatalosan a németek által elhurcolt lengyelek hazatelepítése volt. Heteken keresztül megfigyelhettük, hogy Lyssowsky valamennyi védence fiatal, katonaköteles korú és katonás viselkedésű férfi, ha tisztet láttak, rögtön összecsapták a sarkukat. Egy éjszaka, négy szovjet tiszt vette körül Lyssowskyt egy elhagyatott prágai utcán, és ráfogták a pisztolyukat, de Lyssowsky gyorsabb volt, szitává lőtte mind a négyet. Lyssowskyt nem láttuk többet, majd az incidenst követő vizsgálat kiderítette, hogy nem honfitársai repatriálásával foglalkozott, hanem szovjet katonaszökevényeket csempészett francia menekülttáborokba.

Talán erőltetettnek, sőt melodrámainak tűnik az amerikai összekötő tisztek helyzetét a nürnbergi vádlottakéval összehasonlítani, de mi akkor nagyon úgy éreztük, hogy nem vagyunk különbek náluk. A vádlottak padján ülő foglyokhoz hasonlóan mi is halálba vagy halálig tartó börtönbe küldtünk embereket az állam nevében. Ráadásul mi abban a „kiváltságos" helyzetben voltunk, hogy tudtuk: rosszat teszünk. Nem volt mentségünk, azok, akik olyan közeli kapcsolatban voltak a Vörös Hadsereggel, mint mi, tudták, hogy ki Sztálin. Ismerve a szovjet rendszert, gyötrelmes volt órákat tölteni olyan emberek társaságában, akiket fegyveres őrök kíséretében vittünk vissza a legközelebbi szovjet őrsre, ahol mint a

„nép ellenségeit" és „ellenséges ügynököket" fogadták őket. Ezek a kifejezések pontosan megfelelnek a náci zsargonnak, és ugyanaz a tartalom áll mögöttük: a „nép ellensége" a nép vezérének, a görög démagógosznak, vagyis a demagógnak az ellentéte. Mi, amerikai összekötő tisztek tehát úgy éreztük, hogy a vádlottak padján ülő nácikhoz hasonlóan a „demagóggal" szembeni ellenállás elfojtásában működünk közre. Nekem ezenfelül még több ezer vlaszovista sorsa is terheli a lelkemet, akiket vonatszámra küldtünk vissza a Szovjetunióba a háború utáni első két évben. Ezek a tömeges kiadatások mindig öngyilkosságokkal és öngyilkossággal felérő menekülési kísérletekkel jártak együtt. Akik végső kétségbeesésükben kiugrottak a robogó vonatból, szinte mind törött koponyával maradtak a sínek mellett. Mi természetesen azzal vigasztaltuk magunkat, hogy katonák és tisztek vagyunk és a kötelességünket teljesítenünk kell, még akkor is, ha ezzel rosszat teszünk. Feletteseink hőstettnek tekintették ezt a „kötelességteljesítést", sokan közülünk dicséretet és kitüntetést kaptak érte, ami ismét a nürnbergi tárgyalásokon hallottakra emlékeztetett. Ezt egyrészt hátborzongatónak találtam, másrészt bizonyos együttérzést ébresztett bennem a vádlottak egy részével.

Ez a szimpátia időnként odáig ment, hogy igyekeztem nem tudomást venni egyes visszatetsző, sőt szégyenletes tetteikről. A török Bari Hairulin kiadása az oroszoknak olyan hatással volt rám („Nagyon kérem, lőjenek agyon!"), hogy az évek során fokozatosan és észrevétlenül olyan mítosz fejlődött ki bennem, amellyel a saját lelkiismeretemmel szemben próbáltam védekezni. Eszerint én és bajtársaim a Hairulinnal történtek után „nem adtunk át több szovjet dezertőrt az oroszoknak". Az idézet jelen beszámolóm első változatából való, de a saját akkori feljegyzéseim bizonyítják, hogy ez öncsalás. Természetesen továbbra is százával vittünk vissza dezertőröket a szovjeteknek, sőt, ha a vlaszovistákat is beleszámítjuk, ezrével. Egészen addig, amíg a parancs érvényben volt, vagyis a berlini blokádig. Ettől kezdve tárt karokkal fogadtuk őket.

Az 1948-as blokád arra kényszerítette a nyugati szövetségeseket, hogy megváltoztassák az egykori Wehrmacht vezetőivel, különösen a háborús bűnökkel vádolt vagy gyanúsított főtisztekkel kapcsolatos álláspontjukat. Az angol–amerikai katonai vezetés, egyetértésben a politikusokkal, arra a meggyőződésre jutott, hogy egy új, szovjetellenes nyugati front létrehozása céljából Németországot újra fel kell fegyverezni. Így az a groteszk helyzet állt elő, hogy a szövetségesek, akik „örök időkre" átok alá helyezték a német militarizmust, és bűnszövetkezetnek minősítették a német vezérkart, alig két évvel Nürnberg után újra fegyvert adtak a németek kezébe. Vagyis a vádlók egy része szövetségre lépett a vádlottakkal a többi vádló ellen. A Wehrmacht vezetői nélkül nem lehetett volna felfegyverezni Németországot, ők pedig cserébe a közreműködésért azt kívánták a szövetségesektől, hogy állítsák le az ellenük irányuló büntető hadjáratot. Ez új helyzetet teremtett az igazságszolgáltatásban, de ezen új helyzet nélkül is bizonyára megváltoztak volna a katonai perekben hozott ítéletek. Az idő múlásával csillapodtak az érzelmek és egyre nagyobb szerephez jutott a józan ész.

A német lakosság szempontjából a „schnöde" szóval lehetne jellemezni a helyzetet. A szó jelentése: hitvány, gyalázatos, megalázó, visszataszító, undorító, és csak egyszer találkoztam vele a háború alatt, amikor a velünk szemben álló német csapatoknak a következő szöveget kellett beolvasnom a mikrofonba: „Nincs példa rá a történelemben, hogy egy népet olyan schnöde – gyalázatos – módon cserbenhagytak volna a vezetői, mint a németeket." Így érezték maguk a németek is a nürnbergi per idején, mert a bíróság címére érkezett levelek négyötöde az ítéletek enyhesége ellen tiltakozott.

Igaza volt von Fritznek: az emberek circus maximusra vágytak, a vélt bűnösök nagy hűhóval megrendezett, látványos kivégzésére. Ezt a várakozást a szövetséges propaganda csak fokozta. Nem volt rá eddig példa, hogy egyes kiválasztott személyeket ilyen megkülönböztetett módon marasztaljanak el, figyelmen kívül hagyva, hogy az állam nevében jártak el.

Nürnbergben a Harmadik Birodalom bűneit gyakorlatilag néhány kulcsfigura, az „összeesküvők" nyakába varrták. De vajon csakugyan kizárólag a náci vezetőket lehet felelőssé tenni a Harmadik Birodalomért? A vásár mindig kettőn áll. Nem egy ember csinál valakiből vezetőt. Valóban néhány sátáni gonoszságú bűnözőre és becsapott, jóhiszemű tömegekre lehet osztani a németeket?

A nürnbergi perről és a háború utáni Németországról szóló korabeli sajtótudósításokat a gyűlölet, a számítás vagy egyszerűen a megalkuvás jellemezte. Gyakran a három együtt. Ugyanez a helyzet azokkal a náci korszakról szóló könyvekkel is, amelyek a háború utáni első években jelentek meg. Ennek okai a szükséges információk hiánya, valamint az előítéletek voltak. A nürnbergi perről szóló német sajtó- és rádiótudósítások terjedelmét ugyanakkor a papír- és energiahiány is korlátozta. A német újságok a háborút követő első évben csak hetente háromszor jelentek meg. A per végén kiadtak egy könyvet a háborús főbűnösökről, azzal az ajánlással, hogy minden német olvassa el. A könyvet tízezer példányban nyomtatták ki, egyetlen német család könyvespolcán sem láttam, senkivel sem találkoztam, aki olvasta, se némettel, se külföldivel. Jómagam csak mintegy fél tucat tárgyaláson tudtam részt venni, mert szerencsémre vagy szerencsétlenségemre nem Nürnbergben voltam elszállásolva, hanem különböző közeli városokban, de azóta is foglalkoztat a per. Megpróbálom tanulmányozni az előzményeket és a következményeket, a németek között élve figyelem az események alakulását, egybevetve őket a náci korszak és az azt megelőző időszak történéseivel. A nürnbergi per óriási problémákat vetett fel, és csak részben vagy homályosan, több vonatkozásban pedig félrevezető módon válaszolt rájuk.

A per legmegdöbbentőbb leleplezése természetesen a hatmillió zsidó szándékos és kataklizmaszerű elpusztítása volt. Senki nem hitte el, hogy a vádlottaknak nem volt erről legalább valami sejtésük. Az eléjük tárt dokumentumokat látva mindenesetre nem akartak hinni a szemüknek, legalábbis ezt a látszatot keltették. Ugyanakkor egyedül Göring jelentette

csak ki, hogy nem fogadja el bizonyítéknak a megsemmisítő táborokról szóló filmet, mert ezt az ellenség készítette és nem áll módjában ellenőrizni a hitelességét. Azt is mondta (a fogolytársainak), hogy a film ellentmond mindannak, amiről ő tud, nem volt viszont magyarázata arra, hogy mit kell „végső megoldáson" érteni.

A „zsidókérdés végső megoldása" volt a nácik által elkövetett bűntettek és egyáltalában a bűn és bűn közötti különbség nagy vízválasztója. Az „Endlösung", a „végső megoldás" nélkül – ahogy ez a filmekből, a dokumentumokból és a szóbeli vallomásokból (különösen az auschwitzi és a belseni koncentrációs tábor parancsnokának vallomásából) Nürnbergben körvonalazódott – mindaz, ami a második világháborúban történt, valahogy megmagyarázható volt, legalábbis német szempontból. A Harmadik Birodalom által indított „támadó háborúkat" lehetett úgy is felfogni (a katonák és a politikusok mindenesetre így vélekedtek), mint a birodalom ellen tervezett agresszió megelőzését. Hollandia és Belgium esetében ezt az érvet valóban nem könnyű cáfolni, hiszen a Ruhr-vidék, a német ipar szíve alig harminc kilométerre van a holland határtól. Ugyanez a helyzet Norvégia megszállását illetően is, ahol a németek csak órákkal előzték meg az angolokat, ahogy ezt maguk az angolok is elismerték Nürnbergben. A Szovjetunió elleni támadást is lehet preventív háborúnak tekinteni – a vádlottak annak nevezték –, figyelembe véve a szovjet mozgósítást Kelet-Lengyelországban, a szovjetek finnországi invázióját és Molotovnak azt a bejelentését, hogy a Szovjetunió igényt tart a Skagerrák és a Dardanellák ellenőrzésére. Mindezt lehetett úgy magyarázni, hogy a Szovjetuniónak agresszív szándékai vannak Németországgal szemben. Arra azonban, ahogy a zsidókat módszeresen, gondosan kidolgozott terv alapján legyilkolták, a „végső megoldás"-ra sem akkor, sem azóta nem talált senki magyarázatot.

Seyss-Inquart birodalmi megbízottként mondott beszédeire hivatkozva próbálta a bíróság előtt megmagyarázni hollandiai tevékenységét, mindenekelőtt a zsidókkal szemben tanúsított magatartását. Öt évig volt a náci birodalom helytar-

tója Hollandiában, és ez alatt az idő alatt mindent elkövetett annak érdekében, hogy rábírja a hollandokat a birodalommal való együttműködésre. Beszédei nagy részében azt fejtegeti a hollandoknak, hogy kik a németek, a németeknek pedig azt, hogy kik a hollandok. Első beszédében, amit birodalmi megbízottként tartott, ezt mondta:

> Mi németek nem tehetünk róla, hogy ki vagyunk szolgáltatva mind a Keletről, mind a Nyugatról jövő támadásnak, és hol erről, hol arról az oldalról kell számolnunk azzal, hogy nem tudunk ellenállni a túlerőnek. Évszázadokon keresztül a franciák rabló hadjáratainak a célpontja voltunk, évszázadokon keresztül tört ránk újra és újra az ellenség Keletről, és amikor felfogtuk ezeket a támadásokat, védőpajzsként oltalmaztuk a Nyugatot. Az ereinkben folyó német vér ugyanolyan kezdeményezőkésszé és vállalkozó szelleművé tesz bennünket, mint amilyenek a holland kereskedők és tengerészek, az élethez való jogunkért folytatott harc pedig a világ legjobb katonáivá formált bennünket. De nekünk németeknek még mindig fülünkben csengenek annak az embernek a szavai, akinek életműve összeomlott a német hadsereg csapásai alatt, azok a gyűlöletben fogant szavak, amelyek szerint „húszmillió német fölösleges". Vegye fontolóra minden Németországot bíráló nemzet, mit jelent az, ha ilyen kijelentést vágnak a fejünkhöz ellenségeink mint politikai célkitűzést és hitvallást. Ez tehát az ő elképzelésük szerint az igazságos és örök béke feltétele: négy német közül egynek nincs helye a Földön és el kell pusztulnia.

Seyss-Inquart itt Clemenceau egy olyan kijelentésére hivatkozik, amit a „Tigris" közvetlenül az első világháború után tett, és amit minden művelt német számon tartott. Sajátos párhuzamban áll ezzel az a kijelentés, amelyet Peiper SS Standartenführer Himmler szájába adott a nürnbergi bíróság előtt tett vallomásában, és amely szerint negyvenmillió szlávot el kell pusztítani. (Később kiderült, hogy Himmler a tervezett oroszországi hadjárat várható veszteségeit felbecsülve

beszélt negyvenmillió halottról. Clemenceau szavai ugyanakkor azt a problémát fogalmazzák meg drámai módon, hogy a németek számban felülmúlják a franciákat. Mindkét kijelentést félreértették.)

Seyss-Inquartnak ugyanebben a beszédében van egy – számomra legalábbis – rendkívül érdekes rész:

> A német történelemnek ebben a reménytelen és kétségbeejtő pillanatában küldte a sors a Führert, aki az első vonalban harcolta végig a világháborút, és ekkor tudatosult benne, hogy milyen nagy feladatra van kiválasztva. A háborút az újabb harc és helytállás évei követték: a Ruhr-vidék francia megszállása elleni tiltakozás, ami az egész német népet felrázta, majd az 1921. november 19-én tartott felvonulás, amikor Graf, a párt egyik tagja a testével fogta fel a Führernek szánt hét golyót. Neki, a Führernek köszönhető, hogy a németek újra tudnak hinni Németországban. A zászlóinkat díszítő horogkeresztet szent jelnek tekintjük, a győzelemért folytatott küzdelem szimbólumának és a győzelem ígéretének. Tántoríthatatlanul, megalkuvás nélkül, minden támadást visszaverve a Führer hatalomra juttatta követőit, azokat az embereket, akik felelősséget éreznek Németország sorsáért... Ettől kezdve a Führer döntései nemzetközi jelentőségű események.

Olyan ez, mintha egy szent életrajzából vett részlet volna. Gyakran találkozunk vallásos elemekkel a náci pártpropagandában, amikor a szerzők szépirodalmi ambíciókat tápláló pártmunkások. Itt azonban arról van szó, hogy egy politikai vezető, akit egy megszállt ország helytartójává neveztek ki, első beszédét tartja ezen ország lakóinak. Úgy véltem tehát, hogy Seyss-Inquart szavait komolyan kell venni. A beszédet egyébként is át- meg átszövik a vallásos elemek:

> Visszatekintve, Németország hihetetlenül nagy utat tett meg: a szakadék szélén állt, már-már az összeomlás veszélye fenyegette, és most egy ember páratlan zsenialitása ré-

vén hatalom és dicsőség az osztályrésze. Azon az úton járunk, amelyet Isten jelölt ki számunkra, és mind a mai napig Isten áldása kísér bennünket. A gondviselés kegyelme, hogy a Führer segítői és fegyvertársai lehetünk.

Az új rendhez vezető út a német egység megteremtésnek útja volt, amelynek állomásai 1866, 1870–71, 1914–18, és akkor jött el a beteljesedés pillanata, amikor ezen rend ellenségei – mindenekelőtt az angolok és az olyan nemzetközi irányítás alatt álló erők, mint a zsidóság, a szabadkőművesség és a kapitalizmus – azt gondolták, hogy sikerült megsemmisítő csapást mérniük a német népre. Bizonyára a sors rendelése volt az 1918-ban bekövetkezett katasztrófa és azok a megaláztatások, amelyeket az utána következő években kellett elszenvednünk a megsemmisítésünkre törekvő rosszakarattal együtt, hogy az egész német nép ereje megfeszítésével keressen kiutat ebből a helyzetből. A nemzetiszocializmus adott hitet és lelkesedést a felemelkedéshez, olyan hitet és lelkesedést, amely csak sorsfordító időkben tölti el a nemzet minden egyes tagját.

„A hollandok talán az örökké viszályt szító, izgága, kötekedő ember típusát látják a németben, aki belekaszál a szomszéd rétjébe, nem elégszik meg azzal, amije van, mindig többet akar, és soha nem tud nyugodtan maradni – mondja Seyss-Inquart egy másik helyen. – Az, hogy a német népet úgyszólván egyetlen irányból sem védik természetes határok és ki van szolgáltatva az idegen vérű népek támadásainak, harcos típussá tette a németet, aki nem hagyja magát és kivívja a saját érdekeit." Úgy vélem, a kép, amelyet Seyss-Inquart feltételezése szerint a hollandok festenek a németekről, kísértetiesen hasonlít ahhoz a képhez, amelyet a németek festettek maguknak egy másik népről. Mint Seyss-Inquart maga sem tagadta Nürnbergben, hollandiai beszédeiben gyakran emlegette ezt a népet. Íme egy példa (a beszédet, amelyből idézünk, helytartósága első évében mondta el):

Delftben és Leidenben sztrájkolnak az egyetemi hallgatók. A sztrájkot azokkal az intézkedésekkel indokolják, amelyek az egyetemeken oktató zsidó professzorok helyzetét érintik, mondván, hogy az ilyen intézkedések sértik a holland élet szabadságát és erkölcsi alapjait. Felhasználom az alkalmat és mondok néhány szót a hollandiai zsidókérdésről. Kijelenthetem, hogy azon ígéretem, amely szerint nem kívánunk erőszakot alkalmazni a holland néppel szemben és nem akarjuk a saját elveinket rájuk kényszeríteni, továbbra is érvényes, de csak a holland népre vonatkozólag. A zsidókat nem tartjuk a holland néphez tartozónak. A nemzetiszocializmus és a nemzetiszocialista birodalom ellenségnek tekinti a zsidókat. Attól fogva, hogy egyenjogúságot nyertek, a német nép és a németség erkölcsi értékeinek a megsemmisítésére törekedtek. Az volt a céljuk, hogy a nemzeti gondolatot hangsúlyozó életfilozófia helyébe az internacionalista nihilizmust helyezzék. Hogy milyen végzetes hatással volt a zsidóság a német népre, ez nyilvánvalóvá vált a világháború alatt. A zsidók köszörülték élesre azt a tőrt, amely a német hadsereg hátába döfve megbénította a németek ellenállását. 1918-tól nem törekedtek másra, mint a németség népi, erkölcsi és vallási értékeinek lerombolására és megsemmisítésére. A mi szemünkben a zsidók nem hollandok. Olyan ellenségnek tekintjük őket, akikkel nem köthetünk fegyverszünetet vagy békét. Vegyék, kérem, tudomásul, hogy ennek az elvnek a megszállás ideje alatt itt is érvényt szerzünk. A továbbiakban nem fogok tehát rendelkezéseket kiadni a zsidókra vonatkozólag, hanem a rendőrség hatáskörébe utalom át a kérdést. Ott sújtunk le rájuk, ahol érjük őket, és aki a pártjukat fogja, annak viselnie kell a következményeket.

Ennek semmi köze a toleranciához. Hosszan tanulmányoztam, milyen eredménnyel járt az, amikor Orániai Vilmos a toleranciát tette uralkodása vezérelvévé, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezen elv következetes alkalmazásának köszönhető a holland nép felemelkedése. A toleranciát úgyszólván hittétel rangjára kellett emelni, ezt kí-

vánta meg a nép érdeke, ez akadályozta meg Hollandia szétesését. A végső és meghatározó ok tehát politikai természetű volt, a nép iránti kötelesség categoricus imperativusa. Az öncélú tolerancia ezzel szemben a hollandoknak azzal a közismert tulajdonságával függ össze, hogy szeretik az álmodozást és a semmittevést. Azt hiszem, manapság inkább a megosztottság és az értékek tagadása jellemző a hollandokra, mint az igazi tolerancia.

Íme a „fair", de legalábbis elkerülhetetlen küzdelemnek, annak a német és a zsidó nép közötti élethalálharcnak az aspektusa, amelyben nincs irgalom. Ennek az élethalálharcnak a gondolata nem Hitlertől származik, benne volt a levegőben az első világháború utáni években. A legtöbb náci vezető vad antiszemitizmusa – a legtöbbé, nem valamennyié – a háborúban elszenvedett katasztrofális vereségből született, de sokkal régebbi fogantatású volt. Ilyen tekintetben Julius Streichernek, a *Der Stürmer* című hírhedt antiszemita hecclap kiadójának nürnbergi vallomása a legérdekesebb.

DR. MARX: Az ún. faji törvényeket 1935-ben hirdették ki a nürnbergi birodalmi pártnapokon. Kikérték az ön véleményét a készülőben levő törvényeket illetően, és volt önnek valami része ezek létrejöttében, illetve előkészítésében?
STREICHER: Igen, azt hiszem volt benne némi részem; mert írásaimban azt hangsúlyoztam, hogy kerülni kell a német vér további keveredését a zsidó vérrel. A cikkeimben újra és újra felhívtam erre a figyelmet, valamint arra, hogy maguk a zsidók mutatnak ilyen tekintetben példát, hiszen Mózes alkotta meg az első faji törvényt, amely így szól: „Ne köss szövetséget annak az országnak lakosaival, ahová bemész, ne végy feleséget lányaik közül fiaidnak." Márpedig ennek döntő jelentősége van, uraim, a nürnbergi törvények megítélése szempontjából. A nürnbergi törvények modelljei a zsidó törvények voltak. Amikor évszázadokkal később Ezsdrás zsidó törvényhozó látta, hogy a mózesi törvény ellenére sok zsidó vett feleségül nem zsidó nőt, ezeket a

házasságokat felbontották. Itt kezdődik a zsidóság története, ezeknek a faji törvényeknek köszönheti a zsidóság, hogy fennmaradt, míg minden más nép és kultúra eltűnt a történelem süllyesztőjében.
DR. MARX: Streicher úr, eltértünk a tárgytól... Voltak az ön lapján kívül egyéb sajtótermékek is Németországban, elsősorban a párt hatalomra kerülése után, amelyek antiszemita alapállásból közelítették meg a zsidókérdést?
STREICHER: Évszázadok óta jelentek meg Németországban antiszemita kiadványok. Volt egy könyvem például, amit önök elkoboztak. A szerzője doktor Luther Márton, és bizonyára ő is itt ülne mellettem a vádlottak padján, ha a vád képviselőinek módjában állna megidézni. A könyv címe: „A zsidók és hazugságaik", és a szerző azt írja benne, hogy a zsidók kígyófajzat, fel kellene gyújtani a zsinagógáikat, őket magukat pedig elpusztítani...

[*Itt dr. Marx félbeszakította Streichert, Jackson főbíró pedig megrótta, hogy nem a feltett kérdésekre válaszol. Nem sokkal később Streicher vallomásában ismét nagynevű elődjére hivatkozik.*]

DR. MARX: És most térjünk rá a Stürmer kiadó képeskönyveire. Mint tudja, két ilyen könyv jelent meg, az egyik „Ne higgy a rókának", a másik „Mérgesgomba" címen. Vállalja a felelősséget ezekért a könyvekért?
STREICHER: Igen, vállalom, és ha szabad, hozzáteszem, minden más kiadványért is vállalom a felelősséget, amit a munkatársaim írtak, vagy a kiadó jelentetett meg.
DR. MARX: Ki volt ezeknek a képeskönyveknek a szerzője?
STREICHER: A „Ne higgy a rókának és a zsidó esküjének" című könyv egy fiatal nő műve, ő illusztrálta és ő írta a szöveget is. A címet doktor Luther Mártontól kölcsönözte.

Nem tudom, hogy a bírák és a vádlók Nürnbergben vették-e maguknak a fáradságot és elolvasták-e Seyss-Inquart beszédeit, de kétlem. Ha megtették volna, bizonyára meg-

döbbentő hasonlóságot fedeznek fel akközött, amit Seyss-Inquart mondott 1940-ben a legyőzött hollandoknak, és amit ők, a nyugati szövetségesek mondtak 1945-ben a legyőzött németeknek. Mindkét esetben egy új rend elismerésére szólítják fel a legyőzötteket: a legyőzött hollandokat a náci új Európa rendjébe való beilleszkedésre, a legyőzött németeket pedig ennek az új világrendnek az elfogadására, amely egy magasabb rendű nemzetközi jogra alapul.

1940-ben a németek arról papoltak, hogy miután a német birodalom elfoglalta az őt megillető helyet a világ sorsát kezükben tartó nagyhatalmak között, egy egész Európát átfogó új törvényes rendre van szükség. Pontosan ez történt Nürnbergben, ahol a szövetségesek a nemzetközi jog új rendjét hirdették meg. Erről szólt a nürnbergi per, amelyet ezen új rend bevezetésére tett kísérletnek kell tekintenünk. Nehéz megmondani, hogy melyik próbálkozás volt ostobább, a németeké, akik hódítóként, diktátum formájában akarták megvalósítani a maguk új rendjét, vagy a szövetségeseké, amikor olyan partnerek együttműködésére kívántak építeni, akiknek nézetei minden fontos kérdésben homlokegyenest ellenkeztek. Minden nagy, világrengető győzelem után, amely szükségszerűen sok változást idéz elő, elkerülhetetlen, hogy hivatalos formában is megfogalmazást nyerjenek ezek a változások. Ugyanakkor ilyen kritikus helyzetben, amikor felforrósodnak az érzelmek, nem célszerű tartósnak szánt változtatásokkal kísérletezni.

Ilyen meglátásaim azonban csak villanásszerűen voltak, a per folytatódott, kitöltötte a háború utáni első évet, és még mindig nem ért véget. A megsejtéseim nem álltak össze egységes egésszé, ez a jövőre várt. Annak, hogy Göringnek az amerikai biztonsági intézkedések ellenére sikerült öngyilkosságot elkövetnie, tulajdonítottam bizonyos jelentőséget, de nem túl sokat. Úgy értelmeztem, hogy a legyőzötteket nem sikerült teljesen megtörni, és ez a maradék ellenállás megfosztotta a szövetségeseket a legfőbb háborús főbűnös felakasztásának elégtételétől.

Nagy hatást tett rám az az aránytalanság, amit a náci vezetők egyéni teljesítménye – Albert Speer kivétel volt – és ezek eredője között láttam. Valamennyi háborús főbűnöst (akadt közöttük néhány kiváló képességű ember is, a legtöbbjük azonban közepes képességű volt) egy titokzatos erő irányított, amelyet Adolf Hitlernek hívtak. Ez a név azonban nem jelenti a titok nyitját. Éppen ellenkezőleg, nagyon is megtévesztő volt, hogy folyton rá hivatkoztak. A háború utáni első években, amikor még friss volt az emlékezet – vagy másképpen szólva, amikor az a bizonyos hang még ott recsegett a fülekben – ez a név volt a magyarázat jóformán mindenre, ami történt: „Der Führer ist an allem schuld!" (Mindenről a Führer tehet). Ezt hangoztatták a nürnbergi vádlottak is. Még a hatmillió zsidó kiirtását megszervező Himmler számára is ez volt a mentség: egyetlen alkalommal sem ő döntött, hanem a Führer parancsát hajtotta végre: „Führer, befiehl – wir folgen!" (Führer, parancsolj – engedelmeskedünk). Az idő múlásával a személyes emlékből elkerülhetetlenül mítosz lett, a gonosz mítosza, és Adolf Hitler neve az abszolút gonosz szinonimájává vált.

Ez azonban felveti a kérdést, hogyan szegődhettek a németek az abszolút gonosz szolgálatába. Egy sereg súlyos ellentmondás nehezítette meg számukra helyzetük tisztázását. A háború végén és utána sokáig szó szerint olyanok voltak, mint akit mennykőcsapás ért: nem tudták, hogy tulajdonképpen mi is történt velük. Tizenöt évvel a háború után Joseph Caspar Witsch német könyvkiadó azt állította Berlinben egy kongresszuson, hogy még mindig nem sikerült magyarázatot találni a nácizmus eredetére. Hogy hatalmába kerítette őket a rossz, erről nem volt kétségük a németeknek, és úgy gondolták, egyetlen más nép sem kívánhatja magának azt, ami velük történt. Rászedték, becsapták őket, vélték, egy szemfényvesztő bűvkörébe kerültek, akit orákulumnak tekintettek. Hogy azonban miben állt ez a szemfényvesztés, arra a fenti magyarázat nem adott választ, legfeljebb a németek példa nélküli naivságára lehetett hivatkozni.

Bármennyire eltérően magyarázták is a múltat a németek, abban megegyeztek, hogy le kell számolni vele. Ezt a célkitűzést indirekt, negatív módon határozzák meg, amikor „unbewältigte Vergangenheit"-ről (lezáratlan múlt) beszélnek. Az unbewältigte Vergangenheit közhelynek számít a németben. Mindenki használja, és senki sem tudja, mit jelent. Ahhoz ugyanis, hogy a múlttal le lehessen számolni és le lehessen zárni („bewältigen"), először tisztázni kell, hogy mivel akarunk leszámolni és mit akarunk lezárni. A háború utáni években azonban olyan bénító hatással volt a németekre a katasztrófa és annyi energiájukat emésztette fel a betevő falat és a tüzelő beszerzése, hogy a jelen homályba borította a múltat.

Az „ezeréves birodalom" végét jelző 1945-ös év a „Stunde null", a „nulla óra" nevet kapta Németországban. Találó név, mert valaminek vége szakadt, és nem lépett a helyére semmi új. Ez az időn kívüli, nélkülözésekkel teli és ínséges korszak bizonyára hozzájárult Németország anyagi felemelkedéséhez, mégsem értékelhető pozitívan, mert számtalan áldozatot követelt, gyermekeket, valamint az idősebb korosztályból olyanokat, akik gyengék és védtelenek voltak a feketepiac uralta világ farkastörvényeivel szemben, és egyszerűen belehaltak az alultápláltság következményeibe. Az élelmiszer-fejadag, a napi ezerötszáz kalória, hivatalosan is csak arra volt elég, hogy éhen ne haljanak az emberek. A négy megszálló hatalom által kormányzott Berlinben a háború utáni első télen egy asszony két hónapig egy szobában lakott halott férjével, hogy ne vegyék el tőle a férj élelmiszerjegyét. A fagypont alatti hőmérséklet és a tüzelőanyag-hiány együtt olyan hatást produkált, mintha mélyhűtőben tárolták volna a holttestet.

6 / L'AMOUR À L'ALLEMANDE

A romok között kivirágzó szerelemre vonatkozó elképzeléseimben csalódnom kellett. Sok volt a rom és kevés a szerelem, látványos virágbaborulásban pedig hiába reménykedtem. Ha egyáltalában volt szerelem, az a világ elől elrejtett kertek csendes magányában virágzott. Testi szerelemben persze nem volt hiány: szűkös viszonyok között úgy mondják ezt, hogy „azért megvannak az életnek a maga apró örömei". Mindenfajta morális szempont ilyenkor többnyire figyelmen kívül került. Amikor rövid ideig Bambergben állomásoztam, a hozzám beosztott őrmester meghívott egy éjszakai portyára a környező falvakba, ahol a lányok és asszonyok már vártak ránk. Derék fiaink a „húst a fejlődő szervezetnek" fedőnevet adták ezeknek az éjszakai akcióknak. Azt válaszoltam, hogy szívesen velük tartanék, de semmi kedvem ahhoz a bájtársalgáshoz, amit az intimitások bevezetéseképpen az illendőség megkíván. – Még hogy bájtársalgás – nevetett fel az őrmester –, nem kell a bájhoz társalgás, elég egy darab szappan! – Ismertem egy francia hadnagyot, aki elbűvölőnek találta a német nőket. – Mon dieu – lelkendezett –, ha azt mondod egy német nőnek, hogy találkozzunk este nyolckor ennek és ennek az utcának a sarkán és dugjunk egyet, akkor biztos lehetsz benne, hogy ott lesz a sarkon este nyolckor és akkorát dug veled, mint egy ház! C'est magnifique! – Ha jól értettem francia barátom szavait, attól a magától értetődő természetességtől volt elragadtatva, amelyet a gyönyörök nyújtottak neki, megfeledkezni látszott azonban arról, hogy a háború után a német nőknek az anyagi szempontokat is figyelembe kellett venniük kegyeik osztogatásánál.

Közelebb járt a valósághoz egy volt francia hadifogoly beszámolója: „Először francia módon próbáltunk közeledni a német nőkhöz, szépeket mondtunk, virágot vittünk nekik, megjátszottuk a gáláns lovagot, de ezzel nem jutottunk semmire. A hathatós módszert egy német bérestől tanultuk meg, akit valamilyen okból felmentettek a katonai szolgálat alól. A legény nem sokat teketóriázott, odalépett a lány mögé, aki-

nek én két hete próbáltam udvarolni, és rácsapott a fenekére. A lány hátra sem nézett, csak a karját emelte a feje fölé, és így kiáltott fel: »Donnerwetter! – Noch einmal!« (A mindenségit! – Még egyszer!)”

A történetben szereplő béreslány természetesen karikatúra. A karikatúra azonban csak túloz, nem torzít. A német nők könnyen tűzbe jönnek és minden gátlás nélkül, teljes odaadással sutba dobják a konvenciókat (valamint velük együtt azt a védelmet is, amelyet ezek a konvenciók nyújtanak). A törvénytelen gyermekek száma Németországban mindig nagy volt. A német nők sokkal ritkábban használnak fogamzásgátlót, mint a tőlük nyugatabbra élők, ami részben a neveltetésbeli különbséggel magyarázható (az angolszász nevelés puritán gyökerei nagyobb önfegyelemre ösztönöznek), részben a németek természetközelségével. Sajátos német tulajdonság az az imádatnak is beillő természettisztelet, ami a test jogainak tiszteletben tartását is magában foglalja. A németek a test természetes funkciójának tekintik a szexet, nemcsak az öröm forrásának, hanem egészséges testgyakorlatnak is. „A nőknek szükségük van a testi szerelemre – mondta egyszer Franz Wagenknecht –, a stolbergi cipzárkirály bölcs házmestere (hogy milyen alkalomból, erre már nem emlékszem) –, a szex hiánya ingerlékennyé teszi őket és komplexusokat fejleszt ki bennük.” A németek természetszeretete és testkultusza az erdőlakó ősök öröksége. Bizonyára ezzel függ össze az is, hogy a szabadban, az erdőn és a mezőn űzött szerelem amolyan nemzeti szabadidős program náluk.

Ebben az időszakban volt az, hogy néhány napot Párizsban töltöttem, és az itt élő, akkor hetvenéves angol író, George Gribbel, meghívott vacsorára. Az est díszvendége Jacques Delarue regény- és szakíró volt, a Sûreté tagja, a gyilkossági ügyek szakértője, és úgy tudtuk, de ez téves információ volt, hogy a párizsi erkölcsrendészet főnöke. Gribbel vele nagyjából egyidős francia feleségét teljesen lenyűgözte a sötét bőrű, sötét hajú, jóképű, sportos Delarue, aki olyan volt, mint egy korzikai. (Később kiderült, hogy Normandiából származik.)

A vacsorát követően mintegy fél tucat tétova kísérlet után Madame Gribbel összeszedte minden bátorságát, Delarue-höz fordult, és a következő beszélgetés zajlott le közöttük:

MME GRIBBEL: Monsieur, szeretném tudni... hogy is mondjam... szóval... Monsieur...
DELARUE: Madame?
MME GRIBBEL: Monsieur... la prostitution... Mi a prostitúciónak mint üzletnek a mechanizmusa?
DELARUE: Ma foi, madame – ugyanaz, mint minden egyéb üzletágé.
MME GRIBBEL: Persze, persze, monsieur – de mi a jelenlegi árfolyam – hogy is mondjam –, mi a szerelem ára?
DELARUE: A helytől függ, madame – a városrésztől.
MME GRIBBEL: És hol a legmagasabb az ár, és mennyi, monsieur?
DELARUE: Természetesen az opera és a Madeleine között, ahol olyan ötszáz frank körül lehet az ár.
MME GRIBBEL: Ó, milyen szörnyű! (Quelle horreur!)
DELARUE: Madame?
MME GRIBBEL: De hát ez nagyon kevés!
DELARUE: De hát madame, mit várna? (Que voulez-vous?) Tíz perc az egész – maximum.
MME GRIBBEL: O, quelle horreur!
DELARUE: Ah, oui, madame, c'est l'abattoir de l'amour! (Ez a szerelem vágóhídja.)

A történethez természetesen hozzátartozik, hogy Madame Gribbel öreg volt, vidékről származott és kokettálni próbált a korzikainak és erkölcsrendésznek vélt vendéggel. Németországban ugyanakkor elképzelhetetlen egy ilyen beszélgetés, bármennyire öreg és vidéki származású is egy hölgy, nem tesz fel ilyen kérdéseket és nem reagál így a válaszokra, ha más, például egy külföldi próbál meg informálódni a témában, teszem azt, az erkölcsrendészet (Sittenpolizei) főnökénél.

Jól illusztrálja a szexhez való gall és teuton hozzáállás közötti különbséget a következő, már a NATO-időkből származó

vicc: Pierre és Hans közös hadgyakorlaton vesz részt. Pierre közli Hansszal: – Kaptam 48 óra eltávozást. Beugrom Párizsba, veszek egy üveg pezsgőt, ráöntöm a barátnőmre és lenyalom róla. – Mire Hans így válaszol: – A mindenit, ez igen! De nem lenne jobb sörrel?

Madame Gribbel egyébként nem tágított és újabb kérdést tett fel Delarue-nek.

MME GRIBBEL: Monsieur... mi van akkor, ha... ha... ha az ügyfél nincs megelégedve a szolgáltatással? Milyen lépéseket tehet?

DELARUE: Madame, csak egy olyan esetről tudok, amely bíróság elé került. Az ifjú hölgy azzal védekezett, hogy ő mindent megtett, ami rajta múlt (malgré tout ses efforts), de... A kudarc okainak taglalására azonban nem volt lehetősége, mert a bíró hirtelen berekesztette a tárgyalást.

Ugyanezzel a témával kapcsolatban Németországban egyszer egy valódi „szakember" véleményét volt alkalmam hallani Sankt Pauliban, Hamburg híres-hírhedt mulatónegyedében. Egy bordélyház-tulajdonosnak azt a kérdést tették fel, hogy mi van akkor, ha az „ügyfél" fizetés után jön rá, hogy transzvesztitával van dolga. A választ így lehetne összefoglalni: a pénztártól való távozás után nincs helye reklamációnak. Jó példa ez arra, hogy a németek szeretik tisztázni a fogalmakat, de gyakran összezavarják őket.

Mindezt előrebocsátva tehát, Bajorországban megismerkedtem egy nővel, aki valóban a „természet gyermeke" volt. Szépen énekelt (Madame de Staël szerint a német nőknek általában kellemes hangjuk van), és gyakran nótáztunk együtt. Olyankor persze, amikor befogtam a száját a számmal, ami még gyakrabban előfordult, le kellett mondanunk az éneklésről. A felső fogsora kissé szabálytalan volt, és ez enyhén állati jelleget kölcsönzött a mosolyának. Olyan volt ilyenkor, mint egy ragadozó. Hónapokon át minden este találkoztam vele egy nyírfákkal benőtt dombtetőn. Beszélgettünk, énekeltünk, utána hosszabb-rövidebb bevezetéssel vagy anélkül, áttértünk a szerelmeskedésre, hol a nyírfák alatt, hol a szabad mezőn. Olyan magától értetődő természetességgel és nyugodt önfeledtséggel szeretkezett, mint ahogy lélegzett. Amikor véget ért az adagio és közeledett az orgazmus, ilyeneket súgott a fülembe: „Megőrülök!", vagy: „Te rohadék!", vagy: „Elepedek, öntözz meg!", vagy: „Remélem, levágsz nekem öt menetet!" (Tulajdonképpen öt darabot mondott – „Vielleicht kriege ich fünf Stück" – olyan hangsúllyal, mintha háziasszonyként marhákról vagy disznókról alkudozott volna.) Gyönyörűséges erőfeszítéseket jelentett ez a szerelem, a szexben való tízpróbás megmérettetést. Egyszer megharapott, olyan helyen, ahol a legkevésbé vártam volna. Felkiáltottam a fájdalomtól, mire csak ennyit mondott: „Bocs, gondolod, hogy látszani fog?" A szerelem orgiáját ünnepeltük testestül-lelkestül, minden éjszaka ott ültünk, álltunk és hevertünk a dombtetőn, komoly méltósággal ízlelgetve egymást. Az ilyen szenvedélyes szexnek lelki gyökerei vannak. Képletesen szólva, sört nyaltunk egymásról, nem pezsgőt, izzadságot és nem parfümöt. Hadd jegyezzem meg ezzel kapcsolatban, hogy sok német nő nem szőrteleníti a lábát. Az anyósom megkérdezte egyik ismerősét, hogy miért nem, mire azt a választ kapta, azért, mert a legtöbb férfinak jobban tetszenek a szőrös női lábak, mint a simára borotváltak. Van a dologban valami.

A német férfiak látszólag – de talán csak látszólag – romantikus szeretők. Általában jellemző a férfiakra, de a németekre különösen, hogy minden új nőben az „igazit" látják, azt a nőt, akit valóban egy életre szóló társnak rendelt a sors – eine Frau für das Leben –, akivel új életet lehet kezdeni, szebbet és jobbat, mint az eddigi élet volt az eddigi nővel. Úgy tekintenek a nőre, mint új életet adó megváltóra, mert meg vannak győződve róla, hogy egy nő mindent megtesz azért a férfiért, akit szeret. Biztos vagyok benne, hogy Goethe is erre gondol, amikor a következő szavakkal fejezi be a Faustot: „Das Ewig-Weibliche zieht uns hinan" – „az Örök Asszonyi

vonz odafent".* Nehéz megszerezni azt a nőt, akit érdemes, de legalábbis nehéz megtartani, ha pedig nem érdemes megtartani, akkor nehéz megszabadulni tőle. Íme a probléma dióhéjban összefoglalva. Aki megteheti, háromszor, négyszer vagy ötször is megházasodik, mielőtt megtalálja az igazit vagy föladja a keresést. A többség ugyanakkor szövevényes kapcsolatrendszert épít ki maga körül.

A német férfiak gyakran tartanak szeretőt, sokszor kettőt, hármat egyszerre. Eltekintve attól, hogy az ilyenfajta többnejűség milyen szexuális igénybevételt jelent, amerikai szemmel nézve nehezen fogható fel, hogy van a német férfiaknak energiájuk az ezzel járó konspirációra. (Az idevágó információim onnan származnak, hogy néhány katonatársamnak éveken keresztül a lehallgatott telefonbeszélgetések feldolgozása volt a feladata.) Ugyancsak az amerikai viszonyokból kiindulva meglepő, hogy milyen sok német közéleti személyiség – különösen a politikusok – tart fenn házasságon kívüli kapcsolatokat. Nyilvánvaló, hogy a németek ezt a helyzetet hallgatólagosan tudomásul veszik, különben nem lenne így. Nagy szenzáció volt a háború utáni Németországban, amikor „Volt egyszer egy kislány" címen kiadták egy vezető politikus levelezését a szeretőjével. A könyv nem került kereskedelmi forgalomba, mert betiltották, de így is fennmaradt belőle néhány példány. Gyakran azonban – nagyon gyakran – a helyzet olyan feszültségekkel jár, hogy a feleség és a szerető vagy szeretők között őrlődő férj nem bírja tovább és golyót röpít a fejébe.

Feltűnő, hogy a sztriptíz görlök és egyéb erotikus táncok művelői (németül Schönheitstänzerinnen, szó szerint szépségtáncosnők) összekeverik a szexet az obszcenitással és az erotikát az ürítéssel, olyan mozdulatokat végezve, amelyek nem a közösülésre, hanem a székelésre emlékeztetnek. Úgy tetszik, mintha a német nő számára az erkölcsi értelemben vett rossz a fekáliához kapcsolódnék, mivelhogy a szexuális aktust nem tartja annak. Gyakran emlegetett tény, hogy a

* Kálnoky László fordítása.

németben a becsmérlést kifejező trágár szavak jelentős része az ürülékhez kapcsolódik – Scheisskopf („szarfej", szar alak), Klugscheisser („okosat szaró", fontoskodó, okoskodó alak), das Leben ist beschissen (szar az élet), hogy csak néhányat említsünk – és nem a szexhez. A piszok és különösen az emberi excrementum megvetésre méltó a német tisztaságkultusz számára, amely teológiai, demonológiai és – mellékesen – higiéniai elemekből áll össze. Az a német szó, amellyel a legtöbb bajom volt, a „Schweinerei", ugyanis soha nem tudtam kellőképpen érzékelni ennek a szónak a kifejezőerejét. Szó szerinti jelentése: disznóól, piszok, átvitt értelemben: trágárság, disznóság, malacság. (A német nyelv egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a szavak – az összetételekben is – csaknem mindig megőrzik eredeti jelentésüket.) A németeket soha nem korlátozták vallási vagy egyéb tilalmak a disznóhús fogyasztásában, az tehát, hogy a zsidókhoz hasonló előítéleteik vannak ezzel az állattal szemben, nem magyarázható mással, mint hogy érzékenyek a disznó bizonyos tulajdonságaira. Hogy a németek ilyen megkülönböztetett figyelemmel viseltetnek az ürülék iránt, ez arra a morbid viccre emlékeztet, amely szerint a szexmániás névtelen telefonáló gyerekhangot hallva a drót másik végén, ezt mondja bele a kagylóba: „pisi, kaki, bili, fuj, fuj".

Úgy vélem, egyszerűen infantilizmus a németeknél, hogy összekeverik a szexualitást az ürüléssel. Annak, aki a szexualitással kapcsolatos kifejezések „brutalitására és durvaságára" hivatkozik, nem szabad megfeledkeznie a délnémet és az osztrák szleng néhány kifejezetten illedelmes kifejezéséről (mint például a „Wischerl" – pisilő). Úgy hiszem, C. S. Lewis megállapítása a némettel együtt a legtöbb nyelvre érvényes: „Ha allegóriák nélkül akarunk részletes leírást adni a szexuális aktusról, akkor a következő három lehetőség közül választhatunk: a gügyögés, az obszcén kifejezések és a tudomány nyelve, de egyik sem igazán alkalmas e célra."

Néhány nappal a háború befejezése után egy ifjú német hölgy védelmet kért a parancsnokomtól egy úgymond felháborítóan tolakodó amerikai tiszttel szemben. A hölgy sze-

rint a nemkívánatos udvarló odáig ment, hogy bizonyos szolgáltatásokért egy tábla csokoládét ajánlott fel neki. Parancsnokom nem tagadta meg a védelmet, amiért is hálából ő nyerte el a másik tiszttől megtagadott kegyeket. Az ilyen fordulat nem ritka a lovagi hagyományokban. A történet folytatása szerint egy szerelmes éjszaka következett, amelynek közepén a hölgy így sóhajtott fel: „Meghalok az éhségtől." Lovagias parancsnokom egy darabig a fejét vakargatta, mert az üzletek zárva voltak, egyéb úton élelmet szerezni pedig túl bonyolult lett volna. Ekkor eszébe jutott, hogy a kabátja zsebében van egy tábla csokoládé. (Találóan nevezték az amerikaikat „csokoládékatonák"-nak.) Ezt a csokoládét ajánlotta fel tehát partnerének, aki tiltakozás nélkül elfogadta és jó étvággyal elfogyasztotta. Utána folytatták, amit félbeszakították.

Ez az éjszaka több okból felejthetetlenné vált parancsnokom számára, többek között azért, mert a német lány egész idő alatt szavalt. Megkérdeztem, hogy mit. Kiderült, hogy egy verset ismételgetett újra és újra, Schiller *Örömódá*-ját. Azt hiszem, helyénvaló idézni néhány sort a költeményből ebben az összefüggésben:

Gyúlj ki, égi szikra lángja,
szent öröm, te drága, szép!
Bűvkörödbe, ég leánya,
ittas szívünk vágyva lép.
Újra fonjuk szent kötésed,
mit szokásunk szétszabott,
egy testvér lesz minden ember,
hol te szárnyad nyugtatod.
Milliók ti, kart a karba!
Gyúljon csók az ajkakon!
Túl a csillagsátoron
él mindnyájunk édesatyja!*

* Rónay György fordítása.

Apropó, egy epizód azzal, hogy „gyúljon csók az ajkakon" és azzal a váddal kapcsolatban, hogy a német nők túl bőkezűen osztogatják kegyeiket. Egy éve lehet, hogy egy hajdani tengeralattjáró-tiszttel beszélgettem, aki a háború alatti barátnőjére panaszkodott (a panasz immár negyedszázados múltra tekinthetett vissza). Elmondta, hogy valahányszor, amikor szabadságon volt és a szövetségesek a város közelében lévő tengeralattjáró-kikötőt bombázták, a barátnője mindig megkérdezte: „Mit gondolsz, csinos fiú a pilóta?" „Hogy az ördögbe vágjon az ember jó képet egy ilyen kérdéshez?", kérdezte beszélgetőpartnerem. A tengeralattjáró-tisztek szuper hazafiak, akiknek nincs sok érzékük az „egy testvér lesz minden ember" jelszava iránt.

Az elfogulatlanság és pártatlanság német női modellje számomra az a szép szőke lány, akit a berlini Kurfürstendammon fényképeztek le vigyorgó SA-legényekkel körülvéve. A nyakába egy plakátot akasztottak a következő rigmussal:

Nincsen nálam nagyobb disznó,
a szeretőm büdös zsidó!

A fénykép bejárta a világot és több tucat könyvben is megjelent. A lány mellett egy nála csaknem egy fejjel alacsonyabb, csúnya zsidó fiú áll, a barátja. Ilyen megaláztatást kellett elviselnie két német állampolgárnak egy politikai párt félkatonai szervezetétől, az államot képviselő rendőrök jelenlétében.

Ennek a példás büntetésnek szánt rasszista akciónak az időpontja 1934. augusztus 13-a, vasárnap volt. Azért maradt meg bennem ilyen pontosan a dátum, mert huszonhét év múlva a kommunisták ugyanezen a napon (akkor is vasárnapra esett) egy negyven kilométer hosszú szögesdrót akadályt emeltek Berlinben a város két része között. Ezen a napon kezdődött a berlini fal építése, amely ma is áll, és az emberi méltóság példa nélküli meggyalázása számomra, kivéve azt az egy példát. A két dátum egybeesése akarva-akaratlanul arra indít, hogy a berlini fal felépítésében a huszonhét évvel korábban elkövetett gyalázat megtorlását látom.

Van azonban a szerelemnek egy olyan formája a németeknél, amelyen nem tudtak erőt venni a háború fizikai és lelki pusztításai. Ez az anyatermészethez való gyermeki ragaszkodás és az állatok iránt érzett testvéri szeretet. Öröm nézni, ahogy a legkülönbözőbb helyeken, parkokban, erdőkben, istállókban „beszélgetnek" az állatokkal. Másokkal együtt hajlamos vagyok annak a kijelentésnek a megkockáztatására, hogy egy derék teuton nagyobb megértéssel viseltetik a körülötte élő állatok, mint emberek iránt. Heinrich Himmler egyenesen abból vezette le az Európa feletti német uralom igényét, hogy a német az egyetlen nép a kontinensen, amely humánusan bánik az állatokkal. (Himmler nem véletlenül használta a „kontinens" szót, az angolok állatszeretetét ő sem vonta kétségbe. Az a mondás járja Angliában, hogy aki biztonságosan akar közlekedni, vigyen magával egy kutyát, mert az angol autós kutyát nem gázol el.) A németeknek erre a szenvedélyére az ötvenes évek elején figyeltem fel, Berlinben. Egy bizonyos Frau Scheel, aki a közelünkben lakott, vett a nyár közepén egy kislibát azzal a céllal, hogy fölneveli, meghizlalja és karácsonykor levágja. Tejjel és fehérkenyérrel táplálta, hogy minél több és minél porhanyósabb legyen a húsa. A liba szabadon járt-kelt a kertben, és ahogy múltak a hónapok, az egész család kedvencévé vált. Amikor elérkezett a leszámolás napja, a családfő nem tudta elszánni magát a rá váró hóhéri feladatra. Az érdekeltek ugyanakkor nem szívesen mondtak volna le a karácsonyi libapecsenyéről, úgy gondolták tehát, hogy humánus vagyis állatbarát módon oldják meg a problémát. Kloroformba mártottak egy zsebkendőt és óvatosan az áldozat feje köré tekerték. Amikor a liba összerogyott, és úgy tetszett, hogy jobblétre szenderült, Frau Scheel megkopasztotta és betette a kamrába, a kibelezést másnap reggelre halasztva. Mindazonáltal váratlan fordulat keresztezte a család elképzeléseit: miközben reggeliztek, egy csupasz liba tántorgott ki a kamrából. Felülről való jelnek tekintették, hogy az elaltatott liba életre kelt, és nem tettek több kísérletet sem direkt, sem indirekt módon arra, hogy elpusztítsák. Ehelyett Frau Scheel kötött egy nyakig érő pulóvert Oszkárnak – ezt a nevet adta a család a libának –, hogy ne fázzon, amíg kinő a tolla.

A közmondásos német állatszeretet (jeder Deutscher ist ein Tierfreund!) más példáinak is tanúja lehettem. Sérült vagy beteg kedvenceik életben tartására a németek mindenre képesek. Az egyik barátom tacskójának az egész hátsó testrésze megbénult. Ez viszonylag gyakran megesik a daxlikkal, mert túl hosszú a testük és túl rövid a lábuk, ami hatalmas terhelésnek teszi ki a gerincoszlopot. Pumml – ez volt a kutya neve – így annyira megbénult, hogy nem tudta mozgatni a hátsó lábait, és pisilni és kakilni sem tudott magától. A gazdája ezt követően úgy segített neki pisilni, hogy az asztalra fektette és a hólyag táján az öklével gyömöszölte, a kakiláshoz pedig beöntést adott neki. Mindezt több mint három éven keresztül naponta kétszer, reggel és este megismételte, majd amikor a kutya összeszedett egy újabb betegséget és már valóban nem lehetett segíteni rajta, vérző szívvel lelőtte.

A flóra szeretete vetekszik a faunáéval. Hogy a németek milyen szenvedélyesen szeretik a virágokat, kerteket és parkokat, ez közismert. Nem túlzás azt állítani, hogy Németországban minden ablak egy kis virágoskert. Életemben nem láttam szebb kerteket, mint Berlin zöldövezetében. A városhoz mintegy nyolcezer hold park tartozik, nem hiszem, hogy volna a világon még egy nagyváros ilyen hatalmas parkokkal. Egy 1970-es statisztika szerint a berliniek évente átlag tizennégy márkát költenek virágra, és az az érzésem, hogy ilyen tekintetben Berlin minden más várost felülmúl. Ha pedig valóban így van, ez nagyrészt a férfiak azon kötelességérzetének tudható be, hogy vendégként virággal illik kedveskedni a ház asszonyának (lehet vinni egy doboz csokoládét is, de ez kevésbé szokásos). Volt Berlinben egy barátunk, akire rossz napok jártak, ezért hetente egyszer meghívtuk vacsorára. Hamarosan be kellett azonban látnunk, hogy ennek semmi értelme, mert minden alkalommal hozott egy csokor vagy egy cserép virágot, ami többe került, mintha maga gondoskodik a vacsorájáról.

A németek kapcsolata a természettel olyan közvetlen és olyan misztikus, mint az amerikai indiánoké. Makacsul, olykor kétségbeesett elszántsággal ragaszkodnak ehhez a kapcsolathoz, dacolva az ipari és technológiai forradalom következményeivel. Jellemző példa erre Alfred Krupp, a Krupp-birodalom megalapítója, aki a szentek szentjét, a dolgozószobáját egy toronyház tetején rendezte be, az általa termelt füsttől és zajtól mentes régióban. De ez nem volt elég neki, karnyújtásnyira az íróasztalától egy légtömlőt szereltetett fel, hogy bármikor szippanthasson annak a rakás tehénganénak az illatából, amelyhez a tömlő vezetett.

Az egyik legbensőségesebb kötelék, amely a németeket a természet produktumaihoz fűzi, az állati bélben konzervált darált hús, a kolbász. A kolbász nem német találmány ugyan, de a legjellegzetesebb német étel, és olyan formagazdagságnak örvend, amelyről más nemzetek legfeljebb csak álmodozhatnak. A németek mintegy ezerötszáz fajta kolbászt és hurkát állítanak elő, és a kolbászaik nélkül nem is volnának igazán németek. Két egymással ellentétes értelmű szólásban is szerepel a kolbász. Az egyik: Es geht um die Wurst, ami azt jelenti, hogy a kolbászról, vagyis a lényegről van szó. A másik: Mir ist alles Wurst, ennek pedig az a jelentése, hogy kolbász nekem az egész, vagyis nem érdekel. Ez is a kolbász mindenütt jelenvalóságát bizonyítja a német életben.

A természettel való szoros kapcsolat következménye a természettudományok buzgó ápolása. Éveken keresztül ha moziba mentem Németországban, mindig végig kellett szenvednem egy természettudományos dokumentumfilmet, amely többnyire a rovarokról szólt. Egy dolog maradt csak meg az emlékezetemben ezekből a végevárhatatlan filmekből: egy morális eszmefuttatás az imádkozó ember és az imádkozó sáska közötti különbségről. Továbbá, annak a német polgárnak, aki ad magára, nem hiányozhat a könyvespolcáról Brehm tizenhárom kötetes munkája, a *Tierleben* (Az állatok világa). A mű kötetenként átlagban hatszáz oldalt tesz ki, összesen háromezerötszáz illusztrációt tartalmaz, ezek közül kétszázhetvenkilenc színes. Az első kiadás (ekkor még csak

hat kötet volt) 1869-ben jelent meg, és a benne foglaltak javarészt Brehm saját megfigyelésein alapulnak. Az előszóban Brehm csak egy másik tudósnak fejezi ki elismerését (a klasszikusoktól származó információk összegyűjtéséért): „Ha ilyen tekintetben hibát fedez fel az olvasó, Oken érte a felelős."

Lorenz Oken 1779-től 1851-ig élt, természettudós, az állattan professzora és természetfilozófus volt. Az ő kezdeményezésére tartották meg 1822-ben első közös kongreszszusukat a német természettudósok és orvosok. A Brockhaus lexikon ezt írja róla: „Oken a romantika korának legjelentősebb természetfilozófusa." Továbbá: „A természetfilozófiáról azt tartotta, hogy Istennek a világban való megjelenési formáiról szóló tudomány, amelyek matematikai fogalmakkal körülírhatók. Valamennyi tárgy a természetben nem egyéb, mint mozgó szám, és a mozgásuk az abszolút egység felé halad. Az éter Isten teste, az anyag a besűrűsödött éter, a fény a kitágult éter. Az élő szervezetek az ősiszap buborékaiból (sejtjeiből) fejlődtek ki."

Oken természetfilozófiája jó példa arra, hogy olvad össze a németeknél a vallás és a tudomány, a kézzelfogható és az elvont valóság, beleágyazva a túláradó természetszeretetbe.

ber 25-én kezdődik a tizenkét napból álló karácsonyi időszak, ami január 6-án, vízkeresztkor, vagy más néven háromkirályok napján ér véget, ez az ünnep a napkeleti királyoknak a gyermek Jézusnál tett látogatására emlékeztet.

A farsang vagy karnevál két vagy három hónapig tart a németeknél, ez helyenként változó. A Rajna-vidéken például november 11-én kezdődik és – mint máshol is – a nagyböjt első napján, hamvazószerdán ér véget. A farsang a hangoskodás, mulatozás és kicsapongás időszaka. A németek ekkor élik ki a bor, a nő, a dal és a tánc iránti szenvedélyüket (vagy annak nagy részét), de mindenekelőtt az egzotikus jelmezekben lelik örömüket. A farsangi rendezvények kilencvenöt százaléka álarcos- vagy jelmezbál.

Bécsben mintegy kétszázötven bált tartanak szilvesztertől húshagyókeddig. Néhány ezek közül: gyógyszerészbál, vegyészbál, közgazdászbál, orvosbál, operabál (a báli szezon fénypontja), a kávéház-tulajdonosok klubjának bálja, ügyvéd- és jogászbál, az építő- és faipari munkások bálja, a zsidó egyetemi hallgatók szövetségének bálja, cserkészbál, a tiszthelyettesek és tisztesek vízkereszti bálja, a hentesek, mészárosok és húsfüstölők gyermekeinek bálja, a szőrme- és kesztyűkészítők, valamint bőrkikészítők tartományi szövetségének bálja, a plakátragasztók tartományi szövetségének bálja, az édességbolt-tulajdonosok központi szövetségének bonbonbálja, a Nemzeti Bank atlétaegyesületének bálja, a fémmunkások és rézművesek szövetségének bálja, a gáz- és villanyóra-leolvasók bálja, a közegészségügyi műszaki alkalmazottak baráti társaságának bálja, a gáz- és vízvezeték-szerelők szövetségének bálja, a vám- és pénzügyőrök egyesületének bálja, a jéggyári sportklub bálja, az erdélyi szászok bálja, az osztrák vasutasok bécsi klubjának jelmezbálja, a lakossági igényeket kielégítő szénkereskedők egyesületének bálja, a csempézők, burkolók és segítőtársaik egyesületének bálja, a rossz lányok bálja; az utazóügynökök bálja, az Osztrák Néppárt gyermekbálja, a Szociáldemokrata Párt vörös szegfűbálja, cseh bál, a simmeringi kertészek bálja stb.

A hatvanas évek végén egy linzi jelmezbálon egy fiatalembernek úgy megtetszett egy lány, hogy egész éjszaka vele táncolt. Amikor vége volt a bálnak, és a fiatalember a farsangi gyakorlatnak megfelelően az ágyban kívánta folytatni a mulatságot, kiderült, hogy a fehér parókás hölgy egy tizenhét éves lakatosinas. A lóvá tett lovag úgy feldühödött, hogy puszta kézzel agyonverte a fiút.

A farsang a szabad párzás időszaka, és bevett dolog a házasságtörés. Németországban és az egész német nyelvterületen a válások nagy része a karneváli éjszakák mámorára vezethető vissza. Farsang idején, mondják a németek, csak végszükség esetén fekszik le az ember a feleségével. Azt is szokták mondani viccesen, hogy a farsangi maskarák azért bújnak együtt ágyba, mert kíváncsiak, hogy a másik fiú vagy lány. Annak ellenére, hogy a karnevál megünneplése pogány eredetű, vagy éppen ezért (a római szaturnáliákra vezethető vissza), a katolikus területeken (Ausztria, Bajorország és a Rajna-vidék) még féktelenebb a mulatozás, mint a protestáns északon és keleten. Na persze, azért nem olyan nagy a különbség.

A húsvét és a pünkösd ugyancsak nagy ünnep Németországban, akárcsak május elseje. Mind a három a pogány tavaszrítusokból alakult ki, május elseje hagyományosan a német munkásmozgalom legnagyobb ünnepe. A pogány hagyományok legleplezetlenebbül a Szent Iván-éji szokásokban maradtak fenn. A vestfáliai falvakban például egy égő kereket – a Nap szimbólumát – görgetnek le valamelyik közeli dombról. A szeptemberi aratási hálaünnep (Erntedankfest), amely angol közvetítéssel Amerikában is meghonosodott (Thanksgiving Day – a hálaadás napja), eredendően ugyancsak pogány ünnep volt, de a szántóföldek és gyümölcsöskertek termésével feldíszített oltárok már nem emlékeztetnek erre. Novemberben, a Szent Márton-napi ünnepi menetben egy pórázon vezetett libát is felvonultatnak, a Szent Mártont megszemélyesítő lovas díszes köpenyt visel, amit aztán a kardjával kettéhasít (a legenda szerint Szent Márton az ilyen módon kettévágott köpenyének egyik felét egy koldusnak

ajándékozta). A menetben többnyire gyerekek vonulnak, tarkabarka rongyokban, koldusnak öltözve. A felvonulás után hármas-négyes csoportokba verődve és az alkalomhoz illő énekeket énekelve végigkoldulják a szomszédságot. Az egyik ilyen ének így szól:

Itt a házigazda gazdag,
Ajándékot bőven adnak.*

Nem sokkal a háború után újra találkoztam Benno Frankkel. Frankfurtban, a Pszichológiai Hadviselési Központnál teljesített szolgálatot ez idő tájt, és egy bizonyos Tombs volt a főnöke. Nomen est omen: Mr. Tombs nevéhez méltóan rendkívül zord volt** – vagy legalábbis annak mutatta magát. „Nem hiszek a németeknek" – ismételgette gyakran. A Pszichológiai Hadviselési Központ egyik feladata az volt, hogy beszélgetéseket és politikai vitaesteket szervezzen a németeknek. Bennóval együtt én is jelen voltam az első ilyen rendezvényen. A közönségből csak hárman nyilvánították véleményt, nehéz volt ebben az időben nyilvános helyen megszólalásra bírni a németeket. Az egyik felszólaló egy mérnök volt, aki a foglalkozásához illő precizitással fejtette ki véleményét: „Wir haben uns vermessen" – Elszámítottuk magunkat. Ezt a magyarázatot első hallásra hátborzongatóan cinikusnak találtam, valahogy úgy hangzott, mintha ezt mondta volna: „Pardon, tévedtünk." Mindazonáltal a Harmadik Birodalom valóban „Fehlgriff" volt – a szó elsődleges jelentése: melléfogás, átvitt értelemben tévedést jelent. A németek, fejtegette a mérnök, hibásan mérték fel a lehetőségeket, nem volt reális az a kép, amit saját magukról, a helyzetről és a világról kialakítottak. Mindaz, ami történt, a valóság elképesztő félreismerésén alapult.

Nem sokkal karácsony előtt Benno jóvoltából megismerhettem a német idillt is. Ezt egy hattagú család jelentette,

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

** A „tombs" a „tomb" főnév többes száma, jelentése: sír (emlék), sírkő, sírhalom. (A ford.)

akikkel a Frankfurt melletti Königsteinben találkoztam. A család minden tagja – a szülők, a három kislány és a fiú – játszott egy-egy hangszeren: zongorán, hegedűn, csellón és fuvolán, és házi koncertet (Hausmusik) adtak a tiszteletünkre. Természetesen szextettekre specializálták magukat, ezen az estén Schubertet játszottak, és valóban elragadó volt. Idillikus volt maga a környezet is: a ház fenyő- és cédrusfából épült, a falakat fényezett tölgyfalambéria borította, ami a karácsonyfa és az adventi koszorú fényét a három kislány szőke hajára tükrözte vissza. Mind a három bajor „libapásztor"-frizurát viselt, középen elválasztva, a választéktól kétoldalt simára fésülve és a tarkónál két vastag copfba fonva. Az anyjukkal együtt dirndlibe, délnémet népviseletbe (bő szoknya kötennyel és mélyen, szögletesen dekoltált blúz) voltak öltözve. Fény és muzsikaszó töltötte be a helyiséget, a jelenet teljesen levett a lábamról. – Ezek a másik németek – kommentálta Benno. – El tudod képzelni, hogy volt valami közük a gázkamrákhoz és a krematóriumokhoz? Márpedig volt. Ők is eljátszották a rájuk kiszabott szerepet. – Benno szavai jellemzőek az akkori idők retorikájára. Mindenki mindenkinek gyanús volt.

A legérdekesebb személy, akinek Benno bemutatott, „Hanna néni" volt, Frau Hanna Geuer, az egykori Rajnai Köztársaság elnökének özvegye. Ez a rövid életű „szakadár állam" francia támogatással jött létre a Rajna bal partján az első világháború után. – Hanna néni a nagynéném – mondta Benno –, megosztom veled. – A valóságban azonban nem az ő nagynénje volt, hanem Fritzé, a legjobb barátjáé. A hölgy Wiesbaden egyik előkelő, dimbes-dombos kertvárosában lakott, egy négyszintes, ragyogóan fehér falú villában. Az épület közvetlenül az utcára nézett, mögötte azonban, a járókelők szeme elől elrejtve hatalmas, gondosan ápolt kert rejtőzött, szebbnél szebb dísznövényekkel. A villa berendezése egy palotáéra emlékeztetett. A szobák és a tágas lépcsőház falai ugyancsak fehéren ragyogtak, faliszőnyegek és festmények díszítették őket. A villa lakói nem szenvedtek hiányt élelmiszerben, és ez mindig kitűnően volt elkészítve. Hanna

néni rendszerint teával kínált meg bennünket, amikor meglátogattuk, és a barokk eleganciával felszolgált süteménynek olyan íze volt, mint a friss almabornak. Ezt a békebeli bőséget eleinte Benno jó kapcsolataival magyaráztam, de később megtudtam, hogy Franz a francia megszálló hatóságoknál áll alkalmazásban.

Hanna néni már jóval hetven fölött járt, de olyan jó színben volt, olyan kortalannak látszott, mint egy meisseni porcelánbaba. Fiatal korában és érett asszonyként nagyon szép lehetett. Mindig jókedvű volt, és azon kevesek közé tartozott, akik őszintén tudnak csodálkozni és lelkesedni. Johanna Geuer 1870-ben született Essenben, a Ruhr-vidéken egy gimnáziumi tanár lányaként. Egy testvére volt, egy bátyja. Tizenkilenc éves korában férjhez ment az apja egyik tanítványához. Ezzel a házassággal Hanna néni remek partit csinált, a város két leggazdagabb embere közül az egyiknek lett a menye. (Az apósát Piekenbroeknek hívták, és vagyona vetekedett az ugyancsak esseni Kruppéval.)

Alig egy év telt el, és Hanna néni megözvegyült, az ifjú Piekenbroeket elvitte a heveny tüdővész. A dúsgazdag, húszéves özvegy – a férje több millió márkát hagyott rá – a neves fürdővárosba, Wiesbadenba költözött, és megvásárolta a szóban forgó fehér villát a Hilde utcában, amelyből szép kilátás nyílt a város híres kaszinójára. 1895-ben férjhez ment a nála legalább huszonöt évvel idősebb Clemens Caesar titkos kormánytanácsoshoz (Geheimer Regierungsrat).

Még tizennégy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a Frau Geheimer Regierungsrat találkozzék élete nagy szerelmével, a délceg, nála fiatalabb doktor Hans Adam Dortennel. Dorten monoklit hordott, göndör haja rövidre volt nyírva, a háborúban a lovas kapitányságig vitte, tehát kitűnően lovagolt. Mint Köln, a „Rajna parti szent város" szülötte, ahol a napkeleti bölcsek földi maradványait őrzik, buzgó katolikus volt. Így diszpenzációt kellett kérni a pápától Hanna házasságának érvénytelenítésére, majd 1910-ben az ekkor már negyvenéves Hanna annak rendje és módja szerint feleségül mehetett a daliás lovaskapitányhoz.

1925-ben, a Rajna-vidéki függetlenségi mozgalom összeomlása után elváltak. A függetlenségi mozgalom (vagy mozgalmak) több vezetőjét a porosz hadsereg különítményei meggyilkolták, másokat bebörtönöztek, és valamennyiüket árulóként bélyegezték meg. Dorten Franciaországba menekült, és a válásról szóló bírósági végzést mint nizzai lakos vette kézhez. De ezekről a dolgokról nem esett szó a Hilde utcai teapartikon, én pedig abban a meggyőződésben hagytam el Wiesbadent, hogy Hanna néni elvált férje nagyszerű ember volt és nemes tettet hajtott végre vagy próbált végrehajtani.

MÁSODIK RÉSZ

8 / ANDY HARDY* ÉS BEOWULF

1946 januárjában eszembe jutott, hogy közvetlen felettesem a SHAEF-nél, John („Stiffy", „Merevderekú") Austin ezredes hat hónappal korábban ezekkel a szavakkal búcsúzott el tőlem: „Ha kiszuperálnak a seregtől, és nem találod a helyed a világban, keress fel!" Nem sejtettem, hogy mire gondol, de nagyon kíváncsi voltam rá, így a háború utáni első hosszabb szabadságomat arra használtam fel, hogy meglátogattam Angliában a megadott címen. Megkérdeztem, milyen ötlete lenne, ha tényleg „nem találnám a helyemet". „Ó, hát filozófiát tanítok az oxfordi Magdalen College-ban – válaszolta – és a felvételi bizottság elnöke vagyok. Ha úgy gondolod, szólhatok az érdekedben Sir Henry Tizzardnek, biztos, hogy felvesznek." Pontosan így is történt.

Kétféle elképzelésem volt tanulmányaim folytatására. Az egyik az oxfordi Rhodes ösztöndíj megszerzése volt (mint amerikai másképp nem juthattam volna Oxfordba), a másik pedig az, hogy görögöt vagy angolt tanítok egy német egyetemen, és így finanszírozom tanulmányaimat. Stiffy hatására Oxford mellett döntöttem, annak ellenére, hogy a Rhodes ösztöndíjra várnom kellett 1947-ig, és nem is volt biztos, hogy megkapom. A zsebemben volt egyévi hadnagyi fizetésem, valamint egy olyan papír, amely minden katonaviselt amerikainak havi hetven dollárt biztosított négy vagy öt évre, a leszolgált időtől függően. Úgy gondoltam, hogy inkább az angolt választom, mint a görögöt, görögből ugyanis volt már diplomám, és nem posztgraduális tanulmányokat kívántam folytatni Oxfordban, hanem teljes értékű oxfordi képzést akartam kapni. Mindenekelőtt az volt a vágyam, hogy egy igazi oxfordi tutor „vegyen kézbe". Ez jelentette azonban a legnagyobb problémát, mert Clive Staples Lewis, a Magdalen oktatója számított ugyan a legelismertebb irodalmárnak Oxfordban, de annyi hallgatója volt, hogy nem tudott velük

* Egy 16 részből álló népszerű filmtörténet egyik szereplője, a naiv és jó szándékú amerikai ifjút személyesíti meg. (A ford.)

alaposan foglalkozni. Ekkor volt az, hogy a háborúból visszatérő fiatalok elárasztották az egyetemeket. Mivel ragaszkodtam hozzá, hogy irodalom szakra iratkozzam be, a felvételem végső soron Lewistól függött. Első találkozásunk nem sok jó ígért. Kétségbe vonta, hogy mint amerikai, rendelkezem olyan alapokkal, amelyek nélkülözhetetlenek az oxfordi tanulmányokhoz, és mielőtt távoztam, figyelmeztetett, ne legyek olyan nagyon biztos a dolgomban. Végül azonban mégis felvett.

Oxfordban minden angol nyelv és irodalom szakos hallgatónak hetente dolgozatot kell írnia egy adott témáról, amely rendszerint egy-egy író munkásságának vagy az angol irodalom valamely korszakának értékelése. A dolgozatot azután megbeszélik a tutorral. A foglalkozás egy órát tart, ebből általában tizenöt percet vesz igénybe a dolgozat felolvasása, utána a tutor megbírálja a munkát, a hallgató pedig megpróbálja megvédeni.

Nyelvészet címen óangolt, középangolt és etimológiát tanultam. Az óangol tutoromat J. A. W. („Jack") Bennettnek hívták, és elsősorban a *Beowulf*-fal foglakoztunk, a középangol kurzus anyaga pedig a *Sir Gawain and the Green Knight* (Sir Gawain és a zöld lovag), valamint a *Piers the Plowman* (Paraszt Péter) volt. Az új-zélandi Benett-tel rokon lelkek voltunk, hamar megértettük egymást és a némettudásom is nagy előnyt jelentett az óangol nyelv tanulmányozásánál, minthogy az óangol a nyugati germán nyelvek közé tartozik. Lewisszal már kezdettől fogva voltak problémáim. Mindjárt az első órán valamilyen összefüggésben szóba került Mozart *Figaró*-ja. „Ebben az operában is vannak szünetek, recitativók, amikor a cselekmény zene nélkül bonyolódik", mondta Lewis. „Na de tanár úr – vágtam közbe –, a recitativo is zene." Hanna néni vendégeként néhány hónappal korábban láttam a *Figaro házasságá*-t a wiesbadeni Kurhausban, és valóban zenei élményt jelentettek számomra a recitativók is. Meglepetésemre Lewis elismerte, hogy igazam van, de nagyon kelletlenül.

Nem sokkal ezután egy hosszú Thomas Mann-idézettel fejeztem be az egyik dolgozatomat. A szöveget nem fordítottam le angolra, mert Lewis a tanulmányaiban (amelyeket minden angol szakos hallgató buzgón olvasott) gyakran idézte német, görög, latin, francia és olasz szerzők műveit eredetiben. Miután befejeztem, hosszú, szokatlan csend következett. Végül Lewis így szólt: „Volna szíves fordítani?" Csak évekkel később, *Surprised by Joy* (Meglepve az örömtől) című önéletrajzában ismerte el Lewis a nyilvánosság előtt, hogy nem tud németül.

A legkellemetlenebb meglepetés azonban, ami Lewisszal kapcsolatban ért, még váratott magára. Shakespeare *A velencei kalmár*-járól szóló dolgozatomat olvastam fel neki, és annak a véleményemnek adtam hangot, hogy tekintettel a zsidók sorsára Németországban és a németek által megszállt Európában, a darabot még évekig nem lehet előadni Németországban. Ezzel véleményem szerint jóval kevesebbet mondtam, mint a német zsidó filozófus Theodor Adorno, aki szerint „Auschwitz után már nem lehet lírai verset írni". Csak azt állítottam, hogy Shylocknak, a fösvény, vérszopó középkori zsidó uzsorás megszemélyesítőjének fellépését a színpadon Auschwitz után a náci gyalázkodás rituális megismétlésének tartom mindaddig, amíg Auschwitz és a „végső megoldás" nem kerül bizonyos történelmi távlatba. „Szó sincs ilyesmiről –, jelentette ki Lewis. – A tennivaló mindössze annyi, hogy egy centiméterrel meg kell hosszabbítani Shylock orrát. Ragasztó kérdése az egész." Egyébként csaknem huszonöt évig tényleg nem adták elő *A velencei kalmár*-t Németországban. A háború után a zsidó származású Fritz Kortner vitte először színre 1969-ben, és ő maga játszotta Shylockot, briliáns alakítást nyújtva. A bemutatót vitafórum követte, amit Günter Grass vezetett és a kölni rabbi is részt vett benne. Az előadás különleges alkalom volt, és annak is szánták: fordulópont, pontosabban „visszafordulópont" a normális kerékvágásba.

Lewis tudományos érdemeit természetesen nem lehet kétségbe vonni, sőt azt sem lehet mondani, hogy csak tudo-

mányos érdemei vannak. Lewis a középkorban volt igazán otthon. Képletesen szólva, tudásának gyökerét és törzsét a görög és a latin, ágait és lombozatát pedig az ófrancia, a provançal és az olasz irodalom alkotta. Értett az óizlandi irodalomhoz is, de nem ez volt a szakterülete. Az Edda az egyik kedvence volt, habár csak fordításban olvasta. A német és a szláv nyelvek úgyszólván teljesen kívül estek az érdeklődési körén, az ószláv is. Bizonyos mértékig érthető, hogy egy középkor-szakértő a francia és az olasz kedvéért elhanyagolja a németet. Jelentős szerepe lehet ebben a latinnak. Németországban ugyanis a középkor vége egyben a latin nyelv használatának a végét is jelentette, mert Luther úgyszólván mágikus hatású bibliafordítása kiszorította a latint.

Lewist mindenekelőtt a Nyugat érdekelte, de ez általában jellemző az angolokra, aminek megvannak a maga történeti és kulturális okai. (Az első világháborút követően Lewis csak egyszer járt a kontinensen, nem sokkal a halála előtt, több mint negyven évvel a háború befejezése után.) Az angolok, tehát Lewis is, hajlamosak megfeledkezni arról, hogy nyelvük és kultúrájuk a németekével azonos eredetű, és inkább a skandináv népekkel érzik magukat rokonnak. Azt állítani, hogy az óizlandi hatás az angol nyelv és irodalom létrejöttében meghatározó szerepű, nem egyéb történelmi szemfényvesztésnél, ami annak leplezésére szolgál, hogy három, a kontinensről érkező germán törzs vetette meg Britanniában Anglia alapjait. Az új ország a nevét is e három törzs egyikétől, a Holsteinből érkező angelektől kapta. Az angol nyelv a némettel közös eredetű germán latinizált és gallicizált utóda.

Az óangol irodalom a germán mondavilágot jeleníti meg, istenek és démonok népesítik be. Az ógermán mondavilágból jellegzetes pogány világkép rajzolódik ki. A *Beowulf* számomra elsősorban nem az angol nyelv és irodalom alapjait jelentette, hanem olyan nyitott ajtót, amelyen keresztül bepillanthatunk a távoli, homályba vesző germán múltba. Ebből a múltból robbant bele pusztító erővel a modern Németországba a primitív germán hős, „Be-Adolf". Amikor Beowulf

Dániába megy, hogy megmentse Hrothgar országát az ember alakú szörnytől, Grendeltől, ezekkel a szavakkal üdvözli a királyt: „Waes thu, Hrothgar, hal!" (Jó egészséget, Hrothgar! – de németre akár Heil Hrothgar!-ral is lehetne fordítani, ami már nincs messze a „Heil Hitler"-től.) Egy éjszaka, amikor Beowulf Hrothgar csarnokát őrzi, levágja a király palotájára támadó Grendel karját, és ezzel halálos sebet ejt rajta. A következő éjszaka Grendel anyja (egy még visszataszítóbb szörny), hogy megbosszulja fia halálát, elrabolja Hrothgar egyik vitézét. Beowulf üldözőbe vesz Grendel anyját, aki egy mocsár alatti barlangba menekül. Beowulf teljes fegyverzetben alámerül a mocsárban és elpusztítja a szörnyeteget. Idáig jutva a történetben, nekem, túlkoros diáknak, Adolf képe jelent meg lelki szemeim előtt, aki mint német hős a bolsevik fenevadat üldözve alámerül a Pripjaty mocsaraiban, és – Beowulffal ellentétben – ott marad.

Beowulf a germán Herkules, olyan félisten, aki természetfeletti erővel és rendíthetetlen bátorsággal oltalmazza a klánt és a klán barátait. A név eredetileg „félelmes farkast" jelent. Cynewulf, a másik óangol hős nevének jelentése: királyi farkas. A „Wolf" és a „Wolfgang" (ez utóbbi jelentése: farkas módjára járó) mind a mai napig gyakori „keresztény" keresztnevek Németországban. Wolfdietrich, az *Ortnit* című epikus költemény hőse a régi német „Recke" (hős, dalia) alaptípusa: félvad óriás, aki olyan elszántsággal küzd és olyan kegyetlen, mint egy vadállat. Ha felbőszül, még a vértezete is gőzölög. Az *Ortnit*-ban a nők durva, mocskos szájú, szégyentelen fúriák. Minden hatalmas méretű (mint a Führer által emelt épületek). A harcosok testén nagy sebek tátonganak, és rengeteg ember és állat csatázik egymással.

A jegyzeteimben, amelyeket Wrenn professzornak a *Beowulf*-ról tartott előadásain készítettem, ez áll: „a mágia nagyon elterjedt volt a pogány germánok között, de egy ideig nem foglalkoztak vele, majd a norvégok vezették be újra Angliában". (Ismét az északi hatás hangsúlyozása!) A *Beowulf*-ban lépten-nyomon démonokkal, tündérekkel és gonosz szellemekkel találkozunk. Az óangol korszakban a tün-

dérek gonosz lények voltak. Azt tartották, hogy a nyíl akkor ér el valakit, ha tündérek irányítják a hegyét. A *Beowulf*-ban, mint minden germán hőskölteményben, sok szó esik a halottakról. A germánoknál gyakori volt a halottidézés, a halottaktól akarták megtudni a jövőt. A „helrunan", a halottidéző, a „titok ismerője", a „rūn" (runa) pedig a titok. Az angol „hell" (pokol) a germán „helrunan" „hel"-jéből származik. A germán nyelvekben a pokol rejtekhelyet jelentett. (Gondoljunk az óangol „helan" és a német „hehlen" – rejteget, titkol – igére.)

Tekintettel arra, hogy a Németországgal való megismerkedésem elválaszthatatlan volt a hullahegyektől, a tátongó sebektől és az alvadt vértől, hajlottam arra, hogy mindennek különleges jelentőséget tulajdonítsak a *Beowulf* exegézisében. Úgy tetszett, hogy a germán-német irodalom sajátos érdeklődése a vérfürdők és holttestek iránt a halottimádás és a nekrofília, a hullák és a felbomlásban lévő testek iránti szexuális vonzódás határát súrolja, és az öldöklés legfőbb célja, hogy minél több holttestet produkáljon. Van is valami igazság ebben: a hős (Held) fogalmától elválaszthatatlan a hősi halál (Heldentod), a hős meghitt kapcsolatban áll a halállal, ahogy az SS Sonderkommandóinak (különleges alakulatainak) jelmondata is hirdette: „adjuk és elfogadjuk a halált". A halál fizikai produktuma pedig a holttest.

Ugyanakkor a gyilkosság következményeit józan és megfontolt szokásjog szabályozta a germánoknál. „Az óangol időkben, aki megölt valakit, köteles volt megtéríteni az áldozat családjának a veszteséget. Ha pedig nem fizette meg ezt a vérdíjat ('wergild'), akkor jogos volt a vérbosszú, mindaddig, amíg az áldozat hozzátartozói el nem pusztították a gyilkost, vagy a gyilkos őket. Ez a szokásjog tükröződik Grendel és Hrothgar élethalálharcában" (Wrenn előadásából). Sajátos ellentmondás van a németek megszállott élni akarása és a halálvágy („Todessucht"), valamint a mártíromságra való hajlam között. A holttest az életből a halálba való átmenet szimbóluma, a bizonyíték arra, hogy van kapcsolat a kettő

között. A németek mindig józan tárgyilagossággal kezelték a halál tényét.

Az a szerep, amit a holttestek játszanak ebben a világképben, és ez a józan, tárgyilagos viszony a halálhoz a németeknek a mechanikus absztrakció iránti szenvedélyéből ered; és itt egyforma hangsúly esik a „szenvedély"-re és az „absztrakció"-ra. A németek valahogy úgy tekintenek az életre (és a halálra), mint a mesterember a munkadarabra. Az absztrakciók konkretizálására törekszenek és megpróbálják őket a saját viszonyaikra alkalmazni. Wrenn szerint helytelen a „haerg"-et, a nyugati szászok kultuszhelyét „templom"-nak fordítani. A germánoknak nem voltak templomaik, inkább talán „szent sátor"-nak lehet nevezni azokat a hevenyészve felállított építményeket, ahol az istenszobrokat és a vallásos kultusz egyéb tárgyait őrizték. A zsidók pusztai vándorlásuk során a frigyládát tartották a szent sátorban, ugyanígy a germánok akkor verték fel a maguk szent sátrát, amikor erre lehetőségük volt és amikor szükségesnek látták. Nemcsak a törzsfőnök volt vezér és pap egy személyben (dux et sacerdotus), minden családfő egyben pap is volt, aki a házi oltárnál tett eleget az ebből fakadó kötelezettségeinek a családtagok és a háznép jelenlétében. Ilyen értelemben Luther tanítása, amikor az egyetemes papság elvét hirdeti, nem más, mint a germán vallásgyakorlathoz való visszatérés.

Angliában sok csinos lány van, Oxfordban azonban ebben az időben kevés volt, és azok is külföldiek voltak, többnyire dánok és franciák, akik háztartási alkalmazottként vagy pesztonkaként dolgoztak angol családoknál. Akadt néhány német lány is, de ezek inkább dánnak vagy svédnek adták ki magukat, mert ez jobban hangzott. (Íme egy újabb példa arra, amikor a teuton elem skandinávnak maszkírozva jelenik meg Angliában.)

Az egyik ilyen német háztartási alkalmazott vagy pesztonka olyan tulajdonsággal rendelkezett, ami fölöttébb ritka a két lábon járó lények között: szép volt a járása. Angliában és Amerikában mindenesetre annyira ritka az ilyesmi, hogy

nincs is rá megfelelő kifejezés. A „gait"-et a lovakkal kapcsolatban használják. Tennyson így írja körül ezt a jelenséget: „fényt sugárzott a lépeseiből". Nos, ez az oxfordi német lány valóban úgy érintette a lábaival a földet, mintha a levegőben járna – becslésem szerint úgy egy-másfél centiméter magasságban. (Egy német költő bizonyára nem „látta", hanem „hallotta" volna a lány lépteit. Christian Dietrich Grabbe hallani véli azt a zenét, ami hősnője mozdulataiból árad.) Nem tudván, hogy ez a légies léptű lény külföldi, angolnak néztem, és ebből a feltételezésemből óhatatlanul következett egy másik, az, hogy nem Oxfordban lakik, hanem csak megnézni jött a híres egyetemi várost, mint az Oxfordban előforduló csinos lányok általában. Hamis feltételezéseim arra a hamis következtetésre vezettek, hogy a lány a következő nap örökre eltűnik szemem elől, ami annyira kétségbeejtett, hogy direkt letámadásra szántam el magamat, és a Cornmarket és a Broad Street sarkán világos nappal egy elfogulatlannak szánt helóval ráköszöntem.

Az akció megsemmisítő kudarccal végződött. A lány rémülten és sértődötten menekülőre fogta a dolgot, én pedig vérző szívvel elkullogtam. Hamarosan megtudtam, hogy német és egy ideig még Oxfordban marad, megpróbáltam tehát jóvátenni baklövésemet. Ahogy azonban ez ilyenkor lenni szokott, csak rontottam a helyzeten. Megpróbáltam nyilvánosan bocsánatot kérni tőle, de ez olyan balul ütött ki, hogy két nap és két éjjel nem volt kedvem elhagyni a szobámat. Mivel Oxford kisváros, a helyzet hamarosan tarthatatlanná vált. Ha a városban járva a szokásos útvonalon közelítettük meg célunkat, óhatatlan volt, hogy találkozzunk, megpróbáltunk tehát kerülő utat választani, remélve, hogy így sikerül kitérnünk egymás elől. Olyanok voltunk, mint két vadnyugati mesterlövész, akik fegyverrel a kezükben kerülgetik egymást, várva a napnyugtát, a leszámolás óráját – az eredmény azonban az volt, hogy még gyakrabban találkoztunk.

Egy szép tavaszi délelőtt kulminált a helyzet, amikor a High Streetre kilépve szabályosan beleütköztem a német lányba. Bona fide baleset volt. Egy pillanatig farkasszemet néztünk

egymással, az orrunk madnem összeért. A reakció mindkét részről ösztönös volt és feltartóztathatatlan: a lány erre rohant el, én arra. Az eset teljesen kikészített, gondolom, őt is, úgy döntöttem tehát, hogy véget vetek ennek a lehetetlen helyzetnek, és a következő levelet fogalmaztam meg:

Sehr geehrtes Fräulein Trauenstein-Schöningen!

Ha van valami biztos az életben, akkor az az, hogy a következő hétvégét Londonban töltöm. Pénteken a kora délutáni órákban szándékozom elhagyni Oxfordot, és hétfő előtt nem jövök vissza. Van szerencsém közölni ezt Önnel, mert úgy vélem, hogy akkor óhajtja meglátogatni a Magdalen College-ot, amikor garantáltan távol vagyok.

Mélységesen sajnálom, hogy Ön a jelenlétem miatt Oxford egész délnyugati övezetét veszélyes zónának tekinti. Különösen fájdalmas számomra, hogy ez megfosztja Önt a ladikázás lehetőségétől. Jómagam ritkán megyek le a folyóra este hét előtt (ilyenkor mindig a Magdalen mögött kikötött ladikokat használom). A délelőttök és a délutánok tehát az Ön rendelkezésére állnak. További óvintézkedésként javaslom, hogy Kegyed a Magdalentől lefelé eső folyószakaszt válassza ladikázása színteréül, míg én az ettől felfelé eső vizekre korlátozom ebbéli tevékenységemet.

Nem látom semmi akadályát annak, hogy hasonló módon osszuk fel egymás között a szárazföldet is, tekintettel arra, hogy az én mozgásterületem napközben meglehetősen behatárolt. Minden reggel pontosan 10 óra 30-kor lépek ki a Magdalenből a Long Wall kapun, és a High Streeten haladva a Ross kávéház felé veszem utamat, 11 óra 15-kor pedig már újra a Magdalen falai között vagyok. Ezen 45 percnyi időszakon belül tehát teljes biztonsággal lebonyolíthatja délelőtti bevásárlásait. Amennyiben nem tudja figyelembe venni a fenti időbeli korlátozásokat, a Cornmarketen túl már biztonságban érezheti magát. Hazafelé a Broad Street–Holywell útvonalat követve nem kell kínos incidenstől tartania.

Figyelmeztetnem kell továbbá, hogy hetente egyszer – vasárnap – jövet is, menet is a Long Wall–Holywell–Broad Street–St. Giles útvonalon közlekedem. Rendszerint délután fél háromkor megyek el hazulról és 7 óra körül jövök vissza. Remélem, módjában áll majd vasárnapi programját ennek megfelelően alakítani. Bízom abban, hogy a közeljövőben nem találkozunk.

Auf nicht Wiedersehen
George Bailey

Bevallom, levelemet rendkívül szellemesnek találtam, és reméltem, sikerült elnyernem Fräulein Trauenstein-Schöningen tetszését. Egy hét múlva újabb levelet írtam neki, amelyben meghívtam vacsorára. Levelemre a következő választ kaptam:

Kedves Mr. Bailey!
Nincs kizárva, hogy kedvező fogadtatásban részesíteném az Ön meghívását, de múlt héten írt levele, valamint az a tény, hogy előzőleg nem mutattak be bennünket egymásnak, megakadályoz ebben. Remélem, belátja, hogy minden további ismerkedési kísérlete hasonló sorsra van ítélve.

Üdvözlettel:
Ursula Trauenstein-Schöningen

Azon alkalmak egyike volt ez, amikor megrendült a németek humorérzékébe vetett bizalmam. A következő sorokkal vetettem véget levélváltásunknak:

Sehr geehrtes stb
Boldog volnék, ha múlt heti levelem nem íródott volna meg, de már késő. Másrészt pedig sok leleményes barátom van ugyan, de egyik sem annyira leleményes, hogy utólag előzetesen bemutasson engem Önnek.

Köszönöm szíves válaszát.
Hochachtungsvoll
George Bailley

Oxfordban minden rendkívüli, ahogy ez a világ elitjének inkubátorához illik is, mindenekelőtt a város sajátos légköre. 1946 szeptemberében, amikor beléptem a Magdalen College udvarára, elsőként egy bozontos szakállú tengerésszel találkoztam. Olyan marcona volt, mintha a Player cigaretta védjegyéről lépett volna elém. „Te vagy az, Bailey? – szólított meg. – Volna egy javaslatom, hogy mivel indíts Oxfordban. Vacsorázz meg, dobj be egy korsó sört és ladikázzál egyet az esti félhomályban a folyón." – A következő három év bizonyos értelemben a félhomályban való ladikázás időszaka volt számomra. „A világosság és a sötétség találkozásánál gyűlnek össze a szellemek – írta Julius Langbehn –, mert szeretik a félhomályt." Oxford pedig mindig olyan, mintha félhomály borítaná. A város kövei, az „álmatag tornyok" és a mozaikkal kirakott mellvédek megtörik a fényt, elnyelik, árnyalják, játékot űznek vele. A kupolákról tükröződő visszfény mindig újabb és újabb színt kölcsönöz az elénk táruló látványnak. Ebben a középkori városban a „régi Németországról", Germániáról álmodoztam.

Oxford egy másik jellemzője az volt – mint az egyetemeké általában, csak sokkal nagyobb mértékben –, hogy páratlan gazdagságban álltak rendelkezésre a könyvek. Az egyetemet elsősorban a könyvekhez való hozzáférhetőség teszi egyetemmé. Olyan könyveket fedeztem fel és olvastam a Magdalen College könyvtárában, mint az *Egy naplopó életéből* Eichendorfftól, a *Zöld Henrik*, a *Ruha teszi az embert* és a *Falusi Rómeó és Júlia* Gottfried Kellertől. Magával Doktor Faustusszal is volt szerencsém találkozni itt a nagyméretű, kézi nyomtatású, tarkabarka régi könyvek között, aki nem más volt, mint Charlie Onions, zöld simléderrel a homlokán, a londoni, az oxfordi, a leedsi és a birminghami egyetem különböző tudományos fokozatainak birtokosa, az angol filológia professzora, az *Oxford English Dictionary*, az oxfordi szótár szerkesztője. Tudott németül, oroszul és magyarul, és olyan jól, hogy egy-egy orosz szónak még a negyedik szótári jelentését is megmondta (ha volt ilyen).

Oxford egy harmadik jellegzetessége – tulajdonképpen egész Angliáé ez idő tájt – az elképesztően rossz koszt volt. Az angolok csapnivalóan rossz szakácsok, még bőséges időkben is, az én oxfordi tartózkodásom pedig a háború utáni ínséges időkre esett. Tojást például havonta egyszer kaptunk, mindig a hónap negyedik vasárnapján. Amikor egy „bálna- és galambhúspástétom" nevű új étellel bővült az étlap, a kollégium igazgatója rövid szónoklatot tartott az esemény tiszteletére. – Uraim – mondta –, a brit konyhaművészet arról nevezetes, hogy az eszkimó után a legrosszabb a világon. A munkáspárti kormány nem elégszik meg a második hellyel, és hogy felzárkózzunk az eszkimók mellé, több tonna bálnát importált. Ennek eredményeképpen van szerencsém bemutatni önöknek egy új ételt, a bálna- és galambhúspástétomot. Mint önök is mindjárt tapasztalni fogják, a két összetevő aránya a következő: egy bálna, egy galamb. – A Yorkshire püding olyan illatot árasztott, mint egy nedves konyharuha, íze szerencsére nem volt. A vendéglők egy étellel tudtak szolgálni, egy húsos káposztának nevezett gusztustalan kotyvalékkal, amelynek alternatívája az éhhalál volt.

Azért részletezem a brit konyhaművészet borzalmait, mert arra ösztönztek, hogy éljek a negyedik oxfordi specialitás adta lehetőséggel. A tanév mindössze huszonnégy hetet tesz ki, három trimeszterből áll, mindegyik nyolc hétig tart. Kéthetes szünetek választják el őket egymástól, a nyári szünet, a „hosszú vakáció" tizenhat hétig tart. A szünetek alatt a hallgatóknak el kell hagyniuk kollégiumi szobájukat. Ha már úgysem maradhattam Oxfordban, évi huszonnyolc hétre külföldre menekültem az angol koszt elől. A „külföld" Németországot vagy legalábbis Svájcot jelentette.

Svájc ugyancsak Németország határterületei közé tartozik, ami nem mindig volt így. A Hohenstaufen császárok alatt a német-római birodalom Burgundiát, Itáliát és Szicíliát is magában foglalta, és Svájc volt a birodalom központja. Barbarossa Frigyes Luganóban tartott udvart. Az ország lakosságának mintegy nyolcvan százaléka német, a helvét államszövetséget a svájci németek alapították meg, a franciák, olaszok és

rétorománok csak később csatlakoztak hozzájuk. Léptennyomon tapasztalható volt, hogy mennyire igyekeznek a svájci németek enyhíteni a németországi németek nélkülözéseit. Svájcban Németországot gyakran „a nagy kanton"-ként emlegetik, vagyis magukhoz tartozónak tekintik, egy kissé úgy, mint a New-York-iak Amerikát.

A háború után mintegy négy évig Zürich volt Európa legnagyobb színházi városa, mert a legjobb német színészek a megszállt Németországban és Ausztriában nem tudtak megfelelő körülmények között dolgozni, és Svájcban kerestek maguknak munkát és megélhetést. Legalább tizenöt évig a *Neue Zürcher Zeitung* volt a legjobb, sőt az egyetlen jó német újság (ma is a legjobb), nem utolsósorban azért, mert bölcs figyelmeztetésekkel és intésekkel látta el a németországi németeket a politikát illetően. Nagy előnyt jelentett a lapnak, hogy Willy Bretscher, a svájci parlament külügyi bizottságának elnöke volt a főszerkesztője. Olyan volt ez, mintha az Egyesült Államokban William Fulbright szenátor lett volna a *New York Times* főszerkesztője. Ugyanakkor jelentős mennyiségű német vagyont is sikerült átmenteni és elhelyezni a svájci bankokban. Nem könnyű megszerezni a svájci állampolgárságot, legalább tizenkét évi ott-tartózkodás, valamint erkölcsi bizonyítvány és megfelelő anyagi háttér kell hozzá. Csak nagy kínnal-keservvel lehet hozzájutni már magához a tartózkodási és munkavállalási engedélyhez is. Ennek ellenére több ezer németnek és német zsidónak sikerült Svájcban biztonságban és viszonylagos jólétben túlélni a háborút, sokan közülük megkapták az állampolgárságot is. Az ország minden nagyobb városában található jelentős számú németzsidó kolónia.

A véletlennek köszönhetően alkalmam nyílt betekintést nyerni a genfi német és német zsidó kolónia életébe. Az egyik karácsonyi szünetben néhány oxfordi diáktársammal Genfet választottuk úti célnak. Vonattal mentünk, egy dél-afrikai fiú kivételével, aki repült, és a gépen megismerkedett egy Németországból Angliába áttelepült, zsidó származású lánnyal. A lány rokonlátogatóba ment Svájcba, és meghívta hozzájuk

karácsonyra a barátunkat is, aki viszont bennünket hívott meg.

Ilyen módon ismerkedtem meg Beatéval, Antonie (Toni) Ullstein unokájával. Toni Ullstein Hans Ullstein özvegye volt, Hans pedig Leopold Ullsteinnek, az Ullstein kiadó, a világ talán legnagyobb könyvkiadója megalapítójának a fia. Ekkor azonban az Ullstein név még nem mondott nekem semmit, és Toni Ullstein unokája sem beszélt a családjáról, ami meglepett, mert ilyen nővel még nem találkoztam. Nem beszélt saját magáról, a családjáról és az otthonáról akkor sem, amikor már meghitt és hosszú ideje tartó kapcsolat volt közöttünk. Hónapok óta udvaroltam már neki, amikor végre tett egy ilyen jellegű megjegyzést: „Különös egy család az enyém." Azt a keveset, amit megtudtam az Ullstein családról, nem tőle hallottam, hanem Tonitól és a kontinensen kapcsolattal rendelkező zsidó diáktársaimtól.

Toni már közel volt a nyolcvanhoz, amikor 1948-ban megismertem. Ő számomra a par exellence grande dame. Berlin milliomosnegyedében, Grunewaldban született, az apját Gustav Heymannak hívták. Gazdagnak született, dúsgazdag emberhez ment feleségül. A férjét, Hansot, mint Leopold Ullstein első fiát „U-1" megjelöléssel tartja számon a családi krónika, és mivel öten voltak testvérek, a számozás U-5-ig tart. Hans 1934-ben meghalt, Toni 1939-ig Berlinben élt, amikor is Hjálmar Schacht közreműködésével Svájcba emigrált. A kapcsolat kettőjük között szigorúan kapitalista alapokon nyugodott: Toni Hjalmar Schacht bankjában tartotta a pénzét. Toni legidősebb gyermeke, (Mat)Hilda egy első világháborús porosz tiszthez ment feleségül. A tiszt bécsi születésű volt és csak porosz állampolgárságú apjára való tekintettel léphetett be a porosz hadseregbe. Hogy még érdekesebb legyen a dolog, a bécsi porosz tiszt dédapja skót volt, a Ross klán tagja és élete végéig kockás mintájú nyakkendőt és mellényt hordott. Ez volt tehát az Ullstein család bécsi ága. Rossnak, akárcsak apósának, U-1-nek négy gyermeke volt, ebből három lány: Jutta, Helga és Beate, én pedig úgy lettem a család tagja, hogy feleségül vettem Beatét.

Mint említettem, fogalmam sem volt róla, milyen komplikált családi viszonyokba házasodom be, de hamarosan megtapasztalhattam. Azt természetesen tudtam, hogy a feleségem félzsidó, vagy ahogy a családban mondták, „zebra". A nácik olybá vették a skótba oltott bécsi porosz tiszt Rosst, mint ha egy vadnyugati cserkész feleségül vette volna az indián törzsfőnök lányát: az ő státusát nem érintette a nácik szemében ez a házasság, de a gyerekeit félvérnek tekintették. Ám ez még csak a bonyodalmak kezdetét jelentette. Az Ullstein család tagjai fölöttébb hazafias érzelmű német zsidók voltak. A bécsi születésű Ross osztrák állampolgárságú volt, de a gyerekei mind Berlinben születtek, U-1 hatalmas villájában a grunewaldi Bettina utcában. Legnagyobb meglepetésemre feleségem osztrák állampolgársága az én helyzetemet is komplikálta. Már akkor ízelítőt kaptam az elkövetkező bonyodalmakból, amikor bejelentkeztem a Standesamtnál (anyakönyvvezetői hivatal), hogy házasságot akarok kötni. Egy emeletes széken ülő, emeletes asztalnál gubbasztó, ferde arcú, ősöreg hivatalnokhoz küldtek, aki kalamárisba mártogatott tollal körmölt egy hatalmas méretű anyakönyvbe. Ez volt az első találkozásom a k. und k. világgal, a Habsburg birodalom szellemével. A hivatal küszöbét átlépve az volt az érzésem, hogy ötven évet léptem vissza a múltba. Ötvenet? Százat, kettőszázat vagy háromszázat is mondhattam volna, ez a birodalom időtlen volt. Az öregúr ahogy ott ült, akár Heep Uriás is lehetett volna Dickens *Copperfield Dávid*-jából, a feje viszont kicsi volt, mint egy sasé, cvikkert viselt és olyan magas fehér gallért, amilyet még nem láttam. – Szükségem van egy igazolásra az amerikai követségtől – csipogta vékony hangon –, hogy nem ellenzik az ön osztrák állampolgárral kötendő házasságát. – Hiába tiltakoztam, nem tehettem mást, mint elmentem a követségre és előadtam a tényállást az információ ügyeletes őrmesterének, aki közölte velem, hogy ilyen igazolásra nincs szükség, és az Egyesült Államoknak az ellen sem volna kifogása, ha egy gorillával készülnék házasságot kötni. Visszaballagtam tehát a jó hírrel a cvikkeres sashoz. – Ebben az esetben viszont – mondta –, negatív igazolásra

van szükség. – Az meg mi? – kérdeztem. – A negatív igazolás olyan igazolás, amely igazolja, hogy önnek nincs szüksége igazolásra – mondta a rendíthetetlen öregúr, én pedig mi egyebet tehettem, mint hogy beszerzetem a negatív igazolást.

Menyasszonyom, a protestáns hitben nevelkedett poroszzsidó-skót származású Fräulein Ross ragaszkodott az egyházi esküvőhöz, én pedig ahhoz, hogy a tanúm amerikai legyen. Coffin barátom nagyon alkalmas lett volna rá, mert a Yale Egyetemen teológiát tanult, csak kissé messze volt. Elmentem tehát Németországba, Darmstadtba, hogy az amerikai hadsereg *Stars and Stripes* című újságjának szerkesztőségében nézzek alkalmas tanú után. Végül is Phil („Filthy" – Mocskos) Taylorre, a sportrovat szerkesztőjére esett a választásom. Amikor elmondtam neki, hogy miről van szó, nem nagyon lelkesedett. – Minek kell neked pont egy sváb nőt elvenned? – fanyalgott. – Nem sváb – válaszoltam –, bécsi. – Akkor is háromnegyed részben sváb – vélekedett Phil.

Utólag bebizonyosodott, hogy a próféta szólt Philből. Az osztrákok nem estek ugyan bele a nyugati szövetségesek által felállított „ellenséges külföldi" kategóriába, de „több mint gyanúsnak" számították. Ha például francia lányt veszek feleségül, nem lettek volna ilyen problémáim. Több oka volt annak, hogy az osztrákokat nagyjából egy kalap alá vették a németekkel. Az egyik ilyen okot a szudétanémetek jelentették, akik az első világháború végéig osztráknak számítottak, amikor is a győztes hatalmak meggondolatlanul Csehszlovákiához csatolták őket. 1938-ban, a müncheni egyezmény után „németek" lettek ugyan, a háború után mégis nagy számban telepedtek le Ausztriában. A másik ok az volt, hogy Hitlert osztrák származásúnak tartották, bár szülőföldje, az ún. Inn-vidék (Innviertel) csak 1779-ben, a bajor örökösödési háború után került Bajorországtól Ausztriához. Mindebből és más tényezőkből adódóan úgyszólván milliós nagyságrendű volt a német-osztrák családi kapcsolatok száma. Számtalan olyan német és osztrák van ma is, aki mind a két országban rendelkezik üzleti vagy egyéb érdekeltséggel, gyakorlatilag tehát kettős állampolgár. Feleségem osztrák útlevele, ahol a „születési hely" rovatban Berlin van feltüntetve, csak egy adalék ehhez az összefonódáshoz.

Mivel megnősültem, fel kellett adnom azt a tervemet, hogy angol lektorként állást vállalok a müncheni egyetemen, mert ebből nem lehetett volna megélni. Az amerikai megszálló hatóságok oktatási osztályához fordultam tehát, ahol nagy örömmel fogadtak, de amikor kiderült, hogy osztrák állampolgár a feleségem, udvariasan közölték velem: biztonsági okok miatt nem alkalmazhatnak.

Ezen biztonsági okok következtében semmi esélyem nem volt arra, hogy valamely amerikai hivatalnál vagy intézménynél állást kapjak (beleértve a CIA-t is, holott tudtomon kívül a CIA „lekáderezett"), egyedül régi alma materem, a hadsereg bízott meg bennem. Tartalékos tiszt voltam, és a hadsereg nem csinált problémát abból, hogy házasságom révén miféle külföldi kapcsolatok labirintusába keveredtem. A civil ügyosztályra vettek fel és az áttelepülési ügyeket kellett intéznem. Ebben a minőségben hírszerzői tevékenységet is folytattam, mert a kelet-európai menekültekkel (elsősorban a Vörös Hadsereg dezertőreivel) kellett foglalkoznom. Vagyis ott folytattam, ahol nem is olyan régen abbahagytam, de azzal a nagy különbséggel, hogy most már nem küldtük vissza a katonaszökevényeket, hanem a Nyugaton való letelepedéshez nyújtottunk nekik segítséget. Természetesen valamennyiüket alaposan kihallgatták, vagy ha úgy tetszik, „kikérdezték" a kollégáim, ami néha hónapokig is eltartott. A részleget, ahová tartoztam, hivatalosan „Egyeztetési és Értékelési Osztálynak" hívták, de a feleségem mindig „keverés és leértékelés"-t mondott, amikor telefonon keresett.

Ez az ironikus elnevezés pontosabban írta körül a tevékenységünket, mint a hivatalos. Amikor egy menekült kihallgatása és biztonsági átvilágítása befejeződött, átkerült az ügye hozzánk, az áttelepítési osztályra. A legtöbben az Egyesült Államokba szerettek volna menni, de az osztály ritkán méltányolta ezt az igényt, és a legtöbb esetben más országokba irányította őket. A biztonsági átvilágítás elengedhetetlenül szükséges volt: mivel a Szovjetunió és csatlósai nem tudták vissza-

tartani a menekülőket, úgy próbáltak profitálni a helyzetből, hogy kémeket csempésztek közéjük. A biztonság volt a legfontosabb követelmény minden szempontból, nem utolsósorban a menekültek szempontjából. Annak érdekében, hogy korábbi hazájuk titkosszolgálata ne tudja követni a nyomukat, új személyazonosságot, új múltat kellett kitalálnunk nekik és ezt beléjük is kellett sulykolnunk. Különböző dokumentumokkal kellet ellátnunk őket, többek között a német „Kennkarté"-val (személyi igazolvány), amelyen szerepelt a születés helye, ideje és a foglakozás, valamint több pecsétet is be kellett szereznünk hozzá, így a tartózkodási engedélyt és a rendőrségi bejelentkezést igazoló pecsétet.

A rendőrségi bejelentkezés és minden lakásváltoztatás bejelentésének kötelezettsége általános európai gyakorlat, Németországban már Nagy Frigyes idején bevezették. Az áttelepítési csoportnak tehát (három főből állt, egy főnököm volt és egy beosztottam, mind a ketten német zsidók) különböző, lehetőleg minél kisebb települések közigazgatási és rendőri szerveit kellett megkörnyékeznie. Időnként úgy törtünk rá egy-egy isten háta mögötti hegyi falu polgármesterére, mint valami gengszterbanda, és szép szóval, cigarettával próbáltuk rávenni arra, hogy közelebbről meg nem határozott célunk érdekében bocsássa rendelkezésünkre hivatali apparátusát. A megbízatásunkat igazoló papír szövege semmitmondó általánosságokat tartalmazott, „hivatalos pecsét" volt ugyan rajta, de az aláírás egy nem létező alakulat nem létező tisztjétől származott.

Az amerikai hadsereg persze nagyon is létező valóság volt a német hatóságok számára, abban pedig nem kételkedhettek a kiszemelt polgármesterek, hogy valóban amerikai katonák vagyunk. Úgy fogták fel tehát a helyzetet, hogy azt kell tenniük, amit kérünk tőlük. Ösztönösen alkalmazkodtak ahhoz a kényszerhelyzethez, amelybe belekerültek, követve a Rajnavidékiek példáját, akiknek már évszázados tapasztalataik voltak a különböző megszálló hadseregekkel szemben alkalmazott túlélési stratégiát illetően. Ha nyíltan közöltem egy német rendőrségi tisztviselővel, hogy miről van szó, mindig

valami ilyenféle választ kaptam: „Ezt nem hallottam", vagy még gyakrabban: „Ezt hivatalosan nem veszem tudomásul." Vonakodást azonban nagyon ritkán, mondhatnám soha nem tapasztaltam, arra pedig végképp nem volt példa, hogy valamely felettes szervre hivatkozzanak, akár a magukéra, akár a mienkre. Pedig nagyon kellemetlen helyzetbe kerültünk volna, ha akár csak egy is ezek közül a hivatalnokok közül megtagadja az együttműködést és jelentést tesz az esetről az amerikai főparancsnokságnak.

Nem tudom, mi történik, ha valaki feljelent bennünket. Illegális eszközöket alkalmaztunk, és csak „a cél szentesíti az eszközt" elvre hivatkozhattunk volna. Többször is előfordult a menekülttáborokban, hogy a kémelhárítás emberei elkérték és alaposan megvizsgálták az iratainkat. Azok a tisztviselők voltak a leggyanakvóbbak velünk szemben, akik az amerikai konzulátust képviselték a táborokban. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy – jóllehet a dezertőrök letelepítését az Egyesült Államok kormánya finanszírozta és irányította – gyakorlatilag Amerika volt az egyetlen olyan ország, amely nem fogadta be őket, jóllehet Amerika (Észak-Amerika, beleértve Kanadát mint az Egyesült Államok még elfogadható alternatíváját) volt valamennyiük vágyálma, kivéve az orosz megszállási övezetből érkező németeket.

Az volt a feladatunk, hogy mindenkivel elhitessük (magunkkal is): a letelepítésre váró személy az új múltjával együtt valóban olyan, mint amilyennek mi megformáltuk. Vérbeli kereskedők módjára a lehető legvonzóbb csomagolásban kívántuk eladni a portékánkat. Mivel az új személyiség megformálásánál csak a jelölt azon képességét kellett figyelembe vennünk, hogy mennyire képes megtanulni és eljátszani szerepét, mindenféle ideális tulajdonságokkal és képességekkel ruháztuk fel. Ha megváltoztak a befogadó ország bevándorlási kvótái és szakmai igényei, mi is változtattunk az általunk megkreált egyéniségen. Volt egy olyan esetem, amikor megpróbáltam egy kubáni kozákot tehenészként eladni a kanadaiaknak. Nem volt szerencsém, mert kiderült, hogy a bevándorlási miniszter, a kanadai átvevő bizottság elnöke, civil-

ben tehenészgazda. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a kozákok biztos tudnak tehenet fejni, és döbbenten hallgattam, amikor az érdekelt kifejtette, hogy egy magára adó kozák nem foglalkozik tehenekkel, és legfeljebb egy kancát hajlandó megfejni, lehetőleg vadkancát.

Ha lehet azt mondani, hogy a Harmadik Birodalom idején Németország egy hatalmas koncentrációs tábor volt, márpedig sok igazság van benne, akkor azt is lehet mondani, hogy Nyugat-Németország a háború utáni első évtizedben a hontalanok gyűjtőtábora volt. Több mint hárommillió külföldi élt itt ebben az időben, túlnyomó többségük Kelet-Európából – Lengyelországból, a balti államokból és Oroszországból – idehurcolt kényszermunkás volt. Volt rajtuk kívül mintegy százezer, szintén kelet-európai zsidó, akiknek a szaktudását a nácik nem tudták nélkülözni, ezért nem zárták őket koncentrációs táborokba. A német menekültek és kitelepítettek a következő csoportokból tevődtek össze: a kelet-európai országokból érkező népi németekből (Volksdeutsche), a birodalom keleti területeiről elmenekült és elűzött német lakosságból, a szovjet zónából Nyugatra menekültekből és a kibombázottakból. A számuk mintegy húszmillió lehetett.

A háborút követő három vagy négy évben a Németországban maradt kényszermunkások egy része rablóbandákba tömörülve, fosztogatva és gyilkolva járta az országot (akárcsak a szökött katonák, a földönfutóvá lett parasztok és más csavargók a harmincéves háború idején). Az áldozatok száma több ezerre tehető. Emlékszem, milyen döbbenetet váltott ki öreg barátomból, von Fritz professzorból, amikor 1946-ban megtudta, hogy egyik ismerősét a francia zónában, egy fiatal gazdát, lengyel hontalanok egy bandája kirabolta és meggyilkolta.

A Harmadik Birodalomban huszonkét koncentrációs tábor és százhatvanöt munkatábor volt. Szükségmegoldásként a háború után ezek egy részét menekülttábornak használták, ugyanis a lakóépületeknek több mint húsz százaléka megsemmisült vagy súlyos károkat szenvedett a háború alatt. 1951-ig az oroszok koncentrációs tábornak használták Buchenwal-

dot, ahol a német kommunista rendszer ellenségeit és egyéb „nemkívánatos elemeket" tartottak fogva. Így Buchenwald ugyanazt a szerepet töltötte be, mint korábban, csak a szerepek változtak: most a foglyok voltak németek – közöttük a tábor korábbi őrségének és személyzetének egy része – és orosz katonák őrizték őket. Az amerikaiak ugyanígy internálótábornak használták Dachaut, ahol háborús bűnökkel vádolt németek – közöttük katonák – várták, hogy ügyükben ítélet szülessen.

Dachauban került sor az ún. Malmedy-perre, amelyben több mint száz SS-tisztet és -katonát azzal vádoltak (és a legtöbbjüket bűnösnek találták), hogy az Ardennekben vívott csata idején amerikai foglyokat lőttek agyon. Dachauban zajlott le a Mauthausen-per is, ebben a mauthauseni koncentrációs tábor őrségének egy részét és a személyzet néhány tagját azzal vádolták, hogy brutális kegyetlenséggel bántak a foglyokkal. Az egyik vádlott, egy német, akit tanúként hallgattak ki egy másik vádlott ügyében, a birodalom elleni szabotázs gyanújával maga is fogolyként került a táborba. Az amerikai vádló azon kérdésére, hogy látta-e, amint az őrök verik a foglyokat, a megkérdezett a tolmácshoz fordulva így válaszolt:

Mondja meg a hadnagynak, nem láttam, hogy a vádlott valaha is vert volna valakit, de lehetséges, hogy ilyesmi időnként előfordult, mert másképpen nem lehetett fenntartani a rendet... A háború végén már tizennyolc embert kellett volna jóllakatnunk egy cipó kenyérrel. El tudják képzelni, mit jelent ez? Ilyen körülmények között oda kellett csapni, ha valamelyik fogoly lopni próbált a szigorúan kiadagolt kenyéradagból. Ha ilyet láttunk, tényleg türtőztetnünk kellett volna magunkat? Nem arról van szó, hogy irigyeltük a tolvajtól a kenyeret, hanem arról, hogy másnak nem tudtunk volna enni adni, ha hagyjuk, hogy elvigye. Én is ezért vagyok itt. Százával hozták a foglyokat Mauthausenbe Európa minden részéből a háború vége felé, minden nap kevesebb lett az ennivaló. A konyhán, ahol dolgoztam, a megfőzött

ételt vödrökben tartottuk, és némely fogoly kanállal a hóna alatt besurranva lopni próbált belőle. Én, ha rajtakaptam valakit, ódasóztam neki, nem tagadom. Miért is tenném? Mi lett volna, ha nem próbálunk legalább valami fegyelmet tartani?

A tanú is azért került a vádlottak padjára, mert néhány volt fogolytársa feljelentette, talán olyanok, akik sikertelenül próbálták megdézsmálni az ételt.

A nemzetiszocialista rendszernek nem sikerült megvalósítania a totális társadalmat, de időnként közel járt hozzá. A totális társadalom – vagyis a rendőrállam – a besúgásra épül. Az SS néven ismert féltitkos szervezet egyszerre volt ennek megfelelően a hatalom központja és kinyújtott csápja. Eltekintve a „halálgyár" funkciótól (eredetileg nem annak szánták a koncentrációs táborokat) hátborzongató hasonlóság figyelhető meg a náci táborok és a háború utáni DP-táborok, a „hontalan személyek" számára létesített táborok között. Mind a koncentrációs táborok, mind a DP-táborok lakói gyökereiktől megfosztott, természetes környezetükből kiszakított emberek voltak, akik egyfajta kafkai dermedtségben csak félig éltek, és bár a DP-táborokban összegyűjtött hontalanoknak nem kellett attól tartaniuk, hogy megkínozzák és elpusztítják őket, a jövőjük – legalábbis az első években – csaknem annyira bizonytalan volt, mint a koncentrációs táborok foglyaié.

Mindenekelőtt a menekülttáborok hangulata volt kísértetiesen hasonló hírhedt elődeikéhez. 1950-ben találkoztam egy lengyel menekülttel, aki a feleségével és négy gyermekével együtt négy évet töltött el egy dél-németországi táborban. A férfi az őrület határán volt, mert minden kísérletük meghiúsult, hogy továbbjussanak egy nyugati országba, elsősorban természetesen Amerikába. Nem sokkal találkozásunk előtt kapták meg a kanadai bevándorlási hivatal elutasító válaszát. Elmondása szerint maga Eleanor Roosevelt is közbenjárt érdekükben az amerikai bevándorlási hivatalnál, de ez sem segített. Utolsó lehetőségként egy jótékonysági szervezethez fordult, az International Rescue Committee (IRC)-hez, ahol egy litván vette kézbe az ügyet. A litván maga is hontalannak számított, de csak a hivatalos státusát illetően, mert olyan otthonosan mozgott mindenhol, hogy legfeljebb a Holdon lett volna „hontalan". Walter Banaitisnak hívták és igazi világpolgár, goethei értelemben vett „Weltbürger" volt. Legnagyobb csodálkozásomra ígéretet tett a szerencsétlen lengyelnek, hogy egy hónapon belül családjával együtt kijuttatja Kanadába. „Hogy mondhat ilyet? – kérdezte a lengyel. – Ne hitegessen, nem bírnék ki egy újabb csalódást ezek után a szörnyű évek után." Én is valami ilyesmit akartam mondani, de Banaitis a szavamba vágott: „Rájöttem, hogy miért nem kap ez a család bevándorlási engedélyt. Egy névtelen levélben feljelentették a férfit, hogy kommunista. Még ma írok egy másik névtelen feljelentést, hogy náci. A két vád semlegesíti egymást. Majd meglátja." És valóban ez történt, a család három hónapon belül Kanadában volt.

Sokkal könnyebb megszabadulni egy halottól, mint egy élőtől, egy élő személytől csak iszonyú nehézségek árán lehet megszabadulni, ritkán akad olyan valaki, aki átvállalja a róla való gondoskodást. Annak, aki felelősséget vállal egy élő személyért, számítania kell rá, hogy az illető minden tekintetben ki akarja sajátítani. Az oltalmazó-védenc viszony pszichológiai sajátossága, hogy a védenc nem elégszik meg az étellel, a ruhával és az otthonnal, hanem abszolút igénnyel lép fel az oltalmazóval szemben, az oltalmazó tudatalattijában pedig ugyanez mint kötelezettség jelentkezik és meg is marad, akár akarja, akár nem. A védenc igénye így fogalmazható meg: „Mivel egyszer segítettél, most már mindig segítened kell! A tied vagyok örökre, ha pedig én a tied vagyok, te is az enyém vagy."

Ez az, ami az emberek áttelepítését az egyik országból a másikba olyan nehézzé teszi. A helyi és országos szintű hatóságok azért olyan szigorúak és kérlelhetetlenek ilyen tekintetben, mert tapasztalatból tudják, hogy mit vállalnak magukra, ha befogadnak valakit. Az oltalmazó-védenc viszony bénítólag hat mindkét félre, ha csak lehetséges, kerülni kell

az ilyen kapcsolat kialakulását. A „DP", a „displaced person" (hontalan személy) rövidítése régebben állítólag „személyiségzavarokkal küzdő egyén"-t is jelentett. Ha valaki a megszokott környezetéből kiszakítva arra kényszerül, hogy attól több ezer kilométerre próbáljon új életet kezdeni, ez traumás sokkot okoz. A gyökereitől megfosztott ember, elveszítve lába alól a talajt, az oltalomra szoruló védenc helyzetébe kerül, ami lelkileg megnyomorítja. Egy évig járva a különböző menekülttáborokat csak ritkán találkoztam olyan lengyellel, orosszal, vagy más szlávval, illetve baltikumival, aki el tudta kerülni ezt a veszélyt. Rendkívül erős identitástudat (vagyis az érintett saját magába vetett hite és saját értékeinek ismerete) kell hozzá.

A védenc-oltalmazó kapcsolat tulajdonképpen a fogoly-börtönőr viszony egy változata. A hosszú ideig tartó tábori élet egyfajta gyámság, amely bénító és romboló hatással van a személyiségre és szellemi leépüléshez vezet. Többször hallottam egykori politikai fogoly barátaimtól, hogy a három hónapnál hosszabb börtönben töltött idő valószínűleg maradandó következményekkel jár. Látva a németeket a fogoly szerepében – mint például Dachauban és Buchenwaldban, ahol felcserélődtek a szerepek (az őrök között ugyanis sok zsidó is volt) – vagy mindkét szerepben a német menekülttáborokban, a védenc és az oltalmazó szerepében, rájöttem, hogy mennyire ez az oltalmazó-védenc viszony határozza meg a német-zsidó kapcsolatot.

Dachauban járva láttam azokat a ruhákat, amelyeket a tábor egykori lakói viseltek, és ekkor döbbentem rá, hogy a tábor lakóinak ruhájára varrt sárga csillag és az 1948–49-es palesztin–zsidó háború idején közismertté vált izraeli zászlót díszítő Dávid-csillag ugyanaz. A németeknek és különösen a náciknak – jóllehet a cionista mozgalom nem kizárólag miattuk született meg – jóval nagyobb szerepük volt Izrael Állam létrejöttében, mint általában feltételezik. A nácik miután hatalomra kerültek, nekifogtak a birodalom „zsidótlanításának", és ha meg akarjuk érteni ennek a törekvésnek az indítékait, akkor ott kell látnunk a háttérben a két nép védenc-

oltalmazó kapcsolatát. Ez a viszony sok tekintetben megmagyarázza mindkét fél magatartását a későbbiekben.

Mint a mozgalom ideológiai elitjét és a birodalom biztonságáért felelős szervezetet, az SS-t bízták meg a zsidótlanítás végrehajtásával. 1936-ban valamennyi SS-alakulat a következő kioktatásban részesült: „A zsidó a népeket pusztító parazita féreg. A távoli, történelem előtti időktől kezdve napjainkig, ha erre lehetősége volt, szó szerint megtizedelte és romlásba döntötte azokat a népeket, amelyek befogadták. Jogos önvédelem, ha eltávolítjuk népi testünkről (Volkskörper) ezt a parazitát."

Továbbra is kétséges maradt mindazonáltal, hogyan valósítható meg gyakorlatilag a parazita eltávolítása a „népi testről". Mint az „Endlösung", a „végső megoldás" felelőse, az SS gyakorlati megfontolások alapján minden igyekezetével azon volt, hogy elejét vegye a spontán antiszemita megnyilvánulásoknak, és szervezett keretek között kívánta megoldani a feladatot. Az SS határozottan ellenezte, hogy a zsidók ki legyenek téve a lakosság zaklatásának és bántalmazásának. Hivatalos lapjuk, a *Das Schwarze Korps* (A fekete hadtest) így fogalmazta ezt meg 1935-ben: „A nemzetiszocialista mozgalom és állam határozottan ellenzi ezeket a törvénybe ütköző kilengéseket. A párt nem fogja tűrni, hogy a nemzet legszentebb értékeiért vívott harca az utcai verekedések és fosztogatások színvonalára süllyedjen." Bizonyítható tény, hogy az SS-vezetők és helyetteseik legtöbbje (a pártfunkcionáriusoktól eltérően) nem voltak kifejezetten antiszemiták. Éppen ellenkezőleg, az antiszemita megmozdulásokat primitív, ártalmas (elsősorban Németország nemzetközi hírneve szempontjából ártalmas) és „célszerűtlen" akcióknak tartották.

Az SS középszintű vezetőinek, a Gruppenführereknek egy része és közvetlen alárendeltjeik őszintén szimpatizáltak a cionista mozgalommal. Legalább egy közülük, Edler von Mildenstein, az SS Sicherheitsdienst (SD, biztonsági szolgálat) parancsnoka néhány cionista vezető személyes barátja volt. Von Mildenstein több cionista kongresszuson is részt vett, és ez meggyőzte arról, hogy a cionizmus Németország

zsidótlanításának ideális eszköze. A zsidók tömeges kitelepítése Németországból elvben megoldható lett volna olyan módon, hogy Palesztinába viszik őket. A legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy az érdekeltek minden zaklatás, üldöztetés és bántalmazás ellenére nem akarták elhagyni Németországot. A Zsidó Vallású Német Polgárok Központi Szövetségének lapja a német zsidók túlnyomó többségének a véleményét szólaltatta meg, amikor ezt írta: „Emelt fővel és méltósággal fogadjuk mindazokat a kíméletlen intézkedéseket, melyeket a németek hoznak ellenünk azon a földön, amely nekünk is hazánk." Azon kevesek közül, akik hajlandók voltak elhagyni Németországot, csak a kisebbség választotta Palesztinát, 1933-ban 19%, 1934-ben volt ez az arányszám a legmagasabb, 38%, 1935-ben 36%, 1936-ban 34%, de 1937-ben már csak 16% volt.

Más problémák is voltak természetesen. A zsidók Palesztinában való letelepítésének legfőbb akadálya az volt, hogy a palesztinai brit közigazgatás és az itt élő arabok minden eszközzel igyekeztek meggátolni a zsidó bevándorlást. A Hagana nevű zsidó földalatti szervezet fegyveres harcot indított a britek ellen, és az SS támogatta őket.

A cionista vezetők nem utasították vissza a váratlan helyről érkező segítséget. „A cionizmus elismeri, hogy van zsidókérdés – írta a *Jüdische Rundschau*, a német cionisták hivatalos lapja –, és konstruktív módon kívánja megoldani. Célja megvalósítása érdekében kész igénybe venni minden nép segítségét, az antiszemitákét éppúgy, mint a filoszemitákét, mert a cionizmus álláspontja szerint a zsidókérdés nem érzelmek dolga, hanem olyan valóságos probléma, amelynek megoldásában valamennyi nép érdekelt." Az SS szempontjából a cionizmussal való együttműködést mindenekelőtt a zsidó nacionalizmus szítása jelentette a németországi zsidók között. A *Das Schwarze Korps* 1935. május 15-i vezércikkében ez olvasható: „Nincs messze az az idő, amikor Palesztina újra keblére öleli gyermekeit, akik több mint ezeréves bolyongás után visszatérnek hazájukba. Minden jót kívánunk nekik, aminthogy az állam is."

Von Mildenstein parancsnoksága idején került Adolf Eichmann őrmesteri rangban a Sicherheitsdienst „Zsidóosztályára". Von Mildensteinhez hasonlóan ő sem volt antiszemita. Voltak zsidó rokonai, zsidó lánynak udvarolt. Mentségére szól, hogy minden rábízott feladatot igyekezett legjobb tudása szerint elvégezni. Az SD-nél a „cionista szervezkedést" kellett figyelemmel kísérnie és ebben a minőségben került személyes kapcsolatba Feivel Polkes-szel, a Hagana hírszerző szolgálatának egyik vezetőjével, és kölcsönösen meghívták egymást Berlinbe, illetve Palesztinába. Eichmann palesztinai viszontlátogatását meghiúsították az arabok által kirobbantott zavargások, így Kairóban találkoztak. A tárgyalások témája mindkét alkalommal az volt, hogy lehet ösztönözni és lehetővé tenni a német zsidók palesztinai kivándorlását (és biztosítani, hogy valóban oda menjenek, ne pedig máshová). Havi ezerötszáz font ügynöki díj ellenében Polkes vállalta, hogy rendszeresen informálja az SD-t az angolok és az arabok palesztinai tevékenységéről.

Időközben Eichmann arra a következtetésre jutott, hogy a német zsidók palesztinai kivándorlásának támogatása bumerángként hathat. Egy erről szóló feljegyzésében arra figyelmeztetett, hogy ilyen módon egy, Németországgal szemben ellenséges zsidó Palesztina jöhet létre. Eichmann kollégája, Hagen, egy sajátos veszélyre hívta fel a figyelmet: „Magától értetődően Németország nem támogathatja azt az elképzelést, hogy valamennyi hontalan német zsidó palesztin állampolgárságot kapjon, mert ebben az esetben mint úgynevezett kisebbség különböző igényeket támaszthatnak." Hagen nagy előrelátásról tett tanúságot, mert harmincöt évvel később pontosan ez következett be Izrael és a Szovjetunió viszonylatában.

Az anschluss következtében újabb háromszázezer zsidó került német fennhatóság alá. Az ösztönzés helyére ekkor a kényszerítés lépett. Az osztrák zsidók általában szegényebbek voltak, mint a német zsidók, ezért Eichmann engedélyezte a vezetőiknek, hogy külföldön pénzt gyűjtsenek a Palesztinába való kivándorlás költségeire. Alig három hónap alatt az

American Joint Distribution Commitee (Amerikai Egyesült Segélyelosztó Bizottság) segítségével több mint százezer dollár gyűlt össze. Ezen a pénzen Eichmann százötvenezer zsidót utaztatott ki Palesztinába tizennyolc hónap alatt.

A párt vezetőinek többsége mindazonáltal nem értett egyet az SD elképzeléseivel, és Eichmann sikere felbőszítette Julius Streichert és a *Der Stürmer* szerkesztőségét. Hogy a párt elitszervezete zsidó vallásra akarja visszatéríteni a zsidókat, ez túl sok volt nekik. „Egy olyan vallásra – írta a *Der Stürmer* –, amely a Talmud tanítását tekinti a legfőbb törvénynek. Annak a Talmudnak a tanítását, amely minden gaztettet megenged a nem zsidókkal szemben."

Az SD terveit végül is nem Julius Streicher hiúsította meg, hanem Joseph Goebbels, aki 1938-ban már a náci mozgalom fő antiszemitájának számított. Ő volt 1938 novemberében a kristályéjszaka felbujtója és megszervezője, bosszúból azért, mert egy Herschel Grynszpan nevű lengyel zsidó meggyilkolta von Rathot, a párizsi német nagykövetség titkárát. A kristályéjszakát követően a Goebbels nevével fémjelzett antiszemita hecckampány olyan vitákat váltott ki a párton belül, amilyenekre ritkán volt példa. Azok a náci vezetők, akik a törvényes rend és a jogbiztonság megőrzésére törekedtek, fel voltak háborodva. Reinhard Heydrich, az SD főnöke pontos listát állított össze az 1938. november 9-ére virradó éjszaka veszteségeiről: 36 zsidót megöltek, ugyancsak 36 szenvedett súlyos sérüléseket, 815 üzletet fosztottak ki, 29 áruházat, 171 magánházat és 71 zsinagógát romboltak le, 191 zsinagógát gyújtottak fel, 174 személyt tartóztattak le fosztogatásért.

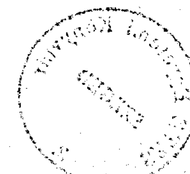
A történtek megítélése nem attól függött, hogy valaki szereti vagy nem szereti a zsidókat. Ez az előre kitervelt barbár pusztítás több mint öt évvel azután történt, hogy a nácik magukhoz ragadták a hatalmat Az „államilag irányított vandalizmus" olyan önellentmondás, amely menthetetlenül aláássa a kormány hitelét, bárhogy magyarázzák is. „A kristályéjszaka morális csatavesztés volt Németország számára", mondta Wolff SS tábornok Hafiz Khan indiai politikusnak.

Von Eberstein, a berlini rendőrség elnöke „a közerkölcsöt sértőnek" minősítette a nürnbergi perben mindazt, ami ezen az éjszakán történt. Ennél többről volt azonban szó: a kristályéjszaka arról árulkodott, hogy a kormányzat meghasonlott önmagával, és egyben a „végső megoldás" előképét is jelentette.

A nácik megfogalmazták és 1935-ben ki is hirdették ugyan a nürnbergi törvényeket, ezek foganatosítására azonban nem hoztak gyakorlati intézkedéseket, aminek természetesen megvoltak a maga okai. A zsidó a náci ideológia kulcsfigurája volt, a zsidó volt *az* ellenség, Németország *minden* bajának az oka, a zsidó volt a gyűlölet céltáblája, a bűnbak, a magyarázat minden rosszra, az ok, ami létjogosultságot adott a mozgalomnak. A zsidókérdés kulcsszerepe és érzelmi töltete miatt a gyakorlati megoldás sürgető szükségszerűség volt.

A náci párt természetéből adódóan a gyakorlatban megvalósított politika ugyanakkor a párton belüli kötélhúzás eredménye volt. A náci Németországot, a Harmadik Birodalmat, tulajdonképpen nem hagyományos módon vezették. A weimari köztársaság által hátrahagyott hatalmi vákuumot a párt – egy rendkívül heterogén, forradalmi és ultrakonzervatív elemeket magában foglaló szervezet – töltötte be. Egy olyan államhatalom, amely betartja és betartatja a törvényeket, nem hagyta volna büntetlenül a csőcselék által Goebbels uszítására elkövetett élet- és vagyon elleni bűntetteket, már csak azért sem, mert az áldozatok német állampolgárok voltak, bármennyire idegennek tekintették is őket. Tény, hogy több náci vezető Goebbels lemondását követelte. Göring, aki hivatalosan még mindig porosz belügyminiszter volt, és Himmler, a birodalmi rendőrség főnöke, megpróbálta rábírni Hitlert Goebbels menesztésére, sikertelenül. A konfliktusból Goebbels került ki győztesen, az ő akarata érvényesült 1940-ben is, ő beszélte rá Hitlert annak a hatmillió zsidónak az elpusztítására, akik a háborús hódítások következtében ekkor már a birodalom fennhatósága alá tartoztak.

Mivel az „Endlösung" megszervezője és végrehajtója az SS volt, a háború utáni első két évtizedben Himmlert és Heyd-

richet tekintették az értelmi szerzőknek is. Ezt a feltételezést azonban semmi nem támasztja alá, éppen az ellenkezőjére van bőven bizonyíték, amit egyébként a tapasztalatokból kiinduló józan ész is tanúsít. Egy 1940 májusában kelt, „A keleti területek idegen népességével való bánásmód" című memorandum szerint Himmler elutasította „a bolsevista népirtás módszerét, azon meggyőződésből kiindulva, hogy ez idegen a német néptől és képtelenség". Mivel az SS volt kijelölve a zsidótlanítási program végrehajtására, logikus, hogy a legkevésbé kellemetlen megoldásra törekedtek. A közfelfogással ellentétben az SS a humánus megoldás híve volt. Felix Kersten, Himmler háziorvosa szerint Himmler kijelentette, hogy neki magának soha nem volt célja a zsidók kiirtása. 1940 tavaszáig a zsidók szabadon távozhattak Németországból. Himmler állítása szerint a zsidók fizikai megsemmisítése Goebbels lelkiismeretét terheli, ő beszélte rá a Führert, így érvelve: „a zsidókérdés csak a zsidók totális megsemmisítésével oldható meg. Egy zsidót sem szabad életben hagyni, mert az a nemzetiszocialista Németország ellensége lesz, amíg csak él. Irgalomnak és emberiességnek tehát nincs helye." Végül is a náci ideológiát átható vallásos fanatizmus győzedelmeskedett a józan ész felett. Az Endlösung ugyanis „képtelenség" volt mint politikai program – ahogy Himmler fogalmazott. (Később, 1944-ben bevallotta a Breslauban összegyűlt Gauleiterek előtt, hogy „a végső megoldás élete legsúlyosabb problémája").

Nem véletlen, hogy az első, „Einsatzgruppen"-nak nevezett halálbrigádokat a Baltikumban és Oroszországban vetették be, és közvetlenül a front mögött. Az első időkben a zsidók tömeges kivégzését partizánelhárításnak álcázták. Egy-egy falu vagy város elfoglalása után akcióba léptek ezek az egységek, hogy megtisztítsák a területet minden olyan elemtől, amely veszélyezteti a biztonságot. Ilyenkor vezetőik a végső megoldásról szóló parancsot a komisszárparanccsal kapcsolták össze, és a partizánellenes megtorló intézkedések közé sorolták. Ennek alapján a front mögötti területeken a kisgyerekek kivételével jóformán mindenkit ki lehetett végezni

szabotázs, kémkedés vagy a megszállókkal szemben tanúsított ellenállás vádjával.

Több oka volt annak, hogy a kivégzési parancsot ilyen formában közölték a halálbrigádok tagjaival. A legfontosabb ezek között az volt, hogy meg akarták nyugtatni a lelkiismeretüket. Bármennyire különösen hangzik is, a legnagyobb lelki teher azokra a szerencsétlenekre nehezedett, akik a legpiszkosabb munkát végezték. Nem ők, ezek az elállatiasodott pribékek, akikből nem veszett ki minden emberi érzés, adták ki a parancsot és nem ők voltak azok az intellektuelek, akik kiagyalták és vonzó színben tüntették fel a parancs alapjául szolgáló elméletet.

Azok az emberek, akik az antiszemitizmus ideológiájának a megalkotóit tanácsokkal látták el, gyakran „érzékeny széplelkek" voltak, mint például az orvos és költő Gottfried Benn. Benn azt állította, hogy a kereszténység „nem járta át az emberi géneket", csak a felszínen tudott rövid ideig tartó hatást elérni, nem hatolt be a népek tudatának mélyebb rétegeibe, és arról fantáziált, hogy a náci megújulás kohójából egy új, biológiailag más embertípus születik meg. Úgy vélte, egy sor új szabály és törvényszerűség van kialakulóban, mert az érzékelés hagyományos kategóriái elavultak. Ezt írja: „Megtapasztaltuk, érezzük, hogy kisebb távolság választ el bennünket a Legfőbb Lénytől, és sokkal meghittebb a kapcsolatunk vele, mint amilyennek ez az eszme és a valóság kétezer éve hirdetett szembenállásából következnék." Megdöbbentő, hogy milyen nagy része volt Gottfried Bennek és a hozzá hasonló „érzékeny széplelkeknek" a náci ideológia megalapozásában.

A partizánelhárításra, valamint az egyéb biztonsági szempontokra való hivatkozás hasznos és szükséges álcázásnak bizonyult. Egy bizonyos ideig, helyenként hetekig, máshol hónapokig, az SS-halálbrigádok tagjainak még saját bajtársaik, a Wehrmacht tagjai előtt is sikerült eltitkolniuk, hogy mit csinálnak. De amikor kitudódott, a biztonsági követelményekre való hivatkozás legalábbis „formális" igazolást adott a tevékenységükre. Márpedig erre kétségbeejtően szükségük

volt a katonáknak, ez volt az a védőkorlát, amely megvédte őket a lábuknál tátongó szakadéktól. Erre az igazolásra és álcázásra leginkább természetesen a halálbrigádok tagjai szorultak rá, akik nem nélkülözhették azt a meggyőződést, hogy tevékenységük szükséges és jogos.

Szerettem volna tudni és azóta is többször felteszem magamnak a kérdést: tisztában volt-e szavainak súlyával Seyss-Inquart, amikor ezt mondta Nürnbergben a bíróság előtt: „Az volt az érzésem, és ezt minden területen igazolva láttam, hogy a zsidók szükségszerűen a nemzetiszocialista Németország ellenségei. Nem volt kétségem afelől, hogy rászolgálnak a büntetésre. Mint egy megszállt terület vezetője tényként kezeltem ezt, mert arra a felismerésre jutottam, hogy ellenállással, defetizmussal és más ellenséges megnyilvánulásokkal kell számolnom, elsősorban a zsidók részéről." Seyss-Inquart szemében tehát a zsidó eleve bűnös, anélkül, hogy vádat emeltek volna ellene, és ezzel lényegében ugyanazt mondja, mint Goebbels, amikor a zsidók kiirtásának szükségszerűségét hangoztatta Hitler előtt. Ugyanakkor Seyss-Inquart, a buzgó katolikus, önérzetesen visszautasította, hogy tudomása lett volna a zsidók fizikai megsemmisítéséről. A Harmadik Birodalomban a hivatalnokok és a funkcionáriusok ugyanúgy védelmezték és igyekeztek gyarapítani a saját felségterületüket, mint régen a hercegek és nagyhercegek. Seyss-Inquart nem tartozott az agresszív hercegek közé, nem akarta növelni hatáskörét, csak megőrizni, és mindazt, ami ezen kívül volt, rábízta a Szent Német-római Birodalom császárára, „minden idők legnagyobb stratégájára", akiben fenntartás nélkül hitt.

Albert Speer, Hitler építésze és későbbi teljhatalmú fegyvergyártási minisztere a következőkkel magyarázta azt, hogy a náci vezetők nem tudtak a zsidókkal és más külföldiekkel szemben elkövetett atrocitásokról: a vezetők, akárcsak minden német, ösztönösen érezték, hogy van valami a háttérben, amiről jobb nem tudni. A titokba való beavatást tehát mindenáron igyekeztek elkerülni, nehogy a felelősségben és a

bűnrészességben is osztozniuk kelljen. Ez ugyanis túlment volna azon, amit egy érzékeny lélek el tud viselni.

De még a kevésbé érzékeny lelkek is arra törekedtek, hogy minél kevesebbről kelljen tudniuk. Tény, hogy voltak olyan esetek, amikor a hóhérlegények viselkedése kimerítette a klinikai szadizmus fogalmát, de ez ritkán fordult elő, és magukból az elkövetőkből is csömört és undort váltott ki. Láttam olyan képeket, amelyeken egyenruhába öltözött, szőke hajú, fiatal németek mosollyal az arcukon baltával vágják le egy jugoszláv partizán fejét. Nem hittem azonban az ilyen képeknek és most sem hiszek. A hencegő virtuskodás nagyon gyakran a belső bizonytalanságot leplezi.

A legkegyetlenebb SS-hóhérok ideg-összeroppanást kaptak, mint például a hírhedt Erich von dem Bach–Zelewsky Gruppenführer. Eugen Kogon leírása alapján tudunk egy német katonáról, akit fegyverrel kényszerítettek arra, hogy lelőjön egy zsidó kislányt, és ettől egész életére mániás depressziós lett. A gázkamrák megépítésének egyik fő oka az volt, hogy a kivégzőosztagok tagjai lelkileg nem bírták elviselni ezt a borzalmas munkát, és elsősorban a németek. A kivégzőosztagok ugyanis főleg lengyelekből, baltikumiakból, ukránokból álltak – és zsidókból, akik az életükkel fizettek, ha nem hajtották végre a rájuk kiosztott feladatot.

A gázkamra a tömeges kivégzés hatékonyabb eszköze volt ugyan, de megfosztotta ezt a „hadműveletet" az elkerülhetetlen biztonsági intézkedés látszatától, így Himmler továbbra is szükségesnek tartotta, hogy lelkesítő szónoklatokat tartson a csapatoknak. Egy Nürnbergben idézett beszédében a következőket mondta: „A legtöbben közületek tudják, mit jelent az, ha száz, ötszáz vagy ezer hulla fekszik előttünk kiterítve. Az, hogy megtanultuk elviselni az ilyen dolgokat, és néhány kivételtől eltekintve sikerült megőriznünk lelki egyensúlyunkat, megacélozta az erőnket. Olyan dicsőséges fejezetet írtunk történelmünk lapjaira, amiket még senki nem írt és nem is fog." Kerstennek, Himmler háziorvosának bizonyára nem okozott problémát annak kiderítése, miért van páciensének krónikus gyomorgörcse.

Gyakran hivatkoznak arra, hogy amikor Hitler 1940-ben, katonai sikerei csúcsán, meghirdette a születésüktől fogva idióták, a szellemileg súlyosan visszamaradottak és a gyógyíthatatlan örökletes betegségben szenvedők elpusztítását jelentő eutanáziaprogramot, a közvélemény ellenállása olyan erős volt, hogy jobbnak látta a program végrehajtását a háború idejére „felfüggeszteni". Az eutanáziaprogram ellenzői között volt természetesen a két német egyház is. Ennek alapján sokan azon a véleményen vannak, hogy amennyiben az *Endlösung*-gal szemben is hasonló ellenállás bontakozik ki, szinte biztos, hogy életek millióit lehetett volna megmenteni.

Ez az összehasonlítás mindazonáltal nem korrekt. Az *Endlösung* soha nem volt nyilvánosan meghirdetett program. A hóhérlegényeknek és bűntársaiknak „nem járt el a szájuk", még családi körben sem, amikor szabadságra mentek. Nem volt semmi okuk arra, hogy eldicsekedjenek azzal, amit csinálnak, éppen ellenkezőleg, maguk is szívesen megfeledkeztek volna róla. Mint ahogy már megpróbáltam rámutatni, nagyon is hihető, hogy a németek többsége nem tudott a „végső megoldás"-ról – sokszor azért, mert nem akartak tudomást szerezni róla.

Két egymástól alapvetően különböző lelki folyamat állt ennek hátterében: az egyik a vallásos hagyományok alapján kialakult ellenérzés volt, a másik pedig a bűn távol tartására való törekvés, a bűnről való görcsös tudni nem akarás a morális érintetlenség megóvása érdekében. A német „Mitwisser" („együtt tudó") cinkost jelent. A dilemmát és azt, hogy mit jelentett volna a dilemmával való szembesülés a németek számára, XII. Pius szavaival jellemezhetjük. Az *Osservatore Romano* berlini tudósítója, Eduardo Senatro megkérdezte tőle, miért nem tiltakozott a zsidók legyilkolása ellen. A kérdésre a pápa a következőképpen válaszolt: „Kedves barátom, ne felejtse el, több millió katolikus szolgált a német hadseregben. Megtehettem volna, hogy lelkiismereti konfliktus elé állítom őket?"

Amikor Adolf Eichmannt elfogták és Izraelben bíróság elé állították, egy televíziós társaság megbízásából interjúsorozatot készítettem Nyugat-Németországban. Az interjúalanyok különböző korúak voltak, és arról kérdeztem őket, hogy mi a véleményük a küszöbönálló perről. Legnagyobb csodálkozásomra a negyven év felettiek gyakran vélekedtek úgy, hogy a zsidók maguknak köszönhetik azt, ami történt. Arra, hogy miért, ez volt a válasz: „Mert megfeszítették az Úr Jézus Krisztust!" Azért lepett meg a válasz, mert amikor az *Anna Frank naplójá*-t 1957-ben bemutatták Németországban, a darab egyértelműen pozitív fogadtatásban részesült, és évekig műsoron volt. Volt olyan időszak, amikor tizenegy különböző rendezésben játszották egyidejűleg a német színházakban, a fiatalok pedig „Anna Frank-klubokat" szerveztek többmilliós taglétszámmal. Ausztriában ugyanakkor egész más volt a helyzet: Linzben, Hitler kedvenc városában, a bemutatót követő első előadást félbe kellett szakítani. Már a bemutató is csaknem botrányba fulladt, mert egy jelenetnél a nézők közül többen a színpadra rohantak. Bécsben alig egy hétig játszották a darabot és megsemmisítő kritikát kapott. A kritikusok többnyire azon fanyalogtak, hogy miért kell ezt a témát színpadra vinni. „Végtére is – írta az egyik – a zsidók csak magukat hibáztathatják."

Nem lepett meg, hogy ennyire különböző fogadtatásban részesült a darab a két országban. A háború után úgy tartották számon Ausztriát (különösen Salzburgot és Tirolt), mint a nácizmus melegágyát. Bécsnek még most is az a híre, hogy az antiszemitizmus európai fellegvára. Hadd idézzem a feleségem egyik rokonának a megállapítását (maga is negyedrészben zsidó): „Egy katolikus ország nem is lehet más, mint antiszemita."

9 / ZSIDÓK NÉMETORSZÁGBAN

Aki görögül tanul, első olvasmányaként valószínűleg ezzel a szöveggel találkozik: „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az Ige." János evangéliumának prológusa indokolja meg, hogy miért kell hallgatnunk az Igére. Az Ige pedig így szól:

A főpapok és a vének pedig reá beszélék a sokaságot, hogy Barrabást kérjék ki, Jézust pedig veszítsék el. Felelvén pedig a helytartó monda nékik: A kettő közül melyiket akarjátok, hogy elbocsássam néktek? Azok pedig mondának: Barrabást. Monda nékik Pilátus: Mit cselekedjem hát Jézussal, akit Krisztusnak hívnak? Mindnyájan mondának: Feszíttessék meg! A helytartó pedig monda: Mert mi rosszat cselekedett? Azok pedig még inkább kiáltoznak vala, mondván: Feszíttessék meg! Pilátus pedig látván, hogy semmi sem használ, hanem még nagyobb háborúság támad, vizet vévén, megmosá kezeit a sokaság előtt, mondván: Ártatlan vagyok ez igaz embernek vérétől; ti lássátok! És felelvén az egész nép monda: Az ő vére mi rajtunk és a mi magzatainkon. (Mt 27,20–25)

„...az *egész* nép monda: Az ő vére mi rajtunk és a mi magzatainkon." A klasszika-filológus Nietzsche gúnyos megjegyzése szerint sajátos, hogy Isten ilyen rossz görögséggel ír. Ha eredeti nyelven olvasunk valamit, ez fokozott figyelmet igényel, cserében viszont meghitt közelségbe jutunk az olvasott szöveggel. A Biblia nyelvének ereje és kifejezőkészsége mindig nagy hatással volt rám. A keresztények és zsidók közötti ellenségeskedés legfőbb oka a keresztre feszítés, és az, hogy ezt Izráel „egész népe" magára vállalta. Olyan szembenállás ez, amelyben nincs lehetőség kompromisszumra: Krisztus elfogadása és elutasítása között lehet csak választani, köztes megoldás nem létezik.

A zsidóság üldözése akkor kezdődött, amikor Nagy Konstantin császár keresztény hitre tért. A konstantinuszi fordulattal ugyanis a kereszténység államvallássá lett, és a császár udvari papja nem késlekedett kijelenteni, hogy a zsidóknak nincs helyük a mennyországban. Ettől fogva a zsidóknak diszkriminációban és üldöztetésben volt részük, az egyház úgy tekintett rájuk, mint Isten haragjának legfőbb célpontjára, mint erkölcsileg romlott, parázna szektára. Nagy Theodosius kiadott egy törvényt, amely bujálkodásnak nevezi a keresztények és zsidók közötti házasságot, és néhány év múlva feldühödött keresztények zsinagógákat romboltak Itáliában, Afrikában és Kis-Ázsiában. Szent Ambrus arra figyelmezteti híveit, hogy a zsidókkal való mindennemű kapcsolat bemocskolja őket. Justinianus császár elvette az afrikai zsidóktól a zsinagógáikat, keresztény templomokká alakította át őket, és olyan törvényeket hozott, amelyek minden joguktól megfosztották a zsidókat. Legalizálta a zsinagógák lerombolását, és sikerült kiszorítania a zsidókat az élet csaknem valamennyi területéről, mindössze néhány gondosan megválogatott foglalkozást hagyva meg nekik. Ekkor alakultak ki az első gettók. A szó olasz eredetű, valószínűleg a „borghettó"-ból származik, ami a „borgo" (a városnak a városfalon kívüli része) kicsinyítőképzővel ellátott alakja.

Bosszúból a zsidók keresztény templomokat romboltak le, mint például Caesareában a szamaritánusok támogatásával a VI. században, II. Justinianus alatt. Ilyesmi azonban ritkán fordult elő. A régebbi krónikaírók tényként említik meg, hogy a zsidók közvetlenül vagy közvetetten felelősek a korai keresztényüldözésekért. A III. században, száz évvel azután, hogy a rómaiak leverték az utolsó jelentősebb zsidó felkelést, a Bár Kochba-lázadást, kezdett lassan körvonalazódni a zsidók belső ellenállása. A IV. században jött létre az Ószövetség kiegészítéseképpen a Talmud, a zsidó törvények rendszerbe foglalása a hozzájuk fűzött magyarázatokkal együtt, a judaizmus spirituális, morális és etikai alapköve. A két intézmény – a keresztény egyház és a zsinagóga – ugyanabban az évszázadban, a középkor előestéjén öltött végleges formát és szilárdult meg.

A két vallási közösség között azóta is van kölcsönhatás, ami vonzás és taszítás egyszerre, de a kölcsönös taszítás többnyire erősebb a régi és az új hit követői között: a régi hiten lévők azt tartják, hogy még nem jött el a Messiás, az új hit követői szerint már eljött és újra el fog jönni. A keresztény–zsidó ellentétek történetében jelentős szerepet játszottak a konvertiták, így a zsidók hajlamosak arra, hogy a kereszténységet a judaizmuson belüli forradalmi mozgalomnak tekintsék. A legfanatikusabb zsidóüldözők a katolikus főpapok között, kezdve Epiphaniosszal, folytatva, de nem befejezve a kilencezer autodafét rendező Torquemada főinkvizítorral, zsidó konvertiták voltak. A korai középkorban a keresztény hitre tért rabbik nagy becsben álltak az egyházban, mert olyan képzettek voltak, hogy a keresztény teológusok nem versenyezhettek velük. A zsidók töltötték be továbbá a közvetítő szerepét az ókor és a középkor, az európai történelem vezető kultúrái, a görög, a római és az arab kultúra és a különböző nyelvterületek között. A nemzetek, kasztok és társadalmi osztályok kapcsolatában is ők voltak a közvetítők (kitéve ezzel magukat mindkét fél haragjának). A zsidó tudósok természetesen elsősorban az ószövetségi tudományokban jeleskedtek.

A zsidók voltak az első hermeneutikusok (az elnevezés Hermesnek, az istenek hírnökének nevéből származik), az írásmagyarázat tudományának megalapítói. A zsidó volt az első tudós nép, a „könyv népe", és ezt a keresztények soha nem bocsátották meg nekik. A renegát rabbik ugyanakkor kiváló katonái lettek a kereszt ügyének, akárcsak később azok a kommunista tudósok, akik átállva a másik oldalra, az antikommunista keresztes hadjárat élharcosaivá váltak. Az első középkori könyvégetés felbujtója a dominikánus Nikolaus Donin, egy La Rochelle-i konvertita volt. Donin mint a legveszélyesebb írásművet jelentette fel IX. Gergely pápánál a Talmudot, és sikerült elérnie, hogy huszonnégy szekérre valót vetettek belőle tűzre Párizs egyik terén.

Az egyház számára a judaizmus volt *a* hamis hit, *a* babona. A német szó a hamis hitre az „Afterglaube", szószerint anushit. A középkorban a néphit az ördögöt az anusszal hozta kapcsolatba, az arc ellentétével, a test „tisztességtelen" felével, amit a szenny, a bűz és a gonoszság forrásának tekintették. Hasonlóan érdekes az „Aberglaube" – babona – etimológiája, ami szó szerint „ellenhitet" jelent. A középkorban az „ellen"-hitnek, a babonának ugyanolyan jelentősége volt, mint az „igazi" hitnek, a kereszténységnek. Az „ellenhit" az igazi hit definíciójának negatív oldala.

Az „ellenhit" fogalmába természetesen sok minden belefér, a judaizmusnak azonban az egyház különleges jelentőséget tulajdonított, megalkotva az „ebrorum execranda perfidia" – „a zsidók gyalázatos álnoksága" formulát, a IX. században pedig a „de perfidis judaeis" – „az álnok zsidókat illetően" kifejezés a liturgiába is belekerült. A negyedik lateráni zsinat 1215-ben az eretnekekkel helyezte egy szintre a zsidókat és elrendelte, hogy megkülönböztető jelet viseljenek, valamint felállította az inkvizíciót. III. Ince pápa kinyilvánította, hogy Isten örökös rabszolgaságra kárhoztatta a zsidókat, büntetésül azért, mert halálra adták Krisztust. A zsidók szolgai állapotáról való tételt Aquinói Tamás az egyházjogba is belefoglalta. Eszerint az egyháznak, a királyoknak és a hercegeknek ugyanúgy jogukban áll a zsidók javaival rendelkezni, mint a sajátjukkal. Az egyház tette a zsidókat uzsorásokká, hogy azután megbélyegezze őket ezért. (A sors iróniája, hogy az uzsorakamatra való pénzkölcsönzés tilalma a kereszténységben egy hasonló tartalmú rabbinista tilalomra megy vissza, valamint arra, hogy az Ószövetség elítéli a kamatra való pénzkölcsönzést.) A zsidók rabszolgai státusából következően a királyok személyes tulajdonuknak tekintették őket, ahogy Szent Tamás is mondja: „Bűneik miatt a zsidók örök szolgaságra vannak kötelezve az uralkodókkal szemben." Így alakult ki az a helyzet, hogy zsidók intézték az uralkodók pénzügyeit – ami a keresztes hadjáratok idején különlegesen fontos szerepet juttatott nekik –, és meggazdagodtak. Ugyanakkor pedig a zsidóról alkotott kép a csaló és álnok hitelező képével azonosult, és a gyűlölet és üldözés kihívó céltáblájává vált. III. Henrik elvette a zsidóktól a nagy londoni zsinagógát, a canterburyi érsek pedig 1282-ben minden zsidó imahelyet

bezáratott Londonban. 1290-ben II. Edward aláírt egy rendeletet, amely szerint hat hónapon belül valamennyi zsidónak el kellett hagynia Angliát. Az Angliából elűzött zsidók Franciaországba menekültek, holott rituális gyilkosság vádjával 1288-ban már itt is zsidókat égetett az inkvizíció.

A legsúlyosabb és legtöbbet hangoztatott keresztény vád a zsidók ellen a rituális gyilkosság mítosza volt. Eszerint a zsidók keresztény gyermekeket rabolnak el, és vad orgiák közepette feláldozzák őket, hogy kedvére tegyenek a vérszomjas Jehovának. Chaucer *Canterburyi mesék* című művében találkoztam először ezzel a mítosszal, a priorissza történetében, ahol „az angol irodalom atyja" elmondja a kis Hugh of Lincoln történetét. A gyermek hazafelé tart az iskolából, és a gettó mellett elhaladva a Szent Szűzről énekel. Ekkor rátámadnak a gonosz zsidók és megölik. Amikor a holttestet megtalálják, a kis Hugh újra dalra fakad és folytatja a szent éneket. Oxfordban megdöbbentett Lewis cinikus megjegyzése Shylockkal kapcsolatban – mindazok után, ami a második világháború alatt történt –, de ekkor még nem ismertem fel, hogy a priorissza meséje mögött az egyház által sugalmazott és ösztönzött rituálisgyilkosság-mítosz áll. Bizonyára azért nem, mert a történet egy irodalmi mestermű része (és ez sok mindenre mentség), másrészt pedig olyan régi dolognak tűnt az egész: 800 évvel azután olvastam, hogy Chaucer annyi érzéssel (és annyi gyűlölettel) megírta. A történetet mindenesetre olvasni fogják, amíg lesz valaki, aki angol irodalmat olvas. Hasonló szellemiségben íródtak a passiójátékok, ahol népes közönség jelenlétében folyt a zsidók becsmérlése. (Az utóbbi időben kísérletek történtek arra, hogy a zsidókat sértő részeket kihagyják a passiójátékok szövegéből.)

A keresztény egyháznak saját tapasztalatból tudnia kellett volna, hogy az üldöztetés olyanokból is mártírt csinál, akik távol álltak attól, hogy szent életűek legyenek. A zsidók szentté (héberül kádos) avatták az inkvizíció áldozatait. Az üldöztetések belsőleg megerősítették a zsidóságot, akárcsak az első századok keresztényüldözései az egyházat. Mint ez lenni szokott, a kölcsönös gyűlölködés mindkét oldalon fokozta a tü-

relmetlenséget azokkal szemben, akik a saját táboron belül hajlottak a toleranciára. Provokációban egyik oldalon sem volt hiány.

Ez az ellenségeskedés mindazonáltal nem két egyenrangú fél küzdelme volt, mert Nagy Konstantin keresztény hitre térése több mint másfél évezredre meghatározta az erőviszonyokat Nyugat-Európában. 1290-ben kiűzték a zsidókat Angliából, 1306-ban Franciaországból, 1492-ben pedig Spanyolországból. A zsidók kiűzetése a legkegyetlenebb módon Spanyolországban zajlott le, ahol – és mert – spanyolok, mórok és zsidók éltek együtt. Ez az együttélés olyan kulturális felvirágzást jelentett, ami egyedülálló Spanyolország és talán az egész emberiség történetében. Az pedig, hogy a zsidók az ország elhagyására kényszerültek, olyan kulturális sterilitást eredményezett, mint Németország és Ausztria „zsidótlanítása" a Harmadik Birodalom idején. A III. Ferdinánddal kezdődő korszak spanyol királyai a „három vallás királyának" nevezték magukat. A „büszke spanyolok" legbüszkébbjei a zsidók voltak, ők irányították az ország pénzügyeit, a közigazgatást, és közülük kerültek ki a diplomaták. A spanyol zsidók gazdagok voltak, műveltek, és kifinomult ízléssel rendelkeztek. „A világ legrégibb arisztokráciájának" tekintették magukat és tekintik ma is – csaknem ötszáz évvel a félszigetről való kiűzetés után. Ők az elit elitje, a szefárdok.

És ez volt a baj. A zsidók fölébe kerekedtek a keresztényeknek, amit a keresztényeknek nap mint nap érzékelniük kellett. A legriasztóbb az a hatás volt, amit a rabbik tettek a keresztény hívekre: sokkal képzettebbek és ékesszólóbbak voltak, mint a keresztény papok. Ez tömeges áttérési hullámot indított el a keresztények között, amivel betelt a pohár. Az egyházi hatóságok azzal próbáltak visszavágni, hogy erőszakkal kényszerítették a zsidókat a kereszténység felvételére. Amikor azután kiderült, hogy az erőszakkal krisztianizált zsidók csak külsőleg fogadták el a rájuk kényszerített hitet és titokban továbbra is a régi vallásukhoz ragaszkodnak, az egyházi vezetők igazolva látták az „álnok zsidókról" alkotott képet. Az áttérés ugyanakkor lehetővé tette a zsidók számára,

hogy olyan pályákon is érvényesülhessenek, amelyek eddig el voltak zárva előttük. Így még fenyegetőbb színben tűnt fel az a veszély, amit az egyház szerint az államra nézve jelentettek. A papok azt prédikálták a templomokban, hogy a zsidók a hatalom megszerzésére törekednek és szolgasorba akarják taszítani a keresztényeket. 1391. június 6-án a felbőszült tömeg feldúlta a sevillai gettót, a Juderíát, több mint négyezer zsidót megöltek, az életben maradottak egy részét pedig eladták rabszolgának az araboknak. Córdobában kétezer zsidót – férfiakat, nőket és gyerekeket – mészároltak le. Kasztíliában legalább hetven zsidó hitközséget számoltak fel. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy Spanyolországban a zsidók tömeges lemészárlását az egyház nem csak eltűrte, hanem buzdított is rá. A hirtelen elszabadult terrorhullám még több zsidót indított arra, hogy kikeresztelkedjék, az ördögi kör tehát teljessé vált. A történtek jóvátehetetlen következményekkel jártak mindkét oldalon: a keresztények még bizalmatlanabbakká váltak a zsidókkal szemben, általában is, de a konvertitákkal szemben különösen, a zsidó közösségeken belül pedig a zárkózottság és vaskalapos konzervativizmus uralkodott el, hitüket és életüket a lehető legszűklátókörűbb talmudista szemlélet határozta meg. Kasztíliában egy pápai bulla vezette be az inkvizíciót, 1478-ban. Az inkvizítorok először különválasztották a konvertitákat és a hitvalló zsidókat, majd felszólították ez utóbbiakat, hogy harminc napon belül szolgáltassák ki minden titkukat. Ezután a konvertiták következtek. Ilyen módon az inkvizíció totális megfigyelő hálózatot épített ki. 1492-ben Ferdinánd és Izabella aláírt egy rendeletet, amely minden zsidót száműzött Spanyolországból. A rendelet okként arra hivatkozik, hogy a zsidók a saját hitükre csábítják a „frissen megtért keresztényeket".

A mai Németország területére a rómaiakkal érkeztek az első zsidók, és a Rajnától nyugatra létesítettek kolóniákat – Köln (Colonia) és Trier (Augusta Treverorum) –, valamint a Dunától délre. A legtávolabbi pont, ameddig eljutottak, Regensburg (Castra Regina) volt. Az első keresztes háborúig (1096) nincs jele annak, hogy üldözték őket Németországban. Éppen ellenkezőleg, az ebből az időből fennmaradt középületeket díszítő, fából és kőből faragott figurák között fegyveres zsidókat is lehet látni, ami azt bizonyítja, hogy nem rabszolgák, hanem katonai szolgálatot teljesítő szabad polgárok voltak. Az első keresztes hadjárat után azonban egy csapásra megváltozott a helyzet, és egy 1103-ban, Mainzban kiadott rendelet már a papokkal, nőkkel és parasztokkal együtt a védelemre szoruló személyek közé sorolja őket. 1215-ben a negyedik lateráni zsinat megtilt minden érintkezést a keresztények és a zsidók között. Ez volt az első ilyen rendelet Németországban, és azt is előírta, hogy a zsidóknak megkülönböztető jelet kell viselniük. (A háború után, amikor a szövetséges katonáknak meg volt tiltva a legyőzött ellenséggel való fraternizálás, ők viselték magukon a megkülönböztető jelet, az egyenruhát.)

A három legelterjedtebb hazugság a zsidókat illetően a középkorban a következő volt: a szent ostya meggyalázása, a kutak megmérgezése és a rituális gyilkosság. (A németek azt hitték, hogy a zsidóknak keresztény vérre van szükségük olyan titokzatos és félelmes betegségek gyógyítására, amelyeknek csak ők vannak kitéve. Az is elterjedt hiedelem volt, hogy keresztény vérrel sütik a pászkaünnepen fogyasztott kovásztalan kenyeret.) 1298-ban bandákba verődött csavargók és vallási fanatikusok – többségükben parasztok – egy Rindfleisch (marhahús) nevű különc arisztokrata vezetésével száznegyvenhat zsidó közösséget likvidáltak Frankföldön, Sváb-földön, Bajorországban és Ausztriában. Keresztény forrás szerint mintegy százezer zsidót mészároltak le ebben a „keresztes hadjáratban". A XV. század folyamán gyakorlatilag Németország minden nagyobb városából kiűzték a zsidókat, és arra kényszerítették őket, hogy a városfalon kívül különálló települést építsenek fel maguknak. Ez rendkívül szűk keretek és szigorú szabályok közé szorította az életüket, és azt eredményezte, hogy jobban kötődtek a Talmudhoz és bizalmatlanabbakká váltak a külvilággal szemben, mint Európa más részeiben élő testvéreik. Egy tekintetben azonban nem volt különbség németek és zsidók között: valamennyien a Reich-

nek, a Szent Német-római Birodalomnak voltak az alattvalói, és mind a zsidók, mind a németek tragédiája erre vezethető vissza.

A legnémetebb német, Luther Márton megjelenése a történelem színpadán nem csökkentette, hanem fokozta a zsidók vallási alapon történő üldözését. Pedig pályája kezdetén Luther fölöttébb jó szívvel volt irántuk. 1523-ban ezt írta: „A bolondok, a pápák, a püspökök, az álbölcsek, a szerzetesek, a kegyetlen szamárfejek úgy bántak a zsidókkal, hogy minden jó keresztény a legszívesebben maga is zsidó vallásra térne." (Friedrich Heer, akitől a témával kapcsolatos ismereteim származnak, hozzáteszi, hogy a zsidóknak a keresztények által okozott szenvedései valóban sok keresztényt a zsidó vallásra való áttérésre indítottak.) „Úgy bántak a zsidókkal, mint a kutyákkal, bántalmazták és kiforgatták őket a vagyonukból... Pedig a Megváltó rokonai, unokatestvérei, testvérei – nincs más nép, amelyet Isten olyan gazdagon ajándékozott volna meg, mint őket, rájuk bízta a Szentírást." Később azonban, amikor a lutheri tanok határozott formát öltöttek, és a reformátor felfogása szerint az igaz vallás ötven egymást követő nemzedék teológusainak torzításaitól megszabadítva visszaállíttatott eredeti fundamentumára, Isten igéjére, jaj volt annak, aki nem fogadta el ezt az egyedül üdvözítő igazságot. A zsidók is közöttük voltak, és Luther nem késlekedett az ördög zsinagógájának nevezni őket.

Ahogy Luther öregedett, és a zsidók továbbra sem gyakoroltak bűnbánatot, egyre szélsőségesebb hangnemben beszélt róluk. Utolsó prédikációját, amelyet négy nappal halála előtt tartott szülőhelyén, Eislebenben, kizárólag a zsidóknak szentelte: azt követelte, hogy űzzék ki őket német földről. A zsinagógák felgyújtását és a héberül írt könyvek elkobzását már régebben is szorgalmazta. Odáig ment, hogy a zsidókat még az imádkozástól is el akarta tiltani. Luther ezáltal a későbbiekben az antiszemita propaganda forrásává vált. Zsidóellenes kijelentései szellemesek, hatásosak, nagyhangúak, ellentmondást nem tűrőek. Így elsősorban ő a felelős azért,

hogy egész német földön, különösképpen pedig Poroszországban, fellángolt a vallási türelmetlenség.

A legkevésbé sem meglepő, hogy olyan mélységes csalódást okoztak Luthernak a zsidók, amikor nem értékelték világraszóló tettét, az ingyenkegyelemről szóló hittétel megalkotását. Luther Pál apostol utódának tekintette magát, akinek egyik legfontosabb feladata a zsidók megtérítése. Ez azonban nem sikerült neki, sőt úgy érezte, attól kell tartania, hogy a zsidók megfertőzik a reformátori tanítást. Ez a félelem tükröződik első zsidóellenes pamfletjében, amelynek címe: *Levél a szombatosok ellen*. A reformációt követő vallásos megújulás fényében különösen szembeszökő és fájdalmas volt számára, hogy a zsidók továbbra sem fogadják el a Megváltót. Luther ezután csalónak és hitszegőnek nevezte a zsidókat, mindenféle fekete mágia és boszorkányság művelőinek, és még azzal is megvádolta őket, hogy a Bécs kapuinál álló török szövetségesei. (Luther tévedett, nem a zsidók, hanem a legkeresztényibb uralkodó, a francia király állt ebben az időben szövetségben a szultánnal.) Ugyanilyen váddal illeti a zsidókat három és fél évszázaddal később a *La Civiltà Cattolica* című lap 1895. február 5-i száma: „Azért teremtette Isten a zsidókat, hogy az árulók kémei legyenek." Ez a cikk, sok más hasonlóval együtt, a franciaországi Dreyfus-per idején íródott „a zsidó–német–republikánus–szabadkőműves" összeesküvés ellen. Ami Luthert illeti, nem átallotta arra biztatni olvasóit, hogy irtsák ki (ausrotten) a zsidókat, és olyan hangot ütött meg, hogy Heinrich Bullinger svájci reformátor Luther antiszemita kirohanásait inkább disznópásztorhoz, mint lelkipásztorhoz tartotta méltónak. Pontosan követhetők azok a nyomok, amelyek Luther pamfletjeitől a német protestáns antiszemitizmuson keresztül Streicher *Stürmer*-éig vezetnek. A *Zsidók ellensége* 1570-ben jelent meg, a *Zsidók pörölye* 1604-ben, akárcsak a *Félelmes zsidó istenkáromlások gyűjteménye*.

A harmincéves háború után arra ösztönözték a zsidókat, hogy mint kereskedők, pénzváltók és diplomaták lépjenek a fejedelmek szolgálatába. Azért bizonyultak különösen alkal-

masnak ilyen feladatokra, mert nem voltak helyhez kötöttek, rokoni kapcsolataik révén otthonosan mozogtak egész Európában, és mint a társadalmon kívül állók, minden cím és rang nélküli „udvari ügyintézők", csak a helyi szuveréntől függtek. Ugyanakkor a fejedelem védelmét is élvezték, és ez a kivételezett helyzet kihívta a kisnemesek, a városi polgárok és a parasztok gyűlöletét, amit fokozott, hogy a fejedelmek a zsidók közreműködésével érvényesítették érdekeiket mindezen társadalmi rétegek és a céhek rovására. Bizonyos foglalkozásokban, így a hivatalnoki és egyes értelmiségi pályákon a zsidók gyakorlatilag azonos esélyekkel nyerhettek alkalmazást, mint a nem zsidók. 1678-ban vettek fel először zsidót német egyetemre (Odera-Frankfurtban), korábban a német zsidók csak itáliai egyetemeken tanulhattak. Más protestáns egyetemek, mint Heidelberg, Halle és Königsberg követték Frankfurt példáját, a katolikus egyetemek azonban csak száz évvel később nyitották meg kapuikat a zsidók előtt (a bécsi egyetem 1787-ben).

A XVIII. század végén a felvilágosodás eszméi a gettók falai közé is behatoltak. A racionalizmus fellazította a vallási dogmák szűk kereteit. Ilyen tekintetben Luther fellépése korszakalkotó jelentőségű volt, Luther szabadította fel a lelkiismeretet az egyház és a zsinagóga gyámsága alól. Luther kijelentése, amely szerint „az a hely, ahol mint férjnek és feleségnek meg kell tanulnunk együtt élni Istennel, a lelkiismeret", az emberi lelkiismeretet – és a tudatot – teszi a világmindenség középpontjává. Azzal, hogy Luther az Isten és az egyes ember közötti kapcsolat közvetlenségét és meghittségét hangsúlyozza, Isten egyenrangú partnerévé teszi az embert. Azzal pedig, hogy a Szentírást, az Igét tekintette a hit dolgaiban a legfőbb tekintélynek, megfosztotta a hierarchiát az exegézis monopóliumától, és ezt az egyén jogává tette. Olyan tett volt ez, amellyel Luther talán még Prométheuszt is túlszárnyalta. Mindenkinek joga van tehát a saját lelkiismerete szerint értelmezni a Szentírást, ami azt jelenti, hogy vallási kérdésekben az egyetlen döntőbíró az egyén józan belátása, vagyis Luther a lelkiismeretet az értelemnek rendeli alá. Döntő fordulatot jelentett ez az egyház hagyományos tomista felfogásához képest, amelyben a hitet illette meg az elsőbbség az értelemmel szemben. Ilyen forradalomra nem volt példa a történelemben, Luther fellépésének jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni. Jellegzetesen német tett volt, és az is jellemző, hogy az egyetlen német forradalom vallási forradalom volt.

A német forradalmat – a reformációt – megelőzte egy olyan esemény, amelynek színhelye ugyancsak és nem véletlenül Németország volt, és amely nélkül aligha került volna sor a reformációra. A mainzi Gutenberg-szobor talapzatába ezek a szavak vannak belevésve:

Artem, quae Graecos latuit latuitque Latinos
Germani sollers extudit ingenium.
Nunc, quidquid veteres sapiunt sapiuntque recentes
Nun, sibi, sed populis omnibus id sapiunt.

[Azon elmés mesterséget, amely ismeretlen maradt
a görögök és a rómaiak előtt,
Leleményesen feltalálták a németek.
Így tehát mindent, amit a régiek tudtak, tudnak a
mostaniak is.
Tudásukat nem tartják meg maguknak, hanem megosztják
minden néppel.]

Gutenberg találmánya, a könyvnyomtatás és Luther vallásújítása, valamint a Biblia lefordítása (amihez szükségszerűen és mintegy mellesleg meg kellett alkotnia a német nyelvet – ez a teljesítmény már önmagában véve is olyan óriási, hogy csak Dante művéhez, az olasz nyelv megteremtéséhez mérhető) feljogosítja a németeket – legalábbis a saját szemükben –, hogy mint régebben a zsidók, a „könyv népének" tekintsék magukat. De melyik ez a könyv?

A törvénytáblákat, amelyeket Mózes Istentől kapott, Luther megfordította. Azáltal, hogy Luther a lelkiismeretet az értelem részévé tette, a filozófia, amelyet a középkorban a

teológia szolgálójának tekintettek, fölébe kerekedett a teológiának. Luther nélkül nem jöhetett volna létre Kant filozófiai rendszere. Már maga ez a cím, *A tiszta ész kritikája* is a lutheri forradalomra utal. Luther kiragadta az egyént abból a világból, amelyben Istent az egyház vagy a zsinagóga képviseli, és egy olyan világba helyezte bele, amelyben Isten nemcsak jelen van, hanem azonos vele. Heinrich Heine szerint Németországban lelt a panteizmus a legtermékenyebb talajra, és a legnagyobb német gondolkodók és művészek ennek a vallásnak voltak a követői.

A németek, Luthernak, Kantnak és másoknak köszönhetően túljutottak a teizmuson. „Szabadok vagyunk, ne parancsoljon nekünk egy zsarnok, kinőttünk a gyermeksorból, nincs szükségünk semmiféle atyai gondoskodásra. Nem tekintjük magunkat valami nagy mester találmányának. A teizmus a rabszolgák, a gyermekek, a kálvinisták, a genfi órásmesterek vallása." Tévedés, mondja Heine, hogy a panteizmus vallási közömbösséghez vezet. Éppen ellenkezőleg, ha az ember felfedezi magában az Istenséget, ezt tudatni kívánja az egész világgal, és az igazi heroizmus nagy tettei immár a Föld dicsőségét hirdetik. Ez nem azt jelenti, hogy a német panteizmus a francia forradalom és a felvilágosodás materializmusának ellenlábasaként lép fel. Pontosan a fordítottja igaz: a materializmus támogatókra fog lelni a német panteisták között, olyan támogatókra, akik mélyebb forrásból merítik a meggyőződésüket, egy vallásos szintézisből. Heine szerint Luther megszabadította láncaitól az individuális ego Prométheuszát, és korlátok nélküli hatalmat adott az emberi akaratnak szándékai megvalósítására. Heine előre látta, hogy milyen végzetes következményekkel jár, ha a természettudós a természettudományokban rejtőző kozmikus erők birtokába jut. Ha a természettudós kapcsolatba kerül a természet mélyén munkálkodó őserőkkel, ha rájön, hogy fel tudja idézni a hajdani germán múlt szellemeit, akkor újra életre kel benne a régi germán harci kedv, amely nem a rombolás vagy a hódítás kedvéért akar harcolni, hanem magában a harcban leli örömét.

Heine úgy vélekedett, hogy a kereszténységnek sikerült ugyan megszelídíteni ezt a harci szellemet, legyőzni azonban nem tudta, és ha bekövetkezik az, hogy darabokra törik a kereszt, akkor újra elszabadul a germán harcosok vad dühe. Különös, hogy a szimbólumok mennyire rímelnek egymásra: a horogkereszt nem más, mint a darabokra tört kereszt. A kereszt törékeny, írta Heine 1852-ben, és eljön az idő, amikor darabokra fog törni.

Akkor újra életre kelnek majd a régi kőistenek, kitörlik szemükből az elmúlt ezer év porát és előlép Thor hatalmas kalapácsával, hogy lerombolja a gótikus katedrálisokat. Ha halljátok ezt a morajlást és dübörgést, legyetek óvatosak, szomszédaink gyermekei, ti franciák, és be ne avatkozzatok abba, amit mi odahaza, Németországban művelünk. Rosszul járhattok... Ne mosolyogjatok ezen a figyelmeztetésen, egy álmodozó jó tanácsán, aki óv benneteket a kantiánusoktól, a fichteánusoktól és a természetfilozófusoktól. Ne mosolyogjatok a fantasztán, aki azt jövendöli, hogy a szellem világában lezajlott forradalom a fizikai valóságban is meg fog ismétlődni. A gondolat megelőzi a tettet, mint a villám a mennydörgést. Ez a német égzengés német módra, lassan de biztosan közeledik, és ha olyan robajt hallotok, amelyhez fogható még nem volt a világtörténelemben, akkor tudni fogjátok, hogy Németországban kezdetét vette az égiháború. Ennek hangjától élettelenül hullnak majd alá az égből a sasok és behúzott farokkal kushadnak barlangjukban az oroszlánok még a legtávolabbi szavannákon is. A francia forradalom ártatlan pásztorjáték volt ahhoz képest, ami Németországban fog történni... Mint egy amfiteátrum lépcsőjén sereglenek majd össze a világ népei Németország határain, hogy tanúi legyenek a nagy-nagy harci játéknak.

1783-ban megjelent Moses Mendelssohn, a „zsidó Luther" fordításában Mózes öt könyve és a Zsoltárok könyve, ami mérhetetlenül felháborította a németországi rabbikat. Úgy

vélték ugyanis, hogy profanizálja a Szentírást, ha kiveszik a szent nyelv védelme alól. Mendelssohn német Bibliáját több városban elégették (jellemző módon ilyen égetések csak Kelet-Európában voltak). Ám a zsidók „szekularizációja" ugyanolyan feltartóztathatatlanul haladt előre, mint a keresztényeké. A felvilágosodás hatására tömegesen hagyták el a gettókat és ezzel érvényüket vesztették a rájuk vonatkozó korlátozások. A felvilágosodást Napóleon hozta magával, akit Hegel „Weltgeist zu Pferd"-nek, lóháton járó világszellemnek nevezett. Hegel szellemességének francia fordítása talán még az eredetinél is jobb: la raison à cheval, a lóháton járó ész. Általános vélemény a történészek között, hogy a Napóleonnal szembeni ellenállás Németországban sajnálatos módon a felvilágosodás nemzeti alapon való elutasításával járt együtt. Képletesen szólva Németországban sortűz fogadta és halálos találat érte a felvilágosodást. A poroszokban és velük együtt a németek többségében a francia megszállás felébresztette a nemzeti öntudatot, és a hódítókkal együtt a felvilágosodást is kiűzték országukból, majd a továbbiakban is makacsul elzárkóztak előle, mert francia eredetű volt, ami az ő szemükben egyet jelentett a németellenességgel. A német nacionalizmust elvető Goethe lelkesen üdvözölte Napóleont és haláláig helytelenítette a németek ellenállását vele szemben. Napóleon bukása után Németországban visszavonták a legtöbb olyan intézkedést, amely az állampolgárok egyenlőségét volt hivatva biztosítani, közöttük a zsidókat érintő intézkedéseket. Mindet azonban nem lehetett visszavonni.

Poroszországban sok olyan intézkedés maradt érvényben, amely előnyös volt a zsidók számára, és a helyzet továbbra is javult. Karl Marx a porosz iskolarendszer produktuma. A legnémetebb zsidó és a legzsidóbb német zsidó volt. A zsidók mélyreható elemzőkészsége párosult benne a németeknek a mechanikus absztrakcióra való hajlamával. Az ipari munkásság létszámának gyors növekedése Németországban és Nyugat-Európában arra a felfedezésre juttatta Marxot, hogy bizonyos hasonlóság van a fajta és a társadalmi osztály között, különösen az új, elnyomott nemzetközi munkásosztály és a

régi elnyomott vallási közösség, a zsidó fajta között. Marx felfogása részben felfedezés, részben kiagyalt elmélet. Az otthontalan zsidó fajta képzetét vitte át a nemzetközi proletariátusra. A fajta bizonyos körülmények között azonosítható a társadalmi osztállyal. Az etnikai csoportokat a közös szokások, közös érdekek tartják össze. Egy eszme, egy hit, egy vallás képes arra, hogy homogén tömeggé formálja és összetartsa az embereket. A görög εθνοζ főnév az εθω (szokott tenni valamit) igéből származik. A nemzet alapjában véve nem más, mint „olyan emberek közössége, akik megszokták, hogy együtt élnek".

Vagy humanitárius megfontolások alapján, vagy attól az ösztönös indíttatástól vezérelve, hogy biztos menedéket találjon saját népének, Marx új otthont teremtett minden nép elnyomottjainak. Tette ezt olyan módon, hogy a kulturális és vallási kategóriákat társadalmi és gazdasági kategóriákra cserélte, a fajta fogalmát az osztály fogalmával helyettesítette. Maxime Ducamp érveire, aki védelmébe vette a nacionalizmust, Marx ingerülten így válaszolt: „Hogy várhatja el tőlünk, hogy hazaszeretők legyünk, amikor Titus óta nincs hazánk?" A proletariátus fogalmának megalkotásával és a „Világ proletárjai, egyesüljetek!" csatakiáltással hadat üzent a régi világnak. Azt hirdette meg, amit barátja, Heine megjósolt: a világforradalmat. Ez is prométheuszi tett volt: világrengető következményei voltak, amelyek hatása mindmáig érezhető. Egyrészt új fogalmi kombinációkat hozott létre, a materializmust téve az elnyomottak filozófiájává, és szembeállította velük a gazdagokat, az elnyomókat. Amikor tehát Marx kizsákmányolókról és kizsákmányoltakról beszél, újfajta módon osztja ketté a világot. Másrészt ugyanakkor kiteszi a zsidóságot annak a vádnak, hogy a kommunizmus melegágya. Ezzel az osztályharcos szemlélettel szemben, amely nem veszi figyelembe a nemzeti kötöttségeket, a németek – beleértve a német zsidók többségét – továbbra is a klasszikus, földrajzilag körülhatárolt népi közösségekhez ragaszkodtak: a hagyományokhoz, a vérhez, a „talaj-gyökérhez" és jogfolytonossághoz. Az egyedül üdvözítő megoldást továbbra

is a fajtaközösség, a régi pogány-germán törzsi tudat megőrzésében látták.

Itt ismét nyilvánvaló a kommunizmus egyenlősítő munkaetikája és a törzsközösség közötti hasonlóság. A közösség feladata mindkét esetben az, hogy az egyént a tömeg részévé formálja, a kiindulópont és a cél azonban szöges ellentétben áll egymással: míg az egyiknél a fajtaszempont az elsődleges az osztályszemponttal szemben, a másiknál az osztályérdek van alárendelve a fajtaközösség érdekeinek. A kommunizmus a szociális eszme segítségével kívánja elültetni az emberekben a maga „nacionalizmusát” (a munkások közös érdeken alapuló nemzetközi szolidaritását), míg a fasizmus a szélsőséges nacionalizmuson keresztül próbál megvalósítani valamiféle szocializmust. A kommunizmus nemzetközi fasizmus, a fasizmus nemzeti kommunizmus. Nem ok nélkül nevezték a németek a maguk törzsi alapon létrejött szervezkedését nemzetiszocializmusnak. A korai náci vezetők, elsősorban Otto és Gregor Strasser tisztában voltak azzal, hogy a kommunizmus és a fasizmus fogalma felcserélhető. Marx szerint az anyagi (gazdasági) érdekek összessége képezi a társadalom alapjait, és a kultúra csupán ennek az alapnak a felépítménye. A tradicionalisták (nemcsak a fasiszták, hanem a kapitalizmus hívei általában) úgy vélik, hogy a kultúrát meghatározó tényezők, mint például a vallás és a művészet, jelentik az alapot, amelyre az élet gazdasági és materiális része ráépül. A kapitalista és a kommunista álláspont kapcsolatban áll egymással és kölcsönösen hat egymásra az ipari társadalomban, nem létezhetnek egymás nélkül. A kérdés, hogy a két rendszer közül melyik jelent tartósabb megoldást, túlságosan szerteágazó ahhoz, hogy egyértelmű választ lehessen rá adni. A kommunizmus nem oldotta meg a nemzetiségi problémát (annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert maga Sztálin írt a kérdésről alapvetőnek szánt nagy elméleti munkát), a kapitalizmus nem oldotta meg az osztályproblémát. A kommunizmus nemcsak hogy nem volt képes megvédeni az európai zsidókat, hanem nagymértékben felelős az őket ért katasztrófáért. Figyelemre méltó, hogy mindkét mozgalomnak zsidók voltak

a kezdeményezői, a marxisták alkották meg a nemzetközi szocializmus, a cionisták pedig a nemzetiszocializmus modelljét. Herzl Tivadar és Martin Buber világosan látták, hogy az egymással ellentétes erők harcában a zsidó őshaza visszaszerzése és hagyományos nemzeti alapon való védelmezése biztosítja a legjobb esélyt a zsidóságnak arra, hogy megmeneküljön a kipusztulástól.

Mindezen tényezők jórészt magyarázatot adnak a cionizmus és a nemzetiszocializmus közötti meglepő hasonlóságra, valamint arra a többnyire burkolt, de néha nyíltan megmutatkozó szimpátiára is, amellyel a náci vezetők viseltettek a cionizmus iránt. Ha pedig az időben hozzánk közelebb álló eseményeket vizsgáljuk, magyarázatot kapunk a németek és az osztrákok csaknem viharos lelkesedésére, amellyel Izrael látványos győzelmét fogadták a hatnapos háborúban. Végül pedig annak a megértéséhez is közelebb kerülünk, hogy miért volt elkerülhetetlen az összeütközés Izrael és a Szovjetunió között. Nem is történhetett volna másképp. A zsidók internacionalisták, a világ egyetlen faji alapon álló internacionalistái, és igényt tartanak arra, hogy a Szovjetunió engedje szabadon azt a mintegy hárommillió orosz zsidót, akiknek faji identitástudatát a szovjet kommunizmus hiába próbálta feloldani a gazdasági egyenlőség mítoszában. Vagyis arról van szó, hogy az oroszok hárommillió zsidó túszt tartanak fogva.

A német zsidók döntő többsége nem lett se marxista, se cionista, hanem fokozatosan és egyre nagyobb meggyőződéssel asszimilálódott. (Nem kívánjuk eldönteni, hogy ezért elismerés vagy elmarasztalás illeti-e őket.) Tény, hogy a bismarcki Reich megalapítását követően, amelyben a zsidók minden korlátozás nélkül polgárjogot nyertek, többségükben német nacionalistákká váltak. Az első német tiszt, aki elesett az első világháborúban – egy önkéntes hadnagy –, zsidó volt. Feleségem nagyanyja, Toni Ullstein, minden gyermekét megkereszteltette (protestánsnak). A feleségem soha nem született volna meg, ha a nagybátyja, Karl Ullstein zsidó önkéntes tisztjelölt nem hozza össze a parancsnokát, Fritz Ross hadnagyot a húgával. Rudolf Ullstein (U-4) századosi rang-

De a németek, a Habsburg és a Hohenzollern-alattvalók egyaránt, éppen olyan fennhéjázók voltak, mint a zsidók. A felvilágosodás és az iparosodás létrehozott egy középosztályt, amely paraszti és kispolgári eredetű volt, és részt kért magának a közéletből. Ez a folyamat egybeesett a zsidóknak a gettókból való kiszabadulásával, és szűnni nem akaró vetélkedés folyt a német és a német zsidó újgazdagok között, hogy melyik múlja felül a másikat előkelőség dolgában. A zsidók feltűnő előrenyomulása valamennyi területen egyre fokozta a németek irigységét, akik úgy érezték, hogy az idegenek megfosztják őket saját hazájukban az érvényesülés lehetőségétől. A frusztrált és deklasszált egyén ösztönösen a vérségen alapuló közösségben keres menedéket. A németeknél ez az ösztön ősprimitív erővel jelentkezik. A zsidóság olyan elit volt, amelynek életmódját, gondolkodását a saját törvényei szigorú keretek közé szorították, és zárt közösséget alkotott. A zsidók mindig összetartanak, szokták mondani. Ez az összetartás szép dolog, de vannak rossz oldalai is. A németek megpróbálták utánozni a zsidókat, a fajiság gondolatának előtérbe kerülése ezzel magyarázható. A „felsőbbrendű faj" elmélete a zsidó „választott nép" dogma megfelelője. Mindkét igény, a régi zsidó dogma és az új keletű német elmélet, vallásos tételekre hivatkozik. A keresztények által kialakított hagyományos kép a kapitalista (uzsorás) zsidóról és a magántulajdon megszüntetéséről szóló marxista tétel bármennyire is ellentétes egymással, közös bennük az anyagiakra való irányultság, és azt a vádat látszik erősíteni, hogy a zsidók istene a Mammon, a pénz. Az egyház mind a kapitalizmust, mind a kommunizmust a zsidókkal azonosította.

Az egyház már ősrégi időktől fogva pénzsóvársággal vádolta a zsidókat. A vádnak a keresztényszocialisták adtak politikai színt a katolikus Ausztriában. Karl Lueger, aki Bécs legkiválóbb polgármestere volt, de egyetértett az „egyszerű emberek antiszemitizmusával", úgy jellemezte a zsidókat 1890-ben a Birodalmi Tanács előtt, mint akiket „hihetetlenül fanatikus gyűlölet és olthatatlan bosszúvágy" tölt el. „Mi a

farkas, az oroszlán, a párduc, a leopárd, a tigris ezekhez az emberi formába öltözött bestiákhoz képest?" – tette fel Karl Lueger a szónoki kérdést. Az oroszországi októberi forradalom után a zsidókat a kommunizmussal azonosították. Ignatz Seipel prelátus (a keresztényszocialista Néppárt vezetője és Ausztria kancellárja 1927 és 1932 között) egy 1927-ben tartott beszédében idézi pártja programjának azon részét, amely a „zsidók túlsúlya és aknamunkája" elleni harcról szól, majd hozzáteszi: „Az a tény, hogy az orosz bolsevisták, a velük szövetkezezett német és osztrák kommunisták és a szélsőségesen radikális osztrák szocialisták vezetői és propagandistái legnagyobbrészt zsidók, elegendő magyarázattal szolgál a lakosság antiszemitizmusára." Kevés zsidó származású konzervatív politikus volt Németországban, a monarchiában pedig egyáltalában nem létezett ilyen. Mind faji, mind vallási alapon ki voltak zárva a jobboldali pártokból. A nép szemében mindaz, ami szemben állt a zsidók által képviselt jelenségekkel – az iparosodással, az urbanizációval, a modernizmussal, a gyökértelenséggel, az istentelenséggel („hát nem ők feszítették meg a Megváltót?"), a törvények semmibevevésével, a radikalizmussal, a szocializmussal, a bolsevizmussal, a forradalommal, az erkölcstelenséggel –, elválaszthatatlanul összefonódott a német fajelmélettel és a keresztény vallással. Ez az egybefonódás az első világháború után vált teljessé. A politika klerikalizálódásával párhuzamosan a vallásos élet is egyik napról a másikra átpolitizálódott Németországban és Ausztriában. Az *Allgemeine Rundschau* című német katolikus hetilap 1920 újévjén arra szólítja fel a világkatolicizmust, hogy „ébredjen fel" és tiltakozzék az ellen a „gonosztett" ellen, amit a versailles-i békediktátum jelent. „Ahogy a keresztényeket egykor az oroszlánok elé vetették a pogány Rómában – írja a folyóirat –, úgy vetnek most bennünket a szabadkőműves-zsidó világplutokrácia mohó hiénái elé."

Ahogy Friedrich Heer megjegyzi, ez már a hitleri terminológia. A katolikus egyház Németországban és Ausztriában nem volt demokratikus intézmény, mint ahogy máshol sem.

A germán törzsi társadalom sem volt az. Azok, akik az egyiket vagy a másikat tekintették eszményképüknek, vagy mindkettőt, egy biztos, határozottan irányító atyai kézre vártak, és minden rossznak okát a tekintélytisztelet hiányában látták. A katolikus hierarchia egyszerűen nem tudott nem patriarchális berendezkedésű társadalmat elképzelni, az egyház tehát ösztönözte és támogatta azokat a mozgalmakat, amelyek Európa különböző országaiban tekintélyuralmi rendszereket hoztak létre, így Olaszországban, Németországban, Spanyolországban, Portugáliában, Magyarországon, Lengyelországban, Szlovákiában és Horvátországban. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a katolikus vagy a protestáns egyház a fasiszta és a „radikálisan fasiszta" (náci) mozgalmakkal szövetkezett. Nem ilyen egyszerű a helyzet. Az egyház gyakran megpróbálta kifogni a szelet a fasizmus vitorlájából azzal, hogy átvett bizonyos fasiszta jelszavakat. Így például amikor meghirdette a „keresztény antiszemitizmust", ezzel elhatárolódott a politikai és a vulgáris antiszemitizmustól. Robert Körber, hogy csak egyet idézzünk a sok osztrák író és egyházi személyiség közül, azt állítja, hogy a keresztény antiszemitizmus „csaknem egyidős Krisztus egyházával". Szép számmal akadtak olyan osztrák katolikus egyházi szerzők, akik azt írták Jézusról, hogy nem zsidó volt, hanem „galileai" – ő volt az első „nagy árja" –, és abban látták legfőbb érdemét, hogy a judaizmussal szemben az *igazi* vallást hirdette és ezért áldozta fel magát a kereszten.

Miután a zsidók vereséget szenvedtek Krisztustól a hitben, ezt azzal bosszulták meg, követve a gonoszt, hogy az anyagi világ felé fordultak. „A palesztinai zsidóknak a Római Birodalom valamennyi tartományába való szétszórattatásával egy olyan jövőbeli zsidó világforradalom magvait sikerült elvetniük, amelynek tüzeit még a XX. században sem sikerült eloltani" – írja Theodor Pugel bécsi történészprofesszor. Érdekes módon Pugel Akiba ben Joszéf prófétát tekinti a „zsidó világforradalmár" prototípusának, a Kr. u. 131-ben, Traianus alatt kitört Bár Kochba-lázadás egyik vezetőjét, amikor „a világ zsidóságának démoni erői gigantikus kísérletet tettek a

zsidó világbirodalom megalapítására". Egy Münchenben élő, politikusi pályára készülő osztrákot hasonló gondolatok foglalkoztattak. Dietrich Eckart a húszas évek elején megjelent „Asztali beszélgetések" című művében a következő jelenetet írja le:

Hát ez az – kiáltott fel –, rossz nyomon vagyunk! [Hitler itt arról a titokzatos erőről beszél, amely mindent egy bizonyos irányba mozgat.] Márpedig ez az erő létezik, jelen van a történelem kezdetétől fogva. A nevét is tudjuk, úgy hívják: a zsidó. – Ezután az Ószövetség után nyúlt, gyorsan fellapozta és ezt mondta: – Tessék, itt a recept, hogy főzik a zsidók ördögi kotyvalékukat. Micsoda ostoba mamlaszok vagyunk mi, antiszemiták. Mindenre gondolunk, csak a legfontosabbra nem. – Majd lassan, tagoltan, minden szót hangsúlyozva ezt olvasta fel: „Egyiptomit egyiptomira uszítok, hogy testvér testvér ellen, embertárs embertársa ellen, város város ellen, tartomány tartomány ellen harcoljon..."

A beszélgetés úgy folytatódik, hogy Eckart emlékezteti Hitlert: Luther szerint valamennyi zsinagógát és zsidó iskolát fel kellene gyújtani. Hitler válasza: „Az iskolák és a zsinagógák felgyújtásával nem sokra mennénk. Ha egyetlenegy zsinagóga és egyetlenegy zsidó iskola sem volna, ha az Ószövetség és a Talmud soha nem létezett volna, a zsidó szellemiség akkor is itt volna közöttünk és munkálkodnék. A kezdetektől fogva itt van, és nincs egyetlen zsidó sem, aki ne ezt a szellemiséget testesítené meg. Különösen szembeszökő ez az úgynevezett felvilágosult zsidók esetében..." 1938-ban Hans Frankkal, akkori igazságügy-miniszterével beszélgetve a birodalmi kancellárián, Hitler az Újszövetségre hivatkozik: „Az evangélium szerint amikor Pilátus meg akarja feszíttetni Jézust, a zsidók ezt mondják: »Az ő vére mi rajtunk és a mi magzatainkon.« Talán nekem kell érvényt szereznem ennek az átoknak."

A politika és a vallás közötti kapcsolat egyre szorosabbá vált Németországban és Ausztriában. 1922-ben Münchenben, a

német katolikusok 62. kongresszusán (a rendezvényt Pacelli bíboros, a későbbi XII. Pius pápa nyitotta meg) a katolikus vezetők, köztük Konrad Adenauer, egymással versenyezve ostorozták a versailles-i békediktátumot. A két legvehemensebb szónok a Saar-vidéki (ezt a területet a franciák szállták meg és csak 1935-ben került vissza Németországhoz) és a danzigi katolikusok küldötte volt. „Lélekben veletek vagyunk – mondta ez utóbbi –, amíg üt az egyesülés órája. Nem tarthat sokáig az, ami annyira természetellenes, mint Németország keleti felének megcsonkítása." A szudétanémetek küldötte hasonló eltökéltséggel nyilatkozott: „Azért vagyunk itt, hogy még szorosabbra fűzzük a nemzeti és vallási egybetartozás szálait... Mi is hűséges néptársaitok vagyunk. Talán eljön az a nap, amikor megszűnik Németországban a széthúzás. Nagy nap lesz ez Németország történetében és számunkra is, akik idegen iga alatt szenvedünk." A rendezvény elnöke, Konrad Adenauer ugyancsak felemelte szavát a „Versailles-ban Németországra kényszerített béke" ellen és felszólította a francia katolikusokat, hogy „a németekkel együtt keressenek olyan megoldást, amely mindkét országnak javára válik". Faulhaber bíboros arról a béketeremtő erőről beszélt, amit az egyház képvisel, és heves kirohanást intézett Franciaország és a Népszövetség ellen. „A Népszövetség mai formájában – mondta –, csak arra jó, hogy Németország gazdaságának megbénítására használják fel. Nem a békét szolgálja, hanem új háborúk tűzfészke, a plutokraták játékbarlangja." A bíboros még ennél is továbbment. Megsemmisítő ítéletet mondott a weimari köztársaságról és annak megalkotóiról: „A forradalom – jelentette ki, utalva azokra az eseményekre, amelyek Vilmos császár lemondásához és a weimari köztársaság megalapításához vezettek – esküszegés volt, hazaárulás és Káin jegyét viseli magán."

Az átpolitizált egyház és a klerikalizált politika nagy egymásra találása volt, amikor 1933 őszén a katolikus ifjúsági mozgalom *Die Schildgenossen* (Pajzsszövetség) című hivatalos kiadványa ezt írta: „Amikor az egyház 1870-ben kimondta,

hogy a pápa csalatkozhatatlan, magasabb szinten előrevetítette napjaink történelmi jelentőségű döntését a politika szintjén. Mindkét döntés a felülről rendelt hatalomnak való engedelmeskedést választja a meddő vita helyett, az egyik a pápát fölébe helyezi a zsinatnak, a másik a Führert a parlamentnek." Ennek a nagy lelkesedének az előzménye a Vatikán és a Harmadik Birodalom közötti konkordátum volt, amelyet 1933. július 20-án írták alá. (A július 20-a, úgy látszik, sorsdöntő nap az újkori német történelemben.) A konkordátum, a korszak egyik legvitatottabb dokumentuma, Pacelli bíboros tizenhárom évig tartó fáradhatatlan erőfeszítéseinek az eredménye. Pacelli ugyanis meg volt győződve róla, hogy az egyháznak ugyanúgy szüksége van Németországra, mint Németországnak az egyházra. XI. Pius pápa ugyanezen okból hagyta jóvá a konkordátumot: Isten által rendelt védőbástyának tekintette a Harmadik Birodalmat, elsősorban a bolsevizmus elleni harcban, de általában az egyre hanyatló tekintélytisztelet megóvásáért vívott küzdelemben is. A németek jelentős része is így tekintett a Harmadik Birodalomra. Sok német (és nem csak németek) feltűnő hasonlóságot vélt felfedezni az ecclesia militans (a küzdő egyház) és a militarista német állam között, a keresztény misszió, a kolostorok és szerzetesek között az egyik oldalon és az SA és az SS között a másik oldalon, a kereszt és a horogkereszt között. Ez a szemléletmód öltött formát a konkordátumban, amely szerint az újonnan kinevezett püspököknek hűségesküt kellett tenniük a nemzetiszocialista államra (26. cikkely), és minden egyházi szertartás keretében imádkozni kellett a kormányért és a német népért (30. cikkely). A konkordátum megtörte a német katolikusok ellenállását Hitlerrel és a nemzetiszocializmussal szemben, amit kifejezően ábrázol Hubert Lanzinger festménye: Hitler látható rajta lóháton, fényesen csillogó lovagi páncélban, horogkeresztes zászlóval a kezében. Oroszlánszívű Richárd, Toulouse-i Rajmond, Bouilloni Gottfried és a bolsevik sárkányt legyőző Szent György volt egy személyben.

Heer rámutat, hogy a katolikus Hitlert nem közösítették ki az egyházból és a műveit nem tették indexre. Egyáltalában

mikor lehetett volna kiközösíteni? Bajorországban, az 1923-as sörpuccsot megelőzően? De hát a bajorok – kormány és nép egyaránt – a nacionalistákkal szimpatizáltak, a rövidéletű, abszurd és véres müncheni tanácsköztársaság leverőivel. A müncheni tanácsköztársaság a maga abszurditásával sokkolta a bajorokat. Traumatikus hatással volt Pacelli pápai nunciusra is, aki ebben az időben éppen Münchenben tartózkodott, és bizonyára itteni élményei tették a kommunizmus kérlelhetetlen ellenfelévé. Pacelli reagálása a Münchenben tapasztaltakra egyben a katolikus egyház álláspontja is volt az első német proletárdiktatúrával kapcsolatban, amely a sors iróniája folytán éppen a katolikus Bajorországban jött létre, olyan vezetőkkel, akik között kettő külföldi, sőt orosz és még a tetejébe zsidó volt. Ki kezdeményezte volna ilyen körülmények között a Vatikánban Hitler kiközösítését – Pacelli? Hitler sikerére nem volna magyarázat, ha nem állt volna mögötte olyan államhatalom, amely a változó belnémet erőviszonyok között ezer éven keresztül mind a mai napig megőrizte önazonosságát és önállóságát, a bajor állam. Nem véletlen, hogy Bajorország lett a nemzetiszocialista mozgalom otthona. Hitler landsbergi fogsága amolyan szanatórium, kényszerpihenő volt, luxuskörülmények között, és szinte korlátlanul fogadhatott látogatókat. De Bajorország továbbra is biztos menedéket jelentett Hitler számára, amíg elérkezettnek nem látta az időt arra, hogy Berlinbe menjen és érvényesítse hatalmi igényeit.

Hogy Hitlert nem közösítették ki az egyházból, de még csak meg sem fenyegették vele (nem volt egyébként gyakorló katolikus), annak mindenekelőtt az volt az oka, hogy a Hitler név egyet jelentett a nemzetiszocialista mozgalommal. Hitler a nemzetiszocializmus terméke volt, vagy inkább azzá vált. A nemzetiszocializmus viszont nem Hitler műve volt. Nemzetiszocializmus nélkül nem lett volna Hitler, nemzetiszocializmus ugyanakkor lett volna Hitler nélkül is, és hasonló sikereket ért volna el, vagy talán még nagyobbakat. Hitler kiközösítése tehát teljesen értelmetlen lett volna. Nem ő találta

ki a vezérelvet, nem ő írta a szerepet, csak eljátszotta. Hitler véletlenül „adódott”, és a körülmények tették azzá, ami lett. Nem az a döntő, hogy mivé tette Hitler a nemzetiszocializmust, hanem az, hogy mivé tette (vagy mivé nem tette) a nemzetiszocializmus Hitlert.

10 / BERLIN

Mint a hadsereg civil osztálya alkalmazottjának, évi négy-öt ezer dollár volt a jövedelmem és egy négyszobás szolgálati lakást kaptunk Frankfurtban a Hansa-Allee 116. szám alatt, közvetlenül az I. G. Farben épülete mögött, ahol ekkor a németországi amerikai főmegbízott hivatala volt (American High Commissioner for Germany – HICOG). Tulajdonképpen ugyanabban a háztömbben laktam, mint öt évvel korábban összekötő tisztként, csak akkor a SHAEF foglalta el az I. G. Farben épületét. (Amikor ezeket a sorokat írom, az épület még mindig katonai célokat szolgál.) Egyszóval a városszerte „aranygettónak" nevezett nagyedben éltünk. Házalók, koldusok, kéregetők hada árasztotta el a HICOG-hoz tartozó lakásokat. Naponta ötvenszer is szólt a csengő. Két évvel voltunk a valutareform után, ami ugyan a gazdasági felemelkedés feltétele volt, de politikailag megosztotta az országot. A németek ekkor még nagyon szűkös körülmények között éltek. A látogatók általában festményeket, rajzokat, saját készítményű apróságokat árultak, és többnyire nagyon szánalomra méltók voltak.

Egy nap, amikor már ki tudja, hányadszor csöngettek, egy alacsony, cingár és meglehetősen rosszul öltözött ember állt az ajtó előtt, hajadonfőtt, az elmaradhatatlan aktatáskával a kezében (a németeket nem lehet elképzelni aktatáska nélkül, bizonyára ezzel születnek). Valami miatt úgy adódott, hogy ezzel a becsengetővel kurtábban bántam, mint szoktam. – Köszönöm – mondtam –, nincs szükségünk semmire – és becsaptam az orra előtt az ajtót. A látogató másodszor is megnyomta csengőt, és mielőtt másodszor is elküldtem volna, a cingár emberke figyelmeztetőleg felemelt karral közölte velem, hogy Leopoldnak hívják és a nagybátyám. – Nincs Leopold nevű nagybátyám – válaszoltam, mire ő ezt mondta: – De bizony van –, és besétált mellettem az ajtón. Kiderült, hogy az anyósom öccse, Leopold Ullstein, vagy U–1–4 (azaz a dinasztiaalapító Leopold Ullstein elsőszülöttének negyedszülötte). Nem a német nyomor, hanem az angol szűköl-

ködés jegyeit viselte magán. Az Ullstein család egy része ugyanis Angliába menekült, akik közül a következők voltak még életben Leopoldon kívül: Rudolf (U–4), a „család esze", Friedrich (U–5–1), akit „Sir Frederick"-ként emlegettek, és nemcsak kifogástalan oxfordi angolsága miatt, Tante Martha, Louisnak (U–2), az első nemzedék legtekintélyesebb tagjának özvegye és a családi részvénytársaság 26%-os birtokosa. Minderről és egyéb családi dolgokról Leopold világosított fel, látogatásának első négy percében.

Leopold, ahogy mondják, mindenkinek lyukat beszélt a hasába. A lakásunk dugig volt rokonokkal, mert szívesen benéztek hozzánk úton Berlin és Bécs vagy Berlin és London között. Ilyenkor aztán nem volt menekülés Leopold szóáradata elől. Az apósom egyszer a fürdőszobában keresett menedéket, de Leopoldon nem lehetett kifogni, az ajtón keresztül mondta a magáét lankadatlanul. Leopold a két világháború között Heidelbergben tanult, szobatársak voltak Robert Oppenheimerrel. Az Oppenheimer és az Ullstein sarj közös rezideálása mindazonáltal nem tartott sokáig, mert Oppenheimer „agyon akarta verni Leopoldot egy székkel", legalábbis az Ullstein családi krónika szerint. Az mindenesetre tény, hogy tettlegességre került sor közöttük, és ezért egy időre mindkettőjüket kitiltották az egyetemről. Az incidenst Ullstein-részről az ifjú Oppenheimer labilis idegrendszerével magyarázták, mások szerint nem volt semmi baj Oppenheimer idegeivel, csak nem bírta elviselni a nap mint nap rázúduló szózuhatagot, és ezért vágott egy széket Leopold fejéhez.

Frankfurt nevezetességei közé tartozott, hogy itt volt a szövetségesek kártalanítási bizottságának a központja. Ezért a Frankfurter Hof nevű szállodát, ahol a legtöbb emigráns lakott, amíg az ügyüket intézték, a helybeliek Hotel Kárvallottnak nevezték. Az Ullstein család vagyonának – vagy korábbi vagyonának – legnagyobb része persze Berlinben volt, de a bécsi bíróságok is tárgyaltak egy nem éppen jelentéktelen Ullstein kárpótlási ügyet, a Waldheim-Eberle nyomda és kiadó ügyét. Voltak továbbá a családnak érdekeltségei Buda-

pesten és Madridban is. Az Ullstein cég könyveket, folyóiratokat és újságokat adott ki. A legsikeresebb német szerzők könyvei többnyire a bagoly imprimatúrával jelentek meg, ez volt ugyanis a család kabala-szimbóluma. (Az „Ullstein" „Ull"-ja az „Eule"-ból – bagoly – származik.) Apósom legnagyobb fegyverténye az volt, hogy ő adta ki a *Nyugaton a helyzet változatlan*-t, miután tizenkét kiadó elutasította a kéziratot. Erich Maria Remarque első regénye világraszóló siker lett, számtalan kiadást ért meg, huszonhét nyelvre fordították le, közöttük kínaira. Apósom mind a huszonhét fordításból őrzött egy példányt.

Már évek óta folytak a különböző kártérítési perek, amikor bekerültem a családba, és még két évig tartott, amíg visszakaptunk valamit, vagy kárpótlást kaptunk érte, mint például a Waldheim-Eberle komplexum esetében, amelyet az osztrák kormány sajátított ki és működtetett. Egy év elteltével, miután jó néhányszor tanúja voltam, amint a nálunk vendégeskedő rokonok ügyvédjükkel az oldalukon ordítozva és hadonászva rohangálnak fel-alá (a családi szóhasználat „tigriskedésnek" nevezte ezt), egyévi házasság után tehát kezdtem megérteni, miért ódzkodik a feleségem attól, hogy a családjáról beszéljen. Valamennyi Ullstein származék annyira torkig volt a családjával, hogy idegenek előtt inkább nem beszéltek róla, maguk között viszont állandóan ez volt a téma, mindig az „Ullstein-házról" folyt a szó. Hermann (U–5), az első, „zseniális" nemzedék legfiatalabb tagja könyvet is írt a háború alatt a családról ezzel a címmel: *Az Ullstein-ház felemelkedése és bukása.*

Tény, hogy volt miről veszekedni. A vagyon több millió márkát tett ki. A cég nyomdai kapacitása messze a legnagyobb volt egész Németországban (csak Berlinben tizenkétezer alkalmazottat foglalkoztattak), az Ullstein-archívum, amelyben fényképeket és szövegeket őriztek, Európa egyik leggazdagabb ilyen jellegű gyűjteménye volt, és mind a nyomdapark, mind az archívum sértetlenül került ki a háborúból. De nem ez jelentette a legfőbb értéket és nem is a kiadó jó híre, hanem az, hogy a tulajdonjoggal együtt a család

visszakapta csaknem valamennyi régebbi Ullstein-kiadvány, újság és folyóirat kiadói jogát is (másképp a kártalanításnak nem lett volna értelme).

A szövetséges katonai közigazgatás idején németek csak akkor publikálhattak Németországban, ha külön engedélyük volt rá. Ezt az engedélyt a három zóna katonai parancsnoksága mellett működő sajtóosztály adhatta ki, és nagyon nehéz volt megszerezni. Hosszadalmasan és alaposan megvizsgálták a kérelmező múltját, különös tekintettel a náci időszakban tanúsított magatartására. Az, aki a nácik alatt újságírói tevékenységet folytatott, nem kaphatott lapkiadói engedélyt, ilyen személyt az engedéllyel működő lapok nem alkalmazhattak. Csak a „tiszta múlttal" rendelkező kérelmezők kaphattak működési engedélyt, de nekik sem volt sok esélyük: a háború után évekig olyan nagy volt a papírhiány Németországban, hogy az engedéllyel rendelkező lapok is csak hetente egyszer jelenhettek meg, négyoldalas terjedelemben. Ehhez az is hozzájárult, hogy a nyomdák nagy része megsemmisült a háború alatt. Az tehát, akinek sikerült működési engedélyt szereznie rögtön a háború után, lépéselőnyben volt a jövőbeli konkurensekkel szemben. Így alakult ki az a helyzet, hogy a legtöbb nyugat-berlini újságot az Ullstein cég nyomdájában állították elő. Az amerikai katonai közigazgatás 1945-ben az egész Ullstein-vagyont lefoglalta.

Ebben az időben a család még nem volt abban a helyzetben, hogy érvényesíteni tudta volna kártérítési igényét, a világ négy égtája irányában szétszórtan éltek. Az Angliában letelepedettekről esett már szó. Karl (U–1–3), a legidősebb fiú legidősebb fia az Egyesült Államokba emigrált, Kurt (U–3–1) Brazíliába, csak Heinz (U–2–1) maradt a családból Németországban, akit nem zsidó felesége bújtatott. Se neki, se a külföldön élőknek nem volt pénze. A sors iróniájának tekinthető, hogy Heinz, immár az egyetlen német állampolgár a családban, pénz híján semmit nem tudott tenni az ügyben, és a nagybátyjának meg az unokatestvéreinek, akik időközben megkapták az angol, illetve amerikai állampolgárságot, több esélyük volt, hogy jutnak valamire. Berlin külön-

leges státusa tovább bonyolította a helyzetet. A berlini blokád alatt a szövetségeseknek rá kellett jönniük, hogy Németország fővárosa gyakorlatilag el van zárva a hátországtól. De a városban már a blokád előtt is különleges helyzet alakult ki. A kártérítésre vonatkozó rendeletek 1949-ig Berlin nyugati szektorában nem voltak érvényben. A városban ostromállapotot hirdettek meg, Nyugat-Berlin életképességének a megőrzése volt a legfőbb cél, ami hosszú időn keresztül így maradt. Ennek következtében állandósult az a helyzet, hogy bizonyos egyéni érdekeket mint közérdeket lehetett feltüntetni. A szövetségesek óvakodtak minden olyan lépéstől, amely sértette volna a „frontváros" harcias kis újságjainak az érdekeit.

Az Ullstein család kárpótlása elé tornyosuló akadályok – az én szememben legalábbis – a Dickens *Örökösök* című regényében leírt jogszolgáltatási gyakorlatot idézték fel: hogyan örökli egyik nemzedék a másiktól a gyűlölködést a perrel együtt, amelyen ifjú joggyakornokok sora élesíti oroszlánkörmeit, míg végül is a szűnni nem akaró pereskedés tárgyát képező birtokot felemésztik az ügyvédi honoráriumok. Az Ullstein-örökség esetében mindazonáltal nem fenyegetett ilyen veszély, a tulajdon értéke napról napra nőtt. 1950-ben a tempelhofi nyomda már háromezerötszáz alkalmazottat foglalkoztatott. Ahogy nőtt az ingatlanok értéke, annál inkább elzárkóztak a hatóságok attól, hogy visszaadják a családnak. Természetesen közrejátszott ebben a kiélezett nemzetközi helyzet is, tekintettel arra, hogy a hatóságok kulcsszerepet tulajdonítottak a sajtónak. Rudolf (U–4) 1949-ben visszatért Berlinbe, és megpróbált elérni valamit, de hatvanhat éves volt már, és mint brit állampolgár nem sokra ment az amerikai hatóságoknál (a szóban forgó ingatlanok az amerikai szektorban voltak).

1951-ben a család úgy döntött, hogy beveti az egyetlen amerikai Ullsteint, és Rudolf segítségére küldi. Ez Karl (U–1–3) volt, az elsőszülött fiú elsőszülött fia, a „Stamm Hans" (a Hans-ág) feje. Karl 1951 júliusában érkezett Berlinbe. Én két hónappal megelőztem, közben ugyanis a berlini amerikai katonai rendészetnél alkalmaztak összekötő tisztként, és öt év után újra az oroszokkal való egyezkedés lett a feladatom. Így tehát sikerült berendezkednünk még Karl megérkezése előtt, és vendégként fogadhattuk, amit szívesen tettünk, mert Karl a legelragadóbb ember volt, akivel valaha találkoztam, és ezenfelül apósom legjobb barátja, nem más, mint az a bizonyos „Kriegsfreiwilliger Ullstein" (Ullstein önkéntes), aki összehozta a húgát a parancsnokával, nagy becsben állt tehát az ezen frigyből származó utódok előtt. Mivel az Ullstein-per főhadszíntere Berlin volt, és a szélrózsa minden irányából érkező Ullsteinek itt tartottak haditanácsot, a mi, Karllal mint „beépített tartozékkal" berendezett berlin-zehlendorfi házunk lett a hadjárat főhadiszállása.

Berlinbe költözésünknek köszönhetően olyan világ tárult fel előttem, amely minden tekintetben új volt számomra, az a világ, amelyben az Ullstein család élt Berlinben. A szűkebb értelemben vett családi körön kívül a legkülönbözőbbféle és fajta emberekkel kerültem kapcsolatba, így könyvkiadókkal, szerkesztőkkel, ügyvédekkel, orvosokkal, nyomdászokkal, politikusokkal, bankárokkal, sofőrökkel, kertészekkel, inasokkal, cselédekkel, szakácsokkal, ácsokkal és írókkal. (Ugyanez ismétlődött meg néhány évvel később Bécsben, ahol a Ross–Ullstein-környezetbe csöppentem bele.) Nem véletlen, hogy az újságírók hiányoznak ebből a felsorolásból. Úgy tapasztaltam, hogy Ullsteinék társadalmi szinten nem érintkeznek az újságírókkal, kivéve az évente egyszer megrendezett berlini sajtóbált. A szerkesztőkkel hajlandók voltak szóba állni, az újságírókkal nem. Az, aki a szerkesztőket is újságírónak tekinti, túl tágan értelmezi mindkét fogalmat. Leopold Ullsteintől (U), a cég és a dinasztia megalapítójától származik az a mondás, amely szerint ha valakinek jó újságíróra van szüksége, akkor vagy vágjon le egyet az akasztófáról, vagy szerezzen magának egy magyart. Ami azt illeti, az Ullstein dinasztia tagjai az írókat sem szívelték, és hamarosan arra is rájöttem, hogy miért. Foglalkozási ártalom az íróknál, hogy többnyire elviselhetetlenek. A regényírók nem tudnak másról beszélni, mint saját magukról és a műveikről,

a közírók pedig afféle „nagymenőnek" tekintik magukat, és még inkább el vannak telve a saját személyüktől, mint a regényírók.

Ullsteinék leginkább a festőket kedvelték, és ezt a saját tapasztalataim alapján érthetőnek találom. Van a festésben mint tevékenységben valami sajátosan megnyugtató. A festők a legboldogabb, legkiegyensúlyozottabb művészek (egy kivételről sem tudok az ismeretségi körömben). Berlinben mindenesetre egy festő körül csoportosultak a szellemi élet legjobbjai ebben az időben, Heinrich Heuser professzor, „Heini", az Ullstein család régi barátja körül.

Heini műterme Berlin-Charlottenburgban volt, egy hétemeletes ház tetejére épített luxus toronylakásban. Az egész lakás egy nagy helyiségből állt, és mennyezet helyett fenn a magasban egy óriási tetőablak volt. Egy rezsó és egy mosogató szolgált konyhaként a műteremtől félig elválasztva, és volt egy kis fürdőszoba is. A kanapét használta Heini ágynak, vagy ha úgy tetszik, az ágyat kanapénak. A bútorzathoz még egy szófa, egy asztal és néhány szedett-vedett szék tartozott. A helyiség nagyobb részét különböző állványok és egyéb festőművészi kellékek foglalták el. Heini alig mozdult ki innen, és rendszerint itt tanyáztak a barátai is. Ezek többnyire a képző- és előadóművészek közül kerültek ki, mint például Hans Scholz (Scholzi-Polzi), aki festőnek elég közepes volt, később azután regényeket kezdett írni, nagy sikerrel. Voltak Heini barátai között szobrászok: Fritz Reuter törzsvendégnek számított, színészek, mint Walter Gross, Berlin legjobb kabaréművésze ebben az időben, továbbá Wolfgang Lukschy, Ernst Deutsch, Paul Hubschmid, valamint színésznők nagy számban, közöttük Rommy Schneider. De voltak a társaságban politikusok (Felix von Eckhardt, az első nyugatnémet kormány szóvivője Heini egyik legrégibb barátja volt), üzletemberek, profi bokszolók, táncosok, díszlettervezők (a szép Viktoria von Schack, Wolfgang Lukschy későbbi felesége) és kiadók is. A Heinit körülvevő társaságnak mindazonáltal a „Wiesenpieperek" (réti pityer) adták meg a hangulatát, ezek a virágmintás ruhába öltözött könnyűvérű nőcskék, akik nagy

számban ápolták vele az ismeretséget. Ők voltak a díszítés Heini műtermében.

A belépőjegy ebbe a társaságba a szellemesség volt – vagy legalábbis az, hogy a jelölt értékelni tudja a szellemességet. A kiváltságosok közé bejutottaknak abban a szerencsében volt részük, hogy hallgathatták Heinit, az anekdotázás felülmúlhatatlan mesterét. Heini történetei közszájon forogtak egész Berlinben, de nem csak Berlinben, és több nemzedéket megértek. Az egyik sorozat például így kezdődött: „Volt egy ostoba, vén, nyugdíjas ezredes. Amikor kitört a háború, újra felajánlotta szolgálatait, és rábíztak egy szerencsétlen zászlóaljat..." Ezek a partik pirkadatig tartottak (nyáron, amikor korábban virrad, még tovább). Komoly politikai viták is voltak időnként. Emlékszem Scholzi-Polzi Brecht-ellenes kirohanásaira. Brecht alig három kilométernyire lakott innen a Brandenburgi Kapu másik oldalán, amely alatt ekkor még át lehetett járni, mégis két teljesen különböző világot választott el egymástól. „Brecht a halál hírnöke, a művészet és a művészek haláláé" – hangoztatta Scholzi-Polzi. Nem hiányoztak a palettáról a filozófiai témájú viták sem: „Demokrácia egyenlő vasúti jegy külföldre" (Fritz Reuter). Az összejövetelek domináns eleme azonban a hangos jókedv, önfeledt vidámság, a legmagasabb szintű humor volt, amelyhez Berlin pezsgő szellemi élete szolgáltatta a hátteret.

Amikor Heini 1967 nyarán meghalt, túl volt már a nyolcvanon. Hans Scholz tartotta a gyászbeszédet; érdemes idézni belőle:

> Heini vidáman és sikerrel játszotta az *homme à femme* szerepét. Lehet, hogy a gyásznak ezen a helyén nem szoktak ilyesmiről beszélni, de mindannyian ismerjük azt a szemhunyorítást, amellyel Heini kikacsint a piperkőc szerepéből, amint saját magán ironizálva pödörint egyet képzeletbeli bajszán. Műtermét szép nők ékesítették, képek formájában, valamint személyesen – és nem voltak kevesen. És hűek maradtak hozzá évtizedeken keresztül, haláláig. A halál most elérkezett. Sokféle alakot, formát és szerepet magára véve

érkezik. Heinihez úgy jött álmában, mint úr az úrhoz, gavallér a gavallérhoz.

Ebben az időben, az ötvenes évek elején Berlin volt a világ legcsodálatosabb helye. Mindenekelőtt veszélyes volt (1945 és 1960 között kétszáznegyvenhét politikai hátterű emberrablás történt a városban) – de nem nagyon. Ugyanakkor a berliniek úgy érezhették, részesei annak a nagy morális sikernek, amit a város nyugati szektorai körül létesített szovjet blokád megtörése jelentett. Mindenekelőtt azonban Berlin továbbra is Németország fővárosa maradt. Németország absztrakt fogalom és mindig az is volt, de Berlin realitást kölcsönzött ennek az elvont fogalomnak. Talán ez tette a várost olyan csodálatossá. A Kelet és a Nyugat közötti ellentétek gyújtópontja volt, mint ahogy Bismarck, a weimari köztársaság és a hitleri fantazmagória idején is az ellentétek gyújtópontjában állt. Itt találkozhattak és találkoztak az egymástól elszakított németek. Az Odera menti Frankfurtban élő anyának Berlinbe kellett utaznia, hogy találkozhasson a Majna menti Frankfurtban élő fiával. Berlinben szembesültek egymással a tartozások és követelések Németország keleti és nyugati része között.

Sokszor elgondolkoztam azon, hogy lehetne jellemezni Berlint. A városnak magának nincs sajátos arculata, a lakóinak köszönhető az az üdítő légkör, amit magából áraszt. Berlin olyan, mint amilyen London lenne, ha a londoniak mind cockneyk volnának, és a várost az északnémet alföld közepére pottyantották volna le. Minden berlini szemében van valami huncutság. Fritz Kortner, a színész és színigazgató a következőképpen meséli el Németországba való megérkezésének történetét: 1953-ban tért vissza az emigrációból, idegenkedéssel és súlyos ellenérzésekkel a németek iránt. A tempelhofi repülőtéren, kiszállva a gépből, úgy érezte, senkitől nem várhat semmi jót. Amikor taxiba ült, a sofőr odafordult hozzá és megkérdezte: – Hová parancsolja, Herr Kortner? – Hogyhogy? – kiáltott fel csodálkozva Kortner –, maga ismer engem? – Hát persze – válaszolta a taxis –, régen minden este

én vittem a színházba. – Kortner hátradőlt az ülésen, és máris mintha jobb szívvel lett volna a németek iránt. Egy kereszteződésnél piros volt a lámpa, és a sofőr újra odafordult Kortnerhez: – Mondja, Herr Kortner, mikor ment el Németországból? – 1933-ban – válaszolta Kortner –, amikor jött Hitler. – A taxis nem mondott semmit, de a következő piros lámpánál újra megszólalt: – És csak most jött vissza? – Igen, így van – válaszolta Kortner. Megérkezve a szállodához a taxis ezzel búcsúzott tőle: – Hát tudja, Herr Kortner, nem sokat veszített.

Van egy másik dolog is, amit Berlinnel kapcsolatban meg kell említeni. Az ötvenes évek közepén költöztünk el a városból, és az első levélben, amelyet Karl Ullsteintől kaptunk, ez állt: „Fräulein von Reizenstein magára nyitotta a gázt. Nemrég ment feleségül egy nála húsz évvel idősebb férfihoz, a férfi most egyedül viszi sétálni az uszkárt." Fräulein von Reizenstein az utca másik oldalán lakott, szemben velünk. A húszas évei közepén járhatott, nagyon szőke volt, nagyon csinos és mindig vidám és jókedvű. Reggel szoktunk találkozni vele, amikor munkába menet előtt a kutyáját sétáltatta. Olyan üdének és frissnek láttuk ilyenkor, hogy nem is Reizensteinnek neveztük magunk között, hanem „Rise and Shine"-nak (napkelte és ragyogás). Fräulein Rise and Shine volt a legfiatalabb öngyilkos, akit ismertünk, de csak egy a sok közül. Két év alatt tizenhét nőismerősünk követett el öngyilkosságot. A második világháború óta Berlinben a legmagasabb az öngyilkosságok aránya a világ nagyvárosai között. 100 000 emberre évi 39,5 öngyilkosság jut, ez a kétszerese a nyugatnémetországinak.[1] 1971-ben 927 volt az öngyilkosok száma Nyugat-Berlinben, ebből 390 nő. Ugyanakkor az öngyilkosság-megelőző szolgálat adatai szerint kétszer annyi nő fenyegetőzött öngyilkossággal, mint férfi.

[1] 1989-ben (az utolsó évben, amikor Berlin két része még külön közigazgatási egységnek számított) 420 volt Nyugat-Berlinben az öngyilkosságok száma. Ez a 20 év előtti adathoz viszonyítva több mint 50 százalékos csökkenést jelent és nem haladja meg a nyugat-németországi átlagot.

Számos kézzelfogható oka van ennek a szomorú nevezetességnek. Mindenekelőtt a háború által végzett rettenetes pusztítás. A romok, amelyeket éveken keresztül nap mint nap kerülgetni kellett, nyomasztó hatással voltak az emberekre. A németek mint nép úgy érezték, utat tévesztettek. A fasizmus által önálló gondolat nélküli masszává gyúrt tömeg atomjaira esett szét, egymástól elszigetelt egyének sokaságára. A német nép nemzetközi kitaszítottságát minden németnek külön-külön kellett hordoznia. Nem maradt meg a népben semmi közös erkölcsi erő, de még identitástudat sem, amely lehetővé tette volna, hogy együtt viseljék el a megbélyegeztetést és a szégyent. A férfiak megtizedelése a háborúban kétszeres – a jelen mellett a jövőt is érintő – veszteséget jelentett a nőknek. (Még mindig több mint hárommillió eltűntet tartanak számon Németországban.[2] A német postahivatalokban még ma is láthatók olyan fiatalok fényképei és személyi adatai, akik mint kisgyerekek a háború utolsó hónapjaiban szakadtak el a szüleiktől.) A háború után húsz évig háromszor annyi házasulandó korú nő volt Berlinben, mint férfi. Berlin a „férfiak városa". Nem találkoztam még olyan férfival, aki ne kedvelte volna Berlint, a nők viszont annál kevésbé rajonganak érte. Elképesztően furcsán alakult a város politikai helyzete azáltal, hogy először négy, majd két szektorra osztották a megszálló hatalmak, és Nyugat-Berlint azóta a „szabadság szigetének" nevezik a szovjet zóna „vörös tengerében". Ez a háttér egy sor bizarr fejleményt produkált. Egy nő összeadta magát szellemileg visszamaradt fiával, azt állítva, hogy „férfit akart csinálni belőle", majd nem sokkal utána öngyilkos lett. Hogy a város XX. századi történetében a hátborzongató motívumok ilyen meghatározó szerepet játszottak, annak történeti okai vannak, amelyek logikus következménye a két világháború alatti és utáni kaotikus fejlődés: 1871-ben Berlin, ez a „sivár porosz kaszárnyaváros" egy csapásra a birodalom fővárosává vált, és tömegesen lepték el

[2] A legutolsó statisztikai adat az eltűntekről 1982-ből származik, és még mindig 457 413 személyt sorol ebbe a kategóriába.

a Németország valamennyi részéből idetóduló szegények és gyökértelen elemek. Ők tették a várost ilyen harsány és rikító színfolttá Németországon belül.

A 100 000 emberre eső 21 öngyilkosság Nyugat-Németországban kevesebb, mint Svédországban (22) és jóval kevesebb, mint Magyarországon, ahol ez a szám az '56-os forradalom óta állandóan növekszik: 1957-ben 21,4 volt, ma 37. Ennek ellenére állítom, hogy a németek az évszázadok során sajátos viszonyba kerültek a halállal. Talán sokan eltúlozzák azt, ami a német „Todessüchtigkeit" (halálvágy) kifejezés mögött áll, de még vagyok győződve róla, hogy a németek, akárcsak a skandinávok, nem félnek annyira a haláltól, mint a többi európai nép (különösen a latinok). Az öngyilkosságot a németek bizonyos helyzetekben ésszerű megoldásnak tekintik. Hogyan lehetne másképp magyarázni azt az öngyilkossági sorozatot Bonnban, amely hat hónapig, 1968 októberétől 1969 áprilisáig tartott? Egy admirális, egy tábornok, a külügyminisztérium kulturális osztályának egyik portása, a légierő egy őrnagya, egy külügyminisztériumi titkárnő és több magas rangú hivatalnok – összesen tizennégy ember – lőtte főbe, mérgezte meg vagy akasztotta fel magát. A történtek nagy riadalmat keltettek, mert mindenki arra gondolt, hogy egy kémhálózat tagjai menekültek a halálba a felelősségre vonás elől, de később kiderült, hogy valamenynyien depressziós rohamban követték el tettüket, és a problémáik magán jellegűek voltak.

Hogy a németek milyen józan tárgyilagossággal kezelik az öngyilkosság tényét, arra jó példa egy 1969-ben hozott hamburgi bírósági ítélet. Egy nő öngyilkossági kísérletet követett el, aminek következtében bizonyos ideig kórházi ápolásra szorult, aminek költségeit a bíróság a munkaadóra hárította, nem fogadva el azt az érvelését, hogy a munkavállaló testi károsodását saját maga okozta, tehát nem jár neki kártérítés. Az indoklásban a bíróság arra hivatkozott, hogy öngyilkosság esetében nem lehet a szokásos mércével mérni. A bírák nyilván abból a megfontolásból indultak ki, hogy tulajdonképpen baleset történt, mert a felperes célja nem az öncsonkítás volt,

hanem az, hogy végezzen magával. Az ilyen esetek elkerülésére egy svéd filozófus „öngyilkosklinikák" létesítését javasolja, ahol a jelöltek megfelelő kiképzésben részesülnek, hogyan hajthatnak végre sikeres öngyilkossági kísérletet, mindenekelőtt a higiénia követelményeit szem előtt tartva. (Előzőleg természetesen a lelkükre kell beszélni, hogy tegyenek le szándékukról.) A siker érdekében az illető filozófus (a nevét nem kívánta nyilvánosságra hozni) azt is javasolja, hogy a klinika minden tekintetben alkalmazkodjék az érdekeltek igényeihez: rendezzenek be például gázkamrát, ahol az életunt páciens kedvenc zeneszámait hallgatva múlhat ki, miután elfogyasztotta kedvenc ételeit, amelyeket a konyha előzékenyen megfőzött neki stb. A svéd filozófus bizonyára egy másik, régebben élt német filozófust tekintett mesterének, Friedrich Nietzschét, aki szerint az egyénnek joga van a nemes halálra, ha már nem tud nemes módon élni. Ezt írja:

> Szabadon, megfelelő időben, derűvel és örömmel választott halál, amikor a távozó úgy búcsúzik gyermekeitől és mindenki mástól, hogy még *jelen van* és számot tud vetni azzal, mit sikerült elérnie és mit nem, az egész életével – mennyire más ez, mint az a szánalmas és borzalmas komédia, amit a kereszténység csinált a halál órájából. Ne felejtsük el, a kereszténység kihasználja a haldokló gyengeségét, hogy erőszakot tegyen a lelkiismeretén, arra használja fel a halál módját, hogy ennek alapján mondjon ítéletet az elhunytról és a múltjáról. Kötelességünk, hogy minden gyáva előítélettel szemben korrekt, filozófiailag helytálló értékelést adjunk az ún. természetes halálról, ami valójában „természetellenes halál", öngyilkosság. Soha nem más keze által, mindig a saját keze által pusztul el az ember. Ebben az esetben azonban a legszánalmasabb körülmények között, nem az általa megválasztott időpontban, gyáván távozik az életből. Az élet szeretete másfajta távozást igényel, szabad, tudatosan vállalt és nem kiszámíthatatlan, véletlen halált.

Amiről Nietzsche beszél, az az önkéntes eutanázia, megfelelő szertartással körítve (a németek szeretik a ceremóniát). Az említett svéd filozófus javaslatáról az volt az elmeorvosok véleménye, hogy az öngyilkosklinika gerjesztené az öngyilkosságokat, hatalmas mértékben megnövelné ezek számát, és afféle „legyen ön is öngyilkos" propagandakampányhoz is vezethetne. Amikor Nietzsche azt hangsúlyozza, hogy az egyénnek jogában áll elpusztítani magát, megfeledkezik az önfenntartási ösztönről. Egy ilyen, a születésnapi összejövetelek mintájára megrendezett „halálnapi parti" fölöttébb groteszk alkalom lenne: „X. Y. szeretettel meghívja Önt és kedves családját ekkor és ekkor tartandó elhalálozására..." És mi lenne a teendő akkor, ha az ünnepelt meggondolja magát, és úgy dönt, hogy egy másik, alkalmasabb időpontra halasztja az egybegyűltektől való búcsút? Valószínűleg jóval több halálnapi, mint születésnapi parti hiúsulna meg a jövőben, ha Nietzsche elképzelései szerint alakulnának a dolgok.

De nézzük Berlint inkább a derűsebbik oldaláról. 1950 augusztusában egy fiatalember megismerkedett az olimpiai uszodában egy szép lánnyal. A lányt meglátni és megszeretni egy pillanat műve volt az ifjú ember részéről, meghívta tehát egy kávéra a Kurfürstendammra. A kávézó felé sétálva az ifjú hölgy megpillantott egy pár cipőt a kirakatban, amit meglátni és megszeretni az ő részéről ugyancsak egy pillanat műve volt. Megvenni azonban nem tudta, mert Kelet-Berlinből ruccant át, így meg volt fosztva minden széptől és jótól, amit az élet nyújtani tud. Ifjú barátunk ekkor gálánsan felajánlotta, hogy megveszi a cipőt, és nagyon kellemetlenül érezte magát, amikor a hölgy igent mondott, ugyanis mindössze öt márka volt a zsebében. Némi megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy a cipő kicsit nagy, és öt napig kell várni, amíg a kívánt méretre igazítják. Kapott tehát öt nap haladékot. A fiatalember, aki újságíró volt, ezután megvitatta a helyzetet a szakmabeliekkel, majd felhívott egy nemzetközi hírügynökséget Frankfurtban, és közölte velük, hogy szenzációs híre van: a legilletékesebb forrásból bizalmas értesüléseket szerzett Sztálin Németországra vonatkozó terveiről. Az első kér-

dés természetesen az volt, hogy hány pontból áll a terv, mire barátunk gondolkodás nélkül rávágta: nyolcvanöt. Nem gondolt rá, hogy mind a nyolcvanötöt neki kell majd kiagyalnia, de talán ez mentette meg a lebukástól, ugyanis senki nem tételezte fel, hogy van olyan fantázia, amely képes megszülni egy nyolcvanöt pontos szovjet tervet. Annyira dörzsölt volt viszont a vállalkozó szellemű ifjú ember, hogy nem kért pénzt, mert ezzel elárulta volna magát. Három óra alatt összehozta a nyolcvanöt pontot, vagyis „lefordította" őket a nem létező orosz eredetiből. Megkönnyítette a dolgát, hogy munkaköri feladata volt a *Neues Deutschland*, Németország Szocialista Egységpártja központi orgánumának rendszeres olvasása, és így akarva-akaratlanul beletanult a keletnémet pártzsargonba. Így született meg tehát Sztálin terve Németország jövőjére vonatkozólag, és a kelet-berlini szovjet nagykövetség cáfolata csak hitelesebbé tette a „bizalmas értesülést". Amikor már az egész újságíró-társadalom leszedte a maga sápját a szenzációról, gyűjtést rendeztek a „megbízható forrás" javára. Nyolcvanöt keletnémet márka jött össze (ekkor még szabadon lehetett közlekedni a város két része között, és az emberek kétféle pénzt hordtak a zsebükben), amit hősünknek kellett eljuttatnia a címzetthez. Kollégái még a gyorsvasút állomásához is elkísérték, hogy meggyőződjenek, tényleg elmegy-e Kelet-Berlinbe. Innen visszatérve a keletnémet márkát nyugatira váltotta, közben pedig a cipő is elkészült. Maga a szerelem nem volt hosszú életű, de a *Die Welt* 1950. augusztus 15-i száma maradandó emléket állított neki, amikor az első oldalon közölte Sztálin nyolcvanöt pontos tervét.

Nincs értelme annak, hogy neveket emlegessünk, de tény, hogy Németország legjobb és legsikeresebb újságírói közül (a kettő nem feltétlenül ugyanaz) némelyek kezdő korukban, de később is, hamisítottak híreket, és büntetve is voltak érte. A hírhamisítás valamely hírszerző szolgálat megbízásából történik, pénzért, és célja bizonyos embercsoportok megtévesztése. A hírhamisító úgy tesz, mintha tényfeltáró tevékenységet folytatna, valójában azonban az asztalnál ülve fabrikálja

össze a megrendelt hírt. Természetesen jól informáltnak kell lennie és körültekintően kell fogalmaznia, különben rögtön kiderül a turpisság, nem teljesen agyalágyultak azok sem, akik ezeket az információkat ellenőrzik. Berlini összekötő tiszt koromban megkeresett egy idősebb, fehérorosz származású úr, a berlini orosz kolónia tősgyökeres tagja, és megfelelő díjazás ellenében megbízható információkat ajánlott fel a kolónia prominens tagjairól. Csak az elsőt olvastam el: Csajkovszkij, a zeneszerző botrányos homoszexuális praktikáiról szólt. A cár, így informátorom, mélységes megütközéssel vette tudomásul a kedvelt zeneszerzője természetellenes hajlamairól szóló újabb és újabb híreket, és megparancsolta neki, hogy legfelsőbb uralkodói homlokráncolásának terhe alatt hagyjon fel ezekkel az üzelmekkel. Ha „informátorom" valamivel több fantáziával rendelkezik, és a birtokában lévő anyagot aktualizálva a Vörös Hadsereg énekkarának karnagyáról vagy a kelet-berlini városparancsnokról híreszteli ugyanezt, hivatkozva az illető felettesére, talán kap a hírért tíz vagy húsz nyugati márkát, ha viszont kiderül, hogy hamis hírt terjesztett, hat hónapra lecsukják (ez volt a hamis hír terjesztéséért járó törvényben megszabott büntetés).

Egy ügyes újságíró szép pénzeket tudott összeszedni hírgyártással, és ha jól időzített, a téli hónapokban vonulhatott be a börtönbe. A háború utáni években a börtönök azon kevés helyek közé tartoztak, ahol rendesen fűtöttek, a koszt pedig nem volt se jobb, se rosszabb, mint máshol Németországban. A hírgyártás ezenkívül hasznos újságírói tréning is volt. Ismerek egy szerkesztőt – az egyik legjobb egész Németországban és nagyon derék ember –, aki két hat hónapos büntetést is leült, mielőtt az akkor legnagyobb példányszámú német újság főszerkesztője lett. Azt állítja, a hírgyártással felbecsülhetetlen értékű tapasztalatokra tett szert: egyre nagyobb teljesítményekre volt kénytelen serkenteni a fantáziáját, a munkaadói annál igényesebbek lettek ugyanis, minél inkább aggasztotta őket, hogy túljárnak az eszükön. Volt bőven mozgástér, a börtönbüntetésre ítélt újságíró szabadulása után könnyen talált magának új megrendelőt. Létezett persze

feketelista a nyilvántartott hamishír-terjesztőkről, valamint azokról, akiket ezzel gyanúsítottak, amely lista szakmai körökben közismert volt, de a hírközléssel foglalkozó szervek féltékenyek egymásra, irigyek és gyanakvóak, nem sokat adnak egymás véleményére. Tény ugyanakkor, hogy a profeszszionális álhírek nem olyan könnyen leplezhetők le, mint gondolnánk. Az újságírók nagy mesterei a nagyképűen előadott, megfoghatatlan halandzsának. Karl Kraus szerint „az újságírók azért írnak, mert nincs mondanivalójuk, és azért van mondanivalójuk, mert írnak". A hírhamisítás nem volt tehát megbélyegzendő tett, bevett megélhetési forrásnak számított, akárcsak a feketepiacon való üzletelés, ha nem nagyüzemi módszerekkel, profitszerzés céljából történt.

Mint az amerikai katonai rendészet összekötő tisztjének, elsősorban a német rendőrséggel volt dolgom, mert ha valami probléma adódott az orosz vagy az amerikai katonákkal, többnyire a német rendőrség jelent meg először a helyszínen. Rendszeres kapcsolatban álltam egyébként a karlhorsti szovjet főparancsnoksággal (Kelet-Berlin), a potsdami szovjet katonai misszióval és a wunsdorfi szovjet hadsereg-parancsnoksággal is. Amerikai részről a katonai rendészet G–2 (hírszerzési) tisztjének voltam alárendelve, és a hadsereg „hírszerzési kollektívájához" tartoztam. Ez a „kollektíva" a sok rövidítéssel olyan volt, mint egy széttüsszentett betűleves: MI (Military Intelligence – Katonai Hírszerzés), CIC (Counter Intelligence Corps – Hírszerzés-elhárító Alakulat), CID (Criminal Investigation Division – Bűnügyi Vizsgálati Osztály), CIA (Central Intelligence Agency – Központi Hírszerzési Ügynökség), ONI (Office of Naval Intelligence – Haditengerészet, Hírszerzési Hivatal), AFI (Air Force Intelligence – Légierő, Hírszerzés), DIA (Defense Intelligence Agency – Nemzetvédelmi Hírszerzési Ügynökség), Public Safety Office (PSO – Közbiztonsági Hivatal) stb.

A kivizsgált esetek nem kis részben olyan összetűzések voltak, amelyekben keletnémet határőrök rálőttek a Nyugat- és Kelet-Berlin közötti senki földjére tévedt részeg amerikai katonákra (és többnyire megölték őket). Mindig megdöbben-

tem, hogy milyen gyorsan meghúzzák a ravaszt a keletnémet „népi rendőrök" (Volkspolizisten) és katonák. Félrehúzódva, a szenvtelen és marcona hadfi pózában figyelték ilyenkor, ahogy az oroszok és az amerikaiak tárgyalnak egymással. Nagyon fiatalok voltak, lötyögő féligegyenruhát viseltek, és a szájuk sarkában ott lógott az elmaradhatatlan cigaretta. Szedett-vedett ruházatuk megfelelt felemás helyzetüknek. Az oroszok a németekhez hasonlóan nagyon tisztelik az egyenruhát. Az orosz összekötő tisztek, akárcsak mi, civilben voltak ugyan, de egyenruhások vették körül őket. Az ötvenes évek elején az NDK állami alkalmazottai minden szinten szánalmas, a hatalmukat fitogtató figurák voltak. Ezek a katonai és rendőri „egyenruhába" bújtatott fiatal kölykök nyáron cseresznyemaggal, télen pedig hógolyóval dobálták meg a nyugatiakat. Politikailag teljesen súlytalanok voltak ezek az alakulatok, és egyfajta magánhadseregnek számítottak. A keletnémet állami szerveket ebben az időben nem egy felelős hatalom képviselőinek, hanem az oroszok nehezen fegyelmezhető segédcsapatának tekintették. Gyakran magukat az oroszokat is zavarba hozták (a jegyzőkönyvek szerint legalábbis) meggondolatlan akcióikkal, és több esetben, amikor az NDK-s szervek különleges és indokolatlan brutalitással léptek fel, az oroszok megígérték, hogy kérdőre vonják a felelősöket.

Emlékszem egy esetre, amikor a szovjet összekötő tiszt nagyon dühös volt: egy feltehetőleg részeg amerikai őrmester kocsijával letért az útról és a két zóna közötti hepehupás területen állt meg. A keletnémet határőr azt sem várta meg, hogy kiszálljon az autóból, azonnal lőtt. A három méterről leadott lövés lágyékhajlatban érte az amerikai őrmestert, a kocsi ajtaján ütött lyukból és a sebből, valamint a vérnyomokból meg lehetett állapítani a golyó pályáját. A szerencsétlen öt napig haldoklott a Vörös Hadsereg potsdami kórházában. Az oroszok részletes jegyzőkönyvet vettek fel a kórházi kezelésről, és több fényképet készítettek a holttestről. Az őrmester nagydarab, hízásra hajlamos huszonnyolc éves fiatal férfi volt, szeretett jókat enni és inni, de ezt rendszeres testmozgással ellensúlyozta. A jegyzőkönyv szerint életének utol-

só két napján már nem volt eszméletnél, félrebeszélt és mindenáron fel akart kelni. A kötés folyton lejött, és a seb újra és újra felszakadt. A végén a haldoklót le kellett kötözni. – Sajnálatos tragédia – mondta az orosz összekötő tiszt, és a foga között hozzátette: – Az a rohadt szarházi! – Természetesen nem a halott őrmestert értette rajta. Az eset olyan hatással volt rám, hogy utána egy ideig nem tudtam emberszámba venni azt, aki keletnémet egyenruhát viselt. Állatoknak tekintettem őket, nem ragadozóknak persze, hanem jól táplált, kitenyésztett ebeknek. Leginkább a dobermanra emlékeztettek, amely jól idomítható, de mindenkire veszélyes, még a saját gazdájára is.

Ugyancsak az emberben rejlő állatot véltem felfedezni, olyan mértékben, hogy az egyenesen hátborzongató volt (mintha az állat öltözött volna emberbőrbe), amikor két keletnémet titkos ügynököt kellett kihallgatnom. A vezetőjük feladta magát, mert nem akarta végrehajtani a rábízott feladatot, egy Nyugatra menekült keletnémet politikus meggyilkolását, és együttműködött az amerikaiakkal társai kézre kerítésében. Ezek készségesen beszámoltak mindenről, ami az akcióban az ő feladatuk lett volna, megmutatták, hogy működnek a gyilkosság végrehajtására szolgáló bonyolult eszközök, és elmondták a saját élettörténetüket is, ennél többet azonban nem lehetett belőlük kiszedni. Legnagyobb meglepetésemre nem meggyőződésből hallgattak, hanem, mint maguk is bevallották (méghozzá milyen bőbeszédűen!) félelemből. Úgy látszott, meg vannak győződve, hogy a Párt keze mindenhová elér és lesújt az árulókra. Számtalan megbízást végrehajtottak már, nem ez lett volna életükben az első politikai gyilkosság, és feddhetetlen munkásmozgalmi múltra tekinthettek vissza: mind a ketten részt vettek a spanyol polgárháborúban, mind a ketten – mint később kiderült – számos ehhez hasonló akcióban vettek már részt, de olyan, hogy politikai meggyőződés vagy ideológia nem létezett számukra. Jól idomított kutyák voltak, messze estek a nemes ragadozók fajtájától. Az félt jobban a kettő közül, amelyik nagyobb termetű volt és fizikailag erősebbnek látszott. Jámbor tekintetű,

barna szeme határtalan manipulálhatóságról árulkodott. Ezeket az embereket, képletesen szólva, égetéssel idomították. (Azt olvastam valahol, hogy egy varietészám betanításánál a felvonultatott kutyákat a tappancsuk égetésével szoktatták engedelmességre.) Bármit mondtunk, bármit csináltunk, nem tudtuk eloszlatni a félelmüket. Már így is attól tartottak, hogy magukra vonták az apparátus haragját, és voltak tapasztalataik, hogy mire számíthatnak ebben az esetben elvtársaik részéről. Nem tudom, hogy később utolérte-e őket a vörös nemezis, jó ideig mindenesetre a börtön védelmét élvezték vele szemben.

A katonai rendészetnél töltött több mint három évem alatt a Magdalen College könyvkereskedésének közvetítésével levelet kaptam egy bizonyos von Kalbtól, akivel egyetlenegyszer találkoztam Oxfordban. Von Kalb Karlsruhéban telepedett le, itt megismerkedett egy keletporosz grófnővel, akinek a férjét a lengyelek kényszermunkára ítélték. A levélben von Kalb nem kevesebbet kért tőlem, mint hogy szabadítsam ki a grófot a lengyelországi bányák mélyéből, és hozassam Németországba. Nem kérdeztem meg tőle, mégis hogy képzeli: talán bizony az ügynökhálózatom vagy a diplomáciai befolyásom révén! A kérés mindenesetre jellemző arra a német szemléletmódra, hogy működnek a társadalomban a hivatalos hatalomtól független erők is, amelyek segítségével sok mindent el lehet érni. Egy ilyen kérés akár provokáció is lehetett volna. Ha egy szovjet hivatalnok jön ilyen kéréssel, és nem grófot, hanem grófnőt kellett volna kiszabadítani, vagy ha esetleg úgy hangzott volna a kérés, hogy egy szovjet hivatalnokot kell megkörnyékezni valaki kiszabadítása érdekében, ez minden valószínűség szerint provokáció lett volna. Von Kalb közbenjárása azonban bizonyára nem volt más, mint annak a jele, hogy a németek úgy képzelik, ma is létezik egyfajta Vehme,* magánhadseregekkel, rendfenntartó erőkkel és titkos magánbíróságokkal.

* Feme, Fehme, Vehme: titkos bíróságok Németországban a XIV. és a XVIII. század között, amelyek ülésein csak a beavatottak vehettek részt. (A ford.)

Különös jelentősége volt annak, hogy von Kalb levelét akkor kaptam meg, amikor keletnémet rendőrökkel és ügynökökkel kellett foglalkoznom, mert megerősített abban a feltételezésemben, hogy ezek a Vehme-hagyományt követik. Kísérteties hasonlóságot fedeztem fel az NDK úgynevezett népi rendőrsége (Volkspolizei) és a náci megszállás alatti francia rendőrség között. A katonai helyzet romlásával a francia rendőrség egyre inkább a Gestapo meghosszabbított karjává vált. A háború utolsó hónapjaiban a Gestapo nyomására haditörvényszékeket állítottak fel Franciaországban, amelyek titkos bíróságok voltak és három nem hivatásos bíróból álltak (ügyész és védő nem volt). Ezek kilétét titokban tartották, és csak a halálraítéltek kerültek szemtől szembe „bíráikkal". A tárgyalások a börtönépületen belül zajlottak le, itt hajtották végre a kivégzéseket is, a kivégzettek magukkal vitték a sírba a vérbírák titkát. Mindezt Jacques Delarue *A Gestapo* című könyvében olvastam, ahol a szerző a következő megállapítást kénytelen tenni: „Legmélyebb sajnálatomra azt kell mondanom, hogy a haditörvényszékek bírái közül a legtöbbet a felszabadulás után nem lehetett azonosítani." A nyilvánosság kizárása egyet jelent a titkolódzással, a szervezett titkolódzás pedig egyet jelent az összeesküvéssel.

A nemzetiszocializmusról és a nemzetközi szocializmusról egyaránt el lehet mondani, hogy összeesküvés (nem véletlen, hogy mind a kettőnek Németország a hazája). Minden egypártrendszer összeesküvés, a rész összeesküvése az egész ellen. A szóban forgó időkben, az ötvenes években és azt követően voltak Németországban olyan szervezetek – elsősorban a „Die Kampfgruppe gegen die Unmenschlichkeit" (Harci Csoport az Embertelenség Ellen) és a „Szabad Jogászok" –, amelyek azt tekintették feladatuknak, hogy a jövőbeli felelősségre vonás lehetőségét szem előtt tartva, számon tartsák a piszkos munkát magukra vállaló keletnémeteket. Ezek a csoportok és szervezetek azonban nem voltak tisztában sem a saját lehetőségeikkel, sem az orosz megszállás alatt élő keletnémetek helyzetével. Az NDK népi rendőrségének tagjai éppúgy nem rendelkeztek szabad mozgástérrel, mint a francia rendőrök a nácik alatt. Az, aki a saját népe ellen szőtt összeesküvés részese, árulást követ el. Az árulás mindazonáltal Németországban eredendően kétértelmű fogalom. Németországban mindig túl sok hatalmi központ volt, túl sok Vehme, hogy az árulás fogalma pontosan körülhatárolható legyen. Van egy régi, Sir John Harringtontól származó mondás:

> Árulás nem visz semmire. Az oka?
> Ha visz, nem számít árulásnak soha.*

Németországban mindig megvolt az esélye annak, hogy a leghitványabb árulás is igazolást nyerjen, különösen akkor, ha valamely külföldi hatalomnak érdekében állt, hogy támogassa. És valahol a birodalom határán mindig akadt ilyen vagy akadtak ilyenek. A nyugati szövetségesek figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy Németország két részre szakított ország, és sajátos módon ezt új szövetségesük, Nyugat-Németország sem vette tudomásul. A németeknek mindig nehézségeik voltak a kormányzás alapvető problémáival. Az oka ennek Németország folyamatos szétdaraboltsága és a helyi uralkodók hatalma, amit az augsburgi vallásbékében kimondott „cuius regio, eius religio" (akié a föld, azé a vallás) elv olyan tömören megindokol. Az uralkodónak tehát még alattvalói életkörülményeit is joga volt meghatározni, vagyis: „cuius regio, eius definitio" (akié a föld, az határoz meg [mindent]). „Meghatározni" a határok kijelölését jelenti, mind területileg, mind átvitt értelemben. A Németországhoz való tartozásba sok minden belefért, összhangban azzal, hogy nehezen meghatározható, mit értünk Németországon. Ennélfogva a határok kijelölése egy soha véget nem érő folyamat volt. A definiálás Németországban dinamikus aktus, annak a hatalmi harcnak a része, amelyet a számtalan helyi hatalmi központ folytat egymással a saját „regio"-jának kiterjesztésére, ahol a saját „definitio"-ja érvényesül. „Mindenki tud-

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

ja, hogy az árulás fogalma nincs nálunk kellőképpen tisztázva", írta a német katonai újság, amikor a *Der Spiegel* szerkesztősége ellen árulás címén vádat emeltek. Mennyire találó megjegyzés! Németországban nincs értelme árulásról beszélni, mert nincs az árulás fogalmának általános érvényű definíciója. Ami az ország egyik részében árulásnak számít, az ország másik részében hőstett, és így volt ez csaknem mindig. Akinek a kezében van a hatalom, az határozza meg, hogy mi az árulás. A szövetségesek és a nyugatnémetek törvénytelennek tekintették az NDK népi rendőrségét és népbíróságait. Nem volt azonban lehetőségük arra, hogy ezen „definitio" érvényességét kiterjesszék arra a „regio"-ra is, ahol ez a rendőrség és ezek a bíróságok működnek.

Azokban az időkben azt gondoltuk – mi, az „új németek" és új szövetségeseink, a régi németek –, hogy teszünk valamit. Valóban csináltunk is valamit, csak éppen nem azt, amit gondoltunk. Friedrich Heer osztrák történész a Nyugat „csatlós ideológiáját", amely nem lát mást a kelet-európai országokban, mint szovjet csatlósokat, Kálvinra vezeti vissza, aki Erasmust a „gonosz csatlósának" nevezte. Heer szerint az amerikai presbiterianizmus Kálvin politikai teológiáját exportálta vissza Európába, aminek következménye a kommunizmustól való merev elhatárolódás, valamint Kelet-Európa felszabadításának ideológiája lett. Heer úgy véli, ez kimondhatatlan károkat okozott, és nem csak Magyarország esetében, ahol az a felfogás, hogy a magyar kommunisták a Sátán (Sztálin) csatlósai, megakadályozott bennünket egy olyan fejlődési folyamat felismerésében, amely az '56-os forradalomhoz vezetett. Nem hiszem ugyan, hogy a magyar forradalom vérbe fojtása elkerülhető lett volna, bármennyire felvilágosodottabb politikát folytat is a Nyugat, de abban igaza van Heernek, hogy ez a fekete-fehér perspektíva megfosztotta a Nyugatot a kommunizmussal szembeni kezdeményezés lehetőségétől.

A probléma gyökereit mindazonáltal mélyebben kell keresnünk, mint a reformátori eszmék újjáéledésében. Németországban egyébként is nagyon erősek a vallási hagyományok.

Márpedig a keresztény tanítás szerint, ahogy Houston Stewart Chamberlain hangsúlyozza, minden egyes ember végtelenül fontos Isten számára. „Néktek pedig még a fejetek hajszálai is mind számon vannak" (Mt 10,30). Ez a tanítás Isten képmásának méltóságával ruházta fel az emberi állatot. Ugyanakkor viszont, mondja Nietzsche, ez a méltóság arra készteti az emberek széles tömegeit, hogy fennkölt eszmékkel leplezzék, amikor anyagi érdekektől vezérelve alávetik magukat egy eszmének, egy pártnak, egy szektának vagy egy uralkodónak. Ezek az elvek szükségszerűen a feltétlen elkötelezettséget hirdetik, és igazolni lehet velük a meghódolást. Nietzsche persze nem mentes a hatásvadászattól, és itt szándékosan fogalmaz túl élesen. A kereszténységből fakadó méltóságtudat ezeknek a magasztos elveknek a tiszteletben tartására kötelezi az embereket. „Egy német nem hazudik – mondja Theodor Adorno –, csak akkor, ha maga is elhiszi." A mindenek fölé helyezett magasztos eszme indított bennünket végső soron arra az ötvenes években Németországban, hogy a részt az egésznek tekintsük. Ugyanezt tették és teszik a németek, bármely oldalon álljanak is, mint például Seyss-Inquart, aki a maga rész-Németországát, Ausztriát, tekintette egész Németországnak.

11 / TE ÉS AXEL SPRINGER

Az Ullstein család 1952-ben kapta vissza berlini érdekeltségeit, és a cég 1952. szeptember 26-án kezdte meg tevékenységét hagyományos lapjának, a *Berliner Morgenpost*-nak az újraindításával, amely millió feletti példányszámával egykor Németország legnépszerűbb újságja volt. 1953 novemberében újraindult a *BZ (Berliner Zeitung)* is, és ugyanebben az évben ismét megjelent a *Brigitte* című divatlap és a *Bauwelt* című építészeti magazin. Az Ullstein-ház feltámasztása nagy jelentőségű és izgalmas esemény volt, már csak azért is, mert ennyit kellett várni rá.

Természetesen ott voltam az ünnepélyes megnyitón és nagy élvezettel jártam végig a hatalmas épületet, az irodákat és a nyomdákat a Tempelhofer-Dammon, a repülőtér közelében, csaknem a városközpontban. Mint egy iskolás fiú, szájtátva bámultam a hangosan zakatoló nagy rotációs gépeket. Különösen hatásosnak találtam, amikor több száz nyomdász énekelte egyszerre az ünnepségre kibérelt neu-köllni (Berlin egyik munkáskerülete) színházban: „Gott schütz' die Kunst, die schwarze Kunst!" (Isten, óvd a művészetet, a fekete művészetet!), és egy „Heil Gutenberg"-gel fejezte be az éneket. Két év alatt a *BZ* több mint negyedmilliós, a *Morgenpost* pedig csakem kétszázezres példányszámot ért el. Kelendőek voltak a kiadó egyéb publikációi és a könyvek is, mindez azonban az Ullstein-ház korábbi nagyságával összehasonlítva csak szimbolikus siker volt. Berlin elszigeteltsége az Ullstein cég lehetőségeit is behatárolta. A hátrány leküzdésére különböző megoldásokkal kísérleteztek, így például a *BZ* légi úton való eljuttatásával más városokba, mint a náci uralom előtt, de ez nagyon drága volt (a család a berlini ingatlanokon kívül nem rendelkezett tőkével), másrészt eleve hátrányt jelentett már az is, hogy Berlin nem volt az ország fővárosa. Az egyetlen remény az újraegyesítés maradt, vagy az, hogy sikerül a cégnek Nyugat-Németországban is megvetnie a lábát. Végül Frankfurtban létesítettek egy részleget, amely könyveket – elsősorban zsebkönyveket – adott ki.

A zsebkönyvekre szorítkozás is mutatja, hogy mennyire nem volt pénze a családnak. 1954 elején azonban páratlan lehetőség adódott. A brit megszálló hatóságok úgy döntöttek, hogy elárverezik lapjukat, a hamburgi *Die Welt*-et, amelyet a brit megszállási övezet lakossága számára adtak ki. Soha vissza nem térő alkalom volt ez az Ullstein cégnek, mert a *Die Welt* a három legtöbbre tartott nyugatnémet újság közé tartozott, és az illetékes brit hatóság félreérthetetlen utalást tett arra, hogy Ullsteinék ajánlatát előnyben részesítené. Volt azonban egy feltétel, az, hogy a család saját erőből vegye meg a lapot, az angolok ugyanis el akarták kerülni, hogy valamelyik Ruhr-vidéki gyáros érdekeltséget szerezzen benne. Mivel a család nem rendelkezett elegendő pénzzel, arra kényszerült, hogy kölcsönt vegyen fel, pontosabban két kölcsönt. Az összeg nagyobbik részét egy kölni bankár, Robert Pferdmenges bocsátotta rendelkezésre, aki mint Konrad Adenauer közeli barátja talán a legbefolyásosabb pénzember volt Németországban. A másik kölcsön folyósítására Gerd Bucerius, a *Die Zeit* és a *Der Stern* lapkiadó tulajdonosa tett ígéretet, aki a befektetett pénzéért tízszázalékos tulajdonrészt kért a lapból. Az egyezség a Bucerius és az apósom, Fritz Ross közötti szoros üzleti kapcsolatnak köszönhetően jött létre, apósom szervezte meg ugyanis a *Der Stern* ausztriai kiadását, amely ekkor a maga több mint egymilliós példányszámával Németország legnépszerűbb képeslapja volt

A Buceriusszal titokban megkötött szerződés ellentmondott az angolok által támasztott feltételeknek, ez a feltétel azonban eleve képtelenség volt: nem lehetett a család kezét megkötni abban, hogy bárkinek továbbadják a lapot. Bucerius különben sem volt Ruhr-vidéki gyáros, és mint tízszázalékos részvényesnek nem lett volna komoly szava a lap irányvonalának meghatározásában. Karl Ullstein, aki mint U–1–3, a legidősebb fiú legidősebb fia a családi cég igazgatóságának elnöke lett, mégsem tartotta korrektnek az eljárást, de a sógora, Fritz Ross rábeszélésére némi vonakodás után végül is beadta a derekát. Egy szép tavaszi napon Fritz abban a meggyőződésben utazott el Bécsbe, hogy Karl

ugyanaznap elintézi a *Die Welt* megvásárlásával kapcsolatos formalitásokat. A kora délutáni órákban Karl az én jelenlétemben felhívta Robert Pferdmengest Kölnben, mert még egy utolsó megerősítést akart kapni a kölcsönre vonatkozólag. Válaszában Pferdmenges azt a szót használta, hogy „zuversichtlichst" (minden bizonnyal). Ez nem volt elég Karlnak, és azon nyomban értesítette brit tárgyalópartnerét, hogy az Ullstein cégnek nem áll módjában megvásárolni a *Die Welt*-et. Karl úgy okoskodott, hogy a „zuversichtlichst" nem „igen", tehát „nem". Fritz Ross, a sógora ezt soha nem bocsátotta meg neki, mert szerinte Pferdmenges félreérthetetlenül igent mondott. A valódi ok azonban, amely arra indította Karlt, hogy ne vegye meg a *Die Welt*-et, az volt, hogy félt ettől a lépéstől, amit nekem az ominózus „zuversichtlichst" elhangzása előtt és után be is vallott: „Honnan szerzünk embereket egy ekkora újsághoz? A teljes kapacitásunk le van terhelve."

Az igazság az, hogy Karl nem „Unternehmer"-nek (vállalkozónak) született, mint ahogy a harmadik Ullstein nemzedékből senki sem. Az egyetlen igazi rátermett Unternehmer, Fritz Ross pedig csak beházasodott családtag volt, és az is sokat számított, hogy bár gyakran tartózkodott Berlinben, nem lakott itt, mert a bécsi Ullstein kiadó vezérigazgatója volt, amelyet ő alapított a háború után. Az ideje felét felváltva hol az egyik városban töltötte, hol a másikban, a másik felében pedig úton volt a két város között, így sem a bécsi, sem a berlini teendőknek nem tudott kellő figyelmet szentelni. Ez az ingázás töltötte ki az idejét tíz éven keresztül a háború után, és a német történelmet ismételte meg egy személyben: nem tudta eldönteni, hogy Bécset vagy Berlint válassza fővárosának, egyszerre volt nagynémet és kisnémet. Mást azonban aligha tehetett volna. Azt nem tehette meg, hogy kiszálljon az Ullstein-ház berlini érdekeltségeiből, mert a részvények jelentős hányada a feleségéé volt, ugyanakkor bécsi könyvkiadójától sem akart megválni, mert akkor nem lehetett volna az Osztrák Könyvkiadók Szövetségének az elnöke, és megszakadt volna a kapcsolata más országok hason-

ló jellegű szervezetének a képviselőivel, akik között olyan nevek voltak, mint Sir Stanley Unwin, Ernst Rohwolt, az öreg George Brett a Macmillan kiadótól és Charles Scribner. Arról semmiképpen nem akart lemondani, hogy a Könyvkiadók Nemzetközi Szövetségének 1958-ban Bécsben esedékes kongresszusán ő legyen a házigazda. Ez a minden évben más városban megrendezett összejövetel Bécsben, a „kongresszusok városában" fényes külsőségek között zajlott le. Az esemény és egyben Fritz életének csúcspontja a Hofburgban adott bál volt.

A nagy lehetőség, a *Die Welt* megvásárlásának elszalasztása fordulópontot jelentett „Az Ullstein ház felemelkedése és bukása" című dráma második felvonásában. Miután ugyanis Karl Ullstein nemet mondott, rögtön akadt jelentkező, egy fiatal, negyvenes éveiben járó német, aki ekkor már a sajtó koronázatlan királyának számított Nyugat-Németországban: Axel Caesar Springer. A Springer-kiadványok száma és példányszáma már ekkor megdöntött minden rekordot Németországban. A *Bild Zeitung* című bulvárlap például több mint hárommilliós példányszámban jelent meg, és „az európai kontinens legjelentősebb lapja"-ként emlegették. A *Hör zu*, egy hetente megjelenő képes rádióújság (a televíziózás Németországban ekkor még gyerekcipőben járt) példányszáma alig maradt el a hárommilliótól, a „legnépszerűbb német hetilap" volt, és ezt a rangját azóta is megtartotta. További Springer-kiadványok voltak: a *Kristal*, egy kéthetente megjelenő „információs" magazin, példányszám: 450 000; a *Hamburger Abendblatt*, „Németország legnagyobb hagyományos napilapja" (tehát nem képes újság), példányszám: 300 000, vasárnap 460 000; a *Das Neue Blatt*, egy hetente megjelenő folytatásosregény-újság, példányszám: 500 000. A Springer cég ezenkívül harmadrészben tulajdonosa volt a *Constanze*-nak, Németország legnagyobb divatlapjának is, példányszám: 530 000. A Springer-kiadványok példányszámukat tekintve a nyugatnémet sajtótermékeknek (beleértve Nyugat-Berlint), több mint egyharmadát tették ki.

A sors iróniája, hogy Springer ilyen karriert futhatott be a háború utáni Németországban. A Hugenberg sajtóbirodalom példáját szem előtt tartva ugyanis az volt a szövetségesek szándéka, hogy megakadályozzák egy hasonló sajtómonopólium létrejöttét, de éppen az általuk hozott megelőző intézkedések tették lehetővé a Springer birodalom kialakulását, a *Spiegel* és a *Stern* egyeduralmát a hírmagazinok, illetve a képes újságok között. „Springer, a mamut kiadó" – így írta alá némi öniróniával a barátainak küldött leveleket – nem minden előzmény nélkül került abba a helyzetbe, hogy profitálni tudott az 1945 utáni helyzetből. Volt olyan bölcs és előrelátó, hogy számított a nácik vereségére és arra, hogy a győztesek a háború után ellenőrzésük alá vonják a sajtót. Az apjának Altonában, Hamburg egyik elővárosában volt kisebb, de jól menő kiadója és nyomdája. Az ifjú Springer olyan tekintetben is szerencsésnek mondhatta magát, hogy a háború alatt katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítették. Az altonai Springer cég azon kiadók közé tartozott, amelyek igyekeztek megőrizni a nemzetiszocialista rendszertől való függetlenségüket, és amikor a náci cenzúra lehetetlenné tette ezek működését, a család túladott rajta. Axel Caesar felvette az ár rá eső részét, mintegy háromszázezer márkát és – kivárt.

1944-ben a nácik rájöttek, hogy a katonáknak a fronton és a civil lakosságnak a légoltalmi pincékben nagy szükségük van szórakoztató olvasmányokra. Ez olyan lehetőség volt, amellyel Springer nyugodtan élhetett, hiszen nem náci propagandaanyagot kellett kiadnia. Szerződést kötött tehát a kormánnyal és százával jelentetett meg olvasmányos regényeket, sokszor zsidó szerzőktől, amelyeknek eladásáról nem kellett gondoskodnia. A háború végét úgy érte meg, hogy nem kompromittálta magát és sok pénze volt, amit kevés német mondhatott el magáról. A szükséges engedélyeket a kiadói tevékenységhez viszonylag könnyen sikerült beszereznie, a lakosság pedig éhesen vetette rá magát minden sajtótermékre.

Mind a cenzori rendszer (a hatósági engedélyektől függő sajtó), mind az olvasóközönség kielégítetlensége a náci korszak következménye volt a háború utáni időszakban. Azok a kiadók, akik megkapták a működési engedélyt, olyan kiváltságos helyzetbe kerültek, mint az államilag támogatott cégek a nácik alatt. A szövetségesek rendelkezéseinek pontos betartását az biztosította, hogy ők ellenőrizték a gyéren érkező papírszállítmányok elosztását, de a csempészek által árult papírt is csak azoknak volt érdemes megvenni, akik rendelkeztek publikálási engedéllyel, de éppen kifogytak a készleteik. Ám Hamburg ezen túlmenően is előnyös helyzetben volt. Az angol zónában adták ki az első lapkiadói és újságírói engedélyeket, és ehhez a zónához tartozott a Ruhr-vidék és a Rajna-vidék, Németország két legsűrűbben lakott és leggazdagabb területe. Az engedélyek tulajdonosai számára lehetővé és egyben kötelezővé tették, hogy saját maguk szervezzék meg lapterjesztő hálózatukat.

További előnyt jelentett Springer számára, hogy a brit hírszerzés Hamburgban állomásozó tisztjei közül civilben többen újságírók voltak, és így kapcsolatokat építhetett ki a Fleet Streettel. A legjelentősebb brit kapcsolatot Hugh Cudlipp, a nyugati világ legnagyobb újságjának, a több mint négymilliós példányszámban megjelenő *Daily Mirror*-nak a társszerkesztője jelentette. Springer egyik Cudlippnél tett londoni látogatásának például az volt az eredménye, hogy a *Mirror* modellje alapján megszületett a *Bild Zeitung*. Azt a jelmondatot azonban, amellyel a háború utáni német olvasóközönséget megszólította, Springer önállóan alkotta meg. Ez a jelszó nem úgy hangzott, hogy „Excelsior", vagy „Amplius", hanem így: „Legyünk egymáshoz kedvesek!" Ez állt zöld alapon fehér betűkkel egész Nyugat-Németországban minden olyan plakáton, amely a Springer sajtótermékeket reklámozta, és több volt üres szlogennél, Springer mondanivalójának a lényegét foglalta magában. Ki nem mondottan is ez az ostobácska szeretetreméltóság határozta meg minden Springer-kiadvány szellemét, a *Bild Zeitung* mint bulvárlap eleve ezt a hangot ütötte meg, de míg a *Daily Mirror* Wilfriedje csak

egy szűkszavú „gá-gá”-val üdvözli az olvasót, Rübezahl, a *Bild Zeitung* tacskója, mint egy német lap derék üdvöskéjéhez illik, versbe szedi érzelmeit:

Ez üdvözlet kinek-kinek azt kívánja,
A feje hideg legyen, zoknis a lába,
A szíve lágyuljon, a pénze pengjen,
Érje szerencse a nevemben.*

Springer kiadói stratégiája arra épült, hogy szirupba mártott kockacukorral kell traktálni az olvasót, amit a német sajtó fennmaradó része kifejezett rosszallással fogadott, mondván, hogy Springerék elbagatellizálják a német nép súlyos problémáit. Springer viszont úgy ítélte meg a háború utáni helyzetet, hogy a német olvasót lábadozó betegnek kell tekinteni. „Egy olyan harminc év után, amelyben háború, infláció, diktatúra, majd ismét háború váltották egymást – írta a *Hamburger Abendblatt* az ötvenes évek közepén –, mindenki a végsőkig el van gyötörve Németországban és kíméletre szorul. Az embereknek nyugalomra van szükségük, mindenfajta széthúzás és veszekedés fizikai fájdalmat okoz nekik.” Ez tehát a diagnózis, és Springer olyan diétát ír elő az olvasónak terápiaként, amely ártalmatlan szórakoztatásból, kedves szavakból, a mindennapi élet apró-cseprő problémáinak bizalmas hangú megtárgyalásából áll, vagyis abban jelöli meg az újságíró feladatát, hogy „meghitt dialógust” folytasson az olvasóval. A Springer-féle lelki diéta széles skálán mozgott, de a leggyakoribb témák a következők voltak: megindító történetek és képek segítségre szoruló öregasszonyokról, gyerekekről, kiskutyákról, virágokról, csinos fiatal nőkről, nyomorgó fiatalemberekről stb. Springer maximálisan épített a németek állatszeretetére. A birodalmi címeren elterpeszkedő fekete sas helyett Meckit, a *Hör zu* jámbor, ázottan didergő sündisznóját tette meg nemzeti szimbólumnak. A politikai eseményeket igyekezett kerülni vagy a háttérbe szorítani:

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

„A humánum szempontjából... a *Hamburger Abendblatt* nem tulajdonít különösebb jelentőséget a politikai programoknak és ideológiáknak. Addig legalábbis nem, amíg romhalmazok szegélyezik az utcákat és a menekültek nyomorúságos körülmények között tengetik életüket.”

Mindez azzal egészült ki, hogy Springer volt a korszak nagy játékmestere. A kiadványaiban szereplő játékok és díjkiírások gyakran egyszerre szolgálták a szórakoztatás és a jobbítás célját. (Springer rövidre fogva megírta cége történetét *Újságok a szórakoztatás és a közjó szolgálatában* címmel.) Így például a kormány által „Közlekedjünk biztonságosan” címen meghirdetett programhoz hasonlóan Springer is elindította a maga „Zebra akcióját”, amelyben Max, a zebra az autósok előzékenységét egy-egy farkcsóválással jutalmazta. A „volán gavallérjai” közül hetente háromezernek a neve került fel a *Hamburger Abendblatt* első oldalán közzétett „dicsőséglistára”. A gavallérok egy matricát kaptak ajándékba ezzel a szöveggel: „különösen előzékeny vezető”, amit a szélvédőre ragaszthattak. A matricát ünnepélyesen adták át, kávéval traktálva a meghívottakat. Egyúttal különböző „jó nevű cégek” (vagyis olyanok, amelyek a *Hamburger Abendblatt*-ban hirdettek) ugyancsak bőven osztogattak mindenféle jutalmakat. A Springer által szervezett össznépi játékok közül a legemlékezetesebbek mindazonáltal azok a vetélkedők voltak, amelyek győztesét a „nap díszpolgármestere” címmel tüntették ki.

Springer diagnózisát és az általa alkalmazott terápiát igazolta kiadványainak a Bibliáéval vetekedő példányszáma. Ez az óriási cég olyan volt, mint egy jóindulatú, ártalmatlan, őskori szörny, de a méretei mégis aggodalmat keltettek. Nem az volt a probléma, hogy Springer rosszul politizált, hanem az, hogy egyáltalában nem politizált, és ezért valamennyi politikus ferde szemmel nézett rá. „Egy hajszálnyi húzás a Springer-gépezet valamelyik csavarán, és elszabadul a pokol” – fogalmazta meg az általános véleményt egy parlamenti képviselő. Attól félt ugyanis mindenki, hogy Springer politikaellenessége hat a németekre, és tömegével válnak apoli-

tikussá. Maga az „Öreg", Adenauer is megpróbálta rábírni Springert, hogy hagyjon fel az apolitikus újságírással, Springer azonban kitartott álláspontja mellett. Németországban a politika, különösen a pártpolitika diszkreditálta önmagát: a náci párttagság szankcionálható bűncselekménynek számított. Ugyanakkor a német sajtó is lejáratta magát a náci korszakban, sőt a weimari köztársaság politikai sajtója is látványos kudarcot vallott, mert nem tudott hatni a közvéleményre. 1932-ben Berlinben a kormányon lévő polgári Centrum Párt sajtótermékei összesen 450 000 példányban jelentek meg, maga a párt pedig csak a szavazatok 15 %-át kapta a választásokon. A Német Nemzeti Párt újságjainak a példányszáma ugyancsak 450 000 körül volt, ők pedig csak 9 %-ot kaptak. Ugyanakkor a náci lapok alig érték el a 20 000-es példányszámot, és a pártra a választók 33 %-a szavazott. George Bernhardról, az 1934-ben megszűnt Ullstein-lap, az exkluzív *Vossische Zeitung* híres főszerkesztőjéről hallottam, hogy amikor hirtelen megemelkedett a lap példányszáma, így sóhajtott fel: „Te jó ég, vajon mit csináltam rosszul?" Úgy tűnik, mintha a szerkesztői munka színvonala és a példányszám fordítottan volnának arányosak egymással.

A jelek szerint Axel Springer csak egy dologban hitt: az újraegyesülésben, ami még a „Legyünk kedvesek egymáshoz!"-nál is fontosabb volt számára, és ez végleg megpecsételte az Ullstein-ház sorsát. Miután Karl Ullstein elszalasztotta a lehetőséget, hogy a család megvesse a lábát Nyugat-Németországban, Axel Springer Berlinbe tette át székhelyét. A *Bild Zeitung* egy helyi változatával kezdte, amiben tulajdonképpen nem volt semmi különös, mert létesített ugyanilyet Münchenben, Frankfurtban, Essenben és Hamburgban is. Springer betörése a „frontváros" korlátozott felvevőképességű piacára mégis szenzációt keltett. Springert ekkor már nem lehetett megállítani. 1954-től a győztes hatalmak engedélye nélkül is lehetséges volt lapot indítani Németországban, és ez fokozta a konkurenciaharcot a kiadók között. A nyugatnémet óriás elnyeléssel fenyegette a berlini törpéket. Az emigráns keletnémet kiadók támogatást kértek a szövetségi kormánytól

arra az esetre, ha sor kerül az újraegyesítésre. Így próbáltak felkészülni Springernek arra a feltételezett tervére, hogy hídfőállásként használja fel Berlint Kelet-Németország meghódítására, ha elérkezik az egyesülés napja, és újra Berlin lesz a főváros. Ma már meglehetősen groteszknek tűnik ez a nagy készülődés. Akkor azonban Németország megosztottsága még csak néhány évre tekintett vissza, a seb még friss volt. Mindenekelőtt pedig Berlinen belül szabadon lehetett mozogni.

A legnagyobb probléma, amellyel Springernek meg kellett küzdenie, az volt, hogy nehezen lehetett jó újságírót találni. Sokan elestek a háborúban, még többen kompromittálták magukat Goebbels kiszolgálásával. A háborút követően legalább húsz évig a legjobb német nyelvű újságokat nem Németországban adták ki, hanem Svájcban. Különösen is kitűnt közülük a *Neue Zürcher Zeitung* a nemzetközi események világos, részletes és elfogulatlan értékelésével, valamint azzal, hogy különös figyelmet szentelt a németországi helyzetnek. Az adenaueri korszak idején Fred Luchsingerről, a *Neue Zürcher Zeitung* bonni tudósítójáról (most a lap főszerkesztője) azt lehetett volna gondolni, hogy ő a nyugatnémet külügyminiszter. Springer úgy vélekedett erről annak idején, hogy nem fair a német és a svájci sajtót összehasonlítani, mert a svájciak mint semleges kívülállók megengedhetik maguknak a kivárást, mielőtt véleményt nyilvánítanak, a németeknek viszont nincs erre lehetőségük az őket közvetlenül érintő események forgatagában. A helyzet nem volt új. Németország függősége a nemzetközi helyzettől mindig is arra csábította a német sajtót, hogy eltúlozza a hírek – különösen a nemzetközi hírek – jelentőségét. A Springer-lapok ezzel szemben a hírek valódi információtartalmát patetikus és jóindulatú ködösítéssel homályosították el, vagyis a hátbavágást barátságos hátbaveregetéssé szelídítették, mivel az emberiesség követelményeinek inkább a hátbaveregetés felel meg. Annak a történelmi fejlődésnek megfelelően, hogy Németország területén több száz „szuverén állam" jött létre (néhány közülük nem volt nagyobb egy tehetősebb amerikai

farmer birtokánál), Németország a kis újságok országa (a lapok hetven százalékának példányszáma 10 000, huszonöt százalékának 50 000 alatt van). Ez az ország mindig több mint ezer részre volt osztva, ahol pedig adott a „divida", nem sokat várat magára az „impera". Másrészt viszont egy olyan országban, amely szereti magát birodalomnak nevezni, könnyen rásütik mindenkire, aki terjeszkedni próbál, hogy birodalmat akar alapítani. A mamutnak tehát óvatosan kellett mozognia. Minden új gyarapodás arra indíthatta a kisebb kiadókat, hogy „Állítsátok meg Springert!" jelszóval kampányt szervezzenek. (Ilyen kampány létrejött végül is, csak több mint tíz évvel később.) Springer következő gyarapodását az Ullstein-ház bekebelezése jelentette.

George Orwell tanácsa szerint úgy lehet valakiből legkönnyebben író, ha elveszi egy kiadó lányát. Ez történt velem is, de nemcsak egy kiadó lányát vettem feleségül, hanem egy kiadó unokahúgát, egy kiadó unokatestvérét, egy kiadó unokáját és egy kiadó dédunokáját is. Az Ullstein családba való beházasodásom révén óhatatlanul és menthetetlenül belegabalyodtam a családi vállalkozás fölöttébb szövevényes hálójába. A családi üzletek családi alapon működnek, ez természetes, nincs értelme nepotizmussal vádolni őket. A feleségem anyja és nővére fordítóként vették ki részüket a tennivalókból, és nagyon jó fordítók voltak. Én azt kaptam feladatul, hogy olvassak el különböző szláv, valamint magyar nyelvű könyveket és kéziratokat, és írjak róluk véleményt, számíthatnak-e a német olvasóközönség érdeklődésére. Várható ellenvetésemet, miszerint én, a külföldi, legjobb esetben félig-meddig germanizálódott amerikai, nem ismerhetem a német olvasó ízlését, azzal védték ki, hogy a német olvasó ízlését legfeljebb az Úristen és Axel Springer ismeri.

Különleges színfoltja volt a családnak Karl Ullstein. Tíz évig laktunk együtt vele, vagy ő lakott együtt velünk, mindenesetre csak egy ajtó választott el bennünket egymástól. Mint a legidősebb fiú legidősebb fia ő számított a család fejének. Rendkívül vonzó egyéniség volt, sugárzott belőle a jóakarat, a vidámság és optimizmus. Hadnagyi rangban harcolt az első

világháborúban, majd öt évig volt francia fogságban, csak 1920-ban szabadult. Többször elmesélte, hogyan ismerkedett meg több fogságba került porosz tiszt társaságában a francia táborparancsnokkal. Amikor a táborparancsnok belépett a helyiségbe, ahol várták rá, mindannyian felugrottak és vigyázzállásba vágták magukat. „Messieurs – mondta a parancsnok – restez assis: la France est généreuse!" (Uraim, maradjanak ülve, Franciaország nagylelkű.) A németeket megnevettette a történet, a franciák viszont nem találtak benne semmi vicceset. („Franciaország valóban nagylelkű", mondta egy francia barátom.) Karlnak két kedvenc mondása volt. Az egyik így hangzott: „A gazdag emberek nagyon ostobák", a másik: „Nincs ostobább egy halott milliomosnál." Az idősebbik nővére azt állította, hogy soha életében nem látott olyan lusta gyereket, mint amilyen Karl volt. Legszívesebben „halott harcost" játszott, ami azt jelentette, hogy kezét, lábát szétvetve hevert a padlón, a két nővérének pedig zokogva kellett siratnia. Én nem találtam lustának ismeretségünk tizenkét éve alatt. Naponta mintegy négy órán keresztül leveleket írt (főként a család tagjainak). Javíthatatlanul gyerekes volt és végtelenül jóhiszemű. Folyton tanácsra volt szüksége, és hol ettől, hol attól kérdezte meg, mitévő legyen: rokontól, baráttól, ellenségtől, fiatal szerkesztőktől, akiket jóformán még nem is ismert, kezdő újságíróktól, mindenkitől. („Beteg az anyám, gondolja, hogy meg kellene látogatnom?") Néha kétségem támadt aziránt, hogy valaha is sikerült-e döntésre jutnia valamiben. Úgy hiszem, a levélírási mániája is a határozatlanságával magyarázható: a leveleiben különféle lehetőségeket sorolt fel a megoldandó problémákat illetően, azután mindegyikről kimutatta, hogy nem célravezető.

Ekkortájt született meg bennem az elhatározás, hogy megpróbálkozom az írással. Elmentem New Yorkba, hogy körülnézzek a szerkesztőségekben. Szerencsém volt, mert Philip Horton, a *Reporter* című magazin szerkesztője megbízott, hogy írjak egy cikket a német sajtóról, különös tekintettel természetesen Axel Springerre. Megpróbáltam tehát utánajárni a Springer-legendának.

Ifjú éveiben Springernek állítólag holmi playboyallűrjei voltak, és húsz év elteltével is hasonlókat híresztelték róla. Az a hír járta, hogy piperkőc, aki mániákusan kényes a ruházatára, és úgy él, mint egy kiskirály, de ezt gondosan titkolja a nyilvánosság előtt. Azt beszélték például, hogy négy Ford Thunderbirdje van, de ezt titokban akarja tartani, és megtévesztésül mind a négyet egyforma pirosra festette. Valójában fekete Thunderbirdje volt, és csak egy. A valóság, úgy látszik, nem tud kifogni a pletykán. Németországban, mint Nyugaton általában, a nagy vagyon a társadalmi együttélés zavaró tényezője. F. Scott Fitzgerald meg volt győződve, hogy a gazdagok eredendően mások, mint a szegények, és nem ugyanazok a magatartási normák és jogszabályok vonatkoznak rájuk. Lehet, hogy így van, mert ma már Nyugaton egyedül a vagyon jelent társadalmi különbséget az emberek között. A privát jacht, privát sziget, privát rendőrség és a magánhadsereg nagyobb különbséget teremt ember és ember között, mint valaha, és a feudális múltat idézi fel. Németországban a „gazdasági csoda" kezdetén a nagy vagyon még kívül esett a feltörekvő kisember perspektíváján. A *Bild Zeitung* szemforgató kenetességgel ad hangot ennek a szemléletmódnak: „Sajátos ellentmondása annak az irgalmat nem ismerő kornak, amelyben élünk, hogy amíg egyesek nem tudnak mit kezdeni a pénzükkel, addig mások napról napra tengetik nyomorúságos életüket." Anyagot gyűjtve a megírandó cikkhez azt tapasztaltam, hogy akik közelebbről ismerik Springert, vagy gyűlölik, vagy rajonganak érte, némelyek egyenesen zseninek tartották. Az egyik volt barátja így jellemezte, hogy milyen hatással van Springer az alkalmazottaira: „Seine Gegenwart beglückt, sein schräger Blick betrübt." (A jelenléte boldogít, a rosszalló pillantása elszomorít.) Kíváncsian vártam ezek után a személyes találkozást.

Kellemes meglepetésben volt részem, amikor beléptem Springer hamburgi dolgozószobájának ajtaján. „Mindent szívesen elmondok önnek" – ezzel fogadott, ami nagyon biztatóan hangzott. Fiatal volt még, alig nyolc évvel idősebb, mint én, és egy jóságos doktorra emlékeztetett. Legfőbb célja a béke megőrzése, hangoztatta a „Legyünk egymáshoz kedvesek" szellemében. A háborút „nemzetközi polgárháborúnak" és „testvérháborúnak" (Brüderkrieg) nevezte. A cikkemben olyan embernek írtam le, aki csodákat gondol ki, és jóhiszeműen megpróbálja elhitetni az emberekkel, hogy vannak ilyenek. A Springer által meghirdetett csodák mindenesetre összhangban voltak a németek csodavárásával. Springer csodái persze kisebb csodák voltak csak, olyanok, mint az egy napig tartó főpolgármesterség. De még ez a lehetőség is felvillanyozta a kedélyeket. Volt azonban egy olyan csoda is, amelyet nem lehetett kicsinek nevezni, és mégis lehetségesnek látszott: Springer legfőbb hittétele, az újraegyesülés. Ahogy ő mondta, „minden porcikájával" hitt benne. Úgy vélte, ha megvan a jó szándék mindkét oldalon, megvalósítható. Ami a nagy vagyont mint a nyugati társadalomban zavart keltő tényezőt illeti, csak nevetett. „Az irigység – mondta – német tulajdonság. Amerikában senkit nem érdekelne, hogy mekkora vagyonom van és mit kezdek vele. A németek nem jöttek még rá, hogy milyen értelmetlen dolog az irigykedés." Springer értékrendjében nem volt helye ilyesminek. Úgy vélte, hogy a jólét véget fog vetni a németek egymás közötti irigykedésének. Tele volt tervekkel, és szünet nélkül ezek megvalósításán fáradozott. A *Die Welt* jövedelméből alapítványt tett, ami ötven fiatal vidéki újságírónak biztosított folyamatosan egyévi külföldi ösztöndíjat. (Az ösztöndíjasoknak kötelezniük kellett magukat, hogy utána meghatározott időre visszatérnek az őket delegáló vidéki laphoz.) Ügyvezetői tanfolyamot szervezett kétszáz fiatal számára, akiket azután a saját cégeinél alkalmazott.

Beszélgetésünk során azt is megkérdeztem Springertől, hogyha már ennyire előnyben részesíti az újságokat a könyvekkel szemben, akkor mégis milyen könyveket olvas. „Hát ha ragaszkodik hozzá, megmondom – válaszolta. – Vallásos könyveket, a vallásról szóló könyveket." Nem feszegettem tovább a témát, a cikkben meg sem említettem, és ezt rosszul tettem, mert a kulcs Springer személyiségéhez a vallás.

A cikk végül is nem jelent meg, így tulajdonképpen semmi jelentősége nem volt annak, hogy miről írtam benne és miről nem. Alighogy elkészültem vele, arról értesültem Karltól, hogy Martha néni eladta Springernek az Ullstein-részvények rá eső huszonhat százalékát. Már hónapok óta, sőt tulajdonképpen attól kezdve, hogy visszakaptuk a kiadót, különböző családtagok – természetesen csak olyanok, akik nem vállaltak munkát a családi cégnél (de ezek voltak többségben és külföldön éltek) – azzal próbálkoztak és fenyegetőztek, hogy eladják az őket megillető részvényeket. Elsőnek közülük Martha néni váltotta be a fenyegetést, mert olyan alacsony volt az osztalék, hogy nem látta értelmét a részvények megtartásának (az első években a cég nyereségének jelentős részét karbantartásra és bővítésre kellett fordítani). Ez azt jelentette, hogy a német sajtó legdinamikusabb erejének sikerült megvetnie a lábát a cégen belül, és a kiadóhoz ragaszkodó családtagoknak több pénzre lett volna szükségük, mint valaha. Kétségbeesetten igyekeztek olyan vevőt találni (nem kiadót), aki a részvények többségét egy csomagban megveszi. Az egyik jelölttel azért nem jött létre az üzlet, mert az illető, egy fiatal bajor milliomos, szívrohamot kapott, amikor kétszáz kilométer/órás sebességgel vezette Mercedesét.

1959-ben, miután a család minden oldalról meghányta-vetette a dolgot, úgy döntött, hogy a céget, úgy, ahogy van, eladja Springernek. A tőkehiány mellett egy másik ok is közrejátszott a döntésben: a céget vezető családtagok valamenynyien (Fredericket kivéve) hetven felé jártak már, vagy túl is voltak rajta. Akik a következő generációból alkalmasnak látszottak arra, hogy a helyükre lépjenek, valamennyien beházasodott családtagok voltak (tehát nem az Ullstein nevet viselték), és hogy még komplikáltabb legyen a helyzet, valamennyien ugyanabba az ágba, a „Stamm Hans"-ba (U–1) házasodtak be. Ez arra indította a család egyéb részeinek hangadóit, hogy összefogjanak ellenük, és sikerült is megakadályozniuk, hogy fiatal, rátermett üzletemberek kerüljenek a cég élére. Csak kettőnek a nevét szeretném megemlíteni: dr. Heinrich Treichl, jelenleg a Credit Anstalt, Ausztria Nemzeti

Bankjának az elnöke, és Robert Layton, akkoriban a Ford Motor Company egyik alelnöke, ma a Friedrich Flick konszern igazgatótanácsának egyik tagja. Előre lehetett látni, hogy mi lesz a cég sorsa.

Az Ullstein kiadó egy népszerű művészeti és tudományos sorozatának a címei így kezdődtek: „Du und... (Te és...); *Te és a zene*, *Te és az elektromosság*, *Te és a festészet*. Nem volt nehéz megjósolni, hogy az utolsó könyvnek a sorozatban ez lesz a címe: *Te és Axel Springer*.

12 / A ROSS FIVÉREK

Véget nem érő viták folytak a családban arról, hogy kinek van igaza: azoknak, akik Németországban maradtak a tizenkét évig tartó ezeréves birodalom idején és vállalták mindazt, ami ezzel járt, vagy azoknak, akik a nyugati demokratikus országokba emigráltak, és mint néhány esetben történt, fegyverrel harcoltak a saját hazájuk ellen. Ez volt a legkényesebb kérdés az Ullstein családban, amelyre újra és újra visszatértek. Hiába lettek ugyanis többen közülük brit, amerikai, brazil és kanadai állampolgárok, németek maradtak, és mint németek, becsületbe vágónak érezték a kérdést: mi volt az adott körülmények között hazafiasabb, menni vagy maradni, kiegyezni a zsarnokkal, mert a haza ügye egybefonódott a zsarnok ügyével, vagy átállni a másik oldalra és fegyvert ragadva küzdeni a zsarnok ellen? Olyan kérdések ezek, amelyekre nem lehetett és nem lehet egyértelmű választ adni. A vitában a választóvonal nem a család német zsidó és német német tagjai között húzódott. Azokat a német zsidó családtagokat, akik maradtak, a „fajtiszta" németek védelmezték, és ha szükséges volt, bújtatták.

Sok német családban folytak ilyen és ehhez hasonló viták, és sok német család volt politikailag megosztott. Ismertem például egy fiatal lányt, aki zsidó anya és egy SS-tiszt gyermeke volt. Heinz Ullstein (U–2–1) végig Berlinben maradt, árja felesége védelmezte és bújtatta. Anyósom, Hilde Ross (U–1–1), az annektált Ausztriában maradt árja férjének oltalma alatt. Két félzsidó gyermekük, a későbbi feleségem és a nővére, egy előkelő hesseni leánynevelő intézetben talált menedéket. A költségeket Colin Ross, a nagybátyjuk viselte, aki személyesen ismerte Hitlert, és kifejezetten náciszimpatizáns volt. A feleségemet a nürnbergi törvények miatt nem vették fel az egyetem orvosi karára, de mert a nagybátyja Bécs gauleiterének, Baldur von Schirachnak a barátja volt, az operában a császári páholy vendége lehetett. A leánynevelő intézetben egy osztályba járt annak a lóképű Waldeck-Pyrmont örökös hercegnek a lányával, akivel 1945-ben Rosenhofban

volt alkalmam megismerkedni. Az iskolában azt tartották a lányról, hogy náci, ami egy SS tábornok apával a háttérben nem lett volna csoda. A feleségem viszont úgy emlékszik, hogy ez az osztálytársa egyszer elmondta neki, mennyire haragszik az apjára és a nagyapjára a nácikkal való együttműködésük miatt, és már évekkel korábban megszakította velük a kapcsolatot.

Colin Ross családjából csak a lánya élte túl a háborút. Ő maga a feleségével együtt öngyilkos lett, amikor bejöttek az amerikaiak. A fia, Frank, 1942 nyarán egy baleset következtében életét vesztette a keleti fronton. Egy tó közepén napozott egy tutajon két bajtársával, amikor egy magányos felhőből villámcsapás érte. Frank a helyszínen meghalt, a másik két katona sértetlen maradt. Ennyit tudhattam meg a tragédiáról a családi krónikából.

Colinék emlékét titokzatos homály borította a családban. Furcsa és különös dolgok történtek velük. A Traisen folyó partján Thörhofnál, a Ross család egykori vidéki otthonának a helyén kilenc gránitoszlop néz le a domboldalról a folyó kanyarulatára. Ennyi maradt abból a gerendaházból, amit Ross nagyapa épített Colinnak nászajándékképpen 1911-ben. A ház 1932-ben leégett, amikor Colin kisebbik lánya a tűzhely fölött szárogatta a kimosott fehérneműt, és az egyik ruhadarab a tűzbe esve lángba borította az épületet. A Colin családját sújtó katasztrófasorozat csak a másik lányt kímélte meg. Apósomék nem szívesen beszéltek róluk, és engem is visszatartott valami a kérdezősködéstől, így Colin rejtély maradt számomra. Ebben az időben a németek provincializmusában véltem magatartásuk indítékait felfedezni. Colin azonban olyan otthonosan mozgott a nagyvilágban, mint kevesen mások. Újságíróként különböző lapok külföldi tudósítója volt, és talán a műfaj legkiválóbb művelője egész Németországban. Vagy húsz könyvet írt, egy kivétellel valamennyit különböző külföldi országokról. (Kettő ezek közül több mint húsz kiadást ért meg.) Bejárta az egész világot és hosszú éveket töltött külföldön: négy évig volt Dél-Amerikában, nyolc évig Ázsiában és négy vagy öt évig az Egyesült Álla-

mokban. Hogy lehet az, hogy Colin Ross, a művelt, olvasott világutazó összeadta magát a nácikkal, ezekkel a vidéki bugrisokkal, iskolából kimaradt tökfilkókkal, kisebbségi komplexusban szenvedő altisztekkel és vicclapba illő tisztekkel? Akkor sem kerültem közelebb a probléma megoldásához, amikor évekkel később megtudtam, hogy Colin figyelmeztette Hitlert: az Egyesült Államok be fog lépni Anglia oldalán a háborúba, és ez katasztrófát jelent Németország számára.

Az olvasmányaimban mindig újra és újra felbukkant Colin Ross neve. Hans Grimm *Honnan, hogyan és hová?* című meghökkentően érdekes könyvében azt írja Colinról, hogy az első világháború alatt mint propagandatiszt folyton úton volt a németek által megszállt területen, feltehetőleg titkos megbízatások ügyében. Ez bonyolult és ellentmondásos helyzetet jelentett. A családi albumokban láttam több olyan képet, amelyek Colint mint 1918-as katonatanácstagot ábrázolták. A családtagok ilyen megjegyzésekre szorítkoztak a képeket illetően: „Ó, igen, ez a minden lében kanál Colin!", vagy: „Hát persze, Colin nem maradhatott ki semmiből!", vagy: „Olyan ember volt, aki mindenben a meggyőződését követte." A háború vége felé a katonák hangulatáról kellett információkat gyűjtenie a nyugati fronton, így közelebbi kapcsolatba került velük. Grimm, aki Colin beosztottja volt, megdöbbentőnek találta azt a defetizmust, ami a háború negyedik évében uralkodott a legénység soraiban. Döbbenetét fokozta Colin válasza, amikor jelentést tett neki a tapasztalatairól: „Igen, elegük van a háborúból, legalábbis a mostani hadvezetésből. Meglepőnek találod, hogy ezt ki is mondják maguk között?" Grimm ezután leírja, hogy lassan rájött, Colin Ross, a parancsnoka lélekben hűtlenné vált a császárhoz, és II. Vilmost, a „legfőbb hadurat" tartja felelősnek a dolgok rosszra fordulásáért. Grimm azt is megjegyzi, hogy Colin Ross állandóan Rathenau könyveit olvasta, és ezeket mindenhová magával vitte a csomagjában. (Rathenau *Der Kaiser* [A császár]) című művében erre az „istentől elrugaszkodott" kijelentésre ragadtatja magát: „Ha a császár

győztesen, fehér lovon elléptet a Brandenburgi Kapu alatt, akkor nincs értelme a világtörténelemnek.")

Dokumentált tény, hogy Colin mint a katonatanácsok egyik vezetője, több esetben megakadályozta a vérontást azokban a kritikus hetekben 1918–19-ben, amikor két széplelkű elméleti forradalmár, Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg próbálta magához ragadni az események irányítását. A lánya szerint Colin soha nem beszélt a családban erről, csak anynyit mondott, azt is évekkel később, hogy hibát követett el, amikor mérséklőleg hatott a katonákra, mert egy igazi, vérgőzös forradalom hosszú távon jobb lett volna Németország szempontjából. Azt hiszem, érthető, hogy mire gondolt Colin. Van egy szólás a németben, „Wenn schon, denn schon", ami azt jelenti, ha már csinálunk valamit, csináljuk alaposan, és ez követendő életviteli szabálynak számít. A Spartacus-felkelés 1918–19-ben felemás, női pendely mögé bújó forradalom volt, amelyben a tengerészek katonának, a katonák pedig rendőrnek adták ki magukat, és amelyben egy apró termetű, férfias nő irányított egy apró termetű, nőies férfit. Ó, az a drága Rosa és az a szerencsétlen Karl! A drága Rosa, ez a kis termetű, nagy kultúrájú lengyel zsidó széplélek, aki úgy jutott német állampolgársághoz, hogy pénzen vett magának egy német férjet, és könyvből tanulta a forradalmat, aki minden reggel szivaccsal dörzsölte végig a testét, majd átrágta magát *A tiszta ész kritikája* egy fejezetén, és aki azzal a szerencsétlen Karllal próbált konspirálni, aki olyan labilis idegzetű volt, hogy gyakran nem tudta befejezni a saját beszédét, mert rosszul lett és orvoshoz kellett vinni! És hiába próbált segíteni nekik (ugyan ki tudott volna segíteni egy ilyen szerencsétlen pároson?) egy másik lengyel zsidó, Karl Radek, Moszkva ügynöke, a forradalmak történetének leghitványabb és legtragikusabb figurája. Ó, az a szerencsétlen Rosa Luxemburg, az a drága Karl Liebknecht, amint megvadult porosz tisztek üldözőbe veszik és belelökik őket a berlini Landwehr csatornába! (Radek mint orosz állampolgár egy év börtönbüntetést kapott.) Soha nem tudtam, hogy kit sajnáljak jobban, a drága Rosát és a szegény Karlt, ezt az ab-

szurdan nemes és nemesen abszurd párost, vagy Németországot. Olyan nietzschei „szabad szellemek" voltak ők, akik senkinek nem tartoznak számadással. Rosa Luxemburg egyébként már sokkal azelőtt átlátott Leninen, hogy Lenin Oroszországban hatalomra jutott.

1919-ben Colin hirtelen otthagyta Németországot és családostul Bolíviába emigrált. A Németországból való távozás kétségtelenül bölcs dolog volt, és bizonyára azért választotta menedékül Dél-Amerikát, mert oda volt a legkönnyebb beutazási engedélyt szerezni. Spanyolul viszont egy szót sem tudott. A következő három évben minden energiáját egy Dél-Amerikáról szóló könyv megírására fordította, a felesége pedig angolt tanított egy La Plaz-i iskolában és ő tartotta el a családot. 1922-ben tértek vissza Németországba. 1923-ban született a fiuk, és ugyanebben az évben készült el a könyv kézirata *Süd-Amerika, die aufsteigende Welt* (Dél-Amerika, egy feltörekvő világ) címen. A könyv nagy siker lett, és máról holnapra elismert útikönyv-szerzővé avatta Colint. A harmadik könyve volt ez, az első, amelyik a Brockhaus kiadónál jelent meg. Ekkor kezdett cikkeket írni az Ullstein kiadó számára, ahol a fivére, Fritz már régóta alkalmazásban volt. Colin rendszeresen dolgozott Ullsteinéknek, egészen addig, amíg a nácik „megvásárolták" a céget.

Fritz Ross 1918 novemberében tért haza a nyugati frontról, és az Ullstein cég kereskedelmi osztályán kezdett dolgozni. Kiadatlan emlékirataiban érdekes beszámoló olvasható Colin és a saját tevékenységéről a háborút követő időszakban. Ezt írja:

A következő hetekben egymást érték az események Berlinben. Dúlt a hatalomért folytatott harc, akárcsak korábban Kielben, munkás- és katonatanácsok alakultak, a fivérem vezető szerepet játszott a legfelsőbb tanácsban. Eleinte a frontról visszatérő katonák voltak a hangadók. Egymást érték a tömeggyűlések a Reichstag épületében és a Busch cirkuszban. A fivérem egy minisztériumban tevékenykedett, itt látogattam meg nem sokkal a frontról való

visszatérésem után. Azt szerette volna, ha én is velük tartok, de nemet mondtam, mert soha nem voltam a forradalom híve. Ennek ellenére ellátott a legfelsőbb munkás- és katonatanács igazolványával. Nem sokkal később Colin hivatala átköltözött a Schiffbauerdammra, a Reichstag közelébe. Itt nagyon érdekes emberekkel lehetett találkozni, egy Bismarckkal például, a legnagyobb hatást azonban Curt Hahn tette rám. Ezek a fiatalemberek irányították a háttérből Max von Baden herceg kormányának több miniszterét. A fivérem Hausmann württembergi miniszter környezetéhez tartozott. A kormányfő elsősorban Hahn tanácsaira hallgatott, olyannyira, hogy valószínűleg az emlékiratai nagy részét is ő írta. Hahn nagypolgári családból származott, rendkívül nagy tudású, jó megjelenésű és kiváló politikai érzékkel rendelkező fiatalember volt. Hamarosan visszavonult a politikától és Salem nevű badeni kastélyában iskolát alapított, amely rövid idő alatt híressé vált. Amikor Hitler hatalomra jutott, a zsidó származású Hahn elhagyta Németországot és Skóciában alapított egy újabb Salem nevű iskolát. Ide járt később az edinburghi herceg is. A testvérem, akit mindig nagyon érdekeltek a katonai dolgok, megpróbált a berlini kaszárnyákban tartózkodó katonákból kormányhű alakulatokat szervezni. Ugyanis Friedrich Ebert (a weimari köztársaság első kancellárja, Max von Baden herceg utóda) képtelen volt ellenőrzése alá vonni a katonaságot. Ez felkeltette a baloldal, vagyis a Liebknecht vezette Független Szociáldemokraták, de mindenekelőtt a bolsevik Spartacus Szövetség gyanúját, és mint régi császári tisztet megpróbálták lejáratni Colint, aki nagyon népszerű volt a katonák között. 1919 januárjában, a véres Spartacus-felkelés idején részt vett a *Vorwärts* (Előre) épülete elleni támadásban, és a spartakisták több napig fogva tartották. Ez és a munkáját ellehetetlenítő mindennapos anyagi problémák annyira elkedvetlenítették, hogy visszavonult a politikától. Jómagamat nem a „tömegek felemelkedése" foglalkoztatott a forradalom idején, hanem a saját burzsoá egzisztenciám biztosítása. Nem akartam ölbe tett kézzel ülni.

A *Süd-Amerika, die aufsteigende Welt* előszavában Colin Ross így magyarázza, hogy miért „vonult vissza" Dél-Amerikába berlini forradalmi tevékenységét követően:

Úttörő kívántam lenni, új területeket akartam felfedezni, új életlehetőségeket annak a sok ezer embernek, akiket a háború és a forradalom kilátástalan helyzetbe hozott. Ez indított arra, hogy útra keljek. És talán a reménytelenség és csalódottság, amely elfogott a háború négy évének testi és lelki megpróbáltatásai után, majd azt követően, hogy a forradalom kegyetlenül leperzselte a kezdeti reménység és a lelkesedés csaknem minden bimbóját.

Fritz, akit a saját „burzsoá egzisztenciája" érdekelt, a barikád másik oldalára sodródott. A családi cégen belül a kereskedelmi osztályon kapott alkalmazást, és az apósával (U–1) együtt villamossal vagy földalattival járt be minden reggel a grunewaldi villából a kochstrassei Ullstein kiadóba. 1919. január 6-án spartakisták állták el az útjukat a Kochstrassén, akik kordont vontak a kiadó épülete köré és fegyvert fogtak minden közeledőre. Az előző éjszaka a Kochstrassének, Berlin Fleet Streetjének valamennyi épületét megszállták. „Elsősorban a nyomdagépek sorsa aggasztott bennünket – írta Fritz –, egy kézigránát az egész berendezést tönkretehette volna. A nap hőse Louis Ullstein (U–2) volt, aki élete kockáztatásával odament az egyik spartakistához és megkérte, hogy engedje fel a szobájába, mert ott hagyta a szivartárcáját. A burzsoá kurázsi ezen imponáló megnyilvánulása hatott a proletárhatalom képviselőjére, és megengedte a kapitalista kizsákmányolónak, hogy belépjen az épületbe. Louis egy idő után visszajött, és a kezében valóban ott volt a szivartárca."

A spartakisták néhány napig megszállva tartották Berlin sajtónegyedét, és csak akkor vonultak vissza, amikor a kormánypárti csapatok megrohanták a szociáldemokrata *Vorwärts* szerkesztőségi épületét. Amikor a család újra birtokba vehette a kiadót, arra kötelezték őket – más tulajdonosokhoz hasonlóan –, hogy saját maguk szervezzék meg a cég fegyveres védelmét, az új kormány ugyanis nem rendelkezett reguláris haderővel. Így a katonaviselt alkalmazottakból verbuváltak össze egy házi milíciát, amelynek parancsnoka a kiadó egyik igazgatója, egy leszerelt százados, a helyettese pedig Fritz lett, és ennek tagjai őrizték a cég épületeit minden éjszaka. Addig volt ez így, amíg sikerült a rend védelmére egy lovashadosztályt felállítani. Ennek élén a magas, jól megtermett Gustav Noske, Friedrich Ebert belügyminisztere, a kormány kulcsembere parádézott. A rend tehát helyreállt Berlinben, de nem hosszú időre. Fritz így ír erről az emlékirataiban:

Miután az inga kilendült balra, csak idő kérdése volt, hogy jobbra lendüljön, ami 1920-ban, az ún. Kapp-puccsal be is következett. Ezúttal igazi katonák szálltak meg bennünket. Le kellett állnunk, mert demokratikus kiadó voltunk, és a puccsisták szemében nem sokban különböztünk a kommunistáktól. Sikerült megegyeznünk a kiadót megszállva tartó katonák parancsnokával, hogy a tulajdonosok közül valaki az épületben maradhat. Az első két nap és két éjjel Rudolf Ullstein (U–4) vállalta ezt, majd dr. Franz Ullstein (U–3) váltotta fel. Én végig ott maradtam. Rudolf irodájában rendezkedtünk be, két tábori ágyat állítottunk fel. A katonák a telefonközpontot is megszállták, de az egyik telefonkezelőnk titokban lehetővé tette, hogy Rudolf szobájában minden hívást lehallgassunk. A katonák azt hitték, hogy el vagyunk vágva a világtól, de tévedtek, mert volt a szobában egy olyan telefon is, amelyen közvetlenül fel lehetett hívni Rudolf családját, és így értesültünk a világ dolgairól. Megpróbáltam beszélni a feleségemmel olyan módon, hogy Rudolfék a közvetlen telefon hallgatóját rátették a városi telefon beszélőjére, de nagyon rosszul értettük egymást.

A Kapp-puccs nem a szervezők elképzelései szerint alakult. A kormánynak sikerült Berlinből biztos helyre menekülnie, ahol megtették a szükséges lépéseket a felkelés leverésére. Tulajdonképpen magában Berlinben is csak a városközpontot tudták a puccsisták megszállni, a külváro-

sokban a törvényes kormány felhívásait osztogatták és ragasztották a falakra, amelyeket az Ullstein cég külső telephelyein nyomtattak ki. Ez természetesen kellemetlen helyzetbe hozott bennünket, akik a puccsisták fogságában voltunk. A lehallgatott telefonbeszélgetésekből megtudtuk, hogy az öt Ullstein fivér, valamint Georg Bernstein főszerkesztő letartóztatását és túszként való fogva tartását tervezik, és így akarják kényszeríteni a céget a röplapok nyomtatásának leállítására. Erre azonban nem került sor. A puccs hamarosan összeomlott, és a katonák úgy távoztak, hogy nem tettek kárt az épületekben és a berendezésben.

A Kapp-puccs jobban volt megszervezve, mint a Spartacus-felkelés, de nem járt több sikerrel. 1920 februárjában megjött Karl Ullstein (U–1–3) az ötéves francia fogságból. Több mint egy évig tartott, amíg sikerült visszatalálnia a polgári élet régi kerékvágásába. Fritz beszámolója szerint fogsága alatt politikai nézetei éles baloldali fordulatot vettek. Idővel azután ez az elhajlás kiegyenlítődött.

1920-ban Fritz új színfoltra figyelt fel a berlini palettán: a több ezer orosz emigráns jelenlétére. Orosz éttermek nyíltak a belvárosban, sőt még egy orosz kabaré is. A berlini társaság befogadta az emigránsokat, végtére is a bolsevizmus elől menekülő orosz elithez tartoztak. A berlini orosz kolónia annyiban különbözött a párizsitól, hogy a berlinieknek volt pénzük – legalábbis jó néhánynak közülük. Mint az orosz emigránsok általában, politikai és kulturális szempontból igen aktívak voltak. Egy csoportjuk azzal az ajánlattal kereste meg az Ullstein céget, hogy indítsanak közös vállalkozásban egy orosz nyelvű könyv- és lapkiadót. Ullsteinék azzal utasították el a közös lapkiadóra vonatkozó ajánlatot, hogy nem vállalhatnak felelősséget az emigránsok által kifejtett politikai nézetekért. Vállalták viszont a *Rul* (Kormánykerék) című újság nyomtatását és a hirdetési rész szerkesztését. A lapot kiadó emigránscsoport tagjai legnagyobbrészt a kadetokhoz tartoztak, ez a politikai csoportosulás a cári Oroszország pártjai között a balközépen foglalt helyet. A szerkesztőbizott-

ság egyik tagja, az arisztokrata származású Mihail Nabokov, egy cári miniszter fia, ő maga pedig Lvov herceg kormányának egykori minisztere, Vladimir Nabokov, a későbbi híres amerikai író apja, nagy hatást tett Fritzre:

Nabokov olyan *grand seigneur* volt, amilyennel soha életemben nem találkoztam, pedig sok, az övénél rangosabb és régebbi családhoz tartozó arisztokratával volt már dolgom. Nem felejtem el, milyen volt az, amikor először jött látogatóba a feleségem szüleihez. Mintha egy csillag fénye töltötte volna be a szobát. De nem a nemes külső tette ezt a rendkívül magas termetű férfit igazi *grand seigneur*-ré, hanem a műveltsége. Az anyanyelvén kívül folyékonyan beszélt németül, franciául, angolul és olaszul, és bámulatra méltóan járatos volt ennek az öt nyelvnek a kultúrájában. Gazdag nőt vett feleségül, és Szentpétervár legelőkelőbb negyedében volt valaha palotája, tizenhét tagú személyzettel.

Mihail Nabokov tragikus véget ért. Egy fehérorosz tiszt lelőtte, amikor Miljukov, az egykori orosz külügyminiszter beszédet mondott a Berlini Filharmonikusok hangversenytermében. A golyó Miljukovnak volt szánva, de Nabokovot találta el, aki évekig tartó viszály után nemrég békült ki elvbarátjával, és most a testével próbálta védeni. Az esemény nagy port vert föl. Fritz, Karl és az Ullstein család több más tagja is szemtanúja volt a lövöldözésnek.

Az orosz emigránscsoport és az Ullstein cég közös könyvkiadója *Szlovo* (Szó) néven végül is létrejött, Danzigban, és Fritz Ross képviselte az Ullstein-érdekeket a vállalkozásban. Azért Danzigban, mert úgy tűnt, hogy innen lehet a kiadványokat a legkönnyebben eljuttatni a Szovjetunióba. De különben is jó gondolat volt indítani egy orosz nyelvű kiadót. Sok százezer orosz hagyta el a hazáját az októberi forradalom után. Nagy többségük Nyugatra menekült, és Berlinben vagy Párizsban, vagy ennek a két városnak a közvetlen környékén telepedett le. Mivel egy szál ruhában menekültek el, szük-

ségük volt orosz könyvekre, elsősorban a klasszikusokra. Ezt az igényt akarták Ullsteinék kielégíteni, azoknak a rotációs gépeknek a felhasználásával, amelyek segítségével már több millió egymárkás könyvet – a zsebkönyvek elődeit – nyomtattak ki. A *Szlovo* által kiadott orosz klasszikusok félvászon kötésben jelentek meg és két márka volt az áruk. A *Szlovo* kezdeményezte és hozta létre az „Orosz forradalom archívumá"-nak nevezett gyűjteményt, amelyben olyan ismert orosz személyiségek visszaemlékezéseit gyűjtötték össze, akik részt vettek a forradalomban vagy szemtanúi voltak az eseményeknek. Erre a gyűjteményre valóban nagy szükség volt, és nélkülözhetetlen forrás a forradalom történetével foglalkozó történészek számára. Továbbá a *Szlovo* jelentette meg először Alekszandr Blok, Fedor Szologub, Ivan Bunyin, Mark Aldanov műveit és Vladimir Nabokov első regényét.

Amikor az egyik legkiválóbb orosz fizikus menekültként Berlinbe érkezett, a *Szlovo* orosz igazgatója úgy vélte, ki kell használni az alkalmat és le kell fordíttatni vele a tudományos világ új keletű szenzációját. Fritz Ross volt az, aki a szerzővel, egy berlini professzorral, tárgyalt. A professzort Albert Einsteinnek hívták. *A relativitás elméleté*-nek orosz kiadása volt a mű egyik első fordítása. Az orosz menekültek áradata Berlinbe és Berlinen keresztül 1921-ben, majd azt követően sem szűnt meg, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Berlin kulturálisan, politikailag és társadalmilag egyaránt Európa középpontjává vált. Jelentős mértékben nekik köszönhető, hogy a XVII. és a XVIII. század sivár helyőrségi városa századunk húszas éveire a világ legsokszínűbb, legizgalmasabb metropolisává nőtte ki magát. Nem meglepő, hogy a háború utáni Európában tomboló erők küzdelmében – különösen a húszas évek első felében, amikor a Rajnától keletre eső országok az állandó mozgás és kavargás állapotában voltak – a Reich újra régi fényében ragyogott, és ismét kiegyensúlyozó szerepet játszott az egymással szemben álló rendszerek és érdekek között. Ebben a szellemben írt alá Walther Rathenau egy kereskedelmi szerződést a Szovjetunióval, amit a következő év áprilisában a rapallói egyezmény követett.

Ezekkel az eseményekkel és ezzel a légkörrel a háttérben jutott Fritz Ross arra az elképesztő ötletre, hogy nyomdagépeket és papírgyárakat kellene bérbe adni a Szovjetuniónak, majd második lépésként ott is meg lehetne szervezni egy kiadót. Fritz a továbbiakban is váltig bizonygatta, hogy az ötlet távolról sem volt olyan naiv, mint amilyennek visszatekintve látszik. Amilyen vállalkozó szellemű volt (mint üzletember, a politikai véna hiányzott belőle), még arra is gondolt, hogy Moszkvába költözik és ott telepszik le mint a kiadó társigazgatója. Elhatározta, hogy tájékozódó utazást tesz a Szovjetunióban, jóllehet orosz emigráns üzlettársai figyelmeztették, hogy le fogják tartóztatni. Ez meg is történt, de csak útja végén. Megérkezése után viszont még a Kremlbe is bebocsátást nyert, ahol nem más fogadta, mint Karl Radek. (Fritz vitt magával egy ajánlólevelet Georg Bernhardtól, az Ullstein kiadó főszerkesztőjétől, aki a háború előtt jó kapcsolatban volt Radekkal, amikor ez utóbbi újságírónak álcázta magát.) Fritz így számol be a találkozásról:

Nem sokat kellett várnom, az ajtó hirtelen kivágódott (wurde aufgerissen), és egy apró termetű, szakállas emberke rontott be a helyiségbe. Folyékonyan beszélt németül, elnézésemet kérte, hogy megvárakoztatott és betessékelt a szobájába. Az íróasztala mögött egy óriási Németország-térkép lógott a falon, és Radek egyenesen ehhez a térképhez rohant, ujjával azokra a pontokra mutatva, ahol kiújultak a kormány és a kommunisták közötti fegyveres harcok. – Mit szól ehhez? – kérdezte ellenséges hangon. – Már megint áll a bál Németországban! De most mi fogunk győzni! – Ez a hangnem és stílus megdöbbentett, és eltartott egy ideig, amíg sikerült akklimatizálódnom. Másrészt fogalmam sem volt arról, hogy állnak a dolgok Németországban, német újságot már napok óta nem láttam. A *Pravda* és az *Izvesztyija* hadijelentései mindenesetre a kommunisták győzelmeiről számoltak be.

– Kétségtelen, hogy a harcok hevesebbek, mint valaha – válaszoltam –, de meg vagyok győződve, Herr Radek, hogy

önök nem fognak győzni. Németországban nincsenek olyan vezetőik, mint itt Oroszországban.

– Talán van valami abban, amit mond – vélekedett Radek –, de a másik oldalon sincsenek megfelelő vezetők. Az az ökör Ludendorff talán az?

– Ludendorff nem, de Seeckt tábornok igen.

– Igen, valóban, Seeckt tábornok komoly tényező, de akkor is biztos vagyok benne, hogy győzni fogunk.

Ebben a stílusban elvitatkoztunk egy darabig, de nem sokra jutottunk egymással. Végül Radek Georg Bernhardról érdeklődött, aki szerinte valaha szociáldemokrata volt, de sajnos átpártolt a burzsoáziához.

Fritz Ross leírása szerint Radek többek között a Németországban tomboló infláció miatt volt biztos a kommunisták győzelmében. Ringelnatz, kedvenc második vonalbeli német költőm, aki koldusként élt és halt meg, egy alkalommal (1923-ban) félmillió márka honoráriumot kapott a verseiért, és négy kiló marhahúst vehetett rajta.

Ha egy közéleti személyiség (nem politikus) emlékiratait vagy naplóját olvassuk ezekből az időkből, sokkal szemléletesebb képet kapunk a Németországot ért csapásokról, mint a történészek munkáiból. Fritz így kezdi az emlékiratait: „Nem volt még nemzedék, amely ilyen forradalmi korszakváltást élt meg." Fritz oroszországi útja idején már a múlté volt, hogy gyilkos merénylet áldozata lett Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Kurt Eisner, a bajor tanácsköztársaság első és utolsó miniszterelnöke, Haase és Gareis független szocialista politikusok és Matthias Erzberger korábbi pénzügyminiszter, majd nem sokkal Fritz hazatérése után végeztek a jobboldali szabadcsapatok Rathenau külügyminiszterrel. Az infláció egyenesen groteszk méreteket öltött. Végül a Nemzeti Bank elnökének 1923 novemberében sikerült a márkát stabilizálnia – ezt az embert Hjalmar Schachtnak hívták. De még ugyanebben a hónapban újabb erőszakos esemény rázta meg Németországot: a müncheni sörpuccs, Hitler első, sikertelen kísérlete a hatalom megszerzésére, amikor párthíveivel a Feld-

herrenhalléhoz vonult, hogy megdöntse a bajor kormányt. 1925-ben, ötvenes évei közepén meghalt Friedrich Ebert. A túlzásba vitt munka és a politikai, valamint személyes becsületébe gázoló támadások csaknem az őrület határára kergették. Más németekhez hasonlóan elkövette azt a hibát, hogy vitába szállt rágalmazóival. Baljós előjel volt, hogy utódául Paul Hindenburg tábornagyot, a „tannenbergi győzőt", az első világháborús keleti front hősét választották meg. Hindenburg jelentőségét a két világháború közötti Németországban aligha lehet túlhangsúlyozni: ő volt az oroszok felett aratott győzelem megtestesítője, ő volt Breszt-Litovszk, ő volt az élő bizonyság arra, hogy Németország csak az egyik fronton vesztette el a háborút, a másik fronton győzött. Az, hogy Hindenburgot választották a weimari köztársaság elnökévé, felért a császári birodalom restaurálásával. 1871-ben, amikor I. Vilmost a versailles-i palota tükörtermében császárrá kiáltották ki, a huszonhárom éves Paul von Hindenburg főhadnagy díszőrséget állt az eseménynél. A tábornagy hetvenéves volt, amikor segített kimenekíteni II. Vilmost Németországból, és saját szemével kellett látnia az 1871-ben megalapított Reich összeomlását. Soha nem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy a birodalom helyébe a köztársaság lépett. Szimbolikus jelentősége volt annak, hogy 1933. március 31-én Potsdamban, Nagy Frigyes sírjánál Paul von Hindenburg, a Második Birodalom régense kezet nyújtott Adolf Hitlernek, a Harmadik Birodalom prófétájának és megalkotójának. Íme egy részlet Fritz emlékirataiból:

> Az Egyesült Államokban tett útja előtt, 1933 tavaszán Colin hosszú beszélgetést folytatott Hitlerrel. Tulajdonképpen én szorgalmaztam ezt a találkozást, mert úgy gondoltam, a hosszúra tervezett külföldi út előtt Colinnak első kézből kell tájékozódnia azon politikai erőket illetően, amelyek jelenleg kormányozzák az országot. A találkozást Karl Haushofer professzor szervezte meg, és nem sokkal azután került rá sor, hogy Colin visszatért Svájcból, ahol több hónapot töltött a családjával együtt.

Colin mindeddig nagyon tartózkodó volt a nemzetiszocializmussal szemben, a Hitlerrel való találkozás azonban teljesen megváltoztatta. Nálam szállt meg Berlinben, így rögtön tapasztalhattam, hogy milyen hatással volt rá ez a beszélgetés. Hitler teljesen megbabonázta a fivéremet, aki változatos életpályája során számos világhírességgel találkozott már, és ez döbbenetes volt számomra, mert kezdettől fogva erős antipátiával viseltettem a „Führer" iránt.

Az eredetileg fél órára tervezett tárgyalás több mint két óráig tartott. Amikor Colin kijött Hitlertől, a náci vezérkar tagjai, élükön Göringgel már mind ott ültek az előszobában, kíváncsian várva, ki az, akire a vezér ennyi időt áldoz. Azt azonban soha nem tudtam meg, hogy tulajdonképpen miről beszélgettek. A fivérem kereken megtagadta, hogy erről részletesen beszámoljon, csak annyit mondott, hogy Hitler őszintén és nyíltan beszélt, majd hozzátette, többet a feleségének, Liselnek sem kíván elárulni. Amikor nem tágítottam és megkérdeztem, mégis miről volt Hitler nyílt és őszinte, Colin csak ennyit mondott: „Mindenről."

– Legalább annyit árulj el, Colin – folytattam –, hogy tényleg olyan nagy embernek tartod-e ezt a fickót, mert hogy nekem erős fenntartásaim vannak vele kapcsolatban.

– Igen, Fritz – válaszolta a testvérem mély meggyőződéssel –, Hitler valóban nagy ember!

Egy biztos: Hitler teljesen hipnotizálta Colint, aki olyan fogékony volt, mint egy antenna. Ennek nagyon nem örültem, de végtére is nem ő volt az egyetlen nem náci, aki nem tudta kivonni magát Hitler hatása alól.

1935-ben Fritz és Hilde Ross Colin meghívására a *Bremen* fedélzetén Amerikába hajózott. (Colin ez idő tájt Chicagóban élt. A családjával együtt négy évet töltött egyhuzamban az Egyesült Államokban. A lánya, Renate a chicagói egyetemen doktorált zoológiából, a fia, Ralph itt kezdett anyagot gyűjteni első és egyetlen könyvéhez – a címe ez lett: *Chicagótól Csungkingig – A világ, amint kitárulkozik egy ifjú német előtt.* A könyv nem sokkal Ralph titokzatos halála után jelent meg, amikor Ukrajnában villámcsapás érte a Szovjetunió elleni német támadás tizennyolcadik napján.) Fritz leírása szerint a testvére azért hívta meg Amerikába, hogy elterelje a figyelmét az „Ullstein-mennyországból" való kipottyanásról. Mint a család egyetlen „árjasági igazolvánnyal" rendelkező tagja, Fritz tárgyalt Rudolf Hess-szel, és megpróbálta elérni, hogy a nácik tekintsenek el a cég kisajátításától. Eredményt ugyan nem ért el, de Hess bizonyára nem volt vele olyan goromba, mint Goebbels vagy Hitler lett volna. Colin arra is gondolt, hogy Fritz a családjával együtt Amerikában maradhatna és ott telepedhetne le. Másoknál világosabban látta ugyanis, hogy Németországban nem sok jót remélhet az, akinek zsidó felesége és félzsidó gyerekei vannak. (Renate, Colin lánya 1936-ban figyelmeztette Georg von Trapp korvettkapitányt, hogy neki is lesznek ilyen problémái. A kapitány elhunyt első felesége, Robert Whitehead, a torpedó feltalálójának lánya „zebra" volt. Robert Whitehead 1848/49-ben belépett a triereszti Austrian Lloyd társasághoz, több osztrák hadihajót épített, és ő találta fel a torpedót. Von Trapp mint fiatal osztrák tengerésztiszt Triesztben ismerkedett meg Whitehead lányával, az ismeretségből létrejött frigynek egyik következménye az lett, hogy von Trapp lőhette ki az első, tengeri ütközetben bevetett torpedót. De volt egy másik következmény is: von Trappnak első házasságából származó hét gyermeke negyedzsidónak számított. Renate figyelmeztetése teljesen váratlanul érte von Trapp kapitányt. Világéletében minden gondolatát a haditengerészet töltötte ki, eszébe sem jutott, hogy a náci hatalomátvételnek – saját hazájában vagy Németországban – következményei lehetnek a családjára nézve elhunyt felesége félzsidó származása miatt. Trapp végül is 1938-ban, az anschluss után egész családjával kivándorolt Amerikába.) Fritz viszont csak négy hónapot töltött Amerikában, és Hildével együtt nagy túrákat tettek Colin autóján a nyugati és délnyugati államokban. (Haushofer professzor tanácsára a Grand Canyonhoz is elmentek.) 1935 nyarán tért vissza Németországba és még ebben az évben szülőföldjén, Ausztriában telepedett le. A Duna mellett, Bécstől ötven ki-

kilométerre északra vettek birtokot. Weinwartshofnak hívják ezt a helységet, itt töltötték gyermekkorukat a feleségem és a testvérei. 1938-ban, az anschluss után a két nagyobbik lány együtt járt lovagolni a közelben állomásozó Wehrmacht-tisztekkel. Egy évvel később, amikor már látni lehetett, hogy elkerülhetetlen a háború, Fritz kiküldte Kanadába a legnagyobbik lányát, Juttát, aki csak 1953-ban látogatott haza először.

Ami Colint és családját illeti, a fia, Ralph, 1940-ben, tizenhét évesen lépett be a német hadseregbe, a 27. bajor tüzérezredbe, ahol az apja és a nagyapja is szolgált. Íme Ralph utolsó levele, amelyet halála előtt néhány héttel írt a nővérének:

Kedves Renate!

Pünkösdhétfő van. Talán ez a Lengyelországban töltött pünkösd a legszebb és legbékésebb életemben. Zöldbe borultak a fák, és lombjuk csaknem teljesen beborítja a zsúpfedeles parasztkunyhókat. Az emberek templomba mennek, a faluból a templomba vezető utat katonasírok szegélyezik. Én az ellenkező irányban indultam el, a sík tájból kiemelkedő magaslat felé, amely sajátos vonzerőt gyakorolt rám. Itt állok most, ezen a magányos dombon, tovább, az erdőn keresztül már nem vezet út. Messze el lehet látni, egész a folyó túlpartjáig, amely már ellenséges terület. Nincs kétségem afelől, hogy újabb háború lesz, még mielőtt az előző háború sebei begyógyultak. Két évvel ezelőtt nagy összecsapás lehetett itt. A jelek szerint a lengyelek figyelőállást létesítettek a dombon, a helye még látszik, valamint megvan a lövegek becsapódásának a nyoma is.

Az egyik ilyen mélyedésben üldögélek már egy órája. Végtére is pünkösdhétfő van és ráérek. Soha vissza nem térő alkalom ez, hogy írjak Neked, és leírjam mindazt, amit csak Neked mondhatok el. Ma még van időm a levélírásra, de nem tudom, mennyi időm van még hátra.

Egyik napról a másikra vége lehet mindennek. Ez a bizonytalanság egyfajta ünnepi hangulatot (Weihe) kölcsönöz az életünknek. Tudjuk, hogy hamarosan újra kezdődik a háború, és mi az első vonalban leszünk, és azt is tudjuk, mit jelent ez. Számítanunk kell a gáz bevetésére, de talán más meglepetést is tartogat számunkra az ellenség. Bennünket azonban semmi nem lep meg, se barát, se ellenség nem tud hatni ránk. Elszánt vagyok én is, és mindenre fel vagyok készülve. Neked is annak kell lenned, kedves Renate.

Ha elesem a háborúban, ne vádold Istent, fogadd el, hogy így döntött. Azt hiszem, Mamán és Papán kívül Te vagy az egyetlen az egész világon, akinek számítok valamit. Így nem érzem a halál gondolatát olyan elviselhetetlennek, mint a bajtársaim, akiknek barátaik, feleségük és gyermekeik vannak. Az ő haláluk űrt hagy maga után; az enyém legfeljebb egy keskeny hasadékot. Nekik foglalkozásuk, hivatásuk van, én nem jutottam el idáig. Ők tettek valamit embertársaikért, én szerettem volna tenni valamit azért, hogy jobb legyen ez az ország, amelyben élünk, de nem sikerült. Előre láttam a háborút minden következményével együtt, de nem szóltam. Úgy érzem, felelősség terhel mindazokért az igazságtalanságokért és csapásokért, amelyeket mindannyiunknak el kell viselnünk.

Ha életemmel nem voltam is hasznára se hitemnek, se hazámnak, a halálom talán nem lesz hiábavaló. Mindig gyáva voltam kimondani azt, amit gondolok, most megteszem. Szétküldöm a nálam levő röplapokat, akár kétszer is megölhetnek. Ez a tudat boldoggá tesz. Miután a veszély megszabadított legfőbb gyarlóságomtól, a nagyravágyástól, őszinte lehetek. Most, hogy már nincs vesztenivalóm, nyíltan beszélhetek, és ki fog derülni, hogy vannak-e még tisztességes emberek, akikből nem veszett ki a keresztényi lelkület és a másokért érzett felelősség. Ha vannak, akkor nem éltem hiába, és ha a végzet úgy akarja, nem halok meg hiába. Ha már nincsenek ilyen emberek, akkor idejétmúltak az eszményeim, és mint valami kipusztulásra ítélt őslény, távozom a föld színéről.

Nem azért írom ezeket a sorokat, mert meg akarom idézni a halált. Az öngyilkosság Isten előtti gyávaság, és rosszabb, mint az ellenség elől való megfutamodás. Nem

fogom keresni a halált, de ha ő keres engem, nem fogok félni, hiszen tudom, hogy nincs vesztenivalóm. Nem tudom, az én vágyam-e, hogy meghaljak, kérlelhetetlen történelmi szükségszerűség-e ez, vagy netán intő jelnek szánják halálomat az Égiek. Ha én kívánom a halált, ez azért van, mert elvették tőlem mindazt, amiért érdemes élni. Ha a halálom elkerülhetetlen szükségszerűség, ez azt jelenti, hogy az emberi mivoltából kivetkőzött emberé (Untermensch) a jövő, és az én értékrendemnek nincs helye a világban. A harmadik lehetőség, hogy intő jelnek van szánva a halálom, figyelmeztetésnek: a tizenegyedik órában járunk, de még megmenthető Németország. Engedtem a kísértésnek, túl messzire mentem, farkasszemet néztem a végzettel, nehéz lenne már visszafordulni. Azért mentem jobb meggyőződésem ellenére tovább és tovább, mert az utolsó pillanatig azt reméltem, hogy minden jóra fordul. Az emberek előtt akartam bátornak látszani, és Isten előtt kell gyávának vallanom magam. Most már világosan látom, hogy nem tettem elég határozottan különbséget a jó és a rossz között. Meg kell tanulnunk ezt nekünk mint népnek is. Mint közösség nem tehetjük meg azt, hogy méltányolunk és a reálpolitikára hivatkozva elfogadunk olyan dolgokat, amelyeket mint egyének megvetünk. Lehet, hogy sokba fog kerülni nekünk ez a felismerés, de akkor is megéri. Isten ellen nem lehet Stukákkal harcolni.

Sokszor beszélgettünk ezekről a dolgokról, most megbizonyosodhatsz róla, hogy komolyan gondoltam, amit mondtam. A továbbiakban cselekednem kell, és nem írni. Keleten viharfelhők gyülekeznek, ólomszürke tömegük egy megmásíthatatlan döntés súlyával tornyosul a táj fölé. Nyugaton lemenőben van a nap, nemsokára éjszaka lesz. A lemenő nap ugyanakkor magában hordozza a feltámadás reménységét is, higgyünk benne.

Mert feltámadunk!

És találkozunk!

Szeretettel üdvözöl testvéred, Ralph

Mint említettem, Ralph egy villámcsapás áldozata lett 1941. július 9-én, hat nappal tizennyolcadik születésnapja után. A levélben említett röplapok arra utalnak, hogy valószínűleg kapcsolatban állt egy müncheni náciellenes diákmozgalommal, amely a Fehér Rózsa néven ismertté vált szervezkedés része lehetett. A mozgalmat a nácik két év múlva számolták fel, amikor a résztvevők rendszerellenes röplapokat osztogattak, és Hitler megdöntésére felszólító jelszavakat írtak a házfalakra. A vezetőket, Hans és Sophie Schollt több barátjukkal együtt hazaárulás vádjával kivégezték. Colin soha nem tudott megbékélni Ralph halálával és azzal a tudattal, hogy a fia ennyire szembekerült a nemzetiszocializmussal. Mint már ugyancsak említettem, Colin a feleségével együtt röviddel az amerikai csapatok müncheni bevonulása előtt öngyilkos lett. Utolsó levelét 1945 húsvétján írta.

Előre láttam, hogy az első világháború Németország teljes összeomlásával fog végződni, és ez volt az én tragédiám. Figyelmeztettem az illetékes hatóságokat a forradalom veszélyére, ám hiába. Ezután megpróbáltam olyan keretek között tartani a forradalmat, hogy ne kerüljön sor a legrosszabbakra. A császári hadsereg-főparancsnokságot a katonatanácsok végrehajtó bizottságával cseréltem fel. Úgy hiszem, részem van abban, hogy Németország nem bolsevizálódott, de valami egészen mást vártam és másban reménykedtem, mint ami bekövetkezett. Ez olyan döbbenetes csalódást jelentett nekem, amelyet azóta sem sikerült kihevernem. Annyira reménytelennek láttam a helyzetet, hogy 1919 őszén feleségemmel és gyermekemmel Dél-Amerikába emigráltam.

Ilyen körülmények között érthető, hogy szkeptikus és várakozó álláspontra helyezkedtem a nemzetiszocialistákkal szemben. Különösképpen azért, mert nem értettem egyet velük a zsidókérdésben. Jóllehet külföldön éltünk, 1933 elején feleségemmel úgy éreztük, hogy nem maradhatunk tovább semlegesek, és szembe kell néznünk a kérdéssel: velük vagy ellenük. Végül is a nemzetiszocializmus mellett döntöt-

tünk, hiszen Németország sorsa volt a tét. Ugyanakkor tisztában voltunk azzal, hogy az 1933-ban bekövetkezett fordulat magában hordja a katasztrófa lehetőségét. Ezt is számításba vettük, amikor elhatároztuk, hogy bármi történjék is, nem hagyjuk el a zászlót, amelynek hűséget esküdtünk, és kitartunk mellette a bukásban is. Amit megfogadtunk, most teljesítjük.

Azt természetesen nem tehettük meg, hogy vakon kövessük a pártot, a társadalmi hátterünk, külföldi tapasztalataink miatt ezt nem tehettük. Meggyőződésünk volt ugyanakkor, hogy a nemzetiszocializmus korunk nagy szekuláris eszméje, és abban reménykedtünk, hogy sikerül ezt az eszmét az egy néphez való kötöttség korlátaitól megszabadítani és nemzetközi távlatokat nyitni előtte. Úgy véltem, ez az egyetlen módja annak, hogy a nemzetiszocialista Németország ne kerüljön konfliktusba az egész világgal. Kettős célt tűztem tehát magam elé: világméretű eszmévé kívántam fejleszteni a nemzetiszocializmust, és ezáltal megakadályozni a háborút. Mind a mai napig nem adtam fel a reményt, hogy teljesíthetem a magamra vállalt feladatot, de most már látnom kell, hogy minden erőfeszítésem hiábavaló volt, és eleve kudarcra volt ítélve. Hiába voltam személyes kapcsolatban Adolf Hitlerrel és a mozgalom többi vezetőjével, nem hallgattak rám. Most olvastam újra végig azt a számtalan memorandumot és levelet, amelyeket 1934 tavaszától kezdve írtam Hitlernek, Rudolf Hessnek és Ribbentropnak. Hiába óvtam őket a háborútól, hiába figyelmeztettem őket, hogy Amerika be fog lépni a háborúba, hiába próbáltam feltartóztatni a végső katasztrófát.

Távol áll tőlem, hogy most keserű elégtétellel megállapítsam: igazam volt és minden másképp alakult volna, ha hallgatnak rám. Ma már tudom, hogy mindennek így kellett történnie. Maga a Führer sem tehetett mást, mint amit tett, lépéseit a végzet irányította. Négyszemközti beszélgetéseink során egy lángészt és egy démont ismertem meg benne, a kettő elválaszthatatlan egymástól.

Kommentárként csak ennyi: amikor Colin és felesége a nemzetiszocializmusban látta korunk nagy szekuláris eszméjét, ez egy, a vallástól független szekuláris eszme általános igényének a megnyilvánulása volt abban a német társadalomban, amelyben a vallás egyre kevésbé tudta betölteni az erkölcsi alap és rendező elv szerepét.

13 / LA TRAGÉDIE RHÉNANE

Csalóka dolog az utólagos bölcsesség birtokában képet alkotni az eseményekről. Senki sem tudta az első világháború után, hogy mi történik Oroszországban, a Szovjetunió mindenki számára rejtély volt, ugyanilyen kevéssé lehetett tudni azt, hogy merre tart Németország. Senki nem tudott semmit. A háború vége nullapont volt mindkét ország történetében, tabula rasát teremtett, minden lehetséges volt – vagy annak látszott. Ez magyarázza, legalábbis részben, hogy miért volt a háború utáni időszak annyira abszurd. Nyitott volt az identitás kérdése is, mint mindig Németországban, súlyosbítva azzal, hogy a központi kormány úgyszólván semmi hatalommal nem rendelkezett. Nem lehetett tudni, hogy ki micsoda, és hogy kinek a hatalmát ki vagy mi legitimálja. A bajor tanácsköztársaságot nem ismerte el a birodalmi központi kormány, de nem ismerték el a bajor kommunisták és szociáldemokraták sem. A müncheni tanácskormány külügyi népbiztosa tiltakozó táviratot küldött Moszkvába a minisztériumi toalett kulcsainak az elkobzása miatt. Nem sokkal ezután közölte kollégáival, hogy hadat üzent Württembergnek és Svájcnak, mert „ezek a kutyák" vonakodtak hatvan mozdonyt azonnali hatállyal a rendelkezésére bocsátani. Ez volt az a pont, amikor népbiztos kollégái felmentették hivatalából. A tájékoztatási népbiztos viszont azt tudatta a nyilvánossággal, hogy a müncheni egyetem mindenki előtt nyitva áll, és hogy betiltották a történelem oktatását, mert az „kultúraellenes".

A legelképesztőbben utópisztikus és misztikus azonban az Értelmiségi Dolgozók Tanácsának a kiáltványa volt, amely ezzel a jelszóval állt elő: „Minden hatalmat az értelmiségnek!" A tanács általános leszerelést követelt, egy minden országra kiterjedő népszövetség megalakítását, a kapitalista magántulajdon megszüntetését, és azt, hogy a munkások szövetkezeti tulajdon formájában vegyék át a termelőeszközöket. Nemzetközileg ellenőrzött oktatási reformot is követeltek, a diákok egyenjogúsítását a tanárokkal és a történelemkönyvek

átírását. Szerepelt követeléseik között a sajtószabadság (de csak azután, ha sikerült megtisztítani a sajtót annak „megbecstelenítőitől"), valamint az iskolai hitoktatás megszüntetése és a halálbüntetés eltörlése. Azt hirdették, hogy az egyén szabadon rendelkezik a testével, joga van az öngyilkossághoz. A kiáltvány, amelyet a tanács első, 1918 novemberében Berlinben tartott kongresszusán adott ki, egy össznémet szocialista köztársaság megalakítását szorgalmazza, amelyet gyakorlatilag ők irányítanának, mert a parlamentnek a tanács által állított jelöltekből kellene megválasztania a köztársaság elnökét. A tanács tagja nem kinevezés vagy választás útján lehetne valaki, hanem a testület „spontán módon" regenerálódnék. A legkülönösebb, hogy ebben a csodaországot kiötlő tanácsban olyan neves írók foglaltak helyet, mint Robert Musil, Manfred George, Lou Andreas-Salomé és Heinrich Mann (ez utóbbi volt a tanács elnöke).

Bármennyire abszurdnak tűnnek is ezek az elképzelések, ténylegesen létező igényekre próbáltak reagálni. Az első világháború hatalmas, példa nélküli, korszakalkotó változást hozott, pontosabban nyilvánvalóvá tette, hogy ilyen változás zajlott le. Legkésőbb 1890-re a Reich ipari állammá vált, amely egyre nehezebben viselte el a földbirtokos arisztokrácia által rákényszerített agrárius zubbonyt. Az első világháború, amely mindenekelőtt a gazdaság és a technika fejlődéséből adódó küzdelem volt, szétfeszítette az elavult agrárius uniformist, és megszabadította az alatta megbúvó modern ipari államot a régi kötöttségektől. A hadviselés és a „háborús erőfeszítések" irányítása a császár és a fejedelmek kezéből a gyárosok kezébe került. A trónba és a koronába vetett hit megrendült. A császár és a fejedelmek gyakorlatilag már jóval a császár lemondása előtt leléptek a színről. II. Vilmos lemondása csupán formális megerősítése volt annak, hogy egy anakronizmus végleg a múlté lett. Ennek az anakronizmusnak a megszűnése ugyanakkor jeladás volt a centripetális erőknek, a Berlintől való elszakadás híveinek. Nemcsak a birodalom maradt császár nélkül, a birodalmat alkotó államok is uralkodó nélkül maradtak. Poroszország egyesítette és tar-

totta egyben a birodalmat, amely különböző királyságok, nagyhercegségek és hercegségek konglomerátuma volt. És most ezeknek az államoknak és államocskáknak az éléről is eltűntek a helyi uralkodók. A színészek távoztak, a színpad üresen maradt. Több mint ezeréves múltra visszatekintő dinasztiák kerültek a történelem szemétdombjára. Elemi erővel ható élmény lehetett ez a hagyományokhoz ragaszkodó embereknek, hiszen ezeknek a hagyományoknak elválaszthatatlan része volt az „örökös uralkodó" iránti tisztelet és engedelmesség.

Kérdés volt ezek után, ha a birodalomból köztársaság lesz, akkor milyen: lazább vagy szorosabb államszövetség avagy centralizált berendezkedésű állam. Az akkor harmincöt éves Theodor Heuss így fogalmazta meg a problémát 1919-ben a Német Demokrata Párt stuttgarti kongresszusán:

A jövendőbeli Németország stabilitása érdekében Poroszországnak el kell tűnnie, a belső határokat pedig nem szabad szentnek tekintenünk, inkább a gazdasági, vallási és etnikai szempontokat kell figyelembe venni. Poroszországnak mint szabad államnak a predominanciája sokkal nyomasztóbb súllyal nehezedne az országra, mint a monarchia, amelyre a dinasztikus megfontolások és más ellenhatások mindig mérséklőleg hatottak. Képzeljük el, mennyi hatásköri villongás adódnék abból, ha lenne külön egy német és egy porosz elnök, és biztos vagyok benne, hogy a kötélhúzásban – a porosz államapparátussal a háta mögött – többnyire a porosz elnök bizonyulna erősebbnek.

Poroszország „állam az államban" státusa Németországon belül – ez volt a németkérdés egyik legsajátosabb aspektusa a bismarcki birodalomban és a Harmadik Birodalom idején egyaránt. „Ha Hitler Bajorországban marad – mondta Seyss-Inquart Nürnbergben – nem sokra megy. Bizonyára nagy lelkesedéssel követték volna az emberek, de csak egy bizonyos pontig, túlzásokra nem ragadtatták volna magukat. Poroszországban viszont a »parancs az parancs« categoricus imperativusa volt érvényben. A náci rendszer egyesítette az érzelmileg motivált déli antiszemitizmust a poroszok vak engedelmességével. Ez a dolog lényege." Ilyen értelemben tehát Poroszország teremtette meg a náci hatalomátvétel pszichológiai alapjait és biztosította az ehhez szükséges államgépezetet is. A porosz Kadavergehorsam (hulla-engedelmesség), ami annyi csodálatot és gyűlöletet váltott ki Németországban, Poroszország felemelkedésének volt a következménye, de a feltétele is. Poroszország két ember hadvezéri és államférfiúi zsenialitásának köszönhette felemelkedését, Nagy Frigyesnek és Bismarcknak. Nagy Frigyes mindenkit becsapva világhatalommá tette kétmillió lakosú, kietlen mocsár-országát. (Ugyan ki nézett volna ki hódító háborút ebből az apró termetű playboyhercegből, ebből a széplélek-fűzfapoétából, az *Anti-Machiavelli* szerzőjéből?) Poroszországot Szilézia lerohanása „csinálta meg". Ám Szilézia meghódításával – de még inkább megtartásával – Frigyes magára vonta Európa haragját, ami a semleges Szászország leigázásával csak fokozódott. Nagy Frigyes agresszívan terjeszkedő hatalommá tette Poroszországot, Bismarck pedig úgy egyesítette Németország legnagyobb részét, hogy sikerült hol külön-külön, hol együtt becsapnia, félrevezetnie és az orruknál fogva vezetnie az európai hatalmakat.

Poroszország jelentéktelen, másod- vagy harmadrangú európai hatalom volt, amely csak különleges teljesítményekkel tudta felküzdeni magát az élvonalba. Ezekhez a különleges teljesítményekhez viszont a legnagyobb kíméletlenség kellett, vagyis az, hogy kíméletlenül átgázoljon az általánosan elfogadott szabályokon és konvenciókon. „Szegény és nyomorult halandók vagyunk – mondta Nagy Frigyes –, a világ nem az indítékaink alapján ítéli meg tetteinket, hanem aszerint, hogy siker koronázta-e őket vagy sem. Nincs más esélyünk, csak a siker." A siker érdekében tehát nem lehetett válogatni az eszközökben, és ezt csak a győzelem igazolhatta. Így alakult ki a mindenáron való győzni akarás kultusza. A számbeli fölényben lévő ellenségtől bekerített birodalom vezetői nyíltan megmondták az első világháború idején, hogy

egy lehetőség van a fennmaradásra: ha ők támadnak és gyorsan végeznek az ellenséggel. „Csapataink elfoglalták Luxemburgot és talán már Belgiumot is – jelentette be Bethmann-Hollweg kancellár rögtön a háború kitörése után, majd hozzátette: – Ez ellentmond a nemzetközi jog előírásainak. Az elkövetett jogsértést jóvá fogjuk tenni, mihelyt elértük a hadművelet célját. Aki olyan fenyegetett helyzetben van, mint mi, az nem engedheti meg magának, hogy másra gondoljon, mint a győzelemre." Hogy igazolhassa a „semleges" szász királyság elleni támadást, Nagy Frigyesnek meg kellett szereznie azokat a dokumentumokat, amelyekkel bizonyítani tudja, hogy Szászország titkos szövetséget kötött Ausztriával és Oroszországgal Poroszország ellen. A dokumentumokat csak erőszakkal sikerült megszereznie a szász királynétól, aki nem sokkal ezután meghalt, feltehetőleg a poroszoktól elszenvedett bánásmód következtében. A királyné halála olyan botrányt okozott, hogy már senkit nem érdekeltek az inkriminált dokumentumok. Ekkor „egész Németország [így a krónikás] Frigyes ellen fordult, hatvan fejedelem közös nyilatkozatban útonállásnak nevezte azt, amit tett, és ünnepélyesen kijelentették, hogy birodalmi büntető hadjáratot indítanak ellene". Kétségtelen, hogy Németország legnépszerűbb vezetői egyben a leggyűlöltebb vezetők is voltak, ami porosz mivoltukkal magyarázható, azzal, hogy a porosz szellemet testesítették meg. Németország egyesítése érdekében Poroszországnak időnként háborút kellett viselnie egyik-másik német állam ellen. A német egység agressziók sorozata révén jött létre, aminek az lett az eredménye, hogy Poroszországnak nagy respektusa volt a németek előtt, némelyek egyenesen csodálták, de kevesen szerették és sokan gyűlölték.

A Rajna-vidékiek általában, de különösen a katolikus Centrumpárt elutasította, hogy a köztársasági államformán belül is a porosz hegemónia érvényesüljön. Erre jó okaik voltak. Poroszország maga a birodalom volt kicsiben, területileg is szétszórt volt, és olyan heterogén elemekből tevődött össze, amelyeket csak a Hohenzollern-dinasztiához való hűség tartott egybe. Most, hogy a Hohenzollernek távoztak, érveltek a Rajna-vidékiek, Poroszország elvesztette létjogosultságát. Másrészt úgy érezték, hogy védekezniük kell a forradalom hozadéka, az új, vörös Berlin ellen, mert félő volt, hogy a forradalom átterjed az egész porosz államra. A spartakisták, a „szegény Rosa" és a „drága jó Karl" politikai balfogásai és az Értelmiségi Dolgozók Tanácsának fantazmagóriái közismertek voltak. „Ha sikerül is úrrá lenni a forradalom első hullámán – mondta a Rajna-vidéki mozgalom egyik vezetője –, továbbra is óvakodnunk kell Berlintől, ettől a csak félig német metropolistól, amelynek boszorkánykonyhájából továbbra is a német kultúrát és a szabadságot halállal és pusztulással fenyegető mérges kigőzölgések fognak felszállni."

A Rajna-vidéki vezetők között egy sem akadt – még a legmegátalkodottabb „szeparatisták", mint például dr. Hans Dorten sem –, aki a birodalomtól független Rajna-vidéki köztársaságot akart volna. Bármilyen terveik voltak is, a terület jövőjét mindig a birodalmon belül képzelték el. A szeparatizmus csak Poroszországra vonatkozott. „Nincs kifogásunk az ellen, hogy Berlin maradjon a birodalom fővárosa – írta Klaus Kraemer, a Rajna-vidék függetlenségének egyik korábbi szószólója –, bár sok minden hiányzik belőle, ami kívánatos volna ahhoz, hogy Dél-Németország és Német-Ausztria fővárosa is lehessen. Arra azonban semmi hajlandóságunk, hogy Berlinhez mint Poroszország fővárosához kössük sorsunkat. *Nem akarunk poroszok lenni.*" Ez az idegenkedés természetesen a bismarcki éra Kulturkampfjára és a katolikus egyház üldözésére vezethető vissza, a Rajna-vidék ugyanis túlnyomórészt katolikus. Nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy a Kulturkampf javarészt erre a területre, a német ultramontanizmus fészkére koncentrálódott, ahol három érseki székhely is van egymástól nem nagy távolságra: Köln, Trier és Mainz.

Volt itt egy másik, régóta eldöntetlen hatalmi harc is: a katolikus fejedelmek nem felejtették el, hogy milyen kiváltságos helyzetük volt a Német-római Birodalom idején, és nehezen viselték el, hogy a legfőbb hatalom protestáns kézbe került.

Bismarck Kulturkampfja újabb olaj volt a tűzre. Amikor először készítettem interjút Konrad Adenauerral, azzal kezdte, hogy Bismarck kegyetlenül üldözte a katolikusokat és a szocialistákat, és kizárta őket a politikai életből. Ha nem így tesz, kialakult volna egy nagy liberális párt nyugaton és egy nagy konzervatív párt keleten, a szociáldemokraták pedig nem jutnak olyan meghatározó szerephez, mint ahogy ez történt. „Minden államnak olyan szocialista párt jut, amilyet megérdemel" – vonta le a következtetést Adenauer.

A Rajna-vidékiek ellenszenve a poroszok iránt nem olyan erős, mint a bajoroké, akiknél káromkodásszámba megy a „Saupreuss" (porosz disznó), mivel a Rajna-vidékieknek soha nem volt olyan erős identitástudatuk, mint a bajoroknak. Annál inkább bosszantja őket, hogy a porosz és a német egyet jelent a világ szemében. Hans Dorten különösen sérelmezte ezt az azonosítást. Felfogása szerint nem Németország indított háborút Franciaország és az egész világ ellen, hanem a magát Németországnak álcázó Poroszország. *La Tragédie Rhénane* (A Rajna-vidék tragédiája) című, 1945-ben Párizsban megjelent könyvében azt írja, hogy Bismarck meg volt győződve róla, csak háborúskodással tudja biztosítani a porosz hegemóniát Németország fölött. A belső helyzet stabilizálására indított külső háború (a háború mint a belpolitika sajátos formája) valóban beletartozik a politika eszköztárába. Az első világháború kirobbantásának belpolitikai okát viszont nem a junkereknek a katolicizmustól való félelmével, hanem a szociáldemokráciától való félelmükkel szokták magyarázni. Bismarck attól félt, állítja Dorten, hogy a katolikus Elzász összefog a Reichstagban a katolikus Rajna-vidékkel, és ezért ellenezte Elzász-Lotaringia annektálását. Amikor ez Bismarck akarata ellenére mégis megtörtént, ragaszkodott hozzá, hogy a tartományt közvetlenül Berlinből kormányozzák, és ne legyen képviselete a Reichstagban. Dorten szerint Bismarck két katolikusellenes intézkedést hozott a Rajna-vidéken: megalapította és támogatta a Nemzeti Liberális Pártot (ennek ellenhatásaként jött létre a katolikus Centrumpárt), és a Rajna egyik mellékfolyójának, a Ruhrnak a völgyében jelölte ki a gigantikus méretű német fegyvergyártás helyét. (Dorten elfelejti megemlíteni, hogy a közeli vas- és szénbányák is befolyásolták Bismarck döntését a hely megválasztásában.) Észak-Rajna-Vesztfália nehézipara elválaszthatatlan volt Lotaringiától és Luxemburgtól, a három terület „egységes, szerves egészet" alkotott, és ennek megfelelően alakult a fejlődésük is (a német nagyipar kialakulásakor és meghatározó fejlődési szakaszában Lotaringia a birodalomhoz tartozott, Luxemburg pedig gazdasági függvénye volt). Amikor Lotaringia az első világháború után visszakerült Franciaországhoz, Észak-Rajna-Vesztfália, Lotaringia és Luxemburg egymásrautaltsága közös gazdasági érdekeltséget teremtett Németország és Franciaország között. A második birodalom fennállásának ötven éve alatt sokat változott ennek az ipari háromszögnek az arculata. 1918 nyarán, amikor már látni lehetett, hogy Németország elvesztette a háborút, Dorten lovas kapitány (Rittmeister) látogatást tett Düsseldorfban a Rajna-vidéki Gyáriparosok Klubjában, amelynek tagja volt. A látogatásról így számol be:

Azt beszélték, hogy a győztes franciák annektálni fogják a Rajna bal partját, a folyón túli terület pedig a bolsevizmus szabad martaléka lesz. Tehát vagy a franciáknak, vagy a spartakistáknak leszünk kényre-kedvre kiszolgáltatva. Hogy ne jussunk ebbe a helyzetbe, mindenáron meg kell akadályoznunk a Rajna két partjának elválasztását egymástól, és ezt úgy érhetjük el, hogy felajánljuk a franciáknak a Rajna jobb partját is. A vesztes, megcsonkított és kizsigerelt Németország úgysem tudna megfelelő piacot biztosítani számunkra. Ráadásul – és ez még rosszabb – Németország veresége következtében hosszú időre el lennénk zárva a világpiactól is. Egy lehetőségünk van: támogatni a független rajnai állam gondolatát, amely magában foglalja a folyó két partján fekvő iparvidék legnagyobb részét. Ez az állam közvetlen tárgyalásokat folytathat majd a győztesekkel és kialakíthatja a Franciaországgal való együttműködést, amely-

nek gazdasági rendszere jobban megfelel az igényeinknek. Mindezek alapján klubtársaim a mozgalomhoz való csatlakozásra szólítottak fel.

Saját elmondása szerint Dorten ekkor hallott először a független rajnai állam tervéről: „Akkori lelkiállapotomban – folytatja a beszámolót – mindent megtettem volna a porosz uralomtól való megszabadulás érdekében. Egy ilyen izig-vérig rajnai vállalkozás nagyon megfelelt annak, amire magam is vágytam." A Ruhr-vidéki gyárosok terve tehát megnyerte Dorten tetszését, aki ráadásul buzgó katolikus is volt. Így került kapcsolatba azokkal a politikai (és vallási) csoportosulásokkal, amelyek közül a legjelentősebb a katolikus Centrumpárt volt, és amely abszolút többséggel, hetvenöt százalékkal rendelkezett ez idő tájt a tartományi parlamentben.

A Centrumpárt erős embere Kölnnek, a német katolicizmus fellegvárának polgármestere volt. A Rajna-vidéki mozgalom attól kezdve, hogy 1918 decemberében megszerveződött, egy ember kezében összpontosult, ezt az embert Konrad Adenauernek hívták. Adenauer álláspontja a rajnai szabad állam ügyében a körülményektől függően sokat változott, egy tekintetben azonban változatlan maradt: bármennyire poroszellenes volt is, ahhoz következetesen ragaszkodott, hogy az új állam a birodalom keretein belül maradjon. Volt ugyan egy olyan időszak, amelyben azt az álláspontot képviselte, hogy a francia annexió egyetlen alternatívája a birodalomtól teljesen független rajnai állam, ez az időszak azonban rövid ideig tartott. A versailles-i békeszerződés értelmében a győztesek öt, tíz, illetve tizenöt évre megszállták a Rajna-vidék legnagyobb részét (az egész bal partot és bizonyos „hídfőállásokat" a jobb parton). A francia megszállási övezet mellett egyes területek angol, amerikai, illetve belga fennhatóság alá kerültek. Dorten legnagyobb csalódására a „szent városba", Kölnbe az angolok vonultak be. Hogy a Rajna-vidéket négy ország csapatai szállták meg, ez lehetőséget adott a németeknek arra, hogy kijátsszák egymás ellen a győzteseket; ugyanakkor azt is jelentette, hogy a rajnai köz-

társaság kikiáltásához szükség volt mind a négy megszálló hatalom hozzájárulására. Amikor Adenauernek sikerült megnyernie az ügynek az angolokat és a belgákat, hiányzott a franciák és az amerikaiak jóváhagyása. Amikor Dorten biztosította a francia hozzájárulást a Rajna-vidék déli részére vonatkozólag (Mangin tábornok, a rajnai francia hadsereg parancsnoka segítségével), a koblenzi amerikai parancsnok hiúsította meg a tervet. (A franciák által megszállt területen nem lehetett kikiáltani a köztársaságot, mert egy ilyen államról túlságosan is nyilvánvaló lett volna, hogy a francia érdekeket szolgálja, és gyakorlatilag nem más, mint a Wilson és Lloyd George által megvétózott annexió.) Amikor az egyre elkeseredettebb Dorten azt remélte, hogy Aachenben sikerül kikiáltani az új államot, tudomásul kellett vennie, hogy a belgák visszavonták beleegyezésüket, mert a berlini kormány általános sztrájkot helyezett kilátásba az általuk ellenőrzött területen.

A megszállás még így is jelentős előnyökkel járt a franciákra nézve. Jogukban állt behajtani a megszállás költségeit a megszállt területeken, ha ezt a birodalmi kormány nem fizette ki, és vámsorompóval zárhatták el a Rajna-vidéket a többi német területtől. Mangin tábornok számíthatott Foch marsall és Clemenceau teljes támogatására, akik osztották a tábornok nézetét, miszerint csak az biztosít védelmet a permanensen fenyegető német támadással szemben, ha Franciaország ellenőrzés alatt tarthatja a Rajna bal partját, vagyis a német fegyvergyártás és nehézipar jelentős részét. Különféle eszközökkel próbálták rávenni a terület lakóit a birodalomtól való elszakadásra. Gyárakat sajátítottak ki katonai célra, lefoglalták a munkások bérét, vámsorompókat állítottak fel, gyárigazgatókat és politikai vezetőket tartóztattak le, francia termékekkel árasztották el a Rajna-vidéket, és lezárták az utakat a meg nem szállt Németország felé, csavargókat béreltek fel, akik betörtek a helyi és a körzeti közigazgatási hivatalokba és a „Rajna-vidéki Elszakadási Mozgalom" nevében garázdálkodtak.

Nem lehet viszont azt mondani, hogy a franciák egységesek voltak a Rajna-vidék megszerzésére való törekvésben. Dorten wiesbadeni *administrateur supérieur*-je például a német katolikus klérus összeesküvését vélte felfedezni a terv hátterében, és úgy vélte, hogy sérelem éri az állam és az egyház szétválasztásának elvét. Mások, mint például Raymond Poincaré, egyetértettek ugyan a tervvel, de nem zárkózhattak el az angol és az amerikai elgondolások megfontolása elől sem. A britek megvonták támogatásukat a tervtől, amikor megtudták, hogy a franciák a Rajna-vidék déli részét is hozzá kívánják csatolni az önálló köztársasághoz, mert ezt a terület rosszul álcázott francia annektálási kísérletének tekintették. (Igaza volt Adenauernek, amikor úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az angoloknak nem áll érdekükben a franciák túlságos megerősödése a németek rovására.) Az angoloknak 1919 őszén amerikai segítséggel sikerült elérniük Mangin tábornok visszahívását. Ezt megelőzően került sor az első kísérletre a francia zónában a köztársaság kikiáltására. Dorten így számol be róla:

A rajnai köztársaság kikiáltását hírül adó plakátokat 1919. június 1-jén az éjszakai órákban ragasztattam ki Mainzban, Wiesbadenben, valamint Hessen és Nassau más városaiban. Kevés idő állt rendelkezésünkre, mert a plakátokat előtte le kellett pecsételtetni a helyi hatóságokkal. Miután jelentést kaptam, hogy minden rendben van, táviratban értesítettem a békekonferenciát, a birodalmi elnököt, és végül de nem utolsósorban Scheidemannt, a birodalmi és a porosz kormány elnökét. Az első feladatunk egy ideiglenes kormány megalakítása volt. Nem tudhattam előre, hogy mi lesz a francia kormány reakciója, így a számításba jövő tekintélyes személyiségek közül csak a legbátrabbakat vehettem figyelembe, azokat, akik vállalták a kockázatot. Az ideiglenes kormány összetétele ennek ellenére biztató volt: három jogász: egy bíró, egy vagyonkezelő és egy ügyvéd, két professzor, egy kétkezi munkás, egy gazdálkodó és egy közhivatalnok lettek a miniszterek. Miután megalakult a kormány, bevonultunk a nassaui tartományi gyűlés épületébe, jelezve, hogy átvettük a hatalmat, majd vártuk a fejleményeket, elsősorban azt, hogyan reagálnak fellépésünkre Versailles-ban.

Erre azonban hiába vártak. A francia kormány hivatalosan nem reagált, hanem egy szenátor közvetítésével utasította Mangin tábornokot, hogy tartózkodják a szeparatisták támogatásától. A tábornok nem fogadta Dortent sem június 1-jén, sem 2-án, berendelte viszont magához wiesbadeni antiklerikális *adminstrateur supérieur*-je, és így fogadta:

Ne csodálkozzék azon, hogy a francia kormány nem adott ki hivatalos állásfoglalást. Önök tulajdonképpen nem léteznek. Elfoglalták ugyan a nassaui tartományi gyűlés épületét, de nem tettek semmit a porosz kormány wiesbadeni képviselete ellen. Ha azt akarják, hogy komolyan vegyék önöket, foglalják el a porosz kormányhatóságok épületét. Ezzel félreérthetetlenül kinyilvánítják a Poroszországtól való elszakadást. Lehet, hogy a poroszok megpróbálják feltartóztatni önöket, de nincs náluk fegyver. Itt van egy pisztoly, ezzel el tudják foglalni és meg tudják tartani az épületet.

Revolverről nem esett szó a Dorten és Mangin által kidolgozott forgatókönyvben, az *administrateur supérieur* mégis arra hivatkozott, hogy a tábornok parancsát hajtja végre, amikor fegyvert ad Dorten kezébe és a fegyveres fellépést tanácsolja. Dorten eltette a pisztolyt, de távozóban megszólította az *administrateur* adjutánsa: – Ha én volnék az ön helyében – súgta oda neki –, nem vinném magammal azt a pisztolyt. Legyen óvatos és ne bízzék meg senkiben. – Ez felkeltette Dorten gyanúját, és odaadta a revolvert az adjutánsnak, majd haditanácsot tartott társaival, és úgy döntöttek, hogy megfogadják az *administrateur* javaslatát, hiszen valóban nem tettek eddig semmi gesztust annak jelzésére, hogy szakítottak a poroszokkal.

A tartományi gyűlés épületéből a porosz kormányhatóságok épületébe mentünk, ahol a jelen lévő hivatalnokok nem tanúsítottak ellenállást, és a porosz rendőrfőnök is késznek mutatkozott az új, ideiglenes kormány elismerésére. Megpróbáltuk előkeríteni az elnököt, a porosz kormány legmagasabb rangú képviselőjét, de nem találtuk. Így beültem a szobájába, és vártam a további eseményeket, mert biztos voltam benne, hogy történni fog valami. Hirtelen kivágódott az ajtó, és az időközben előkerült tartományi elnök rontott be rajta. Mintegy húsz hivatalnok volt a kíséretében. Felszólított, hogy azonnal hagyjam el az épületet. Erre az én embereim is betódultak a szobába. Felemeltem a kezem, hogy lecsillapítsam a társaságot, mire a tartományi elnök felkiáltott: – Fegyver van nála! – Ezzel sietve kihátrált a helyiségből a sleppjével együtt. Győztünk tehát, és fölöttébb meglepett, hogy a poroszok ilyen gyorsan menekülőre fogták a dolgot. Néhány perc elteltével azonban botokkal és bicskákkal hadonászó suhancok támadtak ránk, mire mi elbarikádoztuk magunkat a tartományi elnök két szobájában. Vér is folyt mindkét oldalon, és amikor odarendeltük az autóinkat, hogy elszállítsák a sebesülteket, megjelent maga az *administrateur supérieur*, és lovaglókorbácsával a csizmáját verve így förmedt rám: – Kifelé! Vége a komédiának! – Olyan felindult állapotban voltam, hogy úgy éreztem, nem hagyhatom szó nélkül ezt az aljas hitszegést: – Távozom, *mon colonel* – mondtam –, de Franciaországhoz fellebbezek.

Dorten később megtudta, az *administrateur* azért főzte ki ezt a tervet, hogy megszabaduljon az ideiglenes kormánytól és diszkreditálja Mangin tábornokot. Mind a kettő sikerült neki. Adenauer ezek után „nevetséges figurának" nevezte Dortent, a tábornokot pedig 1919 októberében visszahívták Párizsba. A legválságosabb évben, 1923-ban több kísérlet is történt a rajnai köztársaság kikiáltására (Aachenban, Trierben, Düsseldorfban és más városokban), de ezek a kísérletek ugyanolyan tragikomikus kudarccal végződtek, mint Wiesbadenben, és Dorten nem tehetett mást, mint hogy „fellebbezett Franciaországhoz". Az 1923 októberében belga támogatással végrehajtott akcióról – több más kísérlethez hasonlóan – Dorten nem is tudott. Nemcsak hogy nem volt az események irányítója, de még azt sem tudta igazán felmérni, hogy mely erőknek áll érdekében a Rajna-vidék függetlensége, és melyeknek nem.

Dorten a franciák balekja volt, és nem az egyetlen, több vasat tartottak a tűzben. A francia „Rajna-bal parti Bizottság", amely a terület annektálása céljából jött létre („a francia politikusok ezerszer tettek nekik ígéretet és ezerszer szegték meg", írja Dorten), mindenekelőtt a független szocialista Joseph Smeets, a november 9-i kölni „forradalom" egyik résztvevőjének tervei iránt tanúsított érdeklődést. A megrögzött szeparatista Smeets szakított a marxistákkal, amikor azok a központosított „porosz Németország" mellett döntöttek, és saját pártot alapított Rajnai Köztársasági Néppárt néven. Dorten egyébként három csoportra osztotta a rajnai függetlenségi mozgalmakat: „legalistákra" (vagy „opportunistákra", akikre csak siker esetén lehet számítani), ezek közé sorolta Konrad Adenauert és híveit, valamint a Centrumpártot; „autonomistákra", ahogy saját magát és követőit nevezte, és „szeparatistákra" mint Smeets és pártja, akiknek célja a Németországtól és Poroszországtól való teljes függetlenség volt. Dorten és Smeets hamarosan egyezségre jutott, Smeets felhatalmazta Dortent, hogy diplomáciai síkon őt is képviselje, és a két csoport megegyezett abban, hogy népszavazás esetén együtt szavaznak. Ha úgy teszik fel a kérdést, hogy a birodalomtól való elszakadás nem jöhet szóba, akkor Smeetsék elfogadják Dortenék álláspontját, ha pedig úgy lesz megfogalmazva a kérdés, hogy a birodalmon belüli autonóm állam nem jöhet számításba, akkor Dortenék Smeetsékkel szavaznak. Ettől az egyezségtől eltekintve, külön utakon jártak, később Smeets a Belga Nemzeti Politikai Bizottsággal is kapcsolatba lépett. Dorten ezt a szervezetet „expanzionistának" nevezi, amelynek az a célja, hogy a Rajna-vidék északi részét a belga nehézipar érdekeinek vesse alá.

A versailles-i békeszerződés nem elégített ki senkit. Nem csatolta a Rajna-vidéket se Franciaországhoz, se Belgiumhoz, és arra kötelezte a franciákat, hogy Berlinnel, nem pedig holmi provinciális kormányokkal tárgyaljanak. Ez már önmagában véve óvatosságra inthette volna Dortent és a többi szeparatistát. Ugyanakkor a békeszerződés a jóvátétel ügyében egy kibogozhatatlan, nyomasztó és végzetes problémahalmazt hozott létre. A jóvátétel fizetésére kötelezett Németország olyan országok adósává vált, amelyek a maguk részéről az Egyesült Államoknak tartoztak. „Az volt az eredendő és totális tévedés – mondta Henry Stimson, tíz évvel későbbi miniszter –, hogy a nagy összegű, kamatozó, kényszerhelyzetben felvett kölcsönöket az egyik kormány valaha is vissza tudja fizetni a másiknak. A háborús szövetségestől felvett kölcsönt nem lehetett áruban visszafizetni, mert a kölcsönt folyósító ország idegenkedett az importtól."

Ez volt a helyzet az ellenséget illetően is. A versailles-i békeszerződésben nem szerepelt a jóvátétel összege, egy évvel később határoztak meg a győztesek egy becslésen alapuló értéket, amelynek csak a minimumát és a maximumát adták meg. Amikor az Egyesült Államok nem volt hajlandó elfogadni szövetségeseitől a háborús kölcsönöknek „az egyetlen gyakorlatilag megvalósítható módon – áruval és szolgáltatásokkal – való visszatérítését", a szövetségesek sem voltak hajlandók elfogadni, hogy Németország hasonló módon törlessze a jóvátételt. Franciaország és Belgium nem kívánt többet importálni, mint amennyit exportált, akárcsak Anglia és az Egyesült Államok. Az eredmény egy több mint tíz évig elhúzódó marakodás lett. A németek kijelentették, hogy egyszerűen képtelenek az évi minimum hárommilliárd márkában megállapított összeget kifizetni. A szövetségesek eredeti követelése 269 milliárd aranymárka volt, ezt az összeget 1921-ben 132 milliárd márkára csökkentették, amit évi kétmilliárdos részletekben kellett törleszteniük a németeknek, valamint át kellett adniuk a győzteseknek az exportból származó német jövedelem huszonhat százalékát. Elképesztő számok ezek, de valóban ennyit követeltek a szövetségesek Németországtól. Amikor Németország beszüntette a fizetést (javarészt annak a bénító hatásnak a következtében, amit a Rajna-vidék megszállása jelentett a német gazdaságra), Franciaország és Belgium megszállta a Ruhr-vidéket, ami még nehezebbé tette Németországnak a jóvátétel fizetését. Így vált elkerülhetetlenné az infláció, amelynek következtében három nemzedék megtakarított pénze vált semmivé, és ami tönkretette a német középosztályt. Nem kétséges, hogy a Rajna-vidék körüli huzavona – ami a Ruhr-vidék megszállásában kulminált – volt elsődlegesen felelős az infláció soha nem tapasztalt méreteiért. A Rajna-vidékért folytatott harc valódi hadszíntere a gazdaság és a pénzügy volt. A legtragikusabb, hogy ezt a harcot meg kellett vívni, mert elkerülhetetlen volt. Az első világháborút megelőző negyven-ötven évben Németország, Franciaország és Belgium gazdaságilag teljesen összefonódott egymással, a gordiuszi csomót szét kellett vágni.

Semmiképpen nem véletlen, hogy a rajnai állam, a nyugat-európai gazdasági közösség gondolatának csírája a Rajna-vidéki gyárosoktól származik. Az adott helyzet valósággal kikényszerítette belőlük az ilyen jellegű kezdeményezést. Tragikus és ironikus, hogy a háború, amely olyan nagymértékben hozzájárult az érintett területek közötti gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonódásához (csaknem négy éven keresztül egységesen német fennhatóság alatt voltak), pszichológiailag éppen az ellenkező irányban hatott. Néhány előrelátó politikus és személyesen érdekelt üzletember kivételével nem volt senki, akinek ilyesmi eszébe jutott volna. Hugo Stinnes, a Rajna-vidék egyik leggazdagabb iparmágnása (az anyja francia volt) így fogalmazta ezt meg Maximilian Harden újságíróhoz írt levelében: „Meg kell vizsgálnunk a franciákkal együtt, hogy lehetséges-e közösen valami nagy kulturális vagy egyéb vállalkozásba kezdenünk. Mindent meg szeretnék tenni annak érdekében (egy győztes Németország képviselőjeként ugyanezt tenném), hogy létrejöjjön a francia–német vámunió, Hollandia, Belgium és Svájc lehetőleg azonnali csatlakozásával. Csak akkor látom elkerülhetőnek az új háborút, ha ez megvalósul."

Általános volt ez idő tájt a meggyőződés, hogy új, elkerülhetetlen háború van készülőben. „A következő európai háború – mondta Adenauer egy beszédében, 1919 februárjában – belátható időn belül ki fog törni, mihelyt Németország abba a helyzetbe kerül, hogy háborút indíthat, ez olyan biztos, mint hogy reggel felkel a nap... A Rajnára vonatkozó francia tervek szükségszerűen bosszúvágyat keltenek a németekben." A háború elkerülésének egyetlen lehetősége hosszú távon a birodalmon belüli autonóm rajnai állam, amelynek ugyanakkor Franciaországgal is különleges kapcsolatai lennének, véli Adenauer, de rögtön hozzáteszi: egy ilyen állam csak Berlin jóváhagyásával hozható létre. A versailles-i békeszerződés aláírása előtt egy ideig úgy látszott, hogy elég hozzá Párizs támogatása. Ez volt Dorten (hibás) feltételezése is. Adenauer azt is előre látta, hogy „Anglia hagyományos politikáját követve a meggyengült Németországot fogja támogatni a megerősödött Franciaországgal szemben". Ez lényegében be is következett, és egy sor olyan esemény okozójává vált, amelyek hozzájárultak a második világháború kirobbanásához. Ugyancsak a brit politika hagyományaiból kiindulva Anglia ellenzett mindenféle gazdasági együttműködést Franciaország és Németország között, mert ez az egyesült Nyugat-Európa előképe lett volna, ami nem vágott egybe a kontinentális hatalmak között egyensúlyozni óhajtó Anglia elképzeléseivel. Számítani lehetett tehát arra, hogy Anglia szembefordul Franciaországgal a németkérdésben és így a Rajna-vidék kérdésében is. Gustav Stresemann német külügyminiszter rájött erre, és ezen felismerésre alapozta politikáját.

A békeszerződés aláírása után már nem lehetett arra számítani, hogy a Rajna-vidék francia fennhatóság alá kerül (sem annexió révén, sem mint ütközőállam), így Dorten és gyáros barátai egy, a Rajna-vidék és Franciaország közötti gazdasági unió megvalósításán fáradoztak. Megalapították A Szövetségeseknek Szállító Vállalkozók Központi Irodáját. Dorten leírása szerint a szervezet legfőbb célja egy közös, francia–rajnai érdekképviseleti iroda, mindenekelőtt egy francia–rajnai bank létrehozása volt. A bank létfontosságú volt a vállalkozás

szempontjából, írja Dorten, hogy a nagyiparosok ne legyenek kiszolgáltatva a berlini központú bankoknak. Ezen a helyzeten azonban nem sokat lehetett változtatni. Az egyetlen kézzelfogható eredmény a Loucheur–Rathenau-paktum volt. Loucheur francia iparmágnás jobbnak látta, ha nem a Rajna-vidékiekkel tárgyal, hanem a berlini központi kormánnyal. Walter Rathenau mint par exellence ipari szakember legalább annyira tisztában volt a Rajna-vidéki helyzettel, mint az idevalósiak. Az is egyértelmű, hogy Dortennek nem volt kapcsolata a terület legjelentősebb nagyiparosaival és bankáraival. Ezek, mint például Hugo Stinnes, Louis Hagen és Robert Pferdmenges, Adenauer baráti köréhez tartoztak. Adenauer megpróbálta érdekeltté tenni a franciákat egy „német szövetségi köztársaságon" belüli rajnai állam megalakításában. Erre Hugo Stinnes ajánlata adott lehetőséget, aki hajlandó lett volna a részvényei huszonöt százalékát különböző lotaringiai érdekeltségű részvényekre cserélni. Ezt az ajánlatot túllicitálta Arnold Rechberg, a nemzetközi hírű szobrász és nagyiparos, aki egy ideig Párizsban, illetve Firenzében élt. Rechberg a barátjával, Paul Reynaud-val (Schneider Creusot, a francia acélkirály egyik rokonával) olyan szerződéstervezetet készített, amely szerint a franciák a Rajna- és Ruhr-vidék evakuálása fejében megkapták volna a német ipari részvények harminc százalékát. Ezt azonban a németek túlzásnak tartották, Stinnes is hevesen tiltakozott. Feltehetőleg Köln érseke, Schulte bíboros volt az egyetlen német, aki helyeselte a Rechberg–Reynaud-tervet.

A *La Tragédie Rhénane*-ban Dorten egy olyan egyezménytervezet szövegét idézi, amelyet állítólag David Lloyd George nyújtott át Walter Rathenaunak:

> Franciaországban jelezték, hogy a kormány gépezete egy ideig csak a német jóvátétel segítségével működtethető. Angliában tudatában vagyunk annak, hogy Franciaország angol kölcsönre szorul, ha a németek nem fizetnek. Az angol pénzügyi körök nem kívánják Franciaországot olyan előnyökhöz juttatni, amelyek a francia hegemónia kiépítését

szolgálják a kontinensen a brit nemzetközösség rovására. Ez utóbbi mozgástere lényegesen beszűkülne, ha Franciaország jutna vezető szerephez Európában egy olyan hadsereg birtokában, amelyet a német háborús jóvátételből finanszíroznak. A vezető brit bankok teljes mértékben osztják a kormány álláspontját a kérdésben. Ezen megfontolások képezik az alapját a következő egyezségnek, amely az Angol Bank és a Német Birodalmi Bank között jött létre Mr. Lloyd George jóváhagyásával:

A Birodalmi Bank igazgatója meg fogja keresni az Angol Bank igazgatóját és kölcsönt kér Németország számára. London válasza elutasító lesz [par une fin de non recevoir] azzal az indoklással, hogy a háborús jóvátétel miatt elszegényedett Németországnak nem érdemes kölcsönt adni. Franciaország meg fogja kapni ennek a levélnek a másolatát, amely egyben válasz lesz a franciák kölcsön iránti megkeresésére is, mert London arra hivatkozhat, hogy a németek valószínűleg szüneteltetni fogják a jóvátétel fizetését, és Angliának más fedezetre is szüksége van Franciaország részéről, mint a bizonytalan sorsú háborús jóvátétel.

A Németországnak nyújtandó kölcsön ügyében érkezett elutasító választ annak rendje és módja szerint nyilvánosságra hozták Berlinben, majd erre hivatkozva a kormány bejelentette, hogy Németország nem tudja fizetni a jóvátételt. Dorten azt állítja, hogy az infláció nem volt egyéb, mint porosz manőver a jóvátétel szabotálására. Bárhogy volt is, tény, hogy az, amit Dorten „a német márka szisztematikus leértékelésének" nevez, 1922 végére értelmetlenné tette a jóvátétel márkában való fizetését. Ezt jóval megelőzően Loucher felszólította paktumpartnerét, Rathenaut az infláció megfékezésére, de minden eredmény nélkül. Rathenaut, a „tejesítési politika" szószólóját (a békeszerződés feltételeinek a teljesítését szorgalmazta) 1922 júniusában jobboldali suhancok meggyilkolták.

Loucher volt a kezdeményezője annak, hogy Franciaország szállja meg a Ruhr-vidéket, és így kényszerítsék a németeket

a jóvátétel fizetésére. Az eredmény egy hadüzenet nélküli, többfrontos háború lett a két ország között. A katonai tevékenység csak a Ruhr-vidékre terjedt ki, az akció hatása azonban az egész Rajna-vidéket érintette. A franciák és a belgák gazdasági blokádot létesítettek azzal, hogy vámsorompót állítottak fel Németország megszállt és meg nem szállt része között – Hollandiától egészen a svájci határig. Válaszul a német kormány arra szólította fel a Rajna-vidék lakosságát, hogy passzív ellenállással akadályozzák meg a bányák és gyárak működését, és állítsanak le minden, a területről Franciaországba és Belgiumba irányuló jóvátételi szállítmányt. A felhívás elérte célját, az általános sztrájk olyan helyzetet teremtett, hogy a franciák legfeljebb „a bajonettjeikkel tudták volna előkaparni a szenet a föld alól". A franciák azzal próbálták megtörni a lakosság passzív ellenállását, hogy a saját pénzüket, a franc de la Régie-t vezették be, amely jobb fizetőeszköz volt, mint az egyre gyengülő márka. A francia pénzen mindent lehetett kapni, elsősorban élelmiszert. Ez az intézkedés arra kényszerítette a német kormányt, hogy egyre nagyobb összegekkel támogassa a kétmillió teljes vagy részleges munkanélkülit és kifizesse a közalkalmazottak bérét is, mert ez utóbbiak jelentős részét a franciák elbocsátották. Mindez egyre súlyosabb terheket rótt az államkasszára, és a birodalom az összeomlás szélére került.

1923. november 23-án a német márka elérte mélypontját, a kölni tőzsdén a dollár árfolyama 12 milliárd papírmárka volt (a berlini tőzsdén „csak" 4,2 milliárd márka). Ugyanezen a napon lemondott Stresemann kancellár, miután a parlamentben elvesztette a bizalmi szavazást. Mindkét oldal erőszakhoz folyamodott. Amikor a franciák háromezer vasutast hoztak be, hogy az általános sztrájkkal megbénított területeken biztosítsák a vonatközlekedést, a németek terrorista csoportok mozgósításával válaszoltak. Ezek vasúti síneket, hidakat és vonatokat robbantottak. Francia katonák tucatjával lőttek főbe szabotőröket, és ezrével tartóztattak le és deportáltak német munkásokat és a termelés különböző szintű irányítóit. Az 1924. január 26-ára virradó éjszakán feldúlták

Dorten lapjának, a *Rheinischer Herold*-nak a szerkesztőségét. Hat héttel később a lapot előállító koblenzi Gutenberg nyomda jutott hasonló sorsra. Március közepén egy „hazafias különítmény" megölte Smeets több párthívét, őt magát pedig halálosan megsebesítették. (A különítmény vezetőjét, Leo Schlageter náci párttagot, akit a franciák később elfogtak és kivégeztek, a nácik a hatalomátvétel után a mozgalom mártírjává avatták.) Nagyjából ez idő tájt a franciák arra biztatták Dortent, hogy bontsa ki a zöld-fehér-piros rajnai zászlót, és újra kiáltsa ki a Ruhr-vidéken a köztársaságot. Saját beszámolója szerint ezt megtagadta, mert nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy a Rajnai Népi Szövetség egyetért az önkényes francia intézkedésekkel. 1924 áprilisában Dorten Párizsban próbált az elképzeléseinek hathatós támogatást szerezni (ismételten hangoztatva egy erős rajnai frank bevezetésének a szükségességét, ami véget vetne az inflációnak). Mindenekelőtt azonban azt szerette volna elérni, hogy a barátja, Mangin legyen újra a németországi francia megszálló erők parancsnoka, de csak minimális, félhivatalos támogatást sikerült elérnie. (Poincaré nem fogadta, mert Dortent Németországban hazaárulónak nyilvánították és elfogatóparancsot adtak ki ellene.)

Időközben újabb függetlenségi mozgalom jelentkezett, a Szabad Rajna-vidék. A mozgalom vezetője, Matthes, Szászországban született, majd Bajorországban élt, és rejtély, hogy miért éppen a Rajna-vidéket választotta politikai tevékenysége színteréül. Meglehetősen kétes figura volt, környezetét az egyre nagyobb számú munkanélküliekből és alvilági elemekből válogatta össze. Matthes, miután emberei elfoglalták Dürent, két büntetett előéletű komisszárt nevezett ki a város élére, akiknek összesen negyvenhárom bűncselekmény volt a rovásán. München-Gladbachban (1950 óta Mönchengladbach) szintén büntetett előéletű személyeket nevezett ki komisszárnak. Ugyanakkor a kommunisták is újra aktivizálódtak, sztrájkokat és tüntetéseket szerveztek – talán így akarták szászországi, türingiai és braunschweigi elvtársaikat támogatni, akik kommunista köztársaságot készültek szervezni ebből

a három tartományból. Úgy látszott, mintha az apokalipszis négy lovasa vágtatott volna végig Németországon. 1923 októberében Dorten és francia, valamint Rajna-vidéki barátai úgy döntöttek, hogy újra kikiáltják a köztársaságot – mégpedig Koblenzben. Ezúttal hatezer támogatóra számíthattak. Nem sokkal ezután felkereste Dortent egy bizonyos von Metzen, aki korábban a Krupp-konszern igazgatósági tagja volt, és Matthes nevében felajánlotta neki az együttműködést. Dorten elfogadta az ajánlatot, és ő lett a szövetség vezetője. Abban is megegyeztek, hogy „monstre tömeggyűléseket" tartanak, írja Dorten.

Dorten özvegye, a wiesbadeni Hanna néni több újságkivágást őrzött, közöttük egy képet a *Minneapolis Journal* 1923. október 30-ai számából, amelyen a „szép Adi" látható (így becézték Dortent), egy jóvágású, rámenősnek látszó, monoklis, rövidre nyírt göndör hajú férfi. „A Rajna-vidéki szeparatisták vezére" olvasható a kép alatt, majd a szöveg így folytatódik: „A nap hőse Németországban dr. Hans Adam Dorten, a Rajna-vidéki köztársasági mozgalom vezetője. Két hónapja lépett akcióba a szeparatisták terveinek megvalósításáért, és elérte a terület katonai és politikai önállósulását." Ez volt Dorten rövid életű karrierjének csúcsa. Amiért azonban huszonkét évvel később kiadott könyvének tanúsága szerint már előzetesen is meg kellett bűnhődnie. Az egyesült szeparatista mozgalmak úgy döntöttek, hogy szeptember 30-án „Rajna-napot" tartanak Düsseldorfban. Ez a nap „véres vasárnapként" vonult be az események krónikájába. Húszezer ember gyűlt össze Düsseldorfban, hogy felvonuljon, tüntessen és meghallgassa a szónokokat. Közöttük voltak Matthes rohamosztagának, a Rheinlandschutznak a fegyveresei, akik a rendezvény résztvevőinek védelmét kapták feladatul. Dorten határozottan állítja, hogy Rheinlandschutz-tagoknak álcázott náci SA-kommandósok vegyültek el a tömegben, és ők kezdték a verekedést. Feltehetjük persze a kérdést, hogy miért volt szükség „álcázásra", amikor mind a két szervezet ugyanazon elemekből, börtöntöltelékekből és munka nélküli nehézfiúkból verbuválódott. Tény, hogy hat düsseldorfi rend-

őr vesztette életét ezen a napon, a civil halottak és sebesültek száma pedig száz körül volt. (Dorten százakról beszél.) Dorten részletes leírást ád az eseményekről. A résztvevőknek hat csoportját különbözteti meg: német rendőrök, francia katonák, szeparatisták, antiszeparatisták (ezek között voltak helyiek és idegenek), nácik és kommunisták. (A kommunisták lehettek egyben szeparatisták is, a nácik mindenképpen antiszeparatisták voltak, a fordítottja viszont nem állja meg a helyét, a szeparatistákat nem lehet a kommunistákkal és az antiszeparatistákat a nácikkal azonosítani.) Amikor eldördültek az első lövések (állítólag gépfegyverekből), tömegpánik tört ki, és mivel a városközpontból kivezető utak el voltak zárva, sokan a főtéren levő mesterséges tóban kerestek menedéket, ahol a vadkacsákkal együtt halomra lőtték őket.

Mindez néhány lépésnyire a francia quartier généraltól (főhadiszállástól) történt, és a szemtanúk egybehangzó állítása szerint a franciák a kisujjukat sem mozdították. Végül tankokat vonultattak fel a rend helyreállítására. Párizs tekintélye a Rajna-vidéken romokban hevert, mondja Dorten. A történtek után (Dorten „carnage"-nak, tömegmészárlásnak nevezi) ismét nyomatékos tiltakozást menesztett a francia fővárosba, és ezúttal sem kapott hivatalos választ. Nem hivatalosan azt mondták neki, hogy a megvalósítandó cél érdekében vérnek kell folynia. „Kinek volt ilyen célja?" – teszi fel a kérdést Dorten, majd így válaszol: „Nekünk nem. Rá kellett döbbennem, hogy sakkfigurák vagyunk, és azoknak, akik mozgatnak bennünket, nem a Rajna-vidék szabadsága a tét. Úgy éreztem, karnyújtásnyira vagyok a győzelemtől, és legszentebb vágyaink megsemmisülését kellett megélnem. Szánalmas figurák voltunk, akiket feláldoztak a Ruhr-vidéket megszálló hazárd francia vállalkozás sikere érdekében."

Nem tudom, rájött-e Dorten valaha is, milyen távol volt attól, hogy a franciák által támogatott rajnai köztársaság államfője legyen. A francia politika célja az volt, hogy a berlini kormányt a Rajna-vidék függetlenségének az elismerésére kényszerítse. A terület függetlenségét ugyanis csak a birodalmi kormány hozzájárulásával lehetett kimondani, mert az

angolok és az amerikaiak világossá tették, hogy minden egyoldalú lépést a békeszerződés megszegésének tekintenek, és ez azt jelentette volna, hogy Franciaország elveszti a kárpótlásra való jogát. Ezért kényszerültek végül a franciák arra, hogy Adenauerral tárgyaljanak. Dortennel ellentétben ugyanis, aki Smeetset szeparatistának, magát pedig autonomistának tekintette, a franciák szemében Adenauer képviselte az autonomista irányvonalat, míg Dortent szeparatistának tekintették. Csaknem sikerült is rákényszeríteniük a német kormányt, hogy egyezzen bele egy, a birodalmon belüli autonóm rajnai állam létrehozásába, amelyet kénytelen-kelletlen Adenauer vezetett volna. A kényszerítő erő, amely csaknem arra késztette a birodalmi kormányt, hogy feladja a Rajna-vidéket, az infláció volt. Az, hogy több éven keresztül a Rajnavidékre áramlott a német pénz minden ellentételezés nélkül, teljesen legyengítette a márkát, annak pedig, hogy ezen a területen napirenden voltak a gyilkosságok, éhínség és pusztulás uralkodott, elsősorban a márka elértéktelenedése volt az oka. 1923 novemberében egész Németországot a káosz fenyegette, a Rajna-vidéki közalkalmazottaknak és munkanélkülieknek juttatott pénzek miatt. November 20-án Hjalmar Horace Greely Schacht bevezette a „Rentenmark"-nak nevezett fizetőeszközt, amelyből korlátozott számban bocsátottak ki bankjegyeket, és amelynek fedezetét az ország ipari és mezőgazdasági tartalékai képezték. Ez az intézkedés kísértetiesen hasonló Mefisztó manőveréhez, amikor a *Faust* II. részében pénzt bocsát ki a király nevében. Dorten lesajnáló hangnemben ír róla, és szemfényvesztésnek nevezi az egészet. A birodalmi kormány azonban sok tétovázás után arra az egyhangú következtetésre jutott, hogy a Rentenmark stabilitása érdekében azonnal le kell állítani a Rajna-vidék pénzügyi támogatását. A kormány döntését a birodalmi elnök is megerősítette. Úgy tervezték, hogy a döntés bejelentését egy ünnepélyes nyilatkozat követi, amely szerint a Rajna-vidékieknek saját maguknak kell megvédeniük az érdekeiket és a biztonságukat. Ha a berlini kormány hivatalos bejelentést tesz erről, és tartja is magát hozzá, akkor menthetetlenül a

franciák karjaiba űzi a terület lakosságát. Nem maradt volna ugyanis más lehetőségük, mint elfogadni a franc de la Régie-t, a francia hatóságok által bevezetett fizetőeszközt, ami de facto a Németországtól való elszakadást jelentette volna.

A döntést mindazonáltal nem jelentették be, és nem lépett életbe, amit egyetlen ember akadályozott meg: Konrad Adenauer. Adenauer egyszerűen lehetetlenné tette, hogy Berlin leállítsa a Rajna-vidék támogatását. A birodalmi kormány egyik válságülésén – sok ilyen volt 1923 novemberében – ezt mondta: „A pénzügyminiszter állandóan azt hajtogatja, hogy a birodalom a továbbiakban nem tud pénzt folyósítani a megszállt területeknek. Nem fogadom el, hogy ennyire súlyos az ország pénzügyi helyzete. Ha a megszállt terület támogatásának az az ára, hogy a Rentenmark is elértéktelenedik, ám legyen. A Rajna-vidék többet ér, mint egy, két vagy akár három új pénznem." Ez a hajthatatlanság mentette meg a Rajna-vidéket Németország számára. Poincaré két hónap múlva megbukott, és az utóda, Édouard Herriot, változtatni kényszerült a franciák Rajna-vidéki politikáján. De már ezt megelőzően is el kellett ismerniük, hogy vereséget szenvedtek a Rajnánál. Poincaré engedni kényszerült az angol–amerikai nyomásnak, mert a pénzesláda kulcsa náluk volt. Úgy tetszik, Poincaré „megfeledkezett" arról, hogy egy olyan vállalkozáshoz, mint a Rajna-vidék megszerzése, pénz kell. A nyalka Dorten doktor sorsa is megpecsételődött. Németország megnyerte a csatát, és Dortent árulóként bélyegezték meg. Azzal is megvádolták, hogy a saját céljaira használta fel a berlini kormány által a Rajna-vidékre juttatott pénzeket. Ezt nem is tagadta, mondván, hogy valamiből finanszíroznia kellett „kormánya" tevékenységét, és a franciák – szokásos módon hallgatólagos – jóváhagyásával járt el. 1925. január elsején örökre el kellett hagynia a Rajnát, és Nizzába távozott, a franciák ezt a várost jelölték ki tartózkodási helyéül. Szomorú újév lehetett ez neki.

Adenauer megmentette a Rajna-vidéket Németországnak, de két infláció árán, aminek következtében tönkrement a

német középosztály, és ez kihagyhatatlan láncszem volt abban az ok-okozati összefüggésben, amely a náci hatalomátvételhez vezetett. A történelem útja olyan taposóaknák között vezet, amelyekről soha nem lehet tudni, hogy mikor robbannak. Mindenesetre Konrad Adenauer volt a Rajnáért folytatott küzdelem hőse, és érdekes ismétlődése a dolgoknak, hogy az az ember, akinek az első világháború után sikerült megtartania Németország nyugati részét a birodalom keretei között, a második világháború után annak a küzdelemnek az élére állt, amelynek célja Kelet-Németország megtartása.

14 / A DÉLI SZÉL

A legfurcsább hely, ahol valaha éltem, a régi birodalomnak az a része, amelyet ma Ausztriának hívnak. Az „Austria" elnevezés a latin „auster"-ből (déli szél) származik, azt jelenti tehát, hogy a déli szél országa, de nem annyira hely-, mint inkább időmegjelölés. Egy történelmi korszaknak a neve, amelynek 1918-ban hirtelen vége szakadt. A Wien–Vienna–Bécs városnév pedig a XVII. századtól a XX. század harmincas éveiig tartó csaknem háromszáz évet idézi fel. Bécsben élni felér egy időutazással, a *status quo ante* kultuszával. Néhány évvel ezelőtt Londonban, útban a repülőtér felé a taxis az úti célom felől érdeklődött. – Vienna – mondtam. – Vienna! – lelkendezett a taxisofőr. – Milyen szép szó! – Valóban nincs ennél varázslatosabban hangzó szó a világon. Akárcsak a város maga, a neve is patinás, ódon hangulatot áraszt. Bécsben járva múzeumban érezzük magunkat.

1949 nyárutóján, amikor először érkeztem meg Bécsbe, bekaptam egy pár virslit és megittam egy üveg sört a Westbahnhof előtti téren, majd a felfedezés eufóriájában lebegve elindultam a Mariahilferstrassén a belváros felé. Nagy gyönyörűségemre főtt kukoricát lehetett rendelni egy vendéglőben, közvetlenül a Stephansdom mögött. A vendéglő a sajátos „Das Deutsche Haus" (A német ház) nevet viselte, és rendkívül előzékeny volt a kiszolgálás. Évekkel később figyeltem meg, hogy van a vendéglőnek egy másik sajátossága is: egy kis, fémből készült érme az ajtófélfán a következő felirattal: „Ez az ingatlan a Német Lovagrend tulajdona." Másnap ötödmagammal egy másik jó hírű belvárosi vendéglőben vacsoráztam, az étel mondhatnám felülmúlhatatlan volt, csak sokat kellett rá várni. A pincér – egy volt csak – nyolcvan felé járhatott, és miután a desszertet is kihozta, egyszerűen eltűnt. Vártunk vagy egy órát, kiabáltunk, a lábunkkal doboghtunk, én pedig vettem magamnak a bátorságot, és megpróbáltam behatolni a konyhába, de zárva volt. Újabb tizenöt percet vártunk, majd lassan, nagy lármát csapva kivonultunk a helyiségből, várva, hogy egy fiatalabb pincér vagy a feldühödött tulajdonos utánunk rohan, de semmi nem történt. Ez volt az első találkozásom az osztrák mentalitással, amelynek mottója ez a bölcsesség: „Hát nem csodálatos dolog olyan helyen élni, ahol nem történik semmi, ha semmi sem történik?!"

Másnap Fräulein Ross vonattal elvitt Weinwartshofba, hogy bemutasson a családjának. Weinwartshof körülbelül ötven kilométerre van Bécstől, a Tullni-síkság szélén, a Bécsi-erdővel szemben, a Duna túloldalán. A százötven holdas birtok nem messze volt Tullntól, a járási székhelytől, és egy Mückendorf (Szúnyogfalva) nevű faluhoz tartozott. A kastélynak nevezhető épületet mintegy négyholdnyi park vette körül, a ház előtt egy százszor ötven méteres, nagy fákkal szegélyezett tisztás terült el, ezt használták kertnek. A téglalap alakú park két rövidebb oldalát üvegház zárta le, és ez képezte a határt a park és a Wirtschaft, a gazdaság között. A gazdaság maga is egy kisebb település volt, amely egy parasztházból, a béresek szálláshelyéből, pajtákból, ló- és tehénistállókból és disznóólakból állt. A parasztházban az intéző lakott. A béresek száma az évszaktól függően változott, néha magyarok voltak, de többnyire szlovákok. (Bécs mindössze negyven kilométerre van Pozsonytól, és a második világháború előtt villamos közlekedett a két város között.) A kastély háromszintes épület volt, húsz helyiséggel (az alkalmazottak szobáival együtt), nem számítva a fürdőszobákat és az éléskamrákat. A konyha méreteiben az oxfordi Magdalen College méreteivel vetekedett.

A két konyha mindazonáltal csak méreteiben hasonlítható össze, termékeik minőségét illetően totális volt a különbség. A szakácsnő, Käthe, egy házsártos bécsi nőszemély volt, aki húsz évig élt Erdélyben és jól beszélt magyarul. Ő volt életem nagy szakácsa (a férfiakat nem számítva), és szerencsésnek tartom magam, hogy hosszabb ideig élvezhettem a konyhaművészetét. Minden étel, ami az ő keze alól került ki, eseményszámba ment, és már az illata is gyönyörűséggel töltötte el a konyha táján ögyelgőket. Ami azt illeti, napjában csak egyszer főzött, de ilyen műgonddal többször nem is lehetett

volna, és nem is illett volna bele a házirendbe, amit a házigazda szabott meg. „Reggelizz, mint egy király, ebédelj, mint egy polgár, vacsorázz, mint egy koldus", vallotta apósom, Fritz Ross. A weinwartshofi reggelik az angol és az osztrák hagyományokat ötvözték. Tükör- és lágy tojás közül lehetett választani, az egyéb lehetőségek közé tartozott a szalámi és a paprikás szalonna (aranyrudat formázó, piros paprikával bekent szín zsírszalonna, az ízek világában elfoglalt helyét tekintve volt olyan értékes, mint az aranyrúd), de nem hiányzott a hideg fácánsült sem. Pirítós helyett friss, ropogós zsemlét ettünk. A reggeli a kultúra előtt való legmagasabb rendű hódolással volt egybekötve, a kávézással. Ez a nap fénypontja Ausztriában, bármely napszakban történik is. Ausztriában egyébként kétszer szokás reggelizni. Az első, korai reggeli egy csésze kávéból és egy vajas-lekváros (sárgabarack vagy szilva) zsemléből áll, majd 11 óra körül van a villásreggeli (Gabelfrühstück) ideje: sült hús vagy „Gulasch". Ebédre 1 és 1/2 2 között ült össze Weinwartshofban a család. Az első fogás általában marhahúsleves volt májgombóccal vagy „Fredatten"-nek nevezett pirított metélt tésztával. Főfogásként főtt vagy sült marhahúst vagy vadat ettünk, szarvast, őzet vagy vaddisznót, zsemléből és kétfajta zöldségből és több fajta gombából összegyúrt gombóccal. Időnként magyar Gulaschsal lepett meg bennünket Käthe (illetve pörkölttel, amit csak Magyarországon kívül hívnak Gulaschnak, goulashnak vagy valami hasonlónak). Nagy ünnepeken vagy különleges alkalmakkor kacsa (házi vagy vad), fácán- vagy libahús volt a második fogás. A pulyka hiányzott a repertoárból, az osztrákok, akárcsak a többi európai nép, száraznak tartják a pulykahúst. Vacsorára hideg húst kaptunk, néha vadpástétomot. Ebédkor választani lehetett a bor és a sör között, a vacsorához sört ittunk.

Merem állítani, hogy az osztrák konyhának az egész világon nincs párja, mert egyesíti magában az egész egykori Habsburg Birodalom szakácsművészetét, elsősorban a magyarokét, szerbekét, horvátokét, csehekét és olaszokét, de más nációkét is. A speciálisan osztrák vagy német elem ebben a

konglomerátumban a vadhús. Szarvas-, őz-, vaddisznó-, vadkacsa-, fácánhús nélkül nem is léteznék igazi osztrák konyha.

Az osztrákok még a németeknél is több vadhúst esznek. Ausztriában sokkal több az erdő, mint Németországban, így a vadászat nagyobb szerepet játszik az osztrákok életében, mint a németekében. Míg Németországban inkább csak mímelik a vadászatot, és csak amolyan fegyveres séta (bewaffneter Spaziergang), addig Ausztriában hozzátartozik az élethez, és nem csak azért, mert táplálékszerző tevékenység. A park másik oldalán, az intéző házával átellenben volt a vadász háza és kertje. Herr Pieringer alacsony, meglehetősen zömök férfiú volt, több mint harminc centiméter hosszú, sötétszürke szakállal. Vadászruhát viselt: sötétzöld zakót és bricseszt, szürke, gyapjú térdzoknit és barna bakancsot. A puskáját állandóan a vállán hordta. Öt vagy hat kutyája volt, meglepett, hogy egy kivétellel mind hosszú szőrű tacskó. A nem tacskó egy hosszú lábú, barnásszürke német vizsla volt. Herr Pieringer gondozta az Ullstein család totemállatát, az Uhu névre hallgató, hatalmas fülesbaglyot is. A bagolynak sárga, foszforeszkáló szeme volt, nagyobb, mint egy ezüstdollár, és amikor lecsukta a szemhéját, olyan kattanás hallatszott, mintha egy fényképezőgép gombját nyomták volna meg. A folyó túloldalán lehetett vadászni, az „Au"-nak (liget) nevezett területen, ahol olyan magasra nőttek a fák és olyan sűrű volt az aljnövényzet, hogy az ember az őserdőben érezhette magát. Egy este, amikor vadászat után visszaevez-tünk Weinwartshofba, így szólt az apósom: – Most már talán érted, miért nem tudtam rászánni magam, hogy elmenjek innen, még a nácik alatt sem. Hol van a világon még egy olyan hely, ahol kilövök egy szarvasbikát tizennégyes agancscsal, háromnegyed óra múlva pedig az operában ülök? Méghozzá a bécsi Operában!

Volt két vagy három cseresznyefa Weinwartshofban, sehol máshol nem ettem olyan jó cseresznyét, mint ezekről a fákról. („Ha meg akarod tudni, hogy ízlik a cseresznye, kérdezd meg a gyerekeket vagy a verebeket" – írta Goethe.) Hát ez a cseresznye ízlett, igaz, kukacos volt. Rossék ugyanis nem

engedték, hogy permetezzék a fákat, mert a növényvédő szereket természetellenesnek tartották. Inkább bonusnak tekintették a kukacokat és jóízűen elfogyasztották őket a cseresznyével együtt.

Fritz Ross lányai „a Duna gyermekeinek" (Donaukinder) nevezték magukat, és valóban azok voltak. Gyakran át- meg visszaúszták a folyót. Ami nem kis teljesítmény, mert a Dunának erős a sodra, sokkal erősebb, mint a Rajnáé. Egy dolgot azonban nem lehet elmondani a Dunáról, azt, hogy kék, legalábbis Ausztriában. Bizonyára Johann Strauss volt „kék", amikor a híres keringőt írta. (A „blau" – kék – azt is jelenti németül, hogy részeg.) A kék Duna valójában szürke, de mi más is lehetne egy folyó, amely a Fekete-erdőben ered és a Fekete-tengerbe torkollik. Legfeljebb sárga lehetne még, sárga a haragtól, amikor hidakat ragad magával. A Duna ugyanis gyakran gerjed haragra és önti el partjait. Mückendorf érdekében kifejtett tevékenységéért az 1954-es nagy árvíz idején Fritz Rosst a falu díszpolgárává választották. Mint a környék legnagyobb birtokosa menteni próbálta azt, ami az övé, és közben akarva-akaratlanul többet is tett. Rendkívül büszke volt erre a kitüntetésre, és a vele járó díszoklevélre. Megtették a falu „Vizebürgermeisterének" (alpolgármesternek) is. Ez volt az egyetlen hivatalos pozíció, amelyet huzamosabb időn át betöltött. (Mennyivel hangzatosabb és jelentőségteljesebb a német „Bürgermeister", mint az angol „mayor", hát még ha a „Vizebürgermeister"-t hasonlítjuk össze a „vice-mayor"-rel!)

Rossék hat alkalmazottat tartottak: egy szakácsot, egy kertészt, egy sofőrt és három szolgálólányt. Ezek mind falusi lányok és asszonyok voltak, a régebbi szolgálók hozzátartozói és mind a Traisen völgyéből jöttek, itt volt a Ross család ősi fészke. (A Traisen délről ömlik a Dunába, Tulln fölött.) Nem felelne meg pontosan a valóságnak, ha azt mondanám, hogy ezekkel a lányokkal családtagként bántak Weinwartshofban. Inkább a család barátainak számítottak, állandó vendégnek, akik hajlandók kisebb helyen meghúzni magukat és segíteni a háztartásban. A család szeretettel fogadta őket, de talán még

ennél is fontosabb volt, hogy nagy figyelemmel és tapintattal bántak velük. (Egymással szemben ugyanakkor egészen más hangot ütöttek meg.) Soha nem felejtem el azt a jelenetet, amikor első weinwartshofi látogatásom alkalmával megkértem Fräulein Rosst, tegye be két ingemet a mosnivalók közé. Öt perc múlva visszahozta az ingeket és közölte, ilyen állapotban nem lehet odaadni őket a „lánynak". – Miért? – kérdeztem. – Mert nagyon piszkosak – hangzott a válasz. Nem tehettem egyebet, mint hogy nekiálltam és addig mostam az ingeket, amíg felhoztam őket arra a szintre, amely már nem sértette Rossék mosónőjének érzékenységét. Félreértés ne essék, Fräulein Ross nem abszolút mértékkel mérve találta piszkosnak az ingeimet, csak relatíve, figyelembe véve a mosónő iránti tapintat követelményeit. A család és a személyzet társadalmi rangja közötti különbségből semmit nem lehetett érzékelni. A családtagok (kivéve természetesen a ház urát és úrnőjét) időnként beültek az alkalmazottak szobájába egy kis beszélgetésre, máskor meg az alkalmazottak tartottak szünetet napi teendőikben, hogy tíz-tizenöt percig bizalmas csevegést folytassanak a háziakkal. Herr Pieringernek szabad bejárása volt a könyvtárba, ami – egy könyvkiadó házáról lévén szó – a nappali szerepét töltötte be. Nem túl gyakran élt ezzel a lehetőséggel, de ha jött, akkor legalább félóráig beszélt olyan dialektusban, amelyet csak két év után kezdtem érteni.

Nagy hatással volt rám a család és a személyzet közötti harmonikus kapcsolatok szövevénye és az az udvariasság, amelylyel a család kezelte őket. Egy kívülálló nehezen tudta volna eldönteni, hogy ki az úr és ki a szolga. Rossék ismerték és számon tartották valamennyi alkalmazott szerteágazó rokonságát, érdekelte őket, hogy Feferl vagy Annerl jól érzi-e magát itt vagy ott, férjhez ment-e már és egyáltalán, mi van vele. Ha valamelyik lány férjhez ment vagy más ok miatt távozott a háztól, a létszám automatikusan feltöltődött a nagyszámú rokonságból. Az újonnan érkezett tehát nem volt idegen. A korábbi szolgálólányok gyerekei először játszótársai voltak a Ross család gyerekeinek és unokáinak, később pedig együtt végezték a különböző házi munkákat. A tennivalók felosz-

tásánál a háziak nem élveztek semmiféle kiváltságot, munka pedig akadt bőven. Az asztalnál való felszolgálás jó mulatság volt, és ilyen megjegyzésekkel kísérték: „Nézd, milyen ügyesen csinálja!", „Nehéz ez neked, Hannerl, Thomas, segíts neki!" „Köszönöm, nagyságos asszony, elbírom." Amikor felnőtt lányok szolgáltak fel, a család bevonta őket az asztalnál folytatott társalgásba. Több, mint húsz év telt el azóta, hogy belecsöppentem ebbe az osztrák idillbe, sok minden megváltozott, sok kedves arc örökre eltűnt, de a Ross családnak ezen régi bútordarabjaival lehet még találkozni a Traisen völgyében. 1971 nyarán jártam arra, és megismerkedhettem például egy bizonyos Frau Krauséval, akit úgy mutattak be, mint Annerl bátyjának a feleségét, és megkérdezték, hogy emlékszem-e Annerlra. Még hogy emlékszem-e! Valamenynyiükre emlékszem. Hiszen nekem is különféle konyhák jutottak osztályrészül gyerekszoba helyett, és nagy tisztelője voltam a konyhatündéri bájaknak. Hozhatta volna a sors úgy is, hogy Annerl vagy Feferl lesz a feleségem és nem a házikisasszony. Mint külföldi, mint amerikai felette álltam minden osztálykorlátnak a szemükben és nem sokat teketóriáztak velem sem. Annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert ilyen közvetlen volt a kapcsolat a család és a személyzet között, nem hallottam olyan esetet, hogy Rossék társadalmi szintjén a háziúr összeszűrte volna a levet a cselédekkel. Az efféle „cselédügyek" inkább a kispolgárságra voltak jellemzőek, ahol sem az úr, sem az alkalmazott nem volt tisztában a társadalomban elfoglalt helyével. Mint például Maria Anna Schickelgruber szakácsnő esetében a grazi Frankenberger házban, 1837-ben. Öt évvel később Frankenbergerék szakácsnője férjhez ment Johann Georg Hiedler molnársegédhez, de törvénytelen gyermeke, Alois, csak negyvenéves korában vette fel nevelőapja nevét, illetve annak Hitlerre egyszerűsített változatát. Frankenbergerék zsidók voltak, és az öreg Frankenberger tizennégy évig tartásdíjat fizetett Alois után, ami azt bizonyítja, hogy az ifjú Frankenberger volt a gyermek apja. Márpedig ha ez így van, akkor Alois fiának, Adolf Hitlernek negyedrészben zsidó vér csörgedezett az ereiben.

Fritz Ross cím és rang nélkül is az osztrák arisztokráciához tartozott, már azt megelőzően is, hogy beházasodott az Ullstein családba és Herr Generaldirektor, majd a Kiadók Világszövetségének Herr Präsidentje lett. Az apját Karl Lueger polgármestersége idején hívták meg Bécsbe Kölnből (ahol mint villamosmérnöknek önálló cége volt), a villanyvilágítás bevezetésének irányítására. A szolgálataiért nem fogadott el Ferenc Józseftől semmi címet, ahogy mesélték. Az apósom a Ross névre volt a legbüszkébb, ami egy skót klán neve. A család otthonosan mozgott az osztrák–magyar szellemi és üzleti elit, valamint az arisztokrácia köreiben, ezt az Ullstein-kapcsolat nem befolyásolta. Az Ullstein család az új német pénzarisztokrácia legfelső rétegeihez tartozott. Rendkívül érdekesnek találtam az osztrák–magyar történelmi arisztokrácia tagjaival való találkozást. Életem leggroteszkebb poénját egy weinwartshofi vasárnapi ebédnél hallottam. Az egyik vendég a tizennégy közül, Windischgrätz Lajos herceg a család régi és öreg barátja volt. A társalgás egy pontján „angyal szállt el fölöttünk", és a hirtelen beállt csendben Windischgrätz minden összefüggés nélkül, tárgyilagos hangon a következő bejelentést tette. „Zogu király az unokaöcsém." Mire a sógorom a 23. zsoltár első két sorával válaszolt: „Az Úr az én pásztorom, nem szűkölködöm." Amit Windischgrätz mondott, megfelelt egyébként a valóságnak: amikor a herceg unokahúga, a szépségéről messze földön híres Apponyi Geraldine grófnő férjhez ment Zogu albán királyhoz, Windischgrätz Lajos királyi nagybácsivá lépett elő. Íme egy példa a „tu, felix Austria, nube" politikájára. Állítólag Mátyás magyar királytól származik ez a mondás, amely szerint míg mások hadat viselnek birodalmuk gyarapítására, Ausztria házasodik. Hugo von Hofmannsthal, a költő 1925-ben Marrakeshben járt, és utána így számolt be a francia főkormányzónál tett látogatásáról: „Az öreg Lyautey marsall rendkívül barátságosan üdvözölt. A nagy fogadóteremben odasietett, valósággal odarohant hozzám, megfogta a kezem, és így szólt: – Monsieur, érezze magát otthon. Ez az ön háza. És azt is megmondom, miért. A ház az én rendelkezésemre áll, én pedig lotaringiai vagyok;

az önök császárai az én hercegeim voltak, jómagam pedig Ausztria szétrombolását gonosztettnek tartom." Rosséknak van egy orvosnő ismerősük Bécsben, akinek a keresztneve Françoise. Francia őse Lotaringiai Ferenccel jött Ausztriába mint a herceg kertésze. Számomra ez a Frau Doktor Françoise volt a Habsburg-ház terjeszkedési politikájának egyetlen látható eredménye.

A klasszikus „Austria" olyan világbirodalom volt, amelynek alattvalói tizenhárom nemzetből tevődtek össze. Voltak a történelemnek időszakai, amikor Németalföld, tehát a mai Belgium és Hollandia nagy része is a Habsburg Birodalomhoz tartozott, de volt időszak, amikor a Habsburg-ház feje uralkodott Spanyolországban is, és több évszázadon keresztül ő volt a Szent Német-római Birodalom császára. Ezekben az időkben Bécs volt annak a hatalomnak a székhelye, amely a legnagyobb politikai és erkölcsi erőt jelentette az egész világon. Az érem másik oldala az osztrák arisztokrácia tunya provincializmusa. A Frau Baronin, a bárónő, Rossék gyakori vendége, csúnya, kövér nő volt, és annyira elhanyagolt, hogy elmehetett volna koldulni. Délután három óra tájt szokott jönni, és annyi morzsa volt a szája szögletében, mintha éppen akkor fejezte volna be a reggelizést, pedig csak egy kiflit szedett elő a zsebéből két perccel azelőtt, hogy beállított hozzánk. (Az osztrákok folyton esznek.) Ségur gróf (nagy név Ausztriában) akkora behemót volt, amilyet még életemben nem láttam, a ruhája pedig olyan, mintha hetek óta benne aludt volna. A parasztok és a személyzet imádta, Alsó-Ausztria legnépszerűbb figurája volt, és „Bauerngraf"-nak, parasztgrófnak titulálták. De inkább beillett grófi címet viselő csavargónak, és nem ő volt az egyetlen ilyen. Nem ismert semmi viselkedési normát, de nem is várta el tőle senki. Az osztrák arisztokraták felül állnak a társadalmi együttélés szabályain. Megszülettek és a természet nevelte őket. Elválaszthatatlan kötelék, egyfajta köldökzsinór köti az arisztokratát a paraszthoz, az arisztokrata tulajdonképpen nem egyéb, mint két címmel ellátott paraszt. Az egyik cím valamilyen helységet jelöl, a német „von" és a francia „de" arra utal, hogy hová

való az illető előkelőség családja. A Hohenstaufen egy hegycsúcs Svábföldön, akárcsak a Hohenzollern. A Habsburg egy vár Svájcban. A cím második része, a grófi, bárói vagy egyéb rang ebből az elsőből ered, mert ahhoz, hogy valaki ilyen rangot kaphasson hűbérurától, bázisként szolgáló birtokkal kellett rendelkeznie. A német szó erre a „Hausmacht" (helyi hatalom). A Hausmacht volt az az anteusi erő, amelynek segítségével magasabb régiókba lehetett emelkedni. Ahogy van provinciális globalizmus – gondoljunk a brit világbirodalomra –, van globális provincializmus is, és ez volt jellemző az osztrák világbirodalomra. („Ázsia a Landstrasser-Hauptstrassénál – a Bécs belvárosából kiinduló, keleti irányba vezető utcánál – kezdődik.") Az osztrák arisztokrata teljességgel igénytelen, ami megkülönböztető jellemvonása. Ez volt az, ami annyira meglepte I. Frigyes Vilmos porosz királyt, Nagy Frigyes apját, amikor Csehországban találkozott II. József császárral. Az osztrák arisztokrata azzal a tökéletes magabiztossággal rendelkezik, ami Amerikában legfeljebb a csavargók sajátja. Nem érdekli, hogy mások mit gondolnak róla, tudják-e, hogy kicsoda, elég neki, hogy ő tudja, és ez nagyon előnyös tulajdonság. Ez volt talán a legharmonikusabb és legkiegyensúlyozottabb embertípus, és addig volt helye a világban, amíg a világ is kiegyensúlyozott és harmonikus volt. Talán a dolgok leegyszerűsítésének hat, ha azt mondjuk, hogy ez volt a természetes embertípus, pedig így van. Ez az embertípus a spontánul működő morális erők egyensúlyának függvénye és eredménye volt, amely egyensúly ezer, kétezer év elteltével fokozatosan megbomlott.

Azt szokták mondani, hogy Ausztriában csak a kutyának nincs valami címe. Még az angol Mister is címnek számít, engem például Herr Mister Baileynek szólítottak. Salzburgban a nászutunkon az alkonzul címmel tiszteltek meg a Hotel Goldener Hirschben, és ez a cím végig rajtam is maradt. A *Berliner Morgenpost* egy, 1970. december 13-án Bécsben keltezett riportjában ez olvasható:

Lélegzetelállítóan merész, egyenesen forradalmi tett volt a bécsi városatyáktól, hogy a létező, összesen hétszázhatvanegy hivatalos címből hatszáznegyvenet megszüntettek. A saját címeiket természetesen nem, egymást továbbra is „városi tanácsos"-nak, „városi főtanácsos"-nak, „szenátusi tanácsos"-nak titulálják, az alárendeltjeik, vagyis a fizikai munkások címeit azonban eltörölték. Valóban időszerű volt kiirtani a hivatali címek dzsungelének ezt az aljnövényzetét. A felsorolásuk tizenhárom sűrűn nyomtatott oldalt tett ki, és Herzmanovsky-Orlando (szép, osztrák név!), a már rég elhunyt költő szóalkotására emlékeztetnek: kisegítőhelyettestűzoltósegédjelölt. Bécs város alkalmazottai mind a mai napig ilyen címeket viselhettek: koromfújó, első számú temetkezési igazgatósegéd, útburkolati főintéző, magasnyomásúgépsegédkezelő, első osztályú síráső és koporsószállító, továbbá: gyakoriságszámláló, víztartálygondozó, salakfejtő, kátránykezelő. Az érdemesebbek a szifongondozó, a klozettszagoló (sic!) és a naftalinkikészítő stb., stb. címre tarthattak igényt.

Természetesen heves tiltakozás volt a válasz az osztrák szellemiség ezen kiváló termékeit ért durva támadásra. Ahogy mondják, Ausztriában az ember a bárónál kezdődik, de hát az emberek száma elég nagy, többségük nem báró, nekik tehát annál fontosabb, hogy legyen valami címük. A tiltakozók „a birodalmi múltból táplálkozó hagyományokat" védelmezték, valamint arra hivatkoztak, hogy az osztrák kormány mindig rosszul fizette közalkalmazottait, és ezért tekintélyt kölcsönző címekkel kárpótolta őket. Az állami alkalmazottak átlagos évi fizetése kevesebb mint 4000 dollár.[1] A tiltakozás azonban hiábavalónak bizonyult. Hatszáznegyven hangzatos cím viselőjének meg kellett elégednie azzal, hogy a jövőben egyszerűen „Bécs városának alkalmazottja" lesz. Egyedül az

[1] Jelenleg (1991-ben) Ausztriában az átlagkereset 20 960 schilling, ami 1906 dollárnak felel meg. Ez a nagyjából 1 : 10 arányú átváltási árfolyam húsz évvel ezelőtt 1$ = 25 ATS volt.

nyújthatott vigasztalást, hogy százhuszonegy viszonylag normálisan hangzó hivatalos cím megmaradt.

Ausztriában az azonos társadalmi szinten lévő férfiak tegeződnek, a nők ugyancsak. Ezt a szokást a középosztály az arisztokráciától vette át, vagy azért, mert utánozni akarták őket, vagy az egyre gyakoribb arisztokrata-zsidó „vegyes házasságok" következtében. Németországban ezzel szemben még jó barátok között is gyakori, hogy életük végéig magázzák egymást. A magázásról a tegezésre való áttérésnek külön szertartása van (a szerelmesek inkább az első csók adta lehetőséget használják fel erre), amikor is az újdonsült pertu barátok kart karba öltve koccintanak és „Bruderschaftot" isznak. (– Mi a keresztneve? – kérdezte Dürkheim grófnő Berlinben egy amerikai nőtől, akit németre tanított. – Nem szeretném Mrs. Johnsonnak szólítani, az nagyon szertartásos lenne. – Az amerikai hölgyet Romonának hívták, amit közös megegyezéssel Monira rövidítettek. – És hogyan szólíthatom én önt? – kérdezett vissza Moni. – Ó – hangzott a válasz –, mondja nyugodtan, hogy Dürkheim grófnő.)

Hogy a modern német gondolkodásban olyan nagy a zűrzavar a faj és az osztály fogalma körül – részben spontán módon alakult így, részben szándékos ködösítés eredményeképpen –, ennek egyik oka a „Geschlecht" szó kettős jelentése. Egyszerre jelenti a fajt és a tágabb értelemben vett családot, a nemzetséget. A családok pedig jobban szeretik, ha az utódok nem hagyják el a saját osztályukat. Nietzsche úgy véli, hogy az iparmágnások és a kapitalisták általában híján voltak annak a szuverén stílusnak, amely az arisztokrácia sajátja. (Nitzsche „magasabb rendű fajnak" nevezi az arisztokráciát.) Ha sikerül a kapitalistáknak olyan kifinomult stílust elsajátítaniuk, folytatja Nietzsche, amilyennel a történelmi arisztokrácia (az „örökös" arisztokrácia, vagyis a „magasabb rendű faj") rendelkezik, akkor ez talán meggátolhatta volna, hogy a tömegek a szocialista eszmék hatása alá kerüljenek. A falvakból való tömeges elvándorlás a városokba fokozatosan megfosztotta az arisztokráciát hátterétől, a parasztságtól. Két irányban is megfigyelhettük Weinwartshofban ezt a

drámai következményekkel járó folyamatot: a Traisen-völgyi lányok egyre inkább gyárakba mentek dolgozni, ugyanakkor pedig a gyári munkások gomba módjára szaporodó hétvégi házai fokozatosan bekerítették Weinwartshofot, és ami még rosszabb, a Duna túlpartját is ellepték. A háztartási alkalmazott nélkül maradt osztrák családok Olaszországból hozattak lányokat a hiány pótlására, kezdték az olaszoknak „zsákmányul esett" dél-tiroliakkal (Dél-Tirolt a Saint Germain-i békeszerződés juttatta Olaszországnak), azután fokozatosan áttértek az olaszolasz lányokra.

Berlint kommunista gyűrű veszi körül; Bécset viszont térben és időben egyaránt senki földje. Ausztria tulajdonképpen még mindig feudális ország, és ebben az értelemben hamisítatlanul német. A feudális alap azonban rohamosan eltűnőben van, nemcsak Németországban, hanem Ausztriában is, amit a szocialista eszmék feltartóztathatatlan terjedése bizonyít. Németországban a szocializmus nemzetiszocializmus formájában vált politikai hatalommá. Ausztriában a konzervatív klerikális pártnak 1934-ben csak véres utcai harcokban és a szocialisták törvényen kívül helyezésével sikerült megakadályoznia, hogy hatalomra kerüljenek. Amikor ezeket a sorokat írom, mindkét országban a szociáldemokraták kormányoznak, Ausztriában abszolút többségben.[2]

Ausztria–Magyarország nem úgy veszítette el a háborút, mint Németország. „A németek számára – írja Hans Weigel – az ország területét illetően nem sok változást hozott 1918 novembere. Nem történt több, mint hogy lemondott egy nem is olyan régi dinasztia. A németek egy háborút veszítettek el 1918-ban, mi egy egész világot... Egy reggel arra ébredtünk, hogy a nagyszüleink külföldiek lettek... Nemcsak a császárainkat vesztettük el, nemcsak a birodalmunkhoz tartozó országok és tartományok nagy részét, hanem a küldetéstudatunkat is, azt a tudatot, hogy nekünk kell fenntartanunk az egyensúlyt a térség népei között, a mi hagyományaink és helyzetfelismerő képességünk hivatott a rend megőrzésére ebben a zűrzavarban (Pallawatsch)." Ausztria az özvegy férfiak és özvegyasszonyok országa, amely még mindig a Monarchiát gyászolja. A birodalom igazából nem halt meg, hanem egy kultusszá lényegült át, korunk legbuzgóbban ápolt kultuszává. Az ezeréves Habsburg Birodalom már csak a kocsmák falára akasztott térképeken létezik. Ennek ellensúlyozására Ausztriában az egész élet a múltra koncentrálódik. Mondhatnánk, az osztrákoknál össznemzeti szertartás a múlt megtervezése, ami persze túlzás, de talán érzékelteti, hogy mennyire kötődnek a múlthoz, Ausztria régi dicsőségéhez, és milyen trauma volt számukra a Habsburg Birodalom kártyavárként való összeomlása. (A kijátszható aduk még ott hevernek – lefelé fordítva – szerte az országban és körülötte.) Mindebből arra is lehet következtetni, hogy milyen kétségbeejtően nehéz feladat Ausztria hajóját navigálni, hogy az elsüllyedt Atlantisztól távolodva ráleljen a maga Pitcairn szigetére. Ennek a szigetnek a helyét ugyanis a legénység nem ismeri és nem is kíváncsi rá. Az osztrák köztársaság, ahogy mondják, „az az állam, amelyet senki nem akart", saját polgárai a legkevésbé. Ausztria a permanens átmenet állapotában van, megrekedve a „már nem" és a „még nem" között. Helmut Qualtinger, Európa talán legnagyobb komikus színésze „európai Disneyland"-nek nevezi hazáját; a zsidó származású Friedrich Torberg, a Monarchia gyermeke, olyan különbséget látott a régi és az új, az eljövendő Ausztria között, mint amilyen az ókori Hellász és az újkori Görögország közti különbség. Ausztria esetében azonban a kulturális identitás és a területi integritás kérdése távolról sem olyan egyszerű, mint Görögország esetében. A probléma lényegére tapint rá Alfred Polgar bécsi színikritikus, amikor ezt írja Linzről, Adolf Hitler kedvelt városáról: „1938-ig Linz Felső-Ausztriához tartozott, utána a Felső-dunai Gauhoz (náci

[2] Németországban 1982-ben megbukott a szociáldemokrata–szabaddemokrata koalíció. Ezt követően a kereszténydemokraták kerültek hatalomra a szabaddemokraták segítségével, a kancellár Helmut Kohl lett. Ausztriában szociáldemokrata–néppárti nagykoalíció kormányoz 1986 óta. Előtte, 1977-től, szociáldemokrata–szabadságpárti kormánya volt az országnak.

archaizmus, jelentése: körzet), most az amerikai zónához tartozik. Sok minden történik manapság a városokkal."

Bécsnek ennél szomorúbb dolgokat kellett megélnie. Az 1918-as év katasztrófája – ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – a várost máról holnapra egy világbirodalom fővárosából saját múltja élő emlékművévé tette. Az osztrákok mindmáig nem tudták feldolgozni ezt a sokkhatást, nem is lehet elvárni tőlük. A soknemzetiségű államot Saint-Germainben és Trianonban halálra ítélték és lefejezték. Bécs, az álomváros, a mesebeli város, a birodalom földrajzi, politikai, kulturális és misztikus központja birodalom nélkül maradt. Az a Bécs, amelyet az Alpok nyúlványai és a szelíd pannon táj határolnak, és amely csaknem annyira magyar, cseh és szlovák város, mint amennyire német. Bécs az egyetlen nem magyar város, amelynek magyar neve van, lakóinak jelentős hányada cseh és szlovák származású: a bécsi telefonkönyv nem sokban különbözik a prágaitól. A régi Bécs sokkal inkább volt „la capitale des peuples", mint Párizs, a birodalmat lefejező hóhérbárd a hozzá tartozó területek háromnegyed részétől fosztotta meg a várost. Elválasztotta Magyarország mezőgazdasági területeitől, és csak a hegyeket hagyta meg neki. A megmaradt óriási államapparátussal nem tudtak mit kezdeni; mérhetetlen mennyiségű tudás és szakértelem vált fölöslegessé. A feleségem egyik rokona, aki Ausztriából áttelepült Németországba, így indokolta döntését: „Ausztriában a régi, birodalmi dimenziókban folyik az intrika, és nincs arányban az ország méreteivel, ami lehetetlen helyzetet teremtett: ágyúval lőnek verébre." A megjegyzést nem tekinthetjük egyébnek, mint az ország provincializálódására való utalásnak. „Az a Bécs, amely a különcök menedéke volt, és minden mezítlábas zsenit érdeklődéssel és szeretettel fogadott, nincs többé. A csendes őrültek és kóbor lovagok már nem számíthatnak pártfogásra, hanem bíróság elé citálják őket – írta Anton Kuh, a szellemes kávéházi irodalmár. – Lehet azon csodálkozni, hogy e sorok írója elhagyta az országot? Hogy inkább Berlinben akar élni bécsiek között, mint Bécsben kremsiek között?" Ausztrián végrehajtották a halálos

ítéletet, de az osztrákokkal ennél rosszabb történt. Életfogytig egy megcsonkított országban kell élniük, arra emlékezve, ami volt és ami nincs, örök frusztrációra kárhoztatva. Nem csoda, hogy a bécsiek befelé fordulók, rosszkedvűek, az a csoda, hogy vannak osztrákok, akik nem ilyenek. Bécs a nosztalgia és a perspektívátlanság városa.

Az osztrákok rossz közérzetének oka jelentős részben azoknak a szellemi értékeknek a devalválódása, amelyeket Ausztria képviselt és képvisel még ma is mindezek ellenére. Ez a rossz közérzet ugyanakkor a történelem folyamán kialakult etnikai helyzetből is adódik. A török háborúk után áttekinthetetlenül bonyolult helyzet alakult ki a Bécstől keletre fekvő területeken. (A Bécset átszelő és a városnak nevet adó Wien folyócska bal partján húzódik a Linke Wien-Zeile nevű utca, ennek a Moritzgasséval való kereszteződésénél, félúton a városközpont és a schönbrunni kastély között áll egy ház, amelynek a falába fúródva még most is látható egy török ágyúgolyó. Ez az ágyúgolyó jelzi, hogy meddig sikerült a töröknek előrenyomulnia Európában.) A Columbia Egyetemen az összehasonlító nyelvészet keretében azt a feladatot kaptuk, hogy próbáljunk meg igazságos nemzeti határokat húzni az ezer etnikai sziget országán, a történelmi Magyarországon belül – mintegy a trianoni etnikai mészárlás alternatívájaként. Nem találtunk megoldást a problémára, mint ahogy nincs is. A különböző etnikumok egyben tartására a Monarchia volt az egyetlen megoldás. Bécs volt a feje és a szíve ennek a kisebb és nagyobb „népcsoportokból" álló konglomerátumnak – vagy legalábbis annak kellett volna lennie. Voltak más városok is, amelyek a fej és szív szerepét töltötték be: Prága a csehek, Budapest a magyarok, Pozsony a szlovákok, Zágráb a horvátok számára. A más etnikummal vegyesen élő etnikai testeket eltéphetetlen szálak kötötték össze ezekkel a városokkal. Az első világháború után nemcsak németek milliói kerültek idegen uralom alá. Magyarország magyar anyanyelvű lakosságának több mint a harmadát elveszítette a Csehszlovákiához, Romániához és Jugoszláviához csatolt területekkel együtt. Egymillió hétszázezer volt csupán azoknak a magya-

roknak a száma, akik román uralom alá kerültek. Trianon és Saint-Germain legfőbb iróniája, hogy az úgynevezett utódállamok ugyanolyan multinacionális képződmények, mint az Osztrák–Magyar Monarchia volt. A Szudéták lábánál olyan ingatag tákolmányt sikerült összeeszkábálni, amelyben a cseh többség semmivel sem boldogult jobban a kisebbségeivel (vagy még annyira sem), mint a Habsburg-monarchia. A szudétanémetek ugyanúgy ragaszkodtak az autonómiához a csehszlovák köztársaságon belül, mint a csehek az Osztrák–Magyar Monarchiában, ugyanolyan joggal – és ugyanazzal az eredménnyel. Ez a magyarázata annak, hogy az angolok megértéssel viseltettek a szudétanémetek törekvései iránt és támogatták őket.

Arthur Seyss-Inquart is szudétanémet volt. Egy morvaországi német nyelvsziget Stannern nevű falujában született, a szláv tenger közepén. A falut ma nem Stannernnek nevezik. A terület központja Iglau volt, a város félúton van Bécs és Prága között, Eduard Beneš köztársaságában a német szervezkedés és a nagynémet sovinizmus egyik fellegvára lett. Seyss-Inquarték szomszédságában ugyanakkor inkább morvák éltek. Az apa, a város német gimnáziumának igazgatója toleráns volt és ragaszkodott hozzá, hogy a gyerekei tanuljanak meg csehül. A legidősebb, Richard, hajlandó volt erre, és nemcsak németekkel barátkozott, hanem csehekkel is. Azt is tudjuk, hogy a német és a cseh fiatalok közötti utcai csetepatékban nem mindig a németek oldalán vett részt. Ezzel szemben Arthur és a húga, Irene nem akartak csehül tanulni, a német egység szenvedélyes hívei voltak, és a bismarcki Németországot tekintették szellemi otthonuknak. Ugyanebben az időben nem is olyan messze innen, egy olyan területen, amely szintén fenyegetve érezte magát a cseh terjeszkedéstől, egy másik német iskolás fiú hasonló módon gondolkodott. A linzi iskolás fiú kevesebb mint harminc kilométerre a jelenlegi cseh határtól szenvedélyes érdeklődéssel vetette rá magát a porosz–francia háború történetére. És ekkor felvetődött benne a kérdés,

...hogy mi különbség van azok között a németek között, akik végigharcolták ezt a háborút, és azok között, akik nem. Miért maradt ki belőle az apám, másokkal együtt?

Nem vagyunk mi is olyan németek, mint a többiek?

Nem tartozunk össze valamennyien? Ekkor kezdte foglalkoztatni a probléma ifjú elmémet [az „agyacskámat”, írja Hitler]. Féltékeny irigységgel kellett tudomásul vennem a választ: nem minden németnek adatott meg, hogy a bismarcki birodalom polgára legyen.

Hogy miért, ezt nem tudtam felfogni.

Évek múlva Bécsben ez a túlzó nacionalizmus lett Hitler antiszemitizmusának a melegágya. Az osztrákok azonban ekkor még nem vették komolyan. Meg vannak áldva ugyanis – elsősorban a bécsiek – a humor kegyelmével. Még a legrosszabb időkben is. Eduard Heinl, a Nemzetgyűlés tagja, megpróbált Londonban kölcsönt kijárni Ausztriának a harmincas években, de nem ért el eredményt. Kudarcát így kommentálta: „Van nekünk, osztrákoknak egy hibánk, mindig a rossz segget csókoljuk meg.”

HARMADIK RÉSZ

15 / „TALPRA MAGYAR!”

1956. október közepén tértem vissza Berlinből Bécsbe. Lóri, a régi magyar hadsereg hivatásos tisztje, aki a weinwartshofi hétvégeken törzsvendég volt, félrevont és így szólt: – Magyarországon pattanásig feszült a helyzet. Bármelyik pillanatban történhet valami. – Már jó ideje hallom ezt, válaszoltam. – Tőlem nem – jelentette ki Lóri. Igaza lett, én pedig három nap múlva egy Volkswagen terepjárón elindultam Magyarországra. A magyar határőrök eltávolították az aknazárat, „hogy lássa az egész világ, mi történik Magyarországon”. Én is egyike voltam azoknak, akik hírt adtak erről a világnak: a mosonmagyaróvári tömegvérengzésről, arról, hogy országszerte forradalmi nemzeti tanácsok alakultak (Győrben jelen voltam, amikor bejelentették a nemzeti tanács megalakulását). Az egész országban mindenki az utcán volt, mindenki piros-fehér-zöld szalagot viselt a szíve fölött, mindenki szünet nélkül, egyszerre beszélt, kivéve a felkelőket, akik nem beszéltek, legalábbis nem sokat, nem táncoltak, nem énekeltek, hanem nyugodt méltósággal járva-kelve vigyáztak a rendre. Az ország nyugati és északi részében jártam, az emberek euforikus hangulatban voltak, és szinte hihetetlennek tűnt nekik, hogy győztek. Felejthetetlen élmény volt, a teremtés hajnala lehetett ilyen. Magyarországi tartózkodásom negyedik napján egyszer csak elkezdett fájni a gyomrom. Eltartott egy ideig, amíg rájöttem, hogy miért: az egész idő alatt nem ettem semmit. Azt hiszem, talán a francia forradalom hangulata lehetett ilyen. Amikor másodszor (és utoljára) mentem vissza Bécsből Magyarországra, kétszáz narancsot vittem magammal. Nem osztottam Ezra Pound álláspontját.

Ide nekem édesemet
Hulljon a rózsa gyászba,
Mintsem hogy magyar hős legyek
Egész világ csudája.*

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

Az én magyarországi hőstetteim arra korlátozódtak, hogy szétosztottam ezt a kétszáz narancsot a gyerekek között, és elszállítottam néhány kétségbeesett teremtést (főként nőket) oda, ahova feltétlenül el akartak jutni. Győrben voltam, amikor visszajöttek az oroszok. Piszkosak voltak és szürkék. Szürkék voltak a tankjaik, szürke az arcuk és az egyenruhájuk. A gólemre, az agyagemberre emlékeztettek. Hallgatagok voltak és rosszkedvűek, de jöttek, és nem lehetett őket feltartóztatni. Az oroszok visszatérése olyan lesújtó hatással volt a lakosságra, mintha a világvége érkezett volna el. A szárnyaló lelkesedés csúcsairól a legmélyebb kétségbeesésbe taszította a magyarokat.

A magyar forradalom fordulópont volt, és nem csak Németország és Európa történetében. Az amerikai elnökválasztás három nappal a magyar forradalom vérbe fojtása után zajlott le, és Adlai Stevensonnak nem maradt semmi esélye Eisenhowerrel szemben. A következő évben parlamenti választások voltak Németországban, és a magyar forradalom eltiprása ugyanúgy megpecsételte a szociáldemokraták sorsát, mint Adlai Stevensonét, Konrad Adenauer CDU-ja abszolút többséget szerzett. Ez volt az első abszolút többség a német parlamentarizmus történetében. A magyar forradalomnak azonban más hatása is volt Németországban. Magyarországi tartózkodásom idején szemtanúja voltam, amint egy német újságíró szerepéből kiesve úgyszólván az események résztvevőjévé vált. A Sopronba vezető országút egy kanyarjában az orosz tankok feltartóztatására magyar katonák egy csoportja megpróbált tüzelőállást kialakítani. Ekkor egy német képes lap munkatársa odarohant hozzájuk és mutogatva magyarázni kezdett: – Rossz helyen van a géppuska, vigyétek előbbre, oda, arra a magaslatra, és irányítsátok a csövet lejjebb. – Szakszerű mozdulatokkal csavargatta a géppuska irányzékát beállító kereket, és közben elmondta, hogy tüzér századosként a Wehrmachtban szolgált. A legapróbb részletekig mindent előkészített, hogy bevárta-e az oroszokat, nem tudom.

A magyar forradalom leverése Nyugat-Berlinben váltotta ki a leghevesebb tiltakozást. November 5-én százezer tüntető vonult végig a Június 17. úton a Brandenburgi Kapuig, és nem álltak volna meg itt, Kelet-Berlin határán, ha a város újonnan megválasztott főpolgármestere, Willy Brandt le nem csillapítja őket.

Mivel ez az esemény tette Willy Brandt nevét világszerte ismertté, hadd idézem őt magát annak az interjúnak az alapján, amelyet nem sokkal később készítettem vele.

November 5-én, a magyar forradalom eltiprása utáni napon tiltakozó tömeggyűlés volt a Városháza előtti téren. A tömeg rendkívül feszült hangulatban gyülekezett. Én nem szerepeltem a szónokok között, akik sajnos nem tudtak szót érteni az egybegyűltekkel. (Az egyiket, egy magas rangú SPD-funkcionáriust lehurrogták és kifütyülték.) Egyszer csak valaki elkiáltotta magát: – A Brandenburgi Kapuhoz! – és a tömeg sorokba fejlődve valóban elindult a Brandenburgi Kapu irányába. Mivel a szónokoknak felszerelt mikrofon felmondta a szolgálatot, berohantam az épületbe, és az ottani hangosítóberendezésen keresztül próbáltam hatni az emberekre. – Azt sem tudjátok, hogy kinek a szavára indultatok el! – kiáltottam bele a mikrofonba, majd elterelő hadműveletként így folytattam: – Gyertek velem a Steinplatzra, a sztálinizmus áldozatainak emlékművéhez! – (Ez kitérőt jelentett a Brandenburgi Kapuhoz vezető úton.) A Steinplatzon rövid beszédet tartottam, majd egy rendőrautóba vágva magam a Június 17. úthoz mentem. (Ez az utca vezet a Brandenburgi Kapuhoz.) Itt rendőrkordon állta el a tüntetők útját, de ők nem hagyták magukat, és a rendőrök közül egytucatnyit már harcképtelenné tettek. A kordon védelme alatt visszamentem a rendőrautóhoz, amely ekkorra elég siralmas állapotban volt már – az ablakai betörve és egyebek –, de a hangosítóberendezés működött. Kezembe vettem a mikrofont, megmondtam, ki vagyok, és így szóltam: – Szép kis cirkuszt rendeztek a kommunistáknak. Véresre veritek egymást a szemük láttára. – Majd arra

gondoltam, énekeltetni kell őket, ettől a németek mindig lecsillapodnak. Így folytattam tehát: – Énekeljük el az *Ich hatte einen Kameraden*-t („Volt egy bajtársam...") és a Himnuszt! – Ez hatott, és mintegy varázsütésre rendőrök és tüntetők egyformán vigyázzba vágva magukat, énekelni kezdtek. Egy spontán „Sprechchor" (szavalókórus) ezt skandálta: „Vegyék le a csákót!" Ezek olyan fiatalok voltak, akik nem tudták, hogy a rendőröknek mindig a fejükön kell tartaniuk a sisakjukat, a Himnusz éneklésénél is, de végül is a segítségemre voltak, mert lekötötték a tömeg figyelmét. Ekkorra azonban a tüntetők egy másik része, akik átvágtak a Tiergerten Parkon, elérte a Brandenburgi Kaput és az égő fáklyáikkal dobálni kezdték a kapu másik oldalán álló keletberlini rendőröket. El kell ismernem, a „Vopó"-k (Volkspolizisten – népi rendőrök) bámulatos önuralmat tanúsítottak. Civilben, bőrkabátban ott volt a tömegben a nyugat-berlini rendőrfőnök is. „Meg kellene ígérnie nekik, hogy lebontatja a szovjet emlékművet" – tanácsolta. Reuter [Nyugat-Berlin első főpolgármestere – a ford.] ezt egyszer már megígérte, de én ilyen körülmények között nem kívántam elkötelezni magam. A brit katonai rendőrség mentette meg a helyzetet. Berlinnek ez a része a brit zónához tartozik, és az angol katonák vonták magukra a tömeg dühét. A továbbiakban már csak azt lehetett hallani, hogy „Suez-Schweine!" (Szuezi disznók). (Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy 1956 novemberében az angol–francia csapatok Egyiptom elleni támadása pecsételte meg a magyar forradalom sorsát.) A tüntetők nem elégedtek meg az angolok szidalmazásával, hanem alaposan helybenhagyták őket is. Engesztelésképpen néhány nap múlva vendégül láttam az áldozatokat a Városházán, ami szemmel láthatólag jólesett nekik. A meghívásért mind a három városparancsnok köszönetet mondott.

Íme, a Brandt által említett *Ich hatte einen Kameraden* című dal szövegének a fordítása, különböző ünnepélyes alkalmakkor szokták énekelni:

Volt egy bajtársam;
Nála különbet nem találsz;
Csatába hívott a dobpergés,
Az oldalamon menetelt,
A lábunk egyszerre dobbant,
A lábunk egyszerre dobbant.

Fütyülve jött egy golyó:
Kinek volt szánva, neked vagy nekem?
Őt sodorta el,
A lábam előtt hever,
Mintha belőlem volna egy darab,
Mintha belőlem volna egy darab.

Még egyszer parolára nyújtja jobbját,
De nekem újra töltenem kell,
Nem foghatom meg felém nyúló kezét,
Legyen részed az örök élet,
Én jó bajtársam!
Én jó bajtársam!

Ez volt az első találkozásom Willy Brandttal. Nagy hatást tett rám a megjelenésével, a gesztusaival. Erőt és rendíthetetlenséget sugárzott, sokkal inkább, mint nyilvános fellépésein. Ha izgatott volt – a fenti történet elmondása is tűzbe hozta –, ollózó mozdulatokat tett a karjaival, mint egy bokszoló, aki a gong megszólalására vár. Megkérdeztem, hogy norvég származású-e, és ezzel kétszeres tapintatlanságot követtem el. Ugyanis Brandt törvénytelen gyerek volt, a „norvég kapcsolatok" pedig politikai szempontból érintették kínosan. A náci hatalomátvétel után menekült Norvégiába, és amikor a nácik megfosztották német állampolgárságától, felvette a norvégot. Hazafiaskodó német körökben azzal vádolták, hogy a norvég hadsereg katonájaként a saját hazája ellen harcolt. Brandt tagadta ezt, és azt állította, csak azért öltötte magára a norvég egyenruhát, mert így jobban tudta álcázni

magát az országot megszálló nácik előtt. Ha ugyanis felismerik, ez az életébe került volna.

Brandtnak sikerült tehát visszatartania a nyugat-berlinieket, a keletnémeteket viszont nem tudta (és nem is próbálta) megakadályozni abban, hogy átmenjenek a Brandenburgi Kapun, és légi úton Nyugat-Németországba távozzanak. 1958 júliusában Otto Grothewohl keletnémet miniszterelnök azt panaszolta, hogy milyen súlyos veszteséget jelent országának a munkaerő folyamatos kiáramlása, és ezt nevezte az NDK legsúlyosabb problémájának. Ugyanennek az évnek a nyarán Walter Ulbricht, a SED (Németország Szocialista Egységpártja – a keletnémet kommunista párt) első titkára drámai hangon figyelmeztette Hruscsovot: „Ha ön nem távolítja el a szövetségeseket Berlinből, nem tudom szavatolni az NDK fennmaradását." Ulbricht úgy vélte, hogy Berlin nyílt városi státusának megváltoztatására és a keletnémet menekülők áradatának megállítására csupán egy lehetőség van: a szövetségesek szép szóval vagy erőszakkal való meggyőzése, hogy semmi keresnivalójuk Berlinben. 1958 novemberében Hruscsov felszólította a szövetségeseket, hogy hat hónapon belül hagyják el Berlint. Ez az ultimátum volt Hruscsov egyik legnagyobb balfogása, és én a magam részéről úgy reagáltam rá, hogy visszatértem Berlinbe. Még időben érkeztem ahhoz, hogy részt vehessek a Hilton Szálló nagyszabású megnyitásán, ami három éjszakán át tartó bankettezésből és bálozásból állt. Minden este azzal kezdődött a vigasság, hogy Conrad Hilton, akinek érkezését hírnök és harsona jelezte, a következő hét szóval üdvözölte az egybegyűlteket: „Hölgyeim és uraim, a szabadságot hozom önöknek." Amit Conrad Hilton hozott, azt Nyikita Hruscsov megpróbálta elvenni. Hruscsov azonban rosszul időzítette ultimátumát: közvetlenül a nyugat-berlini választások előtt tette közzé. Ezeken a négyévente esedékes választásokon a nyugati demokrácia tradícióinak megfelelően minden párt részt vehetett, a SED nyugat-berlini szekciója is. (Nyugat-Németországban a kommunisták mint alkotmányellenes párt be voltak tiltva.) Nagy érdeklődés kísérte tehát a SED választási

kampányát a szovjet ultimátum által teremtett új légkörben. Végtére is a SED a nép pártjának nevezte magát. A kommunisták azt állították továbbá, hogy az előző választásoknál az imperialista elnyomók – a nyugati szövetségesek – meghamisították az eredményeket. (1954-ben a kommunisták a szavazatok 2,7 százalékát szerezték meg.) A berlini szenátusi választások ebben a helyzetben a szovjet ultimátum melletti vagy elleni népszavazással értek fel. Ma már világos, hogy a kommunisták későn jöttek rá, mi a játszma tétje.

A SED nagyon igyekezett. Négy alkalommal tartott tömeggyűlést a választási kampány során, és a rendőrség minden támogatást biztosított a rendezvények zavartalan lebonyolításához. Pénzben nem volt hiány, a párt elárasztotta a várost plakátokkal, szórólapokkal és brosúrákkal, amelyek arra biztatták a lakosságot, hogy fogadják el „a berlini kérdés normális megoldását". Két héttel a választások előtt a kelet-berlini Humboldt Egyetemről küldött kommunista hallgatók szállták meg a nyugat-berlini Szabad Egyetemet (Freie Universität). Mindennap megjelentek, húsz körül volt a számuk, és hármas-négyes csoportokra oszolva igyekeztek szóba elegyedni a nyugat-berlini diákokkal. A következő beszélgetést a saját fülemmel hallottam:

KELETI DIÁK: – Az ötszázalékos küszöb nem demokratikus. (Azok a pártok, amelyek öt százalék alatti eredményt értek el, nem jutottak be a szenátusba.) A berlinieknek csaknem három százaléka a SED híve. Nekik is van joguk parlamenti képviseletre.
NYUGATI DIÁK: – Hány lakosa van Magyarországnak?
KELETI DIÁK: – Tessék? Talán kilencmillió.
NYUGATI DIÁK: – Hány magyar vett részt a forradalomban?
KELETI DIÁK: – Egymilliónál kevesebb.
NYUGATI DIÁK: – De hát az pontosan a lakosság tíz százaléka.

Itt vége is szakadt a beszélgetésnek, amely jellemzően mutatja, mennyire nem hallgatott a kommunistákra senki. Egy választási kampány nem kedvező terep a kommunista propa-

gandának, a legkevésbé akkor, ha a választók számon tartják, hogy zajlanak le a „választások" a kommunista országokban. Milovan Gyilasz, a nagy renegát kommunista szerint a kommunisták által megrendezett választás olyan, mint a lóverseny egy lóval. Érdekes, hogy a kommunisták milyen gyakran tesznek erőszakot a szavak jelentéstartalmán. A „választás" náluk nem választás, mert egy lehetőség között nem lehet választani. Egy kommunista országban a kommunista párt nem párt, hanem a politikai erők összessége. A „népi demokrácia" kifejezés tautológia – „népi népuralom". Az NDK német nevében – Deutsche Demokratische Republik – a görög eredetű „demo" és a latin eredetű „publik" ugyanazt jelenti.

A december 7-én tartott választásokon a kommunisták 1,9 százalékot értek el, ami azt jelentette, hogy tízezerrel kevesebben szavaztak rájuk, mint 1954-ben, elvesztették tehát szavazóik egyharmadát. A remélt előretörés helyett megsemmisítő vereséget szenvedtek. Az abszolút győztes ugyanakkor Willy Brandt volt, és ekkor váltak láthatóvá a Bonn és Berlin közötti nézeteltérés első halvány jelei. Három nappal a választások előtt maga Adenauer kampányolt Berlinben a kereszténydemokrata jelölt érdekében. (A szovjet ultimátum időzítése Adenauer számára is kínos volt.) A kancellár rosszul informált tanácsadóira hallgatva mindössze fél órát szánt a Brandttal való tárgyalásra. Brandt úgy vélte, olyan fontos kérdések forognak kockán, hogy megtárgyalásukhoz nem elég ennyi idő. Így a találkozó elmaradt. Berlin lakossága érzékelte a két politikus közötti feszültséget, és egyértelműen Brandt mellé állt. A nyugatnémet kancellár és Berlin főpolgármestere úgyszólván törvényszerűen került szembe egymással. A szociáldemokrata többség Berlinben csaknem anynyira hagyományos volt, mint a konzervatív-katolikus többség a Rajna-vidéken. Amikor a győztes Brandt fogadott bennünket, újságírókat a schönebergi városházán, reszketett a dühtől. Látszott rajta, hogy ivott is, részegnek vagy ittasnak nem volt mondható, feltehetőleg csak „kurázsit" akart meríteni annak bejelentésére, hogy felveszi az eléje dobott kesztyűt. A választások eredménye nemcsak a keletnémet kommunisták és orosz gazdáik szégyenletes kudarcát jelentette. „Berlin lakossága azoknak is válaszolt – mondta Brandt –, akik semmibe veszik a város főpolgármesterét és más vezetőit." Mindenki tudta, hogy kire gondol.

1960 szeptemberében készítettem újra interjút Brandttal, miután elültek a berlini válság hullámai, egy évvel Hruscsov amerikai útja és a „Camp David-i szellem" meghirdetése után, amit a négy nagyhatalom külügyminisztereinek hosszas alkudozása előzött meg. Az interjú fő témája a berlini válság volt. Brandt 1957-ben megjelent könyvére (*Bonntól Berlinig*) hivatkoztam, amelyben Brandt berlini befektetésekre ösztönzi a nyugatnémet tőkét. Brandt így nyilatkozott: „1957-ben és 58-ban nem lett volna akadálya a nyugatnémet tőkebefektetésnek Berlinben, mert az angolok és az amerikaiak aligha ellenezték volna, csak a franciáknak voltak bizonyos fenntartásaik. Akkor a szövetségesek minden tekintetben jó pozícióban voltak, ma már ez nem állítható. Ezért a tőkebefektetés sem jár előnnyel." Úgy látszik, mondtam, kétféle elképzelés alakult ki a berlini probléma megoldására. Az egyik az, hogy támogatni kell Berlin további integrálódását a Szövetségi Köztársaságba, a másik elképzelés szerint le kell építeni a kapcsolatokat Nyugat-Berlin és Nyugat-Németország között, és a Nyugat berlini jelenléte csak a négyhatalmi statútum meghatározta keretek között képzelhető el. Brandt erre a következőket mondta:

> Nem látok ellentétet a két elképzelés között. Nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Nem szembeállítani kell őket egymással, hanem összehangolni. Ez történik a Szövetségi Köztársaságban is, és nem látok okot arra, hogy ne valósulhasson meg Berlinben is ugyanaz. Gondoljunk a Saar-vidék példájára, amelyet néhány éve a Szövetségi Köztársasághoz csatoltak, jóllehet megszálló csapatok állomásoztak a területén. Ami Berlint illeti, nem hiszem, hogy szorosabbra kell fűzni a kapcsolatokat Nyugat-Berlin és Nyugat-Németország között, de azt sem, hogy lazítani kellene ezeken a kapcsolatokon. Nem engedhetjük meg másoknak,

kívülállóknak és ellenségeinknek, hogy ők döntsék el fenyegetéssel vagy zsarolással, mi történjék vagy mi ne történjék velünk itt, Nyugat-Berlinben. Berlin Németország törvényes fővárosa, Nyugat-Berlin pedig az Alaptörvény (Grundgesetz) 23. cikkelye szerint a Szövetségi Köztársaság tartománya. Az Alaptörvénnyel együtt a szövetségesek ezt a cikkelyt is elfogadták.

Azzal a felvetéssel kapcsolatban, hogy a nyugatnémet parlament Berlinben ülésezzen, hivatalosan nem nyilatkozhatom, a magánvéleményem azonban az, hogy az előbbiek alapján egyetértek vele. Hadd mondjak el valamit ezzel kapcsolatban. Az elmúlt évben az elnökválasztó gyűlés előkészületei során elhangzott az a javaslat, hogy Berlin legyen a gyűlés színhelye. A kommunista reakció rendkívül heves volt. Provokációt emlegettek, és retorziókkal fenyegetőztek. Gerstenmaier, a szövetségi parlament elnöke eleinte támogatta a kezdeményezést, amikor azonban útban Genf felé meglátogattam, már elbizonytalanodott. Két arasz magasságban álltak az asztalán a titkosszolgálati jelentések, amelyek mind azt sejttették, hogy elszabadul a pokol, ha valóban Berlinben tartják meg a gyűlést. Ezek a dokumentumok részletes adatokat tartalmaztak a szovjet légierő készülődésére vonatkozólag, és arra engedtek következtetni, hogy az oroszok blokád alá veszik a Berlinbe vezető légifolyosókat, mihelyt az elnökválasztó gyűlés összeül Berlinben. Gerstenmaier azt mondta, hogy a helyzet rendkívül kritikus, és ilyen körülmények között a szövetségesek ellenzik a gyűlés Berlinben való megtartását.

Amikor két nap múlva megérkeztem Genfbe, Herter amerikai, Couve de Murville francia, Selwyn Lloyd angol és Heinrich von Brentano német külügyminiszterrel ebédeltem. A kávénál tartottunk, amikor Selwyn Lloyd egyszer csak letette a csészéjét és így szólt: – Tisztázni szeretnék valamit, Berlin főpolgármesterének jelenlétében. – Majd von Brentanóhoz fordulva így folytatta: – Heinrich, amikor néhány héttel ezelőtt mi hárman, Herter, Couve de Murville és én azt mondtuk neked, hogy nincs kifogásunk a gyűlés Berlinben való megtartása ellen, te azt válaszoltad, hogy a német szövetségi kormánynak a jelenlegi helyzetben súlyos fenntartásai vannak az elképzeléssel kapcsolatban. Azóta a nyugati, de különösen a német sajtó állandóan keserű szemrehányásokat tesz a beijedős angoloknak, hogy az ő gyávaságuk hiúsítja meg a Berlinben tartandó elnökválasztó gyűlés tervét. Csak ezt akartam mondani. No comment. – Hát így mennek a dolgok... Azóta persze az angol álláspont is némileg megváltozott. A lényeg azonban az, hogy a nyugati szövetségesek és a német kormány illetékességi területe elválaszthatatlan egymástól. Az elmúlt néhány évben a szövetségesek gyakorlatilag a bonni kormány és a berlini szenátus belátására bízták a döntést Németországban. A nyugati szövetségesek és a németek közös felelősségét hangsúlyozza az 1955-ös párizsi szerződés is (a szerződés német neve jellemző módon Deutschland Vertrag – Németország Szerződés). A szerződésben főként azokról a területekről van szó, ahol a szövetségesek maguknak tartották fenn a döntés jogát. Van azonban a szerződésnek egy olyan záradéka, amelyben a Szövetségi Köztársaság pénzügyi felelősséget vállal Nyugat-Berlinért és a város gazdasági fejlesztéséért. Az 1955-ös párizsi szerződés olyan hivatalos megállapodás, amely minden aláíró számára kötelező érvényű. Se a Szövetségi Köztársaság, se más aláíró nem háríthatja el magától a dokumentumban foglalt felelősséget. A szerződés egyébként nagyon kevéssé ismert.

Mit tehetünk tehát Berlin ügyében? A *The Observer* brit hetilap berlini tudósítója, az általam nagyra becsült Sebastian Haffner, azt javasolta, hogy a szövetségesek vonuljanak be Kelet-Berlinbe, és mint az oroszok meghatalmazottai tartsák ellenőrzésük alatt a város keleti részét, amíg az oroszok abba a helyzetbe kerülnek, hogy felelősséggel eleget tudnak tenni saját szektorukban a rájuk háruló feladatoknak. Egy ilyen akció törvényességéhez nem férhetne kétség, és a város négyhatalmi státusa alapján indokolt is volna, mégis legfeljebb elméleti lehetőségnek tekinthető, hiszen a szövetségesek nem voltak abban a helyzetben, hogy

beavatkozhassanak az eseményekbe, akár az 1953-as kelet-berlini felkelés idején, akár 1955-ben, amikor a kommunisták Kelet-Németország részének nyilvánították Kelet-Berlint. Most sokkal kevesebb lehetőségük van a beavatkozásra. Talán öregszem, régebben bizonyára határozottan kiálltam volna egy ilyen kezdeményezés mellett, de most inkább nem. Túlságosan merész akció lenne, és hosszú távon aligha bizonyulna eredményesnek. A város négyhatalmi státusából, valamint a Szövetségi Köztársaság berlini jelenlétéből adódóan a szövetségesek bármit megtehetnek, ami politikailag megvalósítható, törvényes és összhangban áll saját biztonsági megfontolásaikkal. Ezt a hármas mércét kell alkalmazni. Az elmúlt évek során a következő helyzet alakult ki Berlinben: a város nyugati részében a nyugati szövetségesek háromhatalmi státusa jött létre, Kelet-Berlinben pedig a szovjetek egyhatalmi státusa. Természetesen továbbra is van kapcsolat a hármak és az egy között, és ez nem korlátozódik az időnként megrendezett koktélpartikra, többnyira azonban, ha nem szükséges, nem avatkozunk egymás dolgaiba.

Azt mondtam erre Brandtnak, hogy tapasztalatom szerint a Nyugat egyetlen reménye az újraegyesítésre az, hogy a munkaerő folyamatos elvándorlása következtében egy szép napon összeomlik a keletnémet gazdaság. Brandt így válaszolt felvetésemre:

Ez az elképzelés teljesen illuzórikus. A gazdasági helyzet a szovjet zónában – legalábbis ami a közszükségleti cikkek gyártását illeti – javulóban van. A fejlődés nem kiugró, de lényegesen jobb a helyzet, mint néhány évvel ezelőtt. Egyetértek önnel abban, hogy a szovjeteknek és a keletnémet kommunistáknak meg kell állítaniuk a menekülők áradatát. Erre már tettek lépéseket, különböző ellenőrző intézkedéseket vezettek be a két szektor határán, és az év végéig minden valószínűség szerint sikerül gátat vetniük a tömeges kivándorlásnak. Én nem számolok Kelet-Németország gazdasági összeomlásával, másrészt viszont nagyon is el tudom képzelni, hogy zavargások lesznek, sőt forradalom tör ki a szovjet zónában más, szellemi vagy morális okok miatt. Ha mi – Bonn és Berlin – arra biztatnánk a keletnémeteket, hogy indítsanak felkelést a kommunista rendszer ellen, megtennénk. De mi jó származnék ebből? 1953. június 17-ének és 1956 októberének példája bizonyítja, hogy semmi. Ha viszont a szovjetek vagy a keletnémetek megpróbálják erővel elfoglalni Berlint, akkor igenis fegyveres felkelésre szólítjuk fel a keletnémet lakosságot. Ha el kell buknunk, zászlóval a kezünkben bukjunk el.

Volt még egy kérdésem, ez a Szövetségi Köztársaság kettős természetére vonatkozott. Szokás volt ugyanis ebben az időben azt mondani, hogy Nyugat-Németország amolyan se hús, se hal állam, a gazdasági csoda és a hidegháború keveréke, fele-háromnegyed részben német állam, fele-negyedrészben a nyugati szövetségesek provinciája. Brandt válaszában hangsúlyozta, hogy a Szövetségi Köztársaságot szilárd gazdasági alapokon nyugvó államnak tekinti, amelynek sikerült egy sor, egymással szemben álló gazdasági és társadalmi érdekcsoport konfliktusát elsimítania, és ezzel valóságos szociológiai bravúrt hajtott végre.

Néhány részletkérdésre kitérve Brandt a következőket mondta a Bundeswehrről.

A Bundeswehrt illetően komoly aggodalmaim vannak. Léteznek ugyanis olyan erők a Szövetségi Köztársaságban, amelyek feltehetőleg megpróbálnak majd előtérbe lépni, ha a helyzet megváltozik és céljaikat a hadseregen keresztül igyekeznek majd megvalósítani. A kancellárt és a Bundeswehr vezetőit nem sorolom közéjük. A szövetségi hadsereg magas rangú tisztjeinek túlnyomó többsége tisztességes, rátermett és józan gondolkodású ember. Nagy hiba lenne azonban atomfegyverrel felszerelni a Bundeswehrt. Ez erős ellenérzéseket váltana ki, nemcsak Nyugaton és Keleten, hanem magában Németországban is. A nácizmus öröksége

nehezedik ránk. És legalább még egy generációnak hordoznia kell ezt az örökséget. Nem azért mondom ezt, mert erkölcsi fenntartásaim vannak az atomfegyverekkel kapcsolatban, vagy a barátainkkal akarom elvégeztetni a piszkos munkát. Egyszerűen nem engedhetjük meg magunknak, hogy atomfegyvert adjunk a hadseregünk kezébe. A probléma könnyen megoldható. Légvédelmi és páncéltörő, valamint rakétaelhárító rakétákkal kell ellátni a Bundeswehrt, amennyiben biztosítható, hogy a NATO keretein belül marad, és kizárható, hogy önálló akciókba kezd. Amennyiben a szövetségi hadsereg a NATO irányítása alatt áll, nem fenyeget ez a veszély. Ha nem, akkor félő – jóllehet ennek pillanatnyilag semmi jele –, hogy bizonyos „torzulások" következnek be a Szövetségi Köztársaságban. Ezért nem értek egyet azzal, amit de Gaulle tábornok mondott legutóbbi sajtókonferenciáján. Ha a tábornok ragaszkodik a teljes szuverenitáshoz, és Franciaország kilépéséhez a NATO-ból, akkor mi is hasonló lépésekre kényszerülünk.

Kevesebb mint négy év elteltével de Gaulle tábornok pontosan ezt tette.

Első interjúmat Adenauerral 1960 decemberében készítettem a vihar előtti csend hangulatában. Adenauer pár hónappal előbb azt vetette a németek szemére, hogy nincs bennük hazaszeretet. Megkérdeztem a kancellártól, hogy mit kellene szeretniük a németeknek, a Szövetségi Köztársaságot, az 1937-es határok közötti Németországot vagy valami mást. Adenauer a német tragédia részletes taglalásával válaszolt. A baj Bismarckkal kezdődött, mondta, ő a felelős azért, hogy a belpolitika torz irányban fejlődött. Ezután az első világháborút követő inflációról beszélt, amely csaknem teljesen tönkretette a középosztályt, az állam legfőbb támaszát. A legnagyobb zavart a nemzetiszocializmus okozta a politikában és az emberek gondolkodásában egyaránt. Adenauer hangsúlyozta, hogy a nemzetiszocializmus nemcsak a meggyőződéses nácik gondolkodását zavarta meg, hanem a szimpatizánsokét és azokét is, akik passzívan eltűrték a rendszert. (Vagyis a németek túlnyomó többségéét, vontam le magamban a következtetést.) Következett a háború, a Harmadik Birodalom összeomlása és a megszállás. Sokan a nemzet tanítói közül kompromittálták magukat a nácik alatt, és ezért jobbnak látták, ha hallgatnak. A szülők nagy része sem beszélt gyermekeinek a múltról, így az új nemzedék világképéből hiányzik a szilárd nemzeti történelmi alap. A kancellár ezután kifejtette, hogy a hazaszeretet az ő szemében a népünkhöz és nem egy dinasztiához vagy meghatározott területhez való ragaszkodást jelenti. A „kollektív szégyen" gondolatát illetően úgy vélekedett, hogy részben jogos, részben nem. A náci korszak természetesen szégyellnivaló, szégyenletes, hogy ilyen dolgok történtek. De nem csak Németország múltjában van szégyellnivaló, és a németek sok mindenre büszkék is lehetnek. Sokan vannak olyanok, akik beléptek a náci pártba, de becsületesek maradtak, és nem ártottak senkinek, utána pedig mélységesen szégyellték magukat. Ezek az emberek nem szívesen beszéltek gyermekeiknek a német történelemről. Márpedig nem mulaszthatjuk el, hogy mindent őszintén elmondjunk az utánunk következő nemzedéknek. „A német ifjúságnak teljes képet kell kapnia hazája történetéről" – mondta Adenauer.

Kategorikus nemmel válaszolt arra a felvetésre, hogy a német fiatalok számára kötelezővé kellene tenni a náci rémtettek megismerését, és így lehetne elejét venni az elődökre való atavisztikus visszaütésnek a háború után felnövekvő német nemzedékben. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy mivel az elmúlt hatvan év története – császárság, weimari köztársaság, nemzetiszocializmus, a megszállás és az azzal együtt járó zűrzavar – elbizonytalanította, sérülékennyé és érzékennyé tette a németeket, szüntelenül emlékeztetni kell az ifjúságot a szabadság értékére és jelentőségére.

Az „Öreg" (der Alte), ahogy nevezték, merev tekintettel nézett rám, miközben elhadartam a kérdéseimet. Egyedül a szeme tűnt öregnek, amely fényesen csillogott ugyan, de kicsi volt. Egy elefánt szemére emlékeztetett. Úgy tetszett, mintha oldalról illesztették volna oda a szemeket a fejhez, és az arcot

két profilból rakták volna össze. Az volt az érzésem, hogy az „Öreg" az emlegetett hatvan év távolságából néz rám halvány, kényszeredett mosollyal. „Mi a véleménye – kérdeztem –, sikerült a németeknek feldolgozniuk a második világháború okozta traumát és a náci korszak morális következményeit?" A válasz ismét „nem", pontosabban „még nem" volt. Majd minden összefüggés nélkül hozzátette: tévedés azt gondolni, hogy a németek gazdagok. Ez egyszerűen nem igaz. Ilyen tekintetben a németek túlértékelik magukat és mások is túlértékelik őket. A sokat emlegetett „gazdasági csoda" ostobaság. „Ezt nem szeretem a németekben – csattant fel hirtelen. – Nagyszájú banda, nem tudják tartani a kereplőjüket." Sokan azt állították Adenauerról, hogy németellenes. Nem volt az. Éppen hogy nagyon is német volt, mint ez a kitörése is mutatja. A németek hajlamosak rá, hogy leszólják magukat, akárcsak a zsidók. Megfigyeltem, hogy amikor egy német elmarasztalja a honfitársait, mindig azt mondja: „A németek..." és nem azt, hogy „Mi, németek...". Ha egy német bírálja a németeket, ösztönösen elhatárolja magát tőlük.

A német gazdaság valójában nagyon bizonytalan alapokon nyugszik, folytatta Adenauer. Csupán a tíz év előtti állapotokkal összehasonlítva tűnik a helyzet olyan elkápráztatónak, de bármikor bekövetkezhet egy gazdasági visszaesés, figyelmeztetett. A kancellár nyugtalansága azzal volt magyarázható, hogy a prosperitás a minden bajt és problémát megoldó csodaszer szerepét töltötte be Németországban, és ez lett az egész politikai struktúra alapja. A normális politikai fejlődés egyetlen garanciája a zavartalan gazdasági prosperitás volt (és ma is az). Adenauer szerint a német vezetők a háború utáni újjáépítést is (amely még nem ért véget), olybá vették és veszik, mint egy országos méretű, államilag szubvencionált munkaterápiás programot. A nyereséget a program támogatására és bővítésére használják fel, közvetlenül a vállalkozóknak adott állami szubvenciók és adójóváírási lehetőség, közvetetten pedig a folyamatosan emelt bérek formájában, ami fizetőképes keresletet teremt. Az eredmény a Németország-

ban eddig elért legmagasabb életszínvonal, egy amerikai típusú fogyasztói társadalom és az infláció. Adenauer szerint a prosperitás legfontosabb belpolitikai következménye az, hogy megerősödött a középosztály és a proletariátus is a polgárosodás útjára lépett, megszünteti a szocialista ideológia gazdasági alapjait. A kancellár továbbá megemlítette, hogy az Allenbach Demoszkópiai Intézet szerint a megkérdezett szociáldemokrata párttagok fele nem akar nyugatnémet hadsereget.

A háború után Adenauer a szövetségesekkel egyetértésben arra a feladatra vállalkozott, hogy államot építsen a romokból és a világtörténelemben példa nélküli apátiából. Hogy ezt valóra tudja váltani, megalkotta élete mesterművét, a CDU-t. Ez a politikai szervezet a katolikus Centrumpárt utódának vallja magát, de a tömegbázisát sikerült úgy kibővíteni, hogy gyűjtőpártjává vált mindazoknak, akik magukénak vallják a keresztény Nyugat kulturális örökségét. Kurt Schumacher, Adenauer szociáldemokrata riválisa szerint Nagy Károly volt a CDU első tagja. Adenauer úgy próbálta megoldani Németország tömegével jelentkező politikai és pszichológiai problémáit, hogy ragaszkodott a törvényességhez, de nem tekintette eleve bűnösnek az exnácikat, mert nem akarta első és másodosztályú állampolgárokra osztani a nemzetet. Az adenaueri modell nagy anyagi ráfordítást és szívós munkát igényelt, mert ezektől a potenciálisan másodosztályú állampolgár exnáciktól nem vonták meg a választójogot, és leszavazhatták a kormányt, ha nem volt tekintettel rájuk. Adenauer legfőbb célja az volt, hogy helyreállítsa a németek jó hírét, „jó bizonyítványt állítson ki róluk", és olyan „megbízható polgároknak" tüntesse fel őket, akik méltóak arra, hogy a hagyományos demokráciák egyenrangú partnert lássanak bennük. Az adenaueri vonalvezetés tehát egyéni elbírálásban részesítette a náci múlt iszapjából felmerülő vagy előásott dinoszauruszokat.

Az adenaueri gyógymód sok pénzt és türelmet igényelt. Az ipari kapacitás bővítésének és a termelés növelésének erőltetése szokatlan módszerek alkalmazását tette szükségessé.

A leggyakoribbak voltak ezek közül a hosszú lejáratú befektetésekre felvett rövid lejáratú kölcsönök. Amikor lejárt a (például három hónapos) határidő, a befektető hosszabbítást kért, majd ismét újabb és újabb hosszabbítást, amíg csak a hitelező el nem vesztette a türelmét. Az adós ekkor, hogy fizetni tudjon, újabb rövid lejáratú kölcsönt vett föl, és így tovább. Egy másik módszer volt egy jelzálogra egyszerre több hitelt felvenni. A legsúlyosabb és leggyakoribb visszaélés az volt, hogy a szállítók megvesztegették a helyi vagy a szövetségi kormány tisztviselőit. A kormányérdek és a magánérdekek összefonódása a gazdasági élet területén gyakran meghiúsította a jogsértés megállapítását. (A nyugatnémet parlamentet gyakran „szövetségi gazdasági tanácsnak" nevezték.) Mindez egy sorozat korrupciós botrányt eredményezett, amit aztán újabbak követtek. A legutóbbi közülük a „berlini törvényszéki válság" volt, amelyben az államügyészt más magas rangú városi és állami hivatalnokokkal együtt azzal vádolták, hogy vesztegetési ügyekben rendszeresen ejtették a vádat. Ebben az időben csak Nyugat-Berlinben 767 vesztegetési ügy került az ügyészség elé. Ez a látszólag intakt, de szembeszökően anyagias új német társadalom árnyoldala. Érthető, hogy Adenauer különleges figyelmet szentelt a pénzügyeknek. Krónikus volt a hiány a likvid tőkében, mert a németek minden rendelkezésükre álló bel- és külföldi pénzt bővítésre és modernizálásra használtak fel. Ebben az időben Németországban voltak a legmagasabbak az adók. Az egy főre eső nemzeti jövedelem huszonnégy százaléka vándorolt évente a szövetségi és a tartományi kasszákba. A szövetségi költségvetés legjelentősebb fejezete a „Szociális biztonság" címet viselte, a kiadások csaknem negyven százalékát erre költötték. Ilyen jogcímen segélyezték a hadirokkantakat, a hadifogságból hazatérőket és a keletnémet menekültek szűnni nem akaró áradatát. Egy másik költségvetési fejezet volt „A nácizmus áldozatainak kárpótlása", mind állami, mind egyéni szinten. A legnagyobb tételt az Izraelnek folyósított kárpótlás jelentette, több mint évi 400 millió márkát. A teljes összeg 3,5

milliárd márkát tett ki. Több mint évi egymilliárd márkát költöttek Nyugat-Berlin gazdaságának életben tartására.

A legnagyobb terhet mindazonáltal az a dilemma jelentette a németeknek, hogy miként demonstrálják a világ felé jó szándékukat anélkül, hogy lemondanának az ország újraegyesítéséről. Hogy hatékonyan és megfelelő hivatkozási alappal léphessenek fel az újraegyesítés érdekében, a német egység gondolatát az Alaptörvénybe, a Szövetségi Köztársaság alkotmányába is bevették és nemzetközi szerződésekkel erősítették meg. A Szövetségi Köztársaság által aláírt minden fontosabb diplomáciai okirat kiköti, hogy a Szövetségi Köztársaság az egyetlen legitim német állam és mint ilyen egész Németországot jogos képviselni. Ez az alapja az úgynevezett Hallstein-doktrínának, amely szerint a Szövetségi Köztársaság megjutalmazza azokat az országokat, amelyek támogatják ezen kizárólagossági igényt – például hiteleket és segélyeket ad nekik, és megbünteti azokat, amelyek nem – nem veszi fel vagy megszakítja velük a diplomáciai kapcsolatot. Ez utóbbi történt Jugoszlávia esetében, amikor Tito 1957-ben elismerte az NDK-t. Egyedül a Szovjetunióval tettek kivételt (1968-ig, amikor Nyugat-Németország diplomáciai kapcsolatot létesített Romániával). Ez volt ugyanis százezer német hadifogoly hazaengedésének a feltétele. A Bundestag minden képviselőjének ünnepélyes fogadalmat kell tennie az Alaptörvény megtartására, ennélfogva arra is, hogy céljának tekinti a német egység előmozdítását. A Szövetségi Köztársaság nem területi, hanem olyan jogi fogalom, amely területi igényt fejez ki. „Az Alaptörvény betűje és szelleme értelmében – írta Willy Brandt 1957-ben – a Szövetségi Köztársaság nem más, mint az államiság (Staatsleben) manifesztálódása Németország azon részeiben, ahol a külső hatalmi viszonyok lehetővé tették ezen államiság maradéktalan újjászervezését." A Szövetségi Köztársaságot különböző szerződések kötik a nyugati demokráciákhoz, ezen szerződések biztosítják a német részvételt a nyugati védelmi rendszerben, cserében pedig ünnepélyes ígéretet tesznek arra, hogy a szövetségesek támogatják Németország békés úton történő egyesítését.

Amikor ezt az interjút adta, az „Öreg" a „Fiatal"-lal való találkozásra készült. John F. Kennedyt az előző hónapban választották meg az Egyesült Államok elnökévé. Különböző híreszteléseket lehetett hallani az új amerikai kormány új németpolitikájáról, arról, hogy Kennedy eltökélt szándéka új választ adni a régi problémára. Adenauert ekkor mindenekelőtt a leendő új amerikai külügyminiszter személye és az új amerikai Európa-politika foglalkoztatta. Véleménye szerint, mondta a kancellár, az oroszok megfelelő kezelésének előfeltétele a Nyugat egysége. „És hol van ez az egység manapság? – kérdezte indulatosan. – Hol van?"

16 / EGY CSATLÓS, AKI SZINTE MÁR NINCS

Amióta az eszemet tudom, szembesülnöm kellett a menekültproblémával. Bevándorlók között nőttem fel, és a bevándorlók politikai vagy gazdasági menekültek. Először a vasútnál kerültem kapcsolatba ilyen tágabb értelemben vett menekültekkel, majd Chicago következett. Ebben az időben Chicago volt a menekültek fővárosa, a második legnagyobb lengyel, a második legnagyobb magyar stb. város. New York pedig, ahol ezután éltem, a bevándorlók fogadóállomása. A háború alatt és után hadifoglyokat és menekülteket, vagyis dezertőröket hallgattam ki az amerikai hadseregben. A legtöbb információnk tőlük származott, ők szolgáltatták a nyersanyagot, amit mi azután feldolgoztunk. Mint összekötő tisztnek is számos szovjet dezertőrrel volt dolgom, majd később is, amikor az volt a feladatom, hogy letelepítsem őket a szabad világban. A háború utáni Európa története menekülések és menekülők története, akik egyre csak jöttek Magyarországról, Csehszlovákiából, Kelet-Németországból, és se falak, se aknazárak, se csőre töltött fegyverrel járőröző katonák nem tudták feltartóztatni őket. Minden okom megvan tehát arra, hogy érzékeny, sőt – ha ez egyáltalában lehetséges – túlérzékeny legyek a problémára. Olyan helyzetben láttam menekülteket, mint mások kevesen. Ami azt illeti, Európa különböző címeket viselő arisztokratái (azért hangsúlyozom, hogy „címeket viselő", mert van más arisztokrácia is) ugyancsak menekültek, egy elmúlt korszak menekültjei a jelenben, hiszen a legtöbbjüknek csak a nevüket és címüket sikerült megmenteniük.

A magyar forradalom, majd öt év múlva a berlini fal; tizenkét év múlva a prágai tavasz és tizennégy év múlva a lengyelországi zavargások a gazdasági stagnálás következményei voltak. A Nyugattal határos kelet-európai országokban (Jugoszlávia kivétel) a szögesdrót, az aknazár és a fegyveres határőrök az ország menekülni vágyó polgárai ellen védik a ha-

tárokat, nem pedig a külső ellenség ellen. E krónikus munkaerőhiányban szenvedő országoknak (Jugoszlávia ismét kivétel) belső stabilitását közvetlenül csak a tömeges disszidálás fenyegeti azáltal, hogy a szomszédos ország és a szomszédos országon túli ország biztos menedéknek tűnhet a potenciális disszidensek számára. Nem kellett ehhez más, mint hogy az adott országokban viszonylagos jólét alakuljon ki, és hogy az, aki menekülésre szánja el magát, biztos lehessen benne: nem toloncolják vissza. A háború utáni Németország politikai történetét az a három tényező határozta meg, hogy a menekültek áradata nem akart szűnni, a Nyugat habozva és bizonytalankodva ugyan, de támogatta ezt a folyamatot, a Kelet pedig, időnként kétségbeesett erőfeszítéseket téve igyekezett megakadályozni. 1961. augusztus 13-ig Berlinen keresztül minden akadály nélkül el lehetett jutni Nyugatra. Négy millió ember menekült el a szovjet zónából, kilencven százalékuk Berlinen keresztül (ezt az adatot csak sokkal később hozták nyilvánosságra), több, mint a lakosság negyede. Ilyen mértékű önkéntes elvándorlásra nem volt példa a világtörténelemben. Még párját ritkítóbbá teszi ezt a folyamatot, hogy 17 évig tartott és évente negyedmillió embert jelentett. Sajátos, hogy mindig ugyanaz volt a menekülők aránya: 50 százalékuk minden évben 25 év alatt, 75 százalékuk 45 év alatt és 90 százalékuk 65 év alatt volt. Ezek az arányok katasztrofális következményekkel jártak a népesség struktúrájára nézve. Az NDK 1960-os statisztikai évkönyve 9 évre visszamenőleg a 6–15 évig terjedő korosztályon belül több mint egy milliós (32%), a 25–50 évig terjedő korosztályon belül pedig egy és negyed milliós (20%) veszteséget mutatott ki. Az 50 év fölöttiek száma ugyanezen idő alatt több mint félmillióval növekedett (10%), a 60 év felettiek száma pedig több mint 400 000-rel (18%). A lakosság egyre növekvő hányada nyugdíjas volt vagy a nyugdíjkorhatár felé tartott. Az oroszok számára időnyerés kérdése volt a menekültek feltartóztatása. 1959-ben némileg javult a helyzet, az előző évihez képest háromnegyedére csökkent a menekültek száma, és sokan visszatértek az NDK-ba, ami azt a látszatot keltette, hogy van

ellenkező irányú, Nyugatról Keletre tartó „menekültáradat" is. Az oka ennek mindazonáltal nem az volt, amivel a kommunisták magyarázták. Amikor tárgyalások folytak Berlinről, vagy tárgyalásokra ösztönző légkör alakult ki, a keletnémetek inkább hajlottak arra, hogy kivárjanak, és kevesebben indultak útnak. Amikor Hruscsov 1960 tavaszán megtorpedózta a párizsi csúcstalálkozót, ugrásszerűen megnőtt a menekülők száma és ezen a szinten maradt a Kennedy és Hruscsov közötti bécsi csúcstalálkozóig, majd ezt követően az áradat valóságos özönné dagadt.

1961 elején megjelent egy cikkem a *The Reporter* című folyóiratban a Nyugat-Németországba irányuló keletnémet menekültáradatról. A cikknek ezt a címet adtam: „Egy csatlós, aki szinte már nincs". A rendelkezésre álló statisztikákból azt a következtetést vontam le, hogy a németek egyesülése folyamatban van – Nyugat-Németországban. Azt is hangsúlyoztam, hogy ami a keletnémeteknél veszteség, az a nyugatnémeteknél nyereség formájában jelenik meg. A menekültáradat elszívja Kelet-Németország életerejét, és az amúgy is virágzó Nyugatot erősíti, írtam, majd így folytattam:

Bizonyos jelekből úgy tűnik, a szovjetek és keletnémet vazallusaik végleg arra a következtetésre jutottak, hogy a menekülők csak olyan biztonsági intézkedésekkel tarthatók vissza, amelyek totálisan elzárják Kelet-Berlint és a szovjet zónát a Nyugattól. A rezsim speciális alakulatokat helyezett riadókészültségbe, hogy valamikor még ez év tavaszán bevessék őket az övezethatáron Kelet-Berlinben... Tapasztalt és az erőszaktól vissza nem riadó vámtiszteket helyeznek át a külső zónahatárról a városon belüli ellenőrzőpontokra. A berliniek számítanak arra, hogy Hruscsov beváltja fenyegetését, különbékét köt és leereszti a vasfüggönyt Kelet-Berlin előtt, reflektorokkal, géppuskával felszerelt őrtornyokkal, szögesdróttal és rendőrkutyákkal. Technikailag mindez kivitelezhető, ami két kérdést vet fel: Miért nem tették ezt meg eddig, és megtehetik-e most?

Hogy Kelet-Berlinben nem húzták le a vasfüggönyt, ennek több oka van, vélekedtem, amelyekkel belátható ideig a jövőben is számolni kell. Ez a „belátható idő” szűk hat hónapnak bizonyult. Az egyik ok, amelyre hivatkoztam, az volt, hogy egy ilyen lépés hatálytalanítaná a zónaközi kereskedelmi egyezményt (ami minden várakozás ellenére nem következett be). „Hatalmas méretű nemzetközi válságot okozna”, írtam továbbá (ez a jóslat bevált), valamint: „zavargásokra kerülne sor a szovjet zónában, elsősorban Kelet-Berlinben”. Ez sem következett be. Volt ugyan néhány kisebb incidens és látványos egyéni vagy csoportos menekülési akció a berlini fal megépítése után és a továbbiakban is, de a keletnémetek alapjában véve ellenállás nélkül tudomásul vették a zsilip lezárását. Tömeges zavargásoktól nem kellett tartani. Inkább az a meggyőződés alakulhatott ki fokozatosan a szemlélődőben, hogy az NDK polgárai sajátos megkönnyebbüléssel vették tudomásul a történteket és mintegy a rend helyreállításának tekintették, ami tiszta helyzetet teremtett.

Ugyanakkor viszont, amikor ezt a cikket írtam, világos volt számomra a következő: a nyugati szövetségesek Kelet-Németországgal kapcsolatos politikája – ha létezett egyáltalában egységes nyugati politika ebben a kérdésben – arra a várakozásra épített, hogy a keletnémet állam képtelen a stabilizálódásra, ennek oka pedig éppen a menekültprobléma. A szövetségesek arra számítottak, hogy a menekültáradat változatlan intenzitással folytatódik, és az oroszok végül engedni kényszerülnek. A nyugatnémet kormány gyakran intézett szemforgató módon felhívást a keletnémetekhez, hogy maradjanak a szülőföldjükön, de minden esetben, amikor a menekültek száma csökkent, a hivatalos örvendezés hátterében érezni lehetett a kelletlenséget, ha pedig nőtt a menekültek száma, a hivatalosan kinyilvánított aggodalom alig tudta leplezni az elégedettséget. Hruscsov 1958-as ultimátuma volt az első szovjet reakció a keletnémet helyzetre, amiről azonban hamarosan kiderült, hogy nem kell komolyan venni. Amikor a szovjetek felszólították a nyugati szövetségeseket, hogy hat hónapon belül távozzanak Berlinből, ez tulajdonképpen erő-

fitogtatásnak álcázott szánalmas blöff volt. Utána, az 1959-es genfi külügyminiszteri konferencián tíz héten keresztül ment a diplomáciai szemfényvesztés, és az oroszok úgy tettek, mintha egyszerre ragaszkodnának követeléseik maradéktalan teljesítéséhez és a Camp David-i szellemhez.

1959-ben az oroszoknak kettős vereséget kellett elkönyvelniük – vereséget szenvedtek a tárgyalóasztalnál, és nem sikerült megállítaniuk a menekültáradatot –, ami arra a felismerésre indította őket, hogy kudarcot vallott kelet-németországi politikájuk, a szövetségesek pedig egyre több jelét adták annak, hogy tudják: a kezdeményezés lehetősége immár az ő kezükben van. Míg az 1959-es külügyminiszteri konferencián alig merték szóba hozni a menekülteket, mert nem akarták „provokálni” a Szovjetuniót, addig 1960-ban már Harold Macmillan brit miniszterelnök az ENSZ közgyűlésén minden gátlás nélkül sorolt fel számadatokat a menekültekre vonatkozóan, majd hozzátette: „Ebből a száraz statisztikából sokat lehet tanulni.” Alig egy hónap múlva Lord Home brit külügyminiszter kijelentette, hogy a szövetségeseknek nincs semmi problémájuk Berlinnel. „Ha a szovjeteknek vannak problémáik – mondta –, készek vagyunk leülni és tárgyalni velük.” Világos, hogy mit akart mondani ezzel az angol külügyminiszter, írtam cikkemben. Nem Nyugat-Berlin a csődtömeg, hanem Kelet-Németország, lazul az orosz medve szorítása. Nem a szövetségeseknek vannak problémáik Berlinnel, hanem a szovjeteknek, méghozzá egy sokkal súlyosabb probléma, Kelet-Németország kérdésével összefüggésében. Ezért nem tudták keresztülvinni azt a tervüket, hogy Nyugat-Berlin „szabad város” legyen, a terv ellentmondott a realitásoknak. A Nyugat legfőbb problémája ezek után, fejeztem be a cikket, hogy olyan megoldást találjon, amely a lehető legkevésbé megalázó a szovjetek számára, és a legtöbb biztonsági garanciát nyújtja nekik.

A cikk nagy feltűnést keltett. Az Egyesült Államok elnöke is elolvasta és ellenőriztette a benne szereplő adatokat. Erről azonban akkor nem értesültem, sőt nem is sejtettem, csak jóval később derült ki (jóllehet a *The Reporter*-nél szerették

hangoztatni, hogy legbuzgóbb és legkritikusabb olvasóikat a Capitoliumban és a Fehér Házban kell keresni). Azt viszont hamarosan megtudtam, hogy a cikk – vagy inkább a benne felvetett gondolat – felkeltette Axel Springer figyelmét. Ennek köszönhettem, hogy néhány szerkesztőjével (közöttük régi barátommal, Karl-Heinz Hagennal) együtt meghívott ebédre Hamburg melletti vidéki rezidenciájára. Ez a „birtok" lenyűgöző hatással volt rám. Mintegy negyven holdat tett ki, a dimbes-dombos pázsitot bükkfa- és szilfaligetek szakították meg, és négy fehér, kastélyszerű épület állt rajta diszkrét távolságra egymástól. Az egyikben Karl Voss, a Springer cég gazdasági igazgatója lakott, a többiben Springer két korábbi felesége (akiket „anyakirálynéként" emlegettek) és a „királyné". Springer felesége ebben az időben Rosemarie Lorenz volt, akit mint szenvedélyes úrlovasnőt és Werner Lorenz SS-Obergruppenführer lányát tartott számon a társaság. Springer háza egy dombon állt, ahonnan csodálatos kilátás nyílt az Elbára. A házba lépve ösztönösen egyenesen a folyóra néző üvegfalhoz mentem és nem tudtam levenni a szememet az elém táruló panorámáról. Egyszer csak ott állt mellettem Axel Springer, és a folyóra mutatva így szólt: – Ne hagyja magát megtéveszteni, kedves George Bailey, amit itt lát, mind csalás és ámítás. – Csodálkozva néztem rá. – Úgy értem, hogy az élet nem olyan, mint amilyennek ez a látvány mutatja – folytatta Springer. – Az élet ronda, mocskos és gonosz dolog. A látszat csal. – Gyorsan, hadarva beszélt, mint többnyire, és kissé hóbortosnak tűnt. Nem tudtam, mit válaszoljak. Közben Hagen felkért, hogy fejtsem ki a „szinte már nincs" csatlósról szóló elméletemet, amelyet „forradalminak" (umwerfend) nevezett, és ez olyan hosszúra nyúlt, hogy mire befejeztem, már az ebéd közepénél tartottunk. A cikkben felvetett kérdés jogosságát – mi a teendő most, hogy a szűnni nem akaró menekültáradatnak köszönhetően a Nyugat kezébe került a kezdeményezés lehetősége – senki nem vitatta. Mindenki egyetértett abban, hogy tenni kell valamit, méghozzá gyorsan. Világos volt minden jelenlevő számára, hogy a helyzet – éppen azért, mert ennyi ideig válto-

zatlan volt – aligha marad már sokáig változatlan. A szavaimat követő vitában egy olyan sajtókampány lehetőségét mérlegeltem, amely figyelmezteti a nyugati kormányokat, hogy nincs vesztegetni való idejük. A szerkesztők végül is arra a következtetésre jutottak, hogy a sajtó valóban tudna nyomást gyakorolni a kormányokra, de ehhez rengeteg pénz kellene. Axel Springer ekkor hirtelen a fejéhez kapott, és így kiáltott fel: – Ó, istenem, miért nem vagyok multimilliárdos! – Amikor a nevetés végre elcsendesedett, az járt az eszemben, hogy mennyit változott ez az ember: az apolitikus játékmesterből elszánt keresztes vitéz lett, aki befolyásával a kormányra akar hatni. És ehhez még négy év sem kellett.

A Nyugat mindazonáltal nem élt a lehetőséggel, és a szovjetek, kihasználva a nyugati vezetők habozását, ismét akcióba léptek. Hruscsov alaposan megleckéztette a még csak négy hónapja hivatalban lévő amerikai elnököt, és egy jegyzékben újra kilátásba helyezte a különbékét, amely érvénytelenítette volna a szövetségesek berlini jogait, lezárta volna a határokat és így megakadályozta volna, hogy a menekültek újabb tömegei hagyják el Kelet-Németországot. A jegyzéket a szovjetek 1961. június 10-én hozták nyilvánosságra, és rögtön emelkedni kezdett a menekülők száma, hamarosan megkétszereződött, megháromszorozódott, július közepén pedig már átlagban naponta ezer ember lépte át a határt. A helyzet rendkívül groteszk volt. A keletnémet rendszer éveken keresztül azzal vádolta Nyugat-Németországot, hogy a Szövetségi Köztársaság fegyvergyárai számára toboroz munkaerőt a keletnémet munkások között, ám ezt a „rabszolga-kereskedőkről" és „fejvadászokról" szóló mesét senki nem hitte el. Ulbricht, a párt főnöke azt állította továbbá, hogy a menekülők jelentős része megátalkodott náci. A rendszer megpróbálta minden lehetséges eszközzel feltartóztatni a menekülőket. Berlin belső területén csaknem teljesen lezárták a zónahatárt, és drasztikus intézkedéseket vezettek be a közlekedés ellenőrzésére a külvárosokban is. A személyi igazolványokat különleges pecséttel látták el, korlátozva ezzel az igazolvány tulajdonosának mozgásterét. Tucatjával tartottak – a televí-

zióban is közvetített – kirakatpereket, ahol a vádlottak „bevallották", hogy nyugatnémet toborzó ügynökök. Amikor a menekülők száma tovább emelkedett, a népi kamara (a keletnémet parlament) válságülést tartott. Az ülés szónoka, Willy Stoph miniszterelnök-helyettes azt állította, hogy nyugatnémet rabszolga-kereskedők elrabolták egy négy hónapos csecsemőt, így kényszerítve a szülőket az NDK elhagyására. A parlament ekkor szabad kezet adott a kormánynak a nyugati „toborzási program" meghiúsítására. A legtöbb dolga ezen a nyáron Németországban a tizenhat nyugat-berlini menekülttábor személyzetének volt. Egy kivételével valamennyi hevenyészve felállított szükségtábor volt, és alig tudták ellátni a „demokratikus Németország"-ból pánikszerűen özönlő menekülteket. A berlini szenátus felhívására augusztus első napjaiban nagy számban jelentkeztek orvosok, ápolónők és konyhai kisegítők, de a továbbiakban ez sem bizonyult elegendőnek. Ernst Lemmer, Adenauer össznémet ügyekben illetékes minisztere, egy nagydarab, esetlen figura, akinek szájából őszintén hangzottak a patetikus szavak (maga is keletnémet menekült volt), elszánt igyekezettel próbált elviselhető körülményeket teremteni a táborokban. A nyugatnémetekhez intézett felhívásaira nem érkezett válasz. A Rajna-vidékiek, a pfalziak, a bajorok továbbra is békésen szunyókáltak dédelgetett jólétük párnáin. Axel Springer a *Berliner Zeitung*-ban, Berlin legnagyobb példányszámú lapjában öles betűkkel figyelmeztette a kommunista rendőröket: „Ne feledjétek, el fog jönni Németország újraegyesítésének napja. Viselkedjetek úgy, hogy mindig nyugodtan nézhessetek honfitársaitok szemébe!"

Augusztus 13-án, vasárnap, hajnali fél négykor ébredtem, John Daly barátom telefonhívására, aki ezekben a napokban Berlinben tartózkodott. Csak ennyit mondott: – Lezárták az övezethatárt. – Négykor a helyszínen voltam. Világos volt már, szép nyári nap ígérkezett. A Leipziger Strasse vége, ahol a Potsdamer Platzba torkollik, már le volt zárva szögesdróttal. Baloldalt katonák betonoszlopokat ástak a földbe és megerősítették a szögesdrót akadályt. Valamivel távolabb, ahol a

szektorhatár az Ebert-Strassét keresztezve eléri a Brandenburgi Kaput, rendőrök és tűzoltók az útburkolatot szedték fel két méter szélességben. Egy kék egyenruhás rendőr cigarettával a szájában, mosolyogva éppen a járdának látott neki a betonkalapáccsal. A város még az igazak álmát aludta. A nyugati oldalon egypár későn fekvő és korán kelő civil, négy vagy öt fotóriporter, ugyanennyi újságíró, egy nyugat-berlini rendőr, néhány munkába induló, ősz hajú takarítónő, két bárgörl figyelte csendesen a fejleményeket. A nők közül többen sírtak. Éjszakai programokból érkező elegáns ifjak is jöttek, gyalog vagy taxin. Voltak, akik körülnéztek, majd visszafordultak, mások átsétáltak a keleti oldalra, búcsút intettek nekünk és eltűntek a szemünk elől. – Ezeket sem látjuk többet – mondta egy mellettem álló nő.

Hét órára a negyven kilométeres szektorhatár gyakorlatilag le volt zárva. Torlasz, szögesdrót tette lehetetlenné, vagy rendőrök és katonák ellenőrizték a közlekedést a két városrész között. Tíz órára a kelet-berlini munkásőrség két zászlóalja az Unter den Lindenen a Clara Zetkin utcai fegyverraktárhoz vonult, ahol puskákkal és gépfegyverekkel látták el őket, majd ezeket a középkorú, lötyögő egyenruhát és simléderes sapkát viselő hadfiakat is a szektorhatárhoz irányították, a katonaság és a rendőrség megerősítésére. Délben már megközelíthetetlen volt a Brandenburgi Kapu a kelet-berliniek számára. Az egyenruhások igazoltatták, majd visszaküldték őket. Időnként adódott kisebb-nagyobb szóváltás, de a fegyveresek nagyon udvariasak és türelmesek voltak, a civilek pedig végül jobb belátásra tértek. A nyugat-berliniek, a nyugatnémetek és a külföldiek szabadon mozoghattak. Ekkorra már a metró és a gyorsvasút valamennyi kelet-berlini állomásán olvasni lehetett a kormány közleményét, amely tudatta, hogy „tekintettel a nyugati rabszolga-kereskedők üzelmeire", Kelet-Berlin és az NDK polgárai a jövőben nem léphetik át Nyugat-Berlin és Nyugat-Németország határát. A közleményhez mellékelve volt a Varsói Szerződés országainak nyilatkozata, amelyben felkérik a keletnémet kormányt, hogy tegye meg a szükséges lépéseket határai védelmére.

Willy Brandt volt az első, aki a történtekre reagált. Azonnal visszarepült Berlinbe Nürnbergből, ahol a kancellárválasztásra kampányolt. Tizenegykor érkezett meg, és azon nyomban haditanácsot tartott a három nyugati városparancsnokkal és a szenátussal. A nyugat-berliniekben csak a kora délutáni órákra tudatosult a helyzet komolysága. Négy órára már félmillió ember gyűlt össze a szektorhatáron. A legtöbben a Brandenburgi Kapuhoz próbáltak eljutni, a tömeg vége csaknem egy kilométerre volt a kaputól. Nyári vasárnap lévén, a lakosság nagy része a Berlin környéki tavaknál víkendezett, és amikor a hír hallatára tömegesen elindultak a város felé, soha nem látott káosz alakult ki.

Az első veszélyes incidensre a másik oldalon került sor. Tizenegy órakor mintegy ötszáz kelet-berlini munkás vonult a Brandenburgi Kapu északi részéhez, és hangosan követelték, hogy engedjék át őket. A vita odáig fajult, hogy a szemben álló rendőrök parancsnoka megfenyegette a munkásokat, közéjük lövet, ha nem távoznak. Később a kaputól délre mintegy háromszáz nyugat-berlini fiatal megrohamozta a szögesdrót kerítést, és egy harmincméteres szakaszon letaposta. Tovább azonban nem jutottak, mert katonák állták el az útjukat, nekik szegezett szuronnyokkal. Ez volt a nap legsúlyosabb incidense, és végül a nyugat-berlini rendőrség állította helyre a rendet. A kommunisták átgondolt és tervszerűen végrehajtott intézkedéseivel ellentétben a nyugati reakció az elkövetkező napokban szervezetlen, kapkodó és elképesztő módon nem a helyzetnek megfelelő volt. Hétfőn ötvenháromezer Grenzgänger (határátlépő), akik Kelet-Berlinben laktak és Nyugat-Berlinben dolgoztak, nem mehetett munkába. Délre a kommunisták megszakították minden távközlési kapcsolatot Kelet-Németország és Nyugat-Németország között, beleértve Kelet-Berlint és Nyugat-Berlint. Aznap este egy Regensburgban tartott választási kampánybeszédében Adenauer elkövette politikai pályája legnagyobb baklövését. Heves, személyeskedő kirohanásokat intézett ellenfele ellen, megfeledkezve arról, hogy Brandt nemcsak kancellárjelölt, hanem az ostromlott város főpolgármestere is. Adenauer beszéde mind Nyugat-Berlinben, mind Nyugat-Németországban nagy felháborodást váltott ki. Kedden kezdték el a kommunisták a két méter magas és fél méter vastag betonfal építését, amely az egész szektorhatáron végighúzódott. A fal megépítését valószínűleg siettette egy keletnémet katona látványos akciója, aki egyenruhában, teljes felszerelésben, miközben fél tucat nyugati fotóriporter filmezte a jelenetet, átvetette magát a szögesdrót kerítésen. A filmfelvétel az év szenzációja lett. Nem telt el több, mint fél óra, s egy darut és betonkockákat szállítottak a helyszínre. Ezzel kezdődött a fal építése. A betonkockák természetesen már egy ideje felhasználásra vártak.

Kedden, a késő délutáni órákban a nyugati városparancsnokok végre elszánták magukat, és jegyzékben tiltakoztak Kelet-Berlin szovjet városparancsnokánál. A jegyzék mesterkélt, száraz hangneme megdöbbenést keltett Nyugat-Berlinben. Szerda reggel Axel Springer *Bild Zeitung*-jának első oldalán a következő szalagcím volt olvasható tíz centiméteres betűkkel: AKCIÓ KELETEN, BÉNULTSÁG NYUGATON, KENNEDY ELNÖK HALLGAT, MACMILLAN VADÁSZIK, ADENAUER BRANDTOT SÉRTEGETI. A vezércikk azt vetette a kancellár szemére, hogy a saját újraválasztása fontosabb neki, mint az ország sorsa. Délután Willy Brandt beszédet mondott egy tömeggyűlésen, amelyen félmillió ember vett részt. Egy óriási plakáton ezt a kérdést lehetett olvasni: „Elárult bennünket a Nyugat?" Brandt bejelentette, hogy levelet írt Kennedynek, amelyben közölte vele: „Berlin tetteket vár, nem csak szavakat!" Beszédét azzal fejezte be, hogy kész félretenni a politikai ellentéteket, és reméli, minél előbb üdvözölheti a kancellárt Berlinben. Ez célzás volt arra, hogy Adenauer nem látogatta meg a válságos napokat élő várost, és még csak be sem jelentette, hogy ilyesmi szándékában áll. Ehelyett Szmirnov szovjet nagykövettel találkozott aznap (szerda) este. A találkozó eredménye egy szerencsétlen kommüniké volt, amely szerint Adenauer biztosítja Szmirnovot, hogy „a Szövetségi Köztársaság nem tesz olyan lépéseket, amelyek károsan befolyásolhatják a két or-

szág kapcsolatát". Csütörtökön, augusztus 17-én a nyugati szövetségesek azonos szövegű tiltakozó jegyzéket juttattak el a Szovjetuniónak. Ekkorra már ötven fölé emelkedett a dezertált keletnémet határőrök száma. Pénteken a nyugatnémet parlament válságülést tartott, de a három legnagyobb párt nem tudott megegyezni egy közös nyilatkozat szövegében (amiben az a szomorú, hogy ezt nem is lehetett tőlük elvárni). A berlinieknek azt kellett érezniük, hogy Nyugat-Németország még soha nem volt ilyen távol tőlük. A késő délutáni órákban érkezett meg a hír, hogy Lyndon Johnson, az Egyesült Államok alelnöke szombaton Berlinbe érkezik, és ezerötszáz fővel megerősítik a városban állomásozó amerikai egységeket. Péntek este Walter Ulbricht keletnémet diktátor győzelmi ünnepet tartott. Ravasz vigyorral az arcán közölte a televízióban, hogy Kelet-Berlin határainak lezárása „az adott erőviszonyokat tükrözi". „Az egész akció – mondta – nem okozott nagyobb kárt, mint egy rocktalálkozó Nyugat-Berlinben", majd azzal a kijelentéssel forgatta meg a tőrt honfitársai szívében, hogy a Brandenburgi Kapu immár a kommunista hegemónia szimbóluma Németországban.

Több mint egymillió berlini lepte el az utcákat szombaton, 19-én az enyhén szitáló esőben, hogy üdvözöje Johnsont. Amit mondott – „Berlin megmaradására és jövőjére mi amerikaiak ugyanazt a fogadalmat tettük, mint őseink, amikor megalapították az Egyesült Államokat: »az életünkkel, a javainkkal és a szent becsületünkkel kezeskedünk érte«" – mindekit mélyen meghatott. Ugyanakkor a Johnson látogatását kísérő lelkesedés azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a berliniek mást vártak az amerikaiaktól. A hosszú hallgatás után természetes volt, hogy örömmel fogadták ezt a hirtelen jött, látványos szimpátiamegnyilvánulást. De a nyugat-berliniek nem azért tiltakoztak és tüntettek, mert attól féltek, hogy patrónusaik a sorsukra hagyják őket. A várost kettéválasztó fal és Kelet-Berlin, valamint Kelet-Németország elzárása Nyugat-Berlintől volt elfogadhatatlan számukra. A város integritásának helyreállítását követelték a maguk és a kelet-berliniek nevében. Az amerikai szolidaritás kinyilvánítása hangsúlyozottan Nyugat-Berlinnek szólt, és ez ki nem mondottan magában foglalta, hogy a kelet-berliniekre nem vonatkozik. Az elvekhez való ragaszkodást a létért való küzdelemre degradálta. Egy berlini így fogalmazott: „Az önrendelkezés volt a célunk, nem az önfenntartás." Berlin négyhatalmi státusa garancia volt arra, hogy Németország kérdésében még nem hangzott el a végső szó. A berlini zónahatár lezárása azt jelentette, hogy megszűnt a négyhatalmi státus, a kommunisták egyoldalú lépése végleges döntésnek tűnt Németország sorsát illetően.

Többször is találkoztam ezekben az augusztusi napokban Axel Springerrel. Forrt benne a düh. – Már csak egy láncszemre van szükségem – mondta –, különben minden bizonyíték a kezemben van, hogy a szövetségesek összejátszottak az oroszokkal, és az ő beleegyezésükkel épült fel ez az átkozott fal. – Ezt a láncszemet azonban hiába kereste Springer, ilyen ugyanis nem volt. Nem volt „előre megkötött alku", ha azonban az 1953-as berlini felkelésre és az 1956-os magyar forradalomra gondolunk, arra kell következtetnünk, hogy létezett egyfajta hallgatólagos megállapodás az oroszok és a nyugati szövetségesek között. A nyugatiak tudomásul vették, hogy az oroszok úgy tesznek rendet a saját házuk táján, „törvényes érdekszférájukban", ahogy tudnak, vagyis a nyugatiak szabad kezet adtak nekik. Az természetesen, hogy az alku csak ilyen formában létezett, nem változtatott a lényegen, az eredmény ugyanaz volt. Amikor Max Ascoli augusztus végén Berlinben járt, együtt felkerestük Axel Springert. – A fiam a Bundeswehrben szolgál – mesélte Springer –, és gyakran hoz magával haza NATO-katonatársakat. Ha angol fiú a vendég, angol katonának mondja magát, ha francia, francia katonának, az én fiam meg azt mondja magáról, hogy NATO-katona. Ennyire bíztunk a NATO-ban, és most azt kívánják tőlünk, hogy áruljunk el tizenhatmillió németet a NATO kedvéért, hagyjuk őket sorsukra a szögesdrót másik oldalán! Hát nincs igazuk a németeknek, ha azt mondják, hogy a szövetségesek cserbenhagyták őket? – Hogy a berlini fal okozta pszichológiai hatás nem csupán a keletnémeteket és a nyu-

gatnémeteket választotta el egymástól, az csupán évek múlva derült ki. Mindenesetre az augusztus 13-án végrehajtott kommunista manőverre Adenauer mint nyugatnémet kancellár reagált: visszatért Bonnba, a megosztott ország meg nem osztott ideiglenes fővárosába. Riválisa, Brandt, kormányzó főpolgármesterként Berlinbe, az egész ország megosztott, hagyományos fővárosába tért vissza. A helyzetből adódóan ez azt jelentette, hogy Brandt volt a győztes, Adenauer a vesztes. Azáltal, hogy haladéktalanul visszatért Berlinbe és mint a város és az ország egységének elszánt harcosa lépett fel, Brandtnak minden esélye megvolt arra, hogy afféle „Mr. Germany"-vé nője ki magát. Adenauer ugyanakkor, visszatérve Bonnba – ebbe „a kisvárosba valahol Németországban", amelynek nevét a németek többsége csak mint Beethoven szülőhelyét ismerte régebben –, egy kísértettel találta magát szembe, Doktor Hans Dorten szellemével. Évtizedek után sok németnek eszébe jutott a csaknem feledésbe merült megbélyegző epitheton: „Rajna-vidéki szeparatista".

A berlini fal nem vetett véget a menekültáradatnak, de fokozatosan csökkentette. 1961 augusztusától 1964 végéig több mint 23 000 keletnémetnek sikerült átjutnia a határon, 3500-nak Berlinen keresztül (433 volt közöttük egyenruhás határőr). Mivel a menekülés mind nehezebbé és veszélyesebbé vált, egyre több leleményt igényelt a menekülőktől. A „torlasztörők" (Sperrbrecher) száma – azoké, akiknek sikerült átjutni a berlini falon vagy a Nyugatot és a Keletet elválasztó szögesdrót kerítésen és aknazáron – lassan csökkent. 1963-ban ez a szám 3692 volt, 1964-ben 3155, 1965-ben 2943, 1971-ben pedig már csak 847. Ugyanebben az évben viszont csaknem 6000 keletnémet nyaraló és külföldön dolgozó szakember disszidált a kelet-európai országokon keresztül. Az egyre látványosabb menekülések propagandaértékét nagyban csökkentették a szenzációhajhász tálalás és az eseményekhez kapcsolódó botrányok. A menekülés leglátványosabb és legköltségesebb módja az alagútásás volt. Tekintettel a keletnémetek egyre hatékonyabb biztonsági intézkedéseire, egy-egy ilyen alagutat legalább 100 méter hosszúra kellett

ásni, ami azt jelentette, hogy legkevesebb 20 000 dollárba került. Az alagútásóknak tehát fel kellett hagyniuk amatőr próbálkozásaikkal, és valahonnan pénzt kellett szerezniük. Ezt a pénzt többnyire a sajtó bocsátotta rendelkezésükre. Az NBC-alagutat azért hívják így, mert az alagút megásói a történet közlésének kizárólagos jogát az NBC amerikai társaságnak adták el. Amikor az NBC a menekülés dokumentálásáért elnyerte az 1962–63-as Emmy díjat, az alagútásók is jelentős összeghez jutottak, de hamarosan kitört a botrány, mert nem tudtak megegyezni, hogyan osztozzanak meg a pénzen. A fal megépítése utáni első két évben az alagútásókat pumpernickel-Pimpernelnek nevezték, elismerésképpen azért, hogy az életüket és a szabadságukat teszik kockára szovjet zónabeli testvéreikért. Az NBC-alagút ügye alaposan megtépázta ezt a nimbuszt.

Hogy az idő múlásával mennyire megváltozott a hivatalos szerveknek és a közvéleménynek a menekülésszervezőkhöz való viszonya, erre jó példa Wolfgang Fuchsnak, a legismertebb és legellentmondásosabb alagútásónak és menekülésszervezőnek az esete. Az akkor huszonhat éves Fuchsnak 1962-ben sikerült feleségével és gyermekével együtt átjutnia Nyugat-Berlinbe, és ott maradt, hogy rokonainak és barátainak is segítsen a menekülésben. Ez a tevékenység óhatatlanul belesodorta a politikába, és a helyzetet tovább bonyolította, hogy Fuchs megrögzött idealista volt. Amikor Willy Brandt és a nyugat-berlini szenátus úgy döntött, hogy a fal megépítésének harmadik évfordulójáról egyórás néma tiltakozással kell megemlékezni (így akarva elkerülni a tömegtüntetésből adódó veszélyeket), számos berlini kevesellte ezt. Fuchs és barátai azzal tiltakoztak a szenátus döntése ellen, hogy ilyen jelszavakat festettek fel a fal nyugati oldalára: „Még egy óráig sem hallgatunk!", „Egyórás össznépi német alvás!" Amikor egy idő után visszatértek a helyszínre, abban a párját ritkító látványban volt részük, hogy rendőrök vakarják le a falról, amit ők odaírtak. Fuchs tiltakozó levelet írt Brandtnak, amelyben a kormányzó polgármester szemére veti, hogy „a Nyugat védelmébe veszi a falat". A levélben

több esetre hivatkozott, amikor a rendőrök nem engedték őt és barátait a fal közelébe és megakadályozták, hogy menekülésre alkalmas nyílást vágjanak a szögesdrót kerítésbe a következő indoklással: „ez birtokháborítás, még akkor is, ha az NDK a birtokos". Van-e törvényes joga a nyugat-berlini rendőrségnek, hogy megakadályozza azokat a személyeket, akik propagandatevékenységet kívánnak végezni a falnál és segíteni akarják a menekülteket? – teszi fel a kérdést Fuchs.

1961 decemberében, amikor még négy hónap sem telt el a fal megépítése óta, a keletnémet kormány olyan egyezményre tett ajánlatot a nyugat-berlini szenátusnak, amely lehetővé tette volna a nyugat-berlinieknek, hogy karácsonykor meglátogassák a város másik felében élő rokonaikat. Az ajánlatot 1962 decemberében megismételték, de a nyugatnémet kormány, a berlini szövetséges városparancsnokok és a nyugat-berlini szenátus mindkét esetben elutasította. A nyugat-berlini szenátus mindkét alkalommal nemet mondott arra a kezdeményezésre, hogy a keletnémetek belépési engedélyeket (Passierschein) kiadó irodákat állítsanak fel Nyugat-Berlin területén, és egyáltalában nem volt hajlandó tárgyalni az NDK kormányával. (A nyugat-berlini szenátus tárgyalópartnere a kelet-berlini városi tanács volt.) 1963-ban végül a szenátus megváltoztatta álláspontját és aláírta az egyezményt. Ez fordulópontot jelentett Németország háború utáni történetében. Öt hónapon keresztül puhították a közvéleményt és próbálták meg előkészíteni erre a fordulatra. Július 15-én a bajorországi *Tutzing*-ban hangzott el Egon Bahr beszéde, amelynek mottója: „Változások szorosabb kapcsolatok révén" szállóigévé vált Németországban, és azt fejezte ki, hogy a szociáldemokraták készek alkalmazkodni John F. Kennedy „Új utak" (New Frontier) címen meghirdetett békepolitikájához. A Tutzingban bejelentett program Kennedynek az Amerikai Egyetemen egy hónappal korábban tartott beszédére való reagálás volt. Bahr szerint az új amerikai stratégia célja „nem a szovjet rendszer megbuktatása, hanem megreformálása". Később Bahr hozzátette: „Ha igazat adunk Kennedynek és elfogadjuk, hogy a másik fél érdekeit is szem előtt kell tartanunk és figyelembe kell vennünk, akkor megérthetjük a szovjet idegenkedést attól, hogy a zóna (Kelet-Németország) az ő érdekszférájukból kiszakítva a nyugati potenciált erősítse. A zónát szovjet egyetértéssel át kell alakítanunk. Ha ezt valamennyire is sikerül megvalósítanunk, nagy lépést tettünk előre az újraegyesülés útján." Bahrnak természetesen eleve védekeznie kellett azzal a váddal szemben, hogy ez a politika a keletnémet rendszer elismerését jelenti. Sajátos és jellemző módon meg is teszi: „Az NDK belügyminisztere 1961. augusztus 13-án megtiltotta a Berlinben állomásozó szövetségeseknek, hogy a jövőben, élve jogukkal, belépjenek a keleti szektor területére, és csak egy ponton, a mai Checkpoint Charlie-nál engedélyezte nekik a szektorhatáron való átkelést. Hogy a szövetségesek tartják magukat az említett intézkedéshez, ez nem azt jelenti, hogy elismerték az NDK-t." Ezután Bahr rátér arra, ami az egyik legkényesebb pont volt a berliniek szemében a szövetségeseket illetően: „Ha egy menekülő megpróbálja átúszni a Spreet [a folyó egy darabon határ Berlinben a két szektor között], és lőnek rá, vagy ha egy busz próbál áthajtani az övezethatáron, és lőnek az utasokra, akkor ez kimeríti a bűntény fogalmát. A mi rendőreinknek azonban tilos visszalőni vagy bármit tenni ezen bűntény megakadályozására. És mindmáig senkinek nem volt bátorsága arra, hogy kimondja: »Mi ez, ha nem a kommunista rezsim legszégyenletesebb elismerése?«" Bahr keserű szavai némi túlzással megfelelnek a valóságnak. A nyugat-berlini határőrségnek kiadott utasítás úgy szól, hogy csak akkor viszonozhatják a tüzet a menekülők védelmében, ha a keletnémetek nyugat-berlini területet vesznek célba és veszélyeztetik az ott tartózkodók életét. Mire a határőrök eldöntik, hogy szabad-e lőniük vagy nem, többnyire már késő.

Willy Brandtnak ilyen körülmények között döntenie kellett, hogy a városparancsnokokat támogatja a berliniekkel szemben, vagy a berlinieket a városparancsnokokkal szemben. A változás Brandt magatartásában fokozatosan, két év alatt következett be, elválaszthatatlanul attól a folyamattól, ahogy a neve egyre ismertebbé vált a világon, és ahogy egyre inkább

kiábrándult a nyugati szövetségesekből. Luicius Clay, az amerikai elnök berlini különmegbízottja hívta fel a figyelmemet arra a lehetetlen helyzetre, hogy Brandtnak, aki Berlin kormányzó főpolgármestere, kancellárjelölt, az egyik legnagyobb politikai párt vezetője és világjáró politikus, és akit külföldön államfőnek kijáró külsőségek között fogadnak, Berlinbe hazatérve az asztal végénél ülve kellett jelentést tennie a három várospparancsnoknak. A fal megépítése utáni évben Brandt és a szenátus egyre inkább a saját kezébe vette a dolgok irányítását. A szenátus és a városparancsnokok közötti konzultációkat igyekeztek a minimálisra csökkenteni és hasonló okokból a nyugatnémet kormány berlini képviselőivel való tárgyalásokat is. Vagy addig halogatták ezeket a megbeszéléseket, amíg a téma publikussá vált és így a tárgyalópartnernek az esetleges vétót a nyilvánosság előtt is vállalnia kellett. Egon Bahr így fogalmazta ezt meg: „Természetesen konzultálunk a szövetségesekkel minden kérdésben – amennyiben úgy véljük, hogy a helyzet megérett a konzultációra." Ilyen körülmények között se a városparancsnokok, se a bonni kormány képviselői nem tudták előre, hogy fog dönteni Brandt a karácsonyi Passierschein-ügyben. Brandt tulajdonképpen kész tények elé állította a szövetségeseket és a nyugatnémet kormányt. A kezdeményezés a németkérdésben a berlini szociáldemokraták kezébe ment át.

1963 decemberében felkereste Fuchsot a befejezés előtt álló alagútban a szenátus megbízottja, és felszólította, hogy január 5-ig ne használják az alagutat, mert ez megzavarná a nyugat-berliniek karácsonyi rokonlátogatását. Fuchs később úgy adta elő a történteket, hogy megfenyegették: ki fogják utasítani Berlinből és az alagutat is betemetik, ha nem hajlandó engedelmeskedni. Fuchs szerint a szenátus beavatkozása csaknem meghiúsította az egész vállalkozást. Az alagutat ugyanis úgy tervezték, hogy egy szénkereskedés udvarára nyíljon Kelet-Berlinben, ahol a karácsonyi időszakban senki sem jár, és az akció január 5-e utánra való halasztása megsokszorozta a lebukás veszélyét. Mivel Fuchs végül is engedni kényszerült, a tervezett hatvan ember közül csak hármat

sikerült átjuttatnia Nyugatra, mielőtt a kommunisták felfedezték az alagutat. Fuchs tiltakozott, arra hivatkozva, hogy a szenátus ezen beavatkozása nem egyéb, mint a menedékjog megsértése. Tény, hogy a négyhatalmi statútum, valamint a város alkotmánya valóban garantálja a szabad mozgás jogát Nagy-Berlinen belül, amivel a Passierschein-egyezményt nehezen lehetett összeegyeztetni. A keletnémet rendszer számára ez az egyezmény volt az első lépés céljának, a falnak mint törvényes államhatárnak az elismertetésére.

Az 1963-as, majd a többi Passierschein-egyezmény jogi következményeinél mindazonáltal lényegesebb az a pszichológiai hatás, amit kiváltott, mindenekelőtt a város ifjúságából, mivel a megoldás példa- és modellértékű volt számukra az adott berlini helyzetben. 1965-ben a hatóságok nem kis aggodalommal konstatálták a baloldali és kifejezetten kommunista befolyás növekedését a nyugat-berlini Szabad Egyetem diákszervezeteiben. Ebben nagy része volt annak, hogy a fal megépítése óta jelentősen csökkent a keletnémet hallgatók száma – 4 év alatt 40 százalékról 8 százalékra –, és nagymértékben növekedett a Nyugat-Németországból érkező hallgatók száma, akik azért jöttek és jönnek Berlinbe, hogy ne kelljen katonáskodniuk. (Nyugat-Berlinben nincs kötelező katonai szolgálat.) A legfőbb ok azonban az ismételten megújított Passierschein-egyezmény volt, ennek szelleme ugyanis ellentmondott a totalitárizmus elleni lázadás gondolatának, amely a Szabad Egyetemet létrehozta. Ha a polgármester és a szenátus a kommunistákkal való egyezkedést mint a „kis lépések politikáját" a hivatalos program rangjára emelte, akkor a közhivatalnokok és társadalmi szervezetek sem tehetnek egyebet – ezzel próbálták magyarázni a baloldali térnyerést. A társadalmi háttér mindenesetre kevés indíttatást adott a kommunista terjeszkedéssel szembeni ellenállásra.

A szenátus célja az volt, hogy ellenőrzése alá vonja a szervezett menekülési kísérleteket, és ebben a törekvésében komoly erkölcsi támogatást jelentett az az általános felháborodás, amely Fuchs „Alagút 57" nevű akciójának végkifejletét kísérte. Az alagút 1964 októberében készült el, nem sokkal az

NDK megalapításának 15. évfordulója előtt, és 57 személyt sikerült rajta keresztül Nyugatra menekíteni, mielőtt a keletnémet rendőrség felfedezte. A felfedezést követő lövöldözésben az egyik rendőr meghalt. A „nyugat-berlini gyikosok és gengszterek által megölt" rendőrt a keletnémet állam saját halottjának tekintette, és dísztemetést rendeztek a tiszteletére. Az évfordulóra tervezett ünnepségek is ennek az eseménynek a jegyében zajlottak le. Az „Alagút 57" incidens megítélésében nagy szerepet játszottak az eseményt követő pénzügyi tranzakciók. Három német újságíró közvetítésével a legnagyobb német képeslap, a *Der Stern* szerződést kötött Fuchs csapatával, amelyben 5000 dollárért megvették tőlük a történet közlésének kizárólagos jogát. Az összeg háromnegyed részét előleg formájában kifizették, az utolsó negyed kifizetésére azonban már nem került sor, mert a lap szerkesztői a rendőr halálával kapcsolatos negatív reakciók következtében elálltak a történet közlésétől. Franciaországban a *Paris Match* vette meg a közlés jogát 2000 dollárért, az Egyesült Államokban a *Life* 4000 dollárért, Angliában a *London Daily Mail* 1400 dollárért. Az Associated Press és a United Press International 370 dollárt fizetett darabonként az alagútban kúszó menekültekről készülő fényképekért. Végül Fuchsnak az az embere, aki a fegyverét használta, Fuchs és a többiek tiltakozása ellenére újra eladta a történetet a *Stern* riválisának, a *Quick*-nek, „Lelőttem egy kommunista rendőrt" címmel. Ennek következménye egy visszataszító pereskedés lett a két lap között a közlési jog állítólagos megsértéséről.

A közvélemény botrányos kapzsiságnak minősítette mindezt, és a felháborodás célpontjai elsősorban nem az újságírók voltak – akik közvetítőként ugyancsak jól jártak –, hanem az alagútások és a „nyerészkedő menekülésszervezők" általában. Feltűnő hasonlóságot lehetett tapasztalni a kommunista keletnémet sajtó és egyes nyugati lapok hangneme között. A nyugat-berlini főügyész előre meg nem fontolt szándékkal elkövetett emberölés vádjával nyomozást rendelt el „ismeretlen tettes" ellen. Mindez együttérzést keltett a meggyilkolt

keletnémet rendőr iránt, két nyugatnémet sajtóorgánum pedig – a stuttgarti *Die Zeitung* és a hamburgi *Die Zeit* – fegyveres banditáknak nevezte az alagútásokat. Az ilyen és hasonló vádak heves vitákat váltottak ki a fal jogi természetét illetően. A vitázó felek a végén többnyire abban egyeztek meg, hogy a senki földjén álló fal két különböző, egymással szemben álló politikai és jogi rendszert választ el egymástól. Ez a szembenállás a menekültek esetében a legkirívóbb, akik a keletnémet törvények értelmében nem menekültek, hanem „disszidensek". 1957-ben az NDK-ban a tiltott határátlépés kísérletét, amely eddig szabálysértésnek számított, és az elkövetőt többnyire csak figyelmeztetésben részesítették, törvénysértésnek minősítették át, amiért maximálisan hároméves börtönbüntetés szabható ki. Aki először próbálkozik vele, általában tizennyolc hónapot kap. Ugyanakkor annak, aki segítséget nyújt a menekülőnek, akár tíz évvel is számolnia kell. A kommunisták azzal próbálják indokolni ezeket az intézkedéseket, hogy a menekülők köztörvényes bűnözők, akik a disszidálással a felelősségre vonás alól próbálnak meg kibújni. Ellenkező irányban nincsenek „menekülők", mert a Szövetségi Köztársaság nem tiltja polgárainak, hogy Kelet-Németországban telepedjenek le, sőt törvényben mondja ki, hogy az állampolgárokat nem lehet „megfosztani a szabadságuktól", amibe a lakóhely megválasztásának szabadsága is beletartozik.

Számtalan példát lehet felhozni a menekültekre vonatkozó keletnémet és nyugatnémet törvények közötti különbségek illusztrálására. 1965 októberében egy fiatal keletnémet nő potyautasként elrejtőzött egy keletnémet uszályhajón, és amikor a hajó nyugat-berlini területre ért, beleugrott a vízbe, bár az uszályhajó kapitánya, a felesége és a vontatóhajó kapitánya megpróbálták erőszakkal visszatartani. A nyugat-berlini rendőrség mind a három hajóst őrizetbe vette, arra hivatkozva, hogy „meg akarták fosztani szabadságától" a potyautast, de hamarosan elengedték őket, mert nyilvánvaló volt, ha nem próbálják meg visszatartani a „disszidálni" szándékozót, Kelet-Németországban bűnpártolás vádjával vonják őket

felelősségre. Nehéz elképzelni ennél tökéletesebb dilemmát. 1971 októberében egy keletnémet hajóról, amely rövid időre kikötött Hamburgban, az egyik utas kiugrott a partra. A kapitány nem engedte meg, hogy a felesége és a gyereke utána menjen. A férfi értesítette a kikötői rendőrséget, akik átvizsgálták a hajót, és magukkal vitték az asszonyt és a gyereket. A hajó legénysége volt olyan bölcs, hogy nem tanúsított ellenállást. Ezekben és más hasonló esetekben azt, ami Nyugaton hőstettnek számított, Keleten bűntényként kezelték és viszont.

A falról szóló viták végkövetkeztetése mindazonáltal rendszerint az erőszak elítélése volt, bármely ügy érdekében alkalmazzák is. Ez pedig inkább a menekülésszervezők elmarasztalását jelentette, akik átvitt és szó szerinti értelemben aláásták a status quót, szükség esetén erőszakot alkalmazva, mint a keletnémet határőrökét, akik védelmezték a status quót, szükség esetén erőszakot alkalmazva. Az Alagút 57 esetében bizonyíték hiányában le kellett állítani a határőr halálával kapcsolatos vizsgálatot: a keletnémetek a szokásos gyakorlattól eltérően nem adták ki a nyugat-berlini igazságügyi hatóságoknak a boncolási jegyzőkönyvet. Ez annak a gyanúját vetette fel, hogy az áldozatot saját társai lőtték le véletlenül hátulról, nem pedig Fuchs emberei.

A legtöbbet hangoztatott vád, ami az alagútásókat érte, az volt, hogy hatalmas összegeket préseltek ki a menekülőkből, állítólag fejenként 1500–2000 dollárt. A *Die Zeitung* állítása szerint az Alagút 57 legalább 80 000 dollárt jövedelmezett Fuchsnak. Az ilyen és hasonló vádakat mind Fuchs, mind munkatársai kategorikusan cáfolták, az Alagút 57 menekültjei pedig írásbeli nyilatkozatot tettek, hogy senki nem kért tőlük pénzt, és ők nem is adtak senkinek. Fuchs sajtópert indított mind a *Die Zeitung*, mind a *Die Zeit* ellen, és az utóbbi félig-meddig vissza is vonta az állításait. Végül Fuchs az ügyvédje rábeszélésére abbahagyta a pereskedést, mert pénze sem volt rá és nem is érdekelt már senkit az egész. A *Die Zeitung* egy nemrég alapított komolytalan lapocska volt, amely hamarosan megszűnt. Ettől kezdve a nyugat-berlini

rendőrség figyeltette Fuchsot, és a szövetségesek rosszallására hivatkozva többnyire megakadályozta abban, hogy új akcióba kezdjen. Mégis sikerült neki kimenteni egy fiatalembert egy temetőn keresztül, amely közvetlenül a fal mellett van. A fiatalember engedélyt szerzett arra, hogy felkeresse egy nem létező hozzátartozója sírját, és az volt a terv, hogy Fuchs egy külön e célra bérelt daruval átemeli a falon. A nyugat-berlini rendőrség azonban az utolsó pillanatban eltávolíttatta a darut, mondván, hogy a szerkezet jelenléte a fal közelben sérti a közlekedési szabályokat. Fuchs végül egy teherautóval és egy létrával oldotta meg a problémát, magát a falat használva támaszként – nemhiába hívták Fuchsnak (róka). Az egész művelet mindössze tíz másodpercig tartott. A *Der Stern* fotóriportere és egy tévéstáb felvételeket készített az eseményről. Három év alatt Fuchs mintegy százötven menekülőt vitt át Nyugatra, több alagutat ásott, három ezek közül használhatónak bizonyult, és számos kisebb vállalkozást bonyolított le, amelyekben egy vagy két ember menekülését szervezte meg.

Fuchs régi vágású szociáldemokrata volt, az Ernst Reuter-i irányvonal híve, és az egykori nyugat-berlini polgármesterhez hasonlóan Berlint a Nyugat elválaszthatatlan részének, a „kommunista bálnába döfött szigonynak" tekintette. Eredeti foglalkozását tekintve rézmetsző, természetét tekintve agitátor volt, és megszállott igyekezettel arra törekedett, hogy a berlini fal a német politikai élet meghatározó tényezőjévé váljon. A fal kijátszására szolgáló manővereiben bámulatos rögtönzőkészségről tett tanúbizonyságot. Arról a három méter mély és öt méter széles betonárokról, amelyet a kommunisták 1965-ben kezdtek építeni Nyugat-Berlin körül, és 1970-ben készültek el vele, úgy vélekedett, hogy az egész olyan ostobaság, mint a Maginot-vonal. „Minél inkább komplikálják a falat, annál több lehetőséget kínál az átjutásra" – mondta. Ez természetesen inkább politikai jellegű kijelentés volt, amely a menekülőknek nyújtott segítség fokozását és végső soron a reuteri antikommunista keresztes hadjárathoz való visszatérést tételezte fel. Fuchs menekülés-

szervezői pályafutása már jóval a Nyugat-Berlin körüli betonárok befejezése előtt véget ért. Jelenleg gyógyszertár-tulajdonos Nyugat-Berlinben, de megadatott neki, hogy learassa a dicsőség babérait. Egy hónappal az Alagút 57 befejezése után a Német–Olasz Baráti Társaság feleségével együtt meghívta előadó körútra Olaszországba, ahol hősként ünnepelték. Egy év múlva megismételte ezt az utazást, amelynek költségeit a bonni Szövetségi Sajtóiroda viselte a kereszténydemokrata kormány jóváhagyásával. Hangsúlyoznunk kell, hogy Fuchsnak és csapatának a legfőbb támogatói a berlini konzervatívok voltak: az Alagút 57 akció költségeit 2/3 részben a Berlinben ellenzékben lévő CDU fedezte, a kormányzó SDP-től nem kaptak semmit. Fuchs szenvedélyesen hajtogatta, hogy a németek nem viselhetik el olyan passzív megadással a kommunista zsarnokságot, mint ahogy tették ezt a nácizmus idején. „Apáink intő példája arra figyelmeztet bennünket, hogy nem követhetjük el ugyanazt a hibát, mint ők" – mondta. A baloldal másként ítélte meg a helyzetet. Azt a Peter Fechtert, akit 1962-ben menekülés közben lelőttek a kommunisták, és a fal tövében levő senki földjén elvérzett – az ő halála váltotta ki az első Amerika-ellenes tüntetéseket Nyugat-Berlinben –, egy nyugat-berlini kabaréban neonáci mártírnak nevezték, mert, úgymond, „nacionalista fétist" csináltak belőle.

A fal fokozott lehetőséget teremtett a keletnémet rezsim (és a Szovjetunió) számára a nyugat-berlini szenátus és a nyugatnémet kormány zsarolására, hiszen egy város a civilizáció által létrehozott legbonyolultabb szervezettségű szociológiai egység, amelynek megosztása sokkal súlyosabb következményekkel jár, mint egy ország megosztása. A németeknek mind a kettőt el kellett viselniük. A fal kikényszerítette a Passierschein-egyezményt, az egyezmény pedig egyfajta kvázilegitimitást kölcsönzött a falnak, ami egyeseket arra ösztönzött, hogy fogadják el a kialakult helyzetet, másokat viszont lázadásra indított. Ez megosztotta Nyugat-Berlinben és Nyugat-Németországban mind a politikát, mind a közvéleményt, szélsőséges ellentéteket provokálva a két tábor között. A falnál foganatosított biztonsági intézkedések következtében az áthatolási kísérletek szükségszerűen fegyveres akciókká váltak. Ezzel szemben állt az a berlini szenátus által képviselt szemléletmód, amely elfogadta a fal létezését és a szabályokban rögzített és ellenőrzött közlekedést a város két része között. A keletnémet rezsim (és a Szovjetunió) megpróbálta kijátszani egymás ellen a kétféle nyugati reakciót, és közben különböző politikai, gazdasági, sőt diplomáciai előnyöket kicsikarni a politikai foglyok szabadon bocsátásáért. Így például 1965-ben két svájci állampolgárságú személy szabadonbocsátásáért azt követelték cserébe,[1] hogy Kelet-Németország részt vehessen Genfben a tervezett atomsorompó-egyezményt előkészítő tárgyalásokon.

A politikai foglyok pénzzel való kiváltásának gyakorlata 1958-ban kezdődött, a bonni össznémetügyi minisztérium ekkor 10 000 dollárt fizetett a foglyokért fejenként, amit különböző élvezeti cikkekben (kávé, csokoládé, dohány stb.) rótt le. A fal megépítése után hirtelen megnőtt a kiváltott foglyok száma. A keletnémet kormány ragaszkodott hozzá és ismételten ígéretet is kapott rá Erich Mende alkancellár és össznémetügyi minisztertől, hogy a tranzakciót Bonn titokban tartja. Mende egyébként szakított a megszokott gyakorlattal és személyesen tárgyalt a kelet-berlini rezsim képviselőjével. A berlini *Tagesspiegel* indiszkréciója folytán 1964 októberében mégis kitudódott az ügy, amikor a keletnémetek a nagy hírveréssel beharangozott amnesztia keretében az eddigieket is meghaladó volumenű üzletet akartak kötni Bonnal. Az amnesztia 10 000 bebörtönzött embert érintett, akiknek a munkaerejére és szaktudására a rendszernek égetően szüksége volt. Ezekről a tranzakciókról persze már régebben is tudtak az újságírók, maguktól a kiváltott foglyoktól, jóllehet mind Keleten, mind Nyugaton a lelkükre kötötték, hogy ha fecsegnek, ezzel volt fogolytársaik sorsát pecsételik meg. Hetvenötmillió dollár körül lehet az az összeg, amelyet a bonni kormány ilyen célra fordított. Arra vonatkozólag nincs adat, hogy mennyi pénzért váltottak ki keletnémet foglyokat különböző emberbaráti szervezetek és magánszemélyek.

Hogy mik voltak a két fél indítékai ebben az üzletben, arról külön tanulmányt lehetne írni. A keletnémet rendszer számára gazdasági és politikai előnyökkel járt, enyhítette a börtönök zsúfoltságát, és szélesítette a Szövetségi Köztársasággal való hivatalos kapcsolatok skáláját. A Szövetségi Köztársaságban a humanitárius megfontolások állnak az első helyen az indítóokok között, egyfajta újgazdag bűntudat („Olyan sok a pénzünk, mi jobbra költhetnénk?"), továbbá az a számítás, hogy a foglyok pénzért történő kiárusítása diszkreditálja a kommunistákat szimpatizánsaik előtt. Ennél elvontabb megfontolás a „nemzeti szempont", az a meggyőződés, hogy a humanitárius célok megvalósítására létrejött kapcsolatok szolgálhatják legjobban az újraegyesítés ügyét.

A tranzakciók lebonyolításának az a menetrendje, hogy mindkét oldalon készítenek egy listát, az egyik listán azoknak a neve áll, akiket a nyugatiak ki szeretnének váltani, a másikon azoké, akiket a keletiek hajlandók kiadni, majd a két listát egyeztetik, de ez az egyeztetett lista nem végleges. A keletiek soha nem tartják magukra nézve kötelezőnek. Gyakran előfordul az is, hogy rosszul választják ki a „szabadon engedhető" foglyokat. Az egyik megbízhatónak ítélt fogoly eladta a történetét a *Die Zeit*-nek. A keletnémet külügyminisztérium egyik hivatalnokát megbízták, hogy vizsgálja ki azt a panaszt, amely szerint a bautzeni börtönben bírói ítélet nélkül tartanak fogva embereket. A hivatalnok megállapította, hogy valóban így van, mire őt is lefogták és (bírói ítélet nélkül) tizennégy évet raboskodott Bautzenban A barátaik és rokonaik szabadon engedését követelőket azzal a fenyegetéssel hallgattatják el, hogy akkor mások kapnak súlyosabb ítéletet. Nyilvánvaló, hogy az NDK bíróságai azért hoznak kemény ítéleteket, mert így nagyobb váltságdíjat lehet követelni. A hivatalos és nem hivatalos jótékonykodók pedig összeszorított foggal fizetnek. Figyelemre méltó hatással van a tranzakció azokra, akiknek szabadulásuk után az NDK-ban kell maradniuk. Ezek az emberek barátaikkal, ismerőseikkel együtt elfogadják, hogy a rendszer olyan, amilyen. A pénzért visszanyert szabadság viszont rádöbbenti őket arra, hogy a rendszer a sa-

ját elveit sem veszi komolyan, ami a legtöbb esetben újra dühödt ellenérzést vált ki belőlük. Hogyan alacsonyodhat odáig egy ideológiai alapon álló rendszer, hogy pénzért áruljon politikai foglyokat? Van rá ideológiai magyarázat: az egész kapitalista világ velejéig rothadt, a pénzük bűzlik a hozzá tapadt mocsoktól, el kell tehát venni tőlük. Hogy szükség is van rá, erről hallgat az ideológia.

A Nyugatra való kijutás egyetlen viszonylag biztos módja a Kelet-Németországba látogatók útlevelének megszerzése, sorsára hagyva az áldozatot. A keletnémet hatóságoknak ilyenkor nehéz eldönteni, hogy valóban áldozatról van-e szó, vagy pedig az útlevél nélkül maradt személy összejátszott a „megszerzővel". 1965-ben 155 olyan németet és külföldit (többnyire egyetemi hallgatókat) tartottak fogva Kelet-Németországban, akiket azzal gyanúsítottak, hogy szándékosan „vesztették el" útlevelüket. A legbizarrabb ilyen történet, amelyet hallottam, a következő: egy fiatal keletnémet menekült Hamburgban telepedett le, és udvarolni kezdett egy ifjú hölgynek, akit eljegyzett, majd rábeszélte, hogy látogassanak el együtt Kelet-Berlinbe. Ott valamilyen ürüggyel elkérte a lány útlevelét, majd eltűnt, és a Kelet-Németországban hagyott feleségét vitte vissza a határon a „menyasszony" útlevélével. Előzőleg két hónapig válogatott, amíg sikerült olyan nőt találnia, aki eléggé hasonlított a feleségéhez. Az ügy bírósági tárgyalásán az is kiderült, hogy az áldozat immár a második, gondosabban kiválasztott jelölt volt. Egy másik lánynyal már hónapokkal előbb járt Kelet-Berlinben, de aztán rájött, hogy ennek más színű a szeme, mint a feleségének. Így visszavitte Hamburgba, szakított vele, és újra kezdte a keresést.

17 / IGEN, DE MELYIK NÉMETEK?

Az Egyesült Államok külügyminisztériumában húsz évvel ezelőtt kiagyaltak egy bon-mot-t, amit azóta is ismételgetnek: „Nem lehetünk németebbek a németeknél." Az igazság ezzel szemben az, hogy mi, a németek protektorai nem lehetünk kevésbé németek, mint a németek, mert a németek nem németek. Nekünk kell annak lennünk helyettük. 1961-ben, amikor a fal megépült, egy Németországról szóló könyvön dolgoztam. A könyvet nem fejeztem be, mert a fal túlhaladottá tette a koncepciómat, de a bevezető szavak nem vesztették el aktualitásukat:

A németkérdést az teszi különösen bonyolulttá, hogy Németország nem létezik. Németország nincs. Nincs „Németország". Nincsenek „Németországok" sem. Van egy Német Szövetségi Köztársaság, amely az amerikai, angol és francia megszállási övezet egyesítéséből jött létre, van egy szovjet megszállási övezet, amit a kommunisták Német Demokratikus Köztársaságnak neveznek, van egy Nagy-Berlinnek nevezett területi egység, amely a kimúlóban lévő négyhatalmi statútum kreatúrája, van egy Nyugat-Berlin és van egy Kelet-Berlin nevű város.

A Harmadik Birodalom a Dönitz-kormány eltávolításával 1945. május 23-án megszűnt létezni. Azóta nincs német kormány. Ez közismert tény, és annak, hogy Németország már tizenhat éve nem létezik, szerteágazó következményei vannak. A Harmadik Birodalom emléke, vagy inkább a Harmadik Birodalomról a köztudatban kialakult kép továbbélése azt a tévhitet kelti, hogy továbbra is van Németország, és ez számos félreértést, túlzó és torz elképzelést eredményezett, elhomályosítva a tényt, hogy légüres tér tátong Európa közepén.

Amikor ezeket a sorokat írtam, nem voltam még tudatában annak, hogy Németország valójában soha nem létezett, kivéve (legyünk méltányosak még Adolffal is) a Harmadik Birodalom fantazmagóriáját.

A „németek" évszázadok óta belső diaszpórában élnek, szellemi emigrációt alkotnak a politikai (és kulturális) egység hiánya következtében. A „nemzeti" léttől való megfosztottság Izráel fiaihoz hasonlóan az álmodozásra való hajlamot erősítette bennük és nem a valóságérzéket. „A vallás legmagasabb rendű formája – írja Ernst Arndt – a szenvedélyes hazaszeretet, amely erősebb a törvényhez, az uralkodóhoz, az apához, az anyához és a gyermekhez való ragaszkodásnál." Ezt akár egy ószövetségi próféta is mondhatta volna, vélik sokan, jó okkal. Novalis a németeket a rómaiakhoz hasonlítja – amit egyébként John F. Kennedy is megtett 1963-ban Berlinben. „A rómaiak ösztönös politikai érzéke és univerzalizmusa a német nép sajátja is" – írja Novalis. Még ennél is többet mond az Izráel népével, a választott néppel való összehasonlítás, akiket az Ószövetség szent könyvei szerint Isten irányít, vezet és terelget az üdvösség felé, példaként állítva őket más népek elé. A zsidók kiválasztottságtudatát ritkán szokták holmi romantikus álmodozásnak tekinteni. Ugyanúgy olcsó megoldás volna ezzel elintézni a német-római császárok hivatástudatát, amely szerint Krisztus képviseletében őrzik a nyugati világ rendjét. Az az állítás, hogy a Rómában megkoronázott német császárok szent küldetésüket nem kívánták hatalompolitikai célokra felhasználni, nem állja meg a helyét. A Szent Római Birodalom császárainak egyik legfontosabb címe: Mehrer des Reichs (a birodalom gyarapítója). Valószínűtlen, hogy ezt csak lelki értékekre és nem a földi javakra értették. A német-római császárok nagyon is törekedtek a birodalom anyagi javainak gyarapítására, többnyire (jóllehet nem kizárólag) hatalompolitikai eszközökkel. A romantika akkor lépett színre, amikor ezek a törekvések kudarcot vallottak (szándékosan nem beszélek „német romantikáról", mert a romantika nem német találmány). „Németország – folytatja Novalis –, lassan, de biztosan haladva előre megelőzi a többi európai népet. Míg mások háborúskodnak, pártoskodnak, üzletelnek, a német minden igyekezetével egy magasabb rendű kultúra elsajátítására törekszik, és nem kétséges, hogy az idő múlásával egyre nagyobb fölényre fog szert

tenni a többiekkel szemben." Akárcsak a zsidóknál, a szellemi felsőbbrendűség igénye a németeknél is abból ered, hogy nem sikerült érvényt szerezniük materiális és politikai jellegű igényeiknek. A remény „glóriával övezett légvárai" lépték a „valóság agyagkunyhói" helyébe. Minél nagyobb lett a különbség a kettő között, annál elszántabban ragaszkodtak a németek a sacrum imperium, a Szent Birodalom irreális álmához. Ez az ellentmondás tartotta (és tartja) életben az illúziót, nem pedig az egységes nemzettudat kialakításának eredendően reménytelen kísérlete. A német törzseket soha nem sikerült egyesíteni, és valójában nem is akartak egyesülni. Kicsinyes regionalizmusuk (németül „lokálpatriotizmusnak" mondják) az univerzalizmus, a kozmopolitizmus iránti ösztönös vággyal (Drang) párosul. „Wagner gondolatai – mondja Nietzsche – túlmutatnak a németségen (sind überdeutsch), művészete nem egyik vagy másik nemzethez szól, hanem az egész emberiséghez." Ha tehát túlmutat a németségen, akkor több annál, mint német.

Napóleon nem tudta, mit tesz, amikor szétrombolta a Német-római Birodalmat, hiszen a német probléma európai dimenziói csak ekkor kezdtek körvonalazódni. A sacrum imperium csaknem ezer éven keresztül volt Európa összetartó ereje. Amikor Napóleon kettéválasztotta Németországot, a Rajna-vidéket Európa nyugati részéhez, Poroszországot és Ausztriát pedig Kelet-Európához sorolva, ez hatvan évvel később például szolgált az Észak és Dél, a Poroszország és Ausztria közötti választóvonal meghúzására. (Hasonlóan ahhoz, ahogy a protestáns Észak és a katolikus Dél elkülönült egymástól a harmincéves háború után, ami megnyitotta az utat a francia invázió előtt, és Németország százötven kilométerrel visszaszorult a Rajna nyugati partján. Franciaországnak minden francia–német konfliktus esetén akadt német szövetségese.) A birodalom szétrombolása a birodalom nélkül maradt alattvalókra irányította a figyelmet: a németekre. Amikor a szövetséges hatalmak a bécsi kongresszuson megpróbálták összeilleszteni a széthullott birodalom darabjait, szembesülniük kellett az Arndt által felvetett kérdéssel:

„mi a német haza?" Metternich hajlandó volt elismerni, hogy Itália földrajzi valóság, azt azonban, hogy „német nép" (hát még azt, hogy „Németország"!) csupán elvont fogalomnak tekintette. Nem az egységet, hanem a különbözőséget tartotta jellemzőnek a németekre, egyrészt a természetükből, másrészt a történelmükből adódóan. „A németek patriotizmusának több összetevője van – írta. – A közös hazában, amióta csak létezik, különböző etnikumok élnek. A provinciális patriotizmus áll a legközelebb a német polgár szívéhez. Ezt szívja magába már az anyatejjel, és harminc generáció példája arra tanítja, hogy ez a legtermészetesebb, legemberibb magatartás, mert a brandenburgiak, az osztrákok, a bajorok és a hesseniek ugyanakkor németek is." De a bajor nem akar osztrák, az osztrák nem akar porosz, a bajor nem akar württembergi lenni, és egyetlen német sem vágyik arra, hogy porosz legyen, ha csak nem az, teszi hozzá Metternich.

1789, a francia forradalom éve jelentette a vég kezdetét a Német-római Birodalom számára. A birodalom ekkor 1789 önálló politikai és adminisztratív egységből állt, amelyek közül valamennyi „reichsunmittelbar" (közvetlenül a birodalomnak alárendelt) volt, ami gyakorlatilag függetlenséget jelentett. A birodalom helyébe lépő Német Szövetség ugyanolyan tarkabarka képet nyújtott, mint elődе. Az osztrák császárság és a porosz királyság mellett négy kisebb királyság tartozott hozzá: Bajorország, Szászország, Hannover és Württemberg, a hesseni választófejedelemség, a következő nagyhercegségek: Baden, Hessen-Darmstadt, Luxemburg, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Sachsen-Weimar-Eisenach és Oldenburg, a következő hercegségek: Holstein-Lauenberg, Braunschweig, Nassau, Sachsen-Gotha-Altenburg, Sachsen-Coburg-Saalfeld, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Hildburghausen, Anhalt-Dessau, Anhalt-Bernburg és Anhalt-Köten, egy sor fejedelemség: Schwarzburg-Sondershausen, Schwarzburg-Rudolstadt, Hohenzollern-Hechingen, Hohenzollern-Sigmaringen, Lichtenstein, Waldeck, Reuss-Greiz, Reuss-Schleiz, Reuss-Ebersdorf, Reuss-Lobenstein, Lippe és Schaumburg-Lippe, egy tartománygróf-

ság: Homburg, valamint Hamburg, Bréma, Lübeck és Frankfurt mint „reichsunmittelbar" városok. A Szent Német-római Birodalom központi szerepet játszott Európában, összetartotta a földrész népeinek közösségét, jóllehet ők ezt nem méltányolták. A szomszédok már a birodalom felbomlása előtt is beavatkoztak Németország ügyeibe, és saját érdekeik védelme címén különleges jogokat igényeltek maguknak. Heinrich von Treitschke szerint Európa minden uralkodója valamilyen formában érdekelt volt a német birodalom ügyeiben, vagy mint a birodalmi gyűlés tagja, vagy úgy, hogy garanciát vállalt a császár által kötött békeszerződésekben foglaltak betartásáért. Ugyanez volt a helyzet egy ideig a Német Szövetség területének nagy részén. 1837-ig az angol király egyidejűleg Hannover királya, a dán király 1864-ig Holstein és Lauenburg hercege, a holland király pedig 1866-ig Luxemburg nagyhercege is volt.

Még évszázadokkal azelőtt, hogy Napóleon szétrombolta a birodalmat és a Rajnai Szövetséggel igyekezett részben pótolni, a legtöbb Isten háta mögötti német hercegség és fejedelemség a maga mini Versailles-jával (és nem csak a Rajna két partján elterülők) rendszeresen segélypénzeket fogadott el a franciáktól. A legtöbb német „dinasztiát" generációkon keresztül politikai megfontolásokból anyagi támogatásban részesítették a franciák. A krónikus pénzhiányban szenvedő német fejedelmek nem tudtak volna meglenni enélkül, legalábbis nem tudtak volna olyan nagy lábon élni, mint ahogy ezt megszokták. A szomszédoknak érdekükben állt, hogy konzerválják Németországban a partikularizmust, amely egy Eldorádóvá, egy boldog Arábiává tette Németországot Európa közepén, olyan valósággá, amely 1789-ig gondosan ápolt és féltékenyen őrzött illúziókból állt. Ebben a birodalomban a legágrólszakadtabb hercegecske egyenrangú volt a leghatalmasabb királlyal, mind a kettő „reichsunmittelbar" volt, mind a két „szuverén" csak a császárnak tartozott engedelmességgel. A birodalom szuverén töredékek mozaikja volt az egység eszméjének mágnesterében. Ezen a statikus rendszeren belül Poroszország felemelkedése jelentette a leg-

nagyobb átrendeződést. A nagy választófejedelemnek nevezett Frigyes Vilmos egyesítette Brandenburgot és a porosz hercegséget. 1701-ben a fia királlyá koronáztatta magát, Nagy Frigyes pedig megszerezte Sziléziát és Szászországot. Nagy Frigyes erőszakosságát sok uralkodócska példának tekintette, a jó szándékú zsarnokság sajátos és groteszk formáit valósítva meg néhány száz holdnyi területen. Adóreformokat és különböző emberbaráti intézkedéseket próbáltak bevezetni, és közben elviselhetetlenné tették alattvalóik életét. Oettingen-Oettingenben például arra kötelezték a direktóriumot (kormányt), hogy közjegyzőileg hitelesített szakértői véleménnyel alátámasztott részletes jelentést készítsen a hercegségben található valamennyi kutyáról, s ennek tartalmaznia kellett „az eb nevét, fajtáját, alkalmazásának módját és küllemének leírását".

A függetlenségükre olyan sokat adó fejedelmek inkább hajlottak arra, hogy egy külföldi hatalmasság lába alá hajtsák a fejüket, mint hogy a közös német érdeknek vessék alá magukat. Nagyon kevésnek volt közülük igazi hadserege. Goethe leírja, hogy Károly Ágost szász-weimari-eisenachi hercegnek, 1815-től nagyhercegnek (az egyik legnagyobb hercegség urának) a „hadserege" összesen tizennégy huszárból állt, akiket küldöncként, segédtisztként, vadásztársként foglalkoztatott vagy közönséges cselédként dolgoztatott. A herceg krónikus pénzhiányban szenvedett, ennél többet nem engedhetett meg magának. A legtöbb német fejedelem patrónusra vagy legalábbis támogatóra szorult, és ott keresett magának ilyet, ahol tudott. Ugyanakkor meg kellett őriznie a függetlenség látszatát is, amit elsősorban a belügyekben való szuverén döntésekkel lehetett demonstrálni. Így fejlődtek ki a német fejedelmek zsarnoki hajlamai alattvalóikkal szemben, amivel a patrónusaik iránti szervilizmusukat kompenzálták. A patrónust csak a szolgálatába szegődött fejedelmecske külpolitikája érdekelte, a belső ügyekben szabad kezet adott neki. Egy német központi hatalomnak való alávetettség megkötötte volna a kezüket ilyen tekintetben is, és az uralkodói rang merő cím maradt volna számukra. A német hercegecskék és

fejedelmecskék, különösen azok, akik a birodalom peremén „uralkodtak”, könnyű zsákmánynak bizonyultak nagy hatalmú szomszédaiknak.

Treitschke nyilvánvaló tényt szögez le, amikor azt állítja, hogy Napóleon Németország-politikája csak méreteiben különbözött azoktól a II. Henrik uralkodásáig visszakövethető francia törekvésektől, amelyek célja a kis német államocskák feletti befolyás megszerzése volt. A külföldi uralom ugyanakkor sok helyütt jó emléket hagyott maga után. Düsseldorfban például mind a mai napig bizonyos nosztalgiával és tisztelettel emlegetik Napóleon legfiatalabb öccse, az öntelt és ostoba Jérôme, az egykori vesztfáliai király nevét. A hannoveriek még a múlt század végén is ragaszkodtak angol–német királyaik emlékéhez. Íme Julia Schraade, egy századfordulói szexbálvány érzelemkitörése, akinek tevékenysége nem merült ki a válogatás nélküli szerelmi kalandokban, hanem más németekhez hasonlóan verselt is, és hazafias „költeményei” a partikularista patriotizmus tipikus megnyilvánulásai:

Az istenük füstbe menjen!
Porosz rosszabb az orosznál!
Aki sújtott rendületlen,
Poroszt óv a porosztól már!

Nyughat, mindenben duskálhat,
Vaskancellár Poroszhonnak,
Nem kenyere a bűnbánat,
Hannovernek így csak rosszabb.

Bismarck ez a pokolfajzat:
Kínos csapás szerfölött!
Szájkosarat osztogathat,
Rajtunk rág s vígan böfög.*

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

Hannover angol kapcsolatai rendkívül fontos szerepet játszottak Németország történetében, különböző áttételeken keresztül befolyásolva a német ügyeket. Hogy Nagy Frigyes olyan lenézéssel és megvetéssel viseltetett a birodalom és „Németország” iránt – ellentétben apjával, a császár feltétlen hívével –, ez nagyrészt abból ered, hogy az angol király unokájának mondhatta magát: az anyja, a hannoveri dinasztiából származó Zsófia Dorottya, I. György angol király lánya volt. Mintegy tíz éven keresztül Frigyes Amália angol királyi hercegnő jegyese volt, a húgát pedig a walesi herceggel jegyezték el. Ennek a nagyra törő kettős házasságnak a tervét a császár ügynökei hiúsították meg (Grumkow, a porosz király főminisztere és Seckendorf, a berlini osztrák követ). Az osztrákok tisztában voltak vele, hogy mi a tét: ha létrejön és gyümölcsözőnek bizonyul ez a kettős családi kötelék, akkor a következő angol király félig porosz, a következő porosz király pedig félig angol lett volna. A két nagy protestáns királyságot összekötő szövevényes vérségi kapcsolatok, Frigyes genealógiája és vallásos meggyőződése nem sok jót ígért a birodalomnak.

Németország földrajzi kiszolgáltatottsága a külpolitikában, a római jog kifejezésével élve, emphyteusisszal („örökhaszonbérlettel”) párosult minden irányban. A Németországra jellemző soknemzetiségű emphyteusis sehol nem volt olyan szembeszökő, mint Poroszországban. A németek mellett lengyelek, szorbok (egy kisebb szláv törzs, akik a IX. században telepedtek meg mintegy nyolcvan kilométerre Berlintől délkeletre) éltek az egykori Poroszország területén, és több mint tízezer hugenotta, akik itt találtak menedéket a nantes-i ediktum visszavonása után. Néhány évvel később (1728-ban) több ezer salzburgi osztrák protestáns kapott engedélyt arra, hogy kivándoroljon Poroszországba. Hátsó-Pomerániában (az Odera torkolatától keletre eső terület) a földbirtokos nemesség többsége flamand eredetű volt, akik akkor telepedtek itt le, amikor a terület még önálló hercegség volt. Az etnikai keveredést nagyrészt a történelmi események idézték elő, elsősorban Lengyelország felosztása, de már

mintegy száz évvel korábban történt valami hasonló, csak ellenkező előjellel: Lengyelország osztotta fel az akkor még embrionális állapotban levő porosz hercegséget. Mindez egy meglehetősen zűrzavaros jogi helyzettel párosult. Az 1890-ben az egész birodalomban érvénybe lépő Polgári Törvénykönyvet megelőzően Nyugaton és részben Délen a Code Napoléon volt érvényben, Bajorországban az 1811-es osztrák törvénykódex, Szászországnak saját törvényrendszere volt, Pomerániában pedig bizonyos esetekben a svéd jog szerint ítélkeztek. De ezen túlmenően is sok kisebb terület és város rendelkezett saját jogrendszerrel.

Be kell vallanom, elfogult vagyok a poroszok javára. A germán-kelta vér keveredését a lengyellel mind a külső megjelenés, mind a lelkialkat szempontjából szerencsésnek tartom. A germánba oltott szláv a világ egyik legvonzóbb embertípusa. A genius locinak is – a Berlintől Kelet-Poroszországig húzódó síkságnak, a tavaknak, a fehéren csillogó nyírfáknak – jellemformáló ereje van. Az itt élő emberekre a pionírok üde nyersesége, fürge észjárása, humora és a sík táj által inspirált széles látókör jellemző. „Minél keletebbre mész – mondta Flemming gróf –, annál nagyobbak a pálinkás poharak és annál kisebbek a mosdótálak. Ha elérsz oda, ahol a kettő megközelítőleg azonos méretű, akkor helyben vagy, ez az én hazám." A keletporoszok szeretnek jókat enni, jókat inni és a hivatalos ünnepek mellett a sok születésnap is jó alkalom erre. Sok volt annak idején a születésnap, mert Kelet-Poroszországban a nagy család járta. Nem volt ritka a tíz, de tizenkét gyermek sem. Kiváló alkalmat jelentettek az eszem-iszomra az egyházi ünnepek. Karácsony első napját a szűkebb családi körben, második napját a barátokkal, a harmadik napot pedig a távolabbi rokonság körében ünnepelték meg. A halottvirrasztás és a keresztelő ugyancsak evési és ivási alkalom volt. Bárhogy hal is meg valaki, mondják a keletporoszok, lett légyen öngyilkos, baleset, vagy aggkori végelgyengülés áldozata, a gyászolók által elfogyasztott alkohol hullámai vetik partra a túlvilágon. A keletporoszok nem így nevezik magukat, „mert igazából senki nem tudja, mit jelent

az, hogy keletporosz". Inkább mazuriaknak, oberlandiaknak, königsbergieknek és samlandiaknak nevezik magukat. Ugyanez elmondható Kelet-Poroszországról is: senki nem tudja, mi az, hogy Kelet-Poroszország, de a „keletporoszok" legalább emlékeznek rá, hogy volt ilyen. A keletporoszok legfontosabb jellemzője, hogy nem a hazájukban élnek. Kelet-Poroszország egy fokozatosan halványuló látomás, a Német Lovagrend által követett délibáb. Ők, a német lovagok voltak a Szent Német-római Birodalom eszményeinek igazi letéteményesei, a vallásos buzgóság katonai vitézséggel párosult bennük. Egyik kezükben a Szentírást, a másikban a kardot tartották, fehér köpenyükön a fekete máltai rózsa azt jelezte, hogy ők a „kereszténység élcsapata", az „Ecclesia militans" lovagjai.

A német probléma a következő: mi az, amit Németországnak lehetett és lehet nevezni, és hogy alakul ez a jövőben? Németország soha nem volt nagyobb vagy kisebb, mint aminek lennie kellett, és mégis mindig kisebb volt vagy nagyobb. A „németség" mindig több volt, mint egy nemzet, ennélfogva mindig kevesebb is volt. Több nemzetből és törzsből tevődik össze, de az egész mindig kevesebb volt, mint az alkotóelemek összessége. A népvándorlás idején a ma germánnak nevezett törzseknek még közös nevük sem volt, de valami közös identitástudat mégiscsak élt azokban, akik a Krisztus utáni első századokban átkeltek a Rajna nyugati oldalára. Ezek azonban gyakran a germánok elől menekülő kelták vagy mások voltak. A második világháború előtt a német történészek hajlottak arra, hogy „keltának" nevezzék azokat, akik vereséget szenvedtek a rómaiaktól és „germánnak" azokat, akik legyőzték őket.

Az identitástudat kérdése mindig a német probléma legfőbb összetevője volt. A németekből hiányzik az igazi összetartozás érzése, évszázadokon keresztül gyakran álltak szemben egymással ellenségként. Ugyanolyan gyakran kötöttek szövetséget idegenekkel más németek ellen, mint más németekkel idegenek ellen. Mindig készen voltak arra, hogy más németek ellen harcoljanak. Soha nem egyesítették őket olyan

állam keretei között, mint amilyenek Európa klasszikus nemzetállamai. Valószínűleg Bismarcktól származik a legnagyobb hazugság, amely egy német száját elhagyta. A vaskancellár ugyanis „német néppé egyesített germán törzsekről" beszélt 1871-ben Versailles-ban, amikor kikiáltották a második birodalmat. A három, Európa nyugati része felé tartó germán törzs, a frankok, a szászok és a bajorok közül a frankok mentek a legmesszebb. Azok, akik túl gyorsan és túl messze mentek nyugati irányban, franciák lettek, akik déli irányban mentek túl messze, olaszok, akik pedig délnyugati irányban, spanyolok lettek. Néhány száz év elteltével a szászok és némely távoli rokonaik átkeltek a Csatornán, belőlük lettek az angolok. Akik az Alpok és az Északi-tenger között maradva csak lassan nyomultak előre a Rajnától nyugat és az Elbától kelet felé, azok lettek a németek – anélkül, hogy bárki elfogadható meghatározást adott volna a németség mibenlétéről és az Európában elfoglalt helyéről. A kérdés évszázadok óta foglalkoztatja a németeket, olyannyira, hogy versbe foglalva nem hivatalos himnuszként is éneklik: „Was ist des Deutschen Vaterland?"

A német hona merre vajon?
Porosz avagy sváb tájakon?
A Rajna, venyigéivel?
A Belt, hol sirály cikkan el?
Ó, nem, nem, nem!
A hon nagyobb kell legyen!

A német hona merre vajon?
Hatalmas föld, tágas vajon?
Ameddig zeng német ajak
Meg az Isten himnuszokat,
Mind az legyen,
Hős német, birtokod legyen!*

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

A németség földrajzi helyzetének meghatározásában hasonló nehézséget jelent az időbeliség: mikor volt a német leginkább német – a második világháború végén? A második világháború okait vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ezek az első világháborúban és annak következményeiben keresendők. Az első világháború okait vizsgálva... És lehetne folytatni Tacitusig meg a germán erdőkig.

Erdőkkel körülvéve, a németek rendkívül fogékonnyá váltak a környezetük iránt, és eleve hajlamosak a panteizmusra. Az erdők fenségesen ünnepélyes hangulata természetimádatra és az elemek titkairól és szimbolikus jelentőségükről való elmélkedésre csábít. A németek minden elemben természetfeletti lényeket láttak, par excellence természetimádók voltak, és azok ma is. Semmi sem tipikusabban „német", mint az áhítatos és fennkölt erdőkultusz.

A hatalmas és sűrű erdők a civilizáció behatolásával szemben is akadályt jelentettek, a civilizáció terjesztőinek mindenekelőtt az erdőket kellett felégetniük vagy kivágniuk. A történészek becslése szerint a Nílus és az Eufrátesz vidéke a neolitikumban legalább két fejlődési fokozattal megelőzte a mai Németország területét, ahol a civilizáció az erdők miatt csak lassan tudott tért hódítani.

Természetesen nem csak a germánok hitték azt, hogy minden fa Isten különleges alkotása. A fák kultusza általános volt az ókori Európában és később is. A szászok azonban úgy tekintettek az Yggdrasill nevű kőrisfára, mint a világ fenntartójára. Uppsalában, Svédország vallási központjában Sir James Frazer leírása szerint volt egy szent liget, ahol minden fát istenként tiszteltek. Hogy milyen komolyan vették a fák tiszteletét, erről a következőket olvashatjuk Frazernél: „A germán törvények szörnyű büntetésben részesítették azt, aki lehántotta egy élő fa kérgét. Kivágták a tettes köldökét és a fának a kéregtől megfosztott törzséhez szögezték, majd körbe-körbe hajszolták a szerencsétlent, úgy, hogy a belei rátekeredtek a fa törzsére. A büntetés célja nyilvánvalóan az volt, hogy az elpusztított élő kérget a bűnös élő testrészével pótolják. A törvény az életet az életért elvet követte: a fa életéért

a tettesnek a saját életével kellett fizetnie." 723-ban a hesseni Geismar nevű városban Szent Bonifác angol misszionárius saját kezével vágta ki a Donarnak, a mennydörgés germán istenének szentelt tölgyfát. A germánok keresztény hitre térítése kegyetlen és véres folyamat volt, különösen a szászoké, akik a legtovább ragaszkodtak ősi pogány hitükhöz. Nagy Károly csaknem harminc éven keresztül hadakozott velük. 782-ben négyezer-ötszáz szászt mészároltak le Verdun közelében egy nap. Több százezer pogány erdőlakót öltek meg a császár katonái, amíg a háború végleg befejeződött. Így a németek meglehetősen vegyes érzelmekkel viseltetnek Nagy Károly iránt. Őt tekintik az első német császárnak (Aachenban van eltemetve), az első keresztény uralkodónak, ugyanakkor Sachsenschlächternek (szászölőnek) is nevezik. Alemaniában skót és ír szerzetesek térítettek, Bajorországban frankok és néhány angol, közöttük Szent Bonifác, aki Németország védőszentje lett. Bonifác a Rajna-vidéken, Türingiában és Hessenben is térített, és a Frízföldön halt mártírhalált. A misszionáriusok nem azt tették, hogy a túlfűtött barbár fantázia találmányaként, egyszerűen nem létezőnek nyilvánították a régi törzsi isteneket, nem is integrálták őket a keresztény hagiográfiába, ami a hittérítők gyakran alkalmazott eljárása volt. A germán istenek nem voltak alkalmasak erre. A misszionáriusok létezőnek fogadták el őket és az ördög szerepét osztották ki rájuk. Ezáltal végrehajtották Németország első felosztását, amennyiben a német pszichét „Glaube"-ra (hit) és „Aberglaube"-ra (másfajta hit, babona) osztották fel. Gyakran alkalmazott módszer volt ez pogányok keresztény hitre való térítésében. Az „anathema" szó jól kifejezi ezt. Eredeti jelentése: „templomban tett fogadalmi felajánlás" (Szophoklész). Az Újszövetségben így módosult a szó jelentése: „az ördögnek kiszolgáltatott, átok alá vetett tárgy". A pogány germán, Heinrich Heine kifejezésével élve, „durchgöttert" világban élt, egy olyan világban, ahol lépten-nyomon istenekkel lehetett találkozni. Amikor a hittérítők ezeket az isteneket a pokolba száműzték, a „durchgöttert" világból „durchteufelt" világ lett, amelyet istenek helyett immár ördögök népesítettek be. Ez volt a germánok számára a bűnbeesés, a paradicsom elvesztése, a panteonból a purgatóriumba való száműzetés, amit soha nem hevertek ki. Ami azt illeti, a germán istenek elég félelmes társaság volt eredetileg is. Amikor pedig az egyház az alvilágban jelölte ki a helyüket, démonok, szörnyetegek, sárkányok, lidércek, manók, kísértetek, koboldok, gonosz tündérek és törpék lettek, de mindenekelőtt boszorkányok. Ha valaki megpróbálta a régi istenek kegyeit keresni, ez fekete mágiának számított. Jules Garinet, a XIX. század első felében élt francia történész így ír erről:

> Nagy Károly többször is parancsot adott arra, hogy minden halottidézőt, csillagjóst és bűbájost ki kell űzni országaiból. Amikor azonban a bűnösök száma napról napra növekedett, szükségesnek találta, hogy szigorúbb intézkedéseket hozzon... Ezen rendeletek megtiltották a mágia, a varázslás és a bűbájosság minden formáját, és halállal büntették mindazokat, akik megidézték az ördögöt, szerelmi bájitalt kotyvasztottak, nemzőképtelenné tették a férfiakat és meddővé a nőket, akik viharokat támasztottak, megrontották a föld gyümölcsét, elapasztották a tehén tejét, vagy valamilyen betegséget és nyavalyát hoztak rá embertársaikra. Mindazokat, akiket bűnösnek találtak ezen förtelmes praktikákban, az ítélet után azonnal ki kellett végezni, hogy a föld megszabaduljon jelenlétük átkos terhétől, és sok esetben hasonló sorsra jutottak bűntársaik is.

Ezzel kezdődött a nagy középkori boszorkányüldözés, amely jóval túlélte a középkort. Arról, hogy valakit boszorkánysággal vádoltak meg, gyakran olvashatunk a francia történészeknél is, de a fekete mágia gyakorlata és büntetése Németországban volt messze a legelterjedtebb. A német démonok voltak kétségtelenül a legijesztőbbek. A germán erdők ködös félhomályából előbújó szörnyekkel összehasonlítva Melusine, a francia mesék nimfája és Ruszalka, az orosz folklór vízi tündére szép és vonzó figurák. Morgan le Fay, írja Heine, halálra ijedt volna egy germán boszorkánytól. Ezek a

csúf banyák meztelenek, bűzös kenceficét mázolnak magukra és seprűnyélen lovagolnak a Brocken felé, amely kopár, óriási sziklatömbökkel borított hegy Hessenben, és a teuton pandemonium gyülekezőhelye. A hegy tetején maga a Sátán trónol egy fekete kos formájában. Ennek a kos formájú ördögnek két arca van: egy elöl, egy hátul. Igazi arca a hátsó, a végbél a szája, az alvilág szimbóluma, amely undorító hangokat és excrementumot lövell ki a saját testéből és a föld mélyéből. A boszorkányok gyertyával a kezükben elébe járulnak (vagyis mögéje), megcsókolják az igaz arcát, majd vad táncot járnak körülötte, ezt énekelve: „Donderemus, donderemus!" (Elpusztítjuk az Urat!), miközben a fekete kos egyetértően béget. Ha pedig valamely boszorkány tánc közben elveszti a cipőjét, ez azt jelenti, hogy a következő évben meg fogják égetni.

Eredetileg a Brocken a pogány szászok szent hegye volt, és azzal, hogy boszorkánynak öltözve seprűnyélen lovagolták, a keresztény hódítókat akarták elijeszteni a hegy közeléből. A hódítók ugyanakkor a boszorkányság vádját politikai célok elérésére használták fel. Ezt a vádat hozták fel a középkori paraszti közösségek ellen, hogy a hűbérurak igájába hajtsák őket, így például az Északi-tenger partvidékén élő frízek esetében, akik évenkénti gyűléseiket egy tölgyfa körül tartották Aurich közelében. Ők maguk intézték az ügyeiket, demokratikus módon, a klérustól és a nemességtől függetlenül, ami megbocsáthatatlan bűn volt. A nemesek, a brémai érsek és Burckhardt oldenburgi gróf vezetésével hadat indítottak az egyik fríz törzs, a stedingerek ellen, és meghódolásra kényszerítették őket. 1204-ben azonban a stedingerek fellázadtak és megtagadták az adófizetést a feudális uraknak és az egyháznak. Huszonnyolc évig tartották magukat elnyomóikkal szemben, és több csatában megverték őket. Végül a brémai érsek „lelki támogatást" kért ellenük IX. Gergely pápától. A pápa mint eretnekeket és boszorkányokat egyházi átokkal sújtotta őket, és minden igazhitűt arra szólított fel, hogy irtsa és pusztítsa őket. Ez a pápai bulla szabad kezet adott a rablóknak és fanatikusoknak, akik azon nyomban elárasztották a

stedingerek földjét, és senkit és semmit nem kímélve gyilkoltak, fosztogattak és gyújtogattak. A stedingereknek sikerült kiűzniük őket, és a vezérüket, Burckhardt grófot több alvezérével együtt megölték. Az urak ismét a pápához fordultak segítségért. IX. Gergely ekkor keresztes hadjáratot hirdetett a lázadók ellen. Őszentsége felhívásában ez állt:

A stedingerek engedtek az ördög csábításának, megtagadták az isteni és emberi törvényeket, meggyalázták a szentségeket, boszorkányokkal szövetkezve gonosz szellemeket idéztek meg, úgy ontották a vért, mintha víz volna, papokat öltek meg és az ördög tiszteletére szólítottak fel, akit Asmodi néven imádnak. Az ördög különböző formában jelenik meg nekik, hol liba, hol kacsa, hol egy fekete szemű, sápadt, szomorú arcú ifjú képében, akinek látványa vad gyűlölettel tölti el őket Krisztus szent egyháza iránt. Az ördög trónol közöttük ünnepeiken, ilyenkor megcsókolják és táncolnak körülötte. Az ördög ezután teljes sötétséget bocsát rájuk, ők pedig, férfiak és nők egyaránt, átadják magukat a legféktelenebb és legvisszataszítóbb kicsapongásnak.

(A „visszataszító kicsapongás" a szexuális aktusra vonatkozik, ami a pogány termékenységkultusz része. Az egyház újra és újra elítélte, és ez azt bizonyítja, hogy a kereszténység felvétele után még hosszú ideig tovább élt.)

A keresztes hadjárat meghirdetését követően II. Frigyes császár birodalmi átok alá helyezte a stedingereket. Ratzenburg, Lübeck, Osnabrück, Münster és Minden püspöke, szövetségben Brabant hercegével, Hollandia, Kleve, Mark, Oldenburg, Egmont, Diest grófjával és másokkal negyvenezer főnyi sereggel megtámadták a stedingereket, akik tizenegyezer embert tudtak kiállítani ellenük. Ezek közül nyolcezer elesett a csatában. Az életben maradtakat a nőkkel, gyermekekkel és öregekkel együtt kardélre hányták vagy megégették.

Minden korban szoros és rejtélyes kapcsolatot látnak az őrült („Akit az istenek el akarnak pusztítani, először elveszik az eszét") és az isteni ihletésű próféta, a falu bolondja és a mágus, a mánia és a látnoki képesség között. A kettőt nem választja el éles határ egymástól – ha egyáltalában van határ közöttük. Mindig voltak olyanok, akik kapcsolatot véltek fenntartani a természetfeletti hatalmakkal és víziókat láttak, elsősorban a jövőre vonatkozólag. Nehéz különbséget tenni az igazi és a hamis próféták között. Mindig voltak szélhámosok, akik visszaéltek az emberek hiszékenységével. Azt, hogy ki az igazi és ki a hamis próféta, a történelem dönti el, sokszor csak évszázadok múltán. Azokból lesznek a vezetők, akik ösztönösen vagy tudatosan kihasználják egy csoport, egy törzs, egy nép, egy fajta vagy vallási közösség lelki adottságait. Hogy jót tesznek-e ilyen módon vagy rosszat, ez általában csak utólag derül ki, és sokszor független attól, hogy sikerül-e elérniük a céljukat. Az a pszichológiai folyamat, amikor a népek, fajták, de akár egyének is a jelen számára feldolgozzák a múlt eseményeit, magában foglalja a felejtést, ami természetes dolog, de létezik tudatos felejteni akarás is. A múlt eseményeinek „történelmi jelentősége" mindig megkérdőjelezhető. A „Verdrängung" (elfojtás) többé-kevésbé mindig hamisítás. Ha ez a folyamat öntudatlan, annál hatásosabb. Vannak olyan problémák a népek és nemzetek életében, erkölcsi vagy egyéb jellegűek, amelyek soha nem nyernek megoldást. A jelen többé-kevésbé hamis, mert olyan múltra épül, amelyet meg kellett hamisítani az adott közösség lelki egyensúlyának megőrzése érdekében. A vallásháborúk, mint például a szűnni nem akaró európai keresztény–pogány és keresztény–zsidó konfliktusok történetéből mindkét fél azt őrizte meg, ami a saját szempontjából a közösség lelki egyensúlyának megőrzéséhez járult hozzá. A boszorkányok, koboldok, sárkányok, démonok és szellemek sokkal „reálisabb" valóságot jelentenek, mint ezt ma gondolják vagy mint a teológia hajlandó volt elismerni annak idején. A boszorkányok és démonok pszichológiai szükségletet elégítettek ki. Márpedig a németeknek jócskán voltak ilyen szükségleteik. Mindezen szükségletek kivetülései éppen olyan „reális" valóságot képeztek, mint minden más jelenség.

Az egyházi hierarchia különösen nagy buzgalommal üldözte a bűbájosság minden formáját, mert ösztönösen úgy érezték, hogy ez a „járvány", ahogy nevezték, az Antikrisztus eljövetelét vetíti előre. Florimond ezt írja az Antikrisztusról szóló könyvében:

Mindazok, akik az Antikrisztus eljövetelének jeleiről tudósítanak, megegyeznek abban, hogy az ördöngösség és boszorkányság megszaporodása jellemzi ezt a szomorú adventet. Hát volt ebből több valaha, mint napjainkban? Törvényszékeinken a vádlottak padja feketéllik azok nyomától, akik ilyen váddal ültek itt. Nincs elég bíró ügyeik tárgyalására. A börtöneink tömve vannak velük. Nem múlik el nap anélkül, hogy bíróságaink ne vereznék be a kezüket ilyen ügyekben hozott ítéletekkel, és nincs olyan nap, hogy ne a meghallgatott szörnyű vallomások döbbenetével megyünk haza. Az ördög pedig olyan jó gazda, hogy bármennyit küldünk máglyára a szolgái közül, a hamvaikból mindig újakat támaszt, akik a helyükre lépnek.

Németországban lehetetlen volt határvonalat húzni a hit (Glaube) és a babona (Aberglaube) között. Az 1927-ben kiadott német *Babonalexikon* előszava jelentős megállapításokat tesz ilyen tekintetben. A szerkesztők megmagyarázzák, hogy miért ragaszkodnak a „babona" (Aberglaube) szóhoz, és nem a „néphitet" (Volksglaube) használják.

A „néphit" használatát ajánló kutatók arra hivatkoznak, hogy a „babona" értékítéletet fejez ki, és ezért tudománytalan. A „néphit" fogalma ugyanakkor a néprajz koncepciójából kiindulva a hit minden formáját magában foglalja, mint a folklór egy területét. Ahogy vannak népdalok, népszokások, ugyanúgy vannak népi hiedelmek is a népesség minden rétegében. Azzal viszont nem foglalkozik a néprajz koncepciójából kiinduló néphitkutatás, hogy egy adott hie-

delem racionális és etikai szempontból jó vagy rossz-e. Ennek megítélését a teológusokra bízza, akik valószínűleg attól függően nyilvánítanak véleményt, hogy katolikusok, protestánsok, keresztények vagy nem keresztények, illetve szabadgondolkodók-e. Míg ellenben, ha a „babona" szót használjuk, eleve olyan ítéletet mondunk ki, amely relatív és tudományosan nem igazolható. Van azonban még egy ok, ami a „néphit" mellett szól. Egy ilyen lexikonban elkerülhetetlen, hogy szóba kerüljenek olyan kérdések, amelyek a keresztény dogmát érintik. Az egyház rosszallását vonná maga után, ha babonának neveznénk olyan hiedelmeket, amelyeket az egyház elfogad és magáévá tesz, és ez a rosszallás teljes mértékben jogos volna. Mi pedig semmire nem hivatkozhatnánk, mert nincs olyan általánosan elfogadott mérce, amelynek alapján babonának minősíthető valamilyen hiedelem. A „babona" szó azért problematikus, mert önmagában véve értékítéletet jelent. A „néphit" azonban még kevésbé felel meg a célnak, mert a nép vallásos gyakorlatának és érzéseinek teljességét kell rajta értenünk, a kereszténység gyakorlati megvalósulását (Gestaltung) a nép körében, nemcsak azon kereszténység előtti és nem keresztény elemeket, amelyeket a népi hit megőrzött magában.

A népre való hivatkozás, amivel a nácik gonosztetteiket leplezhették, amely egy sor különböző érzéssel, érzelemmel, irányultsággal, magartásformával és indítékkal – politikai, vallási, kulturális és szociális természetűekkel – volt kapcsolatba hozható. A „nép" olyan imprimatúrát jelentett, amely mindezt jóváhagyta és szentesítette. Mindenre alkalmazható gyűjtőfogalom volt és – legalábbis kezdetben – hatásos eszköznek bizonyult a Führer számára.

A német hitszükséglet nagy volt ahhoz, hogy el lehessen fojtani. A jóból is megárt a sok, az elég többet ér, mint a sok. A túlzó hit éppen olyan gyanús volt, mint a hitetlenség vagy a hamis hit. A „convicta et combusta" (elítélve és megégetve) bejegyzés megtalálható minden nagyobb német város bűnügyi nyilvántartókönyvében, férfiak, nők és különféle korú

gyermekek neve után egyaránt, ami a hatóságok jobb ügyhöz méltó buzgalmáról tanúskodik. A büntetés, különösen annak szigorúsága, szaporította a bűnt, érdekessé tette, jelentőséget kölcsönzött neki. Az ördög sokkal érdekesebb és sokkal megközelíthetőbb lett a közgondolkodás számára, mint a Szentháromság. A középkori boszorkányok – ellentétben az ókoriakkal – nem elégedtek meg a jövendőmondással, hanem kiterjesztették hatalmukat a közönséges halandók életére és javaira is. Ilyen korlátlan hatalomra csak az ördöggel kötött szerződés segítségével lehetett szert tenni, és a kereszts ég megtagadása és az üdvösségről való lemondás volt az ára. Az ördöggel kötött szövetség a témája Goethe *Faust*-jának, és ez a német történelem vezérmotívuma is – hogy „metaforikus" értelemben, ez nem változtat a lényegen. A németek keresztény hitre térítése, ami helyenként túlságosan jól sikerült, máshol hiányos maradt, nem jelentett olyan stabilizáló tényezőt, mint amilyennek időnként látszott. Kaparj meg egy németet keresztényt, és minden esélyed megvan rá, hogy a felszín alatt olyan pogány rejtőzik, aki csak társadalmi konformizmusból vesz részt az egyházi szertartásokon, vagy olyan szélsőséges vallási fanatikus, akinek nem sok köze van a kereszténységhez.

A német boszorkányok sorsa különösen borzalmas volt. Tanulságos forrás erre nézve a „Die Druten Zeitung" (Boszorkányújság) című ballada, amely nagy népszerűségnek örvendett Németországban a XVII. században. A ballada – egy 1627-ben Schmalkaldenben nyomtatott példányának címlapja szerint – „elmondja azon nevezetes események történetét, amelyek Frankóniában, Bambergben és Würzburgban estek meg bizonyos nyomorult teremtményekkel, akik kapzsiságból vagy becsvágyból eladták magukat az ördögnek, és hogy hogyan nyerték el végül méltó büntetésüket. A kísérőzenét és az énekelni való dalokat szerzette Dorothea." A ballada kimerítő részletességgel ecseteli az áldozatok haláltusáját a máglyán, és a szerző felettébb mulatságosnak találja, ahogy vonaglanak és sikoltoznak a kíntól. A legtanulságosabb részlet azonban annak leírása, hogy milyen trükkel csaltak ki vallo-

mást egy nőből, aki állhatatosan tagadta, hogy szövetséget kötött az ördöggel. A bírák medvebőrbe öltöztették a hóhért, szarvakat és farkat aggattak rá, majd beküldték a vádlott cellájába. Az asszony halálra rémült, mert azt hitte, hogy a sötétség fejedelmével áll szemben. Az ördögnek öltözött hóhér kitartásra biztatta, és megígérte neki, hogy kiszabadítja. Erre a szerencsétlen nő térdre vette magát a „sátán" előtt, és testestül-lelkestül felajánlotta magát neki. Charles Mackay angol történész 1841-ben írt *A nép körében uralkodó különleges tévhitek és képzelgések emlékei* című művében így kommentálta a történteket: „Németország volt talán az egyetlen olyan ország, ahol a tévhitek és képzelgések olyan méreteket öltöttek, hogy egy ilyen visszataszító történet a közönség kedvencévé válhatott." Németországban általános gyakorlat volt az álságos fortélyok alkalmazása, a csalás és megtévesztés, a tettetés annak érdekében, hogy vallomást lehessen kiszedni az áldozatból. A tévhitek és a képzelgések, akár spontán módon alakították ki, akár szándékosan terjesztették őket, polgárjogot nyertek a német életben. Mackay szerint

ebben a szörnyűséges időszakban, amely mintegy kétszáz évig tartott, a bűnözőkre és a bírákra egyaránt jellemző volt a képzelgés. A társadalom számkivetettjei, akikből normálisabb időkben „csak" *tolvajok vagy gyilkosok* lettek volna, azzal tetézték bűneiket, hogy bűbájossággal próbálkoztak, sokszor abban a reményben, hogy a sátán segítségével megmenekülnek az evilági büntetéstől. Egy 1627-ben Würzburgban megégetett prostituált azt az ördögűzési formulát ismételgette, amellyel a néphit szerint az ős ellenséget kecskebak képében lehet megidézni.

Ez a formula a következőképen hangzik:

Lalle, Bachery, Magotte, Baphia, Dajam,
Vagoth, Heneche Ammi Nagaz, Adomator,
Raphael, Immanuel, Christus, Tetragrammaton,
Agra Jod Loi. König! König!

A legismertebb ilyen formulát Horst *Zauberbibliothek*-ja szerint az utolsó két szó kivételével visszafelé kellett olvasni:

Anoin, Lalle, Sabolos, Sado, Pater, Aziel,
Adonoi Sado Vagoth Agra, Jod,
Baphra! Komm! Komm!

A héber Adonáj (Isten) szó belefoglalása ebbe a zagyvalékba nem véletlen. Ismét Mackayt idézzük:

Ez az értelmetlen abrakadabra hamarosan a vásott kölykök tolvajnyelvévé vált. Sok kis csibész az életével fizetett azért, mert meggondolatlanul viccelődve ilyen szövegeket ismételgetett. Würzburgban három tíz és tizenöt év közötti fiút ezért elevenen megégettek, ami csak növelte a varázsigék tekintélyét a többi gyerek előtt. Egy fiú kijelentette, szívesen eladná a lelkét az ördögnek, ha ezért mindennap jó vacsorát kapna, kedvére ehetne mindenféle nyalánkságokat és pónin háton lovagolhatna. Ahelyett, hogy elnáspángolták volna meggondolatlan szavaiért, felakasztották és megégették.

1962-ben az Associated Press jelentette, hogy horogkereszteket festettek egy garázsra Bad Godesbergben. (A „Godesberg" – Isten hegye – név arra utal, hogy itt jelent meg először a Rajnánál Wotan germán isten.) Bad Godesberg a Német Szövetségi Köztársaság fővárosának, Bonn-nak közvetlen közelében van, ezért, és azért, mert a németországi horogkereszt-mázolás mindig nagy riadalmat kelt külföldön és belföldön egyaránt, a rendőrség széles körű nyomozást indított a tettesek kézre kerítésére. Meg is találták őket: egy hat, egy nyolc és egy tízéves fiút.

A boszorkánymániás korszakok legsötétebb figurája a hivatásos boszorkányüldöző. A leghírhedtebb ezek közül a XV. századi Németországban Jacob Sprenger volt, akinek *Malleus Maleficarum* (Boszorkányok pörölye) című könyve kodifikálja a boszorkányok elleni eljárás menetét, és megszabja, hogy milyen kérdéseket kell feltenni a bűnösség megállapítására.

A kérdések között olyanok szerepelnek, hogy a gyanúsított szokott-e találkozni éjfélkor a sátánnal és részt vett-e a Brocken-hegyen tartott boszorkányszombatokon, volt-e szexuális kapcsolata a sátánnal. Mackay tudósítása szerint:

> ...a kínzás soha nem hiányzott a vallató eszköztárából a megkívánt vallomás kikényszerítésére. Sokan annyira féltek a rájuk váró szörnyűségektől, hogy többet is bevallottak, mint amivel vádolták őket, remélve, így megmenekülnek a kínpadtól, és gyorsan végeznek velük. Voltak olyan nők, akik bevallották, hogy gyerekük van az ördögtől. Az anyák azonban még a legnagyobb félelemtől gyötörve sem tudták rászánni magukat, hogy ilyet állítsanak, csak a gyermektelen nők, ezeket haladéktalanul megégették mint olyanokat, akik nem érdemlik meg az életet.

Nem lehet pontosan meghatározni, hány nőt égettek meg Németországban, de a történészek megegyeznek abban, hogy volt olyan év, amikor egyedül Sprenger több mint ötszáz „boszorkányt" küldött máglyára. Az egymást követő pápák mindig újabb és újabb boszorkányüldöző bizottságokat neveztek ki „attól tartva, hogy lankad a sátán ellenségeinek buzgósága". Az egyik ilyen bizottságot VI. Sándor pápa nevezte ki 1494-ben, egy másikat X. Leó 1521-ben, egy harmadikat VI. Adrián 1522-ben. Minden bizottság arra kapott felhatalmazást, hogy „vizsgálódjon és sújtson le a bűnösökre". A bizottság tagjai ritkán elégedtek meg egy áldozattal. A kínpadon kicsikart vallomás a legtöbb esetben legalább egy tucat másik személyt is gyanúba hozott. Bamberg körzetében, Alsó-Bajorországban 1610 és 1640 között száz körül volt a kivégzések száma évente. Később hosszú időn keresztül ez a szám évi négyszázra emelkedett. Kölnben ugyanebben az időszakban háromszáz fölött volt évente a megégetettek száma. Doktor Nicolai Remigii, a lotaringiai herceg „vérbírója" nyolcszáz nőt égettetett meg. *Demonológia* című könyvének megírása után doktor Remigii úgy gondolta, hogy már maga is ért a bűbájossághoz. Mint afféle következetes teuton, nem

mulasztotta el bejelenteni ezt a bíróságnak, mire őt is megégették. A bűbájossággal vádolt nők bűnösségének megállapítására volt egy speciális módszer. Kezüket, lábukat összekötözve vízbe dobták őket. Ha lemerültek és megfulladtak, ez az ártatlanság jelének számított, ha nem süllyedtek el és életben maradtak, ezt a bírák a bűnösség bizonyítékának tekintették és máglyára küldték őket. Íme az akkori idők logikája – állapítja meg Heinrich Heine. Doktor Heinrich Prätorius *Anthropodemus* című könyvében megismerkedhetünk egy Németországban különösen népszerű szellemmel, a Poltergeisttel (kopogtató házi szellem):

> Őseink csak emberi formában tudták elképzelni ezeket a szellemeket, kisgyermekként tarkabarka kabátba vagy gyerekruhába öltözve. Vannak, akik hozzáteszik, hogy némely kísértetnek kés áll ki a hátából, mások meg egyéb módon vannak elcsúfítva, attól függően, hogy hogyan ölték meg őket. A babonás hit ugyanis azt tartja, hogy ezek a kísértetek a házban meggyilkolt emberek szellemei. Vannak olyan történetek is, amelyek szerint ezek a koboldok mindenféle szívességet tesznek a házban élő cselédeknek és szakácsnőknek, akik így nagyon kedvelik és mindenáron látni szeretnék őket. A szellemek azonban hallani sem akarnak róla, mondván, hogy az emberek halálra rémülnének tőlük. A kíváncsi szolgálólányok kitartó unszolására a koboldok mégis beleegyeztek abba, hogy a ház egy bizonyos helyén megmutatják magukat, de kikötötték, hogy legyen egy vödör hideg víz a közelben. Amikor a lányok megpillantották az egyik koboldot egy párnán fekve, teljesen meztelenül, hatalmas trancsírozó késsel a hátában, úgy megrémültek, hogy többen elájultak. Mire a manó felugrott és addig locsolgatta őket, amíg vissza nem nyerték az eszméletüket. Ezek után a cselédek már nem akarták látni természetfeletti erővel rendelkező barátaikat. Azt tartják, hogy minden koboldnak van saját neve, de általában „Khim"-nek hívják őket. Azt is beszélik róluk, hogy elvégzik a házban és a gazdaságban mindazon cselédek, szakácsok és béresek munkáját, akiket ked-

velnek, lecsutakolják a lovakat, kitakarítják az istállót, és a házban és a ház körül is megcsinálnak mindent. Olyan jól bánnak az állatokkal, hogy azok hamarosan gyarapodásnak indulnak. Viszonzásképpen a manók kényeztetést igényelnek. Nem szabad sajnálni tőlük a jó falatokat és nem szabad csúfolni őket. Ha például egy szakácsnő elfogadja egy ilyen titkos segítő szolgálatait, akkor csak az a dolga, hogy meghatározott helyen és meghatározott időben kitegyen egy tányérra való ételt, mással nem is kell törődnie. Lustálkodhat, amennyit akar, mehet korán aludni, mire felébred, a házimunka el lesz végezve. Ám ha megfeledkezik arról, hogy milyen kötelességei vannak a jótét manóval szemben, és nem ad neki enni, akkor minden munkát magának kell elvégeznie és mindenféle kellemetlenség éri: leforrázza magát, eltöri a tányérokat vagy kilöttyinti a levest a padlóra, amiért szidást kap a gazdasszonyától vagy a gazdájától. Ilyenkor hallani lehet a manó kárörvendő vihogását. Ezek a manók mindig ugyanabban a házban maradnak a személyzet változásától függetlenül. Egy más helyre távozó szolgálólány az utóda figyelmébe ajánlotta a ház szellemét, és a lelkére kötötte, hogy bánjon jól vele. A másik lány azonban nem fogadta meg a tanácsot, aminek következtében mindent elrontott a házban, és hamarosan elcsapták.

Heinrich Heine ugyanebből a forrásból a következő rémtörténetet idézi:

Egy szolgálólány éveken keresztül volt nagy barátságban egy házi szellemmel, a tűzhely mellett volt a találkozóhelyük, ahol jókat beszélgettek a hosszú téli estéken. Végül a lány arra kérte Heinzchent – ezt a nevet adta a szellemnek –, hogy mutassa meg magát neki úgy, ahogy a természet megalkotta. Heinzchen először nemet mondott, azután beleegyezett és azt mondta a lánynak, hogy menjen le a pincébe, ott majd meglátja. A lány fogott egy lámpát, lement a pincébe és egy nyitott hordóban megpillantott egy halott gyermeket, aki a saját vérében úszott. A lánynak évekkel az-

előtt volt egy törvénytelen gyereke, akit megölt és egy hordóban rejtett el.

A legnépszerűbb kobold Hüdeken volt, akiről sok történetet meséltek annak idején a cselédszobákban az egykori Szászországban. A következő részlet egy régi krónikából való:

Az 1132-es év táján egy gonosz szellemmel lehetett találkozni hosszú időn keresztül a hildesheimi püspökségben. Paraszt alakjában jelent meg, kalappal a fején, ezért nevezték Hüdekennek, ami szász dialektusban „kalapocskát" jelent. A szellem örömét lelte az emberekkel való társalgásban, hol láthatóvá tette magát számukra, hol láthatatlan maradt, mindenféle kérdéseket tett fel nekik, és ő maga is válaszolt a feltett kérdésekre. Ok nélkül senkit nem bántott. De ha valaki csúfolta vagy szidta, kamatostul visszafizetett érte. Amikor Hermann von Wiesenburg gróf megölte Burchard de Luka grófot, és az a veszély fenyegetett, hogy ez utóbbi párthívei megkaparintják maguknak Wiesenburg birtokait, Hüdeken nem késlekedett, és az éjszaka közepén felébresztette Bernhard hildesheimi püspököt, ezeket a szavakat intézve hozzá: „Kelj fel kopasz, Wiesenburg grófja gyilkossá vált és elvesztette jogát a birtokára, így könnyen megszerezheted." Mire a püspök haladék nélkül összegyűjtötte fegyvereseit, elfoglalta a gyilkos gróf birtokait, és a császár jóváhagyásával a saját tulajdonát gyarapította velük. A szellem többször figyelmeztette a püspököt, ha veszély fenyegette, és gyakran megjelent a palota konyhájában, ahol elbeszélgetett a szakácsnőkkel és mindenféle szolgálatokat tett nekik. Mindenkivel összebarátkozott, de az egyik kukta nem átallotta csúfolni, valahányszor megjelent, sőt még a mosogatólét is ráöntötte. Hiába kérte a szellem a főszakácsot, hogy fékezze meg a szemtelen fiút, az így válaszolt: „Szellem létedre hogy félhetsz egy gyerektől?" Mire Hüdeken fenyegető hangon így szólt: „Ha nem bünteted meg a fiút, hamarosan meglátod, mennyire félek tőle." Nem sokkal ezután, amikor a fiú egyedül aludt a konyhá-

ban, a szellem álmában rátámadt, megfojtotta és ízekre szedte, majd testének darabjait a tűzhelyen álló, vízzel teli fazékba dobálta. Amikor a főszakács rájött, hogy mi történt, megátkozta a szellemet, Hüdeken pedig másnap varangyosbékák vérével mérgezte meg a nyárson sülő húsokat. A főszakács ekkor újra átkot mondott Hüdekenre, mire a szellem úgy boszulta meg magát, hogy egy híd képét varázsolta egy szakadék fölé és a főszakács a szakadékba esve halálát lelte. Ugyanakkor a város falainál és bástyáinál is kísértetjárás volt egész éjjel, és az őrök egy percig sem nyugodhattak.

Egy kikapós asszony férjének el kellett utaznia valahova, és tréfából Hüdekent kérte meg, hogy vigyázzon a feleségére. Alighogy a férj kitette a lábát, sorban jöttek a laza erkölcsű nő szeretői. Mielőtt azonban bármi is történhetett volna, Hüdeken kidobta őket az ágyból a padlóra. Elérkezvén a férj hazatérésének ideje, Hüdeken elébe ment, messze a város határán túlra, és ezekkel a szavakkal fogadta: „Örülök, hogy megjöttél és megszabadítasz attól a nehéz feladattól, amit rám bíztál. Minden erőmet latba vetve sikerült visszatartanom a feleségedet a hűtlenségtől, de kérlek, többet ne bízd rám. Inkább őrzöm Szászország minden disznaját, mint egy asszonyt, aki szeretői ölelésére vágyik, és ezért semmilyen cseltől és fortélytól nem riad vissza."

A koboldok szürke ruhát és piros sapkát viseltek. Legalábbis Dániában, ahol össze szoktak gyülekezni. Heine szerint ez azzal magyarázható, hogy Dániában sok ribizli terem, amit a koboldok nagyon szeretnek. (Hans Christian Andersen mindazonáltal figyelmeztette Heinét, amikor Párizsban találkoztak, hogy a dán koboldok kedvence a vajas kása.) Ha a koboldok egyszer befészkelték magukat egy házba, nem egyhamar távoztak. Ugyanakkor viszont soha nem érkeztek bejelentés nélkül. Ha be akartak költözni valahova, ezt azzal jelezték a gazdának, hogy faforgácsot szórtak szét a házban, és ganéval vegyítették a tejet. Ha a háziak nem szedték össze a forgácsot az utolsó szilánkig, vagy ha ittak a tejből, a kobol-

dok örökre ott maradtak. Egy szerencsétlen jütlandit annyira kihoztak a béketűrésből, hogy elhatározta, átköltözik a szomszéd faluba. Útközben azonban, amikor hátranézett, látta, hogy egy piros sapkás manó kukucskál ki egy üres hordóból. A manó vidáman odakurjantotta neki: „Veled megyünk!" (E sorokat írva Till Eulenspiegel rekedtes kacaját vélem hallani, amint éjszaka ganét szór egy jámbor polgár küszöbe elé.)

Ilyen háttérrel nem csoda, hogy a német embernek elemi szükséglete, hogy higgyen valamiben. Nincs még egy nép, amely annyira emésztetlenül habzsolna minden eszmét és ideológiát, mint a német. A németek hitigényéből következik, hogy makacsul ragaszkodnak ahhoz, amiben hisznek. Ami új, nem igaz, ami igaz, nem új – mondja egy német közmondás.

A német hitigény egy mindent magában foglaló hit, egy minden problémára megoldást adó válasz iránti vágy. A német ember kész arra, hogy mindenre igent mondjon, ami belefér ezen bizonytalan körvonalú hit kereteibe. „Németországban – mondta Stendhal – a szenvedélyesen lángoló szív és a hűvösen gondolkodó fej sajátos ellentétet képez. A derék teuton nem kételkedik benne, hogy aminek a léte kívánatos, az létezik is." A német ember metafizikai hörcsög. Szenvedélyes rendszeretete végső soron nem más, mint az a vágy, hogy a jelenségeket legbensőbb hite rendszerébe építse be. William James megállapítása szerint míg a latin népek a „Gonoszt" többes számú bűnökre és vétkekre osztják fel, amelyekkel egyenként meg lehet küzdeni, „a germán népek hajlanak rá, hogy a Bűnt egyes számú, nagybetűs valóságnak tekintsék, amely bensőnk elválaszthatatlan része és amelytől nem lehet részenként megszabadulni".

Nemrég kísérlet történt az egyes számú bűnnek egy nagy I-vel való konkretizálására. Néhány évvel ezelőtt megjelent egy könyv „Irigység" címmel. A könyv szerzője az osztrák születésű Helmut Schoeck, a mainzi egyetem professzora. Schoek tétele szerint az irigység az emberi (és magasabb rendű állati) társadalmak legfőbb mozgató ereje. Az embernek a másik emberrel való kapcsolatát, különösen a primitív közösségekben, az irigység valamilyen formája határozza meg

– vagy az irigységgel szembeni védekezés és a rá való reagálás. Az irigység – mondja Schoeck – alapvető antropológiai kategória, „két vagy több ember között lezajló pszichikai folyamat". Schoeck véleménye szerint a különböző csoportokon és társadalmakon belül az emberi kapcsolatokat elsősorban és mindenekelőtt az állandóan jelen levő és gyakran a tudatküszöb alatt működő irigység határozza meg. Egy másik megállapítása (amit alaposan dokumentál), hogy minél primitívebb egy társadalom, minél egyenlőbben vannak elosztva a javak, és minél egyenlőbbek a lehetőségek, annál intenzívebb és általánosabb az emberek közötti irigység. Az irigység egyik legfőbb jellemzője, hogy csillapíthatatlan, ugyanis minél inkább úgy látszik, hogy a társadalom tagjai egyenlők, annál nagyobb az irigykedők gyanakvása, és annál inkább próbálnak „rejtett egyenlőtlenségeket" felfedezni. Ennélfogva minden olyan törekvés, amely az irigység csillapítására irányul, csak súlyosbítja a helyzetet. Az, aki ajándékot ad, nem ér el egyebet, mint hogy fokozza az irigykedő haragját, az ajándékozó nagylelkűsége a dölyfösség látszatát kelti, a megajándékozottban pedig kisebbrendűségi érzést kelt. Schoeck szerint az emberi faj különösen hajlamos az irigységre, mert az emberi állat életében a fiatalkor hosszabb ideig tart, mint más fajoknál. Ennek az a következménye, hogy a szülői kegyekért való versengés révén a testvérek hosszú ideig járják az irigység iskoláját. A vérfertőzés tilalma, amely minden társadalomban megvan, arra szolgál, hogy mérsékelje a családon mint a társadalom alapvető és legfontosabb egységén belüli irigységet.

Csaknem minden kultúra és vallás elítéli az irigységet és az irigy embert. Hogy a kérdésről olyan kevés irodalmi és tudományos mű jelent meg, ezt Schoek azzal magyarázza, hogy a témát mint „szalonképtelent" tudatosan elhallgatták. A káröröm, „Schadenfreude" a mások baján és sikertelenségén érzett öröm, Schoeck szerint az irigységgel rokon jelenség. Egy másik beszédes német kifejezés, a „Neidbau"(szó szerint irigységépület), olyan épületet jelent, amit nem a saját hasznára, hanem a szomszéd kárára vagy bosszantására épít valaki. A korai középkorból is ismert a „Neidstange" (irigységpózna), amelynek fejére egy frissen levágott ló fejét tűzték. Az irigy azért állított ilyet, hogy elijessze vele az irigyelt közeléből a jó szellemeket, az irigyelt pedig azért, hogy elriassza a rossz szellemeket. Schoeck szerint az „irigy" és az „irigyelt" az emberi együttélés két alapvető kategóriája, és az irigységnek és az irigységtől való félelemnek döntő szerepe volt mind a fekete mágia művelésében, mind annak feltételezésében, hogy mások ilyet művelnek, valamint a babonás szokások elterjedésében. A primitív társadalmakban ha a termést elveri a jég vagy valaki megbetegszik, ezt az irigy által alkalmazott fekete mágiának tulajdonítják. (Az afrikai törzsi társadalmakban nem az a kérdés, hogy *mi* okozza a betegséget, hanem hogy *ki*.) Ez az irigységmágia. Ausztriában és Bajorországban a parasztok „irigységfüveket" kevernek a takarmányba, hogy megóvják a jószágot az irigységmágiától. A primitív társadalmakkal kapcsolatban Schoeck a „Schadenzauber" (kárvarázs), a németekre vonatkozólag a „verneiden" (elirigyelni) kifejezést használja. A boszorkányhit és általában a babona forrása Schoeck szerint – és ezt számos bizonyítékkal támasztja alá –, az „irigységdinamika" (az irigység, főképpen az irigységtől való félelem). Egy csúf vénasszonyt például azért lehet boszorkánysággal gyanúsítani, mert csúnya (és ezért irigy másokra, akik szebbek nála). De őt is irigylik, mert magas kort ért meg, és azzal gyanúsítható, hogy mások életének megrövidítése árán lett ilyen hosszú életű. A primitív társadalmakban (és nem csak ott) az irigységtől való állandó félelemben él az ember, különösen az irigységből fakadó „szemveréstől" való félelemben. Az irigység és az irigységtől való félelem hozta létre a végzetről és a jó és a balszerencséről szóló hitet.

Schoeck irigységelmélete szerint az irigység át- meg átjárja a társadalmat, és számtalan megnyilvánulási formája ellenőrző és kiegyensúlyozó szerepet játszik a közösség életében. Schoeck elméletének végkövetkeztetése: „Minél nagyobb fokú, minél elterjedtebb az irigységtől való félelem a társadalomban, annál könnyebben hitetik el a politikusok a társadalom tagjaival, hogy az egyenlőségen alapuló jóléti államban

keressék a megoldást." Továbbá: „A primitív népek feketemágia-hite nem sokban különbözik a modern elképzelésektől. Míg a szocialisták mintegy száz év óta abban a hitben élnek, hogy a kapitalisták kizsákmányolják őket, az elmaradott országok politikusai pedig az ötvenes évektől kezdve meg vannak győződve róla, hogy a fejlett ipari országok megrövidítik őket – mindkét hit alapja egy, a gazdasági folyamatokról szóló homályos elmélet, a marxizmus –, addig a primitív ember a szomszédját tekinti ellenségének, aki a fekete mágia segítségével az ő termése egy részét a saját földjére varázsolja át." Nem tudom, mennyire helytálló Schoeck tézise, de rendkívül érdekesnek találom, hogy a mágia vizsgálatánál a társadalomtudományok széles körét alkalmazza.

18 / A BIRODALOM

Nem véletlen, hogy – egyéb örökösök híján – a németek lettek a Nagy Konstantin által krisztianizált és immár „szent" Római Birodalom örökösei. Sok történész azt állítja, hogy elsőként Nagy Károly hagyományozta a németek elődeire, a frankokra a karoling eszmét, majd Nagy Ottó császár. Mind a két uralkodó az egymással összefonódó Pax Romana és Pax Christiana látomásának bűvkörében élt. A Római Birodalomnak, mint a világrend univerzális és örökkévaló őrének képzete (a „római" egyet jelentett az egyetemessel) túlélte a birodalmat, és az egyház lépett a birodalom örökébe. Amikor Nagy Konstantin császár keresztény hitre tért, nemcsak a kereszténység lett államvallás, hanem a birodalom is egyházállam lett. Az uralkodóért és a birodalomért mondott imádságot belefoglalták az egyházi liturgiába, és a Római Birodalom a keresztény ideológiában is helyet kapott mint az utolsó világi birodalom, amelynek vége Isten országának kezdetét jelenti. Az egyház továbbá úgy tekintett a Római Birodalomra, mint a világ krisztianizálásának letéteményesére. Az egyház mindig a győztesek oldalára állt. Értelmetlen dolog arról vitatkozni, hogy vallásos buzgóságból vagy politikai számításból vették fel Németország uralkodói a császári címet. A kettőt valószínűleg nem lehet elválasztani egymástól. Nietzsche szerint a Római Birodalom volt a kereszténység támasza és megrontója. Az a vicc, hogy a Szent Római Birodalom nem volt se szent, se római, se birodalom, szellemes ugyan, de nem felel meg a valóságnak. Mindhárom jelzőnek van alapja, és egyetemesen „német" is volt, amíg Luther két részre nem osztotta hazáját és a világot: katolikusokra és protestánsokra. A birodalom utolsó mentsvára a Habsburgok voltak. Ferenc József apostoli királyi minőségben megvétózta Rampolla bíboros pápává választását. Ez volt az uralkodó bosszúja azért, hogy a bíboros nehézségeket támasztott az öngyilkos Rudolf trónörökös egyházi temetése körül. A megbukott és széthullott történelmi formációk vezéreszméi időnként tovább élnek vagy újra életre kelnek, sokszor ijesztően eltorzult formában.

Ez lehet a Berlin–Róma tengely és a Vatikán és a Harmadik Birodalom közötti konkordátum hátterében is. Talán nincs semmi lényeges különbség XII. Piusnak Hitlerhez és III. Leónak Nagy Károlyhoz való viszonya között. Sir Thomas Browne írja:

Csak az eretnekek halnak meg, az eretnekségek nem enyésznek el, hanem mint az Arethusa folyó hol a föld alá tűnnek, hol újra előbukkannak... Bizonyos eszmék bizonyos forradalmak után újra találnak maguknak olyan híveket, mint azok voltak, akik kigondolták őket. Egyetlen ember sem csak saját maga. Sok Diogenész és Timon élt és él közöttünk. Ha más néven is, az emberek mindig ugyanazok, és a világ sem más, mint a régi időkben. Semmi és senki nincs előzmény nélkül. Minden ember, ha úgy tetszik, újraélt önmaga.

Ha így van, akkor biztosak lehetünk abban, hogy végleg kimúlt a világtörténelem talán legnagyszerűbb konstrukciója, a Szent Római Birodalom?

Nem véletlen, hogy ebbe az elnevezésbe a „német" jelző is belekerült. Akárcsak most, ezer évvel ezelőtt is Németország volt Európa földrajzi, gazdasági és politikai központja. A legjelentősebb országutak és vízi útvonalak Németországon vezettek keresztül, amelyek találkozásánál olyan kereskedővárosok jöttek létre, mint Köln, a Rajna menti Frankfurt, Lipcse, az Odera menti Frankfurt, Nürnberg, Augsburg. Központi helyzetéből adódóan Németország egész története során különféle centrifugális és centripetális hatásoknak volt kitéve. Minden jelentősebb kelet–nyugati és észak–déli konfliktus – a Habsburgok és a Bourbonok, a Spanyolország és Németalföld, a katolikusok és protestánsok közötti háborúk –, valamint a kapitalisták és a kommunisták közötti harc megvívásának színtere Németország volt. Mindig és minden érdekelt tudta, hogy ami Németországban és Németországgal történik, döntő fontosságú. Így tehát minden jelentősebb hatalom arra törekedett, hogy a saját érdekeit érvényesítse Németországban, aminek következtében Németország sorsa az európai történelem kezdetétől fogva az volt, hogy dúlták, fosztogatták, adták és vették, részekre szabdalták és megszállták a szomszédai. Ez a helyzet az oka annak, hogy a Római Birodalom öröksége olyan meghatározó következményekkel járt. Az örökölt forma irányt és ösztönzést adott a németek álmodozásra való hajlamának, és így jött létre a legmisztikusabb politikai koncepció, a birodalom.

A birodalom nem királyság, a királyság – Königreich – a birodalom minősített formája. Nem is res publica, köztársaság, amire leginkább illik az „állam" elnevezés. A „birodalom" lazább szerkezetű formáció, kevésbé pontosan körülhatárolhatók az alapok, és a törvények rendszere sem képez olyan zárt egységet. A „Reich" szó etimológiailag rokon az angol „rich"-csel (gazdag), de semmi köze a durva anyagiassághoz, ünnepélyes méltóság lebegi körül, és egy másik világhoz való tartozás hangulatát kelti. A Reichet „szent"-nek (heilig) nevezni csaknem szóismétlés. A „Reich" szemantikus és fogalmi szempontból egyaránt a „Himmelreich"-re, a mennyországra utal. Azáltal pedig, hogy a Szent Római Birodalom Németországra öröklődött, a németek választott néppé lettek, amelyet Isten a világ keresztény hitre térítésének eszközeként kíván felhasználni, kezdve Európával. Így Németország, a Birodalom, Isten országa földi megvalósulásának a szinonimájává vált (ami elkerülhetetlen konfrontációt idézett elő a németek és a zsidók, a két választott nép között). Müller van der Bruck a következőket írja az „ezeréves birodalomról: „Az emberiség mindig tűzött ki maga elé megvalósíthatatlan feladatokat. Ez adja meg az emberiség nagyságát, ebben rejlik az emberiség géniusza, ez a démon, amely nem hagyja nyugodni, hanem űzi, hajtja előre. Ez a lényege a megvalósíthatatlan, utópisztikus elképzeléseknek, a beteljesületlenségre ítélt chiliasztikus reményeknek. Ez a lényege az ezeréves birodalom gondolatának is, amit csak hirdetni lehetett, megvalósítani nem."

A Birodalom szent küldetésére vonatkozó elképzelések korról korra változtak, de csak a felszínen, az elképzelések sok-

felesége éppen azt bizonyítja, hogy az alap, a lényeg változatlan maradt: az a gondolat, hogy a Birodalom feladata a közvetítés, a spirituális és intellektuális impulzusok összegyűjtése. A más országból érkező hatásokat be kell fogadni, de óvakodni kell attól, hogy domináns szerephez jussanak, éppen ellenkezőleg, a spirituális hegemóniát megőrizve integrálni kell őket. Amikor a Napóleonnal kötött luneville-i béke kimondta a Szent Német-római Birodalom megszűnését, ez a koncepció leplezetlenül napvilágra került. A Reich azt a korábbi képességét, hogy a kereszténység nevében integrálni tudott más nemzeteket, ettől fogva a magasabb rendű műveltség nemes eszméjének nevében fejtette ki, ami, akárcsak a kereszténység, nem köthető egy néphez, hanem magában kell foglalnia az egész emberiség értékeit. Az, ami Németországot becsessé teszi, írta Schiller „Deutsche Grösse" (A németek nagysága) című versében, nem megy veszendőbe akkor sem, ha vereséget szenved a csatatéren. Németország nagyságának letéteményesei nem koronás hercegei, ezen nagyság lelki természetű és előbbre való a németek szemében, mint a politika. Olyan érték ez, amely akkor is megmarad, ha a birodalom darabokra hullik. A németek gyümölcse beérik, míg más nemzetek fáján már virágjában elszárad és lehullik. A német nem arra van hivatva, hogy a csatában győzzön, hanem arra, hogy legyőzze a természet erőit és megvalósítsa eszményeit. Mivel a német helye Európa közepén van, ő testesíti meg az emberi nem legjavát. A német nyelv mindent ki tud fejezni, a legsúlyosabb és a leggyengédebb mondanivalót is, és meg tudja hódítani a világot. Szégyen arra a németre, aki nem bízva saját természet adta kiválóságában, fejet hajt a francia vagy az angol előtt és megpróbálja utánozni. Mert a németnek nincs szüksége az idegenre, ő az, aki tehet valamit az emberiség javára. „Minden nemzetnek felvirrad a maga napja a történelem során, a németnek azonban megadatott, hogy minden idők termését ő takarítsa be."

A Szent Római Birodalom álma tehát megmaradt. Nagy Károly óta a németek valamennyi nemzedéke ennek az álomnak az igézetében élt, minden német vezető Barbarossa Frigyestől Vilmos császárig. Ez az álom nemcsak a németekre gyakorolt ellenállhatatlan vonzást. Hatott a svédekre, a spanyolokra és a korzikaiakra is, többek között. Előbb vagy utóbb mindenki, aki fontos szerepet töltött be az európai politikában, a Nagy Károly-i eszme bűvkörébe került. Napóleon már korán, pályája elején felismerte ezt, és ehhez tartotta magát a továbbiakban is. Tulajdonképpen a német fejedelmek ajánlották fel Napóleonnak a birodalmat. Karl Theodor von Dalberg, mainzi választófejedelem, birodalmi főkancellár, azt írta a hozzá akkreditált francia követnek, hogy a német birodalom épülete renoválásra szorul, amit csak egy olyan nagy formátumú és nemes szívű egyéniség valósíthat meg, aki újra érvényt szerez a törvényeknek és kezében tartja a végrehajtó hatalmat. A hivatalban levő (osztrák) császár pedig maradhat a Kelet uralkodója, hogy legyen egy védőbástya az oroszok ellen, mialatt Napóleon császársága alatt újjászületik Nagy Károly Itáliát, Franciaországot és Németországot magában foglaló nyugati birodalma.

Amikor Ward Price angol újságíró 1934-ben interjút készített Hitlerrel Ausztriáról, megkérdezte tőle, hogy a Szent Római Birodalom helyreállítására törekszik-e. Amikor Hitler Ausztria annektálását követően tudatosan vagy ösztönösen a középkori német császárok példáját követve fényes külsőségek között látogatást tett Rómában, a német sajtó hatalmas szalagcímekben célozgatott a Szent Német-római Birodalomra. 1942 karácsonyán, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a villámháborúból évekig elhúzódó vérfürdő lett, a következő címmel jelent meg egy vezércikk a *Frankfurter Zeitung*-ban: „A Birodalom próbatétele". A cikkben ez állt: „A Német-római Birodalom a nemzetek feletti európai rend letétményese volt és különböző kultúrájú népeket egyesített a német császár uralma alatt. A birodalom szétesett, és több nemzeti állam jött létre a helyén, közöttük Poroszország volt az, amely leginkább etnikai alapokon állt. Ennek köszönhető Poroszország vezető szerepe Kis-Németországban [azokon a

német területeken, amelyek nem az osztrák császársághoz tartoztak]. Amikor azonban az 1848/49-ben a frankfurti Szent Pál-templomban ülésező parlament Nagy-Németország megteremtéséről tanácskozott, nyilvánvalóvá vált, hogy ez az állam nem állhat etnikai alapon, hanem nemzetek feletti európai távlatú küldetést kell betöltenie." A frankfurti parlamentnek ez a kísérlete kudarccal végződött, a nagynémet birodalom tervét csak Hitlernek sikerült megvalósítania. Rövid ideig úgy látszott, hogy Hitler célja a homogén nemzeti állam megteremtése: ígéretet tett arra, hogy a Szudétavidék bekebelezésével nem támaszt újabb területi igényeket. Az immanens nagynémet eszme azonban újabb hódításokra ösztönözte. Nagy-Németország „csak olyan birodalom formájában képzelhető el, amely felelősséget vállal a történelem előtt egy új rend és egy új korszak megteremtéséért az európai kontinensen, amely korszak mentes az anarchiától".

A frankok törvényei szerint a király nem olyan abszolút hatalommal rendelkező uralkodó volt, akinek az ország ügyeit intéző nemesek feltétel nélküli hűséggel és engedelmességgel tartoztak. Csupán primus inter pares volt, az első az egyenlők között. A germánok, mindenekelőtt a frankok, szenvedélyesen ragaszkodtak a szabadsághoz, legalábbis a saját szabadságukhoz. Ezzel a problémával kellett szembenéznie Nagy Károlynak, amikor hódításai révén egy hatalmas birodalom uralkodója lett, és felismerte, hogy csak az egyház segítségével tud felülkerekedni a nemességen. Azt tette tehát, hogy az egyházi hierarchiát az államapparátussal párhuzamosan működő és ugyanolyan hatékony hatalmi szervvé fejlesztette. Annak megakadályozására pedig, hogy az egyházi személyek saját jogon örökölhető címeket és birtokokat szerezhessenek, törvénybe iktatta a cölibátust. (Az örökletes egyházi ranggal együtt járó szekularizáció elkerülhetetlenül a pápával és a császárral szembeni engedetlenségre ösztönözte volna az egyházi méltóságokat.) Mindez sajátosan bonyolult helyzetet alakított ki. Mivel a germánok nem alkottak egységes nemzetet, nem kellett attól tartani, hogy szervezett el-

lenállást tanúsítanak az egyházzal szemben. Így az egyház ösztönösen őket szemelte ki védelmezőjéül. Ugyanilyen okból választotta szövetségesének a császár az egyházat, csak éppen ezzel ellentétes célt követve: a birodalom centralizálását. Amikor tehát a pápa Rómában megkoronázta Nagy Károlyt, ez szimbolikus és előremutató aktus volt: a császár és utódai egyre inkább a pápaság egyetemességi igényének támogatóivá váltak, és ugyanilyen mértékben a pápák is egyre inkább azonosultak a németek ideológiai és politikai igényeivel. Mindennek az lett az eredménye, hogy a németség végzetes módon azonosult a Német-római Birodalommal. A császári cím az egyetemesség igényét fejezte ki. Ezen igény ellenére – vagy éppen ennek következtében – a császár csupán afféle szuperkirály volt, csak jelképes hatalommal rendelkezett a hercegek és fejedelmek felett, a birodalmat az egyetemesség eszméje tartotta össze. Az ilyen eszmék azonban mindig veszélyesek, mint ahogy ezt már az ókori pánhellenizmus példája is mutatja. Az egyetemes hatalom ábrándjának kergetése közben a német-római császárok elvesztették a nemzeti állam megteremtésének lehetőségét. Egy birodalom természetesen nem lehet meg egy „nagy eszme" nélkül, különösen Európában, Németországban pedig még kevésbé. Ennek az eszmének erősebbnek kell lennie az élesen meghúzott belső határoknál és a „lokálpatriotizmusnál". A nagyobb uralkodói szuverenitás szélesebb horizontú patriotizmust igényel, ezért a hódítók – a valódiak és a reménybeliek – Nagy Károlytól Jean Monnet-ig mindig a magasabb rendű hazafiságról papoltak. Már csak azért is szükség volt erre, mert Európában nem sikerült nyelvi többséget létrehozni. A nagyobb uralkodói szuverenitás ugyanakkor azt is igényelte volna, hogy csak egy hatalmi centrum legyen a Német-római Birodalomban, holott kettő volt: a császár és a pápa. A császár a „nagy eszme" második számú megtestesítőjének érezhette csak magát. A két központ szembekerült egymással, hol az egyik, hol a másik számított a legfőbb autoritásnak, ellentétben Nagy Károly korával, amikor egyértelmű volt a helyzet. Az eredmény a pápaság és a császárság több mint kétszáz évig tartó harca lett,

ami mindkét fél tekintélyét alaposan megtépázta. A pápák és az itáliai püspökök meg-megújuló segélykérései függő helyzetbe hozták a császárt a német fejedelmekkel szemben, mert az újabb és újabb itáliai hadjáratokhoz katonaságra és fegyverre volt szükség. III. Ottó a Római Birodalom helyreállítására törekedett („renovatio imperii Romanorum" volt olvasható a pecsétjén), és kinyilvánította, hogy Németországot és Itáliát a jövőben Rómából kell kormányozni. Ennek jegyében Rómában rendezte be az udvarát, a környezete azonban, világi és egyházi egyaránt, nagyrészt németekből, főként szászokból állt. A servus apostolorum (az apostolok szolgája) cím felvételével az egyház nevében igényt támasztott Lengyelországra és Magyarországra, jóllehet ezek az országok a Szentszék jurisdictióját ismerték el. III. Ottó apostoli uralkodó feljogosítva érezte magát a pápával való rivalizálásra. Ő tette meg pápának II. Szilvesztert, szembeszállva a római kúria azon elvével, hogy a pápa jelöli ki a császárt. Magát tekintette az egyház fejének, magának igényelte a pápa, a püspökök és a kanonokok kinevezési jogát (természetesen megfelelő ellenszolgáltatásokért).

A császárságnak azonban csak rövid időre sikerült fölébe kerekednie a pápaságnak. Mindössze egygenerációnyi idő telt el és a franciaországi *Cluny* kolostorból egy reformmozgalom indult el, amelynek legfőbb célja a szimónia megszüntetése volt. (A szó a bibliai Simon mágus nevére utal, aki pénzért akarta megvenni az apostoloktól a Szentlélek ajándékát.) Az egyházi tisztségek és javadalmak anyagi ellenszolgáltatásért való osztogatása a Német-római Birodalomban általános gyakorlat volt, amelyben maga a császár járt elöl. Ez ellen lépett fel Hildebrand Cluny szerzetes, a későbbi VII. Gergely pápa. Ha IV. Henrik császár enged VII. Gergely követeléseinek, ez azt jelenti, hogy beleegyezik politikai, adminisztratív és gazdasági hatalma megnyirbálásába, és ez úgyszólván a lemondással lett volna egyenértékű, amit természetesen nem tett meg. Ugyankkor a pápa sem állt el követeléseitől, mire a császár rávette a német püspököket, hogy nyilvánítsák érvénytelennek VII. Gergely pápává választását. Válaszképpen Gergely megfosztotta Henriket minden hivatalától és kiátkozta. A következő lépés az volt, hogy a császár átkozta ki a pápát.

Ebben a helyzetben az egyházi és a politikai hatalom összefonódása nem kedvezett a császárnak. A pápai átok felmentette a német fejedelmeket a császárnak tett hűbéri eskü alól, aminek közvetlen következménye a szászok lázadása volt. IV. Henrik arra kényszerült, hogy az itáliai Canossában megkövesse a pápát és a császári méltóságba való visszahelyezését kérje tőle. Három nap és három éjjel didergett a téli hidegben vezeklő kámzsában Canossa falai előtt, amíg a pápa maga elé bocsátotta. Ez a viszálykodás invesztitúraharc néven vonult be a történelembe, és az volt a tétje, hogy kit illet meg az egyházi tisztségekbe és javadalmakba való beiktatás joga, a pápát vagy a császárt. Bár Henrik kibékült Gergellyel, a német fejedelmek Sváb Rudolf személyében ellencsászárt választottak, majd Rudolf halála után (1080) továbbra is támogatták VII. Gergely azon igényét, hogy a császárság választáson alapuló méltóság legyen, és a választás érvényessége a Szentszék jóváhagyásától függjön. Henriknek ugyan ideig-óráig sikerült a maga javára fordítani a küzdelmet, de sem ő, sem legendákkal övezett utóda, Barbarossa Frigyes nem tudta helyreállítani az öröklésen alapuló uralkodói hatalom frank hagyományát, ami minden bizonnyal nemzetté kovácsolta volna össze a germán törzseket. Nem járt sokkal jobban a pápaság sem. Az invesztitúraharcban megfogalmazott igények és ellenigények olyan zavaros helyzetet teremtettek, hogy az elkövetkező években három pápa és három császár próbálta érvényesíteni egymással szemben a jogait.

A német fejedelmek tehát először a pápát támogatták a császárral szemben, de hamarosan szembefordultak a pápával is, aminek következtében a birodalom egymással szemben álló szövetségek kusza szövedékévé vált. A császárválasztás VII. Gergely által bevezetett módja katasztrofális következményekkel járt, mert gyakorlatilag minden német fejedelmet vétójoggal ruházott fel. Ez a régi germán szokások felújítását jelentette, amely szerint a király ugyanolyan felelősséggel tartozik a népközösség minden egyes tagjának, mint az neki.

Már az invesztitúraharcot megelőzően is – II. Henrik és II. Konrád császárrá választásánál – a szászok kinyilvánították, hogy csak akkor ismerik el az új uralkodót, ha megerősíti jogaikat. Alcuin szerint a frank monarchia teokrácia volt, Nagy Károly sacerdos et iudex, pap és bíró volt egyszerre. A vallás és a politika egybekapcsolása, amit Nagy Károly és utódai olyan zseniálisan és sikeresen alkalmaztak, az elkövetkező századokban kevésbé bizonyult eredményesnek a birodalom problémáinak a megoldására. Geoffrey Barraclough történész ezt írja:

> A faji alapon való ellenállás régi gócai, Lotaringia, Bajorország és a mindig nyugtalan Szászország függetlenséget követelt magának. A világi arisztokrácia elégedetlen volt, mert háttérbe szorultak a klerikusokkal szemben, a klerikusok pedig az általuk elképzelt teokráciát hiányolták. A vallási és politikai szféra egybefonódása, ami annyira jellemző volt a birodalomra, tág teret engedett a szimóniának, megfosztotta az államot minden rendszeres jövedelemtől (az adóktól és egyéb jövedelemforrásoktól); valamint a közigazgatást szakavatottan intéző hivatalnoki kartól. A birodalomnak soha nem volt központi kormánya, a császárt Frankfurtban koronázták meg, a birodalmi gyűlés Regensburgban ülésezett, a birodalmi törvényszék központja Wetzlarban volt. A császároknak csak akkor lett állandó székhelyük, amikor a Habsburgok Bécsben telepedtek meg.

Németország története során mindig kérdéses volt, hogy „mitől birodalom a birodalom?" Hildebrandot és az invesztitúraharcot követően soha nem békültek ki a fejedelmek a császárral. Mivel a birodalom belső rendje nem volt kellőképpen szabályozva, könnyen ki lehetett játszani a fejedelmeket a császár ellen (külön-külön vagy együtt), vagy a császárt a fejedelmek ellen. IV. Henrik Canossa-járásától kezdve törékeny államalakulat volt a Szent Német-római Birodalom. Goethe így ír II. József koronázásáról, amelynek gyermekként szemtanúja volt:

> A terem túlsó végén, közvetlenül az ablakok alatt, lépcsős dobogóra állított trónszéken, baldachin alatt ült a császár és a király teljes ornátusban, de jogaruk, koronájuk aranypárnán feküdt mögöttük bizonyos távolságban. A három egyházi választófejedelem külön emelvényen foglalt helyet, mindegyik mögött a maga tálalóasztala: Mainz a felségekkel átellenben, Trier jobbra, Köln pedig balra tőlük. A teremnek ez a felső része méltóságos és örvendetes látványt nyújtott, és azt az észrevételt keltette a szemlélőben, hogy az egyház a lehető legtovább kitart az uralkodó mellett. A világi választófejedelmek dúsan megrakott, de gazdátlan tálalói, asztalai ezzel szemben a rossz viszonyra emlékeztettek, amely köztük és az államfő között a századok folyamán kialakult. Küldötteik már eltávoztak, és egy kisebb szobában ebédeltek, a teremnek az a része így, a számos láthatatlan vendég fényűző kiszolgálásával, egészen kísérteties jelleget öltött; de még ennél is gyászosabb látvány volt a terem közepén álló nagy üres asztal: ott azért maradt használatlan a sok teríték, mert mindazok, akiknek joguk lett volna odaülni, becsületből távol maradtak, még akkor is, ha történetesen a városban tartózkodtak, mert nem akarták, hogy e nagy ünnepen tekintélyükön csorba essék.*

Elhamarkodott dolog lenne, ha a németek permanens identitástudat-zavarait a Német-római Birodalom dualizmusával próbálnánk megmagyarázni. Éppen fordítva, a németek képtelenek bizonyos természetes és racionális határokat felismerni és megvonni, és ez lehetett az oka annak, hogy a birodalom sorsát olyan szorosan a pápasághoz kötötték. Ezen definiálási készség hiánya mind területi vonatkozásban, mind a fogalmakat illetően megmutatkozik. A természetes határok hiánya keleten és nyugaton adott volt, de a németek a déli természetes határt – az Alpokat – is figyelmen kívül hagyták. Kétségtelen, hogy a Schrankenlosigkeit – korlátlanság, szertelenség, a képesség vagy a hajlandóság hiánya a korlátok és

* Goethe: *Költészet és valóság*, Európa, 1982. Szöllősy Klára fordítása.

határok kijelölésére – gyakran jellemző a németekre. Úgy elkápráztatta őket a birodalom „nagy eszménye", hogy képtelenek voltak belátni, mennyire megvalósíthatatlan ez az eszme. Az ilyenfajta káprázatok iránti fogékonyság alkati kérdés. „A német művészet állandóan alakulóban van – mondta egy németbarát kívülálló. – A klasszikus példa erre Goethe *Faust*-ja." Goethe valóban egész életén keresztül írta a *Faust*-ot, csak nyolcvankét éves korában fejezte be. A császárnak nemcsak hogy nem volt állandó székhelye, állandó hatalmi bázisa sem volt. Hiába próbálták növelni birtokaikat és jövedelmeiket az egyes császárok egy ilyen hatalmi bázis létrehozása érdekében. IV. Henrik a Harz hegységben kívánta a maga hatalmi központját berendezni, és a környék ezüstbányáinak a jövedelmét próbálta felhasználni céljai megvalósítására, de végül is alulmaradt a pápával szemben. A normannok betörései a IX. században, majd más ellenségek rabló hadjáratai ugyancsak a császári hatalmat gyengítették a helyi hatalom javára: az emberek nem a császárhoz fordultak segítségért, mert a császár messze volt, és nem tudott segíteni, a fejedelem pedig közel volt, és talán lehetett remélni tőle valamit.

Azokban a néha hosszú időszakokban, amikor nem állomásoztak idegen hódítók Németország földjén, és a németek maguk intézhették sorsukat, soha nem voltak képesek arra, hogy elválasszák egymástól az egyházat és az államot, pontosabban a vallásos szférát a civil szférától, ellentétben a franciákkal, az angolokkal és bizonyos mértékben az amerikai puritánokkal. Ez volt az alapvető teuton probléma. Ez volt annak a dualizmusnak a forrása, amely változatlan erővel mindig megvolt Németországban, noha az egymással ellentétes pólusok – a birodalmi eszme híve – a partikularizmus híve, katolikus – protestáns, kapitalista – kommunista – változtak. Így tehát a kérdés, hogy mitől birodalom a birodalom, azzal a kérdéssel helyettesíthető, hogy mitől Németország Németország (Kis-Németország vagy Nagy-Németország), ezt pedig arra a kérdésre lehet visszavezetni, hogy mitől német a német. A kérdésekre adott válaszok ellentmondásosak. A legmarkánsabb és legsúlyosabb következményekkel járó válasz a

keresztesek által kialakított német lovagi ideál volt. A keresztény eszmékkel felvértezett germán hős, a lovag, tökéletes kombinációnak látszott. A lovagi ideál megszelídítette a germánokat, amire nagy szükségük volt, férfiaknak és nőknek egyaránt.

A kolostorok, a zárdák és a Minnesängerek jelentős és maradandó hatással voltak a németekre. Az általuk kialakított magatartási normák és becsületkódex meghatározták mind a szokásokat, mind az erkölcsöket. Németországban soha nem fenyegetett az a veszély, hogy a kifinomultság elpuhult és tunya önhittséget eredményez. A németek hajlamosak a túlzásra (más népek is, de a németek fokozott mértékben). A túlfinomultság azonban Németországban többnyire groteszk hatást tesz, és gyakran abszurddá válik. Németország egész története során a lovagkorban jött létre a legsikeresebb szintézis a kultúra és a fajta között. Olyan harmonikus időszak volt ez a nép, a nemzet, az állam és az egyház történetében, amely kitörölhetetlen nyomot hagyott maga után.

Közhelynek számít az az állítás, amely szerint a középkor határozta meg Németország további sorsát. A középkori lovag alakját ma is nimbusz övezi Németországban, a lovagi becsületkódex még ma sem vesztette érvényét. Úgy vélem, a németeknek a lehetőségeikhez képest mérsékelt eredményessége a sportokban azzal a lelki teherrel magyarázható, amit ez a becsületkódex jelent. Az „Ordnung muss sein" (Rendnek kell lenni) elv, a németek kínos korrektsége, a sportban is megnyilvánul. A németnek a versengés minden formájában elsősorban derekasnak és becsületesnek kell lennie („brav"), mindig és mindenáron. Ezért a német sportolók kevés kivételtől eltekintve képtelenek arra, hogy csaljanak vagy szabálytalanságot kövessenek el. Márpedig a csapatversenyben a szabálytalankodás elkerülhetetlen. Nem a tudatos és otromba csalásra gondolok, hanem a győzelemre törekvés hevében, a helyzetből adódóan úgyszólván ösztönösen elkövetett szabálytalankodásra (bár a kettő között nincs éles határvonal). A német sportolók hajlamosak rá, hogy ne teljes erőbedobással és akarással törekedjenek a győzelemre, hanem egyfajta

defenzív, védekező játékot játsszanak. Ez nem azt jelenti, hogy soha nem szabálytalankodnak, különösen a futballban, ami nemzeti játékuk, de csak válaszképpen az ellenfél ismételten elkövetett durvaságaira. Ilyenkor aztán elfogja őket a düh, és olyan vadul reagálnak, hogy ez már túlmegy a sportszerűség határain.

Az olaszok pontosan a németek ellentétei, ők a csapatjátékokban és különösen a futballban folyton szabálytalankodnak, de soha nem durván, hanem ügyes eleganciával, úgyszólván kecsesen. Ez hozzátartozik a stílusukhoz, az olaszok a „betartás" mesterei. Rendkívül tanulságos ilyen szempontból nézni a német–olasz futballmérkőzéseket. Az 1970-es mexikói világbajnokság elődöntőjében az egyik német hátvédet, Berti Vogtot, aki remek sportember és maga a korrektség, az olaszok apró szabálytalanságai annyira kihozták a sodrából (akárcsak csapattársait), hogy durván és teljesen értelmetlenül belerúgott Gianni Riverába, amiért a bíró tizenegyest ítélt az olaszoknak, és talán ezen múlott, hogy a németek elvesztették a mérkőzést. A legtöbb csapatjátékban, de különösen a futballban, a németek görcsösen ragaszkodnak a szabályok betartásához, és folyton a bíróhoz fordulnak segítségért, mintha ő is a német csapat tagja volna. Úgyszólván a bírónak játszanak, és még akkor is felemelt kézzel reklamálnak, amikor lélekszakadva rohannak a labda után. Egy-egy elvesztett mérkőzés után hosszasan lamentálnak azon, hogy mi lett volna, ha a bíró megadja a tizenegyest, amikor az ellenfél játékosa a büntetőzónán belül szabálytalankodott. A német labdarúgóbajnokság mérkőzéseiről szóló tudósítások gyakran inkább a bíró által nyújtott teljesítményről szólnak, és nem a játékról.

Treitschke német történész szerint honfitársai hajlamosak rá, hogy a „Grobheit"-et (durvaság, gorombaság) összetévesszék az igazmondással. Márpedig ha az igazságot csak durván lehet kimondani, ez igazolja a durvaságot. Úgy látszik, a germánok primitív, állati ősenergiáját „az értelmetlen, vad, teuton harci dühöt" (Heine) csak a szabályok pontos betartásával lehet féken tartani. Mindenesetre a lovagi becsü-

letkódexhez való ragaszkodás fantáziátlanná teszi a németek játékát a sportban. Az Inter-Milan úgy jutott be a BEK-döntőbe, hogy az elődöntőben a Borussia-Mönchengladbach egyik szurkolója 7 : 1-es német vezetésnél egy Coca-Colás dobozzal dobta meg Boninsegnát, az olaszok első számú sztárját, mire az eredményt megsemmisítették, és a Berlinben újrajátszott mérkőzésen az Inter-Milan győzött. Az olaszok itt a játék lelassítására és 0 : 0-ás döntetlenre törekedtek, amit finom, de folyamatos szabálytalankodással igyekeztek elérni. A németek erre megpróbáltak súlyosabb szabálytalanságokat kiprovokálni az olaszokból, arra számítva, hogy a bíró esetleg kiállít egy olasz játékost. A taktikájuk azonban nem vált be, mert az angol bíró csak egy tizenegyest ítélt meg, ezt pedig az ideges Sieloff kihagyta. Ezenkívül csak néhány körülményes és fantáziátlan támadásra telt a Borussiától. A torinói *La Stampa* így kommentálta a mérkőzést: „Ami a játék technikai színvonalát illeti, ilyenről nem lehet beszélni, de a bölények és hiénák küzdelmén ez nem is kérhető számon." A német rádió- és tévékommentárok szerint az olaszok győzelme a sportszerűtlenség diadala volt. A német sportújságok azt írták, hogy a német csapat (és ezt az egész német futballra ki lehet terjeszteni) túlságosan becsületes, korrekt és nyílt („brav") volt ahhoz, hogy egy olyan durva játékban, mint a futball, eredményt tudjon elérni.

Mindez nemcsak a csapatjátékokra érvényes. Ugyanerre példa a Max Schmelling és Joe Louis közötti két profi ökölvívó-mérkőzés. Az elsőben Schmelling, tartva magát körültekintően megszervezett, defenzív harcmodorához, a tizenkettedik menetben kiütötte Louist. A második mérkőzésen teljesen váratlanul érte Louis hirtelen lerohanása, kapott egy ütést a veséjére (ami Németországban tilos, Amerikában azonban nem), és alig két perc elteltével, az első menetben kiszámolták. Vagy itt van a Sugar Ray Robinson és Gerhard Hecht közötti, 1952-ben Berlinben megrendezett bemutató mérkőzés. Robinson kiütötte Hechtet, ugyancsak egy vesére irányzott ökölcsapással, majd mindkét bokszolónak a ring alatt kellett menedéket keresnie a felháborodott nézők sö-

rösüvegei elől. Valamikor az ötvenes évek elején Peter Müller, az egykori középsúlyú világbajnok tízmenetes meccset vívott az új világbajnokkal, Hans Stretzcel, és vesztésre állt. A nyolcadik menetben a bíró rászólt, hogy ne fogjon, mire Müller visszaszólt, Stretzre mutatva: ő is fog. A bíró figyelmeztette, hogy a versenyzőnek nem szabad a ringben beszélni, mire Müller egy jól irányzott jobbegyenessel leterítette a bírót, majd rávetette magát és fojtogatni kezdte. Amikor Stretz megpróbálta visszatartani, Müller őt is harcképtelenné tette. A következő áldozat Stretz edzője volt, aki a kötelek közt átbújva próbált közbelépni. Végül sikerült Müllert valahogy kivonszolni a ringből, de előtte leütött még két vagy három nézőt. Ekkora botrányra nem volt még példa. A német ökölvívó-szövetség örökre eltiltotta Müllert a versenyzéstől (az eltiltás még egy évig sem volt érvényben). A sajtó nem mulasztotta el kinyomozni, hogy a kötekedő természetéről ismert Müller félig cigány, nem lehet tehát a viselkedéséből messzemenő következtetést levonni a német sportolókra. Az esetnek sajátos pikantériája, hogy a történtek hátterében az agyonszervezett német sportvilág áll, amelyben a kommentátorok ilyen kenetes fordulatokkal értékelik az eseményeket: „Ez sokat ártott a kerékpársport hírnevének..." vagy: „X. Y. teljesítménye nem járult hozzá a sportág presztízsének növeléséhez".

Sokáig haboztam, hogy megemlítsem-e a német sportolók egy jellegzetes tulajdonságát, a túlfeszítettséget. Gyakran olyan érzékenyek, idegesek, komikusan felajzottak, mint a versenylovak. Ez persze általánosítás, és számos kivétel van (például Franz Beckenbauer, aki vitathatatlanul a legnagyobb német labdarúgó), de nagy általánosságban nehezen viselik a rájuk nehezedő nyomást. Érzékenyen reagálnak rá, ha a közönség ellenük szurkol, és az ellenfelet biztatja. Ilyen tekintetben a német sportolók amatőrök, nincs meg bennük a profik rutinja, dörzsöltsége és reflexei. Az 1971-ben újrajátszott Borussia-Mönchengladbach–Inter-Milan mérkőzés jó példa erre. Milánóban a közönség ellenszenve, Berlinben pedig a biztatás hozta a német játékosokat zavarba.

Bianchetti, a Milan hátvédje ugyanakkor így nyilatkozott: „A füttykoncert muzsika volt a fülemnek, jobb teljesítményre ösztönzött." A berlini mérkőzésen az olaszok egyszerűen lebénították a németeket. A németek a győzelemben (mint például 1954-ben, amikor megnyerték a labdarúgó-világbajnokságot) és a vereségben egyaránt „metafizikus sportolók", ahogy egy francia jellemezte őket.

Van mindazonáltal az életnek egy olyan területe, ahol távol áll a németektől a lovagiasság, és ez az autózás. A WHO egy 1968-ban közzétett jelentése szerint a halálos közlekedési balesetek és az autótulajdonosok számának arányát figyelembe véve az ausztrálok után az osztrákok és a németek (ilyen sorrendben) a legrosszabb autósok az egész világon. Az amerikaiak a negyedik helyen állnak, a kommunista országokból nem kapott a WHO erre vonatkozó adatokat. Emlékszem egy brosúrára, amellyel egy amerikai autóklub látta el Európába utazó tagjait: „Figyeld az autók rendszámát! Ha fekete alapon fehér betűket látsz, francia ül a volánnál, akik általában jó vezetők, de szeretnek gyorsan hajtani és nem eléggé óvatosak. Ha fehér alapon piros betűket látsz, légy óvatos, a vezetőnek nincs jogosítványa, belga. (Belgiumban csak néhány éve tették kötelezővé a jogosítványt.) Ha fehér alapon fekete betűket látsz, akkor legyél a legóvatosabb, ez német, a legveszélyesebb autós Európában. Ne előzd meg, mert ha megelőzöd, visszaelőz, és olyan élesen vág eléd, hogy nem győzöl fékezni."

Van egy mondás, amely szerint a németek régebben az egyenruhájukban feszítettek, most az autójukban. Sok igazság van ebben, mert „a német és az autó" című fejezet háttere a háború utáni helyzet pszichológiai hatása. Ahogy a németek a háború után megcsinálták a gazdasági csodát, mert minden más terület zárva volt előttük, és ezért erre koncentráltak, úgy a volán mögött ülve kompenzálják és túlkompenzálják az elszenvedett kudarcokat. Hitler is nagy előszeretettel hajtatott ki nagy Mercedes túrakocsiján és száguldozott az országutakon, megelőzve a többi autót. Ha egy amerikait si-

került maga mögött hagynia, ez különös örömére szolgált. Vagyis a történet tulajdonképpen a németek első világháborús vereségére megy vissza.

Az autópályákon nincs sebességkorlátozás, csak ott, ahol az utat javítják. Nemritkán két vagy három autó robog egymás után az előzősávban 150–200 kilométeres sebességgel úgy, hogy csaknem összeér a lökhárítójuk. Németországban, akárcsak máshol Nyugat-Európában, a vezető a fényszóró villogtatásával jelzi előzési szándékát. Sok német a két fényszóró közé külön akkumulátort igénylő fényforrásrendszert szereltet. A hat vagy több lámpával fényárba borított német autó teljesen elvakítja a szembejövőket. Ha az előtte haladó jármű valamilyen okból nem tér ki neki, például nem tud sávot váltani, akkor a német autós centiméterekre megközelíti, és ott marad, amíg a másiknak sikerül elmenekülnie előle. Kedvelt manőver a jobbról való előzés, miközben ráhajtanak a útpadkára, nem törődve azzal, hogy közben port, sarat és kavicsot vernek föl. A német autós elszántan ragaszkodik az elsőbbséghez. (Majdnem hozzátettem, akkor is, ha ez nem őt illeti meg, de igazságtalan lettem volna, ezért megelégszem azzal, hogy gyakran nem tudja, kinek van elsőbbsége.) A német hatóságok újra és újra kísérletet tesznek a közlekedési morál javítására: „Légy előzékeny a volánnál is!" – intik honfitársaikat, de nem sok sikerrel. A halálos balesetek száma 1970-ben kereken 20 000 volt, csaknem a fele az Egyesült Államokban regisztrált számadatnak (54 800). Az Egyesült Államokban nagyjából négyszer annyi ember él, mint Nyugat-Németországban, és legalább hatszor annyi jármű közlekedik az utakon. (Ausztriában több mint tíz százalékkal több halálos közlekedési baleset történik, mint Nyugat-Németországban.) Az utóbbi években ugrásszerűen megemelkedett Nyugat-Németországban a cserbenhagyásos balesetek száma, mert a biztosítótársaságok jelentős kedvezményekben részesítik a balesetmentes vezetőket. (Bizonyos esetekben elengedik nekik a biztosítási díjnak akár a felét is.) Sokba kerül tehát az autósnak, ha elismeri, hogy balesetet okozott, ráadásul az elmúlt öt évben háromszorosára emelkedtek az

autóbiztosítási díjak. Nem egy biztosítótársaság ment csődbe, mert nem tudta kifizetni a megnövekedett kárigényeket, különösen azokat az összegeket, amelyeket a részleges és teljes rokkantaknak ítéltek meg. A balesetek száma Németországban 1958 és 1970 között az autópályákéval együtt a kétszeresére emelkedett. A sorozatos koccanás, amikor több jármű rohan egymásba, német specialitás, mert nem tartják be a követési távolságot, még rossz látási viszonyoknál sem. (Olyan sorozatos koccanás is volt, amelyben százötven autó szenvedett kisebb-nagyobb károkat.)

A balesetek egy része tehát a balul elsült kakaskodások következménye. Íme egy példa egy bécsi újság beszámolója alapján. Az eset 1970 nyarán történt meg a Salzburg–Bécs autópályán. Egy csomagokkal megrakott német Peugeot, amelyben három személy ült, meg akart előzni egy bécsi „minit", egy Morrist. Mind a két járművet fiatal férfi vezette, és az osztrák nem hagyta magát, hanem gázt adva versenyre kelt a némettel, úgyhogy a Peugeot kénytelen volt az előzősávban maradni. A fej fej melletti verseny eldőlni látszott, amikor az út lejtett, és a Peugeot gyorsabban gurult, de amikor az út emelkedni kezdett, a Morris volt a gyorsabb, megelőzte a Peugeot-ot, és olyan élesen vágott eléje, hogy a két kocsi meghúzta egymás oldalát és lökhárítóját. A német a leállósávba kormányzott és megállt, a bécsi ugyancsak. Ekkor a német kocsiból kiugrott a vezető apja, a kieli városi önkormányzat tisztviselője, és egy szuronnyal hadonászva, amit állítólag vadászkésnek használt, rátámadt a bécsire. Mielőtt a fiának sikerült megfékeznie, az apa az arcán és mindkét karján megsebesítette a bécsit. Közben az anya elájult és keringési elégtelenség miatt kórházba kellett szállítani. Az apa ellen vádat emeltek emberölési kísérletért, amivel tulajdonképpen az osztrákot is meg lehetett volna vádolni, de miután orvosilag ellátták, mehetett tovább. Őt a közlekedés biztonságának veszélyeztetéséért vonták felelősségre, végül azonban mind a ketten csak pénzbüntetést kaptak. A közlekedési balesetek, vagy csaknem balesetek utáni összeszólalkozásokból adódó lőfegyverrel, késsel vagy puszta kézzel okozott sérü-

lések száma olyan nagy Németországban, hogy a „közlekedési incidens" sajátos német szociológiai jelenségnek tekinthető. A *Stern* idézi Harry Schütt közlekedési bíró 1972-ben tett kijelentését, amely szerint a német autósok húsz százaléka „gengszter". A bíró mintegy ezer közlekedési kihágás ügyében szerzett tapasztalatai alapján jutott erre a következtetésre. A radikális teuton düh az országutakon él tovább.

NEGYEDIK RÉSZ

19 / ICH BIN EIN BERLINER

1963 júniusában visszatértem Berlinbe, miután orvosi tanácsra néhány hónapot pihenéssel és kikapcsolódással New Yorkban töltöttem. Meghívást kaptam ugyanis két televíziós vitafórumra, amelyek témája John F. Kennedy elnök nyugat-berlini látogatása volt. A vitafórumokra nem kellett külön készülnöm és olyan nagy jelentőséget tulajdonítottam az eseménynek, hogy nem akartam belőle kimaradni. Ez volt az első alkalom, hogy hivatalban lévő amerikai elnök Berlinbe látogatott. Figyelembe véve, hogy milyen traumát okozott a németeknek a fal, Kennedy látogatása a németeknek tett gesztus volt, amely ugyanakkor kihatott az egész világpolitikára. Elkerülhetetlennek látszott, hogy az oroszok és csatlósaik provokációt fognak emlegetni. Egy nappal Kennedy előtt érkeztem meg Berlinbe. Az ABC televíziós társaság irodájába belépve meglepett a nagy nyüzsgés. Ha jól emlékszem, egy harminchat főből álló team volt delegálva Amerikából a nagy eseményhez: két gyártásvezető, öt vagy hat riporter (közöttük egy Washingtonból és kettő New Yorkból), egy tucat vagy még több operatőr a legkiválóbbak közül, három vagy négy motoros küldönc fekete bőregyenruhában, ABC-feliratos bukósisakkal. Soha életemben nem láttam még ekkora „elektro-zsurnalisztikai" felhajtást.

Ott voltam, amikor a rangidős gyártásvezető eligazítást tartott a csapatnak, és meglepett a minden pillanatot beosztó és a legapróbb részletekre kiterjedő szervezés. A háborúban szerzett tapasztalataim alapján azt mondtam volna, a terv túl bonyolult ahhoz, hogy végre lehessen hajtani. Bár sok ember állt rendelkezésre, túlságosan szétszórták őket az elnök ide-oda kacskaringózó útvonalán. Nem nyilvánítottam véleményt, hiszen csak vendég voltam a megbeszélésen, de engedélyt kértem, hogy másnap bemehessek a stúdióba és nézhessem a közvetítést a német televízióban.

Szerencsére volt saját kulcsom, ugyanis másnap senki sem tartózkodott a stúdióban. Bekapcsoltam a tévét és kényelembe helyeztem magam. Kennedy gépe pontosan 8 óra 30-kor

landolt. A francia városparancsnok és Willy Brandt mint Berlin polgármestere üdvözölte, majd az elnök beszállt a rá váró limuzinba és a menet elindult. Ebben a pillanatban megszólalt a telefon. – Itt New York, kivel beszélek? – kérdezte egy hang. – Senkivel – válaszoltam zavartan. – Hogyhogy senkivel? Ki maga? – Bailey – válaszoltam. – Bailey? Mit keres maga ott? – Hát csak üldögélek magánemberként és nézem a német tévét. – Hol vannak a többiek? – Mindenfelé, felvételeket készítenek. – Ide figyeljen – mondta a hang –, öt perc múlva körkapcsolást kell adnunk az eseményekről. Össze tudna hozni néhány mondatot? – Hirtelen lefirkantottam két negyven másodperces „helyszíni beszámolót" annak alapján, amit a német tévében láttam, és beolvastam a mikrofonba. – Ezer hála és köszönet – mondta a hang, én pedig kinyitottam a második doboz sört, újra kényelembe helyeztem magam, és ismét a német tévének szenteltem figyelmemet. Tíz perccel tíz előtt ismét megszólalt a telefon. – Ki az? – kérdezte ugyanaz a hang. – Még mindig Bailey. – Nem jött vissza senki? – Nem, nem is telefonáltak. – Nem tudna még egyszer segíteni rajtunk? – A kérést többször is megismételték, úgyhogy hat vagy hét helyszíni beszámolót készítettem és ott maradtam este hétig vagy nyolcig, amíg az elnök el nem repült Berlinből. Egész nap senki nem tette be a lábát a stúdióba.

Dél körül Edward P. Morgan telefonált, aki aziránt érdeklődött, hogy mit csináljon a városházán készült felvételekkel. Akkora volt ugyanis a tömeg, hogy senki nem tudott áthatolni rajta, a fekete ruhás, ABC bukósisakos motoros küldöncök és lovas rendőrök sem, de még tankkal is reménytelen lett volna. Mindenki, aki élt és mozgott Berlinben, ott tolongott az utcákon, hogy lássa az amerikai elnököt. A schönebergi városháza előtt Kennedy a következőket mondta: „Az ókorban az lehetett a legbüszkébb, aki elmondhatta magáról, »civis romanus sum«, római polgár vagyok. Ma ez a legbüszkébb kijelentés, amit tehet valaki: »Ich bin ein Berliner«". Soha nem hallottam olyan egekig ható üdvrivalgást, mint ami Kennedy szavait kísérte. A berliniek úgy érezték, Kennedy

közösséget vállal velük és amerikai polgárokká fogadja őket („cives americani estis") és védelmet ígér nekik. Ugyanilyen volt Kennedy fogadtatása Nyugat-Németországban is, az emberek mindenhol mint védelmezőjüket és jótevőjüket üdvözölték.

A hanaui amerikai katonai támaszpont gyakorlóterének szélén az ABC mérnökei felállítottak egy telefonfülkét, amely a modern rádióstúdió minden kellékével fel volt szerelve. A díszszemle után az egyik sztárriporter megbeszélés szerint azonnal bevette magát a telefonfülke-stúdióba, hogy leadja a tudósítását. A probléma csak az volt, hogy a fülkébe belépve olyan feladat várt rá, mintha egy lökhajtásos repülőgépet kellett volna elindítania. Nem sok riporternek erőssége a technika, a sztárriportereknek pedig a legkevésbé. Egyetlen berendezési tárgyat sikerült felismernie, a telefonkagylót. Amikor ezt felvette, a társaság berlini főmérnöke jelentkezett a drót másik végén, aki nem sokkal ezután a következőkkel rontott be a társaság irodájába: „Valami szerencsétlen alak telefonált Hanauból. Kár, hogy nem értek angolul. Mondjátok, mit jelent az, hogy »do«? A fickó egyre ezt ordítozta kétségbeesetten: »Vat aye do? Vat aye do?«" (Mit csináljak?)

Két nap múlva megjelent Hruscsov Kelet-Berlinben, hogy ellensúlyozza Kennedy nyugat-berlini látogatásának a hatását. Walter Ulbricht, keletnémet kommunista vezér üdvözlőbeszédében ki is mondta ezt. Úgy fogalmazott, hogy az elmúlt napokban bizonyos látogatók Nyugat-Berlinben elgondolkodtató kijelentéseket tettek, de nem volt a csomagjukban semmi, ami valódi segítséget jelentene a nyugat-berlinieknek. Ulbricht beszédére Hruscsov a maga szokásos otromba stílusában válaszolt. A keletnémet funkcionáriusok nagyjából olyan hosszú utat jelöltek ki Hruscsovnak és kíséretének, mint amilyet Kennedy járt be Nyugat-Berlinben. A gyárakból kivezényelték a munkásokat, az iskolákból és az óvodákból a gyerekeket, és a televízió kamerái ostoba módon a lelkesnek éppen nem mondható tömeget pásztázták. A keletnémet vezetők bizonyára tisztában voltak vele, hogy mennyire siralmasnak hat ez a látogatás a másikkal összehasonlítva, és leg-

feljebb csak tompítani tudják azt a frenetikus hatást, amit Kennedy nyugat-berlini fellépése tett az ő alattvalóikra is. (Kennedy látogatásának televíziós közvetítését a keletnémetek is nézték, és talán még nagyobb lelkesedéssel, mint az ország másik részében élő testvéreik.)

Az amerikai–német kapcsolatnak ez a patrónus–pártfogolt jellege leginkább talán a legnépszerűbb német politikai vitaműsorban (Der internationale Frühschoppen) érzékelhető, amelyben öt ország hat újságírója beszélget egymással. A műsort vasárnap délben sugározzák Kölnből – a Frühschoppen (reggeli borozás) a Rajna-vidék gondosan ápolt hagyománya –, és húszéves múltra tekint vissza. Általában négy külföldi újságíró vesz részt benne, hárman közülük a három nyugati szövetségest képviselik, és az elmúlt hét eseményeit értékelik negyvenöt percben. Az ötödik és hatodik résztvevő német, az egyik a program ötletadója és állandó moderátora, Werner Höfer. Tudomásom szerint nincs még egy tévéműsor a világon, amely olyan népszerű volna, mint a Frühschoppen. Csaknem mindenki nézi Németországban, Keleten és Nyugaton egyaránt, a svájci és a belga tévé is átveszi. Ahhoz az elvhez, hogy mind a három nyugati szövetséges minden adásban képviselve legyen, ma már nem ragaszkodnak mereven, de továbbra is igyekeznek tartani magukat hozzá. Angliából és Amerikából többnyire van valaki, viszont többször előfordul, hogy Franciaországból nincs senki. Behatárolja a lehetőségeket, hogy a vitában való részvétel követelménye a folyékony németnyelv-tudás, tehát az újságíróknak csak egy meghatározott csoportja jöhet számításba, elsősorban a német nyelvű országokban akkreditált tudósítók. Azok, akik évente három vagy négy fellépést vállalnak, ismert tévés személyiségek Németországban, ennyire szűkre szabott a számításba jöhető „pónemek" száma (a „pónem" jiddis szó, arcot jelent). Azok az újságírók tehát, akik rendszeresen szerepelnek a Frühschoppenben, sokkal ismertebbek Németországban, mint a saját hazájukban. Két dolog teszi sajátosan érdekessé a beszélgetést: élőben közvetítik, és a moderátor, Höfer igyekszik minél élesebb vitát provokálni a szóban forgó kérdésekben. A résztvevőknek legfeljebb a saját lapjuk érdekeire kell tekintettel lenniük, sokkal kevésbé kell meggondolniuk, hogy mit mondanak, mint a diplomatáknak, politikusoknak vagy általában a hivatalnokoknak.

Meg vagyok róla győződve, hogy ezzel magyarázható a műsor népszerűsége. A külföldi újságírók ugyanis a németek nem hivatalos szóvivőiként lépnek fel. Olyan dolgokat mondanak ki, amelyeket a németek is szeretnének szóvá tenni, de nem mernek. Nemegyszer hallottam, amint a vita egyik német résztvevője így reagált az elhangzottakra: „Örülök, hogy ezt ön így kimondta. Mi németek nem tehetünk ilyen kijelentéseket." Az adás után, ha az egyik vagy másik külföldi újságíró határozottan kiállt a német érdekek mellett és bírálta a fő ellenséget, a Szovjetuniót, felforrósodnak a telefondrótok a stúdióban, a nézők kötelességüknek érzik, hogy köszönetet mondjanak. 1971 tavaszán Jevgenyij Grigorjevvel, a *Pravda* bonni tudósítójával együtt léptem fel a Frühschoppenben. A téma Berlin volt, hamar parázs vita alakult ki közöttünk, és én jobban bírtam hangerővel, mint a disztingvált modorú Grigorjev, egyszerűen „leugattam". Amikor ő „Nyugat-Berlin"-t mondott, én mindig nagyhangúan kijavítottam: „Berlin". A végén annyira zavarba jött, hogy ő is „Berlin"-t mondott. Ezért a teljesítményemért mintegy húsz telefonhívást és ugyanennyi levelet kaptam. Íme az egyik:

Mélyen tisztelt Herr Bailey!

Nagyon jó érzéssel töltött el bennünket, berlinieket, hogy tegnap a „Der internationale Frühschoppen" című műsorban olyan határozott álláspontot képviselt a berlini kérdésben az orosz Jevgenyij Grigorjevvel szemben.

Mi berliniek nagyon aggódunk, hogy mi lesz a városunkkal. Továbbra is szabadságban és békében kívánunk élni, és nem szeretnénk áldozatul esni az orosz barbárságnak. Ismeretlenekkel beszédbe elegyedve is váltottunk néhány szót a Frühschoppenről, és teljesen egyetértettünk. Ezek az ismeretlen ismerőseink, akik szintén berliniek, ugyancsak rendkívül hálásak önnek... [stb.]

Ellenpéldaként hadd álljon itt egy újságcikkrészlet ugyanerről a Frühschoppen-adásról egy maoista-sztálinista illegális újságból:

A szenilitás jele a néző részéről, ha izgalomba hozta Werner Höfer Frühschoppenjének ezredik adása. A műsort egyfajta pingpong-játszmának lehet nevezni Jevgenyij Grigorij, a *Pravda* bonni tudósítója és az amerikai George Bailey (ABC) között. A napnál világosabb, hogy mi a liberális Höfer célja, amikor egy ideje igazi kommunista újságírókat hív meg műsorába, és nem csak renegátokat – az NDK-ból és a Szövetségi Köztársaságból természetesen nem. Nehéz kielemezni, mik az összetevői annak, hogy a pravdás elvtárs ilyen szánalmas hatást keltett ebben az álvitában: a hiányos nyelvtudás, a szabad vitában való gyakorlatlanság, a rosszul értelmezett udvariasság vagy az alkatából adódó félénkség? Vagy egyszerűen a tárgyi tudás hiánya és az ellenfél várható stratégiájára való felkészületlenség? Mindenesetre a szovjet és a kelet-európai újságírók szerepeltetése Höfer műsorában kezd kínossá válni. Hagyják, hogy gúnyt űzzenek belőlük olyan szószátyár alakok, mint Hans Fleig [svájci újságíró], és most George Bailey, ez a Pentagon-jenki, és olyan hangon beszéljenek velük, mintha éppenséggel az oberammergaui *Hírhasoná*-t szerkesztenék. Elvárható volna egy szovjet újságírótól, hogy ötvenmillió német tévénéző előtt ne csak okos képet vágjon, hanem szabatosan és lényegretörően tudja kifejteni a moszkvai kommunisták álláspontját, és már az előadásmódja is a nyugati szovjetellenes Kreml-asztrológusokkal szembeni fölényét sugallja. Aligha elfogadható, hogy amikor Mr. Bailey a lábát az asztalra teszi – Höfer természetesen nem utasítja rendre –, Grigorjev engedélyt kér ettől az arcátlan imperialista ügynöktől mondanivalója folytatására. Ha állandósul, hogy a két nagyhatalom képviselői ilyen körülmények között tárgyalnak egymással, akkor nem lehet csodálkozni a „világ csendőre" igényével fellépő amerikaiak pimaszságán. Mr. Bailey vette magának a bátorságot, és a maga vadnyugati stílusában

kijelentette, hogy mivel Bonn keleti politikája elválaszthatatlan a berlini kérdéstől, végső soron „ők", az Egyesült Államok, határozzák meg Brandt és Scheel stratégiáját. Ezek a lézengő ritterek Höfer műsorában valahogy azt képzelik, hogy Köln nem a Rajna partján van, hanem a United Fruit Company valamelyik banánköztársaságában. A Szövetségi Köztársaságban megrendezett kerekasztal-beszélgetések szovjet résztvevőinek az a feladatuk, hogy világossá tegyék – nem Werner Höfer, hanem a német tévénézők milliói előtt –: nem nőnek a jenkik banánfái az égig, sem Vietnamban, sem Európában. Európának elege van az ilyen Bailey-félék huszonöt éves megszállásából és a nyomorult dollárjaik uralmából.

Egy másik levél, amely nyilván a pillanat hevében íródott:

Mélyen tisztelt Bailey úr!
Nem tudom, jól írtam-e le a nevét, és azt sem tudom, hol nézhetek ennek utána. Elnézését kérem.
Egyszerűen csak meg akartam köszönni, hogy olyan félreérthetetlen álláspontot képviselt a németkérdésben a március 15-i Frühschoppen-ben. Sok német tanulhatna öntől, de hát szép számmal szaladgálnak gazemberek is ebben a világban. Ön jól megmondta a véleményét az egyik leg-nagyobb gazembernek, Sebastian Haffnernek [ő is részt vett a vitában]. Ez a disznó, egykori német emigráns, most angol állampolgár és az oroszok meg Ulbricht kiszolgálója. Úgy ki kellene dobni innen, hogy a lába se érje a földet. Remélem, egyetértünk.
Kiváló tisztelettel stb.

Nem értek egyet a levélíróval, de azt értem, hogy mit akar mondani. Sebastian Haffner, eredeti nevén Pretzel, Berlinben volt újságíró, majd 1938-ban Angliába emigrált és 1948-ban felvette a brit állampolgárságot. Utána a *The Observer* tudósítójaként visszatért Berlinbe. A későbbiekben úgy alakultak az események, hogy Haffner ismét német újságíró lett.

(Angliában sok az újságíró és rosszul fizetik őket, Németországban kevesen vannak és jól keresnek.) Amikor megépült a berlini fal, Haffner úgy vélte, olvasni tud a ráírt jelből. Alig tíz nappal azután, hogy elkezdődött a fal építése, otthagyta a *The Observer*-t, arra hivatkozva, hogy nem ért egyet az angol lap pipogya álláspontjával a berlini kérdésben. Haffnert úgy tartották számon, mint kérlelhetetlen antikommunistát. Willy Brandt is így nyilatkozott róla, amikor egy évvel korábban interjút készítettem vele. A *The Observer*-ről pedig az a mondás járta, hogy kelet-európaiak írják és afrikaiak olvassák. Haffner ezután egy kifejezetten antikommunista laphoz, Springer *Die Welt*-jéhez szerződött mint rovatvezető. 1963-ban a *Die Welt*-et is otthagyta, és a *Der Stern* munkatársa lett. Közben politikai kommentátorként és elemzőként hátraarcot csinált, és immár olyan színben tüntette fel a berlini falat, mint az acélos szovjet akarat szimbólumát, szemben a Nyugat ernyedt határozatlanságával, és azt követelte a Nyugattól, egyezzen ki a kommunistákkal Európát, különösképpen pedig Berlint illetően. A berlini szenátus „kis lépések politikájának", majd a bonni kormány keleti politikájának egyik fő szószólója lett. Haffner külföldi újságírói státusa abban az országban, ahol született, jellemző a háború utáni németországi helyzetre. Ő maga így fogalmazta ezt meg a Frühschoppen amerikai résztvevőivel kapcsolatban: vagy az a probléma velük, hogy nem tudnak elég jól németül, vagy az, hogy túl jól tudnak. (Amerika volt a német és német zsidó emigránsok legfőbb menedéke.) Ezzel Haffner a Frühschoppen egy alapvető ellentmondására mutatott rá. A műsorba meghívott egykori emigráns vagy repatriált újságíróknak gyakran tesznek fel kérdéseket az őket befogadó országban történt eseményekkel kapcsolatban. Többnyire azonban már olyan régóta élnek távol új hazájuktól, hogy nem adhatnak igazán hiteles választ. Haffnerre ez fokozottan érvényes, hiszen mindössze tíz évet töltött Angliában, így az, amit mond, aligha tekinthető tipikusan brit reagálásnak, vagyis Haffner nem adhatja el magát „angolnak". Sőt azóta, hogy szakított a *The Observer*-rel, végképp semmi jogcímen nem nevezhető a brit sajtó képviselőjének.

A Fühschoppen tehát német specialitás, máshol ugyanis valószínűtlen, hogy a tévénézők a nagyhatalmak nem hivatalos diplomatáinak tekintsék a külföldi újságírókat. Washingtonban például elképzelhető, hogy érdeklődés kísérne egy hasonló, állandóan változó külföldi újságírókkal megrendezett vitasorozat, de ez más lenne, mint a Frühschoppen.

Csak egyszer láttam Werner Höfert igazán haragosnak – a húsz éve futó Frühschoppen adásainak mintegy a felét megnéztem –, 1965 tavaszán, amikor tizenhárom arab ország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Nyugat-Németországgal. Erre az adott okot, hogy kiderült, a bonni kormány fegyvereket szállított Izraelnek. (A fegyverek Amerikából származtak, Nyugat-Németország csak közvetített.) Az epizód rendkívül kínos volt a németek számára. Az amerikai kormány azért rángatta bele ebbe az ügybe Bonnt, mert a németek egyrészt morálisan adósnak érzik magukat Izraellel szemben, másrészt pedig hagyományosan jó kapcsolatokat tartottak fenn az arabokkal (erre különösen büszkék voltak), így ők látszottak a legalkalmasabbnak ezen kényes vállalkozás lebonyolítására. A szerződést titokban tartották a nyilvánosság előtt. Ahelyett, hogy a parlament jóváhagyását kérték volna, két-két képviselőt tájékoztattak róla minden pártból. Ha a kormány a parlament elé terjeszti a szerződést, ezt az amerikaiak és az izraeliek az együttműködés megtorpedózására való kísérletnek tekintették volna. A parlamenti jóváhagyást ugyanis eleve kizárta az a lehetőség, hogy ebben az esetben a tizenhárom arab ország megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szövetségi Köztársasággal, ráadásul Nyugat-Németországnak ekkor még nem voltak diplomáciai kapcsolatai Izraellel. A németek ekkor is a nagy szövetségestől vártak segítséget, ami jelen esetben érthető, hiszen Amerika volt a spiritus rector. Végül is az Egyesült Államok azt érte el ezzel a fegyverszállítási üggyel, hogy sikerült leggyengébb szövetségesét annak belső megosztottsága mellett külföldön is lejáratnia, vi-

szont saját kapcsolatai az arabokkal további két évre megmaradtak.

A nyugatnémet–izraeli fegyverszállítási egyezmény kitudódása soha vissza nem térő alkalmat jelentett a kommunistáknak. Sikerült elérniük, hogy Ulbricht meghívást kapjon Kairóba, és nem sokat kellett várni rá, hogy Egyiptom elismerje az NDK-t. Kártyavárként omlott össze az egész nyugatnémet közel-keleti politika. Bonnban teljes fejetlenség uralkodott. Ludvig Erhard kancellár kormánya hebehurgya módon a fegyverszállítások leállítása mellett döntött, amivel világszerte maga ellen hangolta a zsidókat, és nem csak a zsidókat. Ezt követően az Erhard kormány bejelentette, hogy amennyiben valóban sor kerül Ulbricht kariói látogatására, a Szövetségi Köztársaság leállítja az Egyiptomnak nyújtott segély folyósítását. Mivel azonban az Ulbricht-látogatás már eldöntött ügy volt (vagy ha nem, akkor az ilyen fenyegetés azzá tette), ezzel a bejelentéssel Bonn-nak csak egy viszontfenyegetést sikerült kiprovokálnia. Nasszer bejelentette, hogy a segély leállítása esetén Egyiptom fontolóra veszi Kelet-Németország diplomáciai elismerését. Égett a kanóc, sorozatos robbanás fenyegetett, ami katasztrofális rombolást okoz a bonni külpolitika konstrukciójában és megrendíti a Hallstein-doktrínát.

A németek kapkodtak fűhöz-fához, elsősorban az amerikaiakban reménykedtek. A bonni kormányszóvivő von Hase szavával élve az amerikaik „vonakodtak" elismerni, hogy közük van a német–izraeli fegyverszállítási egyezményhez. Később keserű iróniával úgy kommentálta a történteket, hogy az amerikai kormány „nagy kínnal-keservvel rászánta magát, hogy megértő fogadtatásban részesítse Németország azon kérelmét, hogy az Egyesült Államok szíveskedjék neki támogatást nyújtani a Közel-Keleten". A legnagyobb példányszámú német lap, a *Bild Zeitung* ezzel a szalagcímmel jelent meg: AMERIKA CSERBENHAGYOTT BENNÜNKET A KÖZEL-KELETEN! A következő Frühschoppen-adásban Höfer ezekkel a szavakkal fordult az amerikai Wellington Longhoz, a UPI munkatársához: „Mr. Long, lehet, hogy a Szövetségi Köztársaság gyámoltalan, naiv, együgyű és ostoba módon

viselkedik a jelenlegi válságban, az amerikai magatartás viszont egyszerűen tisztességtelen (unanständig)." Mindaz, ami a XX. század első felében történt Németországban – a németek által más népek ellen elkövetett agressziók, az áldozatok tízmilliós nagyságrendű száma, a hatmillió módszeresen kiirtott zsidó – nem gyengítette az „unanständig" kifejező erejét, és ma is a legelmarasztalóbb német jelző valamely magatartásformát vagy eljárásmódot illetően.

20 / KÉT SVÁB

A Szövetségi Köztársaság megalakulásától kezdve húsz éven keresztül csodálattal adóztam doktor Eugen Gerstenmaiernek. Bámulattal töltött el az egyenessége és a határozottsága, hogy ne mondjam nyersesége, a jellemszilárdsága. Apró termetű, mokány és szívós sváb volt. (A svábok a legmokányabb, legszívósabb és legmunkabíróbb németek.) Tiszteletet ébresztett bennem a *múltja* is. A háború alatt az ellenállás egyik hőse volt, Claus Schenk, Stauffenberg gróf fegyvertársa. A kreisaui körhöz tartozott, egy ellenálló csoporthoz, amelyet Helmuth von Moltke gróf vezetett, és az 1944. július 20-i Hitler elleni merényletben való részvételért hét év börtönbüntetésre ítélték. Egy szegény, nyolcgyerekes zongorahangoló volt az apja, egyetemi tanulmányait csak nyolc évvel az érettségi után kezdhette el. Teológiát tanult, ebből szerzett doktorátust. 1949-től, a Bundestag megalakulásától parlamenti képviselő volt, 1954-ben megválasztották a Bundestag elnökének. Múltja és személyisége amellett szólt, hogy jó irányba haladnak a dolgok Németországban. Adenauer CDU-jának egyik oszlopos tagja volt.

Érdekes és tanulságos Gerstenmaier sorsának további alakulása. Egy alkalommal a hivatalában jártam, és mutatott néhány levelet, amelyeknek írói gyilkos merénylőnek nevezték, olyan alapon, hogy mint a Hitler-ellenes merénylet egyik résztvevője, több ember haláláért felelős. (A merénylet következtében Hitler csak könnyebb sérülést szenvedett, de a környezetéből többen meghaltak.) Elmondta, hogy hetente átlag hat ilyen tartalmú levelet kap, és a levélírók között minden korosztály képviselve van. Ezeknek a vádaknak a tisztázására a merényletet követő megtorlás túlélői bűnvádi eljárást kezdeményeztek saját maguk ellen. Az ügyet a braunschweigi kerületi bíróság tárgyalta 1952-ben és felmentette őket, azzal az indoklással, hogy az egyénnek joga és kötelessége fellépni a „törvénytelen államhatalommal" szemben. Annak eldöntésére, hogy egy államhatalom törvényes vagy törvénytelen, az egyén lelkiismerete hivatott. Ez a gondolat feltűnő hasonló-

ságot mutat Luther és a reformáció tanításával: minden embernek a saját lelkiismerete a legfőbb bírája. Többször megemlítettem Gerstenmaiernek, hogy milyen tiszteletet ébreszt bennem a német ellenállók bátorsága, mire ő így válaszolt: „A lakosság elenyészően kis (verschwindend klein) részét tettük ki, az ellenállók kilenven százaléka pedig az arisztokráciához tartozott."

Gerstenmaiert több oldalról érték vádak és támadások. Karl Barth, az ismert svájci teológus a Gestapóval való együttműködéssel gyanúsította meg, ami az ő véleménye szerint inkább Barthra vet rossz fényt. Ebben a kérdésben Barth mindenesetre kétes figurákkal árult egy gyékényen. Ramke ejtőernyős tábornok megismételte ezt a vádat, és azt állította, hogy Gerstenmaier jogtalanul használja a doktori címet. Ezzel a tábornok Gerstenmaier érzékeny pontját érintette. Gerstenmaier 1935-ben doktorált Rostockban, majd megszerezte a következő tudományos fokozatot, a venia legendit, ami egyetemi előadások tartására jogosít fel. A nácik azonban nem engedélyezték neki, hogy egyetemi oktatói tevékenységet folytasson. Amikor Gerstenmaier beperelte Ramkét, a tábornok ügyvédje azt tanácsolta ügyfelének, hogy próbáljon peren kívüli egyezségre jutni ellenfelével, amibe Gerstenmaier végül is beleegyezett. Utána kiderült, hogy rosszul tette, a bonni ügyészség ugyanis nem ejtette a vádat, miszerint Gerstenmaier jogtalanul használ bizonyos tudományos címeket, és vizsgálatot indított ellene. A belügyminisztériumi államtitkár elmagyarázta neki, értelmezés kérdése, hogy Gerstenmaier a venia legendi birtokában van-e vagy nincs: a náci törvények szerint nincs ennek birtokában, a náci korszakot megelőző német törvények szerint igen. A háború után újra a régi törvény lépett ugyan életbe, de csak a Szövetségi Köztársaság területén, Rostock pedig a szovjet zónában van. Vagyis egy semmisnek nyilvánított náci törvényre hivatkozva folytattak vizsgálatot az egykori ellenálló Gerstenmaier ellen.

Az, hogy Gerstenmaier ilyen nagy jelentőséget tulajdonított a tudományos címnek és rangnak, nem valami sajátos rigolya. A német kasztrendszer alapja a nem hivatalos, de an-

nál hatékonyabban működő numerus clausus az egyetemeken és a gimnáziumokban. Több mint ötven éven keresztül – 1955-ig – tizenkét egyetem volt Németországban. Ez alatt az ötven év alatt békeidőben az egyetemi hallgatók száma változatlanul százharmincötezer körül mozgott, 1938-ban tehát alig volt több egyetemi hallgató egy nyolcvan milliós országban, mint Nagy New Yorkban. Ezt a számot azzal sikerült ilyen alacsonyan tartani, hogy nem létesítettek új gimnáziumokat, így kevesen tehettek érettségit, ami az egyetemi tanulmányok előfeltétele. A tananyag mennyisége és a nehéz vizsgák gondoskodtak arról, hogy a kevés egyetemi hallgatóból még kevesebben kapjanak diplomát. Ezt az oktatási rendszert a XVIII. és XIX. század fordulóján élt Wilhelm von Humboldt dolgozta ki, és a célja egy olyan elit kiképzése volt, amely megfelelő hozzáértéssel képes vezetni az államot. Jelentősebb állást a közszolgálati szférában csak diplomás tölthetett be, a tudományos fokozat pedig olyan társadalmi rangot jelentett, amely az arisztokratákéval és a legmagasabb rangú katonatisztekével vetekedett.

Gerstenmaier attól is félt, hogy az államügyész esetleg képviselői mentelmi jogának felfüggesztését fogja kérni az igazságügy-minisztertől. Hogy okkal vagy ok nélkül táplált magában ilyen aggodalmakat, ezt nem lehet tudni. A jogrendszer többet szenvedett Németországban a „fogalomzavaroktól" (Begriffsverwirrung), mint az ország egyéb intézményei. Gerstenmaier mindenesetre nem kívánt defenzívában maradni, úgy vélte, nem a vádlott, hanem a vádló szerepére hivatott. 1968-ban, egy évvel azt megelőzően, hogy ügye mélypontra jutott, beszédet tartott Stefan George, az ellenállási mozgalom szellemi atyja születésének századik évfordulóján, amelyben többek között ezeket mondta:

> Lehet, hogy az államfőnek és a hadsereg főparancsnokának szánt csapás [a Hitler-ellenes merénylet], amely példa nélküli Németország újkori történetében és ezért sokak számára hihetetlennek tűnt, csak azért hiúsult meg a gondos és körültekintő előkészítés ellenére, mert Hitler életben maradt. Ám ha újra átgondolom a dolgokat, most, huszonnégy év elteltével, ugyanarra a következtetésre jutok, mint annak idején a Gestapo magánzárkájában. Tekintet nélkül arra, hogy a merénylet legfőbb céljául kiszemelt ember elpusztult vagy életben maradt, Stauffenberg tette fényjel, szikra lett volna, amely az egész országra kiterjedő felkelést robbant ki, ha – nos, hát igen –, ha a német nép és mindenekelőtt a német hadsereg és annak parancsnokai túl tudnak lépni a megszokás, az előítéletek, a bénultság és – sajnálom, hogy ezt ki kell mondanom – a gyáva határozatlanság korlátain.

Gerstenmaiernek nem volt szokása, hogy selyempapírba burkolja a mondanivalóját.

Azt kívánta elérni, hogy bíróság mondja ki: jogosan viseli a megszerzett tudományos címeket, ilyen kereset beadásával bízta meg az ügyvédjét, Fabian von Schlabrendorfot, aki maga is az ellenállási mozgalom résztvevője és krónikása volt. Mivel a keresettel kapcsolatban nehézségek támadtak, von Schlabrendorf visszatért eredeti javaslatához, hogy Gerstenmaier mint a nácizmus áldozata kérjen kártérítést. Ez elsősorban anyagi jellegű követelést jelentett. Gerstenmaier korábban elutasította az ügyvéd javaslatát, mert nem tartotta helyénvalónak, hogy a parlament elnökeként peres úton pénzt követeljen az államtól. Végül mégis megfogadta az ügyvéd tanácsát, mert elkerülhetetlen közbeeső lépésnek látszott célja elérésére. Ettől fogva túltette magát a kártérítési igénnyel kapcsolatos averzióin. „Ragaszkodom a jogaimhoz – mondta. – Nem hátrálok meg, még akkor sem ha belepusztulok. Egy jogállamban (Rechtsstaat) nem fogok belenyugodni abba, amibe egy antijogállamban (Unrechtsstaat) bele kellett nyugodnom."

A politikai indíték nemes színben tüntethet fel egy bűntettet, akár egy gyilkosságot is, az anyagi érdek ugyanakkor akár valódi, akár feltételezett, hiteltelenné teheti a politikai motívumot. A minden jogához ragaszkodó Gerstenmaiernek végül is 281 107 márkát és 9 pfenniget ítélt meg a bíróság kárpótlásképpen azért, hogy harmincnégy éven keresztül nem

kapta meg a neki járó egyetemi tanári fizetést. A kártérítés kétségtelenül bőkezű volt, magában foglalta a nyugdíjjogosultság készpénzben való megváltását is. A bíróság megítélte továbbá Gerstenmaiernek az egyetemi oktatói rangot, katedrát azonban nem tudott neki biztosítani. Az egyetemek Németországban a tartományi kormányok felügyelete alá tartoznak, és nem kötelezhetők arra, hogy bírói ítélet alapján oktatóként alkalmazzanak valakit. Gerstenmaier tehát győzött, de legfőbb óhaja, hogy egyetemen taníthasson, nem teljesült.

Nem sok ideje maradt azonban sem az örömre, sem a búslakodásra. Amikor a kártérítés összege publikussá vált, egész Nyugat-Németország felhördült. Megdöbbenéssel figyeltem, ahogy ez a felháborodáshullám végigsöpört az egész országon. Gerstenmaier ezrével kapta a leveleket, amelyekben honfitársai rosszallásukat fejezték ki. A *Stuttgarter Zeitung,* Gerstenmaier szűkebb hazájának egyik sajtóorgánuma így kommentálta a történteket:

> Hát nem azoknak jár a kárpótlás, akiket a Harmadik Birodalom megfosztott a hazájuktól és a hivatásuktól, például annak a jogtudósnak, aki ma Tel-Avivban taxisofőr, mert a tudását Izraelben nem tudja kamatoztatni, azoknak, akiknek a kapott sebeket életük végéig kell viselniük? Gerstenmaier azon kevés egykori üldözött közé tartozik, akik jelentős pozíciót töltenek be a Szövetségi Köztársaságban. Indokolt tehát a kérdés, nem volt-e elvárható tőle, hogy lemondjon arról, amihez joga van? Tudnia kellett volna, hogy a neki juttatott kárpótlás összegének nagysága haragot és felháborodást vált ki, és veszélyezteti a demokráciát. Ez az ügy katasztrofális hatással van az átlagpolgárra, aki nem ismeri a kárpótlási törvényt és az állami hivatalnokok fizetésére vonatkozó előírásokat.

A *Stuttgarter Zeitung* még a mérsékeltebb hangvételű lapok közé tartozott. A kampány teljesen ellehetetlenítette Gerstenmaiert, le kellett mondania a parlamenti elnökségről, és törölték a nevét a parlamenti képviselő-jelöltek listájáról. (Sváb

földijei különösen szigorúak voltak hozzá, és ez sokat mond, hiszen a svábok többnyire méltányolják az anyagi szempontokat. Őket tartják a legszorgalmasabb és legtakarékosabb németeknek: ők vétózták meg azt a javaslatot, hogy vonják ki a forgalomból az egypfennigest és a kétpfennigest.) Megítélésem szerint a Gerstenmaier-ügy nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1969-ben, húsz évig tartó kormányzás után megbukott a kereszténydemokrata–keresztényszocialista koalíció.

Nem tudom azonban, hogy Gerstenmaier bukása nem rombolta-e le magát a nácikkal szembeni német ellenállás mítoszát is. (A szót nem pejoratív értelemben értem.) A mítosz hitelessége eddig is kérdéses volt a háború utáni Németországban, egyszerűen azért, mert a németek többsége, akik kompromittálták magukat a Harmadik Birodalom idején, kétségbe vonták. Gerstenmaier viszont a megkérdőjelezett mítosz legitim hőse volt, akinek tisztessége és feddhetetlensége minden vitán felül állt. Az okozta Gerstenmaier tragédiáját, hogy nem tudott megszabadulni az ellenállói mentalitástól. A parlament elnökeként is megmaradt ellenállónak, és ellenálló módjára viszonyult az államhoz. Az állam időközben megváltozott, Gerstenmaier is, de nem eléggé, és az állammal való kapcsolata továbbra is problematikus maradt. Ez volt az egyik dolog, amit vonzónak találtam benne, ez a távolságtartó elutasítás az állammal szemben. Ő volt ugyanakkor az általam ismert konzervatív politikusok közül az egyetlen, Adenaueren kívül, aki időnként szembeszállt a nyugati szövetségesekkel. Amikor 1963-ban kiállt amellett, hogy a nyugatnémet parlament vegye jelképesen használatba a Reichstag épületének helyreállított déli szárnyát, ez egyértelműen kihívó lépés volt a szövetségesek szemében, akik a minimálisra kívánták csökkenteni a Szövetségi Köztársaság berlini jelenlétét. Gerstenmaier nem volt a legjobb viszonyban Adenauerrel. Ő maga így indokolta ezt: „Nem tudok a közelébe férkőzni (ich kann ihm nicht zu Leibe rücken). Képtelen vagyok hatni rá." Azt hiszem, Gerstenmaier elmarasztalásnak szánta ezt a megjegyzést. Arról volt szó ugyanis, hogy mit kellett volna tenniük a német vezetőknek, amikor

megépült a fal. Követelniük kellett volna a szövetségesektől, hogy lépjenek közbe? „Brandt úgy viselkedett, mintha nem volna semmi köze az egészhez. Adenauer két héten keresztül semmit, de tényleg semmit nem csinált. Ha én vagyok a helyükben, biztos, hogy tettem volna valamit" – mondta Gerstenmaier.

Ez 1961 őszén volt, és azt hiszem, Gersterenmaier valóban nem maradt volna passzív. A szövetségesek magatartását a fallal kapcsolatban szerződésszegésnek nevezte, a párizsi szerződésben ugyanis ígéretet tettek az újraegyesítés ügyének támogatására, annak fejében, hogy Nyugat-Németország belépett a NATO-ba. Mindazonáltal a németek nem voltak abban a helyzetben, hogy vádolhatták volna a szövetségeseket, mert ők sem képviseltek egyértelmű álláspontot a kérdésben. „Az elmúlt háború emlékei és az új háborútól való félelem a németek zsigereiben van, és legfeljebb negyven százalékuk vállalna bármilyen kockázatot Berlin ügyében – mondta Gerstenmaier, majd hozzátette: – A Szövetségi Köztársaság szóban a revíziót tekinti céljának, a tettek azonban messze elmaradnak a szavaktól, és teljesen összhangban vannak az amerikaiak óvatos visszafogottságával."

Gerstenmaier eszményképe Claus Schenk, von Stauffenberg gróf, vezérkari ezredes volt, az ellenállási mozgalom vezetője, aki időzített bombát helyezett el Hitler főhadiszállásán. A bomba öt ember megölt, de Hitler sértetlen maradt. A nevek néha sokat mondanak. Mind a Stauffenbergek (Stauffenberg – Stauffen-hegy), mind a Hohenstaufenek (Hohenstaufen – Magas-Staufen) svábföldről származtak, és a két családi fészek nem volt messze egymástól. A harmincas évek második felében a hadiakadémia egy tanulmányi kirándulásán Stauffenberg gróf hosszas fejtegetésbe bocsátkozott a Hohenstaufenek birodalmának jelentőségéről, és a Hohentwiel-dombot, amelynek tetején a csoport állt a Boden-tó látványában gyönyörködve, a birodalom középpontjának nevezte. A háború alatt különböző európai és afrikai frontokon szolgált, ahol 1943-ban egy angol légitámadásnál a német

egységekre zúdított bombazáporban és géppuskatűzben elvesztette a bal szemét, a jobb kezét és a bal kezének két ujját. Lábadozása idején nagybátyja, Üxküll gróf rábeszélésére csatlakozott a náci rendszer aktív ellenzékéhez. Miután a tartalék hadsereg parancsnoka vezérkari főnökének nevezték ki, új pozícióját az ellenállás megszervezésére használta fel. Ő dolgozta ki a Walkür hadművelet tervét, amely a tartalék hadsereg mozgósítását irányozta elő, és ezt a mozgósítást Stauffenberg úgy kívánta megszervezni, hogy egy, a náci állam- és pártapparátus elleni felkelés bontakozhassék ki belőle. A hadművelet tervét ő maga mutatta be Hitlernek, aki jóváhagyta. A terv szerint a hadművelet valódi céljába a katonákat és a parancsnokok nagy részét is csak annak megindulása után néhány nappal kellett volna beavatni. A puccs azon hiúsult meg, hogy Stauffenberg bombája nem végzett Hitlerrel, és csak könnyebb sebet ejtett rajta. A terv ennek ellenére sikerülhetett volna, ha az összeesküvők kellő határozottsággal és eréllyel lépnek fel. Ők azonban, főként Stauffenberg, minél kevesebb véráldozattal szerették volna megdönteni a „Dzsingisz kán óta legbarbárabb államhatalmat". Az ellenállók célja a háborúnak, ennek az „értelmetlen vérontásnak" a befejezése volt (ami nem a feltétel nélküli megadást jelentette – elsősorban az orosz fronton), és „a tisztességen és igazságon alapuló jogrend helyreállítása". „Hogy lehetne ezt vérfürdővel kezdeni?" – vélekedett Stauffenberg.

Az ellenállási mozgalom, mint minden kezdeményezés Németországban, megosztott volt. A Moltke gróf vezette kreisaui kör inkább afelé hajlott, hogy Németországnak totális vereséget kell szenvednie a háborúban, mert csak így pusztítható el a náci vírus. (Ezt nehezen találom összeegyeztethetőnek a pacifizmussal, Moltke ugyanis pacifistának vallotta magát.) A teológus Gerstenmaier nem értett egyet Moltkéval, és szakítva a kreisauiakkal Stauffenberghez csatlakozott. A két álláspont között radikális különbség volt. Moltke úgy gondolta, ha megölik Hitlert, ezzel mártírt csinálnak belőle. A katolikus Stauffenberg más véleményen volt, és Hitlert magának az Antikrisztusnak tekintette. A költő Stefan

George követői közé tartozott, aki azt hirdette, hogy a zsarnokot meggyilkolni a polgároknak nemcsak joga, hanem erkölcsi kötelessége is. Stauffenberg Stefan George „Antikrisztus" című versét idézve próbálta rábeszélni tiszttársait az ellenállási mozgalomban való részvételre:

Ott áll a hegyen: jön a ligeten át;
látjuk: bor a víz, ha akarja; szavát
a halottak is értik a sírban.

Tudnák csak, éjszaka hogy kacagok;
megjött az időm; és kész a horog
és telik a, roskad a háló.

A bölcs, a bolond rohan, árad a nép,
fákat kiszakítva, tiporva vetést
tör utat diadalmenetemnek.

Mindent, mit az ég csak ígért, megadok;
hajszál a csalás, de ki látja, mikor
érzékeitek veri vakság?

Megadom, ami ritka, nehéz, ahelyett
a Könnyűt; arany ez a sár s tietek
ez az új zamat, illat e fűszer –

és amit a nagy próféta se mert,
megmondom a titkot: a munka helyett
hogyan éltet a kész, ami megvan?

A Férgek Ura ma hazát alapít;
kincs s pálma övé; s ha van maradék:
pokolba a lázadókkal!

Ujjongjatok az ördögi Látszat előtt,
pazarolva a vért, meg az ősi velőt,
s a nyomort csak a vég szeme látja.

Nyalod akkor üres vályúimat, óh,
futsz, csorda!... De lángol az udvar, az ól,
s megdördül a kürt, az ítélet.*

Stauffenberget sokan idealizálták, így például az író Trevor-Roper, aki ezt mondja róla: „Nemes szenvedély lángolt benne, a szó valódi értelmében univerzális ember volt, forradalmi arisztokrata, aki nem a saját személyét tartotta fontosnak, és megpróbálta összehangolni az etikai szocializmust a keresztény hagyománnyal." Hans Bernd Gisevius, aki ismerte Stauffenberget és maga is részt vett az ellenállási mozgalomban, más véleményen van. Ezt mondja róla: „Minden ízében, mindig, csak és kizárólag katona volt, aki akarata ellenére sodródott bele egy forradalmi helyzetbe... Rámenős és erőszakos volt, aki tudja, hogy mit akar... Az pedig, amit akart, a legújabb elemzések szerint a »barna-szürke« [a náci párt és hadsereg szövetségén alapuló] jogérvényesség fenntartása volt." Albert Speer így ír Stauffenbergről: „Súlyos sérülései ellenére megőrizte fiatalos üdeségét. Költői lélek volt, a gyakorlati tennivalókat ugyanakkor kínos precizitással látta el. A gondolkodásmódját két egymással ellentétes iskola formálta: a Stefan George-kör és a vezérkar." Speer leírása szerint Stauffenberg egy vezérkari tiszti uniformisba öltözött Rupert Brooke volt, valamint hasonlóságot mutatott Hölderlinnel is: „Életidegen, ellentmondásos egyéniségnek látszott, ha nem vesszük figyelembe a körülményeket, amelyek mély nyomot hagytak nemes lelkületén". Stauffenberg kudarcának legfőbb oka mindazonáltal az volt, hogy túlságosan bízott saját népében. Hogy erre volt-e oka, azt nem tudom, de azt tudom, hogy nagyon kevés német osztja ezt a bizalmat. Stauffenberg példája tehát nemzeti önbecsülésre nevelhetné a németeket. Az azonban, hogy egy kiváltságos, és ma már letűnőben lévő osztályhoz tartozott, és főleg az, hogy vezérkari tiszt volt, megakadályozza, hogy a mai német ifjúság példaképének tekintse.

* Szabó Lőrinc fordítása.

Sok német – és nem csak a Gerstenmaier nemzedékéhez tartozók – nem tudja, hogy hányadán áll a saját hazájával. Willy Brandtot a nácik megfosztották német állampolgárságától (er wurde ausgebürgert). Ez még akkor is bántotta, amikor kancellár volt, és a Nobel-díj átvételekor tartott beszédében is megemlíti. Egon Bahrt, Brandt jobbkezét a második világháború alatt eltávolították a légierő akadémiájáról, mert kiderült, hogy az egyik nagyszülője zsidó volt. „Egon még ma is szenved az egykori megaláztatástól – mondta egyszer Brandt –, még mindig nem gyógyult be a seb." A Szövetségi Köztársaság harmadik elnöke, Gustav Heinemann úgyszólván mániákusan irtózik mindentől, ami a német militarizmusra emlékeztet, és ezt nyíltan hangoztatja. Herbert Wehner, aki talán ugyanolyan fontos szerepet tölt be a szociáldemokrata pártban, mint Brandt, a második világháború végéig a német kommunista párt egyik vezető funkcionáriusa volt, a háború alatt pedig a szovjet hírszerzés, az NKVD ügynökeként tevékenykedett Stockholmban. Ez az oka annak, hogy még nem járt az Egyesült Államokban. Hosszú ideig nem kapott beutazási engedélyt, most pedig ő nem hajlandó látogatást tenni kormányának legfőbb szövetségesénél.

Mindezen vélt vagy valódi, gyógyulni nem akaró lelki sérülésekkel a háttérben érthetővé válik Adenauer meghatározó szerepe a német politikában. A németek többsége kivételes lénynek tekintette Adenauert, és az is volt: a múlt megtestesítője a jelenben, annak a kulturális és történelmi örökségnek a letéteményese, amelytől Bismarck eltért, majd II. Vilmos meghamisított, és Hitler csaknem teljesen lerombolt. A régi, a lelkek mélyén szunnyadó „másik Németország" vezetője volt, és mint ilyen, kétfrontos ellenforradalmat vívott mind a jobboldali szocializmus, a nácik, mind a baloldali szocializmus, a kommunisták ellen. A baloldali értelmiség soha nem tudta megbocsátani neki, hogy egyenlőségjelet tett a kommunizmus és a fasizmus közé, valamint azt, hogy sebezhetetlennek bizonyult minden támadással szemben. *A Der Spiegel* című baloldali hírmagazin hiába próbálkozott éveken keresztül, nem sikerült kikezdenie Adenauert. Rendíthetetlen

erkölcsi tekintélyként úgy magasodott a német politikai aréna fölé, mint egy sértetlenül maradt templomtorony a romok között. Megingathatatlanul magabiztos, minden összetettsége mellett monolitikus egyéniség volt. Csodálattal töltött el, milyen jó érzékkel ismerte fel a náci időkben, hogy mit kell tennie: a passzivitást választotta, így utólag nem lehetett neki szemrehányást tenni egyik oldalról sem. Németországról, a német népről vallott felfogásában politikai pályafutása során nem volt törés, és ez egyedülálló teljesítmény.

Adenauer személyes nagyságának volt mindazonáltal egy hátulütője: a pártja eltörpült mellette. Az emberekkel való kapcsolatát a szívélyesség és a nyíltság jellemezte. Így például 1963 novemberében nekem is őszintén kifejtette, hogy miért nem ment el Berlinbe két hétig a fal megépítése után. Elmondása szerint az amerikaiak kérték, hogy ne menjen, mert úgy ítélték meg a helyzetet, hogy Adenauer jelenléte a városban ezekben a napokban nem kívánatos. Amikor felajánlotta, hogy elkíséri Johnson alelnököt berlini útjára, az amerikaiak ismét eltanácsolták. A barátai és munkatársai megpróbálták rábeszélni, hogy ennek ellenére menjen el, az „öreg" azonban azt válaszolta, nem száll szembe az amerikaiak egyértelműen kifejezett óhajával. Mindvégig lojális szövetséges maradt, jóllehet ezzel a saját tekintélyének ártott. Ám ez nem zavarta, talán olyan meglátásai voltak a német problémát illetően, mint senki másnak.

Amikor először találkoztam Adenauerrel, az volt az érzésem, hogy egy régi barátom, akit hoszú ideje nem láttam. Vagy egy olyan régi barátom, akiről eddig nem tudtam. Miután többször is találkoztam vele, az volt az érzésem, hogy bármikor elérhető annak, akinek valóban szüksége van rá. Ő tűnt a legkönnyebben megközelíthető politikusnak azok közül, akikkel valaha is dolgom volt. Egyszerűen úgy éreztem, szeretem ezt az embert. Bármennyire szívélyes és barátságos volt azonban, egy pillanatig sem éreztem úgy, hogy magánemberrel állok szemben. Mindenekelőtt és mindenek fölött *homo politicus* volt, akinek minden gondolatát a politika kötötte le. Egyfajta nemes lelkű Posa márki volt, mintha

Schiller *Don Carlos*-ából lépett volna elő, aki szereti az életet, de céljaitól semmi nem tántoríthatja el. Ezen céljai elérése érdekében sokakkal került ellenséges viszonyba, ami beárnyékolja a róla alkotott képet.

21 / ÉSZAK ÉS DÉL

Nincs meglepőbb a külső szemlélő számára Németországban, mint a szakadékszerű különbség észak és dél, az osztrákok vagy a bajorok és a poroszok között. Az észak- és délnémet két egymással szöges ellentétben álló felfogást képvisel, amit jól jellemez a következő vicc: „Mi a különbség Berlin és Bécs között? Berlinben a helyzet komoly, de nem reménytelen, Bécsben a helyzet reménytelen, de nem komoly." Ausztriában, Bajorországban és Rajna-vidéken – nem véletlen, hogy mind a három terület katolikus – az a *vieille sagesse*, régi bölcsesség járja, hogy nem kell a dolgokat túlságosan komolyan venni. A játék minden és minden játék. A játék eszköze a színpad, a hangszerek, a szavak és maguk a különböző játékok, amelyeket nagy lelkesedéssel játszanak. Hans Wiegel, akire más összefüggésben hivatkoztam már, Arthur Schnitzlert idézi: „Mi mindig játszunk, ennek megértéséhez bölcsességre van szükség." Elméletben az osztrák semmit nem vesz komolyan, kivéve a saját komolytalanságát. Ha van valami, amihez a bécsiek foggal-körömmel ragaszkodnak, akkor az a saját kedélyességük, és készek keményen megdolgozni azért, hogy megengedhessék maguknak a kedélyesség privilégiumát. Ez a mentalitás ad erőt az osztráknak a nehéz helyzetek elviselésére is. Az északnémet, a „porosz" (Dél-Németországban minden északnémet porosznak számít) ezzel szemben öntudatosan és hagyományosan komoly, és fölöttébb büszke a komolyságára. Ez a legfőbb erénye és egyben legfőbb hibája. „Rendnek kell lenni" – milyen idegenül hangzik ez az osztrák fülnek (vagy a bajornak, akit Bismarck az ember és az osztrák közötti átmenetnek nevezett). Hallatlanul érdekes és tanulságos szemügyre venni, hogy mit művelt ez az „állati komolyság" (tierischer Ernst) a poroszokkal, vagy mit műveltek ők vele, amit nagyrészt felülről oktrojáltak rájuk olyan államférfiak és népnevelők, mint von Stein és Hardenberg, akik célja az államot szolgáló állampolgár megformálása volt. Platón *Állam*-ának tulajdonomban levő példányában egy lábjegyzetben ez olvasható: „Egy lusta nép

mintegy varázsütésre szorgalmassá válhat, egy gazdag szegénnyé, egy vallásos vallástalanná, ha valamely okok kombinációja folytán, legyen ez bármennyire jelentéktelen, megváltozik a jellemtípusok értékrendje." Ami a „lusta népeket" illeti, Ausztria helye az első sorban van közöttük, és erre ők nagyon büszkék. Egy osztrák szólás szerint a pontosság fölösleges időpocsékolás. Van erről egy klasszikus anekdota: „Osztrák munkások azon tanakodnak, hogyan távolítsanak el egy sziklatömböt az útról. Megvitatják, milyen szögben célszerű beállítani az emelőt, hogy kell elhelyezni az emelőt megtámasztó követ, nem lenne-e célszerűbb csigasort alkalmazni stb. Egyszer csak ott terem egy német brigád, körbeállják a szikladarabot és egy hórukkal leemelik az útról. Mire az egyik osztrák megjegyzi: Erőből persze könnyű!" Tagadhatatlan, hogy a porosz józanság és egyenesség nagyban hozzájárult a szigorú német munkamorál kialakulásához, ami az élet játékosságához ragaszkodó osztrák felfogás ellentéte.

1901–1944-ig Németország negyvennégy Nobel-díjast adott a világnak (minden negyedik zsidó volt). Talán még ennél is többet mond, hogy kevés kivétellel mindannyian, és nem csak a német Nobel-díjasok, egy ideig Berlinben tanultak. Több mint száz éven keresztül a Berlinben végzett kutatások figyelembevétele nélkül nem lehetett tudományos vitát folytatni. A porosz komolyság nem volt káros hatással a német humorra, és ezt a külföldiek sokszor nem méltányolják kellőképpen. A berliniek, különösen az egyszerű emberek szabadszájúsága és szellemessége közismert. – Mondja uram, saját maga kötötte? (Selbstgestrickt?) – kérdezte meg egy kőműves a skót terrierjét sétáltató Rudolf Ullsteint (U–4). Theodor Fontane, a híres XIX. századi író egy alkalommal arra lett figyelmes, hogy a sarki fűszeres egy kisfiút püföl. – Miért bántja azt a gyereket? – kérdezte az író. – Valahányszor erre jár ez a csirkefogó – válaszolta a boltos –, belepisil a savanyú káposztába. Ártani persze nem árt, de arról sem vagyok meggyőződve, hogy használ. – Hadd idézzem Albert Speert, Hitler mindenható fegyverkezési miniszterét is. Amikor Speer húszéves börtönbüntetésének letöltése után el-

hagyta a spandaui börtönt, számtalan interjút készítettek vele, és kulturált magatartása, őszintesége általános elismerést keltett. „Választékos modorú, elegáns megjelenésű, talpig úriember" – mondta róla lelkendezve egy újságírónő. Speer annyira jó benyomást tett az újságírókra, különösen az amerikaiakra, hogy ez gyakran hatással volt a feltett kérdésekre is. Íme néhány kérdés és néhány válasz egy interjúból, amelyet több újságíró készített vele, köztük én is.

KÉRDÉS: – Speer úr, hogy történhetett meg az, hogy valaki az ön családi hátterével, neveltetésével, műveltségével, ízlésével olyan emberek közé keveredett, mint a náci vezetők?

SPEER: – Megvásároltak.

KÉRDÉS: – De Speer úr, hogy lehetett valakit az ön neveltetésével, családi hátterével, műveltségével, ízlésével megvásárolni? Ráadásul ön még gazdag is volt.

SPEER: – Huszonnyolc éves voltam és kezdő építész. Az apámnak volt pénze, nem nekem. Mint építész olyan megbízásokat kaptam, amilyenekre nincs példa a történelemben. Ezzel vásároltak meg.

KÉRDÉS: – Speer úr, mi vonzotta önt Hitlerhez?

SPEER: – Az, hogy ő volt az államfő.

•

Az eszmények fontosságát hangsúlyozza Alfred Rosenberg, a Nürnbergben fölakasztott náci vezető – akinek nem voltak búcsúszavai a bitófa alatt – *A huszadik század mítosza* című műve harmadik kiadásának előszavában. „...A darwinizmustól és a liberalizmustól nem félt a római egyház, mert felismerte, hogy csak intellektuális kísérletekről van szó, és nem jelentenek közösségformáló szellemi erőt. A német nemzetiszocializmust, amely újra érvényt szerez a világháború viharaiban megrendült értékeknek, azért tartják olyan veszélyesnek, mert eszméket tud teremteni." Spengler „porosz szocializmusnak" nevezte a nácizmust. A német nyelvterület legnagyobb részét egyesítő és a második birodalmat létrehozó porosz állam volt a végső és legfontosabb a nácizmust létrehozó tényezők között. A porosz királyság elődje a branden-

burgi választófejedelemség volt. A Nagy Választófejedelem halálra ítéli „nemes kuzinját", Homburg hercegét, mert az nem engedelmeskedett a parancsának, jóllehet ennek az engedetlenségnek köszönhető a svédek felett aratott győzelem. (Ausztriában a Mária Terézia-rendet olyan katonatisztek számára alapították, akik saját kezdeményezésre, netán a kiadott parancs megszegésével hajtanak végre sikeres vállalkozást.) Az Obrigkeit (felsőbbség) iránti engedelmesség mértéke a helyi szuverének abszolút hatalmában mutatkozott meg. David Strauss, akinek nevét *Jézus élete* című műve tette ismertté, csodálattal adózik Bismarck és Moltke kiválóságának: „Emberi nagyságukat éppúgy nem lehet tagadni, mint tetteik korszakalkotó jelentőségét. Ugyancsak magasra kell emelni a fejüket ezeknek a fickóknak [a szociáldemokratáknak], hogy felérjenek Bismarck és Moltke térdéig." A berlini Schiller Színház olyan rendezésben játssza az *Ármány és szerelem* című darabot, hogy a színészek a herceget jelképező két hatalmas, térdig látható láb között mozognak. A herceg volt az atya ebben a patriarchális rendszerben, az alattvalók pedig gyermekek.

Íme a nagy különbség a német németek, különösen a poroszok és az osztrák németek (beleértve részben a bajorokat) között: a német németek általában gyermetegek, az osztrák németek általában nem azok. Hogy ez így alakult, annak oka jelentős részben a porosz militarizmus – „a hadsereg a nemzet iskolája" –, hiszen egy hadsereg természeténél fogva hierarchikus és paternalista felépítésű. A porosz rendszer az egész népet gyermeki állapotban tartotta, ami meghatározó volt az ország jövőjére, a reformtörekvésekre is. Bernhard Bülow herceg írja: „Csak egy olyan országban, amelynek lakói megtanulták a hadseregben a feltétel nélküli engedelmességet, és nap mint nap, óráról órára magukon érzik a hivatali apparátus nyomását, csak ilyen országban lehetett egy olyan nagy és egységes pártot létrehozni, mint a német szociáldemokrata pártot." Ez a speciálisan porosz militarizmus különbözött minden más militarizmustól. „Gyakran láttam gyerekeket katonásdit játszani – mondta egy francia százados a porosz katonák alaki kiképzését látva. – De katonákat gyerekesdit játszani még nem láttam." Időnként még a porosz vezetők is gyermeteggé váltak: „Berlin, 1895. július 4. A császár holnap fényes kísérettel hajóútra indul a svéd vizekre, és ott tölti az egész hónapot. Úgy döntött, hogy a pihenésre szánt időt új hadihajótípusok megtervezésére használja fel." A háborúra való készülés felgyorsítja a gyermeteg lélek fejlődését, és ennek idő előtti érettség vagyis permanens éretlenség a következménye. Adolf, a Führer túlkoros kamasz volt. Ebből adódóan mindig azt csinálta, ami először jutott az eszébe, így vélte követni a gondviselés útmutatását.

A németek, beleértve a poroszokat, büszkék rá, ha gyermekinek mondhatják magukat, és ennek gondosan ápolt hagyományai vannak. „Különös öröm tölt el a mai napon, hogy beteljesülve látom vágyamat, gyermeki hálával mondok köszönetet hercegi fenségednek irántam tanúsított kegyéért és jóságáért" – írja Schiller patrónusának. Gyermekinek lenni – ez sok német számára eszményi állapot, őszinteséget, egyenességet, egyszerűséget, nyíltságot, természetközelséget, romlatlanságot, hamisítatlanságot, jámbor szelídséget jelent. Gyakran használt német kifejezés: „Ich habe mich gefreut, wie ein Kind." (Úgy örültem, mint egy gyerek.) A németek sokkal gyakrabban használják a „Kind" szót, mint az amerikaiak a „kid"-et. Felnőtt emberek sokszor „Kinder"-nek szólítják a barátaikat, „Menschenkind"-et mondanak (ember gyereke); ha meglepetésüket vagy rosszallásukat akarják kifejezni. A „Geisteskind" szó szerint szellemi gyermeket jelent, a „Wir werden sehen, wessen Geisteskind er ist" pedig ezt jelenti: majd kiderül, hogy miféle szerzet. A németek világa gyermeki világ. Nem véletlen, hogy a németek a legjobb játékkészítők. Szeretnek nagy játékokat is készíteni és szívesen játszanak velük. Ilyenek voltak a császár hadihajói és a „Dicke Bertha", a Kövér Bertha, a Krupp által gyártott óriási ágyú az első világháborúban, amelyet a saját lányáról nevezett el. Eric Bentley *Színházelméleti tanulmányok* című művében a következőket írja:

A barokk színház legbántóbb maradványa a német színésznek az a szokása, hogy elkezd kiabálni, amikor problematikus sorok következnek a szövegben. Az ilyen típusú színész kedvelt manírja a sforzando: egy ideig lassan, suttogó hangon beszél, olyan lassan és olyan halkan suttogva, ahogy csak egy német színész tud, majd hirtelen, torkaszakadtából üvöltve mond egy szót vagy egy sort, abban a reményben, hogy a közönség elismerően bólogat: ez igen, ez aztán a művészet! A ripacs színész felbujtója a ripacs rendező, és gyakran bűntársa a ripacs díszlettervező. A díszlettervezői ripacskodás a színpadi apparátus, a színek – és manapság különösen a sötétség – túltengésében mutatkozik meg. Sartre *Legyek* című darabja Jürgen Fehling rendezésében Berlinben tipikus német ripacskodás. A színészek és a színpad sokkal harsányabb érzelmeket próbálnak megjeleníteni, mint a darab. Az eredmény: bárgyú ostobaság.

Az ok a gyermetegség. Voltak és vannak más jellegzetességei is ennek a németek által kedvelt állapotnak. „Az ifjúság rendkívüli módon vonzódik a rejtélyeshez, a titokzatoshoz, a ceremóniához és a nagy szavakhoz – írja Goethe a *Wilhelm Meister*-ben –, ami gyakran egyfajta lelki mélység jele. Ezekben az években az ember valami olyanra vágyik, ami egész lényét megérinti, felkavarja. Az ifjú, akinek bizonytalan előérzetei vannak, azt hiszi, hogy ez a titokzatos világ sokat tartogat számára, itt kell keresnie a helyét és csak itt tud igazán kibontakozni." A németek úgy vélik, a gyermeki állapot, a gyermeki lelkület közel van a lét forrásához, mert mentes az idegen befolyásoktól, érintetlen még és nem vesztette el kapcsolatát a lét teljességével. A gyermek mindent tud, mert még a teljesség birtokában van, tökéletes, tiszta, ösztönös befogadóképességgel rendelkezik. A gyermekek végtelenül komolyan veszik a dolgokat, Goethe rigorózus moralistáknak nevezi őket. Mindentől és mindenkitől tökéletességet várnak el és követelnek meg, eszményi teljességet és feddhetetlenséget igényelnek.

Abból, hogy a németek általában gyerekesek és infantilisak, nem következik, hogy játékosak is. A gyerekek nem tudatosan játékosak, vagy ha igen, akkor a játék nem ugyanaz nekik, mint a felnőtteknek. A gyerekek játékszenvedélye hallatlanul komoly dolog – és ez teszi a játékot olyan szórakoztatóvá. A „szórakozás" alapjelentése: félrevezetés, megtévesztés, olyan értelemben, hogy a szórakozás más irányba tereli a gondolatokat. Hogy ez a „csalás" megvalósulhasson, el kell hinni: A gyerekek és a legtöbb német (persze nem csak a németek) készségesen elhiszik. Az osztrákok valóban játékosak – vagy azok voltak. Képesek arra, hogy gonosz ösztöneiket („böse Triebe") félretéve játsszanak és mindenféle haszontalan dolgokat műveljenek. Az osztrákok játékot csinálnak abból, ami komoly, a németek komoly dolgot csinálnak a játékból. Valami ilyenre célzott Seyss-Inquart, amikor azt mondta, hogy Hitler nem vitte volna sokra, ha Dél-Németországban marad. Lehet, hogy az osztrákok nem olyan nagy mókamesterek már, de ez a hagyományuk továbbra is él. Talán az amerikaiakkal lehetne őket összehasonlítani: az amerikai társadalomban érvényesül az a tendencia, ellentétben a zárt, totalitárius rendszerekkel, hogy szeretnek játékot csinálni a komoly dolgokból. A különböző reklámok jó példák erre: ha egyenruhába öltözött embereket látunk a képernyőn, amint tisztelegve, éljenezve és esküdözve az egekig magasztalnak egy közönséges fogyasztási cikket, mindenki tudja, hogy ezt nem kell komolyan venni. A reklám ugyanakkor mégis eléri célját, a terméket vásárolják. Márpedig a kapitalista társadalomban ez a legfontosabb.

A németek nem tarthatnak igényt arra, hogy gyermekszerető népként tartsák számon őket. Nyugat-Németországban évente kilencven gyermek esik áldozatul a szülői brutalitásnak. A latin népek úgyszólván eszelős gyermekimádata nem jellemző a németekre, inkább afféle kiképzendő rekrutáknak tekintik őket. („Az én gyerekeim engedelmességre vannak nevelve.") Az idősebb korú gyermekekkel való bánásmódra emlékeztet mindaz, ami az 1944. július 20-i merénylet résztvevőinek bírósági tárgyalásáról készített jegyzőkönyvben

olvasható. A náci népbíróság elnöke, doktor Roland Freisler, úgy beszélt a vádlottakkal, akik tábornagyok, tábornokok, ezredesek és arisztokraták voltak, mint egy iskolamester az iskolakerülő diákokkal. A szavukba vágott, sértegette, szidalmazta, fenyegette őket, kiabált velük, ritkán hagyta, hogy végigmondjanak egy mondatot, pedig csak az ő kérdéseire próbáltak válaszolni. Íme két példa:

SCHWERIN VON SCHWANENFELD GRÓF: – A sok gyilkosságra gondoltam...
FREISLER: – Gyilkosságokra?
SCHWERIN GRÓF: – Odahaza és külföldön...
FREISLER: – Maga tényleg aljas gazember. Hát nem sül le a képéről a bőr? Igen, vagy nem?
SCHWERIN GRÓF: – De elnök úr!
FREISLER: – Igen vagy nem? Semmi mellébeszélés!
SCHWERIN GRÓF: – Nem.
FREISLER: – Nem, mert magának nincs is bőr a képén! Pofátlan alak!

* * *

FREISLER: – Milyen állattal hasonlítaná össze magát, ahogy ebben az összeesküvésben viselkedett?
VON WITZLEBEN: – Hogy milyen állattal? Nem tudom – talán a szamárral.
FREISLER: – Nem, majd én megmondom magának, hogy melyik állathoz hasonlít. A disznóhoz. Maga egy disznó!

Részlet a bírósági gyorsíró szemtanúi vallomásából: „Nem volt példa rá a német jogtörténetben, hogy a vádlottakkal olyan brutálisan és fanatikus kegyetlenséggel bántak volna, mint ebben a perben. Mintköztörvényes bűnösöket vezették be őket a tárgyalóterembe, két gestapós vette közre mindegyiküket, az ingujjukat fogva (nyakkendő és nadrágtartó nem volt rajtuk)." Von Witzleben vezértábornagyra szándékosan bő nadrágot adtak, és mivel se nadrágtartója, se nadrágszíja nem volt, a kezével kellett tartania a nadrágját, hogy

le ne essen. Az én szememben ez a jelenet a dühöngő „apával" és a megalázott „gyermekekkel" jellemző a német szülő-gyermek viszonyra.

Hosszú ideig a náci korszak egyik furcsaságának tartottam, hogy Freisler mint a bíróság elnöke maga kérdezte a vádlottakat, de aztán rájöttem, hogy ez a német törvénykezési gyakorlat. A bíró tartja kézben a tárgyalás menetét, és ő teszi föl a legtöbb kérdést. Elvben a vádló és a védő is csak a bírón keresztül tehet fel kérdést a vádlottnak, a gyakorlatban azonban mind a ketten kérdezhetik közvetlenül is, ha a bíró engedélyezi. Független ügyészség csak 1849 óta van Poroszországban (Franciaország példájára vezették be, ahol ez a forradalom újítása volt). Nincs továbbá *habeas corpus* Németországban. Van ezzel szemben egy olyan intézmény, amelyet vizsgálati fogságnak neveznek („Untersuchungshaft", röviden „U-Haft"). Az U-Haft a bíróság és nem az ügyészség vagy a rendőrség hatáskörébe tartozik. Az U-Haft intézménye újra és újra csodálkozást vált ki az angolszász országok polgáraiból. A gyanúsított másfél évig tartható vizsgálati fogságban, bizonyos esetekben tovább is. Az ügyészségnek vagy a rendőrségnek meg kell győznie a bíróságot, hogy indokolt a fogva tartás. Tulajdonképpen csak azt kell bizonyítaniuk, hogy fennáll a bűntett elkövetésének gyanúja, holott ez még csak a bizonyító eljárás első lépése. Ez az eljárás gyakran hosszú ideig tart, és a gyanúsított végig őrizetben marad. Előfordul, hogy a vizsgálati fogság hosszabb ideig tart, mint amennyire a vádlottat ítélik.

A németek *status infantis*-a mutatkozik meg a „Beamtenbeleidigung" (hivatalos személy megsértése) eseteinek kodifikálásában. Egy alpesi faluban esett meg néhány évvel ezelőtt, hogy a falu egyik polgára letegezte a szolgálatban levő rendőrt, akit gyerekkora óta ismert, és ezért Beamtenbeleidigung vádjával eljárást indítottak ellene és megbírságolták. Nem ajánlatos vitába szállni a német hivatalnokokkal, aki ilyesmire vállalkozik, annak könnyen ezt vághatják a fejéhez: „Uram, amit mond, kimeríti a Beamtenbeleidigung fogalmát!"

A Németországban uralkodó kasztrendszernek (Ständesystem) sikerült a nép széles tömegeit gúzsba kötni. Ez a rendszer a középkorban virágzott, és legfőbb letéteményesei a céhek voltak. Innen származik a németek előszeretete az egyenruhák, a viseletek és a díszes jelvények iránt. A középkor öröksége ez, amikor minden rendnek megvolt a maga egyenruhája, és a ruha jelezte az egyénnek a társadalomban elfoglalt helyét.

Hogy nem csak a középkorban volt így, erről egy 1906-ban megtörtént és azóta világszerte ismertté vált történet tanúskodik, amelyről a *Berliner Illustrierte* így számolt be:

Egy Berlin környéki városka, Köpenick olyan mulatságos bűntény színhelye volt, amely széles körben nagy derültséget váltott ki. Egy szép napon tíz egyenruhás katona jelent meg a városházán, és letartóztatta a polgármestert és a pénztárost. Az egyenruhások a berlini katonai fogdába vitték őket, a kapitány pedig magához vette a városi kasszában talált 4000 márkát, és eltűnt. A hatóságok tanácstalanok voltak, míg végre egy nemrég szabadult fegyenc vezette őket nyomra, aki elmondta, hogy egy volt rabtársa, Wilhelm Voigt, foglalkozására nézve cipész, a szabadulása utánra valami „katonai akciót" tervezett. A rendőrség így már könnyen a tettes nyomára jutott, és az eltulajdonított pénzzel együtt a kapitányi egyenruhát is megtalálták Voigt bérelt szobájának ruhásszekrényében. Az esetnek híre ment, és az egész világ nevetett rajta, hogy egy tiszti egyenruhába öltözött cipésznek sikerült a városi urakat lóvá tenni. Voigt az egyenruha mindenhatóságára alapozta tettét, és számítása tökéletesen bevált. Az arcátlanul végrehajtott csínyért újra börtönbe zárták, de hamarosan kiengedték, és abból az 1200 márkás évjáradékból élt, amit egy hölgytől, egy nagy áruház tulajdonosának a feleségétől kapott.

Voigt volt tehát a híres-hírhedt „köpenicki kapitány", akiről Carl Zuckmayer azonos című drámája szól. Fritz Rossnak, az apósomnak, volt két olyan kabátja, amelyeket időnként én is

felvettem. Az egyik egy rendkívül elegáns, angóragyapjúból készült ruhadarab volt, széles övvel és kiöblösödő zsebekkel. Ha ez a kabát volt rajtam, számíthattam rá, hogy az üzletekben az eladó mély hajbókolással fogad: „A főnökkel óhajt beszélni, ugyebár? Rögtön szólok neki." A másik egy hosszú bőrkabát volt,válltöméssel, magyaros sujtásokkal és kapcsokkal. Nem akárki az Kelet-Európában, aki bőrkabátot visel. A bőrkabát a titkosrendőrök és a kommunista agitátorok, a „bőrbe bújtatott vasemberek" egyenruhája. Amikor ebben a kabátban mentem be a városba, a rendőrök gyanakodva méregettek és időnként a nyomomba szegődtek. A németeket annyira befolyásolja az öltözék, hogy egy megfelelő ruhatárral vagy szabói leleményességgel megáldott férfi vagy nő jól megtréfálhatja őket. Közben persze magát is nehéz helyzetbe hozhatja.

A *Wilhelm Meister tanulóévei*-ben, Goethe klasszikus fejlődésregényében a hős a sógorához írt levélben a következőket írja erről a problémáról:

Mindenekelőtt, sajnos be kell vallanom, hogy a naplómat szükségből, az apám kedvéért, egy barátom segítségével, több könyvből tákoltam össze, és tudom ugyan, ami benne van, s tudok még többfélét is, de egyáltalán nem értem, és nem is szeretek foglalkozni vele. Mit érek azzal, ha jó vasat gyártok, mikor saját belsőm tele van salakkal? S azzal, ha rendbe hozok egy földbirtokot, mikor önmagammal nem tudok rendbe jönni?

Hogy egyetlen szóval megmondjam neked: kiművelni magamat, önnönmagamat – homályosan ez volt a szándékom már ifjúkorom óta. Most is így gondolkozom, de most már valamivel világosabban látom az eszközöket, melyek ezt lehetővé teszik. Többet láttam a világból, mint hiszed, s több hasznát vettem, mint gondolod. Szentelj tehát némi figyelmet annak, amit mondandó vagyok, még akkor is, ha nem egészen a szájad íze szerint való.

Ha nemesember volnék, hamar el volna intézve a vitánk; de mert csak polgár vagyok, magamnak kell utat válasz-

tanom, és szeretném, ha megértenél. Nem tudom, hogyan van az idegen országokban, de Németországban csak a nemesember juthat bizonyos, hogy úgy mondjam, személyes műveltséghez. A polgár szerezhet érdemeket, és nagy nehezen kiművelheti szellemét; személyisége azonban odavész, akármilyen helyzetet foglal is el. Minthogy a nemesembernek, aki a legelőkelőbbekkel érintkezik, kötelessége, hogy előkelő illemre tegyen szert; minthogy ez az illem – semmiféle ajtó nem lévén zárva előtte – szabad illemmé válik; minthogy akár az udvarnál van, akár a hadseregnél, alakjával, személyével kell fizetnie; van oka, hogy büszke legyen rá, és el is árulja büszkeségét. Bizonyos ünnepélyes grácia, ha közönséges dolgokról van szó; valami könnyelmű negédesség a komoly és fontos dolgokban egyaránt illik hozzá, mert azt mutatja, hogy mindenütt egyensúlyban van. Személye a nyilvánosság elé tartozik, s minél kiműveltebbek a mozdulatai, minél csengőbb a hangja, minél nyugodtabb és kimértebb egész lénye, annál tökéletesebb. Ha magas és alacsony rangúakkal, barátokkal és rokonokkal szemben mindig ugyanaz marad, semmi kifogást nem szabad tenni ellene, nem is kívánhatjuk másnak. Legyen hideg, de értelmes; színlelő, de okos. Ha életének minden pillanatában uralkodni tud a külsején, senki nem követelhet tőle többet, és minden egyéb, ami benne s körülötte van, képesség, tehetség, gazdagság – mind csupán ráadásnak tűnik fel.

Mármost képzelj el egy polgárembert, aki bármely csekély igényt is akarna alapítani ezekre az előnyökre: ez sehogy sem sikerülhet neki, s annál szerencsétlenebbnek kéne lennie, minél több képességet és ösztönt oltott belé a természet, hogy ilyen legyen.

Ha a nemesember a mindennapi életben nem ismert határokat, ha királyokat vagy királyokhoz hasonló alakokat lehet kifaragni belőle; mindenütt csöndes öntudattal léphet a hozzá hasonlóak elé; mindenütt előre szabad törnie, a polgárhoz ellenben semmi nem illik jobban, mint a számára megvont határvonal tiszta, csöndes érzete. Neki nem szabad megkérdeznie: Mi vagy? Csak ezt: Mid van? Mekkora

belátásod, minő ismereteid, képességeid, mennyi vagyonod? A nemesember személye megmutatásával mindent odaád – a polgár nem ád, nem adhat semmit személyiségével.

Amannak szabad, sőt kell látszania; emennek csak lennie kell, s aminek látszani akar, az nevetséges és ízléstelen. Amannak tenni és hatni kell, emennek végrehajtani és alkotni; *egyes* képességeit kell kifejlesztenie, hogy hasznát lehessen venni, s már előre fölteszik róla, hogy lényében nincs semmi összhang, nem is szabad, hogy legyen, mert minden egyebet el kell hanyagolnia, csak hogy egy bizonyos módon használhatóvá tegye magát.

E különbségért nem a nemesek követelődzése, nem is a polgárok engedékenysége, hanem a társadalom szervezete felelős; hogy változik-e ez valaha és mennyiben, azzal nem sokat törődöm; elég az hozzá: a dolgok mai állásában magamra kell gondolnom, s arra, hogy hogyan mentsem meg magamat, hogyan érjem el azt, amit elengedhetetlen szükségletemnek érzek.

Engem ellenállhatatlan hajlam vonz természetemnek éppen ahhoz a harmonikus kiműveléséhez, melytől születésem eltilt. Testgyakorlás segítségével sokat fejlődtem elválásunk óta; szokott zavarom sokat enyhült, és tűrhetően tudok megjelenni. Hasonlóképpen kifejlesztettem beszédemet és hangomat is, és hiúság nélkül mondhatom, hogy társaságban tetszeni szoktam. Most már nem titkolom előtted; napról napra legyőzhetetlenebb a vágyam, hogy személyem a nyilvánosságé legyen, és szélesebb körben tudjak tetszeni, hatni. Ehhez járul még a költészet és minden ezzel összefüggő dolog iránt érzett hajlamom, s az a szükségletem, hogy szellememet és ízlésemet kiműveljem, hogy lassan élvezet közben is – ami nélkül nem lehetek meg – csak a jót tartsam igazán jónak s a szépet szépnek. Beláthatod, hogy én mindezt csak a színpadon találhatom meg, s ez az egyetlen elemem, ahol kedvem szerint mozoghatok és művelhetem magamat. A deszkákon a művelt ember éppúgy személyesen jelenik meg a maga ragyogásában, mint a felsőbb

osztályokban; szellemnek és testnek minden fáradozása közben egyforma lépésben kell haladnia, s ott éppoly jól *lehetek* és *látszhatom*, mint akárhol egyebütt. Ha emellett még egyéb foglalatosságot keresek, van ott mechanikus kínlódás elég, s a türelmemet mindennap gyakorolhatom.*

Az idézett részlet egy bizonyos James Gatz nevű, Minnesotában élő német-amerikai fiatalemberre emlékeztet, aki hátrahagyott feljegyzése szerint a következő napirendet és feladatokat tűzte ki maga elé:

Felkelés	reggel	6 órakor
Súlyzógyakorlat és svédtorna	„	6.15-től 6.30-ig
Tanulás, villamosság stb.	„	7.15-től 8.15-ig
Munka	„	8.30-tól 16.30-ig
Baseball és sport	du.	16.30-tól 17.00-ig
Szép beszéd, kéztartás stb. gyakorlása és elérésének módjai	„	17.00-től 18.00-ig
Pillanatnyilag adódó tárgyak tanulmányozása	„	19.00-től 21.00-ig

ÁLTALÁNOS ALAPELVEK

Nem szabad az időt haszontalanul eltölteni Shafteréknél vagy (olvashatatlan név).
Lemondani a dohányzásról és a rágógumiról.
Fürdés másnaponként.
Műveltségét fokozó, legalább egy könyv vagy folyóirat elolvasása hetenként.
5 dollár (kihúzva és helyére beírva), 3 dollár megtakarítás hetenként.
Jobbnak lenni szüleimhez.**

* Benedek Marcell fordítása.
** Máthé Elek fordítása.

A fenti napirend és célkitűzések összeállítója és megvalósítója odáig vitte, hogy ő lett F. Scott Fitzgerald regényének nagy Gatsbyje. Van természetesen egy alapvető különbség Wilhelm Meister és James Gatz között: az, hogy Wilhelm Meister számára ambíciói megvalósítására, a kibontakozásra és a kiteljesedésre az egyetlen lehetőség Németországban a színház volt. Németország a színházi kultúra tekintetében felülmúl minden más országot, aminek ugyanaz a magyarázata, mint a német zene nagyszerű teljesítményeinek: a polgári szabadság hiánya. A külső szabadság hiánya befelé fordulásra késztette az embereket. Kurt Tucholsky szerint a rossz időjárás miatt a németek a zenében csinálták forradalmat.

A forradalom a színházban is végbement, hozzájárulva a németek színészkedési hajlamának kialakulásához, illetve annak következményeként. Csak Nyugat-Németországban kilencvenhét színház van ma (beleértve az operaházakat is, ezek ott, ahol nem csak operatársulat működik, duplán számítanak).[1] Direkt vagy indirekt módon mindegyik támogatást kap az államtól, vagy a várostól, ahol működik. Ezek az intézmények azoknak a színházaknak a jogutódai, amelyeket a XVIII. és a XIX. században hívott életre a hercegi vagy nagyhercegi partikularizmus és hiúság. A második világháború óta a németek milliárdokat költöttek színházaik és operáik rendbehozatalára és fenntartására. A színházak finanszírozása természetesen az adókból történik, a németek kultúraszeretetére hivatkozva. Senki nem vitatja Németországban az államilag támogatott színházak elsőbbségét a magánszínházakkal szemben. Az állam által kinevezett színházi „intendánsok" függetlennek tartják magukat. Ez ugyan öncsalás, de ártalmatlan mindaddig, amíg az államgépezet demokratikus alapon működik.

[1] Az elmúlt 20 évben Nyugat-Németországban a városi és állami színházak száma 97-ről 85-re csökkent. Kelet-Németországban 1990-ben, az újraegyesüléskor 217 színházat tartottak nyilván, nincs adat, hogy közülük hány szüntette be tevékenységét azóta.

Úgy vélem, nem lehet eléggé hangsúlyozni a színház jelentőségét a németek mindennapi életében. Schiller vágya valósult meg, amely szerint a színháznak megalkuvás nélküli erkölcsi intézménynek kell lennie. A német hagyomány társadalmi funkcióval ruházza fel a színházat. A színházba járó közönség a német dráma csendes kórusa, a kommunikációs csatorna, az erő-átviteli szíj a színpad és a társadalom között. Németországban a színház a „valódi tudat" közvetítője és a „hamis tudat" leleplezője és lerombolója, de ugyanúgy lehet a „valódi tudat" lerombolója és a „hamis tudat" közvetítője és terjesztője is. Volt egy húszéves vagy annál valamivel hosszabb időszak – sokaknak ezer évnek tűnt –, amikor „a németek jól érezték magukat egy hamis tudat takarójába burkolózva" (Carlo Schmid, a nyugatnémet parlament alelnökének és talán egyetlen sokoldalúan művelt tagjának szavaival élve). A színháznak társadalomformáló és normatív szerepe van Németországban. Ennek megfelelően a művész kulcsszerepet töltött és tölt be a társadalomban – jóllehet az uralkodó herceg kegyéből, de ez a szerep megmaradt azután is, hogy az uralkodó hercegek eltűntek. A náci vezetők felismerték a helyzetet, és ezért léptek fel „művészként", mindenekelőtt Hitler a festő és „építész". Goebbels egy regényt és több színdarabot írt, amelyeket ugyan csak a párt segítségével sikerült kiadnia, de ez semmit nem vont le a szerző érdemeiből a tömegek előtt. Göring a mecénást játszotta, a művészetek és művészek pártfogóját. Szenvedélyesen gyűjtötte a nácik által rabolt festményeket és egyéb műkincseket. Nem véletlen, hogy színésznőt vett feleségül (Emmy Sonnemann), és közeli kapcsolatban állt a német színpad első számú csillagával, Gustav Gründgensszel is. Alfred Rosenberg művét, *A huszadik század mítoszá*-t több mint 1 milliós példányszámban adták ki, és valószínűleg akkor is bestseller lett volna, ha a szerző nem náci vezető.

A művészkultusz a német Lust am Trug (az ámítás szerezte gyönyörűség) része, aminek alapja az a hit, hogy mindenfajta létezés középpontjában egy titok áll. Ebből ered a fekete és a fehér mágia, az istenek és démonok, a rejtélyek és titkos

jelek iránti szenvedélyes érdeklődés. Németországban a nagy színésznek úgyszólván kijár a „démoni" jelző, mert a démonokhoz hasonlóan különböző formákban jelenik meg és egy mágus vagy varázsló módjára tudja változtatni az alakjait. A zenésznek is bűvös erőt tulajdonítanak. Az „incanto" latin ige (ráolvasással megszentel) a „canto"-ból (énekel) származik. A német a csalódást az „enttäuschen" igével fejezi ki, ami a „täuschen" (félrevezetni, megtéveszteni) fosztóképzős alakja, szó szerint tehát valami olyat jelent, hogy „visszaámítani". A fájdalomra különösen érzékeny könyökcsúcsot a németek „Musikantenknochen"-nek (zenészcsontnak) nevezik. A Lust am Trug a magyarázata annak, hogy Wagner volt a németek szemében a par excellence művész, és ez az, ami szembeállította Nietzschét Wagnerrel. Wagner elve az volt, hogy a zenének a dráma cselekményét kell követnie, és az az össztűz, amit Wagner az érzékekre, a hallásra és látásra zúdít, sok volt Nietzschének. „Wagner mint veszély" című esszéjében ezt írja:

Az új zene, amit nagy előszeretettel és meglehetősen homályosan „végtelen melódiának" neveznek, olyan, mint amikor nekivágunk az óceánnak, és fokozatosan elveszítve a lábunk alól a talajt, kiszolgáltatjuk magunkat az elemeknek: úszni vagyunk kénytelenek. A régi zene kecses, ünnepélyes, tüzes, gyors vagy lassú ritmusa másra késztett: arra, hogy táncoljunk. A régi zene fegyelmezett ritmusa és azonos szinten tartott intenzitása nyugodt visszafogottságot kíván meg a hallgatótól. E hűvös nyugalom és a forró lelkesedés hevének ellentéte adta meg a régi zene szépségét. Richard Wagner másfajta mozgásra törekedett, megváltoztatva a zene eddigi fiziológiai előfeltételeit. Úszkálás, lebegés az eddigi lépdelés, tánc helyett... talán ez a döntő különbség. A „végtelen melódia" halomra dönti a ritmus és a hangsúly minden szabályát, és ezért önmaga karikatúrájává válik. Olyan módon invenciózus, hogy a régi fül számára idegennek és blaszfemikusnak hat. Ezen ízlés elterjedése és uralkodóvá válása olyan veszélyt jelent a zene szempontjából,

amelynek jelentőségét aligha lehet eltúlozni – a ritmusérzék teljes degenerálódását, azt, hogy a ritmus helyébe a káosz lép... Ez a veszély akkor kulminál, amikor az ilyenfajta zene a minden szabályt és formát mellőző színészi játékkal és mimikával párosul, aminek legfőbb célja a kulisszahasogatás. Ha a zene a mindenáron való espressivo, a hatásvadászat szolgájává, rabszolgájává válik, ez a vég kezdete.

A zenei hangközöknek az azonos megfeszítettségű húrhosszúságok bizonyos számtani arányaitól való függését (a 2 : 1 arány az oktáv, a 3 : 2 a kvint, a 4 : 3 a kvart) Püthagorasz egyik legnagyobb felfedezésének tekintik. Püthagorasz követői úgy vélték, hogy a zenei kompozíció hagyományos szerkezetében eszközölt bármely változás mélyreható, esetleg katasztrofális következményeket von maga után.

Érdekes és véleményem szerint meggyőző, hogy Nietzsche Beethovent teszi felelőssé azért a törésért, amely a zenében bekövetkezett: az etikustól a patetikus, a racionálistól az emocionális irányában tett fordulatért. Beethoven „német" zeneszerző volt, Mozart nem. Ezen minőségi változáshoz Luther készítette elő a talajt, akinek vallásos énekeiben is, teológiájának megfelelően, az egyénnek Istennel való közvetlen kapcsolata jut kifejezésre. A későbbi protestáns korálok jelentették a folytatást, és Beethoven volt a zene területén Luther szellemi örökségének beteljesítője. Figyelemre méltó, hogy milyen gyakran találkozunk Luther alakjával, amikor a modern német kultúra gyökereit keressük.

A leghatásosabb illúziókeltés, amelynek tanúja lehettem, a *Parsifal* 1969-es bayreuthi előadása volt Wieland Wagner rendezésében. Ha nem láttam volna, nem hinném el, hogy fényeffektusok segítségével, és csak ezzel, minden díszlet és egyéb színházi kellék nélkül, ilyen hatást lehet elérni. Egy téglalap alakú, erősebben megvilágított fényfolt volt a színpad közepére vetítve, halványabb fényekkel körülvéve. A szereplők aszerint öltöttek testet vagy váltak anyagtalanná, hogy ezen a mágikus fényfolton belül vagy kívül mozogtak. A leleményesen megkomponált fényhatások következtében maga a színpad is lebegni látszott. Bámulatos technikával érzékeltették az átmeneteket. A második felvonásban tíz percig tartott, amíg a teljes sötétségből félhomály lett és kivehetővé vált a lovagterem. Amikor Parsifal kézbe veszi és elhajítja a szent lándzsát, ezt is fényhatások érzékeltették. A Grál, a Krisztus vérét őrző kehely izzott és villogott, mint a Kohinoor. A szelíden permetező eső és a sötét színpad fölötti vörös fényáradat a harmadik felvonásban „Krisztusnak a firmamentumot elborító vérét" jelképezte. Az előadás tulajdonképpen egy páratlanul szép és felemelő istentisztelet volt (elég hosszú: hat óra) és felejthetetlen, lenyűgöző élményt jelentett.

Ellenkező előjelű élményt nyújt Brecht színháza Kelet-Berlinben, a Berliner Ensemble, amelynek célja az illúziórombolás. Ezt a színházat „epikusnak" szokták nevezni, és az úgynevezett Verfremdungseffektre (elidegenítési effektusra) épít. Brecht az orosz és a kínai színháztól kölcsönözte az ötletet és a lényege az, hogy a színpad nem az illúziókeltés helye, hanem a különböző színháztechnikai eszközök segítségével arra kell késztetni a nézőt, hogy „objektíven" gondolkodjék el a darab témáján. „A színésznek – írja Brecht – az a feladata, hogy szemtanúként tudósítson az eseményekről, a megjelenített figurát társadalomkritikával kell szemlélnie és ábrázolnia, közte és a közönség között kell állnia, hűvös tartózkodással elemezve, hogy milyen érzések játszódhatnak le benne." Vagyis a néző nem lehet „a színházi élmény kritikátlan befogadója és nem azonosulhat a darab szereplőivel". Ami azt illeti, a *Kurázsi mama* Brecht rendezésében valóban úgy elgondolkodtatott engem is, mint kevés más darab. A brechti színház azonban annyira didaktikus, vagy ahogy ő mondta, dialektikus, hogy a többi Brecht-darab előadásán úgy éreztem magam, mintha egy gyorstalpaló esti tanfolyamon volnék, ahol a burzsoá jelenből a proletár jövőbe való átmenet tennivalóira oktatnak ki.

A megtévesztés és illúziókeltés egyik legfőbb eszköze Németországban a nyelv. Mint említettem, a keménység, a határozott artikuláció volt az, ami vonzott a német nyelvben, és

hogy világosnak és szabatosnak találtam. A precízen artikulált magánhangzók, a zárhangok szaggatott jelleget adnak a kiejtésnek, ez teszi annyira határozottá. Azt hiszem, erre gondolt Nietzsche, amikor azt mondta, hogy a német egyre inkább a katonai vezényszavak nyelvévé válik. De a beszélt nyelv határozott artikulációja és élessége a mondat értelmének lebegtetését segíti elő, amit a nyelvtani struktúra megkíván. A német mondatban egymást követi a névelő, a melléknév vagy a közbeékelt mellékmondat, a főnév, majd a végén az ige ad értelmet mindannak, ami addig elhangzott. Például: „A sokat megénekelt, legendákkal övezett és a tartós esőzések következtében megáradt Duna a helyi lakosság éjt nappallá tevő erőfeszítései ellenére, kanyargós medréből több helyen kilépve, a partot mindkét oldalon elárasztotta." Íme egy mondat Ernst Fischer emlékirataiból: „Sie nannten sich Jungsozialisten, kürzten diesen Namen in 'juso' ab und sprachen ihn aus wie 'jusso', scharf und hart, ein Peitschenhieb." (Ifjú szocialistáknak nevezték magukat, ezt „jusó"-nak rövidítették, és „jussó"-nak ejtették, ami élesen és keményen hangzott, mint az ostorcsapás.) Figyeljük meg, hogy az „abkürzten"-ben különválik az ige és az igekötő, és satu módjára fogja közre azt, ami a mondatban az információt hordozza. Az „ab" lezárja az egész ügyet, és a ritmus és a hangzás azt a benyomást kelti, hogy itt egy egységes, célratörő, eltökélt, fegyelmezett csoportról van szó, holott az ifjú szocialisták mozgalma heterogén összetételű volt, csak éppen egy kemény hangzású, kötött struktúrájú nyelvet beszéltek.

A mindennapi használatban a német nyelv a józan, kiegyensúlyozott kommunikáció eszközének látszik, ugyanakkor megalapozott az a gyakran hangoztatott vélemény, hogy a szónok számára erőforrást jelent: a nyelv természeténél fogva mind a szónokot, mind a hallgatóságot hipnotizálja. „Öncsalást követ el az a szónok – írja Fischer –, akinek túlfűtöttségre és túlfeszítettségre van szüksége mondanivalójának előadásához, hogy azok az érzései, amelyekben eddig nem volt biztos, azok a gondolatok, amelyeket nem gondolt végig, hamis módon egyszerre pontosan meghatározható érzéseknek és

kiérlelt gondolatoknak tűnjenek. A retorika hamis útra tereli a gondolkodási folyamatot." Ez minden nyelvben így van, de állítom, hogy a németben különösen. A Németországot hatalmába kerítő és legtöbbet ártó illúzió, a Harmadik Birodalom, a két hipnotizáló és hipnotizált szónok, Hitler és Goebbels korszaka volt, amelyben meghatározó szerepet játszott az új tömegkommunikációs eszköz, a rádió.

Az elmondottakban azt próbáltam részletezni, hogy tapasztalataim szerint milyen döntő szerepe van az ámításnak a német valóságban. Az ámítás nagymestereinek és legfőbb áldozatainak, valamint szenvedélyes önámítóknak tartom a németeket. Ami mindig is különösen zavart, az a női nemmel szemben alkalmazott ámítás. Benno Frank a házasságszédelgő szerepét osztotta volna ki Hitlerre mint színészre. Tulajdonképpen Goethe Faustja is házasságszédelgő („Henrik! Henrik"!), sőt maga Goethe is az volt, méghozzá eléggé széles skálán mozogva:

Frau von Stein
kilenckor ment ágyba,
hogy Goethe vele ment-e,
azt senki nem látta.

De sokan tudni vélik, hogy vele ment. Amit nagyon nem tudok elfelejteni neki, az az úgynevezett „sesenheimi epizód", Goethe első ilyen jellegű huszárvágása. Sesenheim falu Elzászban, mintegy harminc kilométerre Strassburgtól. Itt ismerkedett meg az ifjú Goethe Friederike Brionnal, a helybéli papkisasszonnyal, egymásba szerettek, aztán Goethe továbbállt. Amikor elbúcsúzott a lánytól, még csak le sem szállt a lóról, a nyeregben ülve nyújtott neki kezet. Tíz év múlva Goethe újra járt Sesenheimben és találkozott az elhagyott Friederikével, aki sem addig, sem ezután nem ment férjhez. Többet nem találkoztak, de Goethe lelkiismeretét élete végéig kísértette a sesenheimi „epizód". Friederikéről mintázta meg Gretchen alakját a *Faust*-ban. Lehár Ferenc operettesítette a sesenheimi idillt. „Ó, lányka, ó, lányka,

imádlak én" – dalolja Goethe a színpadon, de a darabnak csak addig volt sikere, amíg Richard Tauber játszotta a főszerepet.

Sesenheim ma kis falu, mintegy száz házzal[2] és két kocsmával, az egyikben két helyiség Goethe-múzeumnak van berendezve. Néhány bekeretezett levél látható a falakon, amelyeket a szerelmesek írtak egymásnak, továbbá versek és egy-két rajz Goethétől, valamint Friederike sírjának képe, aki egy közeli kisvárosban van eltemetve. A falu közepén egy kis Goethe-emlékpavilon áll, mindhárom falán egy-egy márványtáblával, amelyeken a következők olvashatók: „Jobban szeretett, mint megérdemeltem" – Goethe; „Voilà un homme" [Íme egy ember] – Napóleon (Goethéhez); és „1778–1779 à la veille du génie" (az ébredő géniusz). Az iskola falán egy nagyméretű falfestmény azt a jelenetet ábrázolja, amint Goethe búcsút mond Friederikének, itt a lóról leszállva nyújt neki kezet. Goethe magánéletéről sokat tudunk, jóval többet, mint Shakespeare-ről. Így azt is tudjuk, hogy mindig új és új női arcok vonásai ihlették új poézisre. „Uraim – döngette meg a mellét –, kevés ennek a léleknek egy élet!"

Thomas Mann *Lotte Weimarban* című regényében Goethe fia, August így kommentálja a sesenheimi epizódot:

Nem csupán a művet határozza és pecsételi meg az emlékezés, és nem csupán a „Faust"-ban, a „Götz" és a „Clavigo" Máriáiban és e Máriák kedveseiként szereplő gonosz alakokban jelentkezik ismételten rögeszmeként. Ha helyesen látom, az életnek is állandóan ismétlődni törekvő rögeszméjévé válik. Tárgya, mint például a beletörődés, a fájdalmas lemondás, vagy az, amit gyónásában a költő mint hűtlen nyugtalanságot, sőt mint árulást képletesen ostoroz, a kezdeti, a döntő, a sorsot megszabó elem; s ha szabad így kifejeznem magam, az élet általános motívumává, veretmintájává válik, és minden további lemondás, önmegtartóztatás és beletörődés annak következménye, arról való

[2] 1970-ben Sesenheim lakóinak száma 1456 volt, 1990-ben 1442.

ismétlődő emlékezés csupán. Ó, sokszor eltűnődtem ezen, és lelkem kitágult a rémülettől – van olyan rémület is, amely kitágítja a lelket –, ha meggondoltam, hogy a nagy költő olyan uralkodó, akinek sorsa, műve és életre szóló döntése a maga személyén messze túl kihat és a nemzet alakulását, jellemét, jövőjét határozza meg. Ezért hat rám félelmetes nagysággal az a jelenet, amelyet valamennyien soha el nem felejtünk, noha nem voltunk ott, hanem két ember egyedül szerepelt benne, ahogyan az útra kész férfi a lánynak, aki őt egész lelkéből szereti, s akiről a férfi démona kegyetlen elválást parancsol, ahogyan a nép leányának még lóhátról lenyúlva kezet ad, s a lány szemét elborítják a könnyek. Ezek a könnyek, Madame – és ha lelkemet méghannyira kitágítja is a rémület, ezeknek a könnyeknek az értelmét nem tudom megfejteni.*

Goethe persze jobban szerette volna, ha elhagyott szerelmei férjhez mennek, családot alapítanak és normális polgári életet élnek, miután betöltötték múzsai feladatkörüket. Friederike makacssága, hogy élete végéig hűséggel viszonozta az ő hűtlenségét, valamelyest feszélyezte Goethét, de azért nem túlságosan. Thomas Mann a költői szabadság olyan értelmezése mellett emel szót, amely szerint a költőt mint afféle olimposzi parazitát akkor is az isteneknek kijáró tisztelet illeti meg, ha emberi mértékkel mérve talán nem szolgál rá. Méhecske módjára virágról virágra szállva gyűjtögeti a nektárt, amit azután alkalmas időben mennyei ambróziává alakít át. Charlotte Buff-fal való kapcsolatában (ő volt a *Werther* Lottéjának modellje) Goethe mindent végigcsinált, amit Werther a regényben, kivéve az öngyilkosságot. Nem kell túlságosan komolyan venni azt, amit az olimposzi istenség emberi formában művel, véli Thomas Mann. Charlotte Buff e világi vőlegénye a következőkkel nyugtatja meg magát, látva Goethe mesterkedéseit menyasszonya körül: „Semmi vész, csak egy isten." Egyébként maga Goethe is mindent megtett

* Lányi Viktor fordítása.

annak érdekében, hogy „helyre tegye" a történetet, amennyiben a regény későbbi kiadásaiban óvta a nemzetet attól, hogy kövesse a hős példáját. (A *Werther* megjelenése után öngyilkossági hullám söpört végig Németországon.) Ugyanakkor szemrehányást tett Friedrich Nicolainak, a híres kritikusnak, amiért gúnyt űz Werther végzetes szenvedélyéből.

Lehet mindezt romanticizmusnak nevezni? „Gretchen tragédiája – írja Brecht – Faust humanizálódásának, fejlődésének egy epizódja." A Nagy Gatsby romantikus szerelmes volt, aki életével és halálával szíve hölgyét szolgálta. Goethét csak egy tágabban értelmezett romanticizmus kritériumait alkalmazva lehet romantikus szerelmesnek nevezni. Az angol nyelvű kultúrán nevelkedett olvasónak azzal a nehézséggel kell megküzdenie, ha meg akarja érteni a németeket, hogy más a romanticizmusról alkotott fogalma, mint a németeké, mind a romantikus szerelmi történeteket, mind a kalandregényeket, mind a romantikus szerelmi lírát illetően. Az angol romantikafogalom sokkal behatároltabb, mint a német. Az angol romantikus írók a modern filozófusok tanítványának vallották magukat, mindenekelőtt abban, hogy az érzelmeket (és nem a gondolkodást) tekintették a költészet forrásának, másodsorban abban, hogy a költészetet tartották az emberi intellektus legmagasabb rendű teljesítményének, harmadsorban pedig abban, hogy végtelen erőt tulajdonítottak a költészetnek, ami nem korlátozódik a versekre. A német romantikus írók a XIX. század fordulóján (nagy elégtétellel) arra a következtetésre jutottak, hogy nincs különbség a költészet és a filozófia között. Az emberi érzékelés lehetőségeiről szólva Immanuel Kant azt mondja, hogy az érzékelés folyamatának a priori korlátokat szab a tér és az idő, ezek azok a koordináták, amelyek között az emberi elme elhelyezi a tárgyakat, a mozgásokat, az eseményeket. De érzékszerveink és az a mód, ahogy használjuk őket, lehetetlenné teszik, hogy megragadjuk a valóság lényegét. Fogyatékos, torz fogalmaink vannak a külső világ jelenségeiről, amely fogalmakat időtlen időktől fogva tartó használatuk örökít át az egyénre. A Ding an sich (a magában való dolog), az igazi valóság nem érthető meg, amíg az érzékek álarcát viseljük és nem tudunk megszabadulni a dolgok szemléletének ránk örökített módjától.

Kant tanítványa, Johann Gottlieb Fichte ezt az elméletet a talpáról a fejére állította. A Ding an sich helyére Fichte rendszerében a „sich" – illetve az Ich – ans Ding kerül. Érvelése szerint ugyanis illúzió azt hinni, hogy van bármi is az „én", az „ego" érzékelésén kívül, mert az, ami annak látszik, csak az „ego" kivetülése, vagyis optikai csalódás. Maga az én a „Ding an sich". Ez a felfogás utat nyitott a filozófiában és következésképpen a tudományban a korlátlan szubjektivizmusnak. Fichte az egyént állította a világmindenség középpontjába és (potenciálisan) mindenható erővel ruházta fel. Igazi luciferi tett volt, innen eredeztethetők a német romanticizmus sátáni elemei.

De a német romantikusok túlmentek Fichtén. A költő Novalis felfedezése, hogy az ego-tudat határai az egón belül húzódnak, és van az egónak egy sötét, a tudat által nem kontrollált része is. Novalis ezen felfedezése lett a pszichiátria és a pszichoanalízis kiindulópontja. Nem volt benne semmi új, illetve annyira régi volt, hogy tulajdonképpen újnak számított. Novalis Goethétől vette át az ötletet, akinek *Illis* című színjátéka nem más, mint csoportterápiai gyakorlat, Goethe pedig az ókori klasszikusoktól. Novalis szerint a tudat és a tudatalatti, az ego és a (külső) világ összetartoznak, egymást szervesen kiegészítik. „Mindent, amit akarok, meg tudok tenni – mondta Novalis –, semmi nem lehetetlen az ember számára. Az ember varázsló. Ezt a varázslást azonban nem tudatosan művelem, vagyis nem én, hanem egy másik én, aki a tudatom másik felét irányítja. Ha hatalmamban tudom tartani ezt a transzcendentális »én«-t, akkor varázsló vagyok, és csak akkor vagyok igazán és teljesen saját magam."

A romantika fejlesztette ki a németekben azt az érzékenységet, amely a fordításhoz elengedhetetlenül szükséges. A romantikának köszönhető, hogy Schlegel és Tieck olyan varázslókká váltak, akik Shakespeare-t német költővé avatták. Ezt úgy sikerült elérniük, hogy a világot az individuális ego kivetülésének tekintették és megerősítették a gondolat és az

anyag egységéről szóló nézetet, mindezt pedig szigorúan tudományos alapon, Kant, Fichte és Friedrich von Schelling módszereinek alkalmazásával. Miért volna ártalmas a csodahit, ha a természet csodáira irányul? A romantikusok útja a természettudományok irányába vezetett. Szoros kapcsolatot láttak az irodalom és a természettudományok között, a fizika tanulmányozását költői feladatnak tekintették. A természet fejlődését olyan tudatosulási folyamatnak látták, amely az emberiségben éri el a csúcspontját. „A világot – mondja Novalis – mi alakítottuk ki, múltbeli objektiválódásunk eredőjeként jött létre. Még a személyes istenünk is egy romantizált világegyetem." „Abban a pillanatban, amikor hiszek Istenben, létezik" – mondja Novalis egy másik helyen. Továbbá: „A szeretet vitathatatlanul betegség, és ez ad a kereszténységnek különleges jelentőséget." Innen származik a romantikusok morbid vonzódása a betegség, az abnormális, a groteszk, a kísérteties iránt. Ezzel az új irányzattal megnyílt az út a dekadencia felé. „Nem létezhet-e valami olyan – tette fel a kérdést Nietzsche fél évszázaddal később –, mint az egészség neurózisa?" Franz Baader kimutatta, hogy a „Sünde" főnév (bűn) a „sondern" igéből származik (elkülöníteni). Minden tudatos elhatárolódás a természettel való egység eredeti, gyermeki állapotától, deviáns cselekedet és bűn. Hogy megtanuljuk, mi a szeretet és megtanuljunk szeretni, meg kell ismerünk az élet rossz oldalát, minden nélkülözését és szenvedését. A diszharmónia emel ki bennünket a monoton egyhangúságból, és a szeretet vezet el a harmóniához. Ahogy Pál apostol is a szeretet összekötő erejét hirdeti. A romantikusok a gyermeki állapot boldogságát, a gyermeki lelkület kívánatos voltát hangsúlyozták és azt, hogy tudatosan kell törekednünk ezen állapot visszanyerésére, miután szükségszerűen eltávolodtunk tőle. A természetes állapottól való eltávolodás oka a vad ösztön kényszerében keresendő. A szex a férfivá és nővé való teremtettség következménye, és azt, amit Goethe az „örök nőinek" (das Ewig-Weibliche) nevez, titokzatosság, misztikus fény övezi. „Az Örök Asszonyi vonz

odafent"*, ez jelenti a megváltást, az öntudatlan létből az öntudatra való ébredést, az örök forradalmat, ahogy az irodalomtörténész Ricarda Huch mondta. Ez az örök forradalom Évával kezdődött, amikor letépte a tudás fájáról a tiltott gyümölcsöt.

Rendkívül bonyolult fejlődési folyamat volt ez, amely hallatlanul nagy, időnként korlátlan hatalmat adott a költők, zeneszerzők, drámaírók és színészek, a „Künsterlapack" (művészbagázs) kezébe. Platón ismételten óvott tőlük, szemfényvesztőknek nevezve őket. Nem véletlen, hogy a német nemzeti dráma hőse egy varázsló, egy szemfényvesztő, aki a valóságban is létezett. Goethe *Faust*-jának alapjául doktor Johannes Faust (meghalt 1539-ben) alakja szolgált, aki az orvostudományok doktora, alkimista és varázsló volt. Élete végéig olthatatlan (és ezért tiltott) tudásszomj égett benne, a menny és a föld, minden ország és kontinens, a paradicsom és a pokol megismerésére vágyott, és hogy vágya teljesülhessen, szövetséget kötött az ördöggel. 1587-ben Johann Spies kiadásában megjelent egy könyv Frankfurtban ezzel a címmel: *D. Johann Faust, a nagyhírű varázsló és mágus története.* Alig öt év alatt a könyv tizennégy kiadást ért meg, több nyelvre lefordították és többször átdolgozták. A könyvnek több mint a fele Faust Földön kívüli felfedezéseiről szól. A világegyetembe jutva planétáról planétára, galaxisról galaxisra vágtat sárkányok vontatta kocsiján sátáni cimborájával, Mephistóval, akit szüntelenül kérdez, útitársa pedig a kor kozmológusainak tudományát felhasználva válaszol. Doktor Faust kortársa volt Theophrastus Bombastus Paracelsus (1493–1541), a fizikus, orvos, metafizikus, asztrológus, antropozófus, teológus, misztikus és varázsló. Paracelsus par excellence polihisztor volt, az ellentétek kiegyenlítésének nagy mestere. A szélsőségek szintézise mindig nagy vonzerőt gyakorolt a német elmére, és elismerésre méltó teljesítménynek számított, ha sikerült megtalálni a középutat a hazafiúi önfeláldozás és az árulás, az egyenes nyíltság és a fortélyos

* Kálnoky László fordítása.

ravaszság, a becsületesség és a csalás, a hűség és a hitszegés, a nedves és a száraz, a magas és az alacsony, valamint a forró és a hideg között. Jóllehet kissé lehangoló lehetett, hogy miután a felfedező megtapasztalta, mennyire égető a meleg és mennyire dermesztő a hideg, rá kellett jönnie: a kettő szintézise a langyos.

Vajon áruló volt-e Arminius, a germán Hermann, a németek első nemzeti hőse, és ez okozta-e a római légiók pusztulását? A németek szüntelenül az alapelveken problémáznak. Nem tudják vagy nem akarják túltenni magukat rajtuk és csupán kiindulópontnak tekinteni őket. Túlságosan el vannak foglalva az ismeretelméleti vitákkal, olyan kérdésekkel, hogy valóságos-e az a kép, amit az érzékelés révén nyerünk a világról, mik a valóságosság kritériumai és megfelelnek-e ennek az értékítéleteink. „Minden korszaknak – írja Leopold von Ranke történész – meg kell vívnia a maga harcát Istennel." Az egymást követő korok mindig újraértékelik a történelmet a maguk szempontjából, ebből adódik a védekezés a feltételezett kendőzéssel, álcázással és ámítással szemben, és a vágy valami biztos, megingathatatlan alap után.

A német nyelvterület minden részén megvan a hajlandóság a kozmetikázásra, a valóság elkendőzésére, és ahogy Wolfgang Steiner svájci író kifejtette egy német kollégájának, Németországban ez jótékonyan hamis képet ad az egész országról. Steiner szerint az írók feladata, hogy letépjék ezt a maszkot és az arc vonásait a maga kendőzetlen valóságában a világ elé tárják. Én azonban azt hiszem, a német írók tisztában vannak vele, hogy minden lerántott maszk helyébe új kerül. Az álarcok lerántása új álarcok gyártására ad alkalmat, a maszklerántás és a maszkgyártás felcserélhető szerepek. A blöffölés elengedhetetlenül szükséges az élethez. „Hogy megfelelhessünk a velünk szemben állított követelményeknek – írja Goethe –, túl kell értékelnünk a képességeinket." Hogy az ember több legyen, mint aminek látszik, először többnek kell látszania, mint ami. Az eszményi, az ideális megvalósításához először idealizálni kell a valóságot. A német romanticizmust talán heroikus öncsalásnak lehetne nevezni. A hipnózis vajon nem az intenzív, gerjesztett csalás egy formája-e? A hipnózis német, méghozzá német romantikus találmány (és itt újra Novalisra kell hivatkoznunk).

Talán ez az egyik mozgatórugója annak a jelenségnek, ami elég gyakori a német történelemben, a szerepcserének. Ennek több aspektusa van. Néha az okozza a pálfordulást, amit Bismarck *renversement des alliances*-nek, a szövetségek felbomlásának nevezett, gyakrabban a „Wechselwirkung", a kölcsönhatás okozza a másik oldalra való átállást a csatában. Ez nagyrészt azért van, mert a németek mindig az események középpontjában voltak, ott, ahol könnyen megfordulhatott a csata sorsa. Lehetséges, hogy ez a német szubjektív idealizmus alapja? A helyzetből adódóan az ország mindig legalább egy, de általában több törésvonal mentén meg volt osztva. Mindenfajta harcban és küzdelemben fennáll a szerepcsere lehetősége. Automatikusan bekövetkezik ez, ha megfordul a csata sorsa, és a támadóból védekező lesz és fordítva. Számításba kell venni ugyanakkor egy pszichológiai folyamatot is: a tudatban fokozatosan olyan változások következnek be, hogy a tisztánlátás a hallucinációnak ad helyet – vagy fordítva. Meglátásom szerint a legsajátosabb szerepcsere akkor következett be a világtörténelem „leggigászibb" küzdelmében, a második világháborúban, amikor még nem fordult meg a csata sorsa. Reninhard Gehlen tábornok így ír erről: „Eltekintve szövetségeseink balsikereitől, az oroszok a német hadviselési elvek átvételének köszönhetik sikereiket. Saját módszereiket a német módszerekkel és hadászati doktrínákkal cserélték fel. Mi viszont hajlottunk arra, hogy a régi, legapróbb részletekig utasításokkal szabályozott, minden rugalmasságot nélkülöző orosz harcmodort vegyük át, és kudarcaink jelentős részét ez okozta." A háttérben természetesen a „Gröfaz" állt. (A „Gröfaz" a Grösster Feldherr Aller Zeiten – Minden Idők Legnagyobb Hadvezére – rövidítése. Hitlert emlegették így ironikusan, aki a generalisszimusz szerepébe szuggerálta bele magát. Sztálin generalisszimusznak neveztette ugyan magát, de nem vette fel a szerepet.) Talán Hitler a legjobb példa a szerepcserére a német történelemben.

Egészen 1923-ig, az elvetélt müncheni sörpuccsig, csak egyfajta Keresztelő Jánosnak, az eljövendő Messiás előhírnökének tekintette magát. Nem ok nélkül volt ilyen szerény. Fritz Wiedemann százados, a 16. gyalogezred segédtisztje az első világháborúban többször megemlíti ugyan Hitler bátorságát a napiparancsban, előléptetését mégsem javasolja. Amikor később megkérdezték tőle, hogy miért, Wiedemann így válaszolt: „Hitler tizedes mint küldönc nem adta jelét annak, hogy rendelkezik vezetői képességekkel." Csak 1923–24-ben, a landsbergi fogházban, a *Mein Kampf* írása idején hitette el magával, hogy ő és nem más Németország eleve elrendelt megváltója. Több szempontból elég botcsinálta vezetőnek bizonyult. Lusta volt, nem volt jó szervező, nem rendelkezett megfelelő helyzetfelismerő készséggel és nem volt érzéke aziránt sem, hogy a megfelelő embert tegye a megfelelő helyre. Hamarosan elfuserálta az egész háborút, mint ahogy már az előkészületeket is. Sztálinban volt legalább annyi józan belátás, hogy Zsukovra bízza a hadvezetést. Egy orosz barátom hívta fel a figyelmemet egy még szembeszökőbb szerepcserére az ötvenes évek vége felé. „Fantasztikus dolog történt, a zsidók katonákká és hősökké váltak, a németek pedig pénzsóvár üzletemberekké."

Csak egyszer jártam életemben olyan helyen, ahol az adott időben való jelenlét önmagában véve is hatalmas teljesítménynek számított. A hely Izrael, az időpont a hatnapos háború volt. Mint haditudósító három fronton követhettem egymás után az eseményeket. Az izraeli győzelem a Sínai-félszigeten a legelismerésreméltóbb haditett, amelynek valaha is tanúja voltam, és egyben a legszörnyűbb mészárlás is. Ezrével hevertek az egyiptomiak poros és piszkos tetemei az El Arishba vezető út két oldalát szegélyező fehér dűnék és pálmaligetek között. T. E. Lawrence szavai jutottak eszembe, aki „a világ utolsó tiszta sarkának" nevezte ezt a gyönyörű helyet. Sok egyiptomi a hirtelen bekövetkezett halál bizarr pózában feküdt az út szélén, mások olyanok voltak, mintha aludnának, némelyek háttal a pálmafák törzsének támaszkodva

ültek. Cipő nem volt rajtuk, egy altiszt kivételével, aki arcra borulva feküdt a lövészárokban. Olyan szánalmasnak hatottak az egyiptomiak (a beduinokkal és szíriaiakkal ellentétben), olyan visszataszító volt a köztük végrehajtott mészárlás, hogy sírógörcsöt kaptam a látványtól. A menekülés útvonalát délnek Bir Lahfan és Bir Hasana irányában, valamint délnyugat felé a Mitla-hágón keresztül elhagyott szovjet tankok, járművek és gépfegyverek jelezték. Ezeknek a felén egy karcolás sem esett. A hadizsákmány a három fronton több mint két milliárd dollár értékű volt.

Mennyire más látványt nyújtottak a győztesek! Soha életemben nem láttam olyan daliás, gyors, fegyelmezett és jól képzett katonákat, mint amilyen képet az izraeliek nyújtottak a hatnapos háborúban. Nem sokkal a Szíria elleni támadást megelőzően láttam egy század izraeli gyalogost, akik cigarettaszünetet tartottak egy olajfaligetben. Mintha egyenesen az Olimposzról érkezett fiatal istenek lettek volna. Némelyek közülük jöhettek volna a Walhallából is, mert szőkék voltak és kék szeműek. Ezt a benyomást csak fokozta az a látvány, amely a Siratófalnál fogadott bennünket, újságírókat közvetlenül azután, hogy az izraeliek elfoglalták Jeruzsálem óvárosát. („Kétezer év után visszajöttünk!") Egy osztag katona vonult a falhoz egy tábori rabbi vezetésével és imádkozott vezényszóra, a rabbi előénekelt liturgikus formuláira válaszolva. „Atya Úristen – sóhajtott fel a mellettem álló osztrák újságíró halálra sápadtan –, a porosz »Imá-hoz!«"

És ebben sok igazság van. Képzettség, fegyelmezettség, harciasság és hitbuzgalom tekintetében az izraeliek korunk poroszai. Vallásos hevületük vetekszik a poroszok elszánt protestantizmusával, sőt nem csak vetekszik vele. Megdöbbentő a hasonlóság a zsidók földrajzi és etnikai helyzete között a Közel-Keleten és a poroszok helyzete között a XVII., XVIII. és XIX. századi Németországban. Még az országhatárok vonalvezetése is hasonló. („Központi helyzete miatt Poroszország minden háborúban arra kényszerült, hogy támadólag lépjen fel." „Poroszországnak előnytelen helyzete miatt a döntő pillanatra kell koncentrálnia minden erejét." – Bis-

marck) Izrael csaknem pontosan abban a helyzetben van az arabok között, mint a poroszok voltak a németek között. – „Szomszédnak elviselhetetlenek, szövetségesnek nemkívánatosak." Ha pedig azt mondjuk, hogy az izraelieknek nincs más választásuk, mint ahogy a poroszoknak sem volt annak idején, akkor ezt úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy a poroszoknak annak idején nem volt más választásuk, akárcsak az izraelieknek napjainkban.

A háború utáni fejlemények közül a zsidók megítélésében bekövetkezett változást tekintem a leginkább figyelemreméltónak. Ez annak a következménye volt, hogy a zsidók a dinamikus, expanzionista és militarista nemzet szerepében léptek fel. (Az arabok még az elmúlt korok nem porosz németjeinél is emocionálisabbak és megosztottabbak.) Izrael Állam létrejötte a nemzetközi, liberál-radikális beállítottságú zsidóságot nacionalistává, konzervatívvá, a szülőföld szentségének hirdetőjévé és egyfajta Blut-und-Boden (talajgyökér) ideológia követőjévé tette. A liberális eszme legfőbb zászlóvivői nem tehettek egyebet, mint hogy felcsaptak konzervatívnak. Csak konzervatív alapállásból kiindulva lehet a zsidók jelenlegi helyzetét méltányolni. A liberálisok és a baloldaliak nem érthettek egyet olyanokkal, akik az ő értékrendjük szerint nem mások, mint fasiszták. A kommunista, szocialista – és nagyrészt a szociáldemokrata – pártok is tehát Izraellel szemben az arabokat támogatták. A zsidók visszatérése hazájukba kétezer év után a szó szoros értelmében véve földrengető esemény. Egy sor szerepcserét kényszerített ki: a terület eddigi gazdái, az arabok és drúzok, kisebbséggé váltak, és a vendégek lettek a gazdák. Egykori ellenségek lettek szövetségesekké és egykori szövetségesek ellenségekké. Nem akartam hinni a szememnek, amikor néhány nappal a hatnapos háború után Tel-Avivból Bécsbe repültem, és abban a látványban volt részem, hogy a legcégéresebb osztrák antiszemiták az utcán pénzt gyűjtenek Izraelnek. Julius Streicher, az antiszemita ideológia legfőbb prófétája felakasztása előtt csodálatáról biztosította az Izrael Állam megteremtéséért küzdő palesztinai zsidókat.

Röviden szólva tehát a hatnapos háború a világ nyilvánossága elé tárta azt, hogy Izrael Állam létrejötte – először a történelem során – egy táborba hozta a konzervatív, nacionalista németeket és a konzervatív, nacionalista zsidókat. A dolgok ilyetén alakulása elleni tiltakozást jelentette Robert Neumann támadása három konzervatív zsidó újságíró ellen. (Neumann cikke a balliberális *Der Stern*-ben látott napvilágot, sőt az is elképzelhető, hogy a lap rendelésére íródott.) Neumann, aki maga is zsidó, azzal a hipotetikus, de annál súlyosabb váddal illette Hans Habét, William Schlammot és Gerhard Löwenthalt, hogy annak idején beálltak volna nácinak, ha a nácik beveszik őket maguk közé. A vád természetesen képtelenség: ha a nácik bevesznek maguk közé zsidókat, akkor a nácizmus nem lett volna nácizmus. Ezzel a váddal Neumann tulajdonképpen lemondott a zsidó etnikai közösséghez való tartozás jogáról. Hosszú utat tettünk meg viszonylag rövid idő alatt: a „zsidó" nemrég még pejoratív megjelölés volt Németországban (és egész Európában), ma az számít pejoratívnak, ha kétségbe vonják egy zsidó zsidóságát, vagy méltatlannak nevezik a zsidó névre. Ugyanakkor tanúi lehetünk egy másik fogalomváltásnak is: a német (vagy francia) nacionalista azért volt antiszemita, mert a zsidókat idegennek és ezért antinacionalistának tartotta. Ma egy szocialista vagy kommunista azért anticionista, mert a zsidókat izraeli nacionalistáknak, tehát anti-internacionalistának tartja. A hontalan zsidó az ellenséges fajta egyedének számított, a hazára lelt zsidó osztályellenség lett.

Ami pedig a németeket illeti, semmi jele annak, hogy elvesztették volna nemzeti öntudatukat.

ÖTÖDIK RÉSZ

VÉRES KÖZJÁTÉK MÜNCHENBEN

Olyan esemény történt 1972-ben, amely meghatározó jelentőségű volt a századvég német történelmének alakulásában: az izraeli sportolók elleni merénylet a müncheni olimpián. München 1966-ban kapta meg az olimpia rendezési jogát, volt tehát bőven idő az építkezésre, a szervezésre és a szükséges biztonsági intézkedések megtételére. Valamikor 1970-ben, amikor a berlini Springer-központban jártam, összefutottam Axel Springerrel, aki lecsapott rám. – Elképesztő ötlet volt Münchennek megadni az olimpiát – hadarta a maga jellegzetes módján, és közölte velem, hogy főként az izraeli olimpikonokért aggódik. Sajnos prófétának bizonyult.

Az első hét különösebb zökkenő nélkül lezajlott. A nyitóünnepségen 1200 sportoló bevonulása után 3200 müncheni iskolás énekelte a „Sumer is icumen in" kezdetű bajor dalt. (Az 1936-os berlini olimpia nyitóünnepségén a „Horst Wessel Lied" hangzott el.) Szeptember 5-én hajnali 4 óra 20-kor nyolc állig felfegyverzett arab terrorista átmászott az olimpiai falu őrizetlenül hagyott kerítésén, behatoltak az izraeli csapat szállására, megöltek két sportolót és kilenc másikat túszként magukkal vittek. Következett a szokásos huzavona a rendőrség és a túszejtők között. A terroristák cserében a túszokért kétszáz, izraeli börtönökben fogva tartott arab fogoly, valamint Németországban és Japánban bebörtönzött terroristák szabadon bocsátását követelték. A tragédia a fürstenfeldi repülőtéren teljesedett ki: a rendőrök és terroristák közötti lövöldözésben mind a kilenc túsz és öten a nyolc túszejtő közül életüket vesztették.

A németek minden elképzelhető hibát elkövettek. Nem tették meg az elemi biztonsági intézkedéseket, mert el akarták kerülni a rendőrállam látszatát. A legnagyobb hiba azonban Conrad Ahlers kormányszóvivőnek az az elhamarkodott bejelentése volt, hogy mind a kilenc túszt sikerült épen és egészségben kiszabadítani. Maga Brandt kancellár utasította Ahlerst a bejelentés megtételére, őt pedig a repülőtéri rendőrség informálta tévesen, a rendőröket viszont egy bogaras

helybeli lakos tévesztette meg, aki valamilyen okból az olimpiai falu személyzetének egyenruháját viselte.

A láncszerűen továbbított jó hírt azért adta tovább minden illetékes ellenőrzés nélkül, mert kétségbeesetten hinni akarták, hogy igaz. A hamis jó hír azonban rosszabb, mint a hamis rossz hír. Alig néhány perccel Ahlers bejelentése után a rendőrség megtudta a szörnyű igazságot, de fél órába telt, amíg rászánták magukat, hogy értesítsék a kancellárt. Utána még hosszabb időt vett igénybe – vagy két órát –, hogy a német hatóságok összeszedték a bátorságukat és nyilvánosságra hozták a hírt. Nem csoda, Izraelben már az utcákon táncoltak az emberek örömükben, hogy megmenekültek a túszok. Nem a reményeket kellett a németeknek eloszlatniuk, hanem azt a hamis bizonyosságot, amit ők keltettek, és a bejelentendő katasztrófáért ugyancsak nekik kellett viselniük a felelősséget.

Nincs mentség arra, ahogy maga a túszszabadítási akció lezajlott. Miután az a döntés született, hogy a terroristákat meg kell rohanni a repülőtéren, három rendőr Lufthansa-egyenruhát vett fel, mintha a terroristákat elszállítandó Boeing gép személyzetéhez tartoznának. Amikor azonban a rendőrök megtudták, hogy az arabok kézigránátokkal vannak felfegyverkezve, megtagadták az öngyilkos akcióban való részvételt, kijelentve, hogy nem vállalják a Himmelfahrst-kommando (mennybe menesztett kommandó) szerepét, és ezt a feletteseik tudomásul vették. Így amikor a terroristák felszálltak a gépre, ahol egy fia személyzet nem volt, rögtön tudták, hogy tőrbe csalták őket.

Gondoljuk csak meg: három rendőr egy túszszabadító akcióban megtagadja a parancsot, mert féltik az életüket, és a parancsnokaik jóváhagyják ezt, bár az olimpiai játékok jövője forog kockán, no meg a becsület. De hát kinek és minek a becsülete? A válasz a kérdésre természetesen az lenne, hogy a haza és a nemzet becsülete. Csakhogy nem olyan egyértelmű, hogy mi a németek számára a haza és a nemzet. A müncheni olimpia, az 1972-es év fekete szeptembere nyil-

vánvalóvá tette az egész világ előtt, hogy milyen vákuum tátong Németországban.

A sors kegyetlen játéka volt, ami 1972 szeptemberében történt. Hiszen München azért kapta meg a huszadik újkori olimpiai játékok rendezésének jogát, mert ez a gesztus volt hivatva demonstrálni Németország teljes rehabilitálását, azt, hogy a németek immár elfoglalták az őket megillető helyet a népek közösségében. Az 1972-es olimpiai játékoknak kellett volna elfeledtetnie a világgal az 1936-os berlini olimpiát. De hát indokolt volt-e, hogy egy ország, amelyre huszonhét évvel korábban megsemmisítő vereséget mértek és a győztesek azóta is megszállva tartják, erejét meghaladó feladatra vállalkozzék? Az olimpia német földön, német fennhatóság alatt való megrendezése trójai faló volt a németek számára, amely katasztrófát rejtett magában. A dolgok jóra fordulásának demonstrálásából szégyenletes kudarc lett, hiszen az olimpiai játékok megrendezésének legszentebb alapelve a résztvevők teljes biztonságának garantálása volt, és ezt a németek nem tudták biztosítani egy olyan nép fiainak, amellyel szemben történelmük legsúlyosabb adóssága terheli őket.

Németország megosztott maradt, mert ezt kívánták az európai népek (a magyarok kivételével) és a nagyhatalmak. Sem Kelet-, sem Nyugat-Németország nem volt az ENSZ tagja, Kelet-Németország a Szovjetunió protektorátusa volt, Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin Amerika protektorátusa. Elvben Németország még mindig hadban állt a szövetségesekkel. Békekötésre nem került sor, sőt úgy látszott, hogy nem is fog rá sor kerülni, mert az az állam, amellyel szemben a szövetségesek egykor háborút viseltek, megszűnt létezni. A békeszerződést a tervek szerint egy európai biztonsági szerződés helyettesítette volna a két német állam részvételével, amelyben Nyugat-Berlint közösen képviselik. A németek rehabilitálásának folyamata tehát messze volt még a befejezéstől. Azt a fikciót, hogy ez gyakorlatilag már megtörtént, és Németország csaknem teljes harmóniában él szomszédaival, a hivatalban lévő bonni kormány keleti politikája (Ostpolitik) és a Moszkvával és Varsóval kötött szerződések sugallták.

Volt természetesen egy másik oka is annak a téves véleménynek, hogy már csaknem teljesen normalizálódott Németország helyzete Európában: Nyugat-Németország folyamatos prosperitása. Nyugat-Németország olyan fejlett ipari országgá nőtte ki magát, ahol az életszínvonal a német történelem során soha nem tapasztalt csúcsot ért el, a „gazdasági csoda" országává. A „csoda" mindazonáltal bűnök sokaságát is leplezte, ugyanakkor pedig abba a tudatba ringatta az embereket, hogy minden rendben van, csak néhány hibát kell itt-ott korrigálni. A „csoda" elködösítette azt a tényt, hogy a második világháború következményeként fellépő alapvető problémák közül egyet sem sikerült megoldani. Az ország továbbra is megosztott és megszállt maradt, két fővárossal.

Mindez alaposan megnyirbálta a németek nemzeti identitástudatát. Nem volt világos számukra, kinek tartoznak állampolgári engedelmességgel. A nyugatnémet kormánynak? A Közös Piacnak? A NATO-nak? És mi a helyzet a nyugatberliniekkel? Védelmet mindenképpen az amerikaiaktól vártak. Nemcsak hogy nem tiltakoztak az amerikai megszállás ellen, hanem újra és újra biztosítékokat követeltek az amerikai csapatok maradására. Valósággal pánik vett erőt a német átlagpolgáron, ha olyan híresztelések keltek lábra, hogy csökkenteni fogják a Németországban állomásozó csapatok létszámát.

A németek egy olyan homályos és megfoghatatlan absztrakció iránt éreztek lojalitást, mint az Atlanti Közösség, a saját államukhoz nem sok kötötte őket. Különösen érvényes volt ez a hivatalnokokra. Egy diplomáciai jelentés negyven és hatvan közé tette annak idején azoknak a hivatalnokoknak a számát, akik információkkal rendelkeztek a Baader–Meinhof-csoport tagjaira vonatkozólag, de ezt, hivatali esküjüket megszegve, nem hozták a hatóságok tudomására. Íme a „made in Germany" zűrzavar, önámítás, nemtörődömség eredménye. Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért látszott úgy: nem az olimpiai játékok áll Németország védnöksége alatt, hanem fordítva, Németország áll az olimpiai játékok védnöksége alatt. A németek kétségbeesetten remélték, hogy

az olimpia misztikus atmoszférája, a fair play, a jóakarat szelleme minden nemzeti problémájukat megoldja. Ehelyett olyasmi történt, amit Axel Springer így jellemzett: „A legjobb akarat mellett is csak egy újabb »végső megoldásra« telt tőlünk."

„A Szövetségi Köztársaságban – írta dr. Wilhelm Wolfgang Schütz 1959-ben – nincs nemzeti érzés és nem is lesz. Szélsőséges német nacionalisták ma a szovjet zónában vannak, ami nem csoda. Az idegen rendszer elleni önvédelem egyetlen lehetőségét a nemzeti érzéshez való ragaszkodás jelenti." Dr. Schütz az Egységes és Oszthatatlan Németország Bizottság elnöke volt, megállapítását alátámasztja a zsurnaliszta Peter Boenischnek egy, a hetvenes évek közepéről származó megjegyzése. Eszerint az egyetlen terület, amelyet Nyugat- Németország fegyverrel is hajlandó lenne megvédeni, Mallorca.

22 / A MÁSIK OROSZOK

A fentiekben leírt eseményekkel egy időben történt, hogy ötvenhárom évesen, családapaként – a lányom még iskolába járt – az utcára kerültem. Ez már másodszor esett meg velem. Öt évvel korábban Max Ascoli úgy látta jónak, hogy felszámolja a *The Reporter*-t, és szélnek ereszti a huszonöt fős szerkesztőséget a még népesebb hirdetési és terjesztési részleggel, valamint az adminisztrációval együtt. Az első alkalommal az mentette meg a helyzetet, hogy megbízást kaptam a Macmillan kiadótól egy, a németektől szóló könyv megírására. (Amikor a szerkesztőm, Peter Ritner átment a World kiadóhoz, én is vele mentem.) A második alkalommal Axel Springer alkalmazott, különtudósítóként Görögországba küldött.

Annak köszönhettem a megbízást, hogy Springer megsejtette: valami készül Görögországban, és tudta, hogy a *The Reporter*-nél Görögország hozzám tartozott, ezenkívül a Springer-lapok időnként közölték egy-egy írásomat. Három hónapot töltöttem Görögországban, és bebizonyosodott, hogy Springernek ezúttal is jó szimata volt, bár az „ezredesek uralmának" megdöntésére csak három hónappal azután került sor, hogy a megbízatásom lejárt és eljöttem Görögországból.

A következő évben, 1974 elején következett be a nagy változás: kezdtek jönni az oroszok. Menekültként, számkivetettként, „disszidensként" érkeztek, és az élcsapatot többnyire hírességek alkották. Szolzsenyicin, a legismertebb közülük, nem a saját jószántából hagyta el hazáját, hanem kitoloncolták. Vlagyimir Makszimov és Andrej Szinyavszkij „önként" jött el. (Jurij Danyiel, Szinyavszkij harcostársa a gyermeke miatt otthon maradt.)

Vlagyimir Makszimov *A teremtés hét napja* című regénye révén vált ismertté a német közönség számára. Néhány nappal azután, hogy megérkezett Párizsba, a Springer cég külföldi hírszolgálata kapcsolatba lépett vele, és engem bíztak meg annak kipuhatolásával, hogy kész-e együttműködni a kiadóval. Makszimov negyvenkét éves volt ekkor, Párizsba épp-

hogy csak megérkezett, és még egy hónap sem telt el azóta, hogy elhagyta a Szovjetuniót. Később, amikor közelebbi ismeretségbe kerültem vele, kiderült, hogy mennyire ellentmondásos egyéniség, ekkor azonban úgy tűnt, hogy nagyon egyértelmű és határozott véleménye van mindenről. (Egyébként mindig ezt a látszatot keltette.) Egy született párizsi magabiztosságával fogadott és tárgyalt velem.

„Egy szenvedélyem van – mondta Makszimov –, az irodalom." Ez persze nem felelt meg a valóságnak, mert sok szenvedélye volt, mindenekelőtt azonban egy vágyat dédelgetett – akárcsak a többi szovjet-orosz író, akikkel a háború óta találkoztam: egy irodalmi folyóiratot szerettek volna alapítani (egy „vastag" folyóiratot, ahogy az oroszok mondják, 400–500 oldallal számonként). A folyóirat tervét különösen vonzóvá tette a számba jöhető szerzők névsora: Szolzsenyicinnel kezdve, Szinyavszkijjal folytatva minden jelentős emigráns íróra számítani lehetett. Makszimovról mint Vlagyimir Viszockij kedvenc írójáról hallottam először, talán egy évvel korábban. Viszockij, a moszkvai Taganka Színház színésze, énekese és zeneszerzője, mint Marina Vlady francia színésznő férje, gyakran vendégeskedett ez idő tájt Párizsban.

Néhány nap múlva Makszimov teljesen lázba hozott, amikor megkérdezte, hogy tudnék-e segíteni egy barátjának az osztrák vízum megszerzésében, és kiderült, hogy ez a barát nem más, mint Szinyavszkij, Andrej Donatovics Szinyavszkij. A név varázserővel hatott rám. Hónapokon át törtem a fejem még a hatvanas években, hogy ki állhat Abram Terc és Nyikolaj Arzsak mögött. Amikor a világ felfedezte Szinyavszkijt és Danyielt, és a szovjet hatóságok „irodalmi árulással" vádolták őket, a *The Reporter* 1966. február 24-i számában „Két szovjet író a bíróság előtt" címmel cikket írtam róluk. Mindent elolvastam, ami Szinyavszkijtól és Danyieltől megjelent, volt, amit többször is. Nagy várakozással töltött el tehát a személyes találkozás lehetősége.

Andrej Donatovics Szinyavszkij apró termetű ember volt, nagy fejjel és hosszú, barna szakállal. A fogai annyira rosszak voltak, hogy olyat még nem láttam. A megalapítandó folyó-

iratnak később írt is egy eszmefuttatást a fogairól. A motyogásra való hajlama bizonyára összefüggésben állt a szájában uralkodó kaotikus állapotokkal. Mindenesetre elég nehezen értettem, amit mondott, már csak azért is, mert halkan beszélt (ellentétben Makszimovval).

Első kérdésem óhatatlanul így hangzott: „Miért választotta az Abram Terc írói álnevet?" Szinyavszkij rám nézett, vagy inkább elnézett mellettem, mert kancsal volt, és így válaszolt: „Azért, mert ez a név erőteljes, durva, érdes, kültelki hangzású, és a »Garpó«-t, amire előzőleg gondoltam, túlságosan arisztokratikusnak találtam. Szívesen használtam volna a »Garpo« álnevet, de minden orosz tudja, hogy Garpo arisztokrata volt." Be kellett vallanom, hogy én még soha nem hallottam Garpóról. „Ugyan, hogy mondhat ilyet – válaszolta Szinyavszkij –, hát a XIX. század legnagyobb amerikai költője Ed Garpo." Igaz ugyan, hogy már évek óta nem angolul beszélő környezetben éltem, de ilyen formában még soha nem hallottam Edgar Allan Poe nevét.

Néhány nap múlva, amikor a *Kontinent* című folyóirat makettjét terveztük, Szinyavszkij megkért, hogy tolmácsoljak a német kiadójával, a bécsi Paul Zsolnayval való vitájában. Mint kiderült, a vitát az Abram Terc álnév váltotta ki. Szinyavszkij ragaszkodott hozzá, hogy a könyve ezen a néven jelenjen meg, a valódi nevét illetően legfeljebb abba lett volna hajlandó beleegyezni, hogy a borítólap hátsó oldalán legyen feltüntetve, kis betűkkel. „Értse meg – magyarázta Zsolnay –, a moszkvai per a Szinyavszkij nevet a vádlott-társ Danyiel nevével együtt az egész világon ismertté tette. Az, hogy Terc, senkinek nem mond semmit, ezen a néven nem tudjuk eladni a könyveket". Szinyavszkij kimért hangon de nem minden indulat nélkül válaszolt:

Az életemet tettem fel Abram Tercre. Hét évet töltöttem börtönben, ezzel jogot szereztem az Abram Terc név viselésére. A szovjet bíróság felszólított, hogy jelentsem ki, nem én vagyok Terc. Erre nem voltam hajlandó, és hét évvel fizettem érte. Furcsának találom, hogy most itt, Nyugaton, ugyanerre akarnak rávenni. Nem mondok le a Terc névről. Inkább végzek Andrej Szinyavszkijjal és a saját halottamnak tekintem.

Zsolnay azonban hajthatatlan maradt. Azzal érvelt, hogy a világhírű Szinyavszkij név Abram Tercet is népszerűsíti. Végtére is – úgymond – a nevek önálló életet élnek. Egy névvel nem lehet csak úgy „végezni".

Ennél a pontnál Szinyavszkij felállt. „Ide figyeljen – mondta –, Szinyavszkij egy félénk, visszahúzódó, jelentéktelen filosz, egy sótlan professzor, Terc pedig egy belevaló fickó, egy rámenős alak, az élet császára, egy merész, titáni szabad szellem, aki mindenkit levesz a lábáról, egy író, akinek a fantáziája nem ismer határokat... – Szinyavszkij itt néhány másodperces szünetet tartott, hogy lendületet vegyen a crescendo előadott szónoklat fortissimójához. Kihúzta magát, kimeresztette a szemét és jobb karját felemelve teljes hangerővel mennydörögte: – Abram Terc egy *globe-trotter!*"

Azt hiszem, nem érhetett volna nagyobb meglepetés, mint egy angol szó – és pont ez a kifejezés – egy orosz nyelvű tiráda végszavaként. Az öt osztrák, aki az asztalnál ült (a titkárnő, a két lektor, a gazdasági igazgató és a kiadó) természetesen megértette ezt a németben is használatos angol szót, ami „világjárót" jelent, egymásra néztek, majd rám. Azzal vágtam ki magam a kínosan komikus helyzetből, hogy a dagályos „Himmelstürmer"-rel fordítottam a „globe-trotter"-t, ami szó szerint „egeket ostromló"-t jelent, de idealistának, fantasztának is érthető. Ezzel hozzájárultam ahhoz, hogy a jelenlevők mint a keleti világ kissé ódivatú bajnokát könyveljék el Szinyavszkijt.

A kiadó, ahogy ez lenni szokott, nem engedett, Szinyavszkij megmaradt Szinyavszkijnak, sótlan filosznak, irodalomkritikusnak és történésznek, egeket ostromló igyekezete pedig, hogy Terccé lényegüljön át (Terc szavaival élve „a hétköznapok valósága helyett korunk magasztos valószerűtlenségének szentelje magát" – röviden az a kísérlete, hogy regényíróvá váljon), kudarcot vallott. Ezen kudarccal végződő

drámai küzdelem ott zajlott le a bécsi Zsolnay-kiadó tárgyalójában. Szinyavszkij vitathatatlan érdeme, hogy mint Abram Terc megszegte a szovjet írók műveinek külföldi publikálására vonatkozó tilalmat. Azzal pedig, hogy ezt a bíróság előtt vállalta, nemcsak feljogosította a szovjet írókat arra, hogy saját nevükön publikálják műveiket külföldön, hanem erkölcsi kötelességükké is tette.

A Terc név mindenekelőtt politikai csatakiáltás volt, a Szinyavszkij–Danyiel-per pedig politikai per, ami nem az irodalomról szólt. Az a feszültség, amely egy politikai helyzet következménye, mesterséges feszültség, és a művészet szempontjából nincs jelentősége. A művészet számára a politikai küzdelem csak járulékos tevékenység. Szinyavszij addig volt Terc, amíg a Szovjetunióban maradt. Mihelyt azonban kiszállt az ottani politikai harcból és nem kellett számolnia az ebben való részvétel következményeivel, nem lehetett tovább Terc. Miután kikerült a szovjethatalom erőteréből és atmoszférájából, Terc, ez a „titáni szabad szellem", ez a fenegyerek, elvesztette a lába alól a talajt. Nyugaton, a konszolidált úriember-írók világában, ahol például az angol Laurie Lee groteszk humorral fűszerezett toscanai úti beszámolója volt a sláger, Szinyavszkij arra volt kárhoztatva, hogy Szinyavszkij maradjon. Tercnek itt nem volt keresnivalója.

Mindez felveti azt a kérdést, hogy a szamizdat művek vajon csak a politikai helyzet termékei-e. Mennyit profitáltak a szamizdatszerzők (ha a „profitálni" szó egyáltalában helyénvaló itt) abból a szélsőséges helyzetből, amelyben éltek? (Mind Szolzsenyicin, mind Szinyavszkij azt állította, hogy a kényszermunkatáborban töltött évek jelentették számukra életük legnagyobb élményét.) Mennyiben befolyásolta műveik fogadtatását a politikai kényszerhelyzet?

Gyakran mosolyognom kellett azon, milyen kellemetlenül érzi magát a német vagy az angolszász kritikus, amikor egy másként gondolkodó orosz szerző – mondjuk Szolzsenyicin, Bukovszkij, vagy éppen Szinyavszkij, aki „csak" hét évet töltött börtönben – művéről kell bírálatot írnia. A nyugati kritikusoknak többnyire egész más fogalmaik vannak a nehéz

helyzetekről, mint az emigráns szovjet íróknak. Előfordult, hogy egy angol kritikus, azokat a megpróbáltatásokat kommentálva, amelyekről Bukovszkij ír, bevallotta olvasóinak: a legszörnyűbb dolog, ami vele megesett, egy vakbélműtét volt. A kritikus ebben a helyzetben eleve le van fegyverezve, még mielőtt kézbe venné a tollát. Axel Springer ezt írta Lech Wałęsának: „Nem tehetjük meg, hogy tanácsokat adjunk önöknek, azon egyszerű oknál fogva, hogy mi biztonságban és szabadságban élünk, és nem vagyunk kitéve olyan kockázatoknak, mint önök."

A lefegyverzett kritikus azonban valóságos katasztrófa. „Ha nincs lehetőség a bírálatra, értelmét veszti a dicséret" – írta Beaumarchais. A valóság a Szovjetunióban, akárcsak a „létező szocializmus" többi országában, mesterkélt valóság. Ha pedig a valóság mesterkélt, ez kompromittálja a művészetet, és kérdésessé teszi, hogy egyáltalában van-e lehetőség művészi alkotásra ilyen körülmények között. Szolzsenyicin nagyon is érzékeny a problémára, és a műveiről csak mint irodalmi alkotásokról hajlandó beszélni, a nyilvánosság előtt folytatott politikai vitákban nem vesz részt.

Szolzsenyicinnel Makszimov révén ismerkedtem meg. Makszimov találkozni szeretett volna Vladimir Nabokovval, és engem kért meg, hogy hozzam össze vele. Egy régi barátomhoz fordultam segítségért, akinek az apja jól ismerte Nabokovot. Az illető azt ajánlotta, hogy hívjam fel William F. Codyt a párizsi amerikai nagykövetségen, akiről azt is elárulta, hogy Buffalo Bill unokája. Vagyis Buffalo Bill unokájának közreműködésével sikerült megszerveznem a találkozást Makszimov és Nabokov között.

Nabokov Montreux-ben, az Hôtel Métropole-ban fogadott bennünket, és az volt az első kérdése Makszimovhoz, hogy hol választott magának otthont Nyugaton. Makszimov válaszára, hogy Párizsban, Nabokov megjegyezte: „Nagy hiba, goszpogyin Makszimov! Egy emigráns író kizárólag Amerikát választhatja. Ott vannak a legjobb könyvtárak, a legjobb levéltárak, a legjobban dokumentált hírlapszerkesztőségek, ott a leggyorsabb a kommunikáció. Erre persze azt mondhatja,

goszpogyin Makszimov, hogy Amerika messze van. De kérdem én, goszpogyin Makszimov: honnan?"

Makszimov számára egyértelmű volt a válasz: Európától. Az orosz írókat Európa érdekelte. Amerika túlságosan idegen és túlságosan nagy volt ahhoz, hogy kezdeni tudjanak vele valamit, egy saját törvényű, külön világ. Nem könnyen illeszkedtek be Európában sem, nem kívántak tehát elölről kezdeni mindent egy új kontinensen.

És mit csinál Nabokov Montreux-ben, érdeklődött Makszimov. Vendéglátónk erre elmondta, hogy volt nemrég egy furcsa esete Szolzsenyicinnel. Valakinek az az ötlete támadt, hogy milyen nagyszerű lenne, ha a két legnagyobb kortárs orosz író találkozna, hiszen mind a ketten Svájcban élnek. Nabokov erre írt Szolzsenyicinnak, aki elfogadta a meghívást. Nabokov megtett minden előkészületet az illusztris vendég fogadására, még egy helyi lap fotóriporterét is mozgósította. „A megbeszélt napon – mesélte Nabokov – valamennyien egybesereglettünk és vártuk Szolzsenyicint. De hiába vártuk, mert nem jött, és még csak ki sem mentette magát. Mit gondol, mi lehet az oka ennek?" – fordult Nabokov Makszimovhoz. „Ez tényleg nagyon furcsa – válaszolta Makszimov –, mert Szolzsenyicin nagyon pontos és sokat ad a formákra. Holnap találkozunk vele, megkérdezem tőle, és utána rögtön felhívom önt."

Másnap továbbmentünk Zürichbe, itt élt Szolzsenyicin egy kétszintes kis faházban. A házhoz kert tartozott, ezt fal vette körül, amin azonban könnyen át lehetett volna mászni. A csöngetésünkre kijött egy fiatalember, kinyitotta a kaput, megkerülte velünk a házat, és a hátsó ajtón vezetett be bennünket. Mindezt anélkül, hogy egy szót szólt volna. Szolzsenyicin engem németül üdvözölt, feltehetőleg azt gondolta, hogy a *Kontinent* német kiadója vagyok.

Amikor betessékelt bennünket a nappaliba, megdöbbentő látványban volt részünk: mintha a római főpostára léptünk volna be a dolgozók egyhónapos sztrájkja után. Levelek és csomagok hevertek szanaszét, többnyire felbontatlanul. A helyiség közepén szabadon volt hagyva valamennyi hely

egy díványnak és két karosszéknek, de különben nem lehetett mást látni, csak egymásra hajigált csomagokat és leveleket, amelyek fél magasságban betöltötték az egész szobát. Legalább tízezer levél hevert egymás hegyén-hátán. Ebben a miliőben ültünk le beszélgetni. Makszimov elsőként arra kérdezett rá, hogy miért nem sikerült Szolzsenyicin Nabokovval való találkozása. „Roppant egyszerű a magyarázat – válaszolta Szolzsenyicin –, azért nem mentem el, mert nem kaptam Nabokovtól visszajelzést. Márpedig tudomásom szerint jobb körökben a vendéglátó nyugtázni szokta a meghívás elfogadásáról szóló értesítést."

Ígéretéhez híven Makszimov azon nyomban felhívta Nabokovot. „Vlagyimir Vlagyimirovics – mondta a telefonba –, Alekszander Iszajevics nem kapott visszajelzést a levélre, amelyben értesítette önt, hogy elfogadja a meghívását. Ezért nem ment el." Nabokov válaszát nem hallottuk, de Makszimov hamarosan letette a kagylót és így szólt: „Nabokov azt mondja, hogy küldött ilyen levelet." Nem emlékszem már, hogy mit válaszolt Szolzsenyicin, ha egyáltalában mondott valamit, csak arra emlékszem, hogy egy darabig szótlanul néztük egymást, ahogy ott ültünk négyesben: Szolzsenyicin, a felesége, Natasa, Makszimov és én.

A *Kontinent* névadója Szolzsenyicin volt, de a folyóirat szerkesztésében nem vett részt, csak időnként írt egy-egy cikket. Újra és újra látnom kellett, hogy milyen áhítatos tisztelet veszi körül Szolzsenyicint, és tudtam, milyen kiváltságos helyzetet jelent, hogy személyes kapcsolatban vagyok vele. Jó néhányan azok közül, akiknek vagy akikkel dolgoztam, mindenekelőtt Axel Springer, nem titkolták, hogy mennyire irigyelnek ezért. Nem győztem mentegetőzni német kollégáim előtt, hogy én csak afféle összekötő altiszti szerepet töltök be Szolzsenyicin személye körül. A Springer kiadón keresztül is özönlöttek hozzá a levelek. Egy vancouveri (Brit-Kolumbia) cserkészparancsnok például azt írta, hogy harmincöt kiscserkészével együtt szívesen elzarándokolna Zürichbe a Mesterhez. Egy frusztrált német író is szeretett volna találkozni vele, akinek harminc év alatt egyetlen művét sem adták ki.

Talán azt remélte, hogy ez a találkozás élete utolsó nagy lehetősége, és minden problémáját megoldja.

Jó néhányszor találkoztam Szolzsenyicinnel a következő tíz év alatt, de ez az első, zürichi látogatás maradt számomra a legemlékezetesebb. Úgy ült a széken, mint egy zsoké, a lábát maga alá húzva, előrehajolva, mintha ugrani készülne. Rövid, szaggatott mondatokban beszélt. A beszélgetés során szóba került, hogy Robert Conquest, aki elvállalta, hogy lefordítja Szolzsenyicin „Porosz éjszakák" című hosszabb elbeszélő költeményét, meg szeretne ismerkedni vele. „Írok neki néhány sort" – mondta Szolzsenyicin, és azon nyomban neki is látott. Elővett egy jegyzetfüzetet, és ugyanabban a pózban, ahogy ült, apró, dőlt („hagymamag" – ahogy ő mondta) betűivel lefirkantott egy kétoldalas levelet. Az egész alig tartott tovább, mintha szóban mondta volna el a szöveget. A vulkánból kitörő láva erejével jöttek belőle a szavak. Valahonnan előkerült egy boríték is, amit egy szuszra megcímzett, a kezembe nyomta, és megkért, hogy juttassam el a címzettnek. Ekkora koncentrálóképességet életemben nem láttam, nem is tudtam volna elképzelni, hogy létezik ilyen.

Úgyszólván izzani látszott a Szolzsenyicinben feszülő energia, mint valami atommáglya, és az volt az érzésem, hogy kozmikus erők lövellnek felém. Olyan mértékű volt ez az energiakoncentráció, hogy minden egyéb jelentéktelennek látszott, maga az energiát hordozó ember is, minden személyes tulajdonságával, a manírjaival és a hóbortjaival együtt. A levelet író Szolzsenyicint nézve arra kellett gondolnom, hogy milyen sokat írt és milyen nehéz körülmények között. Tizennégy kötetet kitevő műveinek csaknem a felét a Szovjetunióban vetette papírra, olyan módon, hogy a szöveget a büntetőtáborban memorizálta. Ez olyan feladatot rótt az emlékezőtehetségére, hogy az ideje negyedét rendszeres ismétlésre kellett fordítania. Bennem mindez azt a furcsa érzést keltette, hogy Szolzsenyicint túlvilági erők irányítják. Azzal a meggyőződéssel mentem vissza Németországba, hogy végre értem Mozartot.

Azt is megértettem, hogy miért ment Szolzsenyicin Zürichbe. Ha ugyanis rájött arra, hogy elsősorban nem a saját személyisége a fontos, hanem azok a hatalmas energiák, amelyeket magában hordoz, akkor az is világos volt előtte, hogy minden azon múlik, milyen irányt szab ezeknek az energiáknak, mire használja fel őket. Akkor még nem tudtam, hogy Szolzsenyicin egy Leninről szóló könyvön dolgozik, azt viszont tudtam, hogy azért ment Zürichbe, mert Lenin is itt élt egy ideig. Lenin emigrációja Zürichben végződött, Szolzsnyiciné Zürichben kezdődött. Ezt a várost választotta Szolzsenyicin, az anti-Lenin a Lenin-mítosz titkának megfejtésére.

Valamennyi emigráns orosz író, kivétel nélkül, azt tekintette feladatának, hogy a Szovjetunió bukásának előhírnöke legyen. Az első jövendölés úgy szólt, hogy még legfeljebb öt év, és megkezdődik a Szovjetunió felbomlása. Amikor ez az öt év eltelt, és a Szovjetunió minden külső és belső megrázkódtatás ellenére egyben maradt, az emigránsok Lengyelországra, Lech Wałęsára és a Szolidaritásra mutattak, az első független szakszervezetre egy kommunista országban. Íme, a feltartóztathatatlan vég kezdete, mondták. A szovjet rendszer közeli bukása volt a *Kontinent* premisszája is. A folyóirat címe a totalitarizmus elleni harc nemzetközi dimenzióját kívánta hangsúlyozni, egész Európát be akarta vonni a politikai csalhatatlanság igényéből származó zsarnokság elleni küzdelembe.

A *Kontinent* fogadtatása a kommunisták részéről nem okozott meglepetést, bár a szovjetek még önmagukat is felülmúlták, amikor Axel Springert egyszerre három – az amerikai, az angol és a francia – titkosszolgálat ügynökének nevezték. A nem kommunista Nyugat zavartan és vegyes érzelmekkel reagált. A folyóirat első számát reklámozó hirdetés arra indította Günter Grasst, hogy nyílt levélben forduljon Szolzsenyicinhez és Szinyavszkijhoz. Ezt írta:

Nem tudom megérteni, hogy önök mint erkölcsi felelősségtudattal rendelkező írók hogyan működhetnek együtt egy sajtóhatalommal, amely veszélyes az európai demokráciára. A Springer-konszern kiadványai nap mint nap ugyanazokat a módszereket alkalmazzák, mint amelyeket önök a Szovjetunióból jól ismernek – jóllehet ott totalitárius méretekben –, nevezetesen a hírek meghamisítását, ha ideológiai érdekeik így kívánják, politikai ellenfeleik lejáratását, az ún. csendes többségben szunnyadó latens erőszak felszítását, a vád bizonyított bűnként való tálalását – olyan módszereket tehát, amelyeket az önök írótársai aggasztónak tartanak a Szövetségi Köztársaság jövője szempontjából.

A nyílt levélre Szinyavszkij ugyancsak nyílt levélben válaszolt:

A „Springer-konszern" kifejezés úgy hangzik az ön szájából, mint amikor a Szovjetunióban a „Tito-klikkel" meg a „fasiszta de Gaulle"-lal riogattak bennünket. Nem áll módomban vitatkozni a „konszern" ügyeiről, mert nem sokat tudok róluk. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez a „rossz társaság", még ha igaz is az, amit ön írt róluk, nem gyilkolt meg írókat és nem küldött koncentrációs táborba költőket. Az, hogy ön a „Springer-csoport" tevékenységét a jelenlegi orosz rendszerben uralkodó állapotokkal hasonlítja össze, ahol minden másként gondolkodó megsemmisítésére törekszenek – már megbocsásson –, botrányos. Ön néhány elfogult újságcikkből indul ki, amelyeket elítélendőnek tart. A mérleg másik oldalán egy hullahegy áll, közöttük írók és költők holttestei. Ön valóban egy szintre kívánja hozni Hitlert vagy Sztálint egy nemkívánatos hangvételű sajtópolémiával?

Érdekesnek találtam, bár nem lepett meg, hogy Szinyavszkij rögtön felfedezte a szovjet „agit.-prop" stílus sztereotípiáinak visszhangját Grass levelében. Ugyanakkor Grass levele se stílus, se hangnem tekintetében nem különbözött attól a kampánytól, amit a német baloldali írók a Springer-kiadványok ellen folytattak. Az akció „Unterschriftsteller-bojkott" néven vált ismertté, amely elnevezés azon a szójátékon alapul, hogy az „Unterschrift" németül aláírást jelent, a „Schriftsteller" pedig írót. Így a kettő együtt jelenthet aláírót (Unterschrift-Steller), de alja írót is (Unter-Schriftsteller). Mind a két értelmezés lehetséges volt, mert a kampány résztvevői aláírtak egy listát, ellenfeleik pedig azt sugallták az Unter-Schriftsteller értelmezéssel, hogy akik aláírták a listát, másod- vagy harmadrangú írók. A baloldal ezt övön aluli ütésnek minősítette, és a náci „Untermensch" áthallását vélte felfedezni az „Unter-Schriftsteller"-ben. Mire a jobboldal azt vetette a baloldal szemére, hogy jobb érv híján mindig a nácikkal hozzák kapcsolatba ellenfeleiket.

A németek éppen olyan nehezen értették meg az oroszokat, mint az oroszok a németeket. A baloldalnak mindenesetre nagyon rosszul jött az oroszok megjelenése Nyugat-Európában. A konfrontáció nem sokat váratott magára. A téma a Kelet és a Nyugat közötti ellentét volt, a variációk pedig a Szolzsenyicin kontra Laurie Lee szembenállás, Szinyavszkij vitája Günter Grass-szal, Nagyezsda Mandelstam ellentéte Lillian Hellmannal, valamint az, hogy Bukovszkij 14 börtönben töltött évével szemben angol kritikusa csak egy vakbélműtétet tudott felmutatni. Ezen konfrontáció sajátossága az volt, hogy használhatatlanná vált benne a politikai jobb és bal címkéje. Nyugaton a szovjet másként gondolkodókat a politikai paletta jobb oldalán helyezték el, hazájukban viszont a baloldalhoz sorolták őket és a konzervatív kommunisták számítottak a jobboldalnak. A helyzet némileg hasonlított ahhoz, hogy az Egyenlítőnél nehéz eldönteni, tulajdonképpen milyen évszak is van. A frontvonalak több helyen metszették egymást. Az amerikai balliberális ellenzék ideológiai szövetséget kötött a szovjet rendszerrel, vagy legalábbis ezt gondolták róla. Angela Davis elment Prágába, ahol közönséges bűnözőnek nevezte Alexander Dubčeket és a prágai tavasz többi vezetőjét. Ezrével érkeztek Nyugatra a szovjet másként gondolkodók, és többnyire a vendéglátó ország konzervatív köreivel szövetkeztek. Angela Davis azért támogatta a

prágai kormányt, mert úgy vélte, hogy a kommunisták a társadalmi igazságosság bajnokai. Vlagyimir Bukovszkij elfogadta Margaret Thatcher meghívását, mert az emberi jogok védelmezőjét látta a „vasladyben". Kétféle szabadság van: az anyagi nélkülözésektől való mentesség az egyik és a külső kényszertől való mentesség a másik. Akinek megvan az egyik, az a másikra vágyik, és az egyik fajta szabadságnak gyakran az az ára, hogy le kell mondani a másikról.

„A legnagyobb különbség a két rendszer között – írta Cristoph Guera, aki korábban lelkész volt Kelet-Németországban –, hogy ott megmondják, hogyan kell élned, itt magad döntöd el." A totalitárius rendszerben a magánéletre ugyanaz a sors vár, mint a magántulajdonra: kisajátítja az állam. „Nem ismerjük el a magántulajdon létjogosultságát" – írta Lenin.

Ami Marxot illeti, életrajzírója, Isaiah Berlin ezt írta:

Rosszallással fogadta, amikor olyan kiváló barátai, mint Hess vagy Heine, világnézeti válsággal küszködtek, és szigorú lelkiismeret-vizsgálatot tartottak. A burzsoá dekadencia jelének tekintette ezt, ami a kóros érzelmi befelé fordulás formájában mutatkozik meg, vagy, és ez még rosszabb, a társadalmi szinten tapasztalható nyugtalanság személyes vagy művészi célból való kihasználásának, ami bűnös dolog olyan emberek részéről, akik szeme előtt az emberiség történetének legnagyobb csatája zajlik le. Ez a hajlíthatatlan keménység a személyes érzelmekkel szemben és az önfeláldozó fegyelem csaknem vallásos kultusza Marx követőiben is tovább élt, és példáját ellenségei is követték.

Bertolt Brecht módszere is az, hogy a személyes konfliktusokat társadalmi síkra transzponálja. Amikor Szvetlana Allilujeva elpanaszolta Alekszandr Koszigínnek özvegyi bánatát, a miniszterelnök azt tanácsolta neki, hogy a kollektívában keressen vigasztalódást. A kollektíva a kontroll eszköze, meghatározza a tagok gondolkodását és életmódját és kizárja az egyéni kezdeményezés minden formáját. Ez pecsételte

meg a rendszer sorsát. Az irigységet talán sikerült a szocializmusban ilyen módon kiküszöbölni, de ennek ára a garantáltan gyatra termelékenység volt. Márpedig csak akkor van értelme a javak egyenlő elosztásának, ha van mit elosztani.

A rendszer lélekharangját szólaltatta meg Tatyjana Zaszlavszkaja, a novoszibirszki Közgazdasági Akadémia tagja, amikor 1983-ban a következő konklúzióval jelentetett meg egy harmincnyolc oldalas tanulmányt: „A gazdaság állami irányítása (a döntéshozás nagyméretű centralizáltsága következtében) nem képes a társadalom munkaerejének és intellektuális potenciáljának teljes és hatékony mozgósítására."

A szovjet rendszer a végét járta, de ez nem volt újdonság azoknak, akik közelről figyelték a szovjet táborban lezajlott eseményeket. A közelgő vég csalhatatlan jele volt az 1968-as prágai tavasz. „Hogyan tehettük – írta Ota Sik, a korszak legkiemelkedőbb cseh közgazdásza –, hogy mint Kelet-Európa iparilag legfejlettebb országa átvettük a sztálinista tervezés centralizált módszereit, amelyek nincsenek tekintettel a helyi sajátosságokra, és ugyanolyan mennyiségi normákat írnak elő minden termelési ágazatnak, egy olyan szisztémát, amely egy elmaradott ország nehéziparának radikális fejlesztését tűzte ki célul. Hogy lehettünk olyan ostobák, hogy ennek a rendszernek a béklyóival gúzsba kötöttük a gazdaságunkat? Hihetetlen!" Hibát azonban nemcsak a csehek követtek el (különben sem ők döntötték el, hogy mit tesznek), és az, ami történt, jóval több volt, mint hiba. Napnál világosabb bizonyítéként, jóval több volt, mint hiba. Napnál világosabb bizonyítéka volt annak, hogy az oroszok képtelenek megbirkózni a magukra vállalt feladattal.

1980-ra már a kelet-európai szovjet csatlósok súlyos adósságokkal voltak megterhelve a fejlett nyugati országokkal szemben. Lengyelország vezette a sort az elképesztő nagyságú, harmincmilliárd dolláros tartozással. Ez az eladósodás azt mutatta, hogy a Szovjetunió semmi segítséget sem tud nyújtani csatlósainak, csak akadályt jelent nekik helyzetük rendezésében. Miután a Szovjetunió nyersanyagokon kívül mást nem tudott előállítani, előnytelen szerződésekkel meg-

szerezte „kliensei" késztermékeit. A hangsúly itt a mennyiségen és nem a minőségen volt, és oda vezetett, hogy a csatlós országok a szabad piacon eladhatatlan termékeket produkálták, megfosztva magukat az adósságtörlesztés lehetőségétől.

Az NDK sok egyéb mellett ilyen tekintetben is kivétel volt a szocialista országok között. Ennek oka elsősorban a hagyományos német munkaerkölcs volt, és az, hogy a német munkaerő a legképzettebb a világon. Ugyanakkor a keletnémeteknek széles körű együttműködésre volt lehetőségük a Szövetségi Köztársasággal a zónaközi kereskedelmi egyezmény keretében. Ez az egyezmény kölcsönöket és piacot biztosított az NDK-nak. (Nyugat-Németország azzal a feltétellel írta alá a Római szerződést, hogy Kelet-Németország az Európai Gazdasági Közösség által megszabott vámsorompókon belül marad, ami előre eldöntött üggyé tette Kelet-Németország felvételét az EGK-ba.) Az NDK számos formában kapott anyagi támogatást a Szövetségi Köztársaságtól; ilyen volt az úthasználati díj, a turisták számára előírt kötelező pénzbeváltás. Megkönnyítette a helyzetet, hogy az NDK csak jóval kisebb része volt a megosztott országnak. A két „államot" összekötötték a vérségi kapcsolatok: az egész NDK rokonságban volt jóformán a fél NSZK-val. Egymás rádióadásainak a zavarása szóba sem jöhetett, és az NDK területének nyolcvan százalékán fogható volt a nyugatnémet tévé.

A fenti okok következtében Kelet-Németország volt a gazdaságilag legsikeresebb kommunista ország, és itt volt a szocialista táboron belül a legmagasabb az életszínvonal. Mindez azonban nem feledtette a keletnémetekkel, hogy Nyugat-Németország a gazdasági csoda országa. Kevesebb mint harminc év a háború után elég volt ahhoz, hogy Nyugat-Németország a világ első számú exportőre legyen, mennyiségileg és minőségileg egyaránt. Az ötvenes évek „gazdasági csodája" óta eltelt harmincöt év a szűnni nem akaró konjunktúra időszaka volt, egyre feljebb és feljebb mentek a gazdasági mutatók, amit a Volkswagen cég példája jól illusztrál. A nyolcvanas évek végén a következő három év kilátásai jobbak voltak, mint valaha. Az NSZK teljesítménye legalább

háromszorosan felülmúlta azt, amit a „német földön létrejött első munkás-paraszt államnak" sikerült elérnie – azon kívül, hogy Nyugat-Németország polgárai szabadnak érezhették magukat. Ilyen körülmények között Nyugat-Németország akarva-akaratlanul egyre nagyobb vonzerőt gyakorolt a keletnémetekre.

A fal drasztikusan csökkentette a menekültek számát, és kikényszerítette a Brandt-féle keleti politikát, a „szorosabb kapcsolatok révén elért változások" és a „kis lépések" politikáját. A fal és a mellette húzódó halálzóna arra figyelmeztetett, hogy a másik oldalon nem riadnak vissza a katonai megoldásoktól. A fal megépítésével a keletnémet vezetés időt akart nyerni tizenhatmillió alattvalója megtartására. Időközben hoztak egy intézkedést, amely szerint a nyugdíjasoknak – a férfiaknak 65 és a nőknek 60 év fölött – engedélyezték, hogy meglátogassák Nyugaton élő hozzátartozóikat. Milliók éltek ezzel a lehetőséggel. Egy hölgy, akivel 1979-ben ismerkedtem meg Kelet-Berlinben egy diplomáciai fogadáson, azt mondta, hogy nagyon szeretne már öreg lenni. Megkérdeztem tőle, hogy mire jó ez a nagy sietség. Így válaszolt: ha betöltöm a hatvanadik évemet, mehetek Nyugatra.

A hetvenes évek elejére megszűntek az alagútásások és a robbantások a fal mentén, és viszonylag nyugodt évtized következett. A keletnémet katonák azonban továbbra is lőttek, és az áldozatok nem csak „tiltott határátlépést megkísérlő személyek" voltak. 1976 nyarán például fényes nappal lelőttek egy Corghi nevű olasz teherautó-sofőrt valamilyen félreértés miatt.

A polgárok megtartásának egy másik eszköze volt a keletnémet hatóságok részéről, hogy bürokratikus akadályokkal nehezítették meg a legális kivándorlást. A családegyesítés legsürgetőbb eseteit kivéve (sokszor még ilyenkor is) a végtelenségig húzták-halasztották a döntést. A nyolcvanas évek elején állítólag már százezres nagyságrendű volt az elintézetlen kérelmek száma.

Öt évig tartott, amíg jómagam és mások makacs kitartással elértük célunkat: valamikor 1980-ban Vermontban, cavendishi háza kertjében Szolzsenyicin csak úgy mellékesen közölte velem: „Ha az ön Axel barátja erre jár, szívesen látom." Ez nagyon időszerű volt. Springer már eléggé rossz néven vette Szolzsenyicin tartózkodását, amire minden oka megvolt, hiszen már hat éve támogatta a *Kontinent*-et, évi több mint félmillió márkával. Makszimov, aki szintén latba vetette minden igyekezetét, hogy rábírja Szolzsenyicint a Springerrel való találkozásra, már kezdett aggódni, hogy Axel megvonja támogatását a folyóirattól.

Szolzsenyicin egyetlen feltétele az volt, hogy Axel egyedül jöjjön, és a találkozásnál rajtam mint tolmácson kívül senki ne legyen jelen. Ez az óhaja mindazonáltal nem teljesült. Miután a „meghívás" végre elhangzott, azonnal telefonáltam Berlinbe és közöltem a kiadóban elérhető főnökökkel a várva várt jó hírt a hozzá kapcsolódó feltételekkel együtt. Mindezt megismételtem ugyanezen két személynek, amikor Springer látogatását előkészítendő Berlinbe utaztam. Mégis, néhány hét múlva Axel nem egyedül érkezett New Yorkba, hanem vele volt a felesége, Friede és a felesége barátnője, Irina Ugyincseva. Kiderült, hogy a két alvezér, mint Springer barátai és alkalmazottai egyszerűen nem tartották ildomosnak közölni vele, hogy Szolzsenyicin kísérők nélkül kívánja fogadni.

Nem tehettem mást, mint hogy megmondtam Axelnek, milyen feltételeket támasztott Szolzsenyicin a látogatással kapcsolatban, de ő csak nevetett és megnyugtatott, hogy Ugyincseva hercegnő olyan ajándékot hozott Iszajevicsnek, ami biztos, hogy lefegyverzi: az apja levelezését Kolcsak admirálissal. Utána pedig mi hárman elvonulunk tárgyalni, a hölgyek pedig majd Frau Szolzsenyicin társaságában múlatják az időt. Miután nem sikerült Springert jobb belátásra bírnom, elmondtam Szolzsenyicinnek, hogy mire kell számítania, mert nem tudhattam, hogy mit csinál, ha Axel váratlanul két hölgy társaságában állít be. A Nabokovval való találkozás meghiúsulása nem sok jóval biztatott. A nagy szellemek találkozásának elmaradása olyan alapszituáció, amelynek minden valamirevaló irodalom történetében megvannak a maga variációi. Nehéz dolog olyan protokollt kidolgozni, amit a nagy szellemek hajlandók kölcsönösen jóváhagyni. Ilyen előzmények után sorakoztunk fel négyen Szolzsenyicin Cavendish melletti birtokának kapuja előtt.

Alekszander Iszajevics hamarosan átvezetett minket Axellel a főépületből egy kisebb épületbe, amelynek felső szintje tárgyalónak volt berendezve. Leültetett bennünket, és a helyiségben lévő két könyvespolcra mutatott. – Íme a kézikönyvtáram – mondta. Ezután közölte Springerrel, hogy már sokat tud róla, mert olvasta a *Kontinent* 12. számában a vele készült interjút, valamint olvasta azt a beszédet is, amit Springer a Fugger-évforduló alkalmával tartott. Ezt mintegy végszónak tekintve Axel megjegyezte, hogy meggyőződése szerint a világ feltartóztathatatlanul a katasztrófa felé halad, de valamenynyiünknek az a kötelességünk, hogy minden erővel megpróbáljunk hozzájárulni a katasztrófa feltartóztatásához, amíg csak lehet. Iszajevics válaszában egyetértéséről biztosította Axelt, de hozzátette: – Lényem velejéig optimista vagyok. – Axel kijelentette, hogy ő is.

– Bizonyára tisztában van vele – folytatta Szolzsenyicin –, hogy nem a Szovjetunió erős, hanem a Nyugat gyenge, az anyagi bőség következtében hiányzik belőle az akarat, tehetetlen, közömbös és korrupt. – Itt elővett a zsebéből egy darab papírt, és a folytatást arról olvasta: – Figyelembe véve a Nyugat romlottságát, érdektelenségét, önzését, fogyasztói szellemét és azt, hogy a sajtó ezeket az igényeket, hibákat és bűnöket kritikátlanul kiszolgálja, hogyan lehetne a Nyugatban tudatosítani azt a veszélyt, amit a kommunizmus, különösképpen pedig a Szovjetunió jelent?

Axel erre azt válaszolta, hogy van neki egy négy pontból álló programja, és minden alkalmazottjától megköveteli, hogy ezeknek a pontoknak a szellemében fejtse ki tevékenységét, majd felsorolta a négy pontot: az egységes és szabad német állam megteremtése; a németek és a zsidók kibékülése, valamint szilárd elkötelezettség német részről Izrael

Állam iránt; a szélsőségek elutasítása minden formában, és végül a szabadpiac elvének védelmezése a gazdaságban.

Iszajevics közölte Axellel, hogy ismeri a négy pontot, de ezek csak a Springer-kiadványokra érvényesek, ő pedig a sajtó egészéről beszél. Springer elismerte, hogy a sajtó egészét tekintve rossz a helyzet. Iszajevics hozzátette, hogy meglátása szerint a Szövetségi Köztársaságban nemcsak ilyen, hanem más tekintetben is különösen rosszul alakultak a dolgok. A németek a jelek szerint még mindig nem nyerték vissza cselekvőképességüket, rossz a lelkiismeretük és nem bíznak magukban, aminek következtében Nyugat-Németország különösen érzékeny és sebezhető. Mi ennek a magyarázata, tette fel a kérdést Springernek.

Axel válasza az volt, hogy az ő esetében valóban így van; rossz a lelkiismerete, jóllehet nem volt náci, sőt még katona sem, és a szovjet győzelemért és a nácik vereségéért imádkozott. Ez az érzés valószínűleg élete végéig megmarad benne; sőt minden törekvését ez a bűntudat motiválta, és mindent, amit tett, jóvátételnek szánta, magát azonban kivételnek tekinti. A németek megváltoztak az elmúlt évek folyamán. Már nem gyengék és védtelenek a Szovjetunióval szemben, sikerült magukra találniuk. Axel azt is hozzátette, hogy minden népnek megvannak a maga felülről, Istentől adott tulajdonságai.

– Úgy gondolja, hogy minden népnek bizonyos meghatározott tulajdonságai vannak, mint az egyéneknek? – kérdezett rá Iszajevics Springer fejtegetésére.

– Pontosan így gondolom – válaszolta Axel.

– Akkor ebben egyetértünk – válaszolta Iszajevics.

– A németek azért tűnnek még most is gyengének – folytatta Axel –, mert nincsenek rátermett vezetőik. A német elit még nem termelt ki magából megfelelő vezetőket. Bizonyára egyetért velem abban, hogy a tömegek nem képesek erre, rátermett vezetők csak az elitből kerülhetnek ki, és az elit feladata a tömegek irányítása.

Iszajevics egyetértő bólogatással nyugtázta Axel szavait.

Springer ezután megkérdezte Szolzsenyicintől, hogy hány áldozata volt a szocializmusnak a Szovjetunióban. Ez a kérdés tűzbe hozta Iszajevicset. Fönn a dolgozószobájában van egy cikk a témáról Ivan Kurganov professzortól, mondta, és hálás lenne Springernek, ha mihamarabb megjelentetné a cikket. Dosztojevszkij azt jósolta az *Ördögök*-ben, hogy a szocializmus hatalomra kerülése Oroszországban százmillió ember életébe fog kerülni. A régi és új statisztikákat összehasonlítva Kurganov professzor arra a következtetésre jutott, hogy ez a szám a valóságban elérte a száztíz milliót.

Axel ezután más témára terelte a beszélgetést, megjegyezte, hogy milyen szép helyen lakik Szolzsenyicin, és milyen meghitt hangulatot áraszt a ház és a szoba, ahol vagyunk. – Ilyen otthonról álmodoztam egész életemben – mondta Iszajevics –, itt van elég hely a könyveimnek, és azt csinálok, amit akarok. Az egyetlen hibája, hogy nem Oroszországban van. – Ezután felvezetett bennünket a dolgozószobájába, amely az épület egész felső szintjét elfoglalta. A mennyezet nagy része üvegből volt, mint a műtermekben, a négy fal közül három csaknem a padlótól a mennyezetig ablakokból állt, a negyedik fal csupasz volt, és egy ajtó vezetett ki rajta a balkonra. – Ez a szoba még a legsötétebb napokban is világos – mondta Iszajevics. – Ilyen szép szobát még nem láttam – ismerte el Axel.

Az íróasztal a csupasz fallal szemben állt, és csaknem olyan magas és keskeny volt, mint egy írópolc. Ferde lapján egy darab papír hevert, sűrűn teleírva Szolzsenyicin apró betűivel. Iszajevics a balkont is megmutatta nekünk, ahonnan az ablakon keresztül egy parányi, téglalap alakú szobára lehetett látni, amelyben csak egy szék volt meg egy ágy hatalmas párnával és dunyhával. – Itt alszom – mondta Szolzsenyicin –, a szobámban nincs fűtés, és az ablak télen-nyáron nyitva van.

– Hát ezért nem utazom sehová – jegyezte meg Iszajevics a dolgozószobába visszatérve. Megtudtuk, hogy az elmúlt két évben csak egyszer mozdult ki, amikor felkérték, hogy tartson előadást a Harvardon. Azt is elmondta, hogy utál repül-

ni (akárcsak a többi szovjet emigráns, akiket ismertem; bizonyára a sok eltitkolt légikatasztrófa miatt). Az Egyesült Államokban pedig ma már nehéz vasúton eljutni valahová. Persze Európában sem könnyű. Szolzsenyicin elmondta, hogy négy alkalommal utazott vonaton Svájcból Skandináviába és vissza, minden ilyen utazás négy átszállással járt és reggel hétkor mindig kiparancsolták az ágyból, máig sem érti, hogy miért.

Axel erre az Atlanti-óceánon való átkelés viszontagságairól kezdett mesélni, majd mosolyogva hozzátette, hogy a Szolzsenyicinnel való találkozás még ezt is megérte neki. Iszajevics a homlokát ráncolva felém fordult: – De hát mondtam önnek, hogy bármikor szívesen látom Axelt, ha az Egyesült Államokban jár. Nem kellett volna külön ezért ideutaznia.

– Nem szoktam csak úgy utazgatni – válaszolta Springer. – Mindenhová valamilyen meghatározott céllal megyek, ide azért jöttem, hogy megismerkedjem önnel.

Axel ezután elmondta, csak azért utazott egyszer Svájcba, hogy találkozhasson Szolzsenyicinnel, és hogy vett neki ajándékba egy vázát AS monogrammal, a kettőjük közös monogramjával, majd megpróbált egy nyírfaágat is venni hozzá, de nem kapott, úgyhogy egy parkban tört le néhány gallyacskát, és ezt adta át Dimitrijnek, Natasa fiának. (Ő volt az, aki zürichi látogatásunkkor ajtót nyitott nekünk.) Iszajevics biztosította Springert, hogy megvan még a váza, és ezt Natasa is megerősítette.

Axel a következőkben kifejtette, meg tudja érteni, hogy Iszajevics nem szívesen mutatkozik a nyilvánosság előtt, de mégis meg kellene tennie, legalább évente egyszer, mert ez a leghatásosabb eszköz, hogy felhívja a figyelmet arra, amit fontosnak tart. – Van két város, amelyeket feltétlenül meg kellene látogatnia – mondta Axel –, Jeruzsálem és Berlin. – Szolzsenyicin kijelentette, hogy sehová nem mehet el addig, amíg nem teljesíti a magára rótt penzumot (az orosz forradalomról szóló négykötetes művén dolgozott ekkor). Természetesen fejezze be a könyvet, mondta Axel, de utána menjen el Jeruzsálembe és Berlinbe, és meg fogja látni, milyen nagy és tartós hatással lesz majd a látogatása a közvéleményre.

Axel megemlítette ebben az összefüggésben, hogy 1956-ban Moszkvában járt Hruscsovnál, hogy szót emeljen Németország újraegyesítése érdekében, valamint azért, hogy fölvesse a Kínával szembeni német–orosz összefogás gondolatát. Hruscsov mindazonáltal eloszlatta az újraegyesítéssel kapcsolatos reményeit, még kiabált is vele, amit ő viszonzott. Egy későbbi alkalommal Springer kijelentette Szmirnov bonni szovjet nagykövetnek, hogy Hruscsovnak köszönhetően el fog jönni az az idő, amikor a potsdami Kínai Teaházban valóban kínaiak fognak teázni. Válaszul Szmirnov fél órán keresztül magyarázta neki, hogy milyen jó a szovjet–kínai viszony. Mellesleg, tette hozzá Axel, Adenauer már évekkel előre látta, hogy a két ország közötti szakítás elkerülhetetlen.

Szolzsenyicin ekkor szárazon megjegyezte, hogy Hruscsov sok újítást vezetett be, mert rájött, hogy a változások elkerülhetetlenek. Egy ideig tehát liberális politikát folytatott, és ezzel a nép javát szolgálta.

A következő téma különösen érdekes volt számomra. Szolzsenyicin megmutatta Axelnek Igor Safarevics *Szocializmus* című könyvének egy orosz nyelvű példányát, amit az YMCA (KIE – Keresztyén Ifjak Egyesülete) adott ki Párizsban, majd hozzátette, hogy Safarevics az általa szerkesztett *Írások, háttérben romokkal* című gyűjteményes kötet szerzői között is szerepel. Közbeszóltam, hogy Springer ki akarta adni ezt a könyvet németül, de Szolzsenyicin visszavonta a hozzájárulását, azzal az indoklással, hogy nem vállalhatja a felelősséget az esetleges retorziókért, amelyek a Szovjetunióban élő szerzőket érhetik, ha a könyv a Springer kiadó impresszumával jelenik meg. Ezt az érvet Axelnak méltányolnia kellett.

Iszajevics megkérdezte Axelt, hogy kiadná-e Safarevics *Szocializmus*-át németül.

– Örömmel – válaszolta Springer.

Lehetne-e valahogy álcázni az impresszumot, tette fel a következő kérdést Szolzsenyicin, hogy ne derüljön ki, hogy a könyv Springer-kiadvány.

– Természetesen lehet – válaszolta Axel –, de miből gondolja, hogy az én impresszumom diszkreditálja a szerzőt? – Ő úgy tudja, tette hozzá, hogy ez inkább ajánlólevél, és mondott is rá egy példát. Szolzsenyicin azt válaszolta, úgyis meg kell kérdeznie az *Írások, háttérben romokkal* szerzőit, hogy hozzájárulnak-e az előszó német nyelven való publikálásához, és akkor egyúttal tisztázza a *Szocializmus* impresszumának kérdését is. Axel megígérte, hogy Safarevics kívánságának megfelelően hozza ki a könyvet.

Mérvadó német körökben tulajdonképpen csak a *Bild Zeitung*-gal kapcsolatban marasztalták el Springert. Voltak persze egyéb kifogások is, így például az, hogy Springer jelszava, „Legyünk kedvesek egymáshoz", elviselhetetlenül trivializálja az életet, ami pedig komoly dolog, különösen Németországban. De ezeket az akadékoskodásokat nem kellett túl komolyan venni. A *Bild Zeitung*-ot illetően viszont több lapkiadó és könyvkiadó, számos barátom és Springer barátai is megkérdezték tőlem, mit szólok mindahhoz, amit a *Bild Zeitung* összehord. Én mindig úgy érzetem, hogy ez tipikusan német reakció, a német provincializmusból eredő túlérzékenység következménye, és abból adódik, hogy a *Bild Zeitung* lefedi az egész országot (hat változatban adják ki egyidejűleg). Egy igazi világvárosnak, egy metropolisnak, amilyen csak egy van – vagy szeretne lenni – Németországban, nem lenne problémája a *Bild Zeitung*-gal. Nyugat-Németország provincializmusa és a tömegkommunikáció természetéből adódó problémák voltak a kiadó és a közönség közötti viszály okai.

Szolzsenyicin is azok közé tartozott, akik elítélték a *Bild Zeitung* stílusú zsurnalisztikát. A Harvardon tartott beszédében így jellemezte a nyugati sajtót:

> Az azonnali és pontos információk iránti igény arra kényszeríti az újságírót, hogy amennyiben nincsenek ilyen információi, sejtetésekkel, híresztelésekkel és feltételezésekkel pótolja őket, és ezek akkor is megmaradnak a tömegek emlékezetében, ha soha nem igazolódnak be. Hány elsietett,

> megalapozatlan és félrevezető megállapítással találkozhatunk a médiában naponta, amelyeket az olvasó (vagy hallgató) készpénznek vesz és ilyen formában rögződnek a tudatában! A sajtónak megvan a lehetősége arra, hogy befolyásolja és hamis hírekkel vezesse félre a közvéleményt.

Olyan ez a leírás, mintha a *Bild Zeitung* volna a modellje.

Ahogy elnéztem Axelt és Szolzsenyicint – a német nem vette le szemét az oroszról és vagy negyedórán keresztül fogta mind a két kezével a kezét az asztal fölött (Iszajevics nem szerette az ilyesmit) –, azt gondoltam magamban, két szélsőséges ellentét találkozásának vagyok a tanúja, de bizonyos szempontból mégis hasonlítanak egymásra. Bizonyos puritánság és mély vallásosság jellemezte mindkettőjüket, de egyik sem tudott szabadulni saját kultúrájának korlátaitól. („Le snobisme – írta Proust – est une maladie mais ce n'est pas grave.")

Mindig volt valami sajátos affinitás a két rendszer között, amelyeket ez a két ember képviselt akarva-akaratlanul. És ez nem abból adódik, hogy a két rendszer fejlődése egymás felé tart, mint ahogy Szaharov hirdette, hanem a két egymással szemben álló szélsőségnek a konfrontációval egyidejű párbeszédre való hajlama nyilvánult meg benne. A szovjet birodalom bukását az okozta, hogy nem törekedett a gazdaságos termelésre. A kevesebb kötöttséggel működő önálló vállalkozások rendszerében ez a legfontosabb szempont. A jóléti társadalom politikusai, akik tulajdonképpen menedzserek, sokat beszélnek, de óvakodnak a cselekvéstől, ha ez pénzbe kerül. Abból indulnak ki, és nem ok nélkül, hogy a polgárok az adóemelésnél még a drogháborút is kisebb rossznak tartják.

A két rendszer közötti affinitásnak széles körű kulturális következményei vannak. Létezik egyfajta „szovjet-amerikanizmus", amely bejárja az egész világot. A rádióra és a televízióra a durva „fafejűség", a „plakátstílus" jellemző, a „nadrágban járó felhő", Vlagyimir Majakovszkij stílusa, aki a verset a tömegpropaganda eszközének tekintette. Ugyanígy a legsi-

keresebb filmekre (azokra, amelyek a legnagyobb kasszasikert könyvelhetik el), nem a magas művészi színvonal a jellemző, hanem a harsány hatásvadászat. A két rendszer – az egyik kapitalista, a másik antikapitalista, az egyik minden lehetséges eszközzel elnyomja a szabadságot, a másik a szabadság bajnokának vallja magát – ugyanazt a kultúrát produkálja, egyfajta képregénykultúrát. A kommunizmusban a proletárdiktatúra a hozzá nem értő fajankók garázdálkodása, a kapitalizmusban a szabadpiac urai (Roosevelt „gazdasági rojalistáknak" nevezte őket) olyan világelit, amely nem vallhat arisztokratikus elveket, a gazdasági törvények tömegtermelésre kényszerítik őket, és ez a tömegek ízlésének kiszolgálását jelenti – *ad captandum vulgus*.

Iszajevics következő kérdését – hajlandó-e Springer valamennyi művét új német fordításban kiadni – azzal magyaráztam, hogy a korábbi szamizdatszerző, akinek korlátozottak voltak a lehetőségei, most el akarja foglalni méltó helyét a könyvpiacon. Ez azonban tizennégy kötetet jelentett. Axel mégis szemrebbenés nélkül így válaszolt: – A legnagyobb örömmel.

A továbbiakban Szolzsenyicinnek arról a tervéről beszéltek, hogy újraírja Oroszország történetét az októberi forradalomtól napjainkig ilyen címen: „Legújabb kori orosz történeti tanulmányok" – az orosz cím szavainak kezdőbetűi az INRI rövidítést adták ki. (Természetesen Szolzsnyicin egész életművét a legújabb kori orosz történelem újraírásának lehet tekinteni.) Axel megígérte, hogy direkt vagy indirekt módon ebben is segíteni fog. Szolzsenyicin elsősorban arra a kérdésre szeretett volna választ kapni, számíthat-e arra, hogy Springer kiadja a könyvet németül. Mire Axel erre is refrénszerűen így válaszolt: – A legnagyobb örömmel!

Mindebből nem sok valósult meg, mert ez volt Szolzsenyicin és Springer első és utolsó találkozása. Ahhoz pedig újabb és újabb baráti találkozásokra lett volna szükség, hogy megvalósulhassanak azok a grandiózus tervek, amelyeket együtt szövögettek Cavendishben 1980 kora őszén. Szolzsenyicin azonban nem volt berendezkedve a vendéglátásra. A házában

nem volt személyzet, ahogy szokta mondani, „a feleségem a személyzetem". Csak a munkának és a kutatásnak élt, feszes munkarendje volt, nem volt helye ebben a világban sem Axelnek, sem másnak.

Ilyen körülmények között vágyálom maradt Szolzsenyicinnek az az elképzelése, hogy új fordításban kiadatja összes műveit németül. A *Kontinent*-nek nyújtott támogatást viszont nem vonta meg Springer, és a találkozó tulajdonképpen ilyen célból jött létre, sőt ezt a támogatást Springer halála után is megkapta a folyóirat még csaknem öt évig, egészen az 1990-es fordulatig. Többször mondtam Makszimovnak: amíg Springer él, biztonságban érezhetik magukat. Végül is Springer posztumusz támogatása nem élte túl a glasznosztyot és a peresztrojkát, de már nem is volt rá szükség.

1990 tavaszán Makszimov Moszkvába látogatott, és az orosz írószövetség hivatalos kiadójától, a Sztolicától sikerült támogatást szereznie a *Kontinent* számára. Nem minden pikantéria nélküli fejlemény volt ez, tekintettel arra, hogy a *Novij Mir* legújabb száma nem jelenhetett meg az állítólagos papírhiány miatt. A hatóságok azonban csak a *Novij Mir* azon bejelentésétől kezdve hivatkoztak a papírhiányra, hogy a lap kiadója Szolzsenyicin összes műveinek megjelentetésére készül, így sokan úgy gondolták, ez csupán kifogás. Azt mindenesetre nem lehetett állítani, hogy a *Kontinent* vette el a papírt a *Novij Mir*-től, mert az előbbi példányszáma 3500 volt, az utóbbié pedig 3 és fél millió. Valószínűbbnek látszik az a magyarázat, hogy Szolzsenyicin műveinek tervezett kiadása miatt nem kapott papírt a *Novij Mir*. Szolzsenyicin ugyanis kijelentette, hogy nem tér vissza Oroszországba, amíg a művei nem jelennek meg hazai kiadásban. Így a *Novij Mir* közvetett módon Szolzsenyicin hazatérését készítette volna elő.

1981-ben Berlinből Párizsba költöztem (itt volt a *Kontinent* szerkesztősége), az európai emigráció szellemi elitjének központjába, majd alig több mint egy év múlva kineveztek a Szabadság Rádió igazgatójának, ami véget vetett orosz összekötő tiszti és irodalmi ügynöki karrieremnek. Visszatértem tehát

Németországba, ezúttal Münchenbe. Itt működött a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió kaotikus állapotok között, miután a Kongresszus 1975-ben átvette őket a CIA-tól és egy takarékossági intézkedéssel összevonta a két rádiót. Amikor megkaptam a kinevezésemet, ez a poszt már két éve betöltetlen volt, pontosabban az intézményt irányító klikk betöltetlenül hagyta. Az áldatlan állapotokat részben az okozta, hogy a két rádió fölé egy közös elnököt helyeztek, ami kivette az irányítást a két igazgató kezéből, különösen akkor, ha az elnök erős egyéniség volt (vagy gyenge: „A gyengék makacssága olyan erő, amit nem lehet legyőzni" – mondta Maurice Baring). Mivel azonban az elnök nem tudta mind a két rádiót minden fórumon képviselni, szükség volt az igazgatókra is, és a helyzetből adódóan napirenden voltak az elnök és az igazgatók közötti súrlódások.

1982-ben egyébként jelentős változás lépett életbe a két rádió irányításában: feloszlatták a régi, harmincöt tagú irányító testületet, és tulajdonképpen ekkor került a két intézmény közvetlenül a Kongresszus felügyelete alá. Ez az intézkedés egyben ötről kilencre emelte a Nemzetközi Rádiózási Bizottság által delegált tagok számát az újjászervezett irányító testületben. Az új vezetés gazdagítani kívánta a két rádió programkínálatát, különösen a vallásos műsorokat. Ez volt tehát a helyzet, amikor a Szabadság Rádió igazgatója lettem.

Az alábbi cikk a Szabadság Rádióról 1984. július 1-jén jelent meg az *Izvesztyija*, a szovjet kormány hivatalos lapja első oldalán. A szöveget rövidítve idézem, amit az én tevékenységemről ír, egy-két túlzástól eltekintve megfelel a valóságnak.

Mond önöknek valamit a George Bailey név? Nem? Különös, nagyon különös, mert sokak, közöttük az ő saját állítása szerint is ez az úr az amerikai antikolonializmus egyik legkiválóbb, ha nem a legeslegkiválóbb harcosa. Amit véghezvitt, méltán nevezhető Herkules tizenharmadik hőstettének, és ez nem túlzás. Mr. Bailey saját kezűleg szabadította fel a Szovjetunió minden népét és nemzetiségét a jenki iga alól. Valamennyit. Ezt tette, se többet, se kevesebbet.

Hogy milyen módon? Inkább azt kellene megkérdezni: hol? Merthogy Münchenben hajtotta végre Mr. Bailey ezt a páratlan tettet, a Szabadság Rádiónál, amely kizárólag a Szovjetunióba sugároz műsort. Bailey úr siralmas állapotban vette át ezen műintézetet, amelyet a világ szemében lejáratott a CIA-val kötött morganatikus házasság, belsőleg pedig teljesen szétzilált a folytonos civakodás az amerikai propagandafőnökök és a bábeli csőcselék között, akiket alkalmazni kénytelenek.

Mr. Bailey kiemelt némelyeket ebből a díszes társaságból és bizonyos mértékig lehetővé tette számukra az egyéni kezdeményezés lehetőségét. „Egy üzbégnek kell eldöntenie, hogy mit akarnak hallani az üzbégek, nem pedig egy Iowában honos sötét bőrű amerikainak" – nyilatkoztatta ki Mr. Bailey, és bábeli bandája lelkesen tapsolt neki.

Közismert, hogy a Szabadság Rádió személyzete olyan mikrokozmosz, amely Washington vágya és elképzelése szerint a mi világunkat képviseli. Azok azonban, akik ezeket a renegátokat irányítják, nem tévesztik meg a renegátok által elárult népeket. Valóban üzbég döntsön arról, hogy mit akarnak hallgatni az üzbégek, de ne olyan, aki az üzbég nép árulója, akit egy sötét bőrű iowai irányít, és végső soron a CIA szolgálatában áll.

Mr. Bailey antikolonialista forradalma teljes kudarccal végződött, bebizonyosodott, hogy a rabszolgák csak a rabszolgák nyelvét tudják beszélni, akkor is, ha gazdáik lazítanak valamennyit a bilincseiken, és csak egy dolog érdekli őket: hogy lehetnek uraik szolgálatára.

Én a magam részéről mindössze arra próbáltam kísérletet tenni, hogy egyfajta „glasznoszty"-ot vezessek be a Szabadság Rádiónál. Úgy gondoltam, hogy ez a rádió a Szovjetunió mikrokozmosza. Időközben azonban mindannyiunknak rá kellett jönnünk arra, hogy a Szovjetunió a Szabadság Rádió makrokozmosza. A Szabadság Rádiót az amerikaiak finanszírozzák, részben amerikaiak irányítják, de nem amerikai intézmény. Inkább az Egyesült Államok idegenlégiója a média

területén. Eleve adott, hogy a munkatársak nemzetiségi szempontból rendkívül tarka képet nyújtanak. A felső szintű vezetők amerikaiak, a középvezetők orosz-amerikaiak, a „melósok", akik az adásokat írják, szerkesztik és beolvassák, azokról a területekről származnak, amelyeknek az adások szólnak. Az adminisztratív és technikai személyzet javarészt németekből áll, kiegészítve görög és török takarítókkal. Hogy a dolog ne legyen ilyen egyszerű, van egy Központi Hírszolgálat, amelyet „Nemzetközösségi részlegnek" is hívnak, mivel az ott dolgozók nagy része brit állampolgár. Viccesen rossz helyre tévedt hontalanok gyülekezetének szokták nevezni a Szabadság Rádiót. Minderre az teszi fel a koronát, hogy mivel a Szabad Európával együtt Németországban fejti ki tevékenységét, a német törvények érvényesek rá.

A Szabadság Rádió különleges helyzetet foglal el azon rádióállomások között, amelyek a Szovjetunióba sugároznak műsort. Íme néhány sor a Kongresszus által kiadott műsorpolitikai irányelvekből:

> Ellentétben az Amerika Hangjával, a Szabadság Rádió megpróbál hallgatói érdeklődéséhez igazodni, különleges figyelmet szentelve azon fejleményeknek, amelyek közvetlenül érintik a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét. Azzal, hogy ezt a célt tűzi ki maga elé, a belföldi rádiószolgálat feladatait vállalja magára, és a szabad sajtót is pótolni kívánja. A rádió a hatáskörébe tartozó valamennyi országba olyan műsort szándékozik sugározni, amilyen ezen országok rádióműsora lenne, ha szabadok volnának.

Ezért tekinti a többi rádiótársaság „fekete", vagyis tisztázatlan helyzetű adónak a Szabadság Rádiót. Egy másik oka ennek az, hogy magánrádióként az adó tizennyolc éven keresztül a CIA-val állt szoros kapcsolatban, bár működését hivatalosan egy hangzatos nevű szervezet („Amerikai Bizottság Oroszország Népeinek felszabadítására a bolsevizmus alól") finanszírozta. A Szabadság Rádió a Szabad Európával együtt azután került a Kongresszus fennhatósága alá, hogy Clifford

C. Case, New Jersey-i szenátor kifogásolta a két intézménynek a CIA-val való kapcsolatát.

Ez a fejlemény egybeesett azzal, hogy a Jackson–Vanik-féle törvénymódosítás eredményeképpen az orosz és más szovjet emigránsoknak egy új, úgynevezett harmadik hulláma érkezett az Egyesült Államokba. Mivel a harmadik hullámban érkezett emigránsok javarészt orosz zsidók voltak, előtérbe került a szovjet zsidó problematika. A szovjet kormány egy idő után úgy reagált erre, hogy drasztikusan csökkentette a kivándorlók számát és fokozta a Szovjetunióban maradt zsidók elnyomását.

A Szabadság Rádió tisztázatlan helyzete és a Kongresszus által alkalmazott közvetlen ellenőrzés nem kismértékben arra a dilemmára emlékeztetett, amelybe Nicaraguával kapcsolatban manőverezte bele magát a Kongresszus. A Boland-féle törvénymódosítás értelmében ugyanis csak burkolt formában lehetett segítséget nyújtani a kontráknak. Azáltal mindenesetre, hogy a Kongresszus magára vállalta a Szabadság Rádió ellenőrzését és irányítását, a legkülönbözőbb irányokból érkező befolyásolási kísérleteknek tette ki mind magát, mind a rádiót. A Kongresszus választott tagjainak rövidre szabott mandátuma – két év – rendkívüli módon kiszolgáltatja őket a közvélemény szeszélyének és a médiának. Annyira kényes a helyzetük, hogy nem hagyhatnak figyelmen kívül egyetlen kifogást vagy reklamációt sem, amit a titkárságukon benyújtanak. A médiával való konfliktusok ilyen körülmények között elkerülhetetlenek. Különös nehézséget jelent ez a helyzet azoknak a képviselőknek, akik valamely kisebbséghez tartoznak, leginkább azonban a zsidó kongresszusi tagoknak kell kerülniük azt a látszatot, hogy bármiféle kivételt tesznek választókerületük zsidó polgáraival. Másrészt viszont nagyon könnyű ijedtséget és pánikot kelteni az idősebb amerikai zsidók körében olyan hírekkel, amelyek a világ különböző részeiben tapasztalható antiszemita megnyilvánulásokról szólnak. A Harmadik Birodalom bukása óta a szovjetunióbeli zsidók helyzete olyan fontos az amerikai zsidóknak, hogy ezt

legfeljebb csak Izrael biztonságának kérdése szoríthatja háttérbe.

Mindezek eredményeképpen a Szabadság Rádió keletre, a Szovjetunióba sugárzott műsort, ami bizonyos meghatározott követelményekkel járt együtt, a műsorral kapcsolatos visszajelzéseket viszont nyugatról, az Egyesült Államokból kapta, és ez azt jelentette, hogy egy másik követelményrendszernek is meg kellett felelnie. A rádió legtöbb alkalmazottja emigráns és egy nagy igazságtalanság szemtanúja volt, sokan közülük áldozatai is. Ők a szenvedés elitje. A szenvedés egyfajta fensőbbségtudatot alakít ki, ami ellentmondást nem tűrő véleményalkotásra késztet. Ennek eredménye az antiszemitizmusról és az egyéb izmusokról alkotott megalapozatlan vélekedés. Ki tud pontos meghatározást adni arról, hogy mi az antiszemitizmus, az antikatolicizmus, az antiamerikanizmus és az antidemokratizmus?

Aki a Szovjetunióba kíván rádióműsort sugározni, annak szembe kell néznie az orosz antiszemitizmus, a fehérorosz antiszemitizmus, az ukrán antiszemitizmus, a grúz antiszemitizmus, a litván antiszemitizmus stb. problémáival. A zsidó amerikai szenátorok és kongresszusi tagok – és nem csak ők – azt igénylik, hogy minden olyan vállalkozásnál, amelyhez a Kongresszusnak valami köze van, vegyék figyelembe a zsidók érzékenységét. Ez az igény eleve antiszemitának tart minden nacionalizmust és nemzeti érzést (különösen a nagyoroszokét), de rásütik az antikatolicizmus, a demokráciaellenesség és az Amerika-ellenesség bélyegét is. Tágra van nyitva tehát a kapu afelé, amit Aldous Huxley „a tendenciózus fantázia objektiválásának" nevez.

Az az anomália, hogy az amerikai média idegenlégiója a német munkajogi törvényeknek van alávetve, a háború utáni helyzetre megy vissza, amikor az amerikaiak mint megszállók területenkívüliséget élveztek Németországban. Azóta megváltozott a helyzet, megszűnt az amerikai intézmények kiváltságos helyzete, és ennek eredményeképpen nem számítanak se amerikainak, se németnek a német bíróságok előtt, hanem valami köztes helyzetet foglalnak el. A Szabad Európa és a

Szabadság Rádió munkatársai a német bíróságokhoz fordulhatnak jogorvoslatért, ahol olyan megértőek irányukban, hogy gyakorlatilag nem lehet nekik felmondani. A magyarázat erre nem a német munkajogi törvényekben keresendő, hanem a német bírók azon megfontolásában, hogy az elbocsátott külföldi (jelen esetben egy ujgur, egy üzbég vagy egy kirgiz) a német gazdaság számára jelent tehertételt. („Akiket idehoztatok, vigyétek is magatokkal"! – ez a szemléletmód áll a német munkaügyi bíróságok döntéseinek hátterében.)

A fentiek következtében a Szabadság Rádió alkalmazottjai abszolút védettséget élveznek – kivéve az amerikaiakat. Az pedig, akivel szemben nem lehet szankciókat alkalmazni, elszemtelenedik. Így a Szabadság Rádió specialitása, hogy a beosztottak időnként hisztérikus hangnemben leteremtik főnökeiket. Ezek a kitörések gyakran komikus hatást váltanak ki, és így még nehezebben kezelhetők. Máskor egyáltalában nem nevezhetők viccesnek. Az újságírók összetartanak, és az emigráns újságírónak a nyugati fővárosokban is vannak kollégáik és barátaik. A hisztérikus újságíró olyan, mint egy két lábon járó időzített bomba. Ha valami nem tetszik az egyik munkatársnak a Szabadság Rádiónál, könnyen előfordulhat, hogy ez valamely vezető amerikai lap cikkében csapódik le, ami az intézménynél uralkodó „lehetetlen állapotokat" pellengérezi ki.

Hogy a Szabadság Rádió adásait közelebb hozzam a különböző nemzetiségű hallgatóság igényeihez, megszüntettem a főszerkesztők fölé helyezett amerikai műsorigazgatók közvetlen irányító funkcióját és tanácsadóknak minősítettem át őket, a programokkal kapcsolatos döntési jogot pedig a főszerkesztőkre ruháztam át. Csak két lehetőség volt arra, hogy a Szabadság Rádió közelebb kerüljön azokhoz a területekhez, amelyekhez adásai szólnak. Az egyik ezen területek rádió- és televízió adásainak, valamint sajtójának figyelemmel kísérése volt, a másik pedig az emigrációval, mindenekelőtt az emigráns írókkal való kapcsolattartás. Az volt a célunk, hogy nyitottá tegyük az emigrációt rádiónk iránt, ám rögtön felmerült a kifogás, hogy ilyen módon a rádiót is megnyitjuk az emig-

ráció előtt. Olyan aggodalmak kaptak hangot, hogy az emigráció nemzetiségi és vallásos ellentéteket fog szítani a rádió különböző szekciói között. A tizenöt szekcióból viszont legalább négy olyan van, amelyek munkájánál nem lehet számítani az emigráció bevonására, és ez fokozza az adott területről érkező munkatársak, különösen pedig a főszerkesztő értékét.

Ami azt a kifogást illeti, hogy az önállósított főszerkesztők nem tartják magukat a rádió politikai irányvonalához, válaszom a következő: hároméves igazgatói tevékenységem során több elmarasztalás érte a rádiót az amerikai sajtó részéről, ezek azonban csak öt műsort érintettek. Három közülük az ukrán nyelvű adás, kettő az orosz nyelvű adás műsora volt, a Szabadság Rádió két legnagyobb és legjobb személyi állománnyal rendelkező részlege. A többi műsorral szemben nem merültek fel ilyen kifogások, holott éppen ezekkel kapcsolatban fogalmazódtak meg olyan aggodalmak, hogy az amerikai műsorigazgatók irányítása és ellenőrzése nélkül problémák lesznek.

Az öt többször megismételt vád közül három első és második világháborús eseményeket érintett, egy pedig Sztolipin 1910-ben történt meggyilkolásával állt kapcsolatban, amit Szolzsenyicin is leír *1914 augusztusa* című regényének második, átdolgozott kiadásában. Mind a négy esemény színhelye Ukrajna volt. Ennek hátterében az áll, hogy az egész térség – a Szovjetunió és Kelet-Európa – történetírása erősen vitatott képet ad mindarról, ami az októberi forradalom után történt, a legvitatottabb azonban Ukrajna története. Az ötödik elmarasztalásra a genfi orosz ortodox pátriárka 1984-es húsvéti üzenete adott alkalmat, amelyben „a júdeaiak Krisztus iránti gyűlölete" kifejezés hangzott el.

„A szóban forgó öt szöveg – írta Lars Erik Nelson »Antiszemitizmus az éter hullámain« című cikkében a *Foreign Policy* című folyóiratban – talán nem hatna olyan bántóan egy amerikai folyóiratban, a világnak egy olyan »véráztatta részébe« sugározva azonban, ahol az antiszemitizmus még ma

is gondot okoz, rossz hatást válthat ki." Ez valóban így van, csak az kérdés, hogy Lars Erik Nelson meg tudja-e különböztetni a programot a pogromtól. Szovjet részről ugyanis sohasem vádolták a Szabadság Rádiót antiszemitizmussal. Az, ami amerikai szemmel nézve antiszemitizmusnak tűnhet fel, nem más, mint nacionalizmus. Az inkriminált öt műsor legfeljebb nacionalista volt, vagy a nemzeti érzésekre próbált hatni – semmi egyéb.

Ha azonban a nacionalizmus antiszemitizmus, akkor az antiszemitizmus nacionalizmus. És nem ok nélkül: a nemzetiségi kérdés és az emberi jogok kérdése elválaszthatatlan egymástól a Szovjetunióban. Ezért jelentett az Alija, az izraeli politikának azon célkitűzése, hogy a világ minden részéből összegyűjtse a zsidókat, olyan nagy szálkát a Szovjetunió szemében. Hiszen ez az ország megtagadta polgáraitól a kivándorlás jogát, és a glasznoszty és a peresztrojka meghirdetése előtt még a külföldi rokonaikkal és ismerőseikkel való kapcsolattartást is igyekeztek meggátolni. Ezért van az, hogy a hivatalos szovjet szóhasználat „antiszemitizmus" helyett „anticionizmusról" beszél. Az anticionizmus nemcsak kampány – vagy talán már múlt időben lehet beszélni róla –, hanem a szovjet imperialista politika elvi jelentőségű szerves alkotóeleme. Amikor a Jackson–Vanik-féle törvénymódosítás eredményeképpen a helyzet némileg megváltozott, ez csak újabb nehézséget jelentett a Szovjetunió szempontjából: megélénkültek a kapcsolatok az izraeliek és a szovjet zsidók között, akárcsak az amerikai és a szovjet zsidók kapcsolatai az amerikai szovjet emigrációval. Így a szovjet kormány csaknem teljesen leállította a zsidók kivándorlását.

Az izraeli kormány eltökélt szándéka volt, hogy nem tesz semmi olyat, ami károsan befolyásolná a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, mert ettől remélte a szovjet zsidók kivándorlásának engedélyezését. Ezzel a politikával az izraeli szovjet zsidók nem értenek egyet, amely elégedetlenség különleges hangsúlyt kap a Kol Izrael Rádió orosz nyelvű adásaiban, és ez irányítja az orosz zsidók érdeklődését a Szabadság Rádióra is. Időközben azonban a Szov-

jetunió újra megkönnyítette zsidó állampolgárai kivándorlását Izraelbe, ami viszont nagy felháborodást és tiltakozást váltott ki az egész arab világból, különösen a palesztinokból.

A szavak és az érvek háborúját mindazonáltal a nyugatiak fogják megvívni egymással, Nyugaton, és a Szovjetunió legfeljebb alkalmanként tehet valamit azért, hogy az eseményeket a saját érdekeinek megfelelően befolyásolja. Ilyen megfontolások alapján tartja vissza vagy engedi szabadon a túszait, elsősorban a szovjet zsidókat, másodsorban a szovjetunióbeli németeket, a korábbi volgai németeket. (Ugyanez történt a túszként fogva tartott több százezer német hadifogollyal tíz éven keresztül. A szovjetek csak akkor engedték szabadon őket, amikor Adenauer a Hallstein-doktrínát megszegve beleegyezett a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételébe.)

A Szabadság Rádió kritikusai rendre szóvá tették, hogy már maga a rádió léte is bizonyos problémákat vet fel. A legszembeszökőbb ezek közül az, hogy a Szabadság Rádió egyfajta *moral irredentá*-t képvisel, arra emlékeztet, hogy az Egyesült Államok semmilyen formában nem ismeri el a Szovjetuniót. Az ezzel kapcsolatos viták mind a rádión belül, mind a rádión kívül újra és újra fellángoltak.

De elkerülhetetlenek voltak a viták az adások tartalmát illetően is. Vagy a konzervatívok, vagy a liberálisok mindig találtak alkalmat a felháborodásra, nem lehetett egyszerre mind a két oldal kedvére tenni. Az egyik oldal arra törekedett, hogy tompítsa az adások retorikájának élét. A másik oldal növelni kívánta az adások hatékonyságát, mert úgy vélték, hogy ezzel áttörhető a Szovjetuniót körülvevő kommunikációs karantén. Ez a karantén a peresztrojka és a glasznoszty ellenére ma is megvan: amikor Borisz Jelcint 1990 tavaszán az orosz föderáció elnökévé választották, beköszöntő beszédéről huszonnégy órán keresztül hallgatott a média, és csak a Legfelsőbb Szovjet közbelépésére szánták rá magukat az illetékesek a beszéd közlésére.

Problémát jelentett rádiónkon belül az ellenőrzés. Ha ugyanis szigorú belső ellenőrzést alkalmaztunk, ez több szabálytalanságra vetett fényt, amit a külső, állami ellenőrzés nem hagyhatott figyelmen kívül, és ez kedvezőtlen színben tüntette fel az intézményt.

És ezzel visszatértünk oda, hogy a Szabadság Rádió öntörvényű, független vállalkozás. Ez a rádió a jövőben is problémaforrás marad, talán még inkább, mint eddig, és mégis kívánatos, hogy továbbra is működjék.

A fentiekkel nem kívánjuk kétségbe vonni azon áttörés jelentőségét, amit a glasznoszty hozott (ellentétben a peresztrojkával). A Szabadság Rádiónak a Szovjetunió hat legnagyobb városában van tudósítója, akik naponta beszámolnak az ottani eseményekről. Bárhova látogat el az ukrán részleg vezetője Ukrajnában, az útja valóságos diadalmenet, az azerbajdzsáni részleg vezetőjét pedig hősként ünneplik Bakuban. Minden nyitva áll a Szabadság Rádió tudósítói előtt, olyannyira, hogy morálisan megkérdőjelezhető: van-e joga beavatkoznia egy olyan ország belügyeibe, ahol minden változóban, átalakulóban van.

Szolzsenyicin a következő kérdéseket tette fel nekem mint a Szabadság Rádió igazgatójának: „Ki ön? Kit képvisel ön? Kinek az érdekeit viseli a szívén a Szabadság Rádió? Kinek és minek a nevében beszélnek önök az orosz néphez és a Szovjetunió többi népéhez?" Szolzsenyicin kérdésének hátterében az a meggyőződés állt, hogy csak az tud hatni a térség népeire, aki a hagyományra és a vallásra építve fogalmazza meg mondanivalóját. Szaharovval folytatott vitájában, aki egy teljesen demokratikus rendszer bevezetése mellett szállt síkra, Szolzsenyicin a tekintélyelvűség és a „demokráciaellenesség" vádját vonta magára, mert annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az orosz nép még nem érett meg a korlátok nélküli demokráciára, és szüksége van egy átmeneti időszakra, amelyben (bizonyos mértékig) továbbra is a tekintélyelvűség érvényesül. (Szolzsenyicinnek ezt az elvét, mint tudjuk, túlhaladták az események.)

Szöges ellentétben áll Szolzsenyicin nézetével egy „tudós" amerikai professzor véleménye (a nevét hadd hallgassam el), aki azt mondta nekem, hogy „valami amerikai megoldást" kell találni a szovjet problémára. Nem vettem túl komolyan a professzor szavait, de azért sokszor elgondolkozom rajta, mi lehetne ez az amerikai megoldás, egészében és részleteiben, és ki lenne alkalmas egy ilyen tervezet kidolgozására.

23 / A MŰVÉSZ DILEMMÁJA

Már legendák keringtek arról, hogy Szolzsenyicin mennyire kerüli a nyilvánosságot, amikor Axel Springer is csatlakozott azokhoz, akik kérték az írót, változtasson magatartásán. Úgyszólván mindenki nyilvános szereplést, beszédeket, interjúkat várt tőle. Egy élvonalbeli európai újságíró sértődött hangú cikkben fejezte ki nemtetszését amiatt, hogy Szolzsenyicin nem fogadta. Egy újságírónő, aki éveken keresztül dolgozott Szolzsenyicinről szóló könyvén, nem tudta elérni, hogy legalább néhány szót válthasson vele. Tulajdonképpen csak azért fogadott el Szolzsenyicin időnként egy-egy meghívást, hogy rácáfoljon azokra a híresztelésekre, miszerint soha semmilyen meghívást nem fogad el.

A Szolzsenyicinnel való kapcsolatom hat éve alatt az Axel Springerrel összehozott találkozás előtt mindössze annyit sikerült elérnünk, hogy Szolzsenyicin „személyzete", Natasa, félórás interjút adott a ZDF-nek, a német televízió második műsorának. (Én voltam a tolmácsa.) Erre 1977-ben került sor, és Natasa kitartásra buzdította a németeket, Goethét idézve eredetiben: „Mut verloren, alles verloren" (Aki elveszíti a bátorságát, mindent elveszít). Mind a mai napig Szolzsenyicin álláspontja az aktuálpolitikai kérdésekben csak összegyűjtött műveiből olvasható ki.

1990 szeptemberében Szolzsenyicin végre elszánta magát egy negyvenhat oldalas pamflet megírására a következő címmel: „Hogyan tegyük rendbe a házunk táját mi, oroszok?" Szolzsenyicin itt tudomásul veszi és elfogadja a Szovjetunió demokratizálására tett kísérletet. A pamfletet a *Komszomolszkaja Pravda* és a *Lityeraturnaja Gazeta* megrendelésére harminckétmillió példányban nyomtatták ki, és komoly adalék a Szovjetunió jövőjéről szóló vitához. Oroszországon kívül optimális esetben Fehér-Oroszországgal és Ukrajnával lehet számolni, ezek az országok talán megmaradnak a Szovjetunión belül, a többi nem szláv tagköztársaság nem, véli Szolzsenyicin, továbbá azt hangoztatja, akárcsak más helyeken összegyűjtött műveiben, hogy a Szovjetunióban megvalósí-

tandó demokráciának a háború előtti orosz hagyományokra kell épülnie. Adenauerhez hasonlóan ő is megpróbálja helyreállítani a kapcsolatot az elvágott gyökerekkel, de a Szovjetunióban ez sokkal nehezebb.

Szolzsenyicin ilyen tekintetben Erich Maria Remarque-ra (eredeti nevén Erich Paul Kramer) emlékeztet. Mind a *Nyugaton a helyzet változatlan*, mind a *A Gulag szigetvilág* szerzője távol tartotta magát a műve által kiváltott politikai vitáktól, ami azt az alapvető kérdést érinti, hogy kell-e a művésznek és írónak aktív politikai szerepet vállalnia, bármilyen ügyről legyen is szó. Remarque-kal együtt én is azt vallom, hogy nem. Azzal, hogy az író megírta művét, megtette a magáét, minden további igyekezet többet árt, mint használ, mert propagandistává degradálja az írót, a művészt és az esztétát. Remarque ezekkel a szavakkal ajánlja könyvét az olvasónak:

> Ez a könyv nem vád és vallomás. Csak beszámoló szeretne lenni egy nemzedékről, amelyet a háború elpusztított – elpusztított még akkor is, ha a gránátok megkímélték.*

Carl von Ossietsky a „Remarque ügyről" írva híres folyóiratában, a *Die Weltbühné*-ben, más véleménynek ad hangot: „Helyesen és dicséretesen járt el Remarque, amikor nem tartott igényt arra a rövid életű dicsőségre, amit az ilyen siker jelent, jóvátehetetlen hiba volt viszont, hogy távol tartotta magát azoktól a vitáktól is, amelyek könyve sikerét követték." Ossietsky úgy véli, hogy az írónak szembe kell néznie azzal a hatással, amit műve kivált, vállalnia kell a következményeket, és válaszolnia kell, ha kérdéseket tesznek fel neki.

Ossietsky álláspontja szerint az író morális felelősséggel tartozik művéért, és ezt Remarque nem vállalta. „Makacsul hallgatott, amikor sorozatos támadások érték a könyvet és a belőle készült filmet. Mindenkinek volt valami véleménye, ő azonban nem nyilatkozott, barátaira és ellenségeire hagyva a vitát arról, hogy mi a regény mondanivalója" – írja Ossietsky.

* Benedek Marcell fordítása.

De hát az író feladata-e, hogy megmagyarázza művét? Nem magáért kell-e a műnek beszélnie, minden kommentár nélkül?

Ossietsky így folytatja: „Ezt a fajta magatartást talán meg lehet bocsátani egy esztétának, aki a békét és nyugalmat kedveli, nehéz azonban megbocsátani egy olyan írónak, aki korunk legtöbbet vitatott kérdését, a háborút választotta témájául, amely kérdés egész Németországot megosztja."

Ossietsky számára a háború témája túlmutat önmagán. Az első világháborúban bevetett technika és potenciál „mene tekel" volt a falon, az egész emberiség létét fenyegető veszély jele. A háború által véghezvitt tömegpusztítás az atombombát és az egész emberiség pusztulását vetítette előre Ossietsky szemében. Az esztétikai szempont ilyen körülmények között elveszti jelentőségét, és minden egyéb megfontolás háttérbe szorul. A két úgynevezett szuperhatalom kapcsolatát érintő valamennyi kérdésre ráveti árnyékát ez a veszély.

Ossietsky így folytatja a fejtegetését:

> Nevetséges dolog szemrehányást tenni Remarque-nak azért, hogy nem Németországban költi el a pénzét. Olyan ez, mint amikor a sarki fűszeres szemrehányást tesz a vevőnek, amiért a konkurenciánál vásárol. Nem sokkal jobb érv arra hivatkozni sem, hogy Remarque elmenekült Németországból. Olyan veszélyes utca manapság Németország, ahol éretlen suhancok kővel és sárral dobálódznak, és aki csak teheti, elkerüli ezt az utcát. Remarque nem Németországból menekült el, hanem abból a korszakból, amelyben élünk. Nem vállalta a felelősséget művéért és azért a hatásért, amit műve kiváltott. Ez az a vád, amit valóban fel lehet hozni Remarque ellen. Ez az igazi „Remarque-ügy".

Amikor Remarque nem kívánt állást foglalni a Remarque-ügyben, ösztönösen elhatárolta magát a mesterséges dilemmától, a művét illető belemagyarázásoktól. Hasonló a helyzet a *Der Himmel kennt keine Günstlinge* (A mennynek nincsenek

kedvencei) című regényével kapcsolatban is. (A regényt Hollywoodban *Bobby Deerfield* címmel megfilmesítették, Al Pacino és a svájci német Marthe Keller voltak a főszereplők.) A történet egy Forma–1-es autóversenyző és egy halálosan beteg nő szerelméről szól. A fiatal nő tudja, hogy meg kell halnia és szeretne mindent megkapni, amit az élet a hátralevő rövid idő alatt nyújtani tud neki. A férfi az autóversenyzők élvonalába tartozik, mindössze harminc minősített résztvevője van a Forma–1 versenyeknek, és tudja, ha egy pillanatra megfeledkezik az óvatosságról, neki is meg kell halnia. A nő a halál árnyékában küzd az életéért, a férfi pedig élete virágában szüntelenül a halált kísérti.

Az egészséges, életerős fiatalember látványa, aki időről időre kockára teszi az életét, vérlázító provokáció a „természetes haldoklás" állapotában élő nő számára. Tökéletes az ellentmondás: egy folyamatos életveszélyben élő férfi, aki maximális biztonságra törekszik és kínos gondossággal igyekszik kizárni minden kockázatot, és egy nő, aki a biztos halál perspektívájában az életet jelentő kockázatot keresi. A halálos kockázat vállalása adja meg a férfi életének az értelmét, aminek következtében mániákusan ragaszkodik a biztonsághoz. A felvetett probléma egy autóversenyző problémája, belemagyarázás, mondvacsinált dilemma lenne azt állítani, hogy Remarque az élet titkát akarta itt megfejteni.

A paradoxon azonban nem kerülhető meg, a játékosoknak komoly tétért kell játszaniuk ahhoz, hogy komolyan vegyék a játékot, magukat és egymást. Az igazán komoly emberek ritkán komolyak (ha egyáltalában valaha is azok). Egy igazán komoly dolog túl komoly ahhoz, hogy csak úgy komolyan lehessen venni. Az igazi komolyság határok közé szorítottságot jelent. Az igazán komoly problémának ugyanakkor kijár egyfajta játéktér (németül Spielraum) „lehetőségeink és képességeink kibontakoztatására".

A görög mitológiában a háborúk mindig az istenek mesterkedéseinek a következményei. A magyarázata ennek bizonyára az, hogy a háború a mesterséges dilemma legjellemzőbb példája. A háború istene *deus ex machina* isten volt,

a háború oka, a *casus belli* pedig (legalábbis bizonyos mértékig) ürügy. Erre utalt Szinyavszkij, amikor a szocializmus mesterséges dilemmáját egy vallásos művészet segítségével kívánta megoldani. Ez volt a szovjet időkben meghamisított valóság művészi feldolgozásának egyetlen módja.

A szovjet társadalom létrejötte az első világháború következménye volt, az NDK a második világháború következményeként jött létre. (Ahogy Marx Hegelt idézve megjegyezte: úgy tűnik, a történelem mindig megismétli önmagát, először tragédia, majd komédia formájában adja elő ugyanazt.) Se a Szovjetunió, se az NDK nem jöhetett volna létre, ha nem előzi meg egy gigantikus méretű felfordulás, egy katasztrófa a szó teljes és eredeti értelmében. Németország számára 1945 a „nulladik év" volt, egy olyan időszak kezdete, amely még az 1919 utáni éveken is túltett. Mindenekelőtt azért, mert Németországot – egész Németországot – megszállták a keletről és nyugatról érkező győztesek. Másodsorban azért, mert a szövetségesek – bármennyire ellentmondásos a kifejezés a mögötte álló tényekkel együtt – a tizenkét évig tartó náci uralom alóli „felszabadulást" hozták a németeknek. Harmadsorban azért, mert Németország lakosságának a második világháború alatt sokkal több szenvedésben volt része, mint az első világháborúban. A második világháború végére az ország lakossága sokkos állapotba került, dermedt bénultság, a kiúttalanság érzése vett erőt rajtuk, és pszichológiailag teljesen védtelenek voltak. Negyedsorban azért, mert a náci önkényuralom olyan kiszolgáltatott helyzetbe hozta a németeket, amire nincs példa a történelemben.

Még súlyosabbá tette a helyzetet, hogy az idő múlásával egyre több náci gaztettre derült fény, és még évtizedekkel a háború után is könnyűszerrel le lehetett hurrogni a németeket. De erre nem is volt szükség, maguktól is behúzták a nyakukat. Közmondásossá vált a német bűntudat. A „Deutschland über alles"-ből „Deutschland unter alles" lett.

Ötödsorban azért, mert a náci időszak, mint izgalmasan és szenzációsan gonosz korszak, a nemzetközi média és sajtó, de különösen a film kedvenc témájává vált. Más szóval a szóra-

koztatóipar kulisszának használta a Harmadik Birodalmat. Hatodsorban azért, mert Németország kettéosztása, mintha a végzet rendelte volna így, a régi törésvonalak mentén történt meg. A nyugati és délnyugati területek – a Rajna-vidék, Pfalz és Bajorország – hagyományosan katolikusok voltak, míg az NDK-t alkotó terület Luther Márton és a német szociáldemokrácia hazáját foglalta magában. Ez a kétszeresen is „Nyugat"-Németország, illetve „Kelet"-Németország ideális kísérleti terep volt a nyugati vállalkozó demokráciának és a keleti, marxista szocializmusnak.

Volt egy másik tényező is, amely kedvező feltételeket biztosított az NDK számára rövid és hosszú távon egyaránt. Az első világháború után Németország talpra állását magánbankok finanszírozták, nem az amerikai kormány. A kezdeményezés és a végrehajtás egyaránt a magánszféra műve volt, pontosabban az amerikai nagytőke műve, és ez összhangban állt a Dawes- és a Young-tervvel, amely elképzelések támogatni kívánták Németországot abban, hogy jóvátételi kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. Az 1929-es tőzsdekrach és az azt követő gazdasági válság az Egyesült Államokban Franklin D. Rooseveltet és a New Dealt segítette hatalomra. Németországban a válság Hitlernek és a náci új rendnek készítette elő az utat. Ugyanaz az ok két ellentétes hatást idézett elő: Amerikát bal felé mozdította el, Németországot jobb felé. A nácik hatalomra jutása megerősítette Rooseveltet abban az elhatározásában, hogy diplomáciai kapcsolatot létesít a Szovjetunióval. Ez balliberális szempontból előnyös változásokat jelentett. Amerikában mindig könnyebb volt a németeket gyűlölni, mint az oroszokat szeretni. Az pedig, hogy az oroszbarátság a németellenesség szükségszerű következményének tűnt fel, csak erősítette a németellenességet.

A két ország szembenállása ugyanakkor egy, az Egyesült Államokon belüli rejtett, de annál élesebb gazdasági jellegű ellentét kivetülése is volt. Roosevelt mint elnökjelölt 1932-ben, a válság nyomán a laissez-faire kapitalizmus ellen lépett fel. A három elnöki perióduson keresztül tartó roosevelti éra legfőbb törekvése a monopóliumok, a gazdasági konspirációk

és a kereskedelmi korlátok elleni harc volt. A New Deal következetesen szembehelyezkedett a szociálisan felelőtlen „big business"-szel, és az államnak a gazdasági életbe való beavatkozásával, szabályozással és ellenőrzéssel próbálta azt ellensúlyozni. A nemzetközi kartellek, közöttük az amerikai cégek ellen indított vizsgálatok során jutott a New Deal elitje arra a felfedezésre, hogy a náci Németország által képviselt privát érdekek polipkarok módjára behálózzák az egész világot. A New Deal hívei számára a náci Németország lett a modern formában megjelenő Gonosz létezésének bizonyítéka, első számú példája és kvintesszenciája. Meggyőződésük volt ugyanis, hogy a kontroll nélkül működő, titoktartással övezett „big business" a háború legfőbb oka.

Ez röviden a magyarázata annak, hogy miért helyeselték sokan a nyugati liberálisok közül Németország kettéosztását és az „első munkás-paraszt állam" megteremtését német földön. Ismételten hangsúlyoznunk kell azonban a helyzet mesterséges voltát, politikai, gazdasági, szociológiai és katonai szempontból egyaránt. A helyzet feltűnően hasonlított az első világháború utánihoz, a Spartacus-felkelés, a berlini Kapp-puccs és a bajor tanácsköztársaság időszakához. Most is művészek, írók és tudósok közreműködésével mentek végbe a nagy változások.

Példaként a kor szellemi atmoszférájára hadd álljon itt néhány sor Stoll professzornak, egy vezető kommunista ideológusnak a beszédéből, amelyet 1948 áprilisában mondott el, három hónappal a kommunisták csehszlovákiai hatalomátvétele után. (Úgy vélem, nem erőltetett, ha egy cseh zsidó marxista teoretikust idézek az NDK létrejöttével kapcsolatban. A második világháború végéig Prága német kulturális központ volt – öt német nyelvű újságot adtak ki a városban –; 1348-ban itt alapította meg IV. Károly császár az első német egyetemet.) Íme tehát Stoll szavai:

> A nagy művészet a szó valódi, nemes értelmében mindig népszerű volt, mindig a dolgozó emberekkel való szoros kapcsolatra törekedett. A nagy művészet mindig megértette

az anyag költészetét. Gondoljunk csak arra, hogy néz a rézműves egy rézlemezre vagy a fazekas egy halom agyagra, hogy néz az ács a deszkára, amint gyaluja alól illatos forgácsok röpködnek. Ez az a viszony, amelyben, Marx szavaival, az anyag költői fénnyel mosolyog az emberre.

Hogy eljusson ide, Stoll szerint a művésznek le kell számolnia mindenféle avantgardizmussal és modernizmussal. Ezek az irányzatok, állapítja meg Stoll, haladó célt szolgáltak a kapitalista társadalomban, amikor „a fiatal cseh burzsoáziának" és „a harácsolóknak" állt a világ Csehszlovákiában, és a legjobb költészet „a valóságtól való elvágyakozásnak, a mély szomorúságnak és a reménytelen magánynak adott hangot. Volt valami tragikus, sőt heroikus ebben az individualista formabontásban."

Manapság azonban, a népi demokráciában, nevetséges felidézni a múlt század individualizmusát és szubjektivizmusát:

Ma az új művészet sikerének és győzelmének legfőbb feltétele a tudatos visszatérés az absztrakt eszmék világából az élet valóságába. A művésznek el kell jutnia arra a felismerésre, milyen nagy öröm, hogy az állammal való konfliktus nélkül lehet forradalmár, hogy a miniszterek és az államhatalom többi képviselői a művészekkel vállvetve a pénz hatalmának megtörésére és mindenfajta álszent jótékonykodás és filantrópia helyett az emberi jogok megvalósítására törekszenek.

Ez kellett a kontároknak és dilettánsoknak: forradalom, amit az államhatalommal tökéletes összhangban vívunk meg. Nincs más közel s távol, csak mi, forradalmárok! Stoll szavait az a gondolat hatja át, hogy a győztes szocializmus és a népköztársaság kárpótlás a nácik és a kapitalisták alatt elszenvedett sérelmekért. Beköszöntött az eljövendő boldog kor, megvalósult az utópia.

A szocializmus egyik csalhatatlan jellemzője volt mindig az abszurd célokért való gyermeteg lelkesedés és az a képzelgés,

hogy ezeket az abszurd célokat sikerült megvalósítani: Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Kelet-Németország védett terület, biztos menedék volt a Harmadik Birodalom egykori üldözötteinek, elsősorban természetesen a németeknek.

Arnold Zweig, a két világháború közötti időszak híres írója, az emigrációból visszatérve Kelet-Németországban telepedett le, ahol nagy reverenciával fogadták, lakást és rendszeres jövedelmet biztosítottak neki. Még nála is nagyobb név volt Bertolt Brecht, aki Németországba visszatérve szintén az NDK-ban kért letelepedési engedélyt, és Berliner Ensemble néven saját színház alapítására kapott lehetőséget, ahol csak az ő darabjait játsszák. Az Eisler fivérek, Gerhard és Hanns, ugyancsak „az első szocialista német állam" tekintélyét növelték jelenlétükkel. (Hanns Eisler írt zenét az NDK himnuszához.) Brechtnek és a két Eislernek kellemetlenségeik voltak a Kongresszus által felállított Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottsággal, ezért úgyszólván menekülésszerűen kellett elhagyniuk Amerikát. (Brecht amúgy sem szerette az amerikaiakat. „Az amerikaiak mindig sietnek, és sehova nem jutnak el" – mondta.) Mind a hárman Németország kommunista pártjának tagjai és a szocializmus ügyének elkötelezett hívei voltak. Zweig inkább csak szimpatizáns volt. Külön pozitívumnak számított a szerveződő szocialista állam szempontjából e négy neves személyiség zsidó származása.

Mivel a konzervatív körök sehol a világon nem fogadták be a zsidókat (Németország miért is lett volna kivétel?), a zsidók a konzervativizmust az őket diszkrimináló rendszerekkel azonosították, és a liberalizmus felé hajlottak. A háború előtti Oroszországban a legaktívabb és időnként legsikeresebben politizáló szociáldemokraták zsidók voltak. Az októberi forradalomban a bolsevik párt központi bizottsága felerészben zsidókból állt, és valamennyi vezető posztot ők töltötték be. 1921-ben Lenin és Sztálin kivételével a szovjet Politbüró minden tagja zsidó volt.

Ugyanígy alakult a helyzet Közép- és Kelet-Európában. Kun Béla, a rövid életű magyar tanácsköztársaság vezetője

ugyancsak zsidó volt. A Kun a Kohn név magyarosított változata. Kurt Eisner, Max Levien és Eugen Leviné, az egymást követő müncheni szocialista kísérletek vezetői, valamint az őket intellektuálisan támogató Erich Mühsam író berlini zsidók voltak. A velük szintén kapcsolatban álló Ernst Toller drámaíró Posen/Poznan környékéről származó zsidó volt. Berlinben a zsidó Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg állt a forradalmi események élén. Adolf Hitler, az egykori világháborús katona és reménybeli művész, megerősítve láthatta tehát minden gyanúját és előítéletét a zsidók és kommunisták közötti szövetségről.

A második világháborút követően hasonló volt a helyzet Kelet-Európában. A magyar kommunista vezetők Rákositól Péter Gáborig szinte mind zsidók voltak. Ennek ellenére a Rajk-per a zsidók ellen irányult. Hogy maga Rajk nem volt zsidó, csak ennek leplezésére szolgált.

Az ötvenes évek elején nagy tisztogatásokat hajtottak végre a szovjet pártban, és ennek főleg zsidók estek áldozatul, amit azzal szoktak magyarázni, hogy a szovjet vezetők rájöttek: hibát követtek el, amikor kezdetben támogatták Izraelt, mert hatmillió izraeli állampolgár kedvéért magukra haragították több mint százmillió moszlimot. Ez azonban csak az egyik ok volt. A zsidó állam által a hivatalos politika rangjára emelt Alija, a földkerekségen élő valamennyi zsidó egybegyűjtésének a terve, lidércnyomásként hatott a szovjet vezetőkre, mivel az országban mintegy hárommillió zsidó élt. Csehszlovákiában Rudolf Slánský vesztét az okozta, hogy zsidó létére vezető szerephez jutott a cseh kommunista pártban.

Németországban ezzel szemben más volt a helyzet. A nácik többszörösen megtizedelték a zsidókat a Német Kommunista Párton (DKP – Deutsche Kommunistische Partei) belül, különösen a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően, amikor a náci titkosszolgálat a szovjet kommunista párttól kapott adatok birtokában folytatott hajtóvadászatot ellenük. 1945-ben nem volt zsidó a német kommunista párt első vonalbeli vezetői között, ami arra utalt, hogy mi történt a zsidókkal a Harmadik Birodalom idején, ugyanakkor a szomszédos

Nyugat-Németországban a szövetségesek által ellenőrzött sajtó maradéktalanul fényt derített a zsidók sorsára. Mindez azt eredményezte, hogy a szovjet zónában, majd az NDK-ban tabunak számított a zsidózás minden formája a párton belül éppúgy, mint a párton kívül. Ez volt továbbá az egyik oka annak is, hogy itt a szocialista tábor többi országától eltérően nem rendeztek kirakatpereket. Ezt a német tabut még Sztálinnak is tiszteletben kellett tartania. Egy Slánský-per vagy valami hasonló Németországban szóba sem jöhetett.

A legbiztonságosabb és legnyugalmasabb hely tehát egy hithű szocialista-kommunista német zsidó emigráns számára az NDK volt, különösen akkor, ha az illető író olyan nemzetközileg elismert bestseller szerzőjének mondhatta magát, amelyet Hollywood megfilmesítésre méltatott (*Hostages* –Túszok). Az író további művei nem voltak ugyan ennyire sikeresek, de azért vagy másfél tucat nyelvre lefordították őket. És ha mindezt még fokozni lehet, amerikai állampolgár volt, az amerikai hadsereg hírszerző szolgálatának egykori tisztje. Camp Ritchie-beli padtársamról, Stefan Heym közlegény, őrmester, majd hadnagyról van szó. A háború utolsó napjait Luxemburgban, Bad Nauheimben és Frankfurtban érte meg, ahol Benno Frankkal együtt a Pszichológiai Hadviselés nevű egységnél tevékenykedett, brosúrákat írt és rádióadásokat szerkesztett a német lakosság meggyőzésére. Később újságíró és szerkesztő lett.

Stefan Heym a legaktívabb író, akit valaha ismertem, magánemberként, íróként és a politikában egyaránt. Amikor 1953-ban az NDK-ban telepedett le, a hazájába tért vissza. Helmut Flieg néven Chemnitzben született és nőtt fel. (A város nevét 1953-ban Karl-Marx-Stadtra változtatták, majd 1990-ben visszaállították.) Berlinben tanult, itt újságíróskodott, és Carl von Ossietzkyvel is kapcsolatba került. 1933-ban, a náci hatalomátvétel után Prágába menekült. Annak azonban, hogy a szülőföldjére tért vissza, más oka is volt: a háború után nem úgy alakultak a dolgok, ahogy Heym szerette volna és remélte.

Emlékszem, mennyire megdöbbentett Heym cikke a *The New York Times* 1946. január 26-iki vasárnapi mellékletében. A cikk az illegális náci ellenállási mozgalomról szólt, és ezt a végkövetkeztetést vonta le: „A helyzet még nem reménytelen. Még nem sikerült minden németet visszatéríteni a hitlerizmusra. Még sokan vannak közöttük olyanok, akik mellettünk állnak, de a számuk egyre fogy...". A cikket olvasva azt gondoltam, hogy vagy elment Heym esze, vagy beállt kommunista agitátornak. A helyzet azonban bonyolultabb volt. Heym ebben a cikkben (a *The New York Times* megtagadta a folytatás közlését) annak a nyomasztó félelmének adott hangot, amelyben a nácizmus egykori üldözöttei közül sokan osztoztak vele. E lidércnyomásként rájuk nehezedő aggodalom a náciknak (és nem csak a náciknak) abból a meggyőződéséből táplálkozott, hogy a nyugati szövetségeseknek nem sikerül egyezségre jutniuk a szovjetekkel. „Ez a jámbor és együgyű lélek [a német] – írta Heym – a szövetségesek közötti konfliktusban reménykedik, és abban, hogy vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét oldalon szükség lesz német segédcsapatokra, és hogy az újra felfegyverzett Németország újra nagyhatalmi pozíciót tölthet majd be..." Ez a jámbor és együgyű lélek tulajdonképpen jól számított, mert valóban ez történt. Két egymással szemben álló katonai tábor előretolt haderejeként létrejött két egymással szembenálló, felfegyverzett német állam. Ilyen körülmények között érthető, hogy Heym Kelet-Németországot és a szocialista tábort választotta.

Heym egyébként szívesebben ment volna Csehszlovákiába. Régebben is ez az ország biztosított neki menedéket, és jó emlékei voltak róla. A kommunistákat hatalomra juttató puccsot a Vörös Hadseregtől és a szovjet hatóságoktól teljesen független népfelkelésnek tartotta, míg az NDK-ról nem lehettek olyan illúziói, hogy független a Szovjetuniótól. A szocialista Csehszlovákiának azonban nem kellett Heym. Prága a Slánský-per felfokozott légkörében élt, egy német zsidó születésű és neveltetésű amerikai állampolgár, az amerikai hadsereg hírszerző szolgálatának tartalékos tisztje persona non grata volt a cseh kommunisták szemében. Nem maradt tehát más választása, mint az NDK.

Heymnek az a döntése, hogy elhagyja Amerikát, és az, ami ide vezetett, az Egyesült Államokban folyó gazdasági és politikai kötélhúzás függvénye volt, akár tudatosult ez benne, akár nem. A harc, mint utaltunk rá, a trösztök és a New Deal hívei között zajlott, akik az érdekszövetségek felrobbantására törekedtek, a liberális demokraták és a konzervatív republikánusok között. Heym tevékenységét mindaddig pozitívan értékelték Amerikában, amíg tartott a monopóliumok és a „big business haszonélvezőinek szerteágazó összeesküvése" elleni keresztes hadjárat. A Heym által hangoztatott elvek nagyjából megfeleltek a Morgenthau-tervnek (amely a szövetségesek Németország feletti közös gyámkodásában látta a jövő útját, a belpolitikában pedig Henry Wallace elképzeléseiben). Mihelyt azonban az amerikaiak Németország kérdésében szembekerültek a Szovjetunióval, egyre kevésbé lelkesedtek a Morgenthau-tervért.

Amikor a Morgenthau-terv helyébe 1948-ban pontosan az ellentéte, a Marshall-terv lépett, amely három és fél milliárd dollárt irányzott elő Németország talpra állítására, Heym és az általa képviselt irányvonal a vesztes oldalra került. Egy Whitaker Chambers nevű egyén 1948-ban feljelentette Alger Hisst, az amerikai kommunista párt tagját, és ezzel egy hét évig tartó vizsgálat és bűnvádi eljárás vette kezdetét a képviselőházban és a szenátusban, amelynek eredményeként Amerika történetében eddig példátlan kémhálózatot sikerült felgöngyölíteni. A vizsgálat eredményét a szenátus jogi bizottsága „Szerteágazó felforgató tevékenység a kormányhivatalokban" címen nyilvánosságra hozta, és talán nem véletlen, hogy a cím emlékeztet a „big business haszonélvezőinek szerteágazó összeesküvése" kifejezésre. Ezek azok a fejlemények (a „McCarthy-éra"), amelyek az Egyesült Államok elhagyására késztették Heymet. Közben kitört a koreai háború, és az a lehetőség, hogy mint tartalékos tisztet behívják, és azok ellen kell harcolnia, akiket a barátainak tart, csak megerősítették elhatározásában.

Az, hogy Heym Kelet-Németországot választotta tartózkodási helyéül és szellemi otthonául, döntő fontosságú volt mind Heym, mind az NDK szempontjából. Egy német kommunista állam számára ugyanis makulátlan volt Heym politikai pedigréje, és jobbnál jobb ajánlólevelekre hivatkozhatott: a Harmadik Birodalom idején, tizenkilenc évesen „consilium abeundi" (eltanácsolás az iskolából) egy antimilitarista vers miatt; az apját túszként fogva tartják a náci hatóságok, hogy őt saját maga feladására kényszerítsék; menekülés Csehszlovákiába kalandos körülmények között; fegyveres harc a Harmadik Birodalom ellen a Szovjetunióval szövetséges amerikai hadsereg katonájaként; kiállás a kommunisták mellett (jóllehet a pártba nem lépett be), amikor a hidegháború véget vetett a két nagyhatalom szövetségének; a *Keresztes vitézek* szerzőjének mondhatta magát, amely műve az angol nyelvterületen nem aratott ugyan különösebb sikert, a nemzetközi bestsellerek között azonban előkelő helyet vívott ki magának. (Ismertem egy korábbi partizánparancsnokot, egy szlovákot, aki a világirodalom legjobb háborús regényének tartja a *Keresztes vitézek*-et.)

Az NDK illetékes és kevésbé illetékes hatóságainak azonban hamarosan rá kellett jönniük, hogy sok bajuk lesz Heymmel. Heym ugyanis a New York-i és a chicagói szakszervezeti és pártirodákban és az utcán sajátította el első mesterségét, a politikai újságírást. Öt könyve jelent meg az NDK-ban való letelepedése előtt, ami nemzetközileg ismert íróvá tette és tucatnyi ország tucatnyi kiadójával került kapcsolatba Keleten és Nyugaton egyaránt. Hozzájárult ehhez ösztönös hajlama arra, hogy a gyengéknek fogja pártját az erősebbekkel szemben, valamint a tájékozottsága az emberi és állampolgári jogok területén. Így a „népi Németországnak" meglehetősen robbanékony keverékkel volt dolga, és az ország exponált helyzete a Nyugattal szemben még kényesebbé tette a szituációt.

Külön problémát jelentett Heym és a németek viszonya. A németek iránti ellenszenve és gyanakvása a szovjetekkel hozta össze, akiket mindig csodált (akárcsak Benno Frank), és akik megszállóként voltak jelen választott hazájában. Kezdetben a szovjetek által finanszírozott és ellenőrzött *Tägliche Rundschau*-nak dolgozott Szokolov és Bernyikov ezredesek irányításával. (A Heym pályafutásában beállt fordulatot szemléletesen érzékelteti, hogy közvetlenül a háború után az amerikai érdekeket képviselő nyugat-németországi *Die Neue Zeitung* munkatársa volt.)

Az új, kommunista német államot illetően Heym nem sokat teketóriázott, hamarosan a lényegre tért. A *Berliner Zeitung* (az ország második legnagyobb lapja) „Beszéljünk nyíltan" című, neki fenntartott vasárnapi rovatában az NDK alkotmányát idézte: „A hivatali apparátus törvénytelen intézkedéseivel szemben a közigazgatási bíróság védi az állampolgárt. A közigazgatási bíróságok felállításáról és hatásköréről törvény intézkedik." Ilyen törvényt nem hoztak, az NDK-ban soha nem létesítettek közigazgatási bíróságokat. Ez természetesen azt jelentette, hogy az állampolgárok védtelenek voltak a hatóságok túlkapásaival, önkényeskedéseivel és zaklatásaival szemben – amit Heym nyíltan kimondott a *Berliner Zeitung*-ban. A „Beszéljünk nyíltan" egyszerűen megoldhatatlan problémát jelentett a cenzúra számára. „Végül is – írta később Heym – egy szabályozottan működő államapparátus nem tűrhette, hogy hetente kioktassák: hogyan lehetne jobban csinálni a dolgokat – már csak önvédelemből sem."

Heym cenzúrázására a keletnémet hatóságok nem találtak megoldást. Hogyan is lehetett volna egy nemzetközileg ismert és elismert írót megakadályozni abban, hogy külföldön publikáljon? Végül a Szerzői Jogvédő Hivatallal hozakodtak elő. Arra hivatkoztak, hogy ennek megkerülésével NDK-beli szerző művei nem jelenhetnek meg külföldön. A továbbiakban Heymnek nem volt más tennivalója, mint hogy elsőként az NDK-ban ajánlja fel kiadásra a műveit, mert ha itt elutasították, akkor a német nyelvű kiadás joga a Szövetségi Köztársaságot vagy Svájcot illette meg.

Amikor a lipcsei List Verlag a berlini cenzorok véleménye alapján megtagadta a *Lenz-papírok* című történelmi regény

kiadását, Heym elküldte a kéziratot a müncheni List Verlagnak. A két kiadó egy cég, azzal a különbséggel, hogy a lipcsei részleget az állam vette kezelésbe. A könyvet tehát végül is a List Verlag jelentette meg, és Heymet nem lehetett elmarasztalni.

A kérdés rendezésére döntőbíróságot hívtak össze az Írószövetség védnöksége alatt, itt Heymet is és a kiadót is egy-egy jogász képviselte, a bíróság elnökének viszont egy olyan személyt jelöltek ki, aki nemcsak a szerzői jogok szakértője volt, hanem magas rangú pártfunkcionárius is. Heym tiltakozott, jogi képviselője pedig (egy bizonyos dr. Kohn) arra hivatkozott, hogy nem lehet független az olyan bíró, aki a felperes államot irányító párt tagja. Heym szerint dr. Kohnnak ez az érvelése a proletárdiktatúra és a párt egyeduralmának a megkérdőjelezésével ért fel. Heym esete magyarázatot ad arra, miért nem állítottak fel közigazgatási bíróságokat az NDK-ban, holott ezt az alkotmány előírja. Az emberi jogok területén az NDK joggyakorlata még a saját alkotmányának is ellentmondott.

A per a továbbiakban mind hangnemében, mind tartalmában nagyon elfajult. Heym, akinek nem volt szokása, hogy lakatot tegyen a szájára, a bíróság fejéhez vágta, hogy csak az NDK-ban gáncsoskodnak a könyveivel, máshol mindenütt megértést és jóindulatot tapasztal. A Szerzői Jogvédő Hivatal válaszképpen azt kérte számon Heymtől, hogy merészel szerződést kötni egy müncheni kiadóval az ő engedélyük nélkül. Bizonyítékként annak a szerződésnek a birtokukban lévő két példányára hivatkoztak, amelyet a *Lassale* című regényére vonatkozólag kötött az író a müncheni kiadóval. Heym ezután felvilágosítást kért zürichi ügynökétől, aki közölte vele, hogy összesen két példányt készített a szerződésből, és ezeket ajánlott levélben elküldte Heym berlini címére. Heym következő lépése az volt, hogy látni kívánta a borítékot és a szerződésekhez mellékelt kísérőlevelet. De a Szerzői Jogvédő Hivatal csak az utóbbit tudta produkálni, azt is fejléc és aláírás nélkül. Heym tudta, hogy a kiadója nem ad fel fejléc és

aláírás nélküli leveleket, és feljelentést tett a rendőrségen postarablásért „ismeretlen tettes" ellen. Időközben a svájci posta is jelezte érdeklődését a fejlemények iránt.

A postarabló természetesen a keletnémet állam volt. A totalitárius rendszerek egyik specialitása a postai küldemények feltartóztatása. Ez persze törvénytelen, mind a belföldi, mind a külföldről érkező küldemények esetében, és a keletnémet hatóságok kénytelenek voltak vizsgálatot indítani. Mivel saját magukat vizsgálták, semmi nem derült ki. Az egész csak arra volt jó a keletnémet állam szempontjából, hogy figyelmeztesse őket: valami újra kell felkészülniük. Meg is tették – bár beletelt némi időbe.

Időközben lezajlott a Biermann-ügy. Wolf Biermann, zsidó származású énekes és dalköltő Hamburgban született és korán árvaságra jutott (az apját a nácik pusztították el), és mint elkötelezett kommunista úgy vélte, hogy az NDK-ban van a helye, ám ő is szembekerült a „népi Németország" uraival, akik 1976-ban, egy kölni koncertje után megfosztották állampolgárságától. Az ügy nagy felháborodást váltott ki az NDK-ban élő művészekből és értelmiségiekből. Heym, Christa Wolf, Havemann (a fizikus) és még vagy két tucat értelmiségi kérvényben fordult a kormányhoz, hogy változtassa meg a Biermannra vonatkozó döntést. Heym állítása szerint valamennyi aláírót a tisztességes kompromisszum célja vezette, de tudták, olyan a helyzet, hogy jó szándékú és jámbor tiltakozásuk egy politikai mozgalom vezetőivé teszi őket. Azt is tudták, bármilyen egyéni kezdeményezésre létrehozott csoportosulás a legnagyobb bűnnek számít egy kommunista államban. Christa Wolf úgy fogalmazott, hogy nincs közvélemény az országban. (De hát éppen ez volt a rendszer célja: nemcsak a politikai csoportosulások létrejöttét akarták megakadályozni, hanem a közös véleményformálás lehetőségétől is igyekeztek mindenáron megfosztani a polgárokat.)

Heym úgy érezte, mintha a McCarthy-éra Amerikájába tért volna vissza. Havemann professzort házi őrizet alá helyezték, és magát Heymet is állandóan figyelték, a rendőrség fekete autója hónapokon keresztül éjjel-nappal ott állt a háza előtt.

Egy téli napon, kihasználva a hóesést és az őrségváltást, sikerült úgy kimennie az utcára, hogy nem vették észre, amikor is a hóban egy jegyzetfüzetet pillantott meg a saját fényképével és feljegyzésekkel arról, hogy 1977. december 31. és 1978. január 4. között mikor ment el hazulról. Heym csaknem megindítónak találta ezt a kétbalkezességet.

1979 tavaszára végre összeállt az NDK állami szerveinek stratégiája Heymmel kapcsolatban. Valamelyik funkcionáriusnak eszébe jutott, hogy a Vámhivatal segítségére lehet a Szerzői Jogvédő Hivatalnak. Így amikor Heym következő regényét *(Collin)* úgy juttatta el külföldre, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatalnak még azt sem mondta: szíves engedelmükkel, a devizatörvények megszegésével vádolták. Sajátos és jellemző, hogy az NDK-nak negyedszázadnyi időre volt szüksége, hogy felfedezze az anyagi érdek és a cenzúra közötti kapcsolatot.

Pillanatkép Oroszországról című művében John Maynard Keynes ezt írja a leninizmusról: „Emocionális és esztétikai mondanivalója az anyagiassághoz kapcsolódik, mind az egyén, mind a társadalom vonatkozásában. Kísérletet tesz egy olyan társadalom megteremtésére, amelyben a profit motívumának csak viszonylagos jelentősége van, amelyben a szociális értékek más megítélés alá esnek, és az eddig elfogadott magatartásformák helyébe mások lépnek." A termelőeszközök állami tulajdonba vételének célja a kommunizmusban a profitnak mint motiváló erőnek a kikapcsolása. A kommunista logika szerint ugyanakkor az eszméket is a termelőerők állítják elő, elérkeztünk tehát a cenzori hivatal szükségességének és jogosságának ideológiai alapjaihoz.

Érdekes, hogy reagált Heym a valutatörvények megszegésének vádjára. Tudatában volt a vád súlyának és annak, hogy mire megy ki a játék: erkölcsileg akarják lejáratni, a „valutázás" bélyegét akarják rásütni. Nem volt hajlandó magyarázkodni, hanem így válaszolt: „Önök valutáról beszélnek, itt azonban a Szóról van szó, az Igéről. (Kezdetben vala az ige, és az ige vala Istennél, és Isten vala az ige.) Az irodalom szabadságáról van szó." Nem vagyok benne biztos, hogy Heym tudatában volt-e, milyen nagy dolgot mond ki. Az általa hangoztatott ellenvád azt jelenti, hogy az irodalom szabadsága fontosabb, mint a tőkétől való szabadság, és a kommunista ideológia legbelső lényegének elvetésével, Leninnek a talpáról a feje tetejére állításával egyenértékű. Heym eretnekségét 9000 (keletnémet) márkája bánta, ennyi büntetést rótt ki rá a bíróság, amit az író élete legjobb befektetésének nevezett. Az ítélettel kiváltott botrány (az egész nyugati sajtó Heym oldalára állt) óriási reklám volt a *Collin*-nak, és Heym többi, nyugaton megjelent művének. Amikor az NDK törvényhozása a valutavétségért kiszabott büntetés mértékét kettőtől öt évig terjedő szabadságvesztésre emelte fel, és ezt öt, illetve hétjegyű összeget kitevő pénzbüntetéssel súlyosbította, a törvény „lex Heym" néven vált ismertté.

A lex Heym a szabadság rettenthetetlen bajnokává avatta az írót. Ő lett a legismertebb keletnémet szerző, cikkei, kommentárjai, a vele készült interjúk gyakran jelentek meg a nyugatnémet lapokban, gyakran szerepelt a nyugatnémet tévében (a keletnémet tévében 1976-tól egyszer sem). „Zseniális malíciájának" köszönhetően egyre több meghívást kapott Nyugatra. A Szerzői Jogvédő Hivatalt Heym ezzel az üzenettel intézte el: „Uraim, tudják, hol találnak meg, állok rendelkezésükre." Öt újabb könyvet jelentetett meg az NDK-ás előírások semmibevételével.

A keletnémet kormány nem tudta elszánni magát arra, hogy alkalmazza Heymre a lex Heymet, egyáltalában semmire sem tudták elszánni magukat, a legrosszabb (vagy legjobb), amit tehettek vele, az volt, hogy kizárták az Írószövetségből fél tucat kollégájával együtt, akik tiltakoztak Heym kizárása ellen. A tagságnak mintegy húsz százaléka szavazott Heym kizárása ellen. Figyelembe véve, hogy mi volt a szavazás tétje, mindez nagyon diszkréten zajlott le 1979-ben Kelet-Berlinben.

A nyolcvanas évek beköszöntével egyre nagyobb hullámokat vert a Heym körüli botrány. Az író nyugatnémet televíziós személyiséggé vált, és a nyomtatott sajtó is mind többet foglalkozott vele, ami egyre jobban ingerelte a keletnémet

vezetőket. Hogyan lehetséges az, hogy Heym mindezt ép bőrrel megúszta? Vannak, akik azt állítják, hogy a keletnémet rendszer amolyan udvari zsidajának tekintette az írót és ezért mindent elnézett neki. Nyilvánvaló azonban, hogy ennek semmi alapja. Mások szerint a holdkóros Honecker leghőbb vágya volt egy meghívás a Fehér Házba, és azt remélte, hogy egy „amerikai író NDK-s útlevéllel" (ahogy Ulbricht jellemezte Heymet) segítségére lehet ebben. Heym persze már régen megszakította minden kapcsolatot Amerikával, de valószínű, hogy Honecker, aki elképesztően tájékozatlan volt, erről sem tudott.

Az említett okok mellett, amelyek „diplomáciai immunitást" biztosítottak Heymnek, volt még egy: 1974 áprilisában a keletnémet állam engedélyezte polgárainak, hogy nyugati márkát tartsanak maguknál és a devizaszámlájukon. Ettől kezdve a nyugatnémet márka lett az ország titkos valutája, és a hiánycikkek csak ezen a pénzen voltak kaphatók, akár alkatrészekre, akár építőanyagra vagy jó mesteremberre volt szüksége valakinek. Így Kelet-Németországnak égető szüksége volt nyugatnémet márkára minden mennyiségben, hitelek, kölcsönök és segélyek formájában. Ezek a tranzakciók közvetlen vagy közvetett módon kormányszinten bonyolódtak le, a keletnémeteknek tehát vigyázniuk kellett arra, hogy ne hangolják maguk ellen a hitelezőket. Így Heym sértetlenségének egyik legfőbb garanciája a keletnémet állam egyre növekvő valutaigénye volt.

Honecker növekvő diplomáciai elfogadottságát, a „légkör javulását" és a „kapcsolatok humanizálását" – a nyugati segélyek és kölcsönök árát – Heym pozitívan értékelte. A keletnémet fiatalok szórványos tüntetéseit a nyolcvanas évek vége felé alulról jövő forradalomnak tekintette. (Az 1953. június 17-iki felkelésről azt írta annak idején, hogy a szovjetek provokálták ki, ami nem túlságosan tetszett a keletnémet vezetőknek.) Amikor pedig százezrek vonultak fel Lipcsében, ezt skandálva: „Mi vagyunk a nép!", Heym ujjongva lelkesedett. Amikor Honecker és a keletnémet gerontokrácia minden huzavona mellőzésével a történelem szemétdombjára került, Heym ugyancsak lelkesen tapsolt. Ekkor már szinte naponta megjelent mind a nyugati, mind a keleti tévé képernyőjén, kommentálva a forradalom mechanizmusát. Ezután azonban valami teljesen váratlan dolog történt. A jelszó egyik napról a másikra megváltozott, a tömeg már nem azt skandálta, hogy „Mi vagyunk a nép" (Wir sind das Volk), hanem azt, hogy „Egy nép vagyunk" (Wir sind ein Volk). Az újraegyesítés gondolata mint valami éjszakai tolvaj – *tamquam ad latronem* – lopta be magát az első helyre a tüntetők követelései közé.

Az 1990-es év első napjait Lipcsében töltöttem, és én is ott meneteltem a háromszázötven-ezer főre becsült tömegben. A tömeg hihetetlenül fegyelmezett volt, nem tolakodtak, nem lökdösődtek, és meglepő módon egyetlen rendőrt sem lehetett látni. – Hol vannak a rendőrök? – kérdeztem. – Bujkálnak – hangzott a válasz. – Hogy mit csinálnak? – kérdeztem rá újra. – Igen, elbújtak – erősítették meg a tüntetők –, nem mernek előjönni, mert az provokáció lenne. – És valóban így volt, a rendőrök teljesen eltűntek. Egy hétig tartózkodtunk az NDK-ban és keresztül-kasul bejártuk az országot, de összesen csak négy rendőrt láttunk. Hárman közülük a forgalmat irányították Lipcsében.

Eleinte Heym a Kelet-Németország függetlenségét követelő kisebbséget támogatta, nem törődve azzal, amit a tömeg az utcán skandál. Nem akarta tudomásul venni, hogy a játszma már eldőlt. 1989 augusztusában a magyar kormány megnyitotta a vasfüggönyt, és keletnémetek tízezrei jutottak ki Magyarországon és Ausztrián keresztül Nyugat-Németországba. A berlini fal Magyarországon omlott össze. Olyan volt ez, mintha az NDK ütőerét vágták volna el.

1989 végéig, öt hónap alatt háromszáznegyven-ezer keletnémet távozott az NDK-ból Nyugat-Németországba, szinte valamennyien a negyven év alatti korosztályhoz tartoztak, és csaknem felerészben gyerekek voltak. A menekültáradat a következő évben is folytatódott, márciusban ezerötszáz határátlépő volt a napi átlag, harmincegy éves átlagos életkorral. Ez megpecsételte az „első német munkás-paraszt állam"

sorsát, és elkerülhetetlenné tette az újraegyesítést. A közvélemény-kutatások becslése szerint a maradék keletnémet lakosság harmada is csomagolt már. Semmilyen ellenintézkedésre nem volt lehetőség, minden időhúzásnak tűnő lépés pánikot okozott volna és ugrásszerűen megemeli a távozók számát. Az NDK katasztrófa sújtotta terület képét nyújtotta.

Heym úgy nyilatkozott az újraegyesítésről, hogy ez azt jelenti: Kelet-Németországot felfalja a monopóliumok és a gátlástalan kapitalista harácsolók Nyugat-Németországa. Neveket is mondott: Messerschmindt-Bölkow-Blohm, Mercedes és Herrhausen. Két nappal később a Vörös Brigádok Frakció terroristái felrobbantották Alfred Herrhausent, a Deutsche Bank igazgatótanácsának elnökét. Heym bocsánatkérésre kényszerült („Nagyon sajnálom, amit Herrhausenről mondtam"), és egy időre visszavonult a nyilvánosság elől. Újabb nyilvános fellépésein már óvakodott attól, hogy néven nevezze a gonosz kapitalistákat.

A *Bild Zeitung* 1989. október 11-i számában a következő szalagcímen akadt meg a szemem: „Honecker – megkaptad, amit érdemelsz". Két nap múlva egy másik szalagcím ezt üzente a keletnémet vezetőnek: „Honecker – szerda az utolsó munkanapod." És valóban így is történt. A Politikai Bizottság huszonegy tagja közül tizennyolc Honecker menesztése mellett szavazott. Utóda az ötvenkét éves, nagy fogú Egon Krenz lett, az FDJ, a párt ifjúsági szervezetének egykori vezetője. A *Bild Zeitung* az jósolta, hogy Krenz országlása legfeljebb két hónapig fog tartani. Nem sokat tévedett, hét hét múlva, december 4-én testületileg lemondott az SED, Németország Szocialista Egységpártjának Központi Bizottsága és Politikai Bizottsága. Negyven év után kimúlt a magát a „proletariátus diktatúrájának" nevező rendszer. A csatlós, amelyről 1961-ben azt írtam, hogy eltűnőben van, végleg eltűnt.

November 18-án átmeneti kormány lépett hivatalba Kelet-Berlinben, Hans Modrow, az SED drezdai vezetője lett a miniszterelnök. A kormány többségében SED-tagokból állt (a kabinet huszonnyolc tagja közül tizenhat tartozott az

állampárthoz), de hetente konzultált az ellenzéki „kerekasztal" tagjaival, akik az őszi tüntetésekben részt vevő csoportok vezetői voltak, valamint az SED csatlós pártjainak képviselőivel. Ezek a következők voltak: a keletnémet CDU, az LDPD (Liberal-Demokratische Partei Deutschlands – Németország Liberál-Demokratikus Pártja), az NDPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands – Németország Nemzeti Demokrata Pártja) és a DBD (Demokratische Bauernpartei Deutschlands – Németország Demokratikus Parasztpártja). Az ügyvezető kormánynak csak az volt a feladata, hogy elejét vegye a felfordulásnak és a káosznak, és hogy fenntartsa a rendet a következő márciusra kitűzött szabad és demokratikus választásokig.

Az átmeneti időszak négy hónapja rendben és nyugodt körülmények között telt el. Nagyobb incidens csak egy volt, az NDK állambiztonsági szerve, a „Stasi" központjának megrohanása január 14-én este. Az NDK rendőrállam volt, és a Stasi többszázezres besúgó- és agent provocateur-hálózatot tartott fenn. Ahogy múlt az idő, a Stasi ügyei egyre sötétebbé váltak, és még 1989-ben, a fordulat előtt feloszlatták a szervezetet. Kiderült, hogy több mint nyolcvanezer titkosrendőr tartozott a Stasi kötelékébe, és botrányt váltott ki, amikor az átmeneti kormány a szervezet feloszlatása után nyugdíjat akart adni nekik, illetve megpróbálta őket a közszolgálati szférában alkalmazni. Ezt követően az újonnan megalakult politikai pártok aktivistáival kapcsolatban sorra olyan híresztelések keltek lábra, hogy Stasi-ügynökök voltak, és mindez egybeesett az ötvennyolc év után megtartott első szabad választásokra való készülődéssel. Ilyen módon a Stasinak sikerült visszavágnia – amiben a PDS (Partei des Demokratischen Sozializmus – a Demokratikus Szocializmus Pártja) néven újjászerveződött SED bizonyos körei minden kétséget kizáróan támogatták – és diszkreditálni Ibrahim Böhmét, az újonnan megalakult Szociáldemokrata Párt elnökét, valamint Wolfgang Schnurt, a Demokratikus Új Irányvonal nevű politikai csoportosulás vezetőjét.

De a legmegdöbbentőbb fejlemény a Stasival kapcsolatban az a felfedezés volt, hogy miután az NDK-ban közzétették a Szövetségi Köztársaságban körözött személyek listáját, kiderült: több nyugatnémet terrorista él álnéven Kelet-Németországban. Így került sor a Jürgen Ponto, a Dresdner Bank elnöke ellen 1977. július 30-án elkövetett merénylet kulcsfigurájának, Susanne Albrechtnek a letartóztatására 1990. június 6-án. (Susanne Albrecht az áldozat keresztlánya volt, a Ponto-villa őrei ismerték, ezért engedték be a gyilkosokkal együtt.) Június 12-én újabb terroristát vett őrizetbe a keletnémet rendőrség, Inge Viettet, akinek legalább négy közéleti személyiség meggyilkolásában volt része a hetvenes évek közepén. Két nappal később újabb négy Nyugat-Németországban körözött terroristát tartóztattak le az Odera menti Frankfurtban és Cottbusban. A mai napig nyolc „egykori" terrorista került Kelet-Németországban a bűnüldöző szervek kezére. (Azért tettem az „egykorit" idézőjelbe, mert kérdéses, hogy a nyolcvanas években Nyugat-Németországban működő terroristák bázisa nem Keleten volt-e.)

Az a felfedezés mindenesetre, hogy Kelet-Németországban terroristák élnek hamis név alatt, új színben tüntette fel a szocialista közösség nyújtotta „biztos menedéket". Ezek után nem volt meglepő, hogy az NDK más szocialista országokkal együtt a palesztin és egyéb terroristákkal is kapcsolatot tartott, kiképzőtáborokat és oktatókat biztosított nekik még a jelen év tavaszán is. Tudomásom szerint Heym nem nyilatkozott ebben az ügyben, pedig azt hallottam, hogy szilárd meggyőződése, miszerint Honecker nem tudott róla. Ha viszont tudott, ez újabb bizonyítéka annak, hogy a szocialista vezetők milyen szégyentelenül elárulták a szocializmust.

Hogy miért tették ezt, erre ugyanúgy kell válaszolnunk, mint amikor arra a kérdésre kerestünk választ, hogyan süllyedhetett az NDK odáig, hogy pénzért adjon el politikai foglyokat a Szövetségi Köztársaságnak. Mindkét esetben a kommunista ideológiának az az alapvető tétele áll a háttérben, hogy a velejéig rothadt kapitalista társadalommal és a

kapitalista kormányokkal szemben minden megengedett. Ez a szemlélet hatott Heinrich Böllre, a néhai Nobel-díjas német íróra, amikor „mindenre elszánt ideológusok csoportjának" nevezte a Baader–Meinhof terrorista bandát.

De hát mit fejezett ki Heym pimasz hányavetisége, és az, hogy a keletnémet rendszer ezt kénytelen-kelletlen eltűrte? A kettő együtt azt demonstrálta, hogy az NDK nem legitim állam, nem képes egy szuverén nemzet méltóságával fellépni. A nemzeti méltóság komoly dolog, nem lehet csak úgy hirtelenjében összetákolni, ahogy ezt a szövetségesek a háború után három-egy arányban megpróbálták, ki-ki a saját megszállási övezetében. Egy idő után Heym odáig ment, hogy nyugat-németországi fellépései során Kelet-Németországot mint az „úgynevezett NDK"-t kezdte emlegetni. Igaz, Nyugat-Németországot hasonlóképpen „úgynevezett Szövetségi Köztársaság"-nak mondta, de a két „úgynevezett" nem azonos súllyal nyomott a latban: a Szövetségi Köztársaság mindig is ideiglenes államalakulatnak tekintette magát, míg az NDK nem.

Heym változatos pályafutása, az, hogy hol ezen, hol azon az oldalon állt, azokra az oroszországi zsidókra emlékeztet, akik az oroszok között zsidónak, a zsidók között orosznak érzik magukat. Kommunistaként elszánt fanatizmussal lépett fel a szabadság Amerikában szabadalmazott formájával szemben, amikor pedig Kelet-Németországban szembekerült ugyanezzel az elszánt fanatizmussal, a szabadság bajnokaként lépett fel.

1990-ben megkapta az elégtételt, hogy miután ugyancsak kizárt társaival együtt visszavették az NDK írószövetségébe, felajánlották neki az elnökséget. Ezt azonban a korára való hivatkozással – hetvenhét éves – nem fogadta el. Igazi Don Quijote volt: a tollát használta lándzsának, sisak helyett lavórt viselt a fején, fellegekben járó bús képű lovagként megvalósíthatatlan célokat kergetett erre alkalmatlan eszközökkel. Életének nagy álma szertefoszlott, és ehhez maga is jelentős mértékben hozzájárult, amikor akarata ellenére antikommunistává vált. Mégis jobb, hogy Amerikát otthagyva Kelet-

Németországban telepedett le. Ha Amerikában marad, börtönbe kerülhetett volna a bíróság iránti tiszteletlen magatartásáért, vagy ami még rosszabb, lehet, hogy egyszerűen kinevetik. Így hősként került ki az őt ért viszontagságokból, mert hű tudott maradni önmagához, miközben állandóan a helyét kereste a világban.

24 / A SZOCIALISTA TÁBOR SZÉTHULLÁSA

A náci birodalom kapitulációja után a szovjetek arra számítottak, hogy az amerikaiak két éven belül kivonulnak Európából, miután Roosevelt Jaltában ezt mondta. Talán Rooseveltnek ez az ígérete (azt a kijelentését, hogy ilyesmi áll szándékában, a szovjetek ígéretnek vették) is hozzájárult ahhoz az elképesztő mulasztáshoz, hogy a nyugati szövetségesek nem biztosítottak maguknak útvonalakat Berlin megközelítésére és a Nyugat-Berlinnek nevezett három szektorban állomásozó katonáik úgy érezhették magukat, mintha egy lakatlan szigetre tették volna ki őket. (Ha az amerikaiak csak két évig maradnak Németországban, akkor ez valóban nem jelentett volna problémát.) 1945 szeptemberében azonban vasfüggöny ereszkedett az egykori háborús szövetségesek közé, amikor Sztálin parancsa a hivatalos kapcsolatokon kívül a nyugatiakkal való minden egyéb érintkezéstől eltiltotta a szovjet katonákat, még a legmagasabb rangú katonai hatóságokat is. Mi pedig úgy tettünk, mintha mi sem történt volna. Továbbra is százával vittük vissza nekik a szovjet dezertőröket (a vlaszovistákat is beleszámítva ezrével). Csak pontosan egy év múlva, Churchill fultoni beszédéből tudhatta meg a világ, hogy immár vasfüggöny húzódik Európa közepén. Két év múlva a nyugati szövetségesek egyesítették a három zónát Németországban, és új valutát vezettek be.

(A katonai értékpapírok 1946 szeptemberében történt bevezetését megelőzően az amerikai kormányt legalább negyedmilliárd dollár veszteség érte a szovjet megszállási márka fizetőeszközként való elfogadása miatt, amit egyébként amerikai gépek nyomtak. Ezt az ostobaságot az amerikaiak abban az ígéretben bízva követték el, hogy az oroszok pontosan számon fogják tartani a forgalomba hozott megszállási márkákat. Ezen ígéretüket természetesen nem tartották be. A Vörös Hadsereg ilyen módon minimum néhány hónapi,

maximum két évi háborús költségeit tudta visszamenőleg fedezni.)

Nyugat-Berlin szovjet blokádját a nyugatnémet márka, a D-Mark nyugat-berlini bevezetése váltotta ki. Időközben a szovjetek a saját megszállási övezetükben kikényszerítették a KPD és az SPD, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesülését SED, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Németország Szocialista Egységpártja) néven. Ez Dávid és Góliát történetének egy sajátos változata volt, mert a megfélemlített szociáldemokrata többség semmit nem tehetett az ellen, hogy a kisebbség, a kommunisták, két éven belül tíz vezető pozíció közül kilencet megkaparintsanak.

Amikor a szövetségesek védnöksége alatt a három nyugati zónában 1949 szeptemberében megalapították a Szövetségi Köztársaságot (a nyugatnémetek nem alkotmányt, hanem alaptörvényt [Grundgesetz] adtak az új államnak, jelezve, hogy ez csak ideiglenes dokumentum, amely addig érvényes, amíg az ország egysége helyre nem áll), majd egy hónappal később szovjet fennhatóság alatt létrejött az NDK, hivatalos formát is nyert Németország megosztottsága. Hat év múlva, a két szemben álló katonai tömb kialakulásával állandósult ez a helyzet. Nyugat-Németország újrafelfegyverzése és belépése a NATO-ba a Varsói Szerződés létrehozását vonta maga után a szovjetek részéről, amelyet a Szovjetunió kelet-európai csatlósaival mint „szövetségesekkel" kötött. Ezen fejlemények mellékterméke volt az osztrák államszerződés, amely Ausztriát semleges államnak nyilvánította. Így teljessé vált a hidegháború struktúrája, a második világháborús katonai szövetségek helyére a NATO és a Varsói Szerződés lépett.

A Hitler-ellenes háborús szövetség emlékét már csak néhány berlini intézmény őrizte, így a spandaui börtön, amelynek utolsó foglyát, Rudolf Hesst, 1985-ben bekövetkezett haláláig (94 éves volt) felváltva őrizték amerikai, brit, francia és szovjet katonák, havonkénti váltásban. Létezett továbbá egy négyhatalmi légi ellenőrző központ, amely 1990. október 3-án, a német egység hivatalos deklarálásával automatikusan megszűnt. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy idejét

múlttá vált a helyzet, ezért 1971-ben tárgyalások kezdődtek Berlin négyhatalmi státusának újraértelmezéséről. Az eredmény a status quo megerősítése volt néhány kisebb változtatással, valamint egy szovjet főkonzulátus létesítése Nyugat-Berlinben.

A megosztott és oszthatlannak tekintett Németország magán viselte a háború utáni Európa minden ellentmondását. A Berlinbe küldött NATO-csapatok megszűntek NATO-csapatok lenni, és a négy megszálló hatalom csapataivá lényegültek át, majd visszatérve NATO-csapatokká változtak vissza. Még elképesztőbb változások szemtanúi lehettünk a különböző Berlin körüli válságok során, amelyek mindig azzal kezdődtek, hogy a nyugatiak új szövetségesük pártját fogták, azután menetrendszerűen bekövetkezett a fordulat, és a Németországot megszálló négy szövetséges hatalom képviselőiként léptek fel. Egy szempillantás alatt az új ellenségek régi szövetségesekké váltak, az új szövetséges pedig ismét a régi ellenség képében jelent meg.

Az ebből adódó bonyolult és zavaros helyzet a szemfényvesztésre és egyfajta diplomáciai „itt a piros, hol a piros" játékra ösztönzött, olyannyira, hogy a játszmában csak ilyen trükkök alkalmazásával lehetett részt venni. Ennek a nagyhatalmi zavarosban halászásnak a központja Berlin volt, és két egymással ellentétes szerződés állt a háttérben: a kapitulációs okmány és a párizsi szerződés (a németek Németország-szerződésnek nevezték), amely a Szövetségi Köztársaságnak az Atlanti Szövetségben való részvétele fejében Németország egyesítésére kötelezte a nyugati hatalmakat. Vagyis az antikommunista keresztes hadjárat egyik alapvető okmánya volt. Amikor a bonni kormány „bizonyos megszorításokkal korlátozott szuverenitást" kapott viszonzásul a NATO-hoz való csatlakozásért, ezekre a megszorításokra főleg Berlin miatt volt szükség, hogy a szovjeteknek a kapitulációs okmányban biztosított jogai továbbra se szenvedjenek kárt.

A párizsi szerződés második paragrafusának első bekezdése szerint a korábbi megszálló hatalmak Berlint és Német-

országot egységes egésznek tekintik. Ez nemcsak olyan varázsige volt, ami a megszállókból felszabadítókat csinált, hanem bizonyára ez volt az a szikra is, amely lángra gyújtotta a németek fatális szenvedélyét a mechanikus absztrakció iránt. Mivel Berlin szimbólum volt, Németország szimbóluma, Berlin határozta meg a szemükben Németország értékét. Berlin értékét viszont Nyugat-Berlin határozta meg. (Ugyanilyen alapon jutottak a keletnémetek arra a következtetésre, hogy Kelet-Berlin határozza meg Berlin értékét.) Ez a logika vezetett oda, hogy a nyugatiak óvatos kiállása Nyugat-Berlin mellett a Kelet-Németország elleni agresszív harciasság látszatát keltette. Ez volt az a diplomáciai bűvészmutatvány, amely egy, a kollektív biztonság célját szolgáló nyugati szerződésnek azt a látszatot adta, mintha Németország újraegyesítése céljából kötötték volna meg.

De voltak a hókuszpókusznak egyéb formái is. Werner Höferről, Nyugat-Németország legnépszerűbb televíziós vitafórumának, a Frühschoppennek („hat újságíró öt országból") a létrehozójáról és negyven éven keresztül a moderátoráról, egyszer csak kiderült, hogy náci párttag és a *Das Reich* című hírhedt náci lap munkatársa volt. Egy különösen visszataszító, 1943-ban Höfer nevével megjelent cikk is napvilágra került, amelyben a szerző Karl Robert Kreiten, egy fiatal zongoraművész példájára hivatkozva óvja olvasóit a defetizmustól. Az történt ugyanis, hogy a huszonhat éves Kreiten az anyja egyik volt osztálytársa jelenlétében kijelentette, Németország elvesztette a háborút és bűn folytatni. Ezért a volt osztálytárs feljelentette, halálra ítélték és egy tömeges kivégzés során nyolcvanhat „bűntársával" együtt végrehajtották rajta a halálos ítéletet.

Mindez negyvenhárom évvel a történtek után derült ki, és Höfernek le kellett mondania. A helyzet iróniája az volt, hogy Höfer 1947-ben részletes vallomást tett a múltjáról az angoloknak, mielőtt ezek az általuk létrehozott WDR-nél (Westdeutscher Rundfunk – Nyugatnémet Rádió) alkalmazták. Később, amikor a németek átvették az intézményt, nem világították át újra a személyzetet. Ha erre sor kerül, Höfernek

másodszor is fel kellett volna tárnia a múltját. Közben eltelt hét év, és Höferből, a fiatal és ismeretlen kezdőből ismert rádiós és televíziós személyiség lett. El lehetett volna várni tőle, hogy új főnökei vállára ütve így szól: „Apropó, uraim, náci párttag voltam, és megjelent egy felháborító cikk a nevem alatt"? (Höfer tagadta, hogy a zongoristát és a többi áldozatot becsmérlő jelzők tőle származnak.) A botrány kirobbanásakor hetvenéves Höfer közben persze megírhatta volna az emlékiratait, amelyben megpróbálja tisztázni a történteket, de ez nagyon időigényes munka lett volna, és Höfert teljesen lekötötte a Frühschoppen. Egyetlen adást sem mulasztott el, minden vasárnap délben ott ült szokásos helyén a vita résztvevői között. Ez azt jelentette, hogy soha nem ment szabadságra vagy hosszabb külföldi útra, amin mi, veterán újságírók és a műsor törzstagjai nem győztünk csodálkozni.

Az az igazság, hogy Höfer komoly szolgálatot tett az államnak. A stabilitás egyik oszlopa volt Németországban a háború utáni időkben, és ez most egyszerre nem számított, egy ötven évvel korábban, alig hússzévesen elkövetett ballépés miatt egy olyan országban, amely a politikai felfordulás állapotában volt. Meg kell hagyni, Höfer állta a sarat és minden lehetőséget megragadott, hogy védje magát, de sorozatos megszégyenítést kellett elviselnie olyan kollégák részéről, akik feleannyi idősek voltak, mint ő, és nem rendelkeztek se személyes élményekkel, se történelmi ismeretekkel a kérdéses korszakot illetően. Höfer filozófus nyugalommal viselte el mindezt, ismerte a szakmát, tudta, hogy mit várhat újságírótársaitól.

Nem Höfer igazolása a célom, csak arra szeretnék rámutatni, hogy negyven év a közjó szolgálatában talán többet nyom a latban, mint azok az oktalanságok, amelyeket Höfer ifjú fejjel elkövetett.

Jóval bonyolultabb volt ennél az a botrány, amely Philip Jenningert 1988 novemberében a parlamenti elnökségről való lemondásra kényszerítette. (Úgy látszik, veszélyes foglalkozás a Bundestag elnökének lenni, gondoljunk csak Eugen Gerstenmaierra.) Az ötvenhat éves, fiatalos külsejű

Jenningert balszerencséjére az a megtiszteltetés érte, hogy őt kérték fel a kristályéjszaka ötvenedik évfordulóján megtartott parlamenti emlékülés szónokául. Kevés olyan esemény volt a Harmadik Birodalom történetében, amely ennyire felháborító és menthetetlen, mint ez a Goebbels által megrendezett pogrom, így a megemlékezés a szónokot kényes feladat elé állította. Ennek megfelelően Jenninger heteken át írta a beszédet, és nem mutatta meg senkinek. Olyan szónoklattal kívánt előállni, amilyet még soha nem hallottak tőle. A CDU tagja volt, tisztességes, alapos és megbízható, de meglehetősen középszerű politikus.

A beszéd valóságos katasztrófa volt, kínos feszengést váltott ki az ünnepélyes megemlékezés résztvevőiből, sőt egész Németországból, mert az eseményt közvetítette a tévé. Az a kijelentés, hogy minden felebarátunk ugyanolyan arcot visel, mint mi, úgy hangzott, mintha a szónok azt akarná bizonygatni, hogy azért a zsidók is emberek. Amikor a náci mentalitásról beszélt, és idézte, hogy milyen magyarázatot fűztek a pogromlovagok a történtekhez, ez úgy hangzott, mintha menteni próbálná a menthetetlent. Elsősorban azért, mert nem tudta kellő hangsúllyal érzékeltetni, hogy amit mond, idézet és nem a saját véleménye. Elképesztő hiba egy gyakorlott szónok részéről! A legrosszabb azonban az a pusztító akkurátusság volt, amellyel Jenninger ennek a tragikus éjszakának az eseményeiről beszámolt, neveket sorolva fel és visszataszító részleteket. Olyan stílusban adta elő az igazságot, ami mindenkiből ellenérzést váltott ki.

A beszéd akkora felháborodást váltott ki, hogy Jenningernek két nap múlva le kellett mondania, és mint politikus végérvényesen lehetetlenné vált. Sok magyarázat, kommentár és spekuláció látott napvilágot ezzel a kínos esettel kapcsolatban. A legtalálóbb, véleményem szerint, a *Die Welt*-ben jelent meg „Pankraz" szignóval ellátva, Günther Zehm tollából, aki egyike korunk kevés valóban művelt újságírójának.

A „nemzeti szégyen" tudata csak olyan népben intézményesíthető, amelyben minden réteget és ideológiai árnyalatot a homogén összetartás gondolata hatja át. Nálunk azonban az iskola kiverte a fiatalok fejéből ezt a szemléletmódot. Arra tanítanak bennünket, hogy az ötven év előtti bűnösökkel nem kell közösséget vállalnunk. Mert ezek nem a jóban-rosszban elválaszthatatlanul egybeforrt nemzetet képviselték. A nagyapáink voltak, és miért kellene szégyellnie magát az unokának azért, amit a nagyapja tett? Inkább az az unoka reakciója, hogy gyűlölettel gondol a nagyapára, és úgy érzi, semmi köze hozzá.

Hogy miért szabadult el a gyűlölet annak idején, ennek megítélésében hasonló a helyzet. A háború utáni idők egyetemi ifjúságát racionalista szellemben nevelték. A „rossz" és a „bűn" immár nem démoni eredetű számukra, nem vallási alapon magyarázzák. Az ember eredendően jó volt, vallják, csak a „hatalom gyakorlói" által teremtett körülmények voltak rosszak. Mindennek megvan a maga oka és következménye. Jenninger beszédének hátterében az a szellemiség áll, amely az elmúlt évtizedekben áthatotta iskoláinkat. A parlament lemondott elnöke, aki 1932-ben született, okokat keresett és kutatott, ahogy erre az iskolában és az egyetemen tanították, az érzelmek tremolója nélkül.

Mint tapasztalt politikusnak – mert végtére is az – ugyanakkor tudnia kellett volna, hogy az olyan megemlékezések, mint amilyet az elmúlt csütörtökön tartottak a parlamentben, nem az okokról és okozatokról való elmélkedések, hanem az érzelmek húrjain való játék alkalma. Az ilyen ceremóniákat mindazonáltal csak akkor tudják a résztvevők kellő átéléssel és áhítattal követni, ha valóban hisznek a gonosz démoni erejében, az egyén bűnösségében és a nemzeti közösség létezésében. Furcsa, sőt gyanús, hogy olyanok kérik számon Jenningertől az érzelmeket, akik vezércikkekben, beszédekben a nem hívő voltukkal kérkednek és gúnyt űznek a „Gonosz" fogalmából.

Azoknak pedig, akik hívőnek vallják magukat, tudomásul kell venniük, hogy rossz vért szül egy közösségben, ha újra

és újra nyilvános bűnvallásra és a kollektív szégyenérzet kinyilvánítására kényszerítik. A bűnök megvallásának helye – ha csak nem vonnak maguk után büntetőjogi következményeket – az imádság, a gyóntatószék vagy a pszichoanalitikus rendelője. A szégyen ugyanis, mint minden pszichológus tudja, személyes ügyünk. Akinek szégyenre van oka, az magába vonul vissza, és ha arra kényszerítik, hogy a kamerák kereszttüzében szégyenkezzék, ezzel emberi méltóságában sértik meg, és minden bizonnyal gyógyíthatatlan sebet ejtenek rajta.

Ez sok mindent megmagyaráz, amit a németek annak érdekében tettek vagy nem tettek, hogy elhárítsák magukról a Harmadik Birodalom bűneinek ódiumát. A háború utáni német irodalomban számtalan példa van erre – Alexander és Margarete Mitscherlich *Die Unfähigkeit zu trauern* (Akik nem tudnak gyászolni) című műve jut eszembe. Ez azonban, véleményem szerint – bármennyire kárhoztatandó is – a körülményekből adódóan talán egészséges reakció. Mind a kommunizmus, mind a nácizmus változtatni próbált azon az évszázados keresztény hagyományon, amely az egyén legbensőbb ügyének tekinti a bűnvallást. A kommunisták megpróbálták újra bevezetni a nyilvános vezeklést, amelynek helyére a XI. század elején a magángyónás lépett, döntő fordulatot idézve elő a személyiség fejlődésében. A kommunisták „önkritikának" nevezték a nyilvános vezeklést. A nyilvános bűnvallás nem egyéb, mint az egyén szuverenitásának, a személyiség integritásának lerombolása, és ez volt mind a náci gleichschaltolás, mind a kommunista kollektivizálás célja.

A berlini fal volt az a gát, amely mindkét oldalról útját állta a németek nemzeti törekvéseinek: elzárta a keletnémetek útját Nyugat felé, és a szövetségesek által nem támogatott nyugatnémeteket arra kényszerítette, hogy országhatárnak tekintsék a falat, ami például abban nyilvánult meg, hogy intézkedéseket foganatosítottak az alagútások ellen. A nemzeti érdekek érvényesülésének a megakadályozása az osztályérdekeket állította előtérbe: ha megosztanak egy nemzetet, az osztályérdekek alapján tovább osztódik – az új törésvonal kiindulópontja a vita azon, hogyan temethető be a régi. Ilyen esetekben az osztály és a nemzet egymástól elválaszthatatlan, lényegében felcserélhető fogalmak.

1848-ban a Habsburg Birodalomban a társadalmi osztályok közötti konfliktusnak indult az a háború, amely a birodalom különböző népeinek egymás ellen viselt háborújába torkollott és megrendítette a birodalmat. A nemzeti érdekekért folytatott harcban a nemzet képes rá, hogy szolidaritást hozzon létre a társadalmi osztályok között, a szociális célokért folytatott küzdelemben egy társadalmi osztály az etnikailag homogén nemzethez válhat hasonlóvá. Elvben – és az oroszok mindig elvi alapon jártak el – semmi akadálya annak, hogy a németek egyharmadából egy harmadik német nemzetet lehessen csinálni. (A helyzet nem kismértékben Hans Dortenre és arra az első világháború utáni kísérletre emlékeztetett, amelynek célja egy République Rhenane megteremtése volt.) A berlini fal megépítése után tehát bizonyos erők mozgósítását lehetett érzékelni, ami diáktüntetésekben, sztrájkokban és a Spartacus nevű, kommunista diákszervezet által irányított parlamenten kívüli ellenzék (Ausserparlamentarische Opposition vagyis APO) fellépésében nyilvánult meg. A Spartacusnak számos német egyetemen is sikerült jelentős pozíciókat kiépítenie.

Mindez azt eredményezte, hogy a német választók fokozatosan a Szociáldemokrata Párt (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD) felé fordultak. 1966-ban a CDU arra kényszerült, hogy koalícióra lépjen velük, 1969-ben pedig már maguk a szociáldemokraták alakíthattak kormányt a jóval kisebb politikai erőt képviselő szabad demokraták segítségével. (Nyugat-Berlinben a szociáldemokraták az 1971-es választásokon abszolút többséget szereztek, és húsz év után újra koalíciós partner nélkül kormányozhattak.) Ezen fejlemények vetették meg a Brandt nevével fémjelzett keleti politika (Ostpolitik) alapjait, és ez készítette elő a terepet a Berlinről szóló négyhatalmi egyezményhez.

Az enyhülés ára az Odera–Neisse-vonaltól keletre fekvő területekről való lemondás és a kelet-európai határok sérthetetlenségének elismerése volt (beleértve Kelet-Németország határait), valamint annak kinyilvánítása, hogy Nyugat-Berlin nem képezi a Szövetségi Köztársaság részét. Viszonzásképpen a Szovjetunió garanciát vállalt a Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin közötti tranzit útvonalak biztonságáért. A nyugat-berliniek engedélyt kaptak arra, hogy bizonyos feltételek mellett évi harminc napot tölthessenek Kelet-Berlinben, illetve Kelet-Németországban. Ezt követően a keletnémet kormány hozzájárult ahhoz, hogy sürgős esetekben a keletnémet állampolgárok is meglátogathassák Nyugat-Berlinben vagy Nyugat-Németországban élő hozzátartozóikat. A továbbiakban a két német állam számos kétoldalú egyezményt kötött egymással, majd külön-külön felvételüket kérték az ENSZ-be, és fel is vették őket.

Így Brandt kancellársága idején szertefoszlott a német egység helyreállításának illúziója, és a helyébe egy másik hiedelem lépett, az, hogy a németek majd belenyugszanak a megosztottságba. Tévedés azonban azt állítani, hogy ennek Brandt állt a hátterében. A falról úgy nyilatkozott Brandt, hogy „útjában áll a történelmi fejlődés sodrának".

Sokan bíztak abban, hogy Németország megosztottsága nem tart örökké. Németország egysége és oszthatatlansága a Szövetségi Köztársaság Alaptörvénynek nevezett alkotmányában is le van fektetve, és ez a hivatalos német politika kötelességévé tette az újraegyesítésre való törekvést. Egy sor civil szervezet ugyancsak az újraegyesítést tűzte ki célul maga elé, mint például a „Harci Csoport a Barbárság Ellen", a „Független Jogászok" és a „Német Demokratikus Köztársaságban Elkövetett Jogtalanságokat Nyilvántartó Központi Iroda". Az újraegyesítés ügyének leghíresebb (vagy leghírhedtebb) harcosa mindazonáltal Axel Springer volt, akit megszállott és patetikus újraegyesülés-hite miatt Brandenburger Tor-nak neveztek. (A „Tor" kaput is és bolondot is jelent a németben, a Brandenburger Tor tehát nemcsak

Brandenburgi Kapunak, hanem brandenburgi bolondnak is érthető.)

Mind a tizennyolc Springer-lapnak az első oldalán a bal sarokban ez a mondat állt: „Egyébként pedig az a véleményünk, hogy Németországot egyesíteni kell." Valamennyi Springer kiadványban a „Német Demokratikus Köztársaság" és az „NDK" mindig idézőjelben állt, ami sokakat irritált. Hans Magnus Enzensberger, író és esztéta úgy reagált erre, valamint az „úgynevezett NDK" szóhasználatra, hogy mint „úgynevezett úgynevezett NDK"-t emlegette a keletnémet államot.

Axel Springer 1985-ben, hetvenkét éves korában halt meg. Az általa szorgalmazott idézőjeleket az NDK-val kapcsolatban 1989 tavaszáig használták. Már csak néhány hónapot kellett volna várni, hogy a berlini fal a múlt kövületévé váljék; amikor egy kishitű bürokrata arra a felismerésre jutott, hogy az idézőjel használata nem helyénvaló. Mivel pedig senkiben nem volt fantázia a törvényhozók közül ahhoz, hogy megsejtse a küszöbönálló földindulást, az idézőjel hivatalosan eltöröltetett. Springernek volt ugyan része némi utólagos elégtételben, a német sajtóban itt-ott megemlékeztek arról a meg nem alkuvó elszántságról, amellyel kiállt a német egység ügye mellett, de a nagy ünneplés hangorkánjában igazából posztumusz sem kapta meg azt az elismerést, amire annyira vágyott és amit annyira megérdemelt.

Azt hiszem azonban, hogy Springer nem törődött volna ezzel, ha tanúja lehet annak az ujjongásnak, amely az általa annyira remélt és áhított esemény bekövetkeztét kísérte. Ő is bizonyára ott lett volna azon a november 9-i éjszakán, amikor huszonnyolc év után megnyílt a berlini fal, és egy több hétig tartó örömorgia vette kezdetét. Még az sem zavart senkit, amikor megjelentek a „fal-harkályok" (Mauer-Specht), és bontani kezdték a falat, hogy messze földön jó pénzért értékesítsék egy-egy darabját.

Én a magam részéről mindig biztos voltam benne, hogy Németország újraegyesítése csak idő kérdése, csak aziránt voltak kételyeim, hogy megérem-e. A végső határidő, amit

adtam rá, a századforduló volt. Az oroszokról szerzett közvetlen tapasztalataim meggyőztek, hogy semmi esélyük megbirkózni azzal a világméretű feladattal, amelyre akarva-akaratlanul vállalkoztak. A berlini fallal időt nyertek, a fal csaknem harminc éven keresztül feltartóztatta a szovjet birodalom összeomlását. Az idő azonban ellenük dolgozott, nem nekik. 1966-ben, öt évvel a fal megépítése után az oroszok már kölcsönöket kértek a nyugatnémetektől (is), ami egy hosszú történet végjátéka volt.

Becslések alapján a Szovjetunió 1956-ig tíz-tizenöt milliárd dollár jóvátételt préselt ki Kelet-Németországból. De ezen túlmenően is a sztálinista gazdaságirányítás utasításainak volt alárendelve az egész NDK: teljes iparágakat fejlesztettek ki és működtettek hatalmas veszteséggel a szovjet megszállók kívánságára. A leghajmeresztőbb példa erre a hajógyártás volt, ami a Szovjetunióba irányuló keletnémet export tizenöt százalékát tette ki, és a gyártóknak drága precíziós műszereket kellett hozzá exportálni Nyugat-Németországból. Az NDK-ban előállított hajókat olyan mértékben a szovjet igények szerint gyártották, hogy a keletnémetek maguk Nyugaton, elsősorban Hollandiában kényszerültek hajókat vásárolni.

A lakosságnak több mint a negyede elmenekült, ami olyan arányokat hozott létre a korosztályok között (a Nyugatra menekülteknek több mint a fele huszonöt év alatti volt), hogy a népesség fogyása a fal ellenére a nyolcvanas évek elejéig nem szűnt meg. Ez egyebek mellett nagy gondot okozott a tervhivatal funkcionáriusainak, mert a munkaerőhiány miatti lemaradást állandóan be kellett kalkulálni a következő tervbe, megemelt mutatókkal, és a végén az egész tervidőszakra valahogy ki kellett mutatniuk, hogy sikerült megvalósítani a célkitűzéseket – ahogy ez 1953-ban és 1963-ban történt.

A számítástechnikai forradalom felkészületlenül érte az egész szovjet tábort. Kelet-Németország nem tudta ellátni a szocialista „testvérországokat" a szükséges elektronikus és precíziós berendezésekkel, ami a nyugatnémetek látványos térhódítását vonta maga után a keleti piacon. A keletnémetek gazdasági kudarca olyan vákuumot hagyott maga után,

amelynek betöltésére a nyugatnémetek készségesen vállalkoztak. A keletnémetek saját értékelése szerint termékeiknek csak tizenkét százaléka volt nemzetközi mértékkel mérve piacképes.

Krónikus volt a tőkehiány is. Nagyobb összegű hosszú lejáratú kölcsönök felvételét csak a zónaközi kereskedelmi egyezmény tette lehetővé. Ez az egyezmény 1950-ben jött létre nyugatnémet kezdeményezésre, majd 1960-ban Bonn egy kiegészítő záradékot csatolt hozzá, amely szerint az egyezmény csak addig marad érvényben, amíg biztosítva van a személyforgalom Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin között. A nyugatiak célja az volt, hogy a keletnémet gazdaságot a nyugatnémet kereskedelem függvényévé tegyék, a keletnémetek pedig arra törekedtek, hogy minél inkább függetlenítsék magukat a nyugatiaktól.

A Közös Piac égisze alatt létrejött római szerződés aláírói kinyilvánították, hogy Németországot mind politikailag, mind gazdaságilag egységnek tekintik. Ebből és a zónaközi egyezmény mechanizmusából adódóan a Közös Piacon belüli vámunió Kelet-Németországra is kiterjedt. Ez létfontosságúvá tette a keletnémetek számára a zónaközi egyezmény fenntartását, mert különben kívül rekedtek volna a Közös Piac által felállított vámsorompókon. A hatvanas évek elején a zónaközi kereskedelem átlagosan évi kétmilliárd „elszámolási egység" nagyságrendű volt, ami Nyugat-Németország esetében az export két százalékát, és Kelet-Németország esetében is csak az export tíz százalékát jelentette, ez a 10 százalék azonban a keletnémet keményvaluta-export több mint ötven százalékát tette ki. 1966-ban a zónaközi kereskedelem volumene húsz százalékkal felülmúlta az előző évit, hárommilliárd elszámolási egységre emelkedett, és ezzel Kelet-Németország százmillió elszámolási egységgel túllépte hitelkeretét.

A zónaközi kereskedelemnek ez a hirtelen felfutása éles ellentétben állt a keletnémet–szovjet kereskedelem stagnálásával. Közben bizonyos jelek arra utaltak, hogy a Szovjetunió a keletnémet gazdaság támogatására szánta rá magát.

A két ország közötti 1967-es kereskedelmi egyezményben a tervezett szovjet export ötszázmillió márkával meghaladta a Szovjetunióba irányuló keletnémet exportot, és mindez olyan időszakban, amikor a szovjeteknek sürgős kölcsönökre volt szükségük. A szocialista táboron belül a szovjetek voltak a nyersanyagszállítók, ami nagy tőkebefektetést igényelt, az árak pedig egyre lejjebb mentek. A legtöbb kelet-európai országnak, amelyek feladata félkész és késztermékek előállítása volt, ugyanakkor kedvezett az, hogy ezeknek az ára emelkedett. A szovjetek ilyen körülmények között arra kényszerültek, hogy a Nyugathoz forduljanak kölcsönökért és a nyugati piacokon kíséreljék meg termékeiket eladni.

A Bonnban 1969-ben hatalomra került első szociáldemokrata kormány több hosszú lejáratú kölcsönt folyósított az NDK-nak, aminek nem volt egyéb célja, mint „a légkör javítása". Öt év múlva ugyanez a kormány egymilliárd márka kölcsönt adott a lengyeleknek, majd az 1982-ig tartó szociáldemokrata korszak idején a lengyelek további tizenkétmillió márkát kaptak a németektől, ami a lengyel államadósságnak több mint húsz százalékát tette ki.

A Szovjetunió soha nem volt abban a helyzetben, hogy fedezni tudta volna a birodalom fenntartásának költségeit. A bonni szociáldemokrata kormányzat ebből a tényből kiindulva kerülő úton kívánta megvalósítani az újraegyesítést, és nem tett mást, mint Ludwig Erhard félresikerült kísérletét ismételte meg: egy évtizeden át folyósított „Marshall-segély" árán próbálta „kiváltani" Kelet-Németországot a Szovjetuniótól. Ezáltal a szociáldemokrata vezetésű Németország mint a Szovjetunió legfőbb nyugati hitelezője nagyban hozzájárult ahhoz a példátlan mértékű szovjet fegyverkezéshez, amelynek elsődleges célpontja természetesen a Nyugat volt, így Nyugat-Németország is.

1986-ban a Szovjetunió csaknem valamennyi, keményvalutában kiegyenlítendő kötelezettségét a nyugatiak finanszírozták. A kölcsönök összege, beleértve a rövid lejáratú hiteleket, harmincnyolcmilliárd dollárt tett ki. A kelet-európai kommunista országoknak nyújtott nyugatnémet kölcsönöket

amolyan „védelmi pénznek" tekintették mindkét oldalon, amit a maffiának szokott fizetni az, akinek van miből és szeretné, ha békén hagynák. A szovjetek azonban még a kölcsönök kamatait sem tudták fizetni. A birodalom adósságai tehát egyre nőttek, a Szovjetuniót a Nyugat tartotta életben. A kölcsönök nyolcvanöt-kilencven százalékát magánbankok bocsátották rendelkezésre (a hetvenes években a kölcsönöknek még csak harminc-negyven százaléka származott magánbankoktól). A középtávú nyugati kölcsönök mintegy nyolcvan százalékának felhasználását a nyugatiak nem kötötték feltételhez, így joggal állapította meg Carlucci, az USA nemzetvédelmi minisztere, hogy ezek a kölcsönök „fokozott védelmi terheket rónak a NATO-országokra". A helyzet teljesen abszurddá vált.

A Reagan-kormányban többen azon a véleményen voltak, hogy a Szovjetunió a csőd szélén áll, maga Reagan úgy vélte, hogy még mindig tartani kell a szovjetektől, és ezért különböző fegyverkezési programokat hirdetett meg, közöttük a „csillagok háborúját" (Strategic Defense Initiative – SDI, stratégiai védelmi kezdeményezés). Az 1984-es költségvetés olyan összeget irányzott elő katonai célokra, amilyenre még nem volt példa a történelemben.

A beavatottak biztonságával mindig úgy éreztem, hogy a totalitarizmus (akár fasiszta, akár kommunista) rossz és eleve reménytelen ügy és kezdettől fogva bukásra van ítélve. Ezt a meggyőződésemet csak az a felismerés zavarta, hogy egy 1929-es méretű gazdasági válság lehetőségét egyáltalán nem lehet kizárni az Egyesült Államokban. A kommunisták is a kapitalista rendszer összeomlásában reménykedtek, ehelyett az ő gazdasági rendszerük omlott össze. Hogy miért, ez elég nyilvánvaló: a kommunisták legfőbb célja a terjeszkedés volt, ennek rendeltek alá mindent, és a fegyverkezés minden anyagi forrásukat felemésztette.

A kommunista blokk széthullásának első félreismerhetetlen jele volt számomra Hegedüs András fellépése a Szabad Európa Rádióban, 1985-ben. Mint miniszterelnök ő írta alá 1956-ban azt a dokumentumot, amelyben a magyar kommu-

nista vezetés a szovjet csapatok segítségét kérte a rend helyreállításához. Később Hegedüs, szánva-bánva bűneit, megírta az *Élet egy eszme árnyékában* című könyvét, amelyet Bécsben magyar nyelven kiadtak, és maga a szerző olvasta fel részletekben a Szabad Európa Rádióban. Legnagyobb csodálkozásunkra a magyar kormány nem tiltakozott, csupán azzal a szerény kéréssel hozakodott elő, hogy ne Hegedüs olvassa fel a szöveget. Ezt a kérést a Szabad Európa elutasította. A könyvben Hegedüs megsemmisítő kritikát mond a kommunizmusról, az egész mozgalmat elejétől a végéig (ami már nem sokáig várat magára) elhibázottnak nevezi.

A döntő fordulatot a huszonnyolc év előtti magyar forradalom jelentette. Ekkor fordult elő először, hogy a pártvezetés szeme láttára olyan tömeg vonult fel, amely a kommunizmus bűnei ellen tiltakozott. „Mi ez?", kérdezték a vezető funkcionáriusok a párt székháza előtt tüntető több százezer ember láttán. „A nép" – válaszolta Hegedüs lakonikusan. És ettől kezdve valamennyi csatlós államban egyre nagyobb létszámban kezdett hírt adni magáról a nép. Először tízezres, aztán százezres, majd milliós tömegben. „Olyan áradat ez, amely el fog sodorni bennünket" – mondta Hegedüs. És valóban így történt. Bár Hegedüs aláírta a papírt, amely feljogosította a szovjeteket a magyar forradalom eltiprására, tudta, hogy a játszma eldőlt. Ahogy a könyvében leírta, nekem is elmondta mindezt 1985 nyarán, amikor együtt ebédeltünk a müncheni főpályaudvar éttermében. Utána Hegedüs felült a vonatra, és visszautazott Budapestre, ahol zavartalanul folytathatta tevékenységét mint független szociológus, és a megrokkant rendszer képviselői nem kellemetlenkedtek neki.

Amikor a „nép" szembefordult a keletnémet rendszerrel, Erich Honecker már elmúlt hetvenhét éves, és az egészségével is problémák voltak, azt beszélték, hogy veserákja van. Igazság szerint Honecker soha nem értette azt, ami körülötte és a világban történik. Abban a tudatban élt, hogy a nyerő oldalon áll, ez azonban csak Németország kisebbik részére és csak egy időre volt igaz. Minden porcikájában apparatcsik

volt, akibe az engedelmesség reflexét nevelték bele. Látókörének határait kommunista hite szabta meg, és ez hermetikusan elzárta a világtól. Az SED vezetőségének többi tagja sem volt jobb, de a következő generációnak, így Krentznek is, már több köze volt a valósághoz.

Mindennek vége volt már, és az „első német munkás-paraszt állam" romokban hevert, amikor Egon Krentz eljutott arra a felismerésre, hogy a kommunista mozgalom hibát követett el, amikor maga ellen fordította az egyházat. „Több köt össze bennünket, mint ami elválaszt", mondta Krentz. Régi gondolat ez, és keresztény eredetű. A tizenöt nyelven beszélő Lancelot Andrewes (1555–1626), Winchester püspöke így fogalmazott: „Az eszményi állapot – bárcsak fel tudna nőni hozzá az emberi természet – a kommunizmus." A történelem talán legnagyobb ellentmondása, hogy egyedül a túlvilágra koncentráló egyház törekedett az igazságos e világi rend megvalósítására.

Krentz „felismerése" ugyanakkor kissé komikusnak hatott abban a Németországban, ahol jóval az átlag fölött van az egy négyzetkilométerre eső teológusok száma. A németek világának minden zugában jelen van az istenség, mondta Heine, Németország a panteizmus legtermékenyebb talaja. Úgy tűnik fel, hogy Krentznek mégsem volt mindenben több köze a valósághoz, mint Honeckernek. A kommunizmus ugyanolyan kevéssé köthetett szövetséget a kereszténységgel, mint a nácizmus, mert mind a nemzetközi szocializmus, mind a nemzetiszocializmus szekuláris vallás volt, Hitlerrel és Sztálinnal mint egy-egy Antikrisztussal, a kereszténységtől idegen hit bálványával. A nácizmusnak és a kommunizmusnak mint szekuláris vallásnak a színre lépése annak a következménye, hogy az egyháznak nem sikerült elérnie a munkásosztályt.

C. G. Jung sokat írt az egyéni tudattalanról és a kollektív tudattalanról. Az egészséges személyiség kibontakozásához szükség van arra, hogy a tudattalan is megkapja a maga jogait. Az intellektuelek hajlamosak rá, hogy elnyomják a tudattalanjukat vagy ne vegyenek róla tudomást. Mindenkiben él egy „Dionüszosz", ahogy Jung nevezi:

Dionüszosz a lélek ősállapotának arra az állati és isteni mélységére utal, ahol mindaz, ami emberré tesz bennünket, a szenvedélyek martalékává válik. Felemelő és rettenetes élmény volt Dionüszosz egy-egy vérorgiájának megtapasztalása, amikor már úgy gondolták, hogy a kultúra védősáncával körülbástyázott emberiség megszabadult tőle. A megdöbbent és magyarázatot kereső közgondolkozás ilyenkor a bankárokra, a fegyvergyárosokra és a szabadkőművesekre hárítja a felelősséget.

A legalkalmasabb biztonsági szelep a tudattalannak a vallás. A vallás célja az ego transzcendenciája. Mind a személyes megváltó, mind a személytelen „egész" olyan fogalmak, amelyekre a pszichének szüksége van, írja Zaehner professzor a vallásos ösztönről szóló könyvében. Zaehner a protestantizmus térvesztését azzal magyarázza, hogy nem tudta kielégíteni ezt a szükségletet, a nácizmus előretörését pedig azzal, hogy felismerte az így keletkezett vákuum adta lehetőségeket. A hívők számára Hitler az istenség inkarnációja vagy legalábbis „Deutschtum incarnatum" volt (bármennyire nehéz is elképzelni), az uralkodásra hivatott faj erejének és dinamizmusának élő szimbóluma. A kommunistákat illetően valamelyest különbözött a helyzet, de nem sokban. A „dialektikus materializmus" nem egyéb, mint a félmaterialista panteizmus áltudományos átkeresztelése.

Zaehner professzor korunk mindkét nagy szekuláris vallását ókori keleti – elsősorban indiai (hindu) – gyökerekre vezeti vissza. Se a kommunista, se a brahmin nem tesz különbséget isten és természet között. Zaehner ezt írja: „Aki csak a logikus gondolkodás szabályait tartja szem előtt, nem veszi túlságosan komolyan az indiai filozófiai rendszereket, mert ezek elsősorban vallási rendszerek, ahol a logikus gondolkodás csak másodlagos szerepet játszik. Ugyanez a helyzet a marxizmussal is." És valóban, a következmény mindkét esetben ugyanaz: az intellektuális felelősségvállalás hiánya. Mindkét mozgalom példátlan erőszakossága és durvasága – a démoni vérszomj – annak volt a közvetlen következménye, hogy az

irracionális vallásos impulzusokat elválasztották az egyház gondosan felépített erkölcsi tanításától. A vallásnak és az erkölcsnek a szétválasztása a modern kor egyik kétes értékű fegyverténye.

Ez volt az oka a kommunista és a náci mozgalom értelmiségellenességének. A tudomány és a tudás egyenesen gúny tárgya volt számukra. A nemzetiszocialistáknak és a nemzetközi szocialistáknak csak kirakat-értelmiségiekre volt szükségük, „nagy nevekre", hogy ezek segítségével bizonyítsák szalonképességüket a világ előtt. A kommunista értelmiség a kommunista táboron kívül, a liberális Nyugaton keresett menedéket.

A megosztott Németország a legjobb példája ennek a jelenségnek. Egy tucatot tesz ki azoknak a keletnémet íróknak és művészeknek a száma, akiknek saját hazájukban betiltott művei szabadon és rendszeresen megjelentek Nyugat-Németországban. A csalás és az igazság folyamatos összemosódásának... szembesülésének helyzete volt ez. Lewis Carroll Alice-ének példájára csaknem tetszés szerint lehetett átjárni a szocialista „valóságból" a nyugatnémet csodaországba és a nyugatnémet csodaországból vissza a szocialista „valóságba" (a „létező szocializmusba"). Annak, aki a Nyugat helyett a Keletet választotta, csak szívet és ideológiát kellett cserélnie, annak pedig, aki Keletről Nyugatra kívánt távozni, csupán egy szponzort kellett találnia, aki hatvan- és százezer nyugatnémet márka közötti összegért hajlandó volt kiváltani az illetőt, és ezt a játékot többször is el lehetett játszani. A nyugat-berlini Ullstein-archívum főlevéltárosát egy buszmegállóban elgázolták. A cserbenhagyásos gázolót később elfogták, és kiderült, hogy egy keletnémet rablógyilkos, akiért a nyugatiak kétszer is kifizették a váltságdíjat. A levéltárost akkor gázolta el, amikor éppen menekülőben volt legújabb keletű rablása színhelyéről.

A Németország megosztottságából adódó abszurd helyzetet talán Wolf Biermann, az énekes és dalköltő esete illusztrálja a legszemléletesebben, akit 1976-ban megfosztottak NDK-s állampolgárságától. Gyakran lépett fel Nyugat-Németország-

ban és Nyugat-Berlinben, és a legfőbb témája a keletnémet vezetők bírálata volt, akik olyan lehetetlen helyzetbe hozták őt, a marxistát és kommunistát, hogy száműzték a népi Németországból és a gyűlölt kapitalisták, hazája legnagyobb ellenségei karjaiba vetették. De minél többször panaszolta fel ezt Biermann, annál kevésbé hitték el neki, hogy meggyőződéses kommunista. Ezen sajátos dilemma hatására az a meggyőződés alakult ki benne, hogy az NDK valójában fasiszta állam. Több tucat keletnémet író jutott hasonló sorsra: jóllehet nem utasították ki őket az NDK-ból, a műveiket betiltották.

A keletnémet rendszer természetesen nem volt abban a helyzetben, hogy hatékony cenzúrát tudjon alkalmazni – mint erről már volt szó. Nem tudták megakadályozni, hogy az általuk betiltott műveket a nyugatnémet rádió vagy televízió műsorára tűzze, és a betiltás csak növelte a szerzők presztízsét és műveik kelendőségét Nyugaton. (Azokra az orosz írókra kell gondolnom ebben az összefüggésben, akiknek műveit hazájukban csak KGB-tisztek olvasták.) Az ilyen módon legismertebbé vált keletnémet írók Christa Wolf, Stefan Heym és Heiner Müller, bár minden művüket, különösen ami Müllert illeti, Nyugaton sem adták ki.

Egyszóval az „úgynevezett" NDK furcsa kuriózum volt megalakulásától fogva, egy sor bizarr és abszurd jelenség és megoldatlan probléma kísérte végig a történetét. Az egyik ezek közül az, hogy az egész konstrukción belül volt egy Ruhr-vidéknyi lyuk – Nyugat-Berlin, egy „sziget a vörös tengerben". Egy másik: Kelet-Berlin, „az NDK fővárosa" jóval kisebb volt Nyugat-Berlinnél. Egy harmadik: a nyugati szövetségesek jelenléte Berlinben szektoronként egy ezredet, vagyis összesen egy elit hadosztályt jelentett. Összehasonlítva a Kelet-Németországban állomásoztatott háromszáznyolcvanezer szovjet katonával, ez a húszezer főt kitevő hadosztály csak szimbolikus megszálló erő volt.

A nyugati szövetségesek katonai jelenléte Berlinben valóban szimbolikus volt, egy elkötelezettség szimbóluma, Németország újraegyesítésének a záloga. Ha 1958-ban a nyugati szövetségesek komolyan veszik a szovjet ultimátumot, és kivonulnak Berlinből, ez azt jelentette volna, hogy az oroszoknak sikerült eltávolítani a lyukat a konstrukcióból és igazi államot csinálni az „úgynevezett" NDK-ból. Mindazonáltal hiányzott belőlük az elszántság arra, hogy érvényt szerezzenek az ultimátumnak. Még friss volt bennük az 1953. június 17-i berlini felkelés, az 1956-os lengyelországi események és a magyar forradalom emléke. 1956-ban a Kelet-Németországban állomásozó szovjet egységek menetkész állapotban voltak, de a megadott útirány nem Nyugat, hanem Kelet volt.

A szovjetek csak blöffölni tudtak. A Kelet és a Nyugat nem képviselt egyenlő erőt. A szovjetek nem voltak abban a helyzetben, hogy Berlin feladására kényszeríthették volna a nyugati szövetségeseket, és ezt tudták. Az oroszokkal és a németekkel szerzett tapasztalataim alapján biztos voltam benne, hogy a szovjetek nem tudják állandósítani Németország megosztottságát. Nyugat-Berlin szovjet kézre kerülése alapjában rendítette volna meg ezt a meggyőződésemet, megsemmisítő csapást mért volna a szabad Németország gondolatára, és talán száz évvel is elhalasztja az újraegyesítést. Mindezt azonban kizártnak tartottam, és tudtam, hogy a szovjet fenyegetés nem fogja meghátrálásra késztetni a nyugatiakat. Az 1958–59-es szovjet blöff kudarca mind stratégiai, mind politikai szempontból fordulópontot jelentett a Németországért folytatott harcban. Az 1958–59-es ultimátummal ellentétben a berlini fal megépítése már a defenzívába szorulás következménye volt, és a továbbiakban már nem lehetett feltartóztatni a szovjet birodalom hanyatlását.

1989. november 9-ig, amikor a berlini fal megnyitása a szovjet birodalom végleges összeomlását jelezte, a németek számára az volt az alaphelyzet, hogy két malomkő között őrlődtek, a világ feletti uralomért vetélkedő két szuperhatalom között. Ez az alaphelyzet határozta meg a háború után

minden kancellár és valamennyi párt politikáját. Egy német kancellárnak vagy Nyugat, vagy Kelet felé kellett orientálódnia, vagy azt a bélyeget kellett viselnie, hogy a „nyugati szövetségesek kancellárja", mint Adenauernek, vagy a Kelettel való kollaborálás vádját, mint Brandtnak. Brandtnak, a politikusnak nehezítette a helyzetét, hogy a magánélete sem volt mentes a botrányoktól. Így 1974-ben lemondásra kényszerült, amikor kiderült, hogy a kancellári hivatal vezetője a keletnémet titkosszolgálat (Stasi) századosa. Markus Wolf, a Stasi főnöke emlékirataiban sajnálkozását fejezte ki a történtek miatt. Brandt utóda Helmut Schmidt lett, aki mint kancellár minden politikai párt bizalmát élvezte, kivéve a sajátjáét.

Schmidt új stílust honosított meg a német politikában. Tartózkodó volt, visszafogott, szakszerű és kiváló szervező. Mestere volt a problémák leegyszerűsítésének, az ő kezelésében a legtöbb probléma „Problemchen"-né, problémácskává szelídült. Schmidt mind magatartás, mind stílus tekintetében feltűnően elütött a többi német politikustól. Folyékonyan, jó kiejtéssel beszélt angolul, a szókincse mentes volt a szociáldemokrata zsargontól. Hamarosan elérte, hogy egy fintor kíséretében „Németország első számú kereszténydemokratájaként" emlegették. Mindezzel együtt azonban Schmidt megmaradt a szociáldemokrácia keretein belül. A megbékélés és a paritás híve volt katonai, pénzügyi és politikai területeken egyaránt. Ezt azonban nem az egyoldalú engedmények formájában képzelte, amit bizonyít, hogy a Pershingek és a cirkálórakéták telepítése mellett foglalt állást. Arra törekedett, hogy megmaradjon a két szemben álló fél közötti egyensúly.

A történelem nem a status quóhoz ragaszkodó Schmidtnek és a szociáldemokratáknak adott igazat, hanem az „emocionális és idealista" amerikaiaknak (Schmidt kifejezése) és a keményvonalas német kereszténydemokratáknak. A berlini fal ügyében végül is lehetett tenni valamit, és tettek is az érdekeltek bizonyos lépéseket, jóllehet lassan és óvatosan, de

összehangoltan és ügyelve a legapróbb részletekre. A szövetségesek jelenléte Berlinben Németország újraegyesítésének a biztosítéka volt, és ugyanilyen biztosítékot jelentett a Szövetségi Köztársaság alaptörvénye, amely minden németnek állampolgári jogokat biztosított. A szűnni nem akaró tiltakozás az emberi jogok megsértése miatt, a kommunisták tehetetlensége a gazdaság területén és a felnövekvő új nemzedék Németországban és Kelet-Európában (beleértve Oroszországot is), megtette a többit. A folyamat nem volt látványos, de az eredmény igen.

Helmut Kohl, ez a látványos megoldásoktól idegenkedő kancellár sikeres végrehajtója annak, amit Adenauer célul tűzött ki. A hidegháború, a XX. század legnagyobb küzdelme eldőlt, a háború utáni korszak azonban nem ért véget, csak egy újabb szakaszába lépett.

Az NDK összeomlását követően Michael Wolfssohn német történész engedélyt kapott a volt keletnémet külügyminisztérium irattárában való kutatásra. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1990. december 21-i számában beszámolt arról, hogy megtalálta az NDK külügyminisztériuma és a Zsidó Világkongresszus képviselőinek (Edgar Bronfman elnök és dr. Maram Stern, az NDK-val való kapcsolattartás teljhatalmú megbízottja) tárgyalásairól szóló jegyzőkönyveket. A dokumentumokat olvasva Wolffsohn nem akart hinni a szemének. 1988 őszén Honecker az NDK legmagasabb rangú kitüntetését adományozta Bronfmannak, a Népek Barátsága Csillag aranyfokozatát. A jegyzőkönyv szerint Bronfman arra használta fel az alkalmat, hogy a következő kijelentést tegye: „A Hitler-fasizmus ugyanazt a szenvedést mérte a német kommunisták többségére, mint amit a zsidóknak kellett elszenvedniük". Azokat a híreszteléseket illetően, hogy az NDK titkos kapcsolatokat tart fenn a PFSZ-szel és palesztin, valamint más terroristákat képez ki, Honecker és Oskar Fischer külügyminiszter ismételten hangsúlyozta, több mint nyolc éve megszűnt minden kapcsolat az NDK és a PFSZ között, és nincsenek PFSZ kiképzőtáborok az NDK terü-

letén. Tény viszont, hogy 1973-tól a PFSZ diplomáciai képviseletet tartott fenn Kelet-Berlinben és az NDK hivatalos politikájára a féktelen Izrael-ellenség volt a jellemző. A keletnémet állam bukását kommentálva Stern „mélységes csalódásának" adott kifejezést.

Nyilvánvaló, hogy mi volt ezeknek a tárgyalásoknak a célja a keletnémetek részéről. A Honecker-rezsim éveken keresztül próbálta felvenni a kapcsolatot az amerikaiakkal, míg végül az amerikai zsidókat környékezték meg. Kiderült, hogy az amerikai zsidó szervezetek legfeljebb imádságos könyveket hajlandók küldeni az NDK-ban élő hittestvéreiknek, egyedül a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress – WJC) volt hajlandó szóba állni a keletnémetekkel. Hogy miért kereste a Zsidó Világkongresszus a kapcsolatot a keletnémet vezetőkkel, erre választ kapunk az egyik jegyzőkönyvből. „A WJC – mondta dr. Stern a jegyzőkönyv szerint – nem érdekelt Németország újraegyesítésében, és mindent megtesz annak érdekében, hogy a kérdés ne kerüljön napirendre... Bronfman elnök ezt fogja szorgalmazni az Egyesült Államokban és máshol is... A Zsidó Világkongresszus minden tőle telhetőt megtesz az NDK gazdasági és politikai pozícióinak erősítésére." A Zsidó Világkongresszus a többi zsidó szervezettel ellentétben méltányolta, hogy az NDK „szimbolikusan felelősséget vállal mindazért, amit az ország népe a holokauszt idején tett", és „jelképes támogatásban részesíti a nácizmus üldözöttei közül azokat, akik szerényebb anyagi helyzetben vannak". 1988 októberében Bronfman úgy nyilatkozott a *Newsweek*-nek, hogy zsidó szempontból nincs akadálya annak, hogy az NDK megkapja az Egyesült Államoktól a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt. (Ugyanebben az évben az NDK jelezte, hogy kész tárgyalásokat folytatni a kárpótlás módozatairól a Zsidó Követelések Konferenciájával – Jewish Claims Conference.) A Zsidó Világkongresszus vezetői természetesen hajlamosak voltak arra, hogy eltúlozzák a szervezet jelentőségét. Ez kitűnik az NDK külügyminisztériumának amerikai osztályán 1988. április 19-én lefolytatott tárgyalás jegyzőkönyvéből: „A Zsidó Világkongresszus világ-

szerte jelentős politikai és gazdasági befolyással rendelkezik és beleszólása van az Egyesült Államok vezetőinek minden politikai döntésébe." [sic!] A Világkongresszus részéről persze vitatták a nyilvánosságra hozott jegyzőkönyvek hitelességét, különösen azt a Bronfman elnök szájába adott kijelentést, amelyben egyenlőséget tesz a holokauszt és a kommunisták szenvedése között a náci időkben. A dokumentumok eredetének hitelessége azonban vitathatatlan, és Wolffsohn tartalmilag is ugyanilyen hitelesnek tekinti őket: „Belső használatra készült dokumentumokról van szó. Ugyan mi értelme lett volna annak, hogy az NDK külügyminisztériuma becsapja saját magát?" Nem valami szerencsés kérdés: a keletnémet kormány valamennyi minisztériuma és osztálya egyebet sem tett, mint hogy becsapta magát.

Wolffsohn nem ír arról, nem is utal rá, hogy minek köszönheti a Zsidó Világkongresszus a tekintélyét: annak a kulcsszerepnek, amit a Kurt Waldheim körüli botrány megszervezésében és lebonyolításában játszott (ha szabad magunkat így kifejeznünk), amikor negyven év távlatából háborús bűnökkel vádolták meg az osztrák elnököt és korábbi ENSZ-főtitkárt. Ez azonban pirroszi győzelem volt, és nem csak a Zsidó Világkongresszus számára. Az, hogy Kurt Waldheim „tárgyalását" a nemzetközi média rendezte meg, mert nem sikerült rá megfelelő jogi fórumot találni, hogy nem tudtak Waldheim ellen meggyőző bizonyítékokat felhozni, majd Waldheim megbélyegzése olyan módon, hogy az amerikai kormány által megfigyeltetett személyek listájára került, mindez rossz fényt vet valamennyi érintettre, kivéve magát Waldheimet. Annál is sajnálatosabb ez, mert a zsidóknak van valódi okuk is Waldheim elmarasztalására, amire Simon Wiesenthal hívta fel a figyelmet, és ez az a masszív érzéketlenség, amit Waldheim mint ENSZ-főtitkár tanúsított a zsidókérdés iránt. Márpedig ez összeegyeztethetetlen volt azzal az erkölcsi felelősséggel, amellyel Waldheim mint osztrák és mint a Wehrmacht egykori tisztje tartozott a zsidóknak, akkor is, ha a magatartása annak idején netán abszolút korrekt volt. (Súlyos hiba volt egyébként egy Waldheim-korú

osztrákot az ENSZ főtitkárának megtenni.) A Zsidó Világkongresszus kontra Waldheim ügyet osztrák-zsidó-amerikai ügyvéd ismerősöm foglalta össze számomra a legcsattanósabban: „Soha nem fogom megbocsátani azoknak a fickóknak, hogy védelmembe kellett vennem Waldheimet."

25 / TRANSZHUMÁLÁS

Minden összefügg mindennel. Németország kis ország, még az egyesített Németország is. Furcsa dolog volt olyan neveket hallanom Stefan Heym szájából, mint Messerschmidt-Bölkow-Blohm, Mercedes és Herrhausen. Etta Blohmot ismerem és kedvelem, együtt járt iskolába a feleségemmel. Edzard Reuter („Edzi"), a Mercedes Benz cég vezetője régi barátom, és egyszer meglátogattam a cég vadonatúj székházában Untertürkheimben, Stuttgart közelében. Edzi Nyugat-Berlin első főpolgármesterének a fia volt, és Törökországban nőtt fel. Ide menekült a család a nácik elől, így törökül is tudott. Neveltetéséből adódóan szociáldemokrata volt, de apjához hasonlóan inkább a „kisebbik rossz" elve alapján. („Nem lehet egy részvénytársaságot szociáldemokrata vagy kapitalista módon vezetni, csak jól vagy rosszul.")

Edzit meglepte, hogy ismerem Stefan Heymet. Kategorikusan cáfolta a „trösztrobbantóknak" azt az állítását, hogy a német bankok totálisan centralizálva vannak és a kezükben tartják az egész gazdaságot. Edzi ezt egyszerűen születlenségnek nevezte. Herrhausen korábban tagja volt a Mercedes Benz cég igazgatótanácsának. – Hetente kétszer is benézett hozzám – mondta Edzi –, de nem volt semmi beleszólása a cég irányításába. – Meg sem próbálta? – kérdeztem. – Hát persze hogy nem – válaszolta Edzi –, ostobaság lett volna tőle, ha megteszi. – Szó sincs semmiféle centralizáltságról, jelentette ki Edzi, éppen hogy erős konkurenciaharc van a német bankok között. A bankok irányítása alatt álló vállalatok közötti szoros összefonódás vádja régi, mint az országút pora („A német bankrendszer és nehézipar elsősorban a felelős azért, hogy a nácik hatalomra kerülhettek" – mondta Heym), de még mindig tartja magát, annak ellenére, hogy merő ostobaság.

Elmondtam Edzinek, hogy amerikai megbízásból felmérést végeztem több nagy német cég (Siemens, Bayer Leverkusen, Rudolf Diesel stb.) középszintű vezetői között. Az amerikaiak arra vonatkozólag szerettek volna előrejelzéseket kapni, hogy

milyen hatással lesz az Európai Gazdasági Közösségre a vámhatárok 1992-re tervezett eltörlése. Meglepett az interjúalanyokkal folytatott beszélgetéseim során (összesen tizenöt céget képviseltek), hogy a németek mennyivel előbbre tartanak mindenki másnál. Ez részben a jól megszervezett képzési rendszerüknek köszönhető, ami a munkavállaló teljes pályafutására kiterjed, a tanulóévektől kezdve egészen a nyugdíjig. Az is nagy hatást tett rám, hogy a vizsgált nagy családi cégek milyen hosszú múltra tekinthetnek vissza (a XIX. század közepén, elején alapították őket), és sokkal kiterjedtebb nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, mint gondoltam volna. Így például 1914 augusztusában tizenhétezer Siemens-alkalmazott tartózkodott Londonban, és a századfordulón a Siemens már kilencven országban vetette meg a lábát. Ugyanez volt a helyzet a többi német céggel is, nem meglepő tehát, hogy a külföld tartott a német gazdasági térhódítástól.

Edzi azt válaszolta, hogy ez a félelem alaptalan, aminek oka a következő:

– A világpiac felvevőképessége rohamosan nő, és egyetlen ország sem tudja kielégíteni a megnövekedett keresletet. Van egy másik ok is: a modern ipar elképesztően drága gépeket igényel. Egyetlen cég sincs abban a helyzetben, hogy saját erőből invesztálhasson magának megfelelő gépparkot, így más, külföldi cégekkel kell összefognia. Jó példa erre a Shell. Nemzetközi vállalat, ki tudja, hány országban vannak részvényesei. Régebben hivatalosan brit cég volt, ma holland, de egyik ország sem tekintheti magát a Shell kizárólagos, sőt még többségi tulajdonosának sem. És ez a jövő modellje.

A német képzési rendszerrel kapcsolatban Edzi megjegyezte, hogy aggasztónak ítéli meg a helyzetet ilyen tekintetben mind a Szovjetunióban, mind az NDK-ban, ahol hetven, illetve negyven éve rossz úton járnak. Edzi szerint a legrosszabb a marxizmus–leninizmusban talán ennek az ideológiának a munkaetikája volt: a munkához való jog, mint kiderült,

a munkakerüléshez való jogot jelentette. (Paul Lafargue, Marx veje a „lustasághoz való jog" mellett emelt szót.) A feladat most a teljes népesség átnevelése, ami nem könnyű. Ezzel kapcsolatban Edzi elmondta, hogy egy hosszú, éjszakába nyúló beszélgetést folytatott Hans Modrow-val, az NDK utolsó kommunista miniszterelnökével, és megpróbálta rábeszélni ezt az intelligens, energikus embert, hogy fordítson hátat az egykori állampártnak és utódának, de hiába, Modrow válasza az volt, amit beleneveltek: „A párt a történelem motorja."

Beszélgetésünk során érintettük a terrorizmus problémáját is – lévén hogy a terroristák által meggyilkolt Alfred Herrhausen emléke kísértett a helyiségben. Arra a kérdésre, hogy Lenin bűnöző volt-e, én egyértelmű igennel válaszoltam, hivatkozva az oroszokra, akik a világtörténelem legnagyobb bűnözőjének tartják. Hogy hitt-e abban, amit tett, erre azt mondtam, meg vagyok győződve róla, hogy igen, de ezek a mai fiatalok nem hisznek abban, amit tesznek, semmiben nem hisznek, az ideológia szétpukkant. Hogy is hihetnék, hogy egy ember halála (Herrhausen), vagy akár egy tucaté, néhány év alatt meg tudja változtatni a rendszert?

A háború utáni német történelem talán legnagyobb hazugsága volt, amikor Heinrich Böll úgy jellemezte a Baader–Meinhof-bandát, mint „mindenre elszánt ideológusok" egy csoportját. Aligha lehetne olyat mondani, ami távolabb áll az igazságtól, mint ez. A Baader–Meinhof-csoport tagjai nem voltak ideológusok, és az utódaik sem azok. Éppen ellenkezőleg, amikor az erőszakot választották, és az igazságnak gyors és kegyetlen akciókkal próbáltak érvényt szerezni a hagyomány által kitaposott utat megkerülve, ez az ideológia szándékos semmibevevése volt. Csak az agresszíven ostoba forradalmi romantika tudott az orosz és a német népre két olyan lehetetlen figurát ráerőszakolni, mint Sztálin és Hitler, akik a műveletlenségük és bárdolatlanságuk mellett még az érdekelt népközösség nyelvét sem tudták igazán: Sztálin rossz oroszsággal beszélt, Hitler rossz németséggel írt. Csak a múlttal, a hagyományos elvekkel és erkölcsi normákkal való

radikális szakítás, csak az általánosan elfogadott jó ízlés és józan ítélőképesség szándékos kikapcsolása készíthette elő századunkban a terepet az ilyen fekete mágiának.

De nem csak Böll nevét kell itt megemlítenünk. Jean-Paul Sartre is a szimpátiájával tüntette ki a német terroristákat, amikor a televízió kameráitól kísérve a Stuttgart melletti Stammheim börtönben meglátogatta Andreas Baadert és Gudrun Enselint. Sartre-t követően olyan hírességek álltak ki a terroristák mellett, mint Martin Heidegger, századunk legtekintélyesebb német gondolkodója, az egzisztencialista filozófia megalapítója, Gottfried Benn, a költő, akinek nihilista himnuszai három generáción keresztül jelentős szerepet játszottak a német ifjúság világképének alakításában. De Kafkát is ide kell sorolnunk, mert a kérlelhetetlen végzettől való félelem kafkai hipnózisa volt az egzisztencializmus és a reménytelenség ideológiáját hirdető francia irodalom és filozófia előfutára. Mint a legtöbb ideológiát, ezt is a franciák terjesztették el Európában.

Ez az ideológiai háttér adott tekintélyt és rangot a terrorizmusnak a német ifjúság körében és vezetett a „serdülők forradalmához" a hetvenes évek elején (a kifejezés Herbert Marcusétól, Heidegger tanítványától származik). Annak a következménye volt ez, hogy a társadalomnak nem sikerült megvalósítania Marx és Freud Marcuse által propagált szintézisét, azt az utópiát, ahol ismeretlen a versenyszellem, és olyan bőség uralkodik, hogy az emberek csak kedvtelésből dolgoznak. A helyzet sajátos iróniája volt, hogy a terroristák olyan szigorú elveket vallottak, mint Cromwell hívei, a „kerekfejűek", és ezek a szigorú erkölcsű világjobbítók a könnyebb életért harcolva készek voltak feláldozni saját magukat, politikai ellenfeleiket és az ártatlan kívülállókat. Ez az erkölcsi szigorúság jelentette a kapcsolatot a német terroristák és az iszlám fundamentalisták között.

A kapitalizmusnak azt az alapelvét, hogy a piac törvénye mindenkire egyaránt érvényes, a XIX. század közepére egyre inkább kétségbe vonták. A szocializmus ennek a tagadásnak

és tiltakozásnak a legátgondoltabb és leghatékonyabb, de nem egyetlen formája. A szocializmus hanyatlásával, aminek napjainkban tanúi vagyunk, csökken, de ugyanakkor radikalizálódik ez a tiltakozás.

Edzivel való beszélgetésünknek ezen a pontján megpróbáltam összefoglalni saját álláspontomat. Elmondtam, hogy német zsidó szemszögből ismertem meg Németországot, először a New York-i zsidó teológiai szemináriumban, utána az amerikai hadsereg úgynevezett zsidó légiójában, majd végül és végérvényesen az Ullstein családban, amelynek házasságom révén lettem a tagja negyven évvel ezelőtt. Ezenkívül csaknem tíz évig dolgoztam Axel Springernek. Az egyetlen aggályom az egyesített Németországgal kapcsolatban, hogy az egy zsidók nélküli Németország lesz. Márpedig miféle Németország az ilyen, hiszen a német kultúra és tudomány elválaszthatatlan a zsidóktól.

De van egy másik tényező is: a Harmadik Birodalom idején megkísérelt „végső megoldás" eredményeképpen egyfajta Schicksalsgemeinschaft (sorsközösség) jött létre a németek és a zsidók között. Ez azt jelenti, hogy Németországot különleges kapcsolatok fűzik Izraelhez, az arab országok által körülvett és az Intifada célpontjának tekintett Izraelhez. Márpedig ez nem éppen szívderítő perspektíva egyik fél számára sem.

Edzi is kifejtette álláspontját. Magától értetődő, hogy a családi háttér és a személyes tapasztalatok jelentős mértékben befolyásolják a véleményünket, ezzel mindenki így van, de az objektív tények sem hagyhatók figyelmen kívül. Kétségtelen, hogy Németország sokkal szegényebb zsidók nélkül, de a helyzet nem tekinthető véglegesnek, inkább kiindulópontnak. A német zsidók lenézik ugyan a lengyel zsidókat, de ezek bevándorlása Németországba – Prága vagy Bécs mint közbeeső állomás érintésével – két vagy három generáción keresztül kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatos volt. Az így bevándorolt lengyel zsidók német zsidókká váltak. Van egy háza Dél-Németországban, mondta Edzi, és a szomszédja egy lengyel zsidó, akinek három fia már Németországban

született, itt élnek és dolgoznak, tehát német zsidóknak számítanak.

- Mint tudjuk, Lengyelország immár nem a zsidóság tartaléka, de vannak más források is, például a Szovjetunió. Egyedül Nyugat-Berlinben mintegy harmincezer szovjet zsidó él. Ezek az orosz anyanyelvű zsidók meglepő gyorsasággal képesek asszimilálódni. Azt is elmondta Edzi, hogy nemrég meglátogatta a nyugat-berlini Ernst Reuter iskolát, ahol a tanulók húsz százaléka török, és öröm volt hallgatni, ahogy ezek a török gyerekek berlini akcentussal németül beszélnek. Tulajdonképpen már berliniek. Ami pedig Izraelt illeti, egy új vezetői gárda van felnövekvőben, akik bizonyára sok mindent másként csinálnak majd, mint elődeik, és ez új kezdetet jelent Izrael számára is.

A második világháború 1939-től 1989-ig, ötven évig tartott, és két egymástól élesen elkülönülő szakasza volt. Hat éven keresztül a Nyugat és a Szovjetunió fegyveres harcot vívott Németországgal és Japánnal, a Szovjetunió elleni német invázió és a Port Arthur elleni japán támadás következményeként. (Ez utóbbi a negyven év előtti orosz–japán háború kezdetét jelentette.) A második szakasz, a hidegháború, negyvennégy évig tartott, és a Nyugat Németországgal (illetve ennek nagyobb részével) való szövetségben a Szovjetunióval állt szemben. Ez a második szakasz azért tartott ilyen sokáig, mert a döntést nem lehetett erőszakkal, ahogy Ernst Jünger mondta, a legalacsonyabb szintű fórumon kikényszeríteni, hanem egy gazdasági háborút kellett megvívni. Az erőszakkal kikényszerített döntést a világvégével fenyegető nukleáris háború lehetősége zárta ki.

Volt abban bizonyos logika, hogy így alakultak a dolgok. Európában az egyik totalitárius államot sikerült legyőzni a másik totalitárius állam segítségével, adott volt tehát, hogy a másik totalitárius államot az immár demokratizálódott első totalitárius állam segítségével kell legyőzni. Napóleon jövendölése szerint Európa vagy kozák uralom alá kerül, vagy a köztársasági államforma válik általánossá. Magyarázatot

keresve arra, hogy mi történt az elmúlt negyvenöt évben a Szovjetunióban és Kelet-Európában, Ernst Nolte történész arra a következtetésre jutott, hogy a térség kommunista pártjai „polgárháborús pártok voltak, amelyek egyedül a saját ideológiájuk létjogosultságát ismerték el, és feljogosítva érezték magukat arra, hogy erőszakkal kényszerítsék rá a nép »felvilágosulatlan« tömegeire a szocializmus, az emberi társadalom legmagasabb fejlettségi foka nyújtotta boldogságot".

Azt azonban még senki sem tudta megmagyarázni, hogy mi a szocializmus. A tudós Marx nem ereszkedett le odáig, hogy tudománytalan jóslásokba bocsátkozzék a proletárdiktatúra természetét illetően. Lenin több alkalommal ellentmondásba került önmagával a témát illetően, így egy idő után feladta. Amikor a „létező szocializmus" 1989 őszén hirtelen megszűnt létezni, az *Osmica* (a nyolcas szám neve szerbhorvát nyelven) című folyóirat a következőkben vélte felfedezni a szocializmus „hat csodáját":

1. Mindenkinek van munkája, de senki nem dolgozik.
2. Senki nem dolgozik, de mindenki kap fizetést.
3. Mindenki kap fizetést, de senki semmit nem tud vásárolni.
4. Senki semmit nem tud vásárolni, de minden mindenkié.
5. Minden mindenkié, de senki sem elégedett.
6. Senki sem elégedett, de mindenki a rendszerre szavaz.

Ami a totalitárius rendszerek vezetőit illeti, Hitlerről és Sztálinról még el lehet mondani, hogy a maguk nemében voltak valakik. Sztálinnak, a grúz banditának és bankrablónak, és Hitlernek, a sörcsarnokok pisztolytáskás demagógjának megvan a helye a világtörténelemben a zsoldoskapitányokból és martalócokból lett nagyságok között. De a többiek? Gomułka, Rákosi, Honecker, Ulbricht, Zsivkov, Husák, Kádár, Ceauşescu és a társaik soha nem lettek volna országos szintű, de még helyi szintű vezetők sem, ha a megszálló hatalom nem ülteti őket a megfélemlített lakosság nyakára. A rendszerváltozás utáni román kormány kulturális

minisztere szerint „okulásul szolgálhatunk egész Európának arra, hogy milyen kacskaringós utakon jár és milyen titkolódzó természetű a butaság". Lord Chesterfield így fogalmazta meg ugyanezt: „A ravaszság a frusztráltság sötét szentélye." Ez talán bizonyos mértékig megmagyarázza a kommunistáknak a kémkedésre való hajlandóságát.

A ravaszság és a frusztrált tehetetlenség példái nap mint nap bámulatba ejtik a német közvéleményt. Nap mint nap találkozhatunk a kommunista impotencia példáival és ezzel párhuzamosan olyan leleplezésekkel, hogy egy keletnémet kém tíz, húsz, harminc éven keresztül töltött be kulcspozíciót Nyugat-Németországban. Ugyanúgy, ahogy 1945-ben, a fegyverek elhallgatása után, az idő múlásával most is egyre több szörnyűségre derül fény, a különbség csak az, hogy ez alkalommal német bíróságok fognak (vagy nem fognak) ítélkezni a bűnösök fölött.

A baloldal szétverése a volt NDK területén rohamléptekkel halad előre. Mind a Volkskammer (népi kamara), mind az újonnan megszervezett öt tartomány parlamentjének megválasztásánál a kereszténydemokraták látványos győzelmet arattak, a szociáldemokraták a második helyre szorultak, a PDS, a Demokratikus Szocializmus Pártja névre átkeresztelt korábbi állampárt megalázó vereséget szenvedett (a szavazatoknak mindössze 11 százalékát szerezték meg). A keletnémetek többsége még a „szocializmus" szót is meggyűlölte – annak az országnak a polgárai, ahol a szó és az ideológia megszületett. A baloldali pártok Európa nyugati és keleti részében egyaránt arra törekszenek, hogy eltüntessék nevükből a „szocialista" és a „szocializmus" megjelölést. A szocializmus egyre fokozódó térvesztésének lehetünk a tanúi a földrész csaknem valamennyi országában.

A Szovjetunióban még nem dőlt el a harc. Mihail Gorbacsov ragaszkodik (talán taktikai okokból) a „szocializmus" kifejezéshez, és azt bizonygatja, hogy a piacgazdálkodásra való áttérés nem jelenti a szocializmus eszméinek feladását. A Szovjetunió Kommunista Pártja névleg még mindig hatalmon van, legalábbis olyan értelemben, hogy még egy agonizáló oroszlán is tud halálos csapásokat osztogatni (jóllehet ezeknek a csapásoknak a célja manapság már csak az új gazdasági rendszer lehet).

Több oka van annak, hogy Németország fokozott figyelemmel kíséri a Szovjetunióban zajló eseményeket. Mindenekelőtt a Kelet-Németországban állomásozó szovjet haderő, ami háromszáznyolcvanezer katonát jelent, a hozzájuk tartozó családtagokat nem számítva. 1990 nyarán nyilvánvalóvá vált, hogy a kelet-európai országokat megszálló szovjet katonaság nagyobb probléma a Szovjetunió, mint az érdekelt országok számára. A szovjet csapatok Németországból való kivonásáról folytatott tárgyalásokon a szovjetek bevallották, hogy nincs hely a Szovjetunióban egymillió embernek és a családtagjaiknak. Rémtörténeteket lehet hallani arról, hogy milyen krónikus lakáshiány uralkodik már most is az egész birodalomban. Az újraegyesített Németország vállalta, hogy legalább tizenhárom millárd márkát bocsát a Szovjetunió rendelkezésére a hazatérő katonák lakásproblémájának megoldására. Az egyesülés következtében a Szövetségi Köztársaságnak át kellett vállalnia a szovjet csapatok németországi állomásoztatásnak költségeit is, ami kereken évi egymilliárd márkát tesz ki.

Mint mindig, továbbra is nagy a szökések száma a szovjet hadseregben. Ezzel állt kapcsolatban Oleg Ljamin orosz ügyvéd berlini útja 1990 őszén, aki a szülők megbízásából vizsgálatot folytatott a Németországban életüket vesztett szovjet katonák ügyében. Ljamin azt állította a német televízióban, hogy évente egy hadosztálynyi szovjet katona (tizenötezer fő) tűnik el. Ezt az adatot részben egy, a *Nacsalo* (Kezdet) című folyóiratban 1989 júliusában megjelent interjúra alapozta, bár a cikkben nyilatkozó Vlagyimir Lopatyin őrnagy, népképviselő szerint a tizenötezer fős veszteség nem egy évre, hanem az elmúlt 4–5 évre vonatkozó összesített becslés. „Csaknem négyezer katona hal meg évente" – mondta Lopatyin, és az okot a bántalmazásokban, az öngyilkosságban és a megfelelő orvosi ellátás hiányában jelölte meg. Németországban különösen nagy az ilyen halálesetek száma. Az újoncok

„lehúzása", ami visszataszító szokás a szovjet hadseregben, az egyik fő oka az öngyilkosságoknak és a szökéseknek. Ljamin szerint mintegy hétszázötven szovjet katonaszökevény bujkál bandita módjára a kelet-németországi erdőkben – a harmincéves háború korszakát felidézve.

Íme a szovjet hadsereg: a középkor maradványa Európában. Az októberi forradalom legnagyobb ellentmondása, hogy az orosz viszonyokat konzerválta. A konzervatívoknak az az ösztönös megérzése vitte győzelemre a forradalmat, hogy egyedül a marxizmus–leninizmus tudja biztosítani az orosz birodalom továbbélését. A vérszomjas konzervatívok – közöttük sok katonatiszt – a saját céljaikra használták fel a forradalmat.

Megdöbbentő újabb és újabb bizonyságát látni annak, milyen szánalmasan tengeti magát a szovjet rendszer egyik napról a másikra. Amikor a bányászok sztrájkja 1989 nyarán és az olajmunkások sztrájkfenyegetése 1990 őszén nyilvánvalóvá tette, milyen nyomorúságos a lakáshelyzetük ezeknek az embereknek, milyen higiénés viszonyok között élnek és hogyan táplálkoznak, ez valósággal sokkolta a német tv-nézőket. („Rosszabb, mint nálunk a századfordulón!" – volt az egybehangzó vélemény. A sztrájk egyik legfőbb követelése az volt, hogy a szappanadagot emeljék fel öt kilóra, és részben azért tört ki, mert az eddigi négy kilós adagot két és fél kilóra csökkentették.)

Jóllehet a marxizmus–leninizmus a történelem szemétdombjára került és a szocializmus egyelőre szalonképtelen, a balos gondolkodásmód továbbra is megmarad. Nem tűnhet el, mondja Ernst Nolte, mert nem egyéb, mint a liberalizmusban immanensen benne rejlő szenvedélyes önkritika. Más szóval a szocializmus a kapitalizmus rossz lelkiismerete, amit a győztes kapitalizmus nem tud elhallgattatni. Inkább arról van szó, hogy a Nyugat–Kelet ellentétet az Észak–Dél ellentét váltja fel, a fegyverzetcsökkentésre helyezett hangsúly pedig a gazdaság elsődlegességére való tekintettel az ökológiára került. A hangsúlyeltolódáshoz nagyban hozzájárult az, hogy kiderült: az elhanyagoltság következtében jelentős

területeket fenyeget az ökológiai katasztrófa a volt kommunista országokban.

Kelet-németországi utam 1990 januárjában kifejezetten visszataszító élmény volt. Jártam ugyan már erre tíz évvel korábban, sőt azelőtt is, de soha nem tértem le az autópályáról, így most újdonságként hatott rám az a kép, amit a vidék nyújt. Kelet-Németország olyan, mint Nyugat-Németország volt 1945-ben, sőt még vigasztalanabb, mert a volt NDK a negyvenöt évi nemtörődömség nyomait is magán viseli. És még valami: szinte minden város és falu felett barnás ködfátyol lebeg, aminek következtében maszatos fényképre emlékeztet a táj. A szénpornak és a füstnek ez a csípős keveréke szemfájást okoz és égeti az ember orrát és száját. A levegőnek ez a látható, orrfacsaró, ízlelhető, tapintható szennyezettsége mindenütt jelen van a szabad természet kivételével. Az oka az, hogy szinte kizárólag bitumenes barnaszenet használnak fűtőanyagként (a háború előtt használt antracit helyett). Kelet-Németország áll első helyen a világ barnaszén-termelésében, háromszázezer tonnával haladva meg az évi egymillió tonnás nyugatnémet termelést. A villamos energia nyolcvan százalékát barnaszénből nyerik.

A talaj és a víz szennyezettsége hasonló. A nyolcvanas évek elejére annyira kritikussá vált a helyzet, hogy az NDK minisztertanácsa 1982 novemberétől megtiltotta a környezet szennyezettségére vonatkozó adatok közlését. A helyzet javítására viszont nem tettek semmit. A becslések szerint a vegyipar és az energiaipar korszerűsítése önmagában véve készázmilliárd márkába került volna. Az eredmény az, hogy kipusztult a keletnémet tavak felének élővilága, és nem lehet bennük fürdeni. Valamennyi folyó szennyezett, és az erdők kilencven százalékában pusztulnak a fák. Az egész volt NDK katasztrófa sújtotta terület.

Ha lehet, még rosszabb a helyzet a szállítási eszközök és a lakásállomány területén. A szakértők véleménye szerint a helyi hatóságok még arra is képtelenek, hogy felbecsüljék, milyen pusztulást eredményezett az elmúlt negyvenöt év felelőtlen nemtörődömsége. A vasutaknál hiányzik a szüksé-

ges pályatest és gördülőállomány legalább ötven százaléka. A vasútvonalak nagy része egyvágányú, a másik sínpárt felszedték és elvitték az oroszok. A használatban lévő pályatestek olyan állapotban vannak, hogy a vonatok biztonsági okokból helyenként csak 30 km/óra sebességgel haladhatnak. Becslések szerint a műemlék épületek öt százaléka megy évente tönkre. A gáz-, olaj- és víztávvezeték harminc százalékát kellett volna évente kicserélni, de az államnak csak tíz százalékra tellett. Ez azt jelenti, hogy öt éven belül a csőtörések száma több mint a duplájára emelkedett, 40/100 km-ről 100/100 km-re. Lipcsében például négyszáz az évi csőtörések átlagos száma (Münchenben húsz). Kelet-Németország infrastruktúrája az elmúlt néhány évben a tönk szélére jutott. Nem csoda, hogy a rendszer ellenzéke a környezetvédelem érdekében lépett fel először nyilvánosan.

Ettől kezdve került az egyház az események előterébe. A keletnémet (evangélikus) egyház kezdettől fogva helyet és védelmet biztosított az ellenzéki összejöveteleknek, amelyek témája eleinte a környezetszennyeződés volt. Egy totalitárius rendszerben ez nem kis dolog. Az egyház közéleti szerepvállalása másra is fényt vetett. 1990-es kelet-németországi utam során meglepett, hogy a templomok kívül-belül milyen jó állapotban vannak. Január közepén kiderült, hogy mi ennek a magyarázata: kétmilliárd márkát tett ki az a támogatás, amiben a nyugatnémet evangélikus egyház részesítette keletnémet hittestvéreit, és ennek az összegnek legnagyobb részét a templomok karbantartására fordították. Az NDK kormánya azzal a feltétellel hagyta jóvá ezeknek a hatalmas összegű adományoknak az átutalását, hogy az érdekeltek hallgatnak róla. Most, a kommunista rendszer bukása után erről is lehet beszélni.

Csaknem ötven év telt el a háború befejezése óta, és a krónikás hajlamos lehet arra, hogy mindarról, ami 1945 óta történt Németországban, mint valami kibővített Camp Ritchie-i hadgyakorlatról számoljon be. Ezt a lehetőséget kizárja az elmúlt nyáron Kelet-Németországban feltárt három hatalmas temető. Mind a három valóságos nekropolisz,

egyenként legalább ötvenezer lakóval, valamennyien az 1945 és 1950 között felállított több tucat szovjet internálótábor foglyai voltak, és legtöbbjükkel a tuberkulózis végzett. Ennek az alultápláltság és az időjárás viszontagságainak való kiszolgáltatottság következtében estek áldozatul. (A nemrég hozzáférhetővé vált szovjet statisztikák szerint 756 foglyot végeztek ki, a 122 671 internált 0,6 ezrelékét.)

A legmegdöbbentőbb velejárója a totalitárius szocializmusnak, legyen az nemzeti vagy nemzetközi, a vérszomjasság. Igaza van Dosztojevszkijnek, valóban léteznek démoni erők a mi korunkban is (az *Ördögök* német címe *Dämonen* „Démonok”). Ernst Jünger háborús naplójában egy 1943-as bejegyzés a náci tömeggyilkosságokat a vezetőknek azzal a nihilista meggyőződésével magyarázza, hogy a halál minden tekintetben az élet végét jelenti („A halottnak nincsenek barátai” – mondták Cromwell kerekfejűi). Vagyis ha elpusztítjuk ellenségeinket, ezzel végleg szabaddá tesszük magunk előtt a terepet. Egyszóval a náci vezetők gondolkodásában semmiféle morális megfontolás nem játszott szerepet. Jünger ennek az erkölcsi gátlástalanságnak tulajdonítja, hogy a nácik kivétel nélkül mindenkiben félelmet tudtak kelteni. Hadviselt veteránokat, tiszteket, olyan embereket, akiket régebben kitüntettek bátorságukért, rettegéssel töltött el annak a lehetősége, hogy kihívják maguk ellen a nácik haragját. Ez a lehetőség azért volt annyira félelmes, mert ha valakit a „nép ellenségének” (Volksfeind) minősítettek, akkor a család minden tagját le lehetett tartóztatni (Sippenhaft). Ugyanez volt a helyzet a Szovjetunióban is, ilyen alapon kerültek börtönbe Sztálin feleségének a családtagjai.

Bűnök és törvénytelenségek sokasága vár tehát tisztázásra Németországban a szovjet megszállás időszakából (és az azt megelőző időkből). De ez csak a kezdet. Ott van az a sziszifuszinak tűnő feladat, amit a keletnémet gazdaság – beleértve a mezőgazdaságot is – talpra állítása jelent. Ki kell űzni a keletnémetekből azt az elkényelmesedettséget és biztonságérzetet, ami a negyvenéves „szocializmus” idején meggyökeresedett bennük. Meg kell tisztítani és át kell képezni a

bírói kart, gondoskodni kell a Kelet-Európából és a Közel-Keletről Németországba özönlő menekültek tíz- és százezreiről, vissza kell küldeni vagy le kell telepíteni őket.

Ami a szélsőbalt illeti (a Vörös Hadsereg Frakciót), annak lehetünk tanúi, hogy a német nihilizmus az észak–dél-tengely mentén rendeződik át. Az észak–dél ellentétek kiéleződésében sajnálatos módon része van az iszlámnak is. Ez az átrendeződés további értelmetlen és destruktív tiltakozási akciókat fog eredményezni, és a társadalmat még jobban kiszolgáltatja a terrorizmusnak, ami a tiltakozás modern formája. Mi a különbség egy állam módjára berendezkedett terrorista csoport és egy terrorista csoport módjára viselkedő állam között? A válasz a kérdésre az, hogy az utóbbi esetben nagyobb a túszok száma, mint ahogy ezt Irak, Irán és Libanon példája mutatja. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a feketepiacon minden nagyobb nehézség nélkül hozzá lehet jutni a szovjet hadseregtől lopott fegyverekhez. (Egy Kalasnyikov ára pillanatnyilag háromszázötven márka, az egyéb kézi lőfegyvereket, közöttük a kézi gránátvetőt „ki ad érte többet?" alapon árulják.) A következő négy év eseménydús és tragédiáktól sem mentes időszaknak ígérkezik Németországban.

Legalább 1994-ig a németek a közelmúlt következményeinek a feldolgozásával lesznek elfoglalva. Ez a feladat kiterjed Oroszországra és Kelet-Európára is. Németország lehet a demokratikus rendező faktor Kelet-Európa és az európai Oroszország számára, sőt az kell hogy legyen. Vagyis Németországnak a saját nemzeti problémáit nemzetközi szinten kell megoldania. Csak akkor tud megbirkózni az újraegyesülés nyomán ismét időszerűvé vált régi problémával, a partikularizmus újraéledésével.

UTÓSZÓ

NÉMETORSZÁG 1990-ben történt újraegyesítésével lezárult a hidegháború több mint negyven évig tartó időszaka és vele együtt a második világháború utáni korszak első szakasza. Kezdetét vette ennek a korszaknak a második szakasza, a hidegháború utáni időszak, amely napjainkban is tart és belenyúlik a XXI. század első évtizedébe.

Az 1996-os év cezúra volt Németországban, és az elmúlt öt év tapasztalatai alapján alkalmat adott a szembesülésre mindazon jóslatokkal és tervekkel, amelyek akkor születtek, amikor a keletnémetek csaknem fél évszázadnyi elszakítottság után kinyilvánították, hogy „egy népnek" tartják magukat a nyugatnémetekkel. Egy hasonlóan fontos esemény ötödik évfordulója ugyancsak 1996-ra esett. 1991. január 1-jén szűntek meg a vámhatárok az Európai Közösség tagállamai között, és vált lehetővé a munkaerő és a tőke szabad áramlása Nyugat-Európában, Svájc kivételével. Ez a nyitás ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a német munkaerő a legdrágább és legelkényeztetettebb az egész világon. 1970-ben a német munkás átlagosan kétszer annyit keresett, mint az amerikai, évi három hét szabadsága volt, és minden második évben egy „háromhetes pihenőkúrát" vehetett igénybe, ami így együtt az amerikai munkás szabadságának a háromszorosát tette ki. Ezek a jóléti törvények és szociális védőháló lényegében megfosztották Németországot a nemzetközi versenyképességtől.

A helyzet úgy alakult, hogy a német termékek túl drágák lettek (Németországnak mint a világ legnagyobb exportőrének egy globális méretű konkurencia harcban kell helytállnia), és a „made in Germany" minőség már nem jelent lényeges előnyt. Az újraegyesülés, a Közös Piac megszilárdulása és Kelet-Európa felszabadulása a szovjet uralom alól mind olyan fejlemények voltak, amelyek gazdasági szempontból nem sok jót ígértek. A Szövetségi Köztársaságnak nemcsak a keletnémet gazdaság talpra állítását kellett finanszíroznia (1991 és 1995 között 615 milliárd márkát áldozott erre a célra), támogatnia kellett a tönkrement Szovjetuniót, majd utódállamát, Oroszországot is. Ez a csillagászati összegeket kitevő pénzkiáramlás (a század utolsó kilenc évében több

mint 800 milliárd márka) komoly veszélyt jelentett Németország pénzügyi stabilitására. Mindez nem utolsósorban annak volt a következménye, hogy a szövetségi kormány az újraegyesülés eufóriájában elhamarkodott ígéretet tett a keletnémet valutakészlet egy az egyben történő beváltására nyugatnémet márkára (ha négy keletnémet márkáért adnak egy nyugatnémet márkát, ez is nagylelkű ajánlat lett volna). Utána derült ki, hogy a keletnémet államadósság négyszázötven milliárd (nyugati) márkát tesz ki.

Mindez arra az igazságra vetett fényt, hogy a negyven éven keresztül világszerte ünnepelt nyugatnémet gazdasági csoda nem az volt, aminek látszott, hanem a hidegháború terméke. Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin prosperitásának előfeltétele nagyrészt a hidegháború finanszírozása volt, kezdve a Marshall-tervvel. Vagyis Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin prosperitásának megalapozását a Nyugat stratégiai befektetésnek szánta, hogy a két rendszer gigantikus harcában a saját produktivitását demonstrálja. Az invesztálók javarészt amerikaiak voltak: különböző magáncégek és a kormány. Ezzel természetesen nem akarjuk kisebbíteni a németek érdemeit a gazdasági csoda megvalósításában. Ugyanakkor Németország túlköltekezte magát és harminc év alatt hatalmas adósságokat halmozott fel. A kommunizmus felett aratott győzelem gazdasági győzelem volt és politikai árat kellett fizetni érte. A hidegháború szegénységbe döntötte Kelet-Európát és gazdaggá tette Nyugat-Németországot, de a stratégiai beruházások hirtelen leállítása, miután véget ért a hidegháború, csalódást okozott a nagy várakozásokkal eltelt németeknek különösen az egykori NDK területén, ahol húsz százalék volt korábban a rejtett munkanélküliség. Ez a csalódás Helmut Kohl és a kereszténydemokraták bukásához vezetett. (Kohl négy hivatali perióduson keresztül töltötte be a kancellári tisztet, tizenhat éven keresztül volt hatalmon.) A konzervatívokat a vörös-zöld koalíció váltotta fel, a szociáldemokraták és a környezetvédők szövetsége az ipari érdekeltségű Gerhard Schröder vezetésével (Schröder a Volkswagen cég igazgatótanácsának a tagja).

A CDU célja azonban elsősorban nem a kommunizmus feletti győzelem volt. A párt politikája mindenekelőtt az egységes Európa megvalósítására irányult. A német kereszténydemokraták osztatlanul magukévá tették Konrad Adenauernek, a párt alapítójának azt a meggyőződését, hogy Németország jövőjének záloga az egyesült Európa. A kereszténydemokraták voltak azok, akik szorgalmazták, hogy Németország minden más tagállamnál nagyobb mértékben részt vállaljon az EU finanszírozásában. Kohl alatt ez az EU költségvetésének harminc százalékát tette ki. A kereszténydemokraták saját tapasztalatból tudták, hogy milyen hátrányokkal jár a deficites költségvetés, így Kohl, aki fáradhatatlan buzgalommal tevékenykedett a maastrichti szerződés kimunkálásán, ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződés mondja ki: csak azok az országok lehetnek az 1999. január 1-jén életbe lépő gazdasági és monetáris unió (EMU) tagjai, amelyeknél a deficit nem haladja meg a nemzeti össztermék 3,5 százalékát.

Németország látványos sikere az újraegyesítés vértelen megvalósításában arra indította a kereszténydemokrata kormányzatot, hogy megkétszerezze erőfeszítéseit az egyesült Európa létrehozására. Úgy tűnt, hogy elérkezett ennek az ideje. Axiómaként fogadta el mindenki azt a tételt, hogy Németország megosztottsága egyszerre oka és következménye Európa megosztottságának. Ergo Németország újraegyesítése Európa egyesítését jelenti – vagy legalábbis annak elvi előfeltétele. A kettő összekapcsolásának árnyoldala volt az Európa-szerte meglevő félelem az egyesített Németországtól. Mivel Németország az európai egyesülés legfőbb motorja és egyben a földrész gazdaságilag legerősebb állama, érthető volt az a gyanú, hogy Németország gazdasági téren próbálja megvalósítani azt, ami katonai eszközökkel nem sikerült neki: egész Európát uralma alá hajtani. Hibás volt azonban ennek a félelemnek a logikája. Nyugat-Németország a hidegháborúnak köszönheti világraszóló sikerét. Konrad Adenauer ismerte fel, hogy az ország megosztása valóságos áldás volt, mert azt a látszatot keltette, hogy Németország a kommu-

nista agresszió által térdre kényszerített áldozat, és ezért, valamint stratégiai okokból is, rászorul a külföldi segítség minden formájára. Németország megosztása elősegítette azt a csodát, hogy a Nyugat olyan gyorsan rehabilitálta Németországot.

Ennek a stratégiai eredetű nemzetközi sikernek az volt az ára, hogy Németország nem nézett szembe számos külső és belső problémával, és ezek egyre bonyolultabbakká váltak. A hidegháború jótétemény volt ugyan Németország számára, de negyven éven keresztül csalóka módon elterelte a figyelmet a tulajdonképpeni német problémáról, arról az erkölcsi tehertételről, amit a holokausztért viselt felelősség jelentett.

A legfőbb probléma ezzel a sokrétű felelősséggel kapcsolatban az volt, hogy a Szövetségi Köztársaságot kétszer alapították meg – 1949-ben mint „részállamot", majd 1990-ben mint az újraegyesített nemzetet képviselő államot. A két aktus körülményei merőben mások voltak. Az 1949-es államalapítás annak az örömnek a jegyében zajlott le, hogy véget ért az emberiség történetének legszörnyűbb háborúja, és a világ leggazdagabb országának segítségével lehetőség van az újrakezdésre. 1990-ben viszont a Szövetségi Köztársaságra hárult a csaknem fél évszázados kommunista rablógazdálkodás következményeinek felszámolása.

A közelmúlt és a régebbi idők kísérteteivel viaskodva Németország, legalábbis formálisan, tabula rasát igyekezett teremteni az ezredfordulóra. A berlini ügyészség huszonkétezer esetet vizsgált ki a negyven évig tartó NDK-s korszak bűneivel kapcsolatban, 587 esetben került sor vádemelésre, és 211 – többségében felfüggesztett – elmarasztaló ítélet született. Azért ilyen kevés, mert csak akkor emeltek vádat, ha a gyanúsított mind a keletnémet, mind a nyugatnémet törvények értelmében büntetendő cselekményt követett el. A vádak mindazonáltal rendkívül széles skálán mozogtak, a vádlottak sora pedig Erich Honeckerrel és a legmagasabb szintű kommunista vezetőkkel kezdődött és a keletnémet sportolók doppingolásáért felelős sportfunkcionáriusokkal végződött. 1999. november 8-án a legfelső bíróság jogerősen börtönbüntetésre ítélte Egon Krenzet, Honecker utódát és a Politikai Bizottság két korábbi tagját, mert bizonyítottnak látta, hogy bűnösek a berlini falnál lelőtt menekülők halálában. A következő nap ünnepelték Németországban a berlini fal megnyitásának tizedik évfordulóját.

Németország korábbi bűneinek rendezésére tárgyalások kezdődtek Washingtonban a náci kényszermunkatáborok túlélőinek kárpótlásáról. Ezek a táborok ugyanis különböző német cégek irányítása alatt álltak. Mintegy 1,5 millióra becsülték a még élők számát a tizenkétmillió egykori kényszermunkásból. Az amerikai kormány elismerését fejezte ki a szociáldemokrata Schröder kancellárnak és kormányának a „kezdeményezés" nagyvonalú támogatásáért, a németek azonban nagyon hátrányos pozícióban voltak. Otto Lambsdorff gróf, a Szabaddemokrata Párt (FDP) korábbi elnöke, a német tárgyalódelegáció vezetője úgy nyilatkozott, hogy az összeg, amit a németek felajánlhatnak, nem fogja kielégíteni az igényjogosultak „dramaturgiáját". Az ügy morális és humanitárius jellege miatt a németeknek attól kellett tartaniuk, hogy amennyiben vitatni próbálják a követeléseket, a cinikus alkudozás látszatát keltik. December elején hatvan német nagyvállalat és bank összesen nyolcmilliárd márkát ajánlott fel, az amerikai követelés viszont tízmilliárd volt. Ezen a ponton holtvágányra jutottak a tárgyalások, a németek ragaszkodtak ahhoz, hogy valamennyi kárpótolt nyilvánítsa ki: nem áll elő további követelésekkel. Közben múlt az idő, és évente tíz százalékkal csökkent az igényjogosultak száma. Sürgető volt tehát, hogy az egyezség létrejöjjön. A korábbi szentpétervári polgármesternek, Anatolij Szobcsaknak az özvegye ekkor új javaslatot terjesztett elő. Eszerint ha a tízmilliárd márkát az eredetileg 1,5 millióra becsült igényjogosult között osztják el, akkor 6–7 ezer márka jut egy főre, ami legfeljebb szimbolikus kárpótlásnak tekinthető. Sokkal több értelme lenne tehát, ha a súlyos beteg és anyagilag nehéz helyzetben lévő igényjogosultak között osztanák szét a pénzt.

A fasiszta és a kommunista rendszertől örökölt helyzet belpolitikai téren volt Németországban a legsúlyosabb, a leg-

nehezebben megoldható problémát a kárpótlás jelentette. Mind a náci, mind a kommunista hatalom jogot formált arra, hogy kisajátítsa polgárai tulajdonát. Az eredmény egy áttekinthetetlen labirintus: gyakran előfordult, hogy ugyanazt a tulajdont először a nácik, majd a kommunisták is kisajátították és új tulajdonosnak adták oda. Bíróság legyen a talpán, amelyik eldönti, hogy ki az igazi tulajdonos. Ezt eredményezte tehát, hogy két utópiát próbáltak megvalósítani egymás után német földön.

A hamis utópiákkal szerzett tapasztalatokat Németország nem tudta perspektívába helyezni, mert nem volt perspektíva. Németországot mint nemzeti államot jóvátehetetlen kár érte. Ennek fokozatos felismerése általánossá tette azt a meggyőződést, hogy az egyetlen lehetséges megoldás az európai unió. A hidegháborúnak döntő szerepe volt az európai unió feltételeinek megteremtésében. Nagy segítséget nyújtottak a németeknek a magyarok, amikor nyugati határukon megnyitották a vasfüggönyt, és keletnémet turisták tízezreinek tették lehetővé, hogy Ausztrián keresztül Nyugat-Németországba távozzanak. Ez az európai szolidaritás látványos demonstrációja volt, megtörte a keletnémet rezsim gerincét és véget vetett a hidegháborúnak.

* * *

Erich Maria Remarque *Der Himmel kennt keine Günstlinge* (A mennynek nincsenek kedvencei) című regénye hősnője számára elviselhetetlen, hogy a barátja a végzet kihívását választotta foglakozásául és mint Forma 1–es autóversenyző (a regény megfilmesített változatában Bobby Deerfield) abból él, hogy kockára teszi az életét (mint Németország). A fiatal nő persze ugyanezt teszi, de neki nincs más választása: gyógyíthatatlan beteg. A két szerelmes között az aktív és a passzív (reagáló) alkat klasszikus konfliktusa zajlik le. A fiatal nő a tömeget reprezentálja, Bobby Deerfield a szabad akarat megtestesítője. „Személyek és nem elvek mozgatják a dolgokat." Deerfield szabad választása mindazonáltal maga a

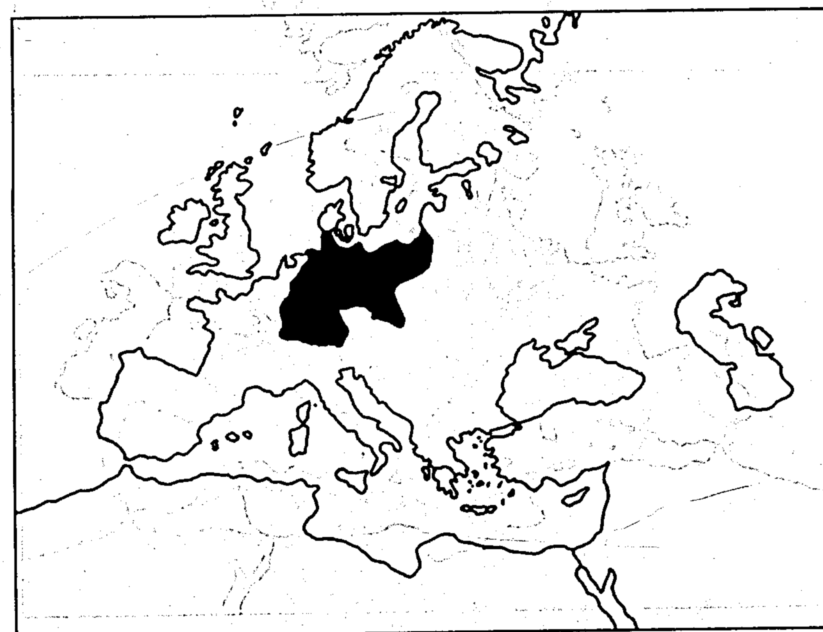
végső nagy bűn: a megvásárolhatóság és az élet megvetése párosul benne. Deerfield nem a törvényt veszi semmibe, hanem magát az életet, és ezt anyagi érdekből teszi. A regényben, a filmtől eltérően, a fiatal nő túléli Deerfieldet, akit egy baleset után holtan visznek le a versenypályáról. Szerelmesének értelmetlen halála megsemmisítő csapás a lány számára. Hamarosan meghal ő is. Már különben sem sok ideje volt hátra, de így kétszer hal meg. Mint ahogy Németország is kétszer halt meg.

Remarque Németország két halálát egy-egy nagy regényben dokumentálja. A *Nyugaton a helyzet változatlan* az első világháborúról szól, *A diadalív árnyékában* Párizsba menekült német emigránsait a második világháború vihara ragadja magával. A két háború és a két regény egy-egy határvonalat képez Remarque írói munkásságában. A *Nyugaton a helyzet változatlan* a XX. század kihívásának adott hangot. *A diadalív árnyékában* Remarque (és a történelem) válasza erre a kihívásra. Az első világháború jelentette a régi világ végét, a második az új világ kezdetét. Remarque világa, írói munkásságának színtere a kettő közötti interbellum sajátos időszaka. Remarque mint író érzéketlen volt azzal a kihívással szemben, amit a kommunizmus jelentett (talán azért, mert álkihívásnak tekintette). A második világháború mindannak kudarcát jelentette, amiért Remarque küzdött. *A diadalív árnyékában* ennek a kudarcnak a jegyében íródott. Ravic, a fiatal német orvos és politikai emigráns az elkerülhetetlen végzet beteljesüléseként fogadja a háború kitörését. Ő maga megmenekül, de szerelme áldozatul esik a féltékeny vetélytárs bosszújának. Ebben a helyzetben még a szerelem is pusztulást hoz.

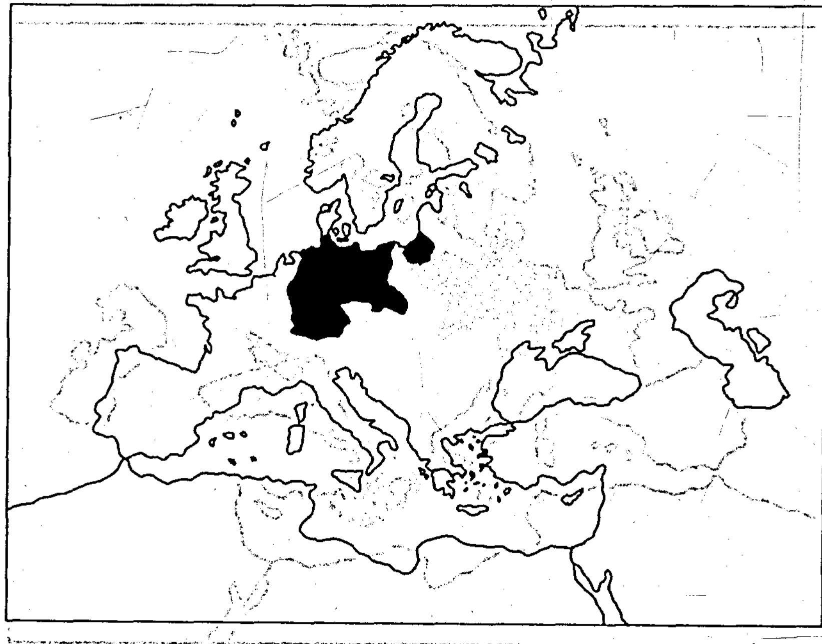
Németországnak mint nemzeti államnak nincs jövője, nem kell tartani tehát a nagynémet nacionalizmustól, a provinciális nacionalizmusok pedig levetkőzhetők – mindez jelentős mértékben előmozdította, hogy az egységes Európa terve immár reális perspektívát nyert.

NÉMETORSZÁG 1871-TŐL NAPJAINKIG

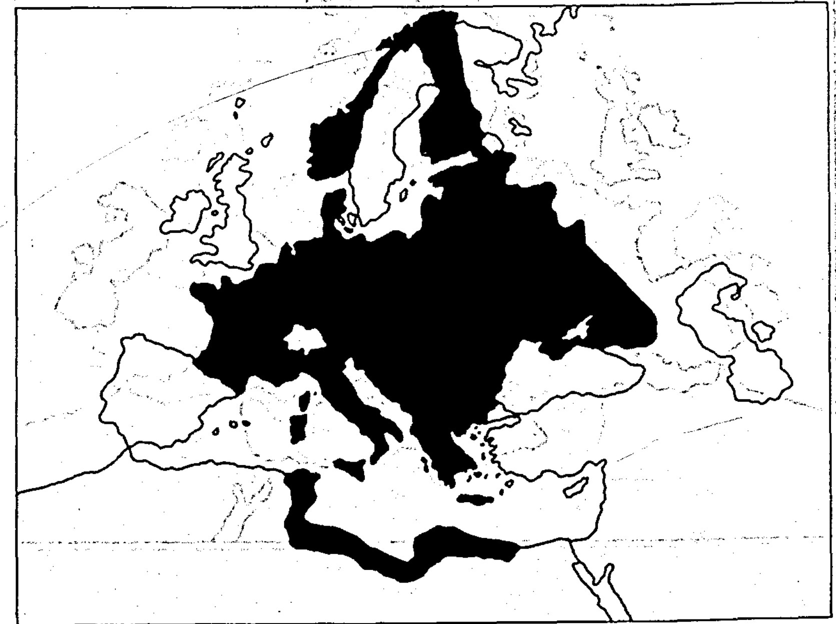
A Német Birodalom
1871-1918

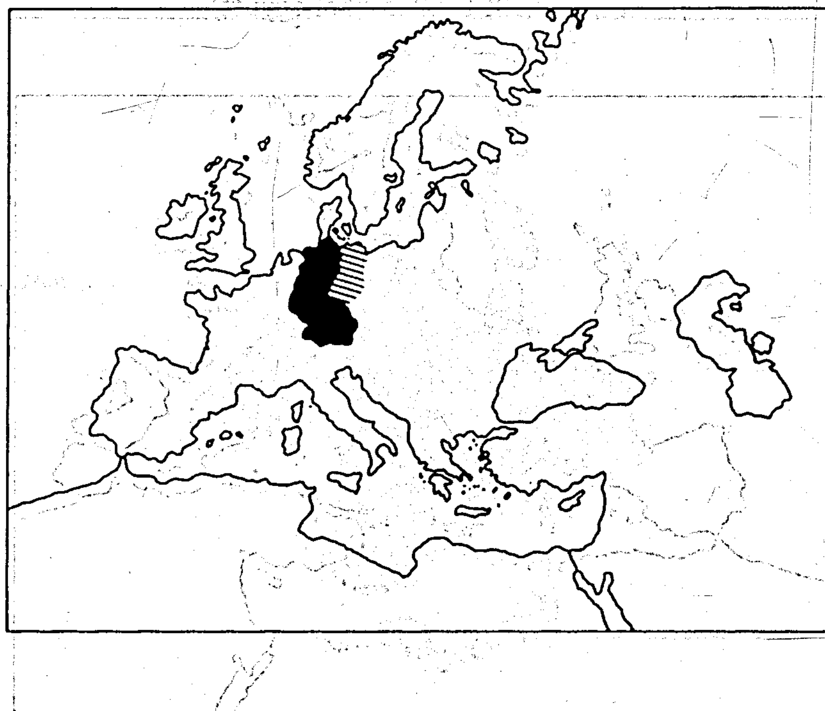
A weimari köztársaság
1918–1933

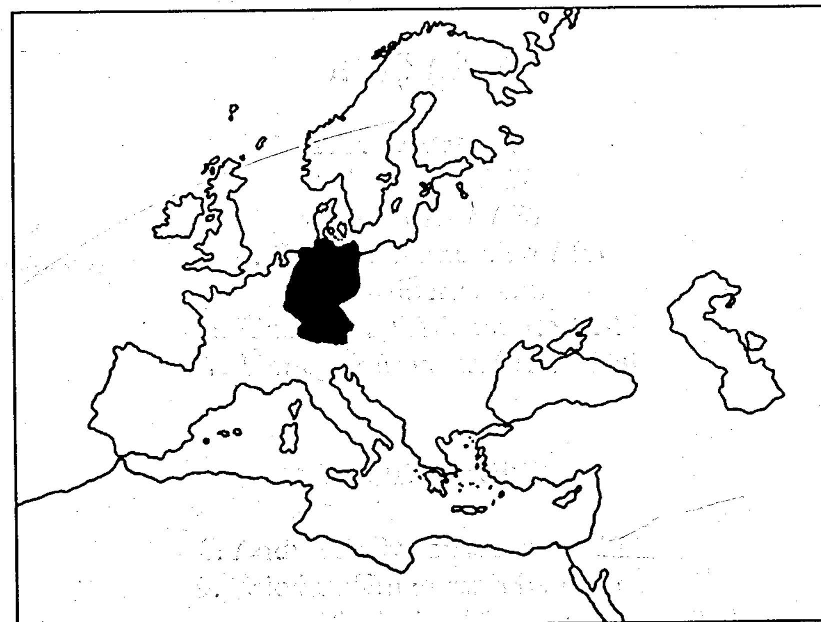
A Harmadik Birodalom
1933–1945
(Legnagyobb kiterjedése idején, a megszállt területekkel együtt)

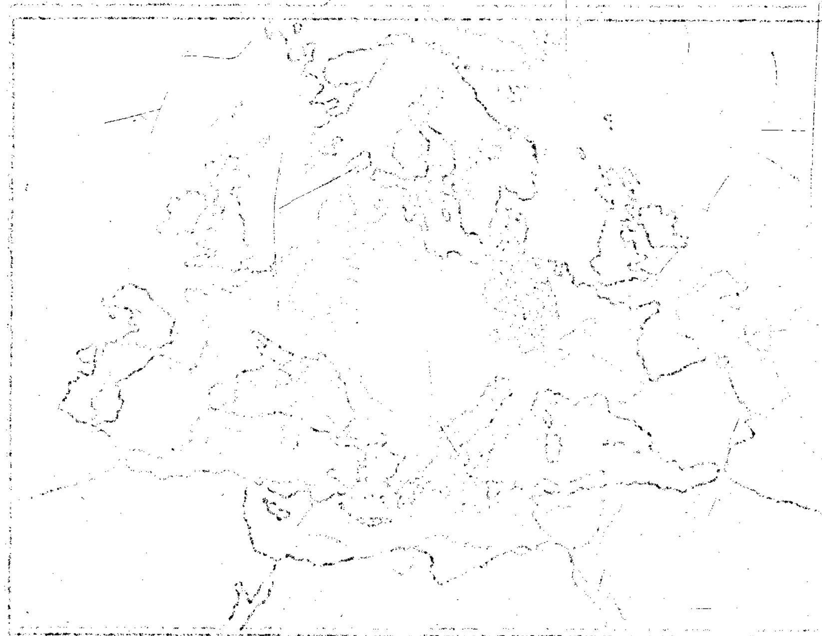

A kettéosztott Németország
1945-1990

Németország
1990-

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ

MÁSODIK RÉSZ

HARMADIK RÉSZ

NEGYEDIK RÉSZ

ÖTÖDIK RÉSZ

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó Osztovits Levente igazgató
A tördelés az SZBÉ Bt. munkája
Nyomta a Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető Vadász József ügyvezető igazgató
Készült Szekszárdon, 2003-ban
Felelős szerkesztő Barkóczi András
A kötetet Sz. Bodnár Éva tervezte
Készült 49,37 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 963 07 7273 6

George Bailey, aki ötven éven át írt elemzéseket Oroszországról és Németországról amerikai lapoknak, a második világháború alatt – orosz és német nyelvtudásának köszönhetően – összekötő tisztként szolgált a szövetséges szovjet és amerikai erők között, de hírszerzőként is dolgozott, 1982 és 1985 között pedig a Münchenből sugárzó Szabadság Rádió igazgatója volt. Jelenleg is Münchenben él.

Ebben a ma már klasszikus alapműnek számító könyvében, amely önéletrajz és történelem sajátos elegye, megjelenik a német sors XX. századi, rengeteg változást magában foglaló periódusa, s a válság, amely belesodorta a német kultúrát a pusztítás őrületébe, hogy aztán porrá semmisülve, mégis demokratikusan szülessen újjá. Ez a furcsa fejlődés máig sem tudta teljesen feldolgozni a múlt maradványait. Főként a lelkekben él a félelem, a németek önmaguktól félnek, a többiek pedig tőlük. Mégis – nem kis mértékben az orosz fenyegetés hatására – egymásra találtak a régi ellenfelek, s megteremtették az emberi civilizáció legerősebb védszövetségét.

Könyvében a szerző külön fejezetet szentel a magyar 1956-nak, s azt is érzékelteti, mit láthatott meg és foghatott fel Amerika mindabból, ami a második világháborúban elpusztult Németország és a világháború utáni békébe belepusztuló Szovjetunió ikertörténetéből kikövetkeztethető.

2700 Ft

ISBN 963-07-7273-6

